T.C.

EGE ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora Tezi

17. YÜZYILDA BİTLİS KENT DOKUSU

Muhammet Erşed TOKAT

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

İZMİR

2024

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

17. YÜZYILDA BİTLİS KENT DOKUSU

Doktora Tezi

Muhammet Erşed TOKAT

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Şakir ÇAKMAK

Sanat Tarihi Anabilim Dalı
Sanat Tarihi Doktora Programı

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne sunduğum **17. Yüzyılda Bitlis Kent Dokusu** adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel ahlak ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları kaynakçada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

Muhammet Erşed TOKAT

ÖNSÖZ

2018 yılında Ege Üniversitesi'nin doktora programına başvurduğumda ALES puanlarının geçerlilik süresi 5 yıl olmasına rağmen üniversite senatosunun aldığı bir kararla başvurum kabul edilmemişti. Senatonun başvurulardan kısa süre sonra bu karardan dönmesine rağmen haberim olmadığı için o yıl doktoraya başlayamadım. Başka bir üniversitede de eğitim almak istemediğimden bir yıl bekledim. 2019 yılında doktora programına kabul edildiğimde nihayet amacıma ulaşmıştım. Ege Üniversitesi'ni istememin en önemli sebebi üniversitenin saygın bir eğitim kurumu olmasının yanı sıra çalışmak istediğim konuda bana danışmanlık yapabileceğini düşündüğüm Doç. Dr. Şakir Çakmak'ın bulunmasıydı. Kendisiyle daha önceden bir tanışıklığımız bulunmamasına rağmen başvuru döneminde hocamla görüşmüş ve hedeflerimden söz etmiştim. Doktora başvuru sürecini tamamlayıp programa kabul edilince de bir yandan derslerime devam ederken bir yandan da tez hazırlıklarına başlamıştım.

2020 yılında ülkede pandemi ilan edilmesi İzmir'de bulunduğum zamanın kısalmasına da sebep oldu. Pandeminin ilk aylarında ben de uzaktan doktora derslerimi tamamlayıp bir yandan tezin literatür araştırmalarını online olarak yürütmekteydim. Ders döneminden sonra yeterlilik sürecinin de tamamlanmasıyla tez önerisini hazırlayarak enstitüye sunduk ve kabul edildi. Bundan sonra konuyu çalışmak için herhangi bir engel bulunmuyordu. Pandemi sürecinin dalgalar halinde devam ettiği o günlerde fırsat buldukça Ankara ve İzmir'deki kütüphanelerde literatür araştırmasına devam ettim. Tezimin kaynaklarını topladıktan sonra Bitlis şehir merkezinde fotoğraf çekimlerine başladım. Özellikle hafta sonları Batman ve Bitlis arasında gidip gelerek fotoğraf çekimlerini sürdürdüm. Ancak bu süreçte kent özelinde en önemli avantajım Bitlis Yüzey Araştırması ekibinde bulunmaktı. Dr. Hazal Ceylan Öztürker Demir başkanlığında yürütülen yüzey araştırmasıyla aynı dönemde kent merkezinde sürdürülen Dere Üstü Islah Çalışmaları da ortaya çıkan kültürel varlıkları tespit etmemize imkân tanıdı.

Bu konuyu çalışmamın en önemli sebebi çevresindeki kentlerle yarışabilecek düzeyde kültür varlığına sahip olan Bitlis'in özel bir kent planlamasına sahip olduğunu düşünmemdi. Doğu Anadolu'nun yüksek yaylaları ile Kuzey Mezopotamya'daki önemli kentleri birbirine bağlayan Bitlis Geçidi'nin kuzey ucunda konumlanmış bir derbent

niteliğindeki bu kentin tarihsel süreç içerisinde gösterdiği gelişim en çok merak ettiğim şeydi. Kent dahilindeki yapılar çeşitli çalışmalarla anlatılmış olsa da kenti bütünlüklü bir şekilde ele alan bir çalışma bulunmamaktaydı. Yine kaleyle ilgili tarihsel süreci anlayacağımız çalışmalar yok denecek kadar azdı. Kalenin etrafında bir aşağı şehrin bulunduğunu ifade eden herhangi bir çalışma yoktu. Kentin mahallelerini ele alan ve bunların gelişim sürecini inceleyen bir araştırma da bulunmuyordu. Tabii bütün bunlar ilk aşamada akla gelen örnekler olsa da tezin muhteviyatından da anlaşılacağı üzere daha birçok özellik göz ardı edilmiş vaziyetteydi. Bunların dışında kendi memleketim olması Bitlis'i çalışmamda önemli bir etken olmalıdır.

Tezin yazım sürecinde birçok olay yaşanmasına rağmen beni en çok etkileyen olay kanaatimce ülkedeki bütün insanları da oldukça etkileyen Kahramanmaraş depremleridir. Batman'da bulunmam sebebiyle sarsıntıları hissetmiş olmak depremin ağırlığını daha iyi anlamamı sağladı. O süreçte yaşananlar birçok insanı hayattan koparırken bizleri de psikolojik olarak oldukça yıprattı ve tez çalışmalarına ara vermem gerekti. Ancak her şeye olduğu gibi buna da alışmak zorunda kaldık. Dünyadaki yıkımlar, savaşlar ve hastalıklar durmadan devam ederken ben de en iyi bildiğim şeyi yapmaya devam ettim. Çalışmamla ilgili her şeyi bilmeye ve öğrenmeye çaba gösterdim. Öğrendiğim bazı şeyleri de bu tezde sunuyorum. Umarım bu savaş, yıkım ve hastalıklar insanlığın gündeminden çıkar; gelecek nesillere aydınlık ve müreffeh bir dünya kalır.

Batman, 2024 Muhammet Erşed TOKAT

ÖZET

Doğu Anadolu Yüksek Yaylaları ile Kuzey Mezopotamya kentleri arasında bir boğaz niteliğinde olan Bitlis Geçidi'nin kuzey ucunda kurulan ve Asur, Urartu ve devamındaki egemenler tarafından kontrol altına alınmak istenen bir noktada konumlanan Bitlis kenti, oldukça zorlu bir topoğrafyaya sahip olmasının yanında özellikle kış aylarında bölgenin karla kaplanması sebebiyle yegâne uğrak noktası niteliğindedir. Tezimiz, Bitlis'in kuruluşundan 17. yüzyılın sonlarına kadar kentleşme anlamında yaşadığı süreçleri incelemektedir.

Bitlis Geçidi'nin kuzey ucundaki bir karakol niteliğinden İslami dönemde Müslüman emirlerin harekât merkezi olmaya ve yine bu dönemle birlikte bir ticari hüviyet kazanmaya uzanan ilk dönem kentleşme sürecinin devamında özellikle Dilmaçoğlu Devri'nde dış kalenin iskân edilmiş olması sebebiyle sur dışında yeni yerleşimlerin kurulduğu görülmektedir. Kentin güney ve batı kesimlerinde başlayan sur dışı yerleşim inşasının korunma prensiplerini de göz önünde bulundurarak oluşturulduğu ve yine bu kesimlerin de çeşitli dini ve eğitim kurumları aracılığıyla işlevlendirildiği görülmüştür.

Bitlis'in 13 ve 14. yüzyıllarda Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi yaşanan yıkım ve tahribatlardan dolayı kentleşme anlamında ortaya çıkan durağanlıktan sonra özellikle 15. yüzyılda Ahlat ve çevresinden alınan göçlerle birlikte sur dışı yerleşimlerinin büyük bölümünün oluştuğu görülmektedir. Bu yerleşimler 17. yüzyılda Bitlis kent dokusunu oluşturan ana unsurlar olarak konumuz dahilinde incelenmiştir. 16. yüzyılda Osmanlı ve Safevi Devletleri arasında bir tampon bölge olması sebebiyle yaşanan siyasi süreçler neticesinde Bitlis'in kentleşme anlamında bazı yeniliklere sahne olduğu ve bu yeniliklerin de 17. yüzyıl Bitlis kentinin ticari hüviyetini oluşturan özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bitlis'in 12. yüzyıldan başlayarak inşa edilen yapıları ve bu dönemden itibaren kurulan mahallelerinin 17. yüzyılın sonuna kadar geçirdiği süreçler ve bu süreç içerisinde kentleşme anlamında ortaya konan düzenlemeler gerek Bitlis ve çevresinin siyasi tarihi gerekse Anadolu ve çevresindeki kentleşme anlayışı dikkate alınarak değerlendirilmiştir.

Bitlis'te sonuç olarak yüzyıllara dayanan bir kentleşme sürecinin yaşandığı görülmüştür. Genel itibariyle cami etrafında gelişen ticari alanlar ile iskân alanlarının birbirinden ayrıldığı İslami kent özelliğine sahip olan Bitlis'in han, hamam, arasta, bedesten ve çarşıların bir arada konumlandığı Osmanlı kentleşme anlayışına sahip mahallelerinin de bulunduğu; bu anlamda iki anlayışı da bünyesinde barındıran önemli bir ticaret kenti olduğu ortaya konmuştur. 17. yüzyılda külliye ve diğer yapılarıyla bütünleşmiş önemli bir ticaret kenti hüviyeti gösterdiği anlaşılan Bitlis şehri, yaşanan yağma ve tahribatlar neticesinde mimari anlamda daha fazla atılım gösterememesine rağmen yüzyılın sonunda olduğu gibi fırsat bulduğu her anda yeni inşa faaliyetlerine girişmiştir. Söz konusu yüzyıla kadar kendi bünyesinde oluşturduğu bir mimari anlayış ve üslubu bulunmasına rağmen Osmanlı hakimiyetinin bütün alanlarda artması ve kent gelirlerinin azalması gibi sebeplerle bu dönemden sonra kayda değer bir inşa faaliyetinin olmadığı sonucuna varılmıştır.

Günümüzde birçok önemli anıtsal yapı betonarme yapı blokları arasında kaybolmuş vaziyettedir. Ahlat, Hasankeyf ve Mardin gibi kentlerle anıtsal mimari örnekleri anlamında yarışabilecek düzeydeki bir şehrin günümüzde bu avantajdan faydalanamaması var olan yapıların da zaman içerisinde harabeye dönmesine sebep olmaktadır. Biz de bu çalışmamızda zarar gören eserlerin onarılması ve yenilenmesi gibi çalışmalarda aslına uygun bir düzenleme oluşturulabilmesi ve Bitlis'in tarihi dokusunun daha iyi anlaşılabilmesine katkı sunduğumuzu düşünüyoruz.

ABSTRACT

The city of Bitlis, which was established at the northern end of the Bitlis Passage, which is a strait between the Eastern Anatolian High Plateaus and the cities of Northern Mesopotamia, and located at a point where Assyria, Urartu and subsequent rulers wanted to be taken under control, has a very difficult topography, as well as the snowfall of the region, especially in the winter months. It is the only stopover point due to its covering. Our thesis examines the processes Bitlis experienced in terms of urbanization from its foundation until the end of the 17th century.

In the continuation of the first period urbanization process, which went from being a station at the northern end of the Bitlis Pass to becoming the center of operations of Muslim emirs in the Islamic period and gaining a commercial identity with this period, it is seen that new settlements were established outside the city walls, especially since the outer castle was inhabited during the Dilmaçoğlu Period. It has been observed that the construction of settlements outside the city walls, which started in the southern and western parts of the city, was created by taking into account the principles of protection, and these parts were also functional through various religious and educational institutions.

After the stagnation in terms of urbanization due to the destruction and damage experienced in Bitlis in the 13th and 14th centuries, as in many parts of Anatolia, it is seen that most of the settlements outside the city walls were formed, especially with the migrations from Ahlat and its surroundings in the 15th century. These settlements were examined within the scope of our topic as the main elements that formed the urban texture of Bitlis in the 17th century. It is understood that as a result of the political processes that took place in the 16th century, as a buffer zone between the Ottoman and Safavid States, Bitlis witnessed some innovations in terms of urbanization, and these innovations had the characteristics of the commercial identity of the 17th century Bitlis city.

The structures built in Bitlis starting from the 12th century and the processes of the neighborhoods established from this period until the end of the 17th century and the regulations put forward in terms of urbanization during this period were evaluated by taking into account both the political history of Bitlis and its surroundings and the understanding of urbanization in Anatolia and its surroundings.

As a result, it has been observed that Bitlis has experienced an urbanization process dating back centuries. Bitlis, which has the characteristics of an Islamic city where the commercial areas and residential areas developed around the mosque are generally separated from each other, also has neighborhoods with the Ottoman urbanization approach where inns, baths, arastas, covered bazaars and bazaars are located together. In this sense, it has been revealed that it is an important commercial city that embodies both concepts. The city of Bitlis, which is understood to have been an important commercial city integrated with its social complex and other structures in the 17th century, attempted new construction activities whenever it had the opportunity, as it did at the end of the century, although it could not make any further progress in terms of architecture as a result of the plunder and destruction. Although it had its own architectural understanding and style until the century in question, it is seen that there was no significant construction activity after this period due to reasons such as the increase of Ottoman domination in all areas and the decrease in city revenues.

Today, many important monumental buildings are lost among reinforced concrete building blocks. The fact that a city that can compete with cities such as Ahlat, Hasankeyf and Mardin in terms of monumental architectural examples cannot benefit from this advantage today causes the existing buildings to fall into ruin over time. We think that in this study, we contribute to the creation of a faithful arrangement in works such as the repair and renewal of damaged works and to a better understanding of the historical texture of Bitlis.

İÇİNDEKİLER

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI .....
ÖNSÖZ I
ÖZET III
ABSTRACT V
İÇİNDEKİLER VII
ŞEKİLLER LİSTESİ XIII
FOTOĞRAFLAR LİSTESİ XV
KISALTMALAR XXV
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM

17. YÜZYIL SONUNA KADAR ANADOLU VE ÇEVRESİNDE KENTLEŞME

1.1. Neolitik Dönemin İlk Köy Tipi Yerleşmeleri 21
1.2. Kalkolitik Dönem Yerleşmeleri 23
1.3. Tarihte İlk Kentler 26
1.4. Anadolu'da Tunç Çağı Kentleşmesi 27
1.5. Anadolu'da Demir Çağı Kentleşmesi 33
1.6. Roma ve Bizans Kentleşmesi 39
1.7. Orta Asya'da Türk Kentleşmesi 43
1.8. İslam Kentleşmesi 45
1.9. Selçuklu Kentleşmesi 46
1.10. Beylikler Dönemi Kentleşmesi 48
1.11. Osmanlı Kentleşmesi 49

İKİNCİ BÖLÜM

17. YÜZYIL SONUNA KADAR BİTLİS TARİHİ

2.1. Urartu Devleti Dönemi 53
2.2. Med ve Pers İmparatorlukları Dönemi 57
2.3. Selevkoslar Dönemi 61

2.4. Parth İmparatorluğu Dönemi 63
2.5. Roma İmparatorluğu Dönemi 66
2.6. Roma – Sasani Mücadeleleri Dönemi 69
2.7. Bizans – Sasani Mücadeleleri Dönemi 72
2.8. İslam Fetihleri Dönemi 80
2.9. Emevi Halifeliği Dönemi 83
2.10. Abbasi Halifeliği Dönemi 86
2.11. Mervani Devleti Dönemi 97
2.12. Selçuklu Akınları Dönemi 104
2.13. Dilmaçoğulları Beyliği Dönemi 110
2.14. Ahlatşahlar Dönemi 113
2.15. Eyyubi Devleti Dönemi 117
2.16. Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi 123
2.17. İlhanlı Devleti Dönemi 124
2.18. Bitlis Emirliği'nin Kuruluşu 130
2.19. Karakoyunlu Devleti Dönemi 133
2.20. Akkoyunlu Devleti Dönemi 140
2.21. Safevi Devleti Dönemi 143
2.22. Osmanlı Devleti Dönemi 144

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KATALOG

3.1. İç Kale 161
3.2. Dış Kale Surları 165
3.3. Ulu Cami 170
3.4. Hazo Hanı 173
3.5. Hatibiye Medresesi 176
3.6. Memi Dede Mescidi ve Selçuklu Kümbeti 178
3.7. Şemsiyye Zaviyesi 182
3.8. Şeyh İshak Mescidi 185
3.9. Hacı Begiye Külliyesi 186

3.10. Şeyh Ebu Tahir el-Kürdi Zaviyesi 188
3.11. Şeyhu'l Garib Zaviyesi ve Sultaniye Camii 190
3.12. Paşa Hanı 192
3.13. Hatun Mescidi 193
3.14. Şeyh İbrahim Mescidi 194
3.15. Aynu'l Berid Mescidi 196
3.16. Zeydan Mescidi 198
3.17. Kureyş Mescidi 199
3.18. Kızıl Mescit 200
3.19. Şerefiye Külliyesi 202
3.20. Meydan Camii 207
3.21. Aslanlı Han (IV. Şeref Hanı) 209
3.22. Şükriyye Medresesi 211
3.23. Sinan Bey Hamamı 212
3.24. Dört Sandık Mescidi ve Şeyh Abdullah Bedehşani Türbesi 213
3.25. Hüsrev Paşa Hamamı ve Çarşısı 215
3.26. Hüsrev Paşa Hanı 217
3.27. Arasa Hanı (V. Şeref Hanı) 218
3.28. İhlasiye Medresesi 220
3.29. Ziyaeddin Han Türbesi 221
3.30. II. Şeref Han Türbesi 223
3.31. Bedreddin Han (Üç Bacılar) Türbesi 224
3.32. Taş Mescidi 225
3.33. Mermutlu Mescidi 226
3.34. Şeyh Üryan-i Ahlati Tekkesi 227
3.35. Nuhiye Medresesi ve Türbesi 229

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

16. YÜZYIL SONUNA KADAR BİTLİS KENTİNİN GELİŞİMİ

4.1. Bitlis'in Kuruluşu Üzerine Düşünceler 231
4.2. Erken İslam Devri Bitlis Kenti Üzerine Düşünceler 237

4.3. 11. Yüzyılda Bitlis Kenti (Mervani Devleti Dönemi).....241
4.4. 12. Yüzyılda Bitlis Kenti (Dilmaçoğlu Beyliği Dönemi) 242
4.5. 13. Yüzyılda Bitlis Kenti (Ahlatşah, Eyyubi ve İlhanlı Dönemleri).....246
4.6. 14. Yüzyılda Bitlis Kenti (Bitlis Emirliği'nin İlk Devri).....247
4.7. 15. Yüzyılda Bitlis Kenti (Bitlis Emirliği'nin Yükselişi, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Dönemleri) 248
4.8. 16. Yüzyılda Bitlis Kenti (Bitlis Emirliği ve Osmanlı Hakimiyeti Dönemi).....253

BEŞİNCİ BÖLÜM

17. YÜZYILDA BİTLİS KENT DOKUSU

5.1. İç Kale.....273
5.2. Aşağı Şehir.....277
5.3. Kale Etrafına Kurulan Mahalleler 280
5.3.1. Zeydan ve Şamyan Mahalleleri 281
5.3.2. Mardini Mahallesi.....283
5.3.3. Husur ve Küçur Mahalleleri 284
5.3.4. Hüsrev Paşa Mahallesi.....287
5.3.5. Aynu'l Berid Mahallesi 289
5.3.6. Kızıl Mescit Mahallesi.....291
5.3.7. Rabad Mahallesi 293
5.3.8. Çirik Mahallesi 294
5.3.9. Taş Mahallesi.....296
5.4. Dış Mahalleler 299
5.4.1. Avul Meydan Mahallesi 300
5.4.2. Gökmeydan Mahallesi.....302
5.5. Bağ ve Bahçelerden Oluşan Mahalleler 304
5.5.1. Avih Mahallesi.....304
5.5.2. Karadere Mahallesi.....306
5.5.3. Han Bağı Mahallesi 306
5.5.4. Tıkılban Mahallesi.....309
5.5.5. Takşut Mahallesi.....309

5.5.6. Arap Köprüsü Mahallesi 310
5.5.7. Kömüs ve Amirdol Mahalleleri 311
5.6. Mezarlıklar 313

ALTINCI BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

6.1. Kenti Oluşturan Öğeler 316
6.1.1. Külliyeler 316
6.1.2. Savunma Yapıları 320
6.1.2.1. İç Kale 320
6.1.2.2. Dış Kale Surları 322
6.1.3. Dini Yapılar 326
6.1.3.1. Camiler 327
6.1.3.2. Mescitler 329
6.1.3.3. Zaviye ve Tekkeler 333
6.1.3.4. Türbeler 336
6.1.3.5. Manastır ve Kiliseler 339
6.1.4. Eğitim Yapıları 342
6.1.4.1. Mektepler 343
6.1.4.2. Medrese ve Buk'alar 344
6.1.5. Ticari Yapılar 348
6.1.5.1. Han ve Kervansaraylar 348
6.1.5.2. Çarşı ve Dükkanlar 351
6.1.6. Su Yapıları 355
6.1.6.1. Köprüler 355
6.1.6.2. Hamamlar 363
6.1.6.3. Çeşme ve Sebiller 366
6.1.7. Sivil Mimari Öğeleri 370
6.1.7.1. Saraylar 370
6.1.7.2. Köşk ve Yaz Evleri 372
6.1.7.3. Konutlar 373

6.2. Kentsel Tasarım Öğeleri 375
6.2.1. Mahalleler 376
6.2.2. Cadde ve Sokaklar 389
6.2.3. Meydanlar 393
6.2.4. Çarşı ve Pazarlar 396
6.2.5. Mezarlık Alanları 398
6.3. Kentleşme Süreci Faaliyetleri 400
6.4. İmar Faaliyetlerini Şekillendiren Etkenler 409
6.4.1. Topoğrafyanın Kullanımı 410
6.4.2. Mimari İmkanlar ve Kentsel Üslup 413
6.4.3. Baniler 419
6.4.4. Mimar, Usta ve Sanatçılar 423
6.5. Bitlis Kentinin Çevre Kentlerle Yapısal İlişkisi 425
6.6. Bitlis'in Osmanlı Kentleşmesi İçerisindeki Yeri 433
SONUÇ 438
KAYNAKÇA 446
ŞEKİLLER 473
FOTOĞRAFLAR 501
TEŞEKKÜR 640
ÖZGEÇMİŞ 641

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: İskender İmparatorluğu'nu gösterir harita 473
Şekil 2: Roma-Sasani sınırlarını gösterir harita 473
Şekil 3: Tabula Peutingeriana'da Mezopotamya ve Cymiza yerleşimi.....474
Şekil 4: Hewsen'in 15. yüzyıl Doğu Anadolu Haritası 474
Şekil 5: Bitlis'in 12. yüzyıldaki olası durumu 475
Şekil 6: Bitlis'in 15. yüzyıldaki olası durumu 476
Şekil 7: Bitlis'in 16. yüzyıldaki olası durum 477
Şekil 8: Bitlis'in 17. yüzyıldaki olası durumu 478
Şekil 9: İç kale ve çevresindeki anıtsal yapıları gösterir harita.....479
Şekil 10: Bitlis Ulu Cami Planı (Bitlis Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden (VBM) işlenerek) 480
Şekil 11: Hazo Hanı Planı (Bitlis VBM'den işlenerek) 480
Şekil 12: Hatibiye Medresesi olası orijinal planı (Uluçam'dan işlenerek) 481
Şekil 13: Memi Dede Mescidi olası orijinal planı (Uluçam'dan işlenerek).....482
Şekil 14: Memi Dede Mescidi günümüzdeki planı (Uluçam'dan işlenerek).....482
Şekil 15: Şemsiyye Zaviyesi Planı (Erken'den işlenerek) 483
Şekil 16: Şeyh İshak Mescidi Planı (Pektaş'tan işlenerek).....483
Şekil 17: Hacı Begiye Mescidi Planı (Bitlis VBM'den işlenerek) 484
Şekil 18: Şeyh Ebu Tahir Türbesi Planı (Erken'den işlenerek).....484
Şekil 19: Şeyhu'l Garib Zaviyesi alt kat planı (Erken'den işlenerek) 485
Şekil 20: Şeyhu'l Garib Zaviyesi üst kat planı (Erken'den işlenerek).....485
Şekil 21: Paşa Hanı olası orijinal planı (Arık'tan işlenerek).....486
Şekil 22: Şeyh İbrahim Mescidi planı (Uluçam'dan işlenerek).....486
Şekil 23: Aynu'l Berid Mescidi üst ve alt kat planları (Uluçam'dan işlenerek) 487
Şekil 24: Kureyş Mescidi Planı (Erken'den işlenerek).....488
Şekil 25: Kızıl Mescit Planı (Erken'den işlenerek).....488
Şekil 26: Şerefiye Külliyesi Vaziyet Planı (Erken'den işlenerek).....489
Şekil 27: Şerefiye Hamamı Planı (Erken'den işlenerek) 490
Şekil 28: Meydan Camii Planı (Öztürk'ten işlenerek).....490

Şekil 29: Şükriyye Medresesi olası planı (Bitlis VBM'den işlenerek) 491
Şekil 30: Dört Sandık Mescidi Planı (Erken'den işlenerek) 491
Şekil 31: Hüsrev Paşa Hamamı ve Çarşısı Planı (Uluçam ve Bitlis VBM'den işlenerek) 492
Şekil 32: Hüsrev Paşa Hanı'nın tahmini restitüsyon planı.....493
Şekil 33: Arasa Hanı alt ve üst kat planı (Pektaş'tan işlenerek).....493
Şekil 34: İhlasiye Medresesi Planı (Erken'den işlenerek) 494
Şekil 35 ve Şekil 36: Ziyaeddin Han ve II. Şeref Han Türbesi Planları (Erken'den işlenerek) 494
Şekil 37: Bedreddin Han (Üç Bacılar) Türbesi Planı (Erken'den işlenerek) 495
Şekil 38: Taş Mescidi Planı (Erken'den işlenerek) 495
Şekil 39: Nuhiye Medresesi ve Türbesi vaziyet planı (Arık ve Erken'den işlenerek)..496
Şekil 40: Şerefiye Külliyesi ve Hacı Begiye Mescidi vaziyet planı 497
Şekil 41: Şamyan Mahallesi'nin güneyinde konumlanan yapıların vaziyet planı 497
Şekil 42: Deyrolle'un Bitlis Gravürü - 1680 498
Şekil 43: Peeters'in Bitlis Gravürü – 1690 498
Şekil 44: Bore'un Bitlis Gravürü – 1838 499
Şekil 45: Laurens'in Bitlis Gravürü - 19. yy.....499
Şekil 46: Berger imzalı Bitlis gravürü - 1892 500

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fot. 1: İç kale ve aşağı şehrin güneyden eski bir görüntüsü (Oskar Mann, Houshamadyan.org, 21.03.2024) 501
Fot. 2: İç kalenin güneydoğudan görünüşü 501
Fot. 3: Matrakçı Nasuh'un Bitlis Minyatürü 502
Fot. 4: Saray Kule'den eski bir görüntü (Lehmann-Haupt, Cilt II, s. 217) 503
Fot. 5: Bitlis'in güneybatıdan eski bir görüntüsü (Ernest Chantre'den) 503
Fot. 6: İç kalenin kuzeydoğudan eski bir görüntüsü 504
Fot. 7: İç kalenin güneybatıdan görünüşü 504
Fot. 8: İç kalenin kuzeybatıdan görünüşü 505
Fot. 9: İç kalenin doğudan görünüşü 505
Fot. 10: İç kalenin güneyden görünüşü 506
Fot. 11: İç kaleye çıkan tünelin başlangıç noktasından görünüş 506
Fot. 12: Dış kale suru kuzeybatı köşeden görünüş 507
Fot. 13: Dış kale suru batı kesiminden görünüş (Aşağı Kale Mescidi mevkii) 507
Fot. 14: Dış kale suru batı kesiminden görünüş (eski hamam mevkii) 508
Fot. 15: Dış kale suru batı kesiminin güneye uzanan bölümü 508
Fot. 16: Dış kale suru Şerefiye Külliyesi karşısına uzanan kesimden görünüş 509
Fot. 17: Şerefiye Camii ve karşısındaki surdan görünüş 509
Fot. 18: Dış kale suru güney kesiminin başlangıç noktasından görünüş 510
Fot. 19: Pamukçular Köprüsü'nün dayandığı sur kalıntısından görünüş 510
Fot. 20: Köprünün batısında yer alan kalıntı ve destekten görünüş 511
Fot. 21: Dış kale surları güney kesiminin eski bir görüntüsü 511
Fot. 22: Ulu Cami'den Şerefiye Külliyesi'ne doğru devam eden sur alanının görünüşü 512
Fot. 23: Ulu Cami ile Van Kapısı (Mumhane Köprüsü önü) arasındaki alandan görünüş 512
Fot. 24: Ulu Cami Köprüsü'nün dayandığı sur kalıntısından görünüş 513
Fot. 25: İç kalenin kuzey ucundan kuzeye doğru devam eden surdan görünüş 513
Fot. 26: Ulu Cami'nin eski bir görüntüsü 514

Fot. 27: Ulu Cami'nin kuzeyden görünüşü 514
Fot. 28: Ulu Cami'nin güneyden görünüşü 515
Fot. 29: Ulu Cami giriş cephesinden görünüş 515
Fot. 30 ve Fot. 31: Ulu Cami kuzeybatı kapısı ve kitabeden görünüş 516
Fot. 32: Hazo Hanı'nın orijinal kitabesinden (12. yy) görünüş 516
Fot. 33: Hazo Hanı'nın güneydoğudan görünüşü 517
Fot. 34: Hazo Hanı'nın iç mekândan görünüşü 517
Fot. 35: Hazo Hanı'nın kuzey cephesinde yer alan kitabesinden görünüş 518
Fot. 36: Hazo Hanı ve çevresinin eski bir görüntüsü 518
Fot. 37: Hatibiye Medresesi'nin güneybatıdan görünüşü 519
Fot. 38: Hatibiye Medresesi'nin eski bir görüntüsü 519
Fot. 39: Hatibiye Medresesi'nin güneydoğudan görünüşü 520
Fot. 40: Mescit ve türbenin eski bir görüntüsü 520
Fot. 41: Mescit ve türbenin kuzeydoğudan görünüşü 521
Fot. 42: Memi Dede Mescidi ve Selçuklu Türbesi'nin güneyden görünüşü 521
Fot. 43 ve Fot. 44: Mescidin doğu penceresi ve orijinal kapısından görünüş 522
Fot. 45 ve Fot. 46: Türbeden genel ve giriş kapısından görünüş 522
Fot. 47: Şemsiyye Mescidinden görünüş 523
Fot. 48: Şemsiyye Zaviyesinin güneyden görünüşü 523
Fot. 49: Şemsiyye Zaviyesinin kuzeydoğudan görünüşü 524
Fot. 50: Şeyh İshak Mescidi kitabesinden görünüş 524
Fot. 51: Şeyh İshak Mescidi batı cephedeki giriş kapısından görünüş 525
Fot. 52: Şeyh İshak Mescidi hariminden görünüş 525
Fot. 53: Şeyh İshak Mescidi güney cephesinden görünüş 526
Fot. 54: Hacı Begiye Mescidi'nin kitabesinden görünüş 526
Fot. 55: Hacı Begiye Medresesi'nin kitabesinden görünüş 527
Fot. 56: Hacı Begiye Mescidi'nin kuzey cepheden görünüşü 527
Fot. 57: Hacı Begiye Mescidi'nin güneybatıdan görünüşü 528
Fot. 58: Hacı Begiye Mescidi'nin eski bir görüntüsü (Oskar Mann Arşivi) 528
Fot. 59: Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi'ne ait çeşmeden görünüş 529
Fot. 60: Şeyh Ebu Tahir Türbesi'nden görünüş 529

Fot. 61: Şeyhu'l Garib Mescidi onarım kitabesinden görünüş 530
Fot. 62: Şeyhu'l Garib Zaviyesinin güneydoğudan görünüşü 530
Fot. 63: Şeyhu'l Garib Zaviyesi giriş kapısından görünüş 531
Fot. 64: Sultaniye Camii'nin güney cephesinden görünüş 531
Fot. 65: Paşa Hanı kitabesinden görünüş 532
Fot. 66: Paşa Hanı'nın güneybatıdan görünüşü 532
Fot. 67: Paşa Hanı'nın güneydoğudan görünüşü 533
Fot. 68: Paşa Hanı'nın doğu cephesinden görünüş 533
Fot. 69: Paşa Hanı'nın güney cephesinden görünüş 534
Fot. 70: Hatun Mescidi'nin onarım kitabesinden görünüş 534
Fot. 71: Hatun Mescidi'nden genel görünüş 535
Fot. 72: Şeyh İbrahim Şehitliği kitabesinden görünüş 535
Fot. 73: Şeyh İbrahim Mescidi onarım kitabesinden görünüş 536
Fot. 74: Şeyh İbrahim Mescidinin batıdan görünüşü 536
Fot. 75: Harimin batı pencerelerinden görünüş 537
Fot. 76: Harimin kıble yönünden ve türbeye geçiş kapısında görünüş 537
Fot. 77: Şeyh İbrahim Türbesi'nden görünüş 538
Fot. 78: Şeyh İbrahim Mescit ve Türbesi'nin güneydoğudan görünüşü 538
Fot. 79: Şeyh İbrahim Mescidi'nin kuzeyden görünüşü 539
Fot. 80: Aynu'l Berid Mescidi'nin alt kat kitabelerinden görünüş 539
Fot. 81: Aynu'l Berid Mescidi harimdeki onarım kitabesinden görünüş 540
Fot. 82: Mescidin güneydoğudan görünüşü 540
Fot. 83: Mescidin güney cephesinden görünüş 541
Fot. 84: Mescidin batı cephesinden görünüş 541
Fot. 85: Mescidin kuzeyden ve giriş kapısından görünüşü 542
Fot. 86: Harimden batı yöne bakış 542
Fot. 87: Alt kattaki kaynaktan ve türbeden görünüş 543
Fot. 88: Alt kat giriş kapısından görünüş 543
Fot. 89: Zeydan Mescidi'nin güneybatıdan görünüşü 544
Fot. 90: Kureyş Mescidi'nin onarım kitabesinden görünüş 544
Fot. 91: Kureyş Mescidi'nin giriş kapısından görünüş 545

Fot. 92: Mescidin kuzeydeki hazırlık mekânından görünüş 545
Fot. 93: Harimden ve batıya açılan kapıdan görünüş.....546
Fot. 94: Ocak nişi ve kuzeye açılan kapıdan görünüş.....546
Fot. 95: Kureyş Mescidi güneydoğudan görünüş 547
Fot. 96: Kureyş Mescidi güneybatıdan görünüş 547
Fot. 97: Kızıl Mescit'i gösteren eski bir görüntü 548
Fot. 98: 16. yüzyıla ait onarım kitabesinden görünüş 548
Fot. 99: Mescidin kuzeydeki giriş kapılarından görünüş 549
Fot. 100: Kızıl Mescit hariminden görünüş 549
Fot. 101: Kızıl Mescit'in batıdan görünüşü 550
Fot. 102: Kızıl Mescit'in güneybatıdan görünüşü 550
Fot. 103: Şerefiye Külliyesi'nin eski bir görüntüsü 551
Fot. 104: Şerefiye Camii ve imaretin eski bir görüntüsü 551
Fot. 105: Şerefiye Külliyesi güneydoğudan görünüş.....552
Fot. 106: Şerefiye Külliyesi'nden eski bir görüntü (Albert Gabriel Arşivi) 552
Fot. 107: Şerefiye Külliyesi cümle kapısından görünüş 553
Fot. 108: Caminin revaklı son cemaat yerinden görünüş.....553
Fot. 109: Şerefiye Camii'nin doğu cepheden görünüşü.....554
Fot. 110: Şerefiye Medresesine geçen yoldan görünüş.....554
Fot. 111: İmaretin giriş cephesinden görünüş 555
Fot. 112: Minareden görünüş 555
Fot. 113: İmaretin kuzeydoğudan görünüşü.....556
Fot. 114: Türbenin doğudan görünüşü 556
Fot. 115: Han Hamamı'ndan genel görünüş 557
Fot. 116: Meydan Camii'nin eski bir görüntüsü 557
Fot. 117: Meydan Camii'nin kuzey cepheden görüntüsü (Mustafa Cambaz'dan) 558
Fot. 118: Meydan Camii minaresinden eski bir görüntü.....558
Fot. 119: Meydan Camii'nin güney cepheden görüntüsü (Mustafa Cambaz'dan) 559
Fot. 120: Aslanlı Han giriş kapısının eski bir görüntüsü.....559
Fot. 121: Aslanlı Han'dan eski bir görüntü.....560

Fot. 122: Aslan Han giriş kapısının günümüzdeki restore edilmiş durumundan görünüş 560
Fot. 123: Aslanlı Han'ın konumlandığı alandan genel görünüş.....561
Fot. 124: Aslanlı Han'ın güneydoğudan eski bir görüntüsü 561
Fot. 125: Aslanlı Han'ın konumlandığı alanın güney kesiminden görünüş.....562
Fot. 126: Şükriyye Medresesi giriş kapısı üzerindeki kitabeden görünüş 562
Fot. 127: Şükriyye Medresesi'nin güneybatıdan görünüşü.....563
Fot. 128: Şükriyye Medresesi'nin (Gazibey Mescidi) kuzeydoğudan görünüşü.....563
Fot. 129: Medresenin giriş düzenlemesinden görünüş.....564
Fot. 130: Dört Sandık Mescidi'nin harimindeki kitabeden görünüş.....564
Fot. 131: Dört Sandık Mescidi'nin güney cephesindeki kitabeden görünüş 565
Fot. 132: Dört Sandık Mescidi'nin kuzeybatıdan görünüşü 565
Fot. 133: Mescidin güneybatıdan görünüşü.....566
Fot. 134: Harimin kıble yönünden ve türbeye geçiş kapısından görünüş.....566
Fot. 135: Harim girişi ve ocaktan görünüş.....567
Fot. 136: Türbeden görünüş 567
Fot. 137: Hüsrev Paşa Hamamı kitabesinden görünüş.....568
Fot. 138: Hüsrev Paşa Çarşısı kuzey ucunda yer alan kapıdan ve köprüden görünüş (Houshamadyan.org).....568
Fot. 139: Hüsrev Paşa Hamamı ve Çarşısı'ndan eski bir görüntü 569
Fot. 140: Hamamın orijinal girişi ve dükkân kalıntılarından görünüş.....569
Fot. 141: Hüsrev Paşa Hamamı giriş kapısından görünüş 570
Fot. 142: Dükkân kalıntılarından görünüş 570
Fot. 143: Dükkanların restorasyondan sonraki durumundan görünüş 571
Fot. 144: Çarşının kuzey ucundaki Menteş Ağa Köprüsü'nden görünüş.....571
Fot. 145: Çarşının güneybatı ucundaki Mumhane adlı köprüden görünüş 572
Fot. 146: Paşa Hamamı Köprüsü'nden görünüş 572
Fot. 147: Hüsrev Paşa Hanı ve aşağı şehirden eski bir görüntü.....573
Fot. 148: Hanın güney yönden kalıntısının restorasyon öncesi durumu.....573
Fot. 149: Han kalıntılarının restorasyon sonrasındaki durumu.....574
Fot. 150: Arasa Hanı giriş kapısı üzerinde yer alan kitabeden görünüş.....574

Fot. 151: Arasa Hanı giriş cephesinden görüş.....575
Fot. 152: Arasa Hanı ve aşağı şehri gösteren eski bir görüntü.....575
Fot. 153: Arasa Hanı giriş cephesinin eski bir görüntüsü (Albert Gabriel Arşivi).....576
Fot. 154: Arasa Hanı'nı gösteren eski bir gravür (T. Deyroll, 1870).....576
Fot. 155: İhlasiye Medresesi kitabesinden görünüş.....577
Fot. 156: İhlasiye Medresesi giriş cephesinden eski bir görüntü.....577
Fot. 157: Medresenin giriş cephesinden görünüş.....578
Fot. 158: Medresenin batı cephesinden görünüş.....578
Fot. 159: Medresenin doğu cephesinden görünüş.....579
Fot. 160: Medresenin kuzey cephesinden görünüş.....579
Fot. 161: Ziyaeddin Han Türbesi'nin kuzey yönden görünüşü.....580
Fot. 162: Ziyaeddin Han Türbesi'nin kripta üst örtüsünden görünüş.....580
Fot. 163 ve Fot. 164: II. Şeref Han Türbesi'nin kapısı ve giriş cephesinden görünüş..581
Fot. 165: Üç Bacılar Türbesi'nin (Bedreddin Han Türbesi) kuzeybatı yönden görünüşü 581
Fot. 166: Üç Bacılar Türbesi'nde yer alan Bedreddin Han'a ait mezar taşından görünüş 582
Fot. 167: Taş Mescidi'nin güney cephesinden görünüş.....582
Fot. 168: Taş Mescidi'nin kuzey cephesinden görünüş.....583
Fot. 169: Mermutlu Mescidi'nin inşa kitabesinden görünüş.....583
Fot. 170: Mescidin onarım kitabesinden görünüş.....584
Fot. 171: Mescidin güney cephesinden görünüş.....584
Fot. 172: Mescidin kuzey cephesinden görünüş.....585
Fot. 173: Üryan Baba Hankahı'ndan genel görünüş.....585
Fot. 174: Hankah'ın batı cephesinden görünüş.....586
Fot. 175: Nuhiye Türbesi'nin inşa kitabesinden görünüş.....586
Fot. 176: Nuhiye Medresesi'nin inşa kitabesinden görünüş.....587
Fot. 177: Nuhiye Türbesi'nin kuzey cephesinden görünüş.....587
Fot. 178: Nuhiye Türbesi'nin batı cephesinden görünüş.....588
Fot. 179: Nuhiye Türbesi'nin giriş kapısından görünüş.....588
Fot. 180: İç kale ve aşağı şehrin uydu görüntüsü (Google Earth Pro).....589

Fot. 181: Kanlı kuleden eski bir görüntü 589
Fot. 182: İç kalenin kuzeyinden ve kaleye çıkan merdivenden görünüş 590
Fot. 183: İç kalenin güneydoğu kesiminden görünüş 590
Fot. 184: Kuzey ve güney çarşı sıraları arasında konumlanan konutlardan eski bir görüntü 591
Fot. 185: Kuzey ve güney çarşı sıraları arasında konumlanan konutlardan eski bir görüntü 591
Fot. 186: Sur Kapısı ardında dükkanlar arasında kalan yüksek yapılardan eski bir görüntü 592
Fot. 187: İç kalenin doğusundaki mahallelerin uydu görüntüsü (Google Earth Pro) ... 592
Fot. 188: İç kalenin batısındaki mahallelerin uydu görüntüsü (Google Earth Pro) 593
Fot. 189: İç kalenin güneyindeki mahallelerin uydu görüntüsü (Google Earth Pro) 593
Fot. 190: İç kalenin kuzeyindeki mahallelerin uydu görüntüsü (Google Earth Pro) 594
Fot. 191: Zeydan ve Şamyan mahallelerinin uydu görüntüsü (Google Earth Pro) 594
Fot. 192: Şamyan ve Zeydan mahallelerinden eski bir görüntü (Oskar Mann 1906-7) 595
Fot. 193: Şamyan Mahallesi'ni merkeze alan genel bir kent görüntüsü 595
Fot. 194: Alemdar Köprüsü ardında Zeydan Mahallesi'nden eski bir görüntü..... 596
Fot. 195: Zeydan Mahallesi'nin taş malzemeli konutlardan eski bir görüntü..... 596
Fot. 196: Zeydan Mahallesi'nden bir sokak görüntüsü..... 597
Fot. 197: Hatuniye Köprüsü ile Hatibiye arasında bulunan yoldan görünüş 597
Fot. 198: Şamyan Mahallesi'nden eski bir görüntü 598
Fot. 199: Alemdar Köprüsü ardında Şamyan Mahallesi ve Zeydan Mahallesi'nin bir kısmı 598
Fot. 200: Zeydan Mahallesi'nden genel görünüş..... 599
Fot. 201: Zeydan Mahallesi'nden geçen Alemdar Sokak'tan görünüş 599
Fot. 202: Zeydan Mahallesi Kırnapet mevkiinden görünüş..... 600
Fot. 203: Mardini Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)..... 600
Fot. 204: Şerefiye Külliyesi ardında Mardini Mahallesi'nden eski bir görüntü 601
Fot. 205: Mardini Mahallesi'nden eski bir görüntü 601
Fot. 206: Mardini Mahallesi'nden genel görünüş..... 602
Fot. 207: Husur ve Küçur mahallelerinin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)..... 602

Fot. 208: Husur Mahallesi'nden eski bir görüntü 603
Fot. 209: Husur ve Küçur mahallelerinden genel görünüş 603
Fot. 210: Efseloğlu Köprüsü'nden eski bir görüntü 604
Fot. 211: Husur Mahallesi'nden sokak görünümü 604
Fot. 212: Husur Mahallesi'nin güneybatı kesiminden görünüş 605
Fot. 213: Husur ve Küçur mahallelerini birbirine bağlayan caddeden görünüş 605
Fot. 214: Hüsrev Paşa Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro) 606
Fot. 215: Hüsrev Paşa Mahallesi'nden eski bir görüntü (Oskar Mann, 1906-07) 606
Fot. 216: Hüsrev Paşa Mahallesi'nden eski bir görüntü 607
Fot. 217: Aynu'l Berid Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro) 607
Fot. 218: Aynu'l Berid Mahallesi'nden eski bir görüntü 608
Fot. 219: Aynu'l Berid Mahallesi'nin üst yamaçlarından görünüş 608
Fot. 220: Aynu'l Berid Mahallesi'nden eski bir görüntü 609
Fot. 221: Aynu'l Berid Mahallesi'nden genel görünüş 609
Fot. 222: Kızıl Mescit Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro) 610
Fot. 223: Kızıl Mescit Mahallesi'nde, mescidin batısından geçen yoldan eski bir görüntü 610
Fot. 224: Kızıl Mescit Mahallesi'nin güneydoğudan eski bir görüntüsü 611
Fot. 225: Kızıl Mescit Mahallesi'nden genel görünüş 611
Fot. 226: Kızıl Mescit Mahallesi'nden eski bir görüntü 612
Fot. 227: Rabad Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro) 612
Fot. 228: İç kale ve Rabad Mahallesi'nden eski bir görüntü (Oskar Mann, 1906-07) 613
Fot. 229: Rabad Mahallesi'nden eski bir görüntü 613
Fot. 230: Rabad Mahallesi içinden geçen yol ve mahalleden kalanları gösteren eski bir görüntü 614
Fot. 231: Rabad Mahallesi'nden genel görünüş 614
Fot. 232: Rabad Mahallesi'nden geçen yol kenarındaki konutlardan görünüş 615
Fot. 233: Rabad Mahallesi'ndeki Hatun Mescidi ve Hatuniye Köprüsü'nden eski bir görüntü 615
Fot. 234: Rabad Mahallesi'nden geçen Fatiha Yokuşu'nun Sur Kapısı'na ulaştığı noktadan görünüş 616

Fot. 235: Çirik Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro) 616
Fot. 236: Çirik Mahallesi'nin bir kısmını gösteren eski bir görüntü. Solda kilise yapısı bulunmaktadır. 617
Fot. 237: Taş Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro) 617
Fot. 238 ve Fot. 239: Taş Mahallesi'nin batı ve doğu yamaçlarından görünüş. 618
Fot. 240: Taş Mahallesi'nin doğusundan geçen Sinema Yokuşu'ndan eski bir görüntü 618
Fot. 241: Taş Mahallesi'nden eski bir görüntü-sağda Karmirvank Kilisesi 619
Fot. 242: Taş Mahallesi'nden eski bir görüntü (Ortada Menteş Ağa Köprüsü) 619
Fot. 243: Taş Mahallesi'nden eski bir görüntü 620
Fot. 244: Taş Mahallesi'nden genel görünüş 620
Fot. 245: İç kalenin güneybatısındaki mahallelerin uydu görüntüsü (Google Earth Pro) 621
Fot. 246: İç kalenin güneydoğusundaki mahallelerin uydu görüntüsü (Google Earth Pro) 621
Fot. 247: Avul Meydan Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro) 622
Fot. 248: Avul Meydan'dan eski bir görüntü (Harvard University Houghton Library Koleksiyonu'ndan) 622
Fot. 249: Avul Meydan Mahallesi'nden eski bir görüntü 623
Fot. 250: Gökmeydan Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro) 623
Fot. 251: Gökmeydan Külliyesi etrafında gelişen mezarlık alanından eski bir görüntü 624
Fot. 252: Gökmeydan Mahallesi'nden eski bir görüntü (1934) 624
Fot. 253: Gökmeydan Mahallesi'nden sokak görüntüsü 625
Fot. 254: Van'dan gelerek Gökmeydan Mahallesi başında Hüsrev Paşa Çarşısı'na doğru devam eden yokuştan eski bir görüntü 625
Fot. 255: Avih Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro) 626
Fot. 256: Avih Mahallesi'nden genel görünüş 626
Fot. 257: Avih Mahallesi'nin kuzeydoğu kesiminden görünüş 627
Fot. 258: Karadere Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro) 627
Fot. 259: Karadere Mahallesi'nden görünüş (Ortada Karadere Köprüsü) 628

Fot. 260: Karadere Mahallesi'nden genel görünüş (Google Earth Pro).....628
Fot. 261: Han Bağı Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro) 629
Fot. 262: Han Bağı Mahallesi'nin eski bir görüntüsü (Harvard University, Houghton Library Koleksiyonu'ndan).....629
Fot. 263: Tıkılban Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro).....630
Fot. 264: Tıkılban Mahallesi'nin batı kesiminden görünüş 630
Fot. 265: Takşut Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro).....631
Fot. 266: Takşut Mahallesi'nin eski bir görüntüsü (Harvard University Houghton Library Koleksiyonu'ndan).....631
Fot. 267: Arap Köprüsü Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro).....632
Fot. 268: Arap Köprüsü Mahallesi'nden genel görünüş 632
Fot. 269: Kömüs Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro).....633
Fot. 270: Kömüs Mahallesi'nden eski bir görüntü.....633
Fot. 271: Kömüs Mahallesi'nden genel görünüş 634
Fot. 272: Mircatlık Mezarlığı'nın uydu görüntüsü (Google Earth Pro).....634
Fot. 273: Mircatlık Mezarlığı'ndan eski bir görüntü 635
Fot. 274: Mircatlık Mezarlığı'ndan genel görünüş 635
Fot. 275: Şeyh Ebu Tahir Mezarlığı'nın uydu görüntüsü (Google Earth Pro).....636
Fot. 276: Şeyh Ebu Tahir Mezarlığı'ndan görünüş.....636
Fot. 277: Şemsi Bitlis ve Müftüler Mezarlığı'nın uydu görüntüsü (Google Earth Pro)637
Fot. 278: Şemsi Bitlis ve Müftüler Mezarlığı'ndan görünüş (Sol altta Yusufiye Medresesi) 637
Fot. 279: Şeyh Hasan Mezarlığı'nın uydu görüntüsü (Google Earth Pro).....638
Fot. 280: Şeyh Hasan Mezarlığı'ndan görünüş.....638
Fot. 281: Gökmeydan Mezarlığı'nın uydu görüntüsü (Google Earth Pro) 639
Fot. 282: Gökmeydan Külliyesi etrafında gelişen mezarlık alanından eski bir görüntü 639

KISALTMALAR

b. : bin - Arapça “oğlu” anlamında
bkz. : Bakınız
COA : Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri
Çev. : Çeviren
Ed. : Editör
Fot. : Fotoğraf
Haz. : Hazırlayan
Mah. : Mahalle
MÖ : Milattan Önce
MS : Milattan Sonra
No. : Numara
Nr. : Numara
s. : Sayfa
ss. : Sayfalar
St. : Saint (Aziz)
TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı
vd. : Ve Diğerleri
Y.H. : Yayına Hazırlayan
yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

Konunun Önemi ve Amacı

İnsanlığın yerleşik hayata geçişiyle birlikte ortaya çıkan ilk köy tipi yerleşmeler, günümüzde sayıları milyonlarla ifade edilen nüfusa sahip metropollere evrilmiş durumdadır. Kent olgusu, ilk olarak Mezopotamya'da yazıyı kullanan Sümer Uygarlığı zamanında sistematik bir hal alan ve korumanın yüksek, iş bölümünün oldukça keskin hatlarla belirlendiği, belirli bir hiyerarşik düzene tabi halkların meskûn olduğu alanları ifade etmektedir. Dünya tarihinde binlerce yıldır gelişmeye devam eden ve bünyesinde birçok yapıyı barındıran çeşitli tiplerde şehirler görülmektedir. Konumuz itibariyle Anadolu ve Mezopotamya coğrafyaları ile bunları çevreleyen ve bunlara etki eden kültürlerin kentleşme anlayışları irdelenerek Bitlis'in kentleşme süreci ve gelişimi ele alınmaktadır.

Doğu Anadolu yüksek platosu ile Kuzey Mezopotamya düzlükleri arasında bir geçit görevi gören Bitlis Deresi'nin takip ettiği yol, yüzyıllar boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış önemli bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihöncesi dönemlerden itibaren özellikle küçükbaş hayvancılığa dayalı göçebelik kültürüne mensup halkların yaylak ve kışlakları arasındaki köprü niteliğinde olan bu geçidin bir ucunda yer alan tarihi Bitlis kenti; külliyeleri, camileri, medreseleri, türbeleri, hamamları, kervansaray ve han gibi ticaret yapılarıyla oldukça gelişkin bir konut dokusuna sahip önemli bir kent niteliğindedir. Ancak kentin günümüzdeki durumu gerek doğal gerek beşerî etkilerle yüzyıllar önceki durumuna erişecek düzeyde değildir. Kent merkezinde yer alan yapıların büyük çoğunluğu yüksek katlı betonarme yapılar arasında kaybolmuş, bir kısmı yok edilmiş ve bir kısmı da modern yapıların temellerine gömülmüştür.

Bitlis gibi kadim bir kentin mahiyetinin anlaşılmasının, Bitlis'in çevresinde meskûn olan halklarla, buraya etki eden uygarlıkların tarihinin daha iyi anlaşılması açısından önemli olduğu kanaatindeyiz. Roma İmparatorluğu'nun Anadolu'da hakimiyet kurması, doğuda Parthlarla mücadeleye girişmesi ve bu mücadelelerin de büyük oranda Doğu Anadolu Bölgesi'nde gerçekleşmiş olması Bitlis ve çevresinin önemini daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Nitekim bu mücadeleler Roma ve Parthlarla sınırlı kalmamış, Bizans ve Sasani mücadeleleri ile Arap ve Bizans mücadele dönemlerinde de sürmüştür.

7. yüzyıldan itibaren Müslümanların bölgeye ulaşmaları ve bir müddet sonra da Bitlis'i bir harekât merkezi durumuna getirmeleri de aslında kentin önemini gözler önüne sermektedir. Ancak ne yazık ki bu dönemlerle ilgili herhangi bir çalışma ya da araştırma yapılmış değildir. Söz konusu dönemlerle ilgili fiziksel veriler muhakkak ki kazılarla ortaya çıkarılabilir.

Kentin anlaşılması için gerekli olan kazı ve araştırmaların yetersizliğine rağmen tarihsel kayıtlar ve yüzeyde bulunan izlerden birtakım fikirler edinmek mümkündür. Çalışmamızda bu kaynakların kullanılmasıyla ayrıntılı bir tarihçe bölümü ortaya konmuştur. Kentin tarihinin anlaşılması, barındırdığı eserlerin ve dolayısıyla kentin de daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Ayrıca Anadolu ve çevresiyle Anadolu'ya etki eden uygarlıkların kentleşme anlayışları irdelenerek Bitlis'in kentleşme serüveninin anlaşılması sağlanacaktır.

Bitlis, 17. yüzyıla kadar inşa edilen yapılarıyla; iç kale, surlarla çevrili dış kale ve bunların etrafında yer alan mahalleler ile bağ ve bahçelerden oluşmaktaydı. Kenti, genel hatlarıyla 17. yüzyılda bölgenin önemli bir merkezi konumuna getiren unsurları göz önünde bulundurarak, mimari dokusunun hem geleneksel hem de yenilikçi atılımlarını tespit etmeyi amaçlayan tezimiz, önceki yıllarda yapı grupları bazında parçalar halinde ele alınan yayınlardan da yararlanılarak bütünlükçü bir anlayışla kenti incelemeyi hedeflemektedir.

Tezimiz, kentte bulunan külliye, cami, mescit, kilise, medrese, han, hamam, çeşme ve köprü gibi sosyal yapıların yanı sıra sivil mimari örnekleri olan ev, konak, köşk ve sarayların da kent içerisindeki konumları ve mahalle düzenleri ile 17. yüzyıla gelene kadar inşa edilen yapıların; kent içerisindeki konumları, kente katkıları, 17. yüzyılda kentin gelişme alanları ve mimari yapılaşmanın önceki dönemlerle olan benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Günümüzde büyük oranda yok olmasına rağmen 17. yüzyılda var olan surlarla çevrili aşağı şehrin, içinde ve dışında yer alan mahallelerinin sınırları, kenti oluşturan cadde ve sokaklar ile meydanları ve dönemin yapılaşma anlayışını ortaya koyacak veriler tezimizi destekleyen önemli unsurlar olarak çalışmanın kapsamına dahil edilmiştir.

17. yüzyılda yazılan Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde mahalle sayıları ile isimlerine kadar detaylı bilgiler bulunmasına rağmen günümüzde bunların kentte tekabül

ettiği alanların tespitine dair bilimsel çalışmalar bulunmamaktadır. Şehrin dokusuyla ilgili anlatımların dışında, dönemin yöneticisi Abdal Han tarafından inşa edildiği belirtilen han sarayı ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Akademik anlamda ele alınmayan ve hakkında Evliya Çelebi Seyahatnamesi dışında herhangi bir bilgi bulunmayan bu sarayın konumunun tespit edilerek kent içerisindeki niteliğinin ele alınması başlıca amaçlardandır. Tez, kentteki yapı gruplarının mimari kuruluş özelliklerinin yanı sıra, çevresinde bulunan yapılara etkilerini ve bunlarla ilişkisini sağlayan sokak dokusunu da kapsayacak şekilde, dönemin kentleşme dinamikleri üzerindeki etkilerini ortaya koyacaktır.

Kent dokusunun, kuruluşundan itibaren ele alınarak 17. yüzyılın ayrıcalıklı bir şekilde üzerinde durulmasının sebebi ise söz konusu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Van Beylerbeyliği ile Bitlis Emirliği arasında gerçekleşen çok sayıda savaşın Bitlis aleyhine sonuçlanması ve kentin büyük oranda tahrip olmasıdır. Yüzyılın başında Van Beylerbeyi Ahmed Paşa tarafından Bitlis'e sefer düzenlenmiş, Şeref Han öldürülmüş ve kent yağmalanmıştır. Yine yüzyılın ilk çeyreğinde bir diğer beylerbeyi Tekeli Mehmet Paşa tarafından Ziyaeddin Han öldürülmüş ve kent yağmalanmıştır. Yüzyılın ortasında Abdal Han üzerine sefere çıkan Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa'nın ordusu kenti yağmalamıştır. Yüzyılın sonuna kadar birkaç kez daha yağmalanan ve tahrip edilen Bitlis kentinin her ne kadar bu dönemden sonra imar faaliyetleri devam etse de gelişmiş bir kent olma hüviyetini büyük oranda yitirdiği anlaşılmaktadır.

17. yüzyılın en önemli özelliği ise bu dönemde Bitlis'i uzun bir dönem yöneten Abdal Han'ın varlığıdır. Oldukça yoğun bir imar ve tamir faaliyetinin yürütülmesini sağlayan Abdal Han döneminde surlarla çevrili ve korunaklı bir han sarayı ile şehrin güneybatısında nehrin önü kapatılarak bir baraj inşa edilmiştir. Kentleşmenin en parlak zamanı olarak nitelendirilebilecek bu dönemde ayrıca Van Beylerbeyliği'nin saldırılarına karşı birçok savunma birimleri ile surların inşası da kentin uzandığı alanları ve gelişim sahalarını anlamak yönünde tezimize katkı sağlamıştır.

Sonuç olarak, tarihçe bölümünde detaylı olarak ele alınan egemenlik süreçlerinde Bitlis'in büyük oranda bağımsızlığa meyilli ve kendi yönetimine dayalı bir anlayışa sahip olduğu görülmektedir. 17. yüzyıldan sonra bütünüyle Osmanlı etkisi altında kaldığı anlaşılan kentin, yöneticilerinin artık saray tarafından istendiği zaman değiştirildiği ve

önceki dönemlerdeki gibi bir direnişin de gösterilmediği anlaşılmaktadır. Gelirlerinin büyük çoğunluğu Osmanlı Sarayı ve Van Beylerbeyliği arasında paylaştırılan Bitlis Emirliği'nin bu dönemden sonra kayda değer bir inşa faaliyeti yürütmesi pek de mümkün olmamıştır.

Konuyla İlgili Kaynaklar

Konuyla ilgili incelediğimiz ve aşağıda bir kısmı hakkında bilgi verilen kaynaklar, muhteviyatı bakımından doğrudan Bitlis ile ilgili yayınlardan başlayarak sıralanmıştır. Bitlis kentiyle ilgili en önemli yazılı eserin 16. yüzyılın sonunda Bitlis Hanı Emir Şeref Han tarafından yazılan Şerefname adlı eser olduğu kanaatindeyiz.[1] Kürtlerin tarihini konu edinen eserde Bitlis'i işleyen ayrı bir bölüm bulunmaktadır. Bitlis'in tarihi ve kentteki yapılarla bu yapıların kimler tarafından yaptırıldığına dair önemli bilgiler içeren eser, konumuza katkı sağlayan en önemli eserdir.

Bitlis kentinin kuruluşu ve gelişimini özel olarak ele alan herhangi bir çalışma bulunmamakla beraber yapı bazında irdeleyen yayınlar bulunmaktadır. Bunlardan ilki 1971 yılında Sanat Tarihçisi M. Oluş Arık tarafından yayınlanan "Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı" başlıklı çalışmadır.[2] Bitlis'teki mimari eserleri kronolojik sırayla ele alan ve sahip oldukları kitabelerin metinlerini vererek mimari ve tezyini tanımlarını içeren çalışmada ayrıca kaleyle veya kentin bütünüyle ilgili bir açıklama bulunmamaktadır. Yapıların planları ile resimlerini de içeren çalışma kanaatimizce Bitlis üzerine kaleme alınmış en önemli bilimsel yayınlar arasındadır.

1983 yılında Mimar Neşe Ergin tarafından hazırlanan "Bitlis Merkez İlçesi Sivil Yapıları" başlıklı tez kentteki cami, türbe, medrese ve han gibi yapıları inceleyen ilk eserler arasındadır.[3] Bitlis'teki yapılarla ilgili bir diğer çalışma Sanat Tarihçisi Abdüsselam Uluçam tarafından iki cilt halinde ele alınan "Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı" kitabının ikinci cildini oluşturan Bitlis kitabıdır.[4] Bitlis ve

[1] Şeref Han, **Şerefname Kürt Tarihi**, (Çev. Mehmet Emin Bozarslan), Ant Yayınları, İstanbul, 1971.
[2] M. Oluş Arık, **Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı**, Güven Matbaası, Ankara, 1971.
[3] Neşe Ergin, **Bitlis Merkez İlçesi Sivil Yapıları**, (Yayımlanmamış Lisansüstü Bitirme Tezi), Yıldız Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1983.
[4] Abdüsselam Uluçam, **Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II-Bitlis**, TC Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri, Ankara, 2003.

ilçelerinde yer alan mimari eserleri konu edinen kitap, Bitlis merkezinde bulunan yapıların büyük çoğunluğunu mimari ve süsleme özellikleri bakımından incelemiş; yapıların mimari planları ile süsleme öğeleri çizimler eşliğinde verilerek fotoğraflarla desteklenmiştir. Kentleşmenin durumu veya gelişimi ile ilgili bilgiler içermeyen eserin Bitlis'in bilinen yapılarını konu edinen bir envanter niteliğinde olduğu ve konumuz açısından oldukça önem arz ettiği düşünülmektedir.

Bitlis'teki mimari eserleri konu edinen bu yayınların yanı sıra "Bitlis Su Mimarisi"[5] adıyla kentteki köprü, çeşme ve hamam gibi yapıları ele alan Şahabettin Öztürk telifli bir eser ile Yüksel Sayan ve Şahabettin Öztürk'ün ortak yazar olarak yer aldıkları "Bitlis Evleri" adlı eserler çalışmamıza katkı sağlayan yayınlardandır.[6] Bitlis ve bağlı ilçelerinde yer alan su mimarisi yapılarını konu edinen ilk kitapta kent merkezindeki çeşme, köprü ve hamamların mimari çizimleri mimarlık prensipleri göz önünde bulundurularak çizilmiş; yapıların tarihlendirilmesine dair görüşler paylaşılmıştır. Ayrıca eserler; plan tipleri, yapısal özellikler ve malzeme kullanımı açısından değerlendirilmiştir. Bitlis evlerini ele alan ikinci kitap ise kent merkezindeki 13 adet evin bölümleri ile yapı elemanlarını sanat tarihi ve mimarlık bilimleri ışığında tartışan, konutların mimari çizimleri ve fotoğraflarıyla desteklenen oldukça değerli bir çalışmadır.

Gülsen Baş'ın "Bitlis'teki Mimari Yapılarda Süsleme"[7] başlıklı çalışması kentteki cami, medrese, türbe, han ve bir konutta bulunan geometrik ve bitkisel özellikli süslemeler ile yazı özelliklerini değerlendirmektedir. Süslemede kullanılan malzemeleri ve kullanıldığı yerleri de ele alan çalışma, yapıları tanıttığımız bölümlerde ve cepheleri süsleyen öğelerin anlatılmasında faydalı olmuştur.

Gülin Payaslı Oğuz tarafından kaleme alınan "Kentsel Koruma Çalışmalarında Mekansal-Sosyal Yapı İlişkisinin Bitlis Kent Merkezinde Örneklenmesi" başlıklı doktora tezi daha sonra "Mekansal ve Sosyal Yapısıyla Bitlis Geleneksel Sivil Mimarisi" başlığıyla kitap olarak yayınlanmıştır.[8] Bitlis kentinde yer alan konutların mimari

[5] Şehabettin Öztürk, **Bitlis Su Mimarisi**, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Malatya, 2004 (Su Mimarisi).
[6] Yüksel Sayan ve Şahabettin Öztürk, **Bitlis Evleri**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
[7] Gülsen Baş, **Bitlis'teki Mimari Yapılarda Süsleme**, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Bitlis, 2002.
[8] Gülin Payaslı Oğuz, **Kentsel Koruma Çalışmalarında Mekansal-Sosyal Yapı İlişkisinin Bitlis Kent Merkezinde Örneklenmesi**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2011; Gülin Payaslı Oğuz, **Mekansal ve Sosyal Yapısıyla Bitlis Geleneksel Sivil Mimarisi**, Taç Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.

özellikleri, genel plan ve cephe düzenleri ile yapı malzemesinin incelendiği eserde sosyal yapının da ele alınarak değerlendirildiği görülmektedir. Yapılarıyla birlikte bütün olarak kenti ele almak yerine yalnızca konut dokusuna odaklanan tezde sosyal yapının mimarideki değişimleri de incelenmiştir.

Ergün Şimşek tarafından hazırlanan "Bitlis Evleri: Geleneksel Konut Mimarisinin Dünü, Bugünü, Yarını" başlıklı çalışma yine Bitlis kent merkezindeki konutları ele alan bir çalışmadır.[9] Kentteki konutların planlama özellikleri ile birbirleriyle olan ilişkilerini mimarlık bilimi ışığında ele alan çalışma daha çok geç dönem yapılarını konu edindiği için tezimize yeterli veri sunmasa da sokak planlaması ve cephe düzenlemelerini anlamlandırmak için faydalı olmuştur.

Bitlis'teki kültür mirasını vakıf kayıtları ekseninde konu edinen Rahmi Tekin'in "Vakıf Kayıtları Ekseninde Bitlis'in Kültür Mirası" başlıklı çalışması konumuz açısından oldukça önemlidir.[10] Bitlis'teki vakıfları derleyen ve çevirilerini ele alan çalışmada kentteki mahalleler ve vakıflara konu olan akarlar hakkında bilgilere ulaşılmakta ve kentteki yapı stoku daha iyi anlaşılabilmektedir.

Orhan Kılıç'ın "730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defteri (1-Ahmet Dönemi)"[11], Emine Altunay'ın "1540 (H. 947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı"[12], ve Ahmet Yılmaz'ın "413 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine göre Bitlis Sancağı (1555-1556)"[13] başlıklı Yüksek Lisans tezleri, 16. yüzyılda Bitlis'in imar durumunu anlamamız açısından önemli bilgiler içermektedir.

Bitlis ve çevresinde Kadir Pektaş tarafından yürütülen araştırmalar oldukça önemlidir. 1997 yılından itibaren özellikle mezarlıklarda ve mezar taşları üzerinde yapılan çalışmalar ile 1999 yılından itibaren yapılan yüzey araştırmaları Bitlis çevresindeki tarihsel yapılaşmayı ortaya koyan önemli çalışmalardır.[14] Bitlis iç kalesinde

---

[9] Ergün Şimşek, **Bitlis Evleri: Geleneksel Konut Mimarlığının Dünü, Bugünü, Yarını**, Betav Yayını, İstanbul, 2020.
[10] Rahmi Tekin, **Vakıf Kayıtları Ekseninde Bitlis'in Kültür Mirası**, Hece Yayınları, Ankara, 2021.
[11] Orhan Kılıç, **730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defteri (1-Ahmet Dönemi)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1989.
[12] Emine Altunay, **1540 (H. 947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun, 1994.
[13] Ahmet Yılmaz, **413 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine göre Bitlis Sancağı (1555-1556),** Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2010.
[14] Kadir Pektaş, "Bitlis İl Merkezinde Türbe ve Mezarlıklardaki Mezar Taşları (1997)", **16. Araştırma Sonuçları Toplantısı,** Cilt 1, Tarsus, 25-29 Mayıs 1998, Ankara, 1999, ss. 105 – 128; Kadir Pektaş, "Bitlis

2004 yılından itibaren ilk önce Kadir Pektaş akabinde Gülsen Baş tarafından yürütülen kazıların "Kazı Sonuçları Toplantılarında" sunulan bildirileri kale ile ilgili birtakım bilgiler edinmemizi sağlamaktadır.[15] Gülsen Baş'ın "Bitlis Kalesi: Arkeolojik Kazı Çalışmaları (2011 – 2015)" başlıklı eseri de yine Bitlis iç kalesinde yürütülen kazı çalışmalarını ele alan bir eserdir.[16] Gülsen Baş'tan sonra kazı çalışmalarını sürdüren Korkmaz Şen'in yine "Kazı ve Araştırma Sonuçları Sempozyumlarında" sunduğu bildiriler kaleyle ilgili bilgilerimizi artırmaktadır.[17]

Bitlis ve çevresiyle ilgili önemli bilgileri içeren sempozyum kitapları da konumuzu detaylandırmak amacıyla kullandığımız yayınlar içermektedir. İlki 2004 yılında Van'da yapılan Van Gölü Havzası Sempozyumu, üçüncü sempozyumdan itibaren uluslararası bir nitelik kazanarak 2011 yılına kadar düzenlenmiş, bir süre düzenlenmeyen sempozyumun sekizincisi 2021 yılında Bitlis Eren Üniversitesi tarafından düzenlenmiştir. Bitlis ve çevresindeki yerleşimlere dair tarihi, kültürel ve edebi konuların

---

Mezar Taşlar", **17. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 1, Ankara, 24-28 Mayıs 1999, Ankara, 2000, ss. 15 – 28; Kadir Pektaş, "Bitlis ve Çevresinde Ortaçağ ve Sonrası İncelemeleri (1999)", **18. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 1, İzmir, 22-26 Mayıs 2000, Ankara, 2001, ss. 1 – 16; Kadir Pektaş ve Gülsen Baş, "Bitlis, Güroymak ve Tatvan'da 2000 Yılı Araştırmaları", **19. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 1, Ankara, 28 Mayıs – 1 Haziran 2001, Ankara, 2002, ss. 49 – 62; Kadir Pektaş ve Gülsen Baş, "Bitlis Güroymak ve Tatvan İlçelerinde Ortaçağ ve Sonrası 2001 Yılı İncelemeleri", **20. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 1, Ankara, 27-31 Mayıs 2002, Ankara, 2003, ss. 53 – 66; Kadir Pektaş, Gülsen Baş, Bülent Nuri Kulağuz, "Bitlis Çevresi 2003 Yılı Araştırmaları", **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 1, Ankara, 26 – 31 Mayıs 2003, Ankara, 2004, ss. 291 – 300; Kadir Pektaş, Gülsen Baş, Bülent Nuri Kılavuz, "Bitlis Çevresi Yüzey Araştırması", **22. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 1, Konya, 24-28 Mayıs 2004, Ankara, 2005, ss. 173 – 182; Kadir Pektaş, Gülsen Baş, "Bitlis/Adilcevaz Çevresi Yüzey Araştırması 2005", **24. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 1, Çanakkale, 29 Mayıs – 2 Haziran 2006, Ankara, 2007, ss. 261 – 276; Kadir Pektaş, Gülsen Baş, "Bitlis ve Çevresi Yüzey Araştırması 2008", **27. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 3, Denizli, 25-29 Mayıs 2009, Ankara, 2010, ss. 259 – 271; Kadir Pektaş, Gülsen Baş, Hicran Özdemir, Sebahattin Erdoğan, "Bitlis ve Çevresi 2009 Yılı Yüzey Araştırması", **28. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 2, İstanbul, 24-28 Mayıs 2010, Ankara, 2011, ss. 457 – 474.

[15] Kadir Pektaş, "2004-2005 Yılları Bitlis Kalesi Kazısı", **28. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt 1, Çanakkale, 29 Mayıs – 2 Haziran 2006, Ankara, 2007, ss. 501 – 518; Kadir Pektaş, "Bitlis Kalesi Kazısı 2006 Yılı Çalışmaları", **29. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt 1, Kocaeli, 28 Mayıs – 1 Haziran 2007, Ankara, 2008, ss. 245 – 262; Kadir Pektaş, "Bitlis Kalesi Kazısı 2007 Yılı Çalışmaları", **30. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt. 4, Ankara, 26-30 Mayıs 2008, Ankara, 2009, ss. 317 – 326; Kadir Pektaş, "Bitlis Kalesi Kazısı 2008", **31. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt 4, Denizli, 25-29 Mayıs 2009, Ankara, 2010, ss. 85 – 99; Kadir Pektaş, "Bitlis Kalesi 2009 Yılı Kazısı", **32. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt 4, İstanbul, 24-28 Mayıs 2010, Ankara, 2011, ss. 285 – 298; Gülsen Baş, "Bitlis Kalesi Arkeolojik Kazı Çalışmaları-2011", **34. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt 3, Çorum, 28 Mayıs – 1 Haziran 2012, Çorum, 2013, ss. 449 – 460.

[16] Gülsen Baş, **Bitlis Kalesi: Arkeolojik Kazı Çalışmaları (2011-2015),** Ege Yayınları, İstanbul, 2018.

[17] Korkmaz Şen vd., "Bitlis Kalesi Kazısı 2018 Yılı Çalışmaları", **41. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt 3, Diyarbakır, 17-21 Haziran 2019, Ankara, 2020, ss. 49 – 62.

ele alındığı birçok çalışmayı barındıran sempozyum kitapları tezimiz açısından oldukça önem arz etmektedir.[18]

Bitlis Eren Üniversitesi ve Türk Tarih Kurumu iş birliği ile düzenlenen "Uluslararası Bitlis Tarihi ve İdris-i Bitlisi Sempozyumunun" 2019 yılında iki cilt halinde basılan "Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis" adlı bildiriler kitabı yine Bitlis kenti ve tarihi ile ilgili oldukça önemli çalışmaları barındırması açısından önemlidir. İkinci cildi çoğunlukla İdris-i Bitlisi ve diğer Müslüman alimlere ayrılan eserin birinci cildi tezimize fayda sağlayan önemli çalışmaları barındırmakta; özellikle tarihçe yazımında faydalı bilgiler sunmaktadır.[19]

Bitlis kentinin tarihsel gelişimini ve kent dokusunu anlamamızı sağlayan önemli eserlerden bir grup da seyahatnamelerdir. 1046 yılında Bitlis'ten geçen Nasır Hüsrev'in[20] yanı sıra 1520'lerde Bitlis'te bulunan ve kentle ilgili birtakım bilgiler veren Portekizli seyyah Antonio Tenreiro'nun[21] eseri ile 1535 ile 1548 tarihlerinde Bitlis'e gelen Kanuni liderliğindeki Osmanlı ordusunda görevli Matrakçı Nasuh'un verdiği bilgiler ve çizdiği minyatür de kenti anlamamız açısından faydalı bilgi ve görseller içermektedir.[22]

Seyahatnameler içerisinde en önemlisi 17. yüzyılın ortasında birkaç kez Bitlis'e uğrayan ve aylarca ikamet eden Evliya Çelebi'nin seyahatnamesidir.[23] İlk defa Van

---

[18] Oktay Belli (Ed.), **I. Van Gölü Havzası Sempozyumu,** (08-10 Eylül 2004 Van), Van Valiliği, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 2006; Oktay Belli (Ed.), **II. Van Gölü Havzası Sempozyumu**, 04–07 Eylül 2006 Bitlis, Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Nr. 17, Desen Ofset Matbaası, Ankara, 2007; Oktay Belli (Ed.), **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, (06–08 Haziran 2007 Hakkari), Hakkari Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Nr. 5, Ajans Türk Basın ve Basım A.Ş., Ankara, 2008; Oktay Belli (Ed.), **IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, (17-21 Haziran 2008-Ahlat), Gramat Matbaası, Ankara, 2011; Oktay Belli (Ed.), **V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, (09-13 Haziran 2009 – Van), Van Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Mavi Ofset Basım Yayın, İstanbul, 2010; Oktay Belli (Ed.), **VI. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, (09-11 Haziran 2010-Erçiş), Erçiş Belediyesi Kültür Yayını, No: 1, Atölye Ofset, İstanbul, 2011; Oktay Belli ve Vedat Evren Belli (Ed.), **VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, (04-07 Ekim 2011, Bitlis), Bitlis Eren Üniversitesi – BETAV Vakfı-Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayını, Rota Ofset, Bursa, 2013; Necmettin Elmastaş, Oktay Belli ve Vedat Evren Belli (Ed.), **VIII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu,** (Özet Kitapçığı), **(**23 Haziran 2021 Bitlis), Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, Ankara Ofset Matbaa, Bitlis, 2021.

[19] Mehmet İnbaşı ve Mehmet Demirtaş (Ed.), **Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis**, Cilt 1 – 2, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2019.

[20] Nasır Xosro, **Sefername,** Çev. Erkan Çardakçı, Avesta Yayınları, İstanbul, 2016.

[21] Antonio Tenreiro, **Itinerario**, Editorial Estampa, Lisboa, 1980.

[22] Nasuhü's Silahi (Matrakcı), **Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn**, (Haz. Hüseyin Gazi Yurdaydın), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

[23] Evliya Çelebi, "Seyahatname", **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, (Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), 4. Kitap 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010; Evliya Çelebi,

Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa ile Bitlis'e gelen ve oradan geçerek Van'a giden Evliya Çelebi'nin ikinci defa Van – Bitlis muharebesi için Paşa'nın ordusuyla birlikte Bitlis'e geldiği; bundan sonra tekrar Van'a giden seyyahın üçüncü ve son kez Van haracını almak üzere Bitlis'e geldiği anlaşılmaktadır. Bu ziyaretlerinde şehirle ilgili çok değerli bilgiler veren Evliya Çelebi, kent halkıyla ve bölge kültürüyle ilgili de oldukça ilginç anlatımları eserinde konu edinmektedir.

17. yüzyılda kenti ziyaret eden bir diğer seyyah Jean-Baptiste Tavernier'dir.[24] Bitlis beyiyle de görüşen seyyahın Bitlis'in stratejik konumuna ve Bitlis'teki zenginliğe dair anlatımları ile kente ulaşan yolların güzergahı konumuz açısından önemli bilgilerdir. 1840 yılında Horatio Southgate tarafından yayınlanan "A Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia" başlıklı seyahatname de Bitlis ile ilgili önemli bilgileri içeren bir kaynak niteliğinde olup kentin 19. yüzyıldaki durumuyla ilgili önemli bilgiler vermektedir.[25] Lynch tarafından 1901 yılında yayınlanan "Armenia: Travels and Studies" başlıklı eserin 2. cildi, Bitlis'i konu edinmesi ve şehrin mimarisi ile kültürü hakkında önemli bilgiler içermesi bakımından tezimizde faydalandığımız eserler arasında bulunmaktadır.[26] Bunların dışında 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında çok sayıda seyyahın Bitlis'e uğradığı ve kentle ilgili bilgiler verdiği görülmektedir. Seyyahların Bitlis ile ilgili anlatımları, Baran Zeydanlıoğlu tarafından "Seyyahların Anlatımlarıyla Bitlis ve Ahalisi" başlıklı bir çalışmada toplanmıştır.[27]

Richard Hovannisian'ın editörlüğünde hazırlanan Tarihi Kentler ve Ermeniler Serisinin "Bitlis ve Muş" kitabı da bünyesinde barındırdığı bölümlerle Bitlis hakkında önemli bilgiler içermektedir.[28] Genel olarak Bitlis'teki Ermeni mimarisi ve sanatı üzerine yoğunlaşan çalışmada bölgenin coğrafyası, Karakoyunlu döneminde Bitlis'teki emirlerin ve Ermenilerin durumunu konu alan makaleler yer almaktadır.

"Seyahatname", **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, (Haz. Seyit Ali Kahraman), 5. Kitap 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

[24] Jean-Baptiste Tavernier, **Tavernier Seyahatnamesi**, (Ed. Stefanos Yerasimos), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

[25] Horatio Southgate, **Narrative of A Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia**, Volume I, London, 1840.

[26] H.F.B. Lynch, **Armenia: Travels and Studies**, Volume II, London, 1901.

[27] Baran Zeydanlıoğlu, **Seyyahların Anlatımlarıyla Bitlis ve Ahalisi**, Dara Yayınları, İstanbul, 2019.

[28] Richard G. Hovannisian (Ed.), **Tarihi Kentler ve Ermeniler: Bitlis ve Muş**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Bitlis'teki yapılarla ilgili ulusal ve uluslararası dergiler ile sempozyum ve kongrelerde çok sayıda makale ve bildiri yayınlanmıştır. Tez içerisinde yapıları anlatırken yararlandığımız bu yayınlardan başka tarihçe ve kentleşmenin gelişimi bölümlerini yazmamızda çokça faydalandığımız eserlerden de söz etmek gerektiği kanaatindeyiz. Anadolu coğrafyasının tarihini, tarihöncesi dönemlerden itibaren konu edinen Ekrem Akurgal'ın "Anadolu Kültür Tarihi" ve Anadolu Uygarlıkları" adlı eserleri ile Veli Sevin'in "Anadolu Arkeolojisi" adlı eserleri kentleşmenin gelişimi ve Anadolu'daki uygarlıklar hakkında kaynaklık etmişlerdir.[29]

Erkan Konyar'ın "Urartu: Aşiretten Devlete", Kemalettin Köroğlu ve Erkan Konyar'ın ortak editörlüğünü yaptığı "Urartu Doğu'da Değişim" kitapları Van merkezli Urartu Devleti'nin ve etki alanlarının anlaşılması açısından önemli eserlerdendir. Tarihçe bölümünde çokça faydalandığımız iki eserin dönemin anlaşılması açısından oldukça önemli olduğu kanaatindeyiz.[30] Kentleşmenin gelişimi ve Anadolu'daki etkileri üzerine Tunç ve Demir Çağlarını konu edinen Sevgi Aktüre'nin "Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri" ve "Anadolu'da Demir Çağı Kentleri" başlıklı eserleri her iki dönemin kentleşme anlayışı ve kentleri hakkında ayrıntılı bölümler içermektedir.[31] Celal Tuna'nın iki cilt halinde ele aldığı "Mağaradan Kente Anadolu'nun Eski Yerleşimleri" ve "Kentten İmparatorluğa Anadolu'nun Eski Yerleşimleri" başlıklı çalışmaları Anadolu kentleşmesinin gelişimini en erken dönemden itibaren yerleşim bazlı olarak ele almaktadır.[32] Tarihöncesi çağlardan Tunç Çağına kadar olan bölümü kapsayan birinci ciltte özellikle neolitik dönem Güneydoğu Anadolu coğrafyası yerleşimleri ile Orta Anadolu'daki yerleşimler konu edilmiş; Demir Çağ ve Antik Çağı ele alan ikinci ciltte de Geç Hitit ve Urartu yerleşmeleri ile Batı Anadolu'daki Antik Çağ kentleri anlatılmıştır.

---

[29] Ekrem Akurgal, **Anadolu Uygarlıkları**, Net Turistik Yayınlar, 8. Baskı, İstanbul, 2003; Ekrem Akurgal, **Anadolu Kültür Tarihi**, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 17. Baskı, Ocak 2005; Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi**, Der Yayınları, Genişletilmiş 3. Basım, İstanbul, 2003.

[30] Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (Ed.), **Urartu: Doğu'da Değişim**, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022.

[31] Sevgi Aktüre, **Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2004 (Bronz Çağı); Sevgi Aktüre, **Anadolu'da Demir Çağı Kentleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003 (Demir Çağı).

[32] Celal Tuna, **Mağaradan Kente Anadolu'nun Eski Yerleşimleri**, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000; Celal Tuna, **Kentten İmparatorluğa Anadolu'nun Eski Yerleşimleri**, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Yıldız Sey'in editörlüğünde hazırlanan "Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme" başlıklı çalışma, kentleşme ve konut mimarisinin Anadolu'daki gelişimini ele alan makalelerden oluşmaktadır.[33] Kulübelerden modernleşme sürecine kadar oldukça geniş bir tarih aralığında konut ve kent mimarisinin gelişimini konu edinen makalelerden özellikle Anadolu'daki Bizans ve Osmanlı dönemi kentleşme pratikleri ile konut mimarisi anlayışlarını tartışan çalışmalar tezimiz için faydalı olmuştur.

Tarihçe bölümünde en çok faydalandığımız eser Rene Grousset'in "Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi" başlıklı kitaptır.[34] Doğu Anadolu'nun büyük bölümü ile Orta Anadolu'nun bir kısmını içine alan tarihi Armenia bölgesini ele alan çalışma, ilk elden kaynaklardan derlenen bilgilerle oldukça değerlidir. Bitlis ve çevresiyle ilgili verilerini karşılaştırmalı olarak tarihçe bölümünde ele aldığımız eser, tarih yazımında yol gösterici bir özelliğe sahip olduğu için de kanaatimizce ayrıcalıklı bir konumdadır.

Yöntem

Çalışmamızda Bitlis kent merkezinde 17. yüzyılın sonuna kadar inşa edilmiş ve günümüzde ayakta duran ya da izleri takip edilebilen taşınmaz kültür varlıklarının konumları ve kenti oluşturan sokak dokuları ile mahallelerin tarihsel süreçteki gelişimi konu edilmiştir. Süreç içerisinde değişim gösteren kent siluetinin başlangıcından 17. yüzyılın sonuna kadar yüzyıl bazında haritalanması ve gerek var olan gerekse zaman içerisinde yok olmuş eserlerin muhtemel konumlarının işaretlenmesiyle kentin gelişim süreci ve yüzyıl bazında imar anlayışı ile kentin gelişim alanları anlaşılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ilk aşamasında Bitlis ve çevresi ile ilgili ulusal ve uluslararası literatür taranarak konu ile ilgili dönem kaynaklarının yanı sıra bilimsel çalışmalar toplanmıştır. İlk olarak Anadolu ve çevresinde kentleşmenin gelişiminin anlatıldığı bölümde Anadolu ve ona etki eden bölgelerde kent anlayışının ortaya çıkışı ve gelişimi ile Anadolu'daki ilk kentlerin gelişim süreçleri ele alınmış; bu sayede Bitlis kentinin gelişim sürecine etki eden

[33] Yıldız Sey (Ed.), **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.
[34] Rene Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2006.

anlayışların kökeninin ortaya konması sağlanmıştır. Tarihöncesi dönemlerde ilk köy tipi yerleşmelerden 17. yüzyıla kadar Anadolu coğrafyasında bulunan Tunç ve Demir çağı medeniyetleri ile Helen, Roma, Bizans, İslam ve Osmanlı kentleşmesine dair verilerin incelenmesi ve ortaya konması, Bitlis'in kuruluşu ve gelişimini daha iyi anlamamızı sağlamaktadır.

Kentin tarihi geçmişinin toplu halde ele alınmadığı anlaşılınca her dönemin kaynaklarına dayanarak ve bilimsel yayınlar da göz önüne alınarak tarihöncesi dönemlerden 17. yüzyılın sonuna kadar kentin ve kente hükmeden egemenlerin tarihini içeren tarihçe bölümü yazılmıştır. Tarihçe bölümünde bazı kısımlarda doğrudan Bitlis kentinden bahsedilmese de bağlı bulunduğu yöneticilerin, Bitlis çevresinde gerçekleştirdiği fiillere değinilmiş ve bu fiillerin kente olası etkileri irdelenmiştir.

Roma ve öncesi dönemi oldukça karanlık olan Bitlis ve çevresinin Roma sonrası dönemi özellikle dönemin yazılı kaynakları ve Ermeni kronikleri tahlil edilerek incelenmiş; kentin İslam dönemi ve sonrasına ait tarihsel geçmişi dönem kaynakları, Müslüman müverrihlerin tarihleri ve Ermeni kronikleri göz önüne alınarak karşılaştırmalı bir şekilde sunulmuştur. Kentin büyük yıkımlar yaşadığı 13. yüzyıldaki durumuna ilişkin tarihsel verilerin bölgeyi egemenlikleri altında bulunduran devletlerin kente yakın konumlarda ya da kent üzerinden ulaşılabilecek yerlerde gerçekleştirdikleri faaliyetler göz önünde bulundurularak değerlendirilmiş; ayrıca bu dönemde kentte yer alan eserlerden birtakım çıkarımlar yapılması yoluna gidilmiştir. 15. yüzyılda kentin yöneticileri ve bunların durumu hakkında Şerefname'den elde edilen bilgilerle Ermeni kronikleri ve kolofonlarında yer alan bilgilerin karşılaştırılması sayesinde daha önce muğlak ve eksik olduğunu düşündüğümüz yönetici isimlerinin ve yönetimde kaldıkları tarihlerin anlaşılması sağlanmıştır.

Kentin, 16. yüzyılda Osmanlı ve Safevi hükümdarlıkları arasında gidip gelmesi ve bu dönemde yaşanan gelişmelerin toplu olarak ele alınması ve Osmanlı arşiv kaynakları yoluyla kente hükmeden sancak beylerinin büyük oranda ortaya çıkarılmasının çalışmamızla elde edilmiş bir diğer kazanım olduğu kanaatindeyiz. Bitlis kentinin kuruluşundan 17. yüzyıl başına kadar geçirdiği süreçte kuruluş amacı, ilk kuruluş noktası, gelişme alanları, kente dönüşme aşamaları, kent içi yapı stokları ile mahalle ve sokak dokularını ele alan bir bölüm yazılmıştır. Gerek kentteki hali hazırda var olan ve

kitabesinden ya da malzeme ve yapı bilgisinden tarihlenen eserlerle gerekse tarihi kaynaklarda var olan ancak günümüze ulaşamayan eserlerin kent içerisindeki konumlarını tespit etmek amacıyla kent merkezindeki yapılar incelenmiş, yapıların ayrıntılı olarak fotoğrafları çekilmiş, kent içerisindeki konumları hazırlanan haritalarda işaretlenmiş ve kentin silueti ortaya çıkarılmıştır.

Kentin 17. yüzyılda inşa edilen yapıları ayrıntılı olarak fotoğraflanmış, hazırlanan haritalarda işaretlenmiş ve kentin gelişim aşamalarının anlaşılması ve mahallelerinin tespiti amacıyla arazi çalışması yapılmıştır. Kentte uzun yıllardır meskûn olan kişilerle yapılan görüşmelerde mahalle isimleri ile bu mahallelerde yer alan özellikle çeşmelerin isimlerinden mevki isimleri ortaya çıkarılmış ve çalışmaya dahil edilmiştir. Kent dokusunun anlaşılması için oldukça önemli olduğunu düşündüğümüz mülakatlar, kenti daha iyi anlamamızı sağlamıştır.

Kentin tarihi alanlarının günümüzde yüksek betonarme yapılar arasında kaybolması ve büyük oranda bu betonarme yapıların temellerine gömülmesi işimizi zorlaştıran en önemli unsurdur. Ancak 2020 yılında Bitlis Valiliği ile Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü tarafından "Bitlis Dere Üstü Islah Projesi" adıyla yürütülen çalışmalar neticesinde kent merkezinde bulunan iki dere üzerindeki betonarme yapıların yıkılması sağlanmış; bu sayede tarihi köprülerle kentin tarihi silueti büyük oranda gün yüzüne çıkmıştır. Tarihi kent surlarının daha önce eski fotoğraflarda tespit ettiğimiz haliyle bazı betonarme yapıların temellerinde ortaya çıkması çalışmamıza önemli bir katkı sağlamıştır. Kentteki betonarme yapı stoku ve bilinçsiz yapılaşma anlayışının görmemizi engellediği kent dokusunun, eski fotoğraflar ve gravürlerin literatür taraması aşamasında elde edilmesiyle daha iyi anlaşılması sağlanmıştır.

Tezimiz içerik olarak Giriş ve Sonuç bölümleri dışında 6 bölüm halinde ele alınmıştır. Bu bölümlerin ilki Anadolu ve çevresinde kentleşme olgusunun ortaya çıkışı ve gelişimini ele almaktadır. Daha sonra Bitlis'in 17. yüzyılın sonuna kadar tarihçesi oldukça detaylı bir şekilde incelenerek okuyuculara sunulmuştur. 17. yüzyıl Bitlis kentini konu alması sebebiyle söz konusu yüzyılda kentte var olan yapıları içeren bir Katalog bölümü tezin üçüncü bölümünü oluşturmaktadır. Dördüncü bölüm kentin kuruluşundan 16. yüzyılın sonuna kadar yaşadığı süreçleri ve kentleşme faaliyetlerini ele alırken beşinci bölümde kentin 17. yüzyıl dokusu mahalleler ölçeğinde incelenmiştir. Bundan sonra

geniş bir değerlendirmeye tabi tutulan tez, yapıların çizim ve fotoğrafları ve kent haritalarıyla desteklenmiştir.

Tezin giriş bölümü konunun amacını ve önemini ortaya koyan açıklamalar ile tezi destekleyen kaynakların tanıtımını ele alır. Yine tezin yöntemi hakkında da açıklamaların bulunduğu bu bölümün devamında Neolitik dönemden başlayarak Kalkolitik, Tunç ve Demir çağlarında Anadolu'da görülen kentleşme faaliyetlerine yönelik çıkarımlar bulunmaktadır. Roma, Bizans, Orta Asya Türk kentleşmesi ve İslami dönem kentleşmeleri ele alındıktan sonra bölgeyi ilgilendiren Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemi kentleşme anlayışları incelenmiştir. Tezimizi ilgilendiren dönemin de genel olarak İslami dönem kentleşme anlayışı ve Osmanlı kentleşmesi olduğu sonucuna varılmıştır. 12. yüzyılda bazı Selçuklu kentleşme özellikleri görülse de bunun devam ettiğine dair bulgulara rastlanmamıştır. Kent, planlama bakımından büyük oranda ticaret ve ikamet alanlarının kesin olarak birbirinden ayrıldığı İslami kent özelliğine sahiptir. Bunun yanı sıra Osmanlı döneminde görülen arasta ve han yapılarının kentin belli bir bölgesinde toplandığı kentleşme anlayışının 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bitlis'te de ortaya çıktığı anlaşılmıştır. Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa tarafından ortaya konan büyük boyutlu bir proje kapsamında tüccarların konaklaması amacıyla Rahva'da bir kervansaray kompleksi, kent içerisinde de büyük bir çifte hamam ile buna bağlı Hüsrev Paşa Çarşısı inşa edilmesi Osmanlı kentleşme pratikleri bağlamında ele alınmıştır. Yine aşağı şehirdeki Hüsrev Paşa hanı ile Debbağlar Çarşısı'nın da bu ticari hüviyeti pekiştiren Osmanlı eserleri olduğu ortaya konmuştur.

İkinci bölümde Bitlis ve çevresinin Urartu döneminden başlayarak tarihi gelişimi izlenmiştir. Urartu Devleti, Med ve Pers İmparatorlukları ile devamında Selevkoslar ve Roma İmparatorluğu'nun bölgede yürüttüğü faaliyetler ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Yine Roma karşısındaki bir diğer güç olan Parth ve devamındaki Sasani İmparatorluğu'nun da bölgede oldukça aktif olduğu anlaşılmıştır. Roma'nın bölünmesiyle ortaya çıkan Bizans İmparatorluğu bir süre Sasani İmparatorluğu'yla mücadele ederken İslam Halifeliğine bağlı orduların bölgeye ulaşmasıyla Bitlis ve çevresinin Bizans ve İslam orduları arasında bir mücadele sahasına döndüğü görülmüştür. Tarihsel süreç içerisinde genel olarak Armenia diye adlandırılan bu bölgenin özelde farklı isimlerle anılan birçok mıntıkaya bölündüğü görülmektedir. Arzenene, Bznunik, Daron,

Dzopk, Moxoene vb. isimlere sahip bu bölgeler Bitlis'in çevresinde konumlanan bölgeler olarak Armenia çatısı altında toplanmıştır.

Kentin İslam ordularının akınlarından bir süre sonra tamamen Müslüman emirlerin eline geçtiği ve Armenia içlerine yapılan seferlerde bir harekât merkezi olarak kullanıldığı ortaya konmuştur. Diyarbakır merkezli Müslüman emirine bağlı olan kentin Diyarbakır emirinin atadığı Erzen kenti yöneticisinin hükmünde olduğu anlaşılmıştır. 9. yüzyılda görülen bu uygulamanın 11. yüzyılda Mervani ve 12. yüzyılda Selçuklu Atabeyi Dilmaçoğlu Mehmet Bey döneminde de uygulandığı anlaşılmıştır. 13. yüzyılda kenti bir süre yöneten Ahlatşahlar'dan Eyyubi Meliklerinin eline geçen kent Sultan Celaleddin Harezmşah'ın Ahlat ve çevresine olan akınları ile Moğol saldırıları sonrasında büyük oranda tahribata uğramıştır.

Moğolların bölgede İlhanlılar olarak sürdürdükleri yönetimin Bitlis ve çevresinde güçlü bir yapılanma kurduğu düşünülse de bu döneme dair bazı emir isimlerinden başka bilginin bulunmaması kesin bir yargıya varmayı engellemiştir. Ancak 14. yüzyılın başında Bitlis mıntıkasında yerleşik olan bazı aşiretlerin oluşturduğu Roşkan Federasyonu kentin yönetimini ele geçirmiş ve etrafındaki Muş, Ahlat ve Sason bölgelerini de kontrol altına almıştır. 14. yüzyıl boyunca önemli atılımlar yapıldığı düşünülse de kentleşme anlamında elle tutulur bir veri bulunmamaktadır. Nitekim kentte bu yüzyıla tarihlenen herhangi bir yapı henüz tespit edilmemiştir.

15. yüzyılda kenti yöneten Emir Şemseddin'in Karakoyunlu Kara Yusuf'la olan ittifakı ve bölgenin nispeten daha güvenli bir özelliğe bürünmesi ticaretin ve gelirlerin artmasına yaramıştır. Ancak Kara Yusuf'un oğlu İskender Mirza'nın emiri öldürmesi ve Bitlis'i kuşatması bir duraklama döneminin başlamasına sebep olmuştur. Sonraki emir Hacı Muhammed döneminden sonra Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri arasında bir tampon bölge özelliği kazanan Bitlis kenti Akkoyunlular'ın 1473'te kenti ele geçirmelerine kadar büyük oranda bağımsız bir yönetim sürdürmüştür.

Akkoyunlu ve devamındaki Safevi hakimiyetleri döneminde kentte sürdürülen faaliyetler detaylı olarak ele alınmıştır. Emir IV. Şeref Han'ın İdrisi Bidlisi'nin öncülüğünde Osmanlı ittifakına katılması ve bölgenin Safevilerden kurtarılması sonrasında yurtluk ocaklık statüsü tesis edilmiş ve 1535 yılına kadar Bitlis ve bağlı bölgeler Şeref Han ve oğlu tarafından yönetilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kenti ilhak

ederek sancak statüsüne düşürmesi sonrasında Emir Şemseddin Safevi Şahı'na iltica etmiş ve Bitlis kesin olarak Osmanlı Sancak Beylerinin hükmüne geçmiştir. 42 yıl süren bu dönemden sonra Emir V. Şeref Han Bitlis'e dönerek kenti hükmü altına almıştır.

16. yüzyılın sonunda öldüğü düşünülen Emir V. Şeref Han'dan sonra Bitlis yönetiminde onun soyundan gelenlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. 17. yüzyılda kente hükmeden en önemli emir Abdal Han'dır. Öncesinde babası Ziyaeddin Han ve kardeşi Şeref Han'ın Bitlis'i yönettiği görülmekte; Emir Abdal Han'ın da 1622 yılında hükmetmeye başladığı kabul edilmektedir. 1655 yılındaki Van Beylerbeyi Melek Ahmet Paşa kuşatmasına kadar yönetimini sürdüren Abdal Han'dan sonra oğulları Ziyaeddin, Şeref, Bedreddin ve Nuh Han ile torunu Muhammed Said Han yönetimi sürdürmüşlerdir. Bu dönemle ilgili ayrıntılı bilgiler içeren tarihçe bölümü Nuh Han'ın 1700 yılında ölümüyle son bulmaktadır.

Tarihçeden sonraki Katalog bölümünde toplamda 35 yapı veya yapı grubu konum, tarihçe ve tanım bilgilerini içeren başlıklar altında incelenmiştir. Kronolojik bir sıra gözetilerek anlatılan yapılara ait çizimler ve görsellere metin içerisinde atıf yapılmış; yine bu çizim ve görseller tezin sonuna eklenmiştir. Katalog bölümünün devamında kentin kuruluşundan 16. yüzyıl sonuna kadar olan gelişimi ele alınmıştır. 8 başlık altında incelenen bu bölümde ilk olarak kentin kuruluşuna dair düşünceler dile getirilmiş ve devamında Erken İslam Dönemi Bitlis'i hakkında çıkarımlarda bulunulmuştur. Bundan sonra 11. yüzyıldan başlayarak 16. yüzyılın sonuna kadar kentte yürütülen imar faaliyetleri yapılar bazında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Sırasıyla Mervani, Dilmaçoğlu, Ahlatşah, Eyyubi, Anadolu Selçuklu, İlhanlı, Bitlis Emirliği, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı dönemlerinin ayrıntılı olarak incelendiği bu bölümde kentin özellikle 15. yüzyılda büyük oranda imar faaliyetleriyle şekillendiği anlaşılmıştır. 17. yüzyıldaki birçok mahallenin 15. yüzyılda yerleşime açıldığı ve yine kentin askeri olarak gelişmesinin yanı sıra ticaretin artması sebebiyle zenginleşerek imar faaliyetlerini yürütebildiği ortaya konmuştur. 15. yüzyılın son çeyreğinde Akkoyunlu akınları ile sekteye uğrayan kentleşme faaliyetlerinin 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Emir IV. Şeref Han tarafından yeniden başlatıldığı; ancak kısa süre sonra Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilen hükümet statüsünün sancak beyliğine çevrilmesiyle bu faaliyetlerin yeniden kesildiği görülmüştür. Osmanlı hükmünde en

önemli imar faaliyetinin Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa tarafından gerçekleştirildiği ve bundan sonra kente dönen Roşkan emiri V. Şeref Han tarafından başlatılan imar faaliyetlerinin 16. yüzyılın sonuna kadar devam ettiği aktarılmıştır.

Beşinci bölümde kentin 17. yüzyıldaki dokusu iç kale ve aşağı şehirden sonra üç ana başlık altında toplam 21 mahalle göz önüne alınarak incelenmiştir. İç kale ve aşağı şehrin etrafında kurulan 11 mahalle kale etrafına kurulan mahalleler başlığı altında toplanmıştır. Zeydan, Şamyan, Mardini, Husur, Küçur, Hüsrev Paşa, Aynu'l Berid, Kızıl Mescit, Rabad, Çirik ve Taş mahallelerinin iç kalenin dört tarafını çevreleyen mahalleler olduğu ortaya konmuştur. Mahallelerde yer alan yapılar ve arşiv kaynaklarından yola çıkarak mahallelerin kuruluş tarihlerine dair görüşler paylaşılmıştır. Kale etrafına kurulan mahallelerin dışında da iki gruba ayırdığımız mahalleler bulunmaktadır. Bunlar ikisi dış mahalle statüsünde olan Avul Meydan ve Gökmeydan mevkileridir. Geri kalan sekiz mahallenin de bağ ve bahçelerden oluşan mahalleler olarak gruplandığını belirtmek gerekir. Avih, Karadere, Tıkılban, Han Bağı, Takşut, Arap Köprüsü, Kömüs ve Amirdol mahallelerinin bağ ve bahçelerden oluşan mahalleler olduğu ortaya konmuştur. Yine bu mahallelerde yer alan yapılar ile tahrir defterlerinde yer alan bilgilerden yola çıkarak kuruluş tarihlerine ilişkin görüşler ifade edilmiştir. Son olarak kentteki mezarlık alanları ve bunların konumlarına dair görüşler ile mahallelerle olan ilişkileri incelenmiştir.

Altıncı bölüm tarihçe, katalog ve kentin yüzyıllar boyunca gelişimi göz önüne alınarak yapılan geniş bir değerlendirme bölümünden oluşmaktadır. İlk olarak kenti oluşturan öğeler başlığı altında külliyeler ve savunma yapıları; din, eğitim ve ticaret amaçlı yapılar; su yapıları ve sivil mimari örnekleri ele alınmıştır. Dini amaçlı yapılar içerisindeki cami, mescit, zaviye, tekke, türbe, manastır ve kiliseler ayrıntılı olarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Yine eğitim yapıları arasındaki mektep ve medrese yapıları ile ticaret yapıları arasındaki han, kervansaray, çarşı ve dükkanlar da ayrıntılı olarak incelenmiştir. Köprü, hamam, çeşme ve sebiller su yapıları; saray, köşk, yaz evi ve konutlar da sivil mimari örnekleri olarak gruplandırılmıştır. Değerlendirmenin ikinci kısmı kentsel tasarım öğelerinin değerlendirilmesine ayrılmış; mahalle, cadde, sokak, meydan, çarşı, pazar ve mezarlıklar bu başlık altında konumlandırılmıştır. Kentleşme süreci faaliyetleri ile imar faaliyetlerini şekillendiren etkenler diğer iki kısmı oluşturmaktadır. İmar faaliyetlerini şekillendiren etkenler arasında topoğrafyanın

kullanımı, mimari imkanlar, kentsel üslup, baniler, mimar, usta ve sanatçılara dair görüşler paylaşılmıştır. Bölümün son iki başlığı kentin çevre kentlerle ilişkisini ve Osmanlı kentleşmesi içerisindeki konumunu tartışmaktadır.

Değerlendirmeden sonra tezin sonucunda ortaya çıkan düşünceler sonuç bölümü altında aktarılmıştır. Tüm bu bölümlerin sonucunda Bitlis'in özellikle 7. yüzyıldan itibaren bir garnizon alanı olarak önem kazanmaya başladığını ve Müslüman emirlerin eline geçtikten sonra harekât merkezi olarak kullanılmaya devam ettiğini söyleyebiliriz. Erzen ve Bitlis kentlerinin birlikte yönetildiği 9. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar ticari hüviyetin oluştuğu ve buna yönelik imar faaliyetlerinin gerçekleştiği anlaşılmıştır. 15. yüzyıldan itibaren özellikle Ahlat'ın önemini yitirmesi ve çevresine göre daha korunaklı bir özelliğe sahip olması Bitlis'in göç almasına ve iç kale ile çevresindeki yerleşim alanlarının oluşmasına imkân sağlamıştır. 16. yüzyılda da gelişmeye devam eden bu mahallelerde yüzyılın son çeyreğinde yürütülen imar faaliyetleri kentin ticari hüviyetini pekiştirmiş ve 17. yüzyıla gelindiğinde kentleşme serüveni büyük oranda tamamlanmıştır. 17. yüzyılda yaşanan yıkım, yağma ve tahribatlar imar faaliyetlerinin yeni inşa alanları oluşturmaktan çok var olan eserlerin onarılması ve yenilenmesine yönelik çalışmalarla yetinilmesine sebep olmuştur. Ancak Abdal Han'ın Han Bağı mevkiinde büyük bir dış saray yaptırması bu dönemin en önemli özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bu yıkım, yağma ve tahribatlara rağmen Bitlis yönetiminin imkân bulduğu her anda yeni inşa faaliyetlerine kaynak ayırdığı yüzyılın sonunda Nuh Han tarafından yaptırılan Nuhiye Medresesi'nden de anlaşılabilmektedir.

Kentin 17. yüzyıl dokusunu içeren bölümde kenti oluşturan mahalleler üzerinden bu mahallelerin kuruluş dönemleri ile muhteviyatı irdelenerek kentleşme içerisindeki önemlerine değinilmiştir. İç kale ve aşağı şehrin etrafına kurulan mahalleler ile dış mahalleler ve bağ ve bahçelerden oluşan mahalleler olarak taksim edilen bu bölümde ayrıca kentteki mezarlık alanları da incelenmiş ve bu sayede kentin gelişim alanları ve bunların hangi sırayla gerçekleştiği ortaya konmuştur. Bu bölümde kanaatimizce en önemli kısım, 17. yüzyılda kentin yöneticisi Abdal Han tarafından inşa edilen saray yapısı ile bunu çevreleyen Han Bağı'nın kent içerisindeki konumunun tarihsel anlatımlar, mülakatlar ve arazi çalışmalarıyla tespit edilmesi, Evliya Çelebi'nin anlatımları ve dönemin yapılaşma anlayışı göz önünde bulundurularak ortaya konmasıdır. Günümüzde

neredeyse hiçbir kalıntısı bulunmayan ve bilimsel olarak da hakkında herhangi bir veriye ulaşılamayan bu saray yapısının Evliya Çelebi Seyahatnamesinde oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatıldığı görülmektedir. Bu anlatımlardan yola çıkarak kentteki konumu kolaylıkla tespit edilebilen sarayın tespiti için yapılan arazi çalışmalarında oldukça az kalıntıya rastlanmış ancak anlatımlardan yapıların biçimleri ve konumlanışı tespit edilen alana tatbik edilerek sarayın olası durumu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın değerlendirme bölümünde ise ilk olarak Bitlis'i oluşturan öğelerden külliyeler ile savunma yapıları içerisinde bulunan iç kale ve dış surlar ile dini yapıların yanı sıra eğitim, ticaret, su yapıları ve sivil mimari örnekleri karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve kente olan katkıları değerlendirilmiştir. Daha sonra kentsel tasarım öğeleri içerisinde ele alınan mahalleler ile mahalleleri birbirine bağlayan cadde ve sokakların kent oluşumuna etkileri ve kentteki durumları incelenmiştir. Yine bu kısımda kentteki meydanlarla çarşı ve pazarların konumları ele alınarak değerlendirilmiştir. Değerlendirmenin bir diğer başlığı olan "Kentleşme Süreci Faaliyetleri" içerisinde kentin gelişim aşamaları tarihsel olaylar ve yapıların inşa tarihleri göz önüne alınarak incelenmiştir. Daha sonra kentteki imar faaliyetlerini şekillendiren etkenler ayrıntılı olarak incelenmiştir. Son olarak Bitlis kentinin çevre kentlerle olan yapısal ilişkisi ve Osmanlı kentleşmesi içerisindeki yeri incelenerek değerlendirme bölümü sonlandırılmıştır.

Kent dokusunu anlamamızı sağlayan haritaların hazırlanması AutoCad ve CorelDraw adlı bilgisayar programları ve Google Earth adlı harita programı yardımıyla mümkün olmuştur. Kentte bulunan birçok tepenin kent dokusunu yansıtan haritalarda anlaşılmasını sağlayan izohips çizgilerinin eklenmesi ise Harita Genel Müdürlüğü ile Nasa'nın yayınladığı "DEM" verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Kentteki yapıların planları daha önceki yayınlarda ele alınmış ve bu sebeple tekrardan çizilmesine gerek duyulmamıştır. Ancak yapıların kent içerisindeki konumlarının anlaşılması amacıyla bu planlar söz konusu çizim programları aracılığıyla bir araya getirilerek haritaların hazırlanması yoluna gidilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

17. YÜZYIL SONUNA KADAR ANADOLU VE ÇEVRESİNDE KENTLEŞME

Medeniyet; günümüzde daha çok sosyolojik bir anlamda, toplumun gelişmişlik düzeyini ifade etmesine rağmen kelime anlamı itibariyle kökünü oluşturan şehir anlamındaki "medine" sözcüğünden türetilmiş şehirleşme/kentleşme ve şehirlileşme/kentlileşme manalarını yansıtmaktadır.[35] Kentleşmenin başlangıcı insanların ilk toplulukları oluşturacak şekilde bir araya gelerek kolektif bir yaşama geçmelerine kadar dayanmaktadır. Düşünen insanın, mağaralar ve kaya kovuklarından çıkarak daha organize topluluklar oluşturması, belirli iş bölümlerinin insan hayatında yer edinmeye başlaması ve özellikle tarımın keşfedilerek yerleşik hayatın yaygınlaşmasıyla ilk köy tipi yerleşmeler ortaya çıkmıştır.[36]

Dinin ve buna bağlı olarak mabetlerin insan hayatına, yerleşik hayat ve tarımdan sonra girdiğine dair düşünceler, Göbeklitepe'nin keşfiyle ortadan kalkmıştır.[37] Göçebe oldukları ve birçok yerden gelerek organize şekilde ritüellerini gerçekleştirdikleri düşünülen Neolitik çağdaki Mezopotamya toplumunun kurduğu Göbeklitepe'deki kompleks dini yapıların, tarımın keşfiyle insanlığın yerleşik hayata geçmesi neticesinde yerleşme düzenine kaynaklık ettiği düşünülebilir. Nitekim Çayönü ve Nevali Çori'nin alt katmanları ile Hallan Çemi[38] ve Hasankeyf Höyük'te[39] görülen yuvarlak planlı yapılarla, son üçünde bulunan Göbeklitepe benzeri "T" formlu dikili taşlar bu düşünceyi desteklemektedir. Tarımın insan hayatında yer edinmesi onları toprağa bağımlı kılmış ve dolayısıyla yerleşik hayata geçmeye zorlamıştır. Bu nedenle ortaya çıkan ilk köy tipi

[35] İlhan Kutluer, "Medeniyet", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 28, Ankara, 2003, ss. 296, 297; Tahsin Görgün, "Medeniyet", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 28, Ankara, 2003, s. 298.
[36] Mağaradan ilk köylere dek Anadolu'daki gelişmeler için bkz. Celal Tuna, **Mağaradan Kente Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri**, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
[37] Göbeklitepe ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Klaus Schmidt, **Göbeklitepe En Eski Tapınağı Yapanlar**, Çev. Rüstem Arslan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007; Andrew Collins, **Göbeklitepe ve Tanrıların Doğuşu**, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016.
[38] Michael Rosenberg vd., "Hallan Çemi Tepesi: Some Further Observations Concerning Stratigraphy and Material Culture", **Anatolica XXI**, 1995, ss. 3 – 12.
[39] Yutaka Miyake vd., "New Excavations at Hasankeyf Höyük: A 10th Millennium Cal. BC Site On The Upper Tigris, Southeast Anatolia", **Neo-Lithics 1/12**, January 2012, ss. 3 – 7.

yerleşimlerin tarihi, başlangıcı günümüzden yaklaşık 12 bin yıl öncesine tarihlenen neolitik döneme uzanmaktadır.[40]

1.1.Neolitik Dönemin İlk Köy Tipi Yerleşmeleri

Batman-Silvan sınırındaki Malabadi Köprüsü'nün kuzeyinde bulunan ancak günümüzde Batman Baraj suları altında kalan Hallan Çemi Höyük, MÖ 8-9. binlere tarihlenen tarım öncesi ilk neolitik köy yerleşmesi örneklerindendir. Van Bölgesi volkan sahalarından elde edilen obsidyen aletleri ve taş kapları kullanan Hallan Çemi sakinlerinin büyük oranda koyun ve keçi avcılığı yaparak hayatlarını sürdürdükleri ve domuzun evcilleştirilmesine dönük denemelerde bulundukları düşünülmektedir. Dairesel planlı ve toprağa kazılan taş temelli konutların ahşap direklerle desteklenen kamış ve ince dallardan müteşekkil örtülerinin de çamurla sıvandığı anlaşılmaktadır.[41]

Hallan Çemi Höyük'ten bin yıl sonrasına tarihlenen Diyarbakır'daki Çayönü, neolitik dönemin bütün katmanlarını bünyesinde barındırması sebebiyle ünik bir özellik göstermektedir.[42] Çayönü'de yaşayan topluluk, ilk olarak yuvarlak planlı konutlarla yaklaşık bin yıl gibi bir süre geçirmiş, sonrasında dikdörtgen planlı ve daha düzenli, belli bir plan dahilinde merkezden yanlara doğru küçülen yapılardan oluşan bir mimari planlamayı uygulamışlardır.[43] MÖ 7200-7100 arasına tarihlenen bu dönemde ızgara planlı yerleşme düzeni oluşturulmuş ve dikdörtgen planlı olarak ele alınan yeni konutlar ahşap desteklere oturan çamurla sıvalı üst örtüyle korunmuştur. Bunun üzerinde anıtsal özelliklere sahip iki yapı katmanının daha bulunduğu Çayönü'de, MÖ 6600-6300 arasına tarihlenen dönemde ilk kez kerpiç malzemenin de kullanılmasıyla "Hücre Planlı Yapılar" oluşturulmuştur.[44] Evcilleştirilen çiftlik hayvanlarının insan hayatına girmesiyle, öncesinde tarımsal alanın bütün olarak kalmasına yönelik bir çabayla evlerin bitişik ve düzenli planlanma iradesi yerini dağınık ve düzensiz köy yerleşmesi anlayışına bırakmıştır. Bu dönemde köydeki nüfusun da azalmaya başlamasının, daha önce avcılık için yapılan göçlerin artık hayvanlara otlak bulmak amacıyla tekrar başlamasından

[40] Tuna, s. 29.
[41] Veli Sevin, **Anadolu Arkeolojisi**, Der Yayınları, Genişletilmiş 3. Basım, İstanbul, 2003, s. 22.
[42] Sevin, s. 23.
[43] Tuna, ss. 30 – 38.
[44] Sevin, ss. 26 – 28.

kaynaklandığı ve hayvancılığa dayalı göçebe toplulukların yine bu zamanda oluştuğu düşünülmektedir.[45] Anadolu'daki neolitik çağ yerleşmelerine örnek olarak Güneydoğu'da Göbeklitepe, Hallan Çemi, Nevali Çori, Karahantepe ve Çayönü ile İç Anadolu'da Aşıklı, Bademağacı ve Köşkhöyük Höyükleri gösterilebilir.[46]

Neolitik dönemin ikinci aşamasını oluşturan çanak çömlekli dönemde kilin şekillendirilerek çeşitli yöntemlerle kurutulmasıyla elde edilen çanak çömlekler kullanılmaya başlanmıştır. Yaklaşık olarak MÖ 7. binin başlarından itibaren görülen çanak çömlekli neolitik dönem yerleşmelerine örnek olarak Anadolu'da Çatalhöyük gösterilmektedir. Konya'nın Çumra ilçesinde bulunan bu Erken Çanak Çömlekli Neolitik yerleşimi, çağının en büyük köylerinden biri olma özelliğine sahiptir. Yaklaşık 6 bin kişinin yaşadığı sanılan Çatalhöyük'teki konutlar tek katlı ve düz dam örtülüdür. Konutların, genel olarak temelleri bulunmayan ve ahşaplarla desteklenen kerpiç duvarlardan müteşekkil birbirine bitişik bir düzen gösterdiği anlaşılmaktadır. Yapıların birbirine bitişik olarak inşa edilmeleri ve girişlerinin üst örtüsünden açılarak konutlar arasında herhangi bir sokak dokusunun bulunmaması hem savunmaya hem de konut içi ısının korunmasına yönelik bir pratik olduğunu düşündürmektedir.[47]

Neolitik dönemin sona ermesiyle Anadolu'da 6. binin başlarından itibaren Kalkolitik yani Bakır Çağı'nın başladığı düşünülmektedir. 4. binin sonlarına kadar devam ettiği anlaşılan bu dönemde bakırın keşfiyle yeni aletlerin yapımı hızlanmıştır. Erken ve Geç Kalkolitik olarak iki dönemde incelenen Bakır Çağı'nın, kendinden önceki dönemden en önemli farkı madenlerin kullanımı ve işlenmesiyle ortaya çıkmaktadır. Erken Kalkolitik köylerine en iyi örnekler İç Anadolu'da görülmektedir. Konya çevresinde bulunan Hacılar, Kuyucak ve Höyücek höyükleri bu dönemin önemli örneklerindendir.[48]

---

[45] Tuna, ss. 30 – 38.
[46] Mehmet Özdoğan, "Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler", **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, (Ed. Yıldız Sey), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 23.
[47] Sevin, s. 48 – 50; Çatalhöyük'le ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. James Mellaart, **Çatal Hüyük A Neolithic Town in Anatolia**, McGraw-Hill Book Company, New York, 1967.
[48] Sevin, ss. 78 – 80.

1.2.Kalkolitik Dönem Yerleşmeleri

Kalkolitik Dönemin en önemli merkezlerinden biri olan Hacılar Höyük'ün MÖ 5200 yıllarına tarihlenen II. evresinde konutların iki metre kalınlığında kerpiç bir duvarla çevrelendiği tespit edilmiştir. Bu sayede koruma altına alındığı anlaşılan yerleşmede kutsal alanın yanı sıra çömlekçi atölyeleri, tahıl ambarı ve konutlar bulunmaktadır. Bir hol ve içerisinde ocak bulunan bir mekândan oluşan konutlar ayrı ayrı tasarlanarak ortak avlular etrafında konumlandırılmıştır. Bir tarafta fırın, öğütme ve depolama alanlarının etrafında sıralandığı bir avluya sahip olan Hacılar yerleşmesinin diğer tarafında da konutlardan daha özenli bir işçiliğe sahip kutsal alan vardır.[49] Hacılar Höyük'ün II. evresi istilacı bir topluluk tarafından yıkılarak MÖ 5000 yıllarında daha geniş bir alana yayılan ve yine duvarlarla çevrili kale görünümündeki I. evresi oluşturulmuştur. Ancak bu dönem de çok uzun sürmemiştir.[50] Kalkolitik dönemin Anadolu'daki önemli örnekleri arasında Kuruçay, Canhasan, Yumuktepe, Beycesultan ve Doğu ve Kuzey Anadolu'da da Pulur ve Horoztepe Höyükleri gösterilmektedir.[51]

Bu yerleşimlerden savunma prensibi açısından önemli gördüğümüz Kuruçay Höyük Burdur'da bulunmaktadır. Kendi çağının çok ilerisinde bir savunma prensibiyle korunan Kuruçay Höyük'ün 11. evresinde, yerleşimin burç benzeri kulelerle desteklenen duvarlarla çevrelendiği ve bu yuvarlak kulelerin aralıklarla yerleştirilerek korumanın artırıldığı anlaşılmaktadır. Giriş kapısının iki yanından dışa doğru uzanan kalın duvarlarla korumanın artırılması, MÖ 6000'lere tarihlenen bu dönemde başka yerlerde görülmeyen bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır.[52]

Kalkolitik Dönem yerleşmeleri içerisinde Bitlis'e yakın konumda bulunan Erzurum'daki Pulur Höyük'te, 1960 yılında yapılan kazılarda höyüğün batı yamacında bulunan kısmında Erken Kalkolitik Dönem yerleşmesine rastlanmıştır. Taş temelli olarak düzenlenen ve bazı ocak kuruluşlarına da rastlandığı belirtilen alanda üst katlardaki gibi

[49] Sevin, ss. 81, 82.
[50] Sevin, ss. 83, 84.
[51] Ekrem Memiş, **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, Çizgi Kitabevi, 7. Baskı, İstanbul, 2007, s. 14.
[52] Refik Duru, "Göller Bölgesinde Neolitik Köyden Kasabaya Geçiş", **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, (Ed. Yıldız Sey), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 52; Tuna, ss. 68, 69.

düzenli bir mimari planlamanın bulunmadığı ve alandaki yapılaşmanın MÖ 4. binin başlarından MÖ 2. binin sonlarına kadar uzandığı aktarılmaktadır.[53]

Kalkolitik Dönemin erken evrelerinde Doğu Anadolu'nun durumuyla ilgili yeterince veri bulunmamaktadır. Bu dönemde bölgenin yerleşime elverişsiz kurak bir görünüme sahip olduğu düşünülmektedir. Ancak bölgenin güneybatı ucundaki Elâzığ-Malatya civarının bu dönemde Geç Neolitik Çağ geleneğini sürdürdüğü ve devamında Çukurova bölgesiyle birlikte Güneydoğu'ya yayılan Halaf kültürünün etkili olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde Suriye'de bulunan Resulayn'daki "Tell Halaf" höyüğüne atfen isimlendirilen Halaf Kültürü, doğuda Zagros Dağlarının eteklerinden batıda Fırat nehrinin kıyılarına ve Çukurova'ya kadar etkili olmuştur.[54] Van Gölü'nün doğu kıyılarını da içine alan bu kültür sahası içerisindeki Bitlis'te ne gibi etkilerin görüldüğü günümüzde kesin olarak anlaşılmış değildir. Ancak yapılacak araştırma ve kazılarla daha iyi anlaşılabileceği düşünülmektedir.

Halaf kültürünün tabakalar halinde görülebildiği en önemli örneklerden biri olan Kuzey Irak'taki Arpaçiya Höyüğü'nde ikinci evreye ait "tholos" denen mimari düzenlemeye rastlanmaktadır. Halaf Kültürüne özgü bir özellik olan bu mimari, yuvarlak planlı ve kubbeli bir ana mekân ile buna bitişik bir ya da birkaç bölümlü dikdörtgen uzantıdan oluşmaktadır. Ana mekân ocak ve fırın ihtiva ederken dikdörtgen mekanlar da depo ve silo olarak işlevlendirilmiştir. Hassuna, Yarımtepe, Chagar Bazar gibi Türkiye dışı merkezlerde görülen bu tip mimari, Güneydoğu Anadolu'da Nevali Çori, Çavi Tarlası, Kurban Höyük, Giriki Haciyan, Fıstıklı Höyük, Domuztepe ve Tell Kurdu gibi yerleşimlerde karşımıza çıkmaktadır.[55]

Halaf Dönemi buluntularına rastlanan Bitlis çevresindeki önemli yerleşimlerden biri Bitlis'in güneybatısında yer alan Siirt ilinin yaklaşık 30 km güneyinde Botan nehri kenarında kurulan Türbe Höyük'tür. MÖ 7. binin son çeyreğinde ilk defa yerleşilen bu

[53] Mehmet Işıklı, "Erzurum-Pulur Höyüğü Çalışmaları: Kuzeydoğu Anadolu Keramiği Üzerine Gözlemler", **Arkeoloji Dergisi**, VIII, 2006/2, ss. 15, 18; Selma Pehlivan, "Erzurum İlinde Yapılan Kazılar Hakkında Bir Değerlendirme", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 17, Bahar 2016, ss. 244, 245.
[54] Sevin, ss. 89, 90.
[55] Sevin, ss. 91, 92; Kemalettin Köroğlu, **Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar**, İletişim Yayınları, 14. Baskı, İstanbul, 2021, ss. 45 – 47.

noktada, 6. binin başlarına ait mimari katmanlar bulunmamakta ancak çanak çömleklerden oluşan buluntu grubunun zengin olduğu vurgulanmaktadır.[56]

Halaf Döneminde Bitlis ve çevresiyle Kuzey Mezopotamya ve Anadolu'da gelişmiş bir ticaret ağının olduğu saptanabilmektedir. Van Tilkitepe Höyüğünün, Mezopotamya ile yapılan obsidyen ticareti açısından, Nemrut ve Süphan volkanlarına yakın konumda olmasından dolayı kilit pozisyonda olduğu anlaşılmaktadır. Halaf kültürünün, Van Gölü'nün batısındaki Muş Ovası'ndan başlayarak Elazığ'ın doğusunda Tülintepe ve Korucutepe'ye kadar uzandığı görülmektedir.[57]

Bu yerleşimler içerisinde Tülintepe, Halaf ve sonrasında ortaya çıkan Obeyd kültürüne geçiş evresini ihtiva etmektedir. Tülintepe'de herhangi bir taş temele sahip olmayan yapılar, kerpiç duvarlardan müteşekkil olup koruma duvarı ya da surun bulunmadığı bir özellik göstermektedir. İki ya da daha fazla odalı konutların bir mahalle oluşturacak şekilde planlanması ve aralarında sokak dokuları, avlular ve açık alanları barındırması açısından önemlidir. Açık alanlarda ortak kullanıma yönelik fırın ve ocakların kurulduğu bu yerleşim, doğusunda bulunan Van, Muş, Kars yörelerinin aksine Mezopotamya ile ilişki içerisinde olup Obeyd Kültürünün etkisi altındadır.[58]

Obeyd Kültürü adını, Irak'ın güneyinde Fırat'ın kıyısında Ur Kenti'ne yakın bir konumda bulunan Tell el-Obeyd Höyüğünden almaktadır. Bu dönemin en önemli özelliği çanak çömlekleriyle ortaya çıkmaktadır.[59] Obeyd döneminin geç evrelerinde mimari planlama, evlerde ve tapınaklarda ortak olarak geniş bir salonun iki yanında sıralanan odalardan müteşekkildir. Üç parçalı plan olarak adlandırılan bu mimari planlamaya Doğu Anadolu'da Değirmentepe, Kuluşağı-İkizhöyük, Korucutepe, Tülintepe ile Güneydoğu Anadolu'da Siverek Hassek Höyük, Bozova'da Lidar ve Samsat, Çukurova'da Tarsus Gözlükule ile Mersin Yumuktepe yerleşimlerinde rastlanmaktadır.[60]

---

[56] Haluk Sağlamtimur, "Siirt-Türbe Höyük", **Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları**, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2012, s. 405.
[57] Füruzan Kınal, "Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 12, Sayı 1/2, Ankara, 1954, s. 77; Sevin, ss. 93, 94.
[58] Sevin, s. 95.
[59] Köroğlu, ss. 48 – 50; Ufuk Esin, "Doğu anadolu'da Bulunan Obeyd Tipi Çanak Çömlek ve Değirmentepe (Malatya) Kazıları", **IX. Türk Tarih Kongresi**, 21-25 Eylül 1981, (Ankara) I. Cilt, Ankara, 1986, s. 81.
[60] Sevin, s. 97.

Obeyd kültürünü müteakip Güney Mezopotamya'da Uruk kültürü izlenmektedir. Bir Sümer kenti olan Uruk'tan esinlenen bu kültürün geç evresini oluşturan MÖ 3500-3300 arası dönemde, Güneydoğu Anadolu ile Doğu Anadolu'da ve Kuzey Suriye'de yeni ticaret merkezleri ortaya çıkmaya başlamıştır. İyi bir örgütlenmeye sahip Mezopotamyalı tüccarlardan oluşan bu dönem yerleşimleri, ulaşım pratikleri açısından çoğunlukla Fırat Nehri'nin kenarına kurulmuştur. Bu yerleşimlerden Kuzey Suriye'de Tell Kannas, Cebel Aruda ve Tell Hadidi'nin yanı sıra Doğu Anadolu'da Tepecik ve Norşuntepe önemli yerleşimler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ticaretin ana omurgasını bakır, gümüş ve kurşun ticareti oluşturmaktadır.[61]

1.3.Tarihte İlk Kentler

İlk kentler, Güney Mezopotamya'da tarımsal üretimi sürdüren işçi sınıfının yanı sıra asker, rahip, tüccar ve zanaatkârlar gibi başka işlerle uğraşan ve artık yerleşik olan büyük sayıdaki insan toplulukları sayesinde ortaya çıkmıştır. Bu insan topluluğunun ürettiği malın bir kısmını vergi olarak ödediği tanrısal bir yöneticinin de bulunduğu kentlerde, toplanan malları depolamak ve dini ritüelleri yerine getirmek amacıyla anıtsal yapıların inşa edildiği görülmektedir. Ayrıca üretim için gerekli olan hammaddelerin bir kısmının kentlerin dışından ve uzak mesafelerden taşınması da kentleri daha önceki köy tipi yerleşmelerden ayıran önemli özelliklerdendir. Gordon Child'in "Kentsel Devrim" başlıklı çalışmasıyla ortaya konan bu ilk kentlerin oluşma prensipleriyle ilgili olarak Sevgi Aktüre; zanaat, sanat, yazı ve geometri ile astronomi bilimlerinin insan hayatında yer edinmesiyle kentlerin geliştiğini, bu sayede artan nüfusun da katkısıyla uzak mesafelere ulaşan ticaret ağları Anadolu'da ilk kentlerin ortaya çıkmasını sağladığını belirtmektedir.[62]

Güneydoğu Anadolu'da günümüz Şanlıurfa iline bağlı Siverek ilçesinde yer alan Hassek Höyük'ün 5. tabakası, Geç Uruk Dönemi ticaret kentlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Etrafında 1,80 m kalınlığında bir surla çevrili olan yerleşim yeri aşağı ve yukarı şehir olarak iki bölümde kurgulanmış korunaklı bir kale özelliği

[61] Sevin, s. 109; Köroğlu, s. 54.
[62] V. Gordon Child, "Urban Revolution", **The Town Planning Review**, Volume 21, No. 1, April, 1950, ss. 3-17; Aktüre, Bronz Çağı, ss. 11 – 14.

göstermektedir. Oval planlı yukarı kente giriş kuzeydoğu uçta bulunan korunaklı bir kapıyla sağlanmakta; buradan çakıl döşeli bir yolla daha yüksekteki iki büyük yapıya ulaşılmaktadır. Tipik bir Geç Uruk özelliği taşıyan bu yapılar ve içerisindeki figürlü süslemeleriyle tamamen Güney Mezopotamya özelliği göstermektedir.[63]

Malatya'da bulunan Arslantepe yerleşimi, Geç Uruk Dönemi'nin Anadolu'da önemli örneklerinden birini oluşturmaktadır. MÖ 4. binyılın ikinci yarısından itibaren Güney Mezopotamya ile kurulan ilişkilerle dini ve politik bir üst sınıfın ortaya çıkarak ekonomi ve üretimi egemenliği altına aldığı anlaşılmaktadır. Güney Mezopotamya etkilerinin yanı sıra yerel bazı unsurların da görüldüğü bu yerleşme, kerpiçten yapılmış anıtsal binalardan müteşekkil büyük bir ortak kullanım alanına sahiptir. Bunların arasında saray yapısı olarak tanımlanan bir kompleks yapı topluluğu içerisinde ticaret mallarının depolandığı mekanların yanı sıra tapınak mekanının da yer aldığı görülmektedir. Bu alanlarda ele geçen mühürler, yerleşimi egemenliği altında bulunduran hakimlerin ileri bir bürokrasi düzeni ile siyasi ve dini kurumları güçlenen bir devlet sistemini oluşturduklarını düşündürmektedir.[64]

1.4.Anadolu'da Tunç Çağı Kentleşmesi

İlk kentlerin oluştuğu bu dönemde Doğu Anadolu'nun batı kesimleri ile Güneydoğu Anadolu ve Çukurova'nın Mezopotamya ve Suriye bölgesi ile etkileşim içerisinde olduğu; Bitlis ve çevresi ile Anadolu'nun diğer kısımlarının henüz bu atılımı gerçekleştirecek düzeye ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Kalkolitik Dönemin sona ermesiyle Anadolu'da görülen Tunç Çağı, MÖ 4. bin sonları ile 3. bin başlarına tarihlenmektedir. İlk Tunç Çağı'nın I. evresinde Güneydoğu Anadolu'da bulunan Lidar Höyük'te yerleşimin bir surla çevrili olduğu görülmektedir. Surun iç tarafına bitişik olarak dikdörtgen planlı evler inşa edilmiş, çömlekçi atölyeleri ve fırınları ile mezarlıklar şehrin dışında konumlandırılmıştır.[65]

---

[63] Sevin, s. 110; Tuna, s. 88.
[64] Marcella Frangipane, "Doğu Anadolu'da Kentleşme Modelleri", Çev. Leyla Çapan, **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, (Ed. Yıldız Sey), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 60, 61.
[65] Sevin, ss. 115, 118, 119.

Erken Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'da Troya ve Limantepe ile İç Anadolu'da Demircihöyük, Alişar ve Alacahöyük önemli yerleşimlerdendir. Troya kenti, MÖ 4. binin ilk yarısına tarihlenen ilk katmanında surlarla çevrili bir yerleşim olarak karşımıza çıkmakta; MÖ 2500'den itibaren yerleşimin ikinci katmanı bulunmaktadır. MÖ 2500 – 2300 arasına tarihlenen katmanda kentin Mezopotamya ve Mısır ile ticaret yapan önemli bir yerleşim olduğu anlaşılmaktadır. Yine dönemin önemli kentlerinden Limantepe ise 12 metreye ulaşan yükseklikte surlarla çevrili bir iç kaleye sahiptir. Gelişmiş bir savunma anlayışı ile inşa edilen kentte tepenin üstündeki iç kaleyle karadan gelen saldırılara karşı koruma sağlanmıştır.[66]

İlk Tunç Çağı yerleşmeleri içerisinde ilginç bir planlama gösterdiği düşünülen Eskişehir'deki Demirci Höyük, MÖ 2900 – 2400 arasına tarihlenmektedir. 80 m çapında dairesel planlı bir tahkimat içerisine inşa edilen yerleşmede aynı zamanda bir sur niteliğinde olan bu tahkimatın günümüze ulaşan 3 metrelik kısmından, dışa doğru eğimli yapısı ve önünde bulunan hendeğiyle kenti korumaya yönelik bir çabayla oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Tahkimat üzerinde burç benzeri düzenlemelerin kullanılması da savunmayı desteklemektedir. Merkezinde ortak kullanıma yönelik olduğu düşünülen 30-40 metre çapında alanların bulunduğu yerleşimde evler, merkezin etrafında ışınsal olarak konumlandırılmıştır. Bu sayede evlerin arka duvarları doğal bir tahkimatı oluşturan sur sistemi görevi görmektedir.[67]

Anadolu'nun geri kalanından ziyade Doğu Anadolu'da, MÖ 3100'lerden itibaren Transkafkasya kaynaklı bir göç dalgasıyla ortaya çıkan Karaz Kültürü etkili olmaya başlamıştır. Batıda Divriği, Malatya, Maraş ve Amik Ovasından Doğu'da İran Azerbaycan'ı ile Urmiye Gölü civarına kadar etkili olan bu kültürel evrede Doğu Anadolu'da nüfusun hızlı bir şekilde arttığı ve Van Gölü Havzası ile Muş ve Erzurum'a kadar olan bölgenin yoğun bir iskana sahne olduğu anlaşılmaktadır. Van Dilkaya Höyüğünde ortaya çıkarılan yuvarlak ve dikdörtgen planlı konutların yanı sıra Erzurum'daki Pulur-Sakyol'un IX-X. tabakalarında söz konusu dönemde radyal yerleşim planına sahip yerleşimin planlandığı görülmektedir. Yine Van Erçek Gölü civarındaki

[66] Tuna, ss. 110, 121, 124.
[67] Tuna, ss. 127, 128.

Karagündüz Höyüğü'nde de bu düzenlemenin izleri görülebilmektedir.[68] Radyal yerleşim planı olarak adlandırılan bu tip yerleşim modeli, Anadolu'ya özgü bir savunma pratiğidir. Önceden tasarlanarak inşa edilen bir özellik göstermesi bakımından önemli olan bu tip yerleşmelerde, genellikle iç kale özelliği gösteren yukarı şehirde bu planlama görülse de henüz yönetici konutlarından başka yönetim yapılarının bulunmadığı anlaşılmaktadır. Yukarıda sözünü ettiğimiz Eskişehir Demircihöyük'ten başka Külloba V, Erzurum Pulur-Sakyol, Van Karagündüz, İzmir Limantepe ve Baklatepe, Antalya Bademağacı gibi Anadolu'nun birçok yerinde bu uygulamaya rastlanmaktadır.[69]

Milattan önce 2500'den yaklaşık 2000'e kadar İlk Tunç Çağı'nın III. evresi görülmektedir. Arslantepe, Korucutepe, Norşuntepe gibi büyük boyutlu yerleşmelerin yanı sıra irili ufaklı birçok yerleşmeye ev sahipliği yapan bu evrede, Doğu Anadolu'da önemli merkezler arasında Malatya yöresinde, Gelinciktepe, İmamoğlu, Köşkertepe; Elâzığ civarında Değirmentepe ve Han İbrahim Şah yerleşimleri sayılabilir. Bu dönemde Norşuntepe'de saray olarak nitelenen yeni bir yapı grubuna sahip bütün ovayı denetleyen büyük bir yerleşme kurulmuştur. 200 tona kadar mahsulün depolanabildiği bu saray yapısında ayrıca yöneticinin de barındığı ve nüfusun bu büyük saray yapısı etrafında gelişen yerleşimde meskûn olduğu saptanmaktadır.[70]

Milattan önce 2500 ile 2000/1700 arasında Anadolu'da Hatti Uygarlığı adıyla bir medeniyetin hâkim olduğu düşünülmektedir. İlk defa Güney Mezopotamya medeniyeti Akkad yazılı kaynaklarında karşımıza çıkan Hatti ismi, Yeni Asur Döneminde MÖ 7. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Anadolu'daki Hint-Avrupa kökenli Hitit Uygarlığının pantheonunu ve dini yaşayışını temellendiren Hatti Uygarlığı, yazıyı kullanmadıkları için tarih öncesi bir uygarlık olarak değerlendirilmekteyse de etkisi Yeni Asur'un sonlarına kadar sürdüğü için Anadolu coğrafyasında önemli bir yere sahiptir. Alacahöyük ve Alişar'daki Erken Tunç Çağı tabakalarının Hattilere ait olduğu belirtilmekte; ayrıca Amasya Mahmatlar ile Tokat Horoztepe'nin de önemli Hatti kentleri olduğu düşünülmektedir.[71]

---

[68] Sevin, ss. 143 – 147.
[69] Alev Eraslan, "The Anatolian Urban Model: Its Origins and Evolution (5200-2200 BC)", **Colloquium Anatolicum** VII, 2008, ss. 183, 184.
[70] Sevin, ss. 147, 148.
[71] Ekrem Akurgal, **Anadolu Kültür Tarihi**, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 17. Baskı, Ocak 2005, ss. 15 – 17.

Erken Tunç Çağı, MÖ 2000'e doğru Anadolu'ya yapılan Hint-Avrupalı Hititlerin akınlarıyla son bulmuştur. Alacahöyük ve Boğazköy'de Erken Tunç Çağı tabakasının kalın bir yangın tabakasıyla kaplanması; Alişar, Karaoğlan, Dündartepe, Bitik ve Karahöyük'te Erken Bronz Çağı tabakasında da yine yangın katının bulunması Anadolu'da bu çağın çeşitli saldırılar sonucunda kapandığını göstermektedir. MÖ 2000 – 1600 arasında Anadolu'da görülen Hurri ve Hatti beyliklerinin yanı sıra Hint-Avrupalı beyliklerin de bulunduğu anlaşılmaktadır.[72]

Orta Tunç Çağı olarak adlandırılan bu dönemde Anadolu'da hüküm süren beylikler Mezopotamya ile sıkı ticari ilişkiler içerisindedir. Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak da isimlendirilen bu devirde Kaniş, Kuşşara, Urşu, Landa ve Hattuş gibi kentler önemli Anadolu tüccar kentleri arasında sayılmaktadır. Bu sıkı ticari ilişki Anadolu'da yazının gelişmesini sağlamış ve medeniyetin yeni bir evreye geçişini hızlandırmıştır. Anadolu'da silah yapımında önemli bir yeri olan kalay madeninin bulunmaması, güneyden kalay ticaretinin yapılmasını gerekli kılmış ve bu iş de isimlerini saydığımız Anadolu kentlerinde meskûn olan Asurlu tüccarlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Tüccarlar, 250'ye yakın yük hayvanından oluşan kervanlarıyla Kültepe'ye varmak için Elbistan Ovası veya Ergani Madeni geçitlerini kullanarak Malatya yakınlarında Fırat Nehrini geçmekteydi. Kalayın yanında değerli kumaşları da getiren tüccarlar, malların karşılığında altın, gümüş ve değerli taşlar alarak ticareti gerçekleştirmekteydi.[73]

Milattan önce 2. binin başlarından itibaren Anadolu'da Asurca "Karum" denen pazar yerleri kurulmuştur. En bilineni günümüzde Kayseri'de bulunan Kültepe'deki Kaniş Karum, diğer karumların merkezi konumundaydı. Kültepe, eski bir Hatti merkezi olarak yöneticilerinin meskûn olduğu bir tepe üzerindeki yukarı şehir ile tepenin eteklerine kurulmuş aşağı şehirden oluşmaktaydı. Bir kısmı Anadolulu olan tüccarlar, tepenin eteklerine kurulan aşağı şehirde oturmaktaydı. Çevresi güçlü surlarla kuşatılmış olan Kültepe kentinde, Asurlu tüccarlar ile halkın ayrı mahallelerde yaşadığı ve tüccar evi adıyla bir tür mimarinin oluştuğu görülmektedir. Hattuşa, Alişar, Acemhöyük ve Karahöyük'te de görülen bu karumlardan başka, bu dönemde önemli bir ticaret unsuru olarak "Wabartum" karşımıza çıkmaktadır. Asur'dan Orta Anadolu'ya uzanan ticaret

[72] Akurgal, ss. 35, 36.
[73] Akurgal, ss. 140; Sevin, ss. 151, 152.

yolu üzerinde inşa edilen dinlenme noktaları ve küçük konaklama birimlerini tanımlayan bu isim, Asurcada konuk anlamını taşımaktaydı. Sayıları 50'yi bulan karum ve wabartumlar, Asur ticaret kolonileri çağının önemli mimari öğeleri olarak kent tarihinde yerini almıştır.[74]

Orta Tunç Çağı'nda Doğu Anadolu'da Van, Erzurum, Kars bölgeleri ile Doğu Anadolu'nun tamamı ve Transkafkasya'da höyük tipi yerleşmelerin terk edildiği ve küçükbaş hayvancılığa dayalı göçebe aşiret düzeninin rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. Bu döneme ait Doğubayazıt, Kars ve Ardahan çevresinde tespit edilen tümülüslerde ele geçen buluntulardan aşiret beylerinin büyük bir zenginliğe ve güçlü karakterlere sahip oldukları görülmektedir. Tümülüsler toprağa kazılmış bir çukur ya da taşlarla örülmüş küçük bir odadan müteşekkil taş ya da topraktan bir tepe oluşturmaktadır.[75]

Orta Anadolu'da MÖ 1750'de merkezi bir devletin kurulmasına yönelik ilk adımların atıldığı kabul edilmektedir. Neşa, Zalpa ve Hattuş'u ele geçiren Anitta adlı bir kral kendini büyük kral olarak tanımlamış; yaklaşık bir asır sonra da Labarna (Hattuşili) adlı başka bir kral Hattuş'u başkent yaparak Hitit Devletini kurmuştur.[76] Hatti döneminden beri kullanılan Hattuş kenti, Hint-Avrupalı Hititler zamanında Hattuşa/Hattuşaş adlarını alarak MÖ 1650'den 1200'e kadar başkentlik yapmış önemli bir yerleşim olarak karşımıza çıkmaktadır. Oldukça korunaklı bir özelliğe sahip olan Hattuşa kenti, MÖ 1400'lerde Karadeniz'den gelen Kaşkalar tarafından büyük bir tahribata uğratılmış, ancak kısa sürede yeniden kurularak güneye doğru genişleme göstermiştir. Bu sırada kentin bir iç sur sistemiyle ikiye bölündüğü görülmektedir.[77]

Anadolu'da Son Tunç Çağı Hitit İmparatorluk Dönemiyle çakışmaktadır. Hitit Devleti'nin Orta Anadolu'nun tamamına hâkim olması ve güneyde Mitanni Devletine sınırdaş olması ile Mısır-Mitanni ittifakına karşı bir güç oluşturduğu görülmektedir. MÖ 1450/1400 tarihlerinde başlayan bu dönemde II. Tudhaliya adlı kral, Batı Anadolu'yu ele geçirerek Hitit İmparatorluğu topraklarını genişletmiş, Hurri ve Kaşka halklarına karşı mücadelelerde önemli başarılar elde etmiştir. Güneyde Hurrilerce kurulan Mitanni

[74] Jean-Louis Hout vd., **Kentlerin Doğuşu**, Çev. Ali Bektaş Girgin, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, ss. 220, 221; Sevin, ss. 152 – 154; Tuna, s. 150; Aktüre, Bronz Çağı, ss. 99, 100.
[75] Sevin, ss. 160, 161.
[76] Sevin, s. 163.
[77] Peter Neve, "Hitit Krallığı'nın Başkenti Hattuşa'da Konut", **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, (Ed. Yıldız Sey), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 99, 100; Tuna, ss. 158 – 162.

Devletine değin sınırları ulaşan Hitit İmparatorluğu, doğuda Hurrilere ait İşuva Krallığını da kendi toprakları arasına katmıştır. Hitit İmparatorluğunun sınırları bu dönemde Ege Denizi'nden Bingöl Dağlarına kadar uzanmaktadır.[78]

Hitit İmparatorluk Çağında mimarlık ve kent planlaması bakımından önemli bir düzeye ulaşıldığı görülmektedir. İlk olarak başkent Hattuşa'nın yukarıda da sözünü ettiğimiz şekilde aşağı ve yukarı şehir olarak iki kısma ayrılması ve kentin tamamının 7 km uzunluğunda çift sur sistemiyle koruma altına alınması, korunaklı kentlerin gelişimi açısından önemli bir örnek niteliğindedir.[79]

Hitit medeniyetinin önemli bir diğer kenti de Alacahöyük'tür. İçerisinde büyük bir tapınağı bulunmasından dolayı kült merkezi olarak değerlendirilen yerleşmedeki tapınağa "Sfenksli Kapı" olarak adlandırılan Mısır etkili kapıdan giriş sağlanmaktadır. Başka bir Hitit kenti olarak Tokat'ın Zile ilçesi yakınlarında bulunan Maşathöyük örnek gösterilmektedir. İçerisinde Hitit Kralına bağlı bir sınır beyi ve buna bağlı askerlerinin bulunduğu saray kompleksine sahip bu yerleşmenin, MÖ 15. yüzyılda inşa edildiği düşünülmektedir. 1,50 m yüksekliğinde taş temelli ve kerpiç duvarlı sarayın, Hititlere özgü revaklı bir avlu ile etrafındaki odalardan müteşekkil bir planlamaya sahip olduğu ve MÖ 13. yüzyılın başlarında bir yangın tabakasıyla yok olduğu anlaşılmaktadır.[80]

Doğu Anadolu'da Orta Tunç Çağı'nda başlayan küçükbaş hayvancılığa dayalı göçebe kültürün Geç Tunç Çağında da devam ettiği görülmektedir. Malatya civarında Hurri krallıkları içerisinde anılan İşuva Krallığı hüküm sürmekteyken, MÖ 1250'den sonra Hitit egemenliğine girdiği anlaşılmaktadır. Norşuntepe, Tepecik, Arslantepe ve İmikuşağı bu dönemde Doğu Anadolu'daki diğer yerleşimler arasında sayılmaktadır.[81]

Hitit Devleti'nin MÖ 1190'larda büyük oranda son bulduğu düşünülmektedir. Karadeniz'den gelen Kaşka halkları Kızılırmak'ın kuzeyini, Kafkaslardan gelen Muşki Halkları Doğu Anadolu'nun batısını, Trakyalı göçmenler Batı Anadolu'nun kuzey kesimlerini, Aramilerin de Güneydoğu Anadolu Bölgesini ele geçirdikleri bu dönemde irili ufaklı birçok yönetimin var olduğu ve merkezi yönetimden yoksun bir dönemin hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Geç Hitit Devri olarak anılan dönemde Luvi-Hitit,

[78] Akurgal, ss. 69 – 83; Sevin, ss. 174 – 176.
[79] Hout vd., ss. 229 – 235; Sevin, s. 177.
[80] Sevin, ss. 188, 189.
[81] Sevin, s. 193.

Arami ve Hurri unsurları tarafından kurulan kent devletleri arasında Melid (Malatya), Gurgum (Maraş), Sam'al, Kargamış, Asitavanda, Samosata (Samsat) başkentli Kummuh ve Kayseri-Nevşehir civarındaki Tabal kentleri sayılmaktadır.[82]

MÖ 8. yüzyılın sonlarında her biri Asur İmparatorluğuna bağlanan Geç Hitit Devletlerinin anıtsal mimaride "bit-hilani" denilen, önünde direkli geçit bulunan çok katlı mimari düzenlemeyi kullandığı görülmektedir. Bu mimari düzenlemenin MÖ 9. yüzyılın sonuna kadar Hitit unsurlarını bünyesinde barındırmasına rağmen MÖ 800'den sonra tamamen Asur kültürünün etkisi altına girdiği anlaşılmaktadır. Bit-Hilani mimari düzenlemesinin en eski ve son örneklerini bünyesinde barındıran Kargamış kenti bu dönemin önemli kentleri arasında sayılmaktadır.[83]

Hitit İmparatorluğu ya da Büyük Krallık Devri olarak anılan MÖ 14. yüzyıl sonrası dönemden krallığın yıkılışına kadar geçen sürede Doğu Anadolu'da iki aşiret federasyonunun hüküm sürdüğü görülmektedir. Nairi ve Uruatri Federasyonları olarak adlandırılan küçükbaş hayvancılığa dayalı göçebe aşiretlerin Demir Çağı'nda birleşerek ortak bir yönetim altında toplandığı ve merkezi "Tuşpa" (Van) olan yeni bir devlet kurdukları anlaşılmaktadır. Urartu Devleti olarak adlandırılan bu devlet, güneyindeki Yeni Asur İmparatorluğu ile mücadele halindedir ve Hitit Devleti'nin yıkılmasından sonra Orta Anadolu'nun ıssızlaşarak yönetimden yoksun bir görünüme bürünmesiyle hızla topraklarını genişletmiştir.[84]

1.5.Anadolu'da Demir Çağı Kentleşmesi

MÖ 844'te Lutipri oğlu Sarduri tarafından Bitlis bölgesini de hakimiyetinde bulunduran Nairi ile Uruatri federasyonlarının birleşerek Urartu Devleti'nin kurulması, krali kentler olarak adlandırılan Urartu Kral Kentlerinin inşasını ve dolayısıyla yerleşik

[82] Sevin, ss. 194 – 196; Akurgal, ss. 195, 196; Marc Desti, **Anadolu Uygarlıkları**, Çev. Muna Cedden, Dost Kitabevi, 3. Baskı, Ankara, 2013, s. 108.
[83] Sevin, ss. 200, 201; Akurgal, ss. 197, 199; Desti, s. 110.
[84] Erkan Konyar, **Urartu: Aşiretten Devlete**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2022, ss. 21 – 25; Kemalettin Köroğlu, Urartu: Krallık ve Aşiretler, **Urartu Doğu'da Değişim**, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022, ss. 1-35; Mirjo Salvini, Urartu Tarihine Genel Bir Bakış, **Urartu Doğu'da Değişim**, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022, ss. 50-73.

düzene dayalı yeni bir anlayışın oluşmasını sağlamıştır.[85] Urartu Devleti iskân politikası tarafından şekillendirilen mimari anlayış, geleneksel mimarinin yanı sıra merkezi devlet yapısının belirlediği kurallar çerçevesinde yürütülmüştür. İki ana birimden oluşan Urartu krali kentleri; yüksek bir tepe ya da kayalık alan üzerinde yükselen yukarı yerleşim/sitadel (citadel) ile daha aşağıda yamaçlarda konumlanmış aşağı şehirden oluşmaktadır. Aşağı şehrin etrafında da çevredeki ekilebilir araziyi sulamak amacıyla sulama kanalları, baraj ve göletlerin inşa edildiği görülmektedir. Askeri, ekonomik ve dini birimleri bir arada bulunduran krali kentler, daha çok hayvancılık faaliyetleri ile tarımsal organizasyonların yoğun olarak gerçekleştirilebileceği alanlara yakın bölgelerde ve stratejik noktalarda konumlanmıştır. Tuşpa (Van), Aşağı ve Yukarı Anzaf, Aznavurtepe, Körzüt, Arin-Berd, Ayanis ve Kef Kalesi gibi Van Gölü'nün etrafında bulunan yerleşimler krali kentlere örnek olarak gösterilmektedir.[86]

Yeni Asur İmparatoru II. Sargon'un Urartu seferleri içerisinde en ünlüsü olarak anılan Sekizinci Sefer'deki anlatımlardan yola çıkarak Urartu kentlerinin, genellikle yüksek kesimlere inşa edilen dağ kaleleri biçiminde, her biri verimli tarım arazileriyle çevrili, 4 metre kalınlığa ve 17 m yüksekliğe ulaşan surlarıyla son derece korunaklı kalelere sahip oldukları belirtilmektedir. Bazı kalelerinde çifte sur sisteminin bulunduğu ve kapılarda kulelerin yer aldığı bu Urartu kentlerinde, sur içerisinde saraylar ile evler, depo yapıları ve tapınak gruplarının bulunduğu görülmektedir. Ayrıca surların hendeklerle çevrilerek korumanın arttırıldığı anlaşılmaktadır.[87]

Günümüzde Van ilinde bulunan Urartu başkenti Tuşpa, Van Ovası'nın ortasında yükselen bir kayalık alanda inşa edilmiştir. Yaklaşık 100 m yükseklikteki bu kayalık alanın güney yönü sarp uçurum olduğu için oldukça korunaklı bir özellik göstermekte, bu sayede sadece aksi yönde inşa edilecek yüksek surlara ihtiyaç duyulmaktadır. Citadelin topoğrafyasına göre şekillenen yapılarıyla Tuşpa kentinde, aşağı şehrin etrafında hanedanlığa ait bağ ve bahçeler ile ormanlar bulunmaktaydı. Bu dönemde inşa edilen su

[85] Emin Bilgiç, "Birkaç Yeni Urartu Kıral Kitabesi", **Türk Arkeoloji Dergisi**, Sayı IX-1, Maarif Basımevi, Ankara, 1959, s. 45; Konyar, s. 162.
[86] Konyar, ss. 162, 163.
[87] Konyar, s. 169.

kanalları, barajlar ve göletlerle sulu tarımın Doğu Anadolu'da hızla geliştiği görülmektedir.[88]

Tuşpa'da görülen mimari, başkente yaraşır şekilde anıtsal bir özellik göstermektedir. Kral mezarları, tapınaklar, steller, saraylar ve sur sistemleriyle bir anıt niteliğinde olan Tuşpa kentinin batı ucunda, ovaya kurulmuş "Sardurburcu" olarak adlandırılan erken dönem Urartu tahkimat yapısı bulunmaktadır. Tuşpa'nın en eski krali yapısı olarak nitelendirilen ve "Madırburç" olarak da adlandırılan bu bölümün, anıtsal bir yapının kaidesini oluşturduğu ve 50 metreye yaklaşan bir uzunluğa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Uzmanlar tarafından tapınak kaidesi, liman yapısı, iskele, citadel propilonu gibi farklı görüşlerle tanımlanan bu bölümün su kaynaklarını koruyan tahkimat yapısı olması bir diğer görüştür. Kayalığın en yüksek yerinde kurulan iç kalenin etrafının tamamen surlarla çevrilerek koruma altına alındığı ve bu bölüme giriş batı yönden sağlanmıştır. Bu bölümde Urartu Baş Tanrısı Haldi'ye adanan bir tapınağın varlığı kesindir.[89]

Urartu başkenti Tuşpa'da yer alan kral mezarlarının Demir Çağı medeniyetlerinden olan Friglerde ve Lidyalılarda bulunmayan bir şekilde kral şehrinde bulunması, bunların doğulu bir bakış açısıyla "atalar kültü" olarak anılan bir anlayışa sahip olduklarını ve Urartu'nun bu sayede çağdaşı olan medeniyetlerden kesin bir şekilde ayrıldığını göstermesi açısından önemlidir.[90]

Urartu Kralı II. Rusa döneminde (MÖ 685 – y. 650) kuzeyden gelecek saldırılara karşı bazı krali kentlerin kurulduğu görülmektedir. İlk olarak günümüz Ermenistan Devleti sınırları içerisinde kalan Karmir-Blur kalesinin kurulduğu bu dönemde diğer kalelerin ise daha güneyde konumlandırıldığı anlaşılmaktadır. Bastam ve Kef kalelerinin Karmir-Blur'dan sonra inşa edildiği ve daha sonraki dönemlerde Toprakkale'nin, son olarak Ayanis Kalesi'nin bu dönemin eserleri olduğu belirtilmektedir. Diğer Urartu kentlerinde olduğu gibi daha önce herhangi bir mimari eserin bulunmadığı bir tepe üzerine inşa edilen Ayanis Kalesi, üzerinde kuruldupu tepenin, belli bir plan dahilinde şekillendirilmesi ve ana kaya üzerine açılan yuvalar ve çukurlara yapı temellerinin

[88] M. Taner Tarhan, "Başkent Tuşpa", **Urartu: Doğu'da Değişim**, (Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (Ed.), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2022, ss. 213 – 217.
[89] Tarhan, ss. 223, 224.
[90] Tarhan, s. 236.

oturtulmasıyla oluşturulmuştur. 450 x 150 m boyutlarında ve 2 m yüksekliğe sahip 4,5 m kalınlığındaki temellerden oluşan Ayanis Kalesi'nde temellerin üstü, kerpiçlerle en az iki kat yükseltilmiştir. Etrafı taş temellere oturan kerpiç surlarla çevrili Ayanis Kalesi içerisinde bulunan yapılar, topoğrafyaya göre şekillenen bir planlama göstermektedir. Doğudan batıya sıralanan bu yapılar içerisinde sırasıyla "Doğu Payeli Salon", tapınak alanı, konut mekanları ve "Batı Depo Yapıları" bulunmaktadır.[91]

Urartu dönemi krali kentlerinden başka aşiret merkezleri olarak tanımlanan yerleşimler bulunmaktadır. Ulaşımları zor olan bölgelerde görülen bu aşiret merkezleri, küçükbaş hayvancılığa dayanan göçebe aşiretlerin göç güzergahları üzerindeki çoğu zaman surlarla çevrili yerleşimlerden oluşmaktadır. Aşiret beylerinin oturduğu bu yerleşimler kuruldukları tepelerin topografik özelliklerine bağlı olarak şekillenmişlerdir. Urartu krali kentlerinde görülen yüksek işçilikli sur sisteminin yerine işlenmemiş taşlardan oluşturulan surlarla çevrili aşiret merkezlerinde, krali kentlerde görülen yapılara rastlanmamaktadır. Ancak yüzeyde yapılan araştırmalardan buralarda kare ve dikdörtgen planlı yapı kalıntılarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca burada aşiret beylerinin gömülü olduğu kaya mezarlarının da bulunduğu görülmektedir. Tatvan, Tutak-Atabindi, Palu, Pasinler, Doğubayazıt gibi merkezler bu tipte yerleşimlere örnek olarak gösterilmektedir.[92]

Urartu mimarisinde öne çıkan inşa teknikleri arasında kiklopik duvar olarak adlandırılan ve büyük boyutlu taş bloklarının bombeli bir şekilde dışa taşkın olarak düzenlenmesine dayanan yapım tekniği görülmektedir. Aşağı Anzaf ve Zivistan kalelerinde görülen bu tekniğin daha önce Hitit döneminde de kullanıldığı bilinmektedir.[93] Kiklopik duvarın yanı sıra daha küçük boyutlardaki taşlarla aralarında boşluk bırakılmadan örülmüş duvar örgüsüne ise Van Kalesi ve Çavuştepe'nin kuzey surlarında rastlanmaktadır. Dış yüzeyleri işlenen dikdörtgen formlu taşların yine boşluk bırakılmadan örülmesiyle oluşturulan diğer bir örgü tekniği ise Çavuştepe'nin uç kale

[91] Altan Çilingiroğlu, "Ayanis Kalesi", **Urartu: Doğu'da Değişim**, (Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar (Ed.), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2022, ss. 251 – 255.
[92] Konyar, s. 213.
[93] Altan Çilingiroğlu, "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", **Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi**, Sayı 2, İzmir 1983, s. 28

bölümünde karşımıza çıkmaktadır.[94] Urartu mimarisinin önemli özelliklerinden biri olan kalelerin çift surla tahkim edilmesi anlayışı erken dönemlerden itibaren kullanılmıştır.[95]

Demir Çağı'nda Orta ve Batı Anadolu'da iki uygarlık hüküm sürmektedir. Orta Anadolu'da hüküm süren Friglerin, Batı Trakya'dan göçmüş bir halk olduğu kabul edilmektedir. İlk önce Marmara Denizi'nin çevresinde meskûn olan bu halkın birinci binyılın başlarında Ankara çevresine göç ettikleri ve burada Hititler tarafından kurulduğu düşünülen Gordion kentine yerleştikleri düşünülmektedir. MÖ 900 civarında oldukça ilkel bir konut mimarisine sahip Frig kenti Gordion'un MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısında surlarla çevrili bir citadelinin bulunduğu ve girişinin de taş ortostatlardan sağlandığı düşünülmektedir.[96] MÖ 8. yüzyılın ortalarında merkezi bir devlet statüsüne erişen Friglerin başkenti Gordion'da, şehrin dışına doğru devam eden bir rampa ile kapının iki yanında birer avlu bulunmaktadır. Surlara dayandırılan avlular kente açılmakta; yönetim merkezi olan saraylar da kentin merkezinde konumlanmaktadır. Burada yer alan konutlar megaron tipinde olup bir giriş holü ile ocaklı bir ana mekândan oluşmaktadır.[97] Frig Kralı Midas zamanında önemli bir düzeye erişerek anıtsal bir görünüş kazanan Gordion kentinde, 500 x 300 m boyutlarında bir tepe üzerinde konumlanan krali yapıların yanı sıra güneyde ve ovaya dağılmış vaziyette halkın meskûn olduğu kabul edilmektedir.[98]

Frig mimarisinin genel olarak Balkan ya da Helen kökenli olduğu düşünülmektedir. Gordion'daki gibi Friglerin bir diğer merkezi olan Boğazköy'de de megaron tipinin uygulandığı anlaşılmakta; bu sebeple Frig mimarisi üzerinde doğu etkisinin bulunmadığı genel kabul görmüş bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.[99]

Batı Anadolu'da hüküm süren Lidya, Likya ve Karia uygarlıkları önemli Anadolu medeniyetlerindendir. Gediz ve Küçük Menderes çevresinde yerleşik olan Lidya Krallığı Hitit devrinde bölgeyi kontrol eden küçük krallıklardan biri olmakla birlikte MÖ 7. yüzyılda güçlü bir merkezi krallık görünümü kazanmıştır. Bu dönemde başkent olan Manisa'daki Sardeis kentinin bir metropol niteliğinde olduğu kabul edilmektedir. Citadel

[94] Çilingiroğlu, ss. 32, 33.
[95] Altan Çilingiroğlu, "Ayanis Urartu Kalesi ve Dış Şehri", **Türkiye'de Şehirler ve İç Kaleler: Demir Çağından Selçuklulara**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s.102.
[96] Sevin, s. 239.
[97] Desti, s. 121.
[98] Sevin, s. 243.
[99] Ekrem Akurgal, **Anadolu Uygarlıkları**, Net Turistik Yayınlar, 8. Baskı, İstanbul, 2003, s. 194.

ile bunun batı ve güney yönlerine yayılan aşağı şehirden oluşan Sardeis kenti, ilk kuruluşu itibariyle herhangi bir surla çevrilmemiş ve bu yüzden Kimmer saldırılarında tahribata uğramıştır. MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısında ise 20 m kalınlığında surlarla koruma altına alınan kentin batı tarafında ise altın arıtma atölyeleri, mücevher dükkanları ile pazar yerlerinden müteşekkil ticari alanın konumlandırıldığı anlaşılmaktadır. Ticari alanların batı yönde konumlandırılmasının en önemli sebebi de kenti bu yönde sınırlayan ve önemli bir altın kaynağı olan Paktolos (Sart) nehrinin bulunmasıdır. Taş temelli ve kerpiç duvarlı halk konutları ince sazlarla örtülen kalitesiz bir özelliğe sahiptir. Bu konutların tek mekânlı olarak inşa edildiği ve sakinlerin ihtiyaçlarına göre iç bölünmeye tabi tutuldukları düşünülmektedir.[100]

Pers dönemine kadar Batı Anadolu'daki şehir devletlerinde, tapınaklar, kamu binaları, pazarlar ve surlarla tahkim edilmiş kentler, ticari anlamda önemli özellikler taşımaktadır. Perslerin, MÖ 547'de Anadolu'yu ele geçirmelerinden MÖ 333 yılına kadar süren egemenlikleri döneminde, kültür sanat faaliyetleri ile kent planlamasının sürekli olarak gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak İyon mimarisini yaşatan ustaların Pers baskısından kaçarak Atina'ya ve Anadolu'nun diğer bir bölgesi olan Karia'ya göç ettikleri görülmektedir.[101] Büyük İskender'in MÖ 334 – 325'te Persleri mağlup ederek Batı Anadolu'daki kentleri ele geçirilmesi Anadolu'da Helenistik Dönemin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.[102]

Helenistik Dönemin en önemli özelliği savunma ağırlıklı kentlerin önem kazanmasıdır. Bu nedenle kentlerin çoğunda kalelerin önemli bir unsur olarak işlev kazandıkları görülmektedir. Bu dönemde akropol olarak adlandırılan iç kale ya da yönetici ve üst sınıfın meskûn olduğu bölümler güçlü surlarla tahkim edilmiş; bunun etrafında gelişen kentler de aynı şekilde silindirik ya da dikdörtgen kulelerle muhkem hale getirilmiştir. Urartu aşiret merkezlerinde olduğu gibi kentlerin etrafında yer alan daha küçük boyutlu savunma merkezleri de bu dönemde tahkim edilmiştir. Ancak bazı durumlarda ulaşımı zor olan yüksek kayalık alanların bu görevi yerine getirebileceği

[100] Sevin, ss. 270, 271.
[101] Celal Tuna, **Kentten İmparatorluğa Anadolu'nun Eski Yerleşim Yerleri**, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 73.
[102] Tuna, Cilt II, s. 72; Bülent İplikçioğlu, **Helen ve Roma Tarihinin Anahatları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s. 43

değerlendirilerek herhangi bir tahkimata gerek duyulmadan savunma noktaları oluşturulmuş; kısmen de saldırıya açık olan yöne bir sur çekilerek koruma sağlanmıştır.[103]

Helenistik Dönem kentlerinde sur ve surları tahkim eden kulelerle kapı açıklıklarının ve bunların korunmasına yönelik pratiklerin önemli unsurlar olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Topoğrafyaya bağlı olarak ilerleyen bu dönem kent surlarının 10 m yüksekliğe ulaştıkları anlaşılmaktadır. Ege Bölgesi'ndeki Pergamon, Efes, Assos ve Milet ile Akdeniz'de Side ve Perge bu dönemin öne çıkan önemli Helenistik kentleri arasındadır.[104]

Milattan önce 113 yılında Ege'deki Pergamon Krallığı Kral III. Attalos'un ölümü üzerine bıraktığı vasiyetnameye istinaden Roma İmparatorluğu'na katılmıştır. Roma İmparatorluğu bu dönemde Anadolu'nun önemli bir kısmını eyaletlere bölerek yönetmeye başlamıştır.[105] MS 2. yüzyılda Anadolu kentleşmesindeki Roma etkisi en üst seviyesine, Antiocheia ve Efes Kentleri de metropol düzeyine ulaşmıştır.[106]

1.6.Roma ve Bizans Kentleşmesi

Roma İmparatorluğu'na bağlı eyalet sınırlarında kurulan garnizon noktaları ülkenin korunmasını sağlamıştır. Topografik özelliklere bağlı olarak gelişen savunma mimarisi çeşitli tiplerde karşımıza çıkmaktadır.[107] Aynı zamanda Roma askeri olan mimarlar tarafından inşa edilen bu sınır kaleleri ile garnizon kentleri, bünyesinde barındırdıkları askeri kuvvetlerin yanı sıra ihtiyaca yönelik çeşitli mimari birimleri de içermektedir.[108] Bu dönemde mimari alanda görülen en önemli özellik "Roma Betonu" olarak bilinen "Opus Caementicium"un kullanılmasıdır. Çakıl, kum ve taş parçaları ile bağlayıcı malzemelerin suyla karıştırılmasıyla oluşturulan oldukça kuvvetli bir dolgu

---

[103] Hazal Ceylan Öztürker, **Tarihsel Süreçte Batı Anadolu Sahil Şeridi Kalelerinin Oluşumu ve Gelişimi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Cilt I, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2018, s. 27; Anthony W. McNicoll, **Hellenistic Fortifications From The Aegean To The Euphrates**, Clarendon Press. Oxford, Newyork 1997, s. 1; Konyar, s. 213.

[104] Aşkıdil Akarca, **Şehir ve Savunması**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987, s. 135.

[105] Tuna, Cilt II, s. 73.

[106] Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** Cilt 24, Sayı 38/11, 2005, s.14; İplikçioğlu, ss. 108, 109.

[107] Stephen Johson**, Late Roman Fortifications**, B.T. Batsford Ltd, London, 1983, s. 302.

[108] Fritz Kretzschmer, **Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik**, (Çev. Z. Zühre İlkgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000, ss. 145-146.

malzemesi olan Roma Betonu, yapıların öncüllerinden çok daha dayanıklı olmasını sağlayan sıra dışı bir yenilik olarak ortaya çıkmış ve Roma yapılarının uzun süreler ayakta kalmasını sağlamıştır.[109]

Roma savunmasının önemli unsurlarından biri olan "Castrumlar" ızgara planlı sokakları ve kare planlı mimari üniteleri ile sur içerisinde konumlanan tahkimatlı savunma yapıları niteliğindedir. Anadolu'da İconium, Caesarea, Nicaea, Brussa ve Ancyra önemli Roma castrumları arasında sayılmaktadır.[110]

Roma İmparatorluğu'nun 4. yüzyılın sonlarında bölünmesi ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun kurulmasıyla Anadolu'da yeni bir dönem başlamıştır. Başkenti İstanbul olan Yeni Roma İmparatorluğu günümüzde daha çok Bizans İmparatorluğu olarak anılmaktadır. Roma öncesi dönemde İyon ve devamında görülen Helenistik dönemdeki geometrik planlı kent düzeni, Bizans devrinde Anadolu'daki Sasani ve Bizans egemenlikleri arasında süregelen hakimiyet mücadeleleri sebebiyle daha küçük boyutlu ve savunmanın ön planda olduğu kent düzenine evirilmiştir. Topoğrafyanın savunmaya destek olacak şekilde düzenlenerek kent planlamasının oluşturulduğu bu dönemde, yönetici ve üst sınıfın yaşadığı akropollerin yamaçlarında güçlü surlarla çevrili kentlerin konumlandığı anlaşılmaktadır. Yine erken dönemde olduğu gibi kente ulaşan yollar üzerinde ticaret ağlarını açık tutmak amacıyla topoğrafyaya göre şekillenen garnizon alanlarının oluşturulduğu görülmektedir.[111]

Roma ve Helenistik dönem kentleri üzerine inşa edilen Bizans kentlerinde, önceki dönem surlarının temelleri üstünde yeni sur sistemlerinin yükseldiği ve bir kısmının da onarılarak kullanıldığı görülmektedir. Özellikle Arap akınlarına karşı sürekli değişiklik gösteren savunma merkezlerinin bu anlayışla hızlı ve efektif bir şekilde onarılması, savunmanın artırılması konusunda kolaylık sağlamıştır.[112]

---

[109] Carlo Giavarini vd., "Mechanical Characteristics of Roman "Opus Caementicium"", **Fracture and Failure of Natural Building Stones**, (Ed: Stavrous K. Kourkoulis), Springer Dordrecht, 2006, ss. 107 – 120; Elif Özer, "Antik Mimaride İki Yapı Ögesi: Opus Caementicium ve Tonoz", **Stratonikeia'dan Lagina'ya Ahmet Adil Tırpan Armağanı,** (Ed. Bilal Söğüt), Ege Yayınları, İstanbul , 2012, s. 475.

[110] Anthony W. McNicol, **Hellenistic Fortifications From The Aegean To The Euphrates**, Clarendon Press. Newyork, 1997; Öztürker, s. 29.

[111] Osman Eravşar, "Orta Çağ Anadolu Kentleri", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt 7, Yeni Türkiye Yayınları, s. 334; Öztürker, s. 29.

[112] Clive Foss ve David Winfield, **Byzantine Fortifications: An Introduction,** University of South Africa, Pretoria, 1986, s. 15; Cyril Mango, **Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu**, Çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 70.

Orta ve Geç Bizans dönemlerinde Anadolu'daki kentleşme sürecinin büyük oranda sekteye uğradığı ve büyük kentlerin sayısının önemli derecede azalarak yerini daha küçük boyutlu kentlerle dağınık köy yerleşmelerine bıraktığı görülmektedir. Bizans dönemindeki ekonomik verilerden yola çıkarak kentsel yaşamın neredeyse ortadan kalktığını belirten araştırmacılara karşın piskoposluk merkezi listelerinden kentsel yaşamın halen devam ettiğini savunan araştırmacılar da bulunmaktadır. Foss'tan aktararak Uğur Tanyeli, Bizans kentlerinin büyük bir canlılık göstermese de halen varlığını sürdürdüğünü ancak bazen de küçülerek köy görünümüne büründüğünü belirtmektedir.[113]

5 ve 6. yüzyıllara denk gelen Bizans'ın erken dönemlerinde, kentlerin bu durumuna bağlı olarak "polis" niteliğindeki başkent dışında kalan yerleşimler "castron" olarak nitelendirilmiştir.[114] Cyril Mango 6. yüzyılda görülen hıyarcıklı veba salgını ile üst üste gelen doğal afetlerin kentlerin ıssızlaşmasına ve kent yaşamının büyük oranda yok olmasına sebep olduğunu belirtmektedir. Bazı araştırmacıların yabancı istilalarına dayandırarak kent yaşamının düştüğünü savunmalarına karşın surlarla tahkim edilmiş kentlerin de aynı kaderi paylaşmalarının zaten çökmekte olan kent sistemiyle ilişkili olduğu vurgulanmaktadır.[115]

Foss'tan aktararak Batı Anadolu için kabul edilen Bizans kentlerinin bazı yerlerde küçülerek köy görünümüne bürünmeleri düşüncesini, Ahrweiler'in Batı Anadolu'daki kentsel anlayışın diğer bölgelere göre daha gelişkin olduğu savına atıfta bulunarak değerlendiren Tanyeli, İç ve Doğu bölgelerdeki kentlerde de benzer bir durumun yaşanmış olabileceğini vurgulamaktadır.[116]

Erken Bizans Dönemi kentleri, çoğunlukla erken dönemlerde tahkim edilmiş, bir kısmı ise 3 ve 4. yüzyıllardaki barbar akınları döneminde surlarla çevrilmiştir. Topoğrafyaya bağlı olarak düzenlenen sokak dokularına sahip kentlerde geniş caddeler, caddenin iki yanında yer alan revaklı dükkân sıralarıyla çevrelenmiştir. Anayolların kavşaklarındaki kamu binalarını içerisinde barındıran forumlarda dini merkezler,

---

[113] Uğur Tanyeli, **Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. Yy.)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1987, ss. 18, 19.
[114] Tanyeli, s. 18.
[115] Mango, s. 78.
[116] Tanyeli, s. 19.

hamamlar, meclis binaları ile bazilikal yapılar yer almaktadır.[117] Bizans dönemi kentlerini koruyan 0,60 m ile 3,00 m arasında değişen kalınlıklara sahip surlar silindirik, yarım yuvarlak, kare, dikdörtgen ve çokgen burç ve kulelerle tahkim edilerek kent savunmasını artırmıştır.[118] Ana kayaya veya taş temellere oturan kırma ve moloz taş malzeme ile tuğla hatılların almaşık bir düzende örülmesiyle oluşturulan Bizans surlarının, tuğlaların boyutları ve malzemelerin sıralanma biçimi bakımından yüzyıllara göre değişiklik gösterdiği anlaşılmaktadır.[119]

Anadolu'daki Bizans kentlerini ele aldığı çalışmasında Tanyeli, iki farklı türde kent modelinin gelişim gösterdiğini belirtmektedir. "Çok Parçalı Kent" ve "Kale Kent" modeli olarak ele alınan bu iki tipte kent örneğinin, Bizans'ın Anadolu'daki yerleşme sistemini büyük oranda tanımladığı vurgulanmaktadır. Antik bir kentin kalıntıları üzerinde küçük yerleşme nüveleri halinde oluşan "Çok Parçalı Kent" modeli, ekonomisi tarıma dayanan ve yoğun nüfus özelliğini yitirmiş antik kentlerde, kentin bazı kesimlerinin tarım alanı olarak işlevlendirilmesi ve en korunaklı olan eski akropol çevresinden başlayarak iskanın buralara kaydırılmasıyla oluşmaktadır. Örgütlü bir ticaret alanına sahip olmayan bu kentlerde, tarım dışı üretim alanları da kent içerisinde dağınık olarak konumlanmaktadır. Sağladığı güvenlik avantajından dolayı eski kentin akropolisinin ve çevresinin en yoğun yapılaşmaya sahip olduğu bu tür Bizans kentlerine örnek olarak Sardis, Priene, Efes, Bergama ve Konstantinopolis gösterilmektedir.[120]

Yerleşme alanının büyük bölümünün sur içerisine alındığı "Kale Kent" modelinde, antik dönem surlarının kullanılmasının yanı sıra Bizans dönemi surlarının da inşa edildiği görülmektedir. Daima küçük bir alanı çeviren ve bir iç kalesi bulunan bu kent modelinde yerleşme alanı oldukça yoğun bir yapılaşmaya sahiptir. Çok parçalı kentte olmayan örgütlü ticaret alanlarının kale kent modelinde özellikle önemli olduğu ve buna yönelik pratiklerin geliştirildiği anlaşılmaktadır. Kentin sahip olduğu kısıtlı alanın kullanımına yönelik olarak kamusal alanların ve özellikle de ticaret yapılarının belli bir düzen içerisinde planlanarak yerleştirilmeleri gerekmiştir. Bu tür kentlerde surların

[117] Mango, s. 70.
[118] Foss ve Winfield, s.29.
[119] Mehmet İ. Tunay, **Türkiye'de Bizans Mimarisinde Taş ve Tuğla Duvar Tekniğine Göre Tarihlendirme**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1984, ss. 356, 357.
[120] Tanyeli, ss. 21, 22.

dışında kalan alanlarda panayır ve pazarların kurulduğu, tarımsal faaliyetlerin bu kesimde yürütüldüğü; tarımsal faaliyetleri yürütenlerin meskûn olduğu varoşun da yine surun hemen dışında konumlandırıldığı düşünülmektedir. Yine manastır gibi kompleks dini yapılar da surların dışında konumlanmıştır. Ankara, İconion (Konya), Smyrna (İzmir), Trebizond (Trabzon), Attaleia (Antalya) ve Caiseria (Kayseri) kale kent modeline sahip Bizans yerleşmeleri arasında sayılabilir.[121]

1.7.Orta Asya'da Türk Kentleşmesi

Anadolu coğrafyasının kentleşme pratiklerine katkı sağlayan diğer bir medeniyet de ilk defa 11. yüzyılda buraya yerleşen Selçuklu Devleti ve ardıllarıdır. Selçuklu Türklerinin ve sahip oldukları medeniyetin kaynaklarını oluşturan Orta Asya kültürü ve kentleşme prensiplerini incelemek konumuzun anlaşılması açısından önemlidir. Göktürk devrinde "balık" olarak adlandırılan şehir kavramı, 11. yüzyılda Karahanlı ve Oğuz Türkleri tarafından "kend" sözcüğüyle ifade edilmiştir. Ancak 11. yüzyılda da "balık" sözcüğünün kent ve kaleyi tanımlamak için eskiden beri kullanıldığı bilinmektedir. Faruk Sümer, Oğuzların "kend" sözcüğünü Divan-ı Lügatü't-Türk'e atıfla köy manasıyla kullandığını aktarmaktadır.[122]

7. yüzyılın başlarında tabi olduğu Çin İmparatoru'ndan, halkıyla birlikte yerleşik hayata geçip kent kurmak isteyen Ki'min Kağan adlı Türk yöneticinin yerleşik hayata geçişe teşebbüs eden ilk Türk hükümdarı olduğu belirtilmektedir. 608 yılındaki ölümüyle bu isteği gerçekleşmeyen Ki'min Kağan gibi 8. yüzyılın ortalarında Bilge Kağan'ın da yerleşik hayata geçme teşebbüslerinin Veziri Tonyukuk'un göçebeliğin düşmana karşı daha avantajlı olduğunu savunması sebebiyle gerçekleşmemiştir.[123] Göçebe yaşam ve yerleşik düzenin bir arada sürdürüldüğüne dair düşünceler de Türk kent tarihi içerisinde savunulan görüşler arasındadır. Yazıyı kullanmalarından ötürü Göktürklerin tümüyle

[121] Tanyeli, s. 26.
[122] Faruk Sümer, **Eski Türklerde Şehircilik**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1984, (Şehircilik), ss. 1, 2.
[123] Sümer, Şehircilik, ss. 8, 9.

göçebe olamayacaklarını savunan Mustafa Cezar, bir kısım halkın tarımla uğraşarak yerleşik hayatı benimsediklerini vurgulamaktadır.[124]

Orta Asya Türk Kent modelleri ile ilgili bir tipoloji oluşturan Koray Özcan, temel olarak üç tip kentin varlığından söz etmektedir. Yönetim merkezi ile ticaret ve günlük yaşamın sürdüğü kentin birbiriyle ilişkisi ve konumlanışına göre farklılık gösteren bu kent tipleri, "temür kazuğ" olarak adlandırılan dünyanın merkezini temsilen suni tepeler üzerine oturtulan hakan sarayı ve buna bağlanan dik açılı yol ağlarının kare planlı olarak şekillenmesiyle oluşturulmuştur. Orta Asya kentlerinin mekânsal kuruluşunun, hakan sarayına sahip suni bir tepenin etrafında gelişen göçebe çadırlarının yerini zamanla kil, kamış ve balçık malzemeli konutların alması ve bunun da etrafının savunma duvarıyla örülmesi neticesinde tamamlandığı vurgulanmaktadır.[125]

Orta Asya'da Türkler tarafından kurdurulduğu belirtilen ilk kentler Uygur Hükümdarı Bilge Kağan tarafından Çin ve Soğdlu mimarlara yaptırılan "ordu-balık" kenti ile Moyun-çor Noyan tarafından kurdurulan "Bay-balık" ve Göktürk kaynaklarında ismi anılan "Togu-balık" kentleridir. Uygurlara ait "ordu-balık" kentinin, Orhun-Selenge Vadisi'nde çeşitli yerlerden getirilen Türk topluluklarının 7,00x2,50 km'lik bir alanda iskân edilmesiyle oluşturulduğunu aktaran Özcan, suni bir tepede konumlanan hakan sarayının etrafındaki kırsal yerleşmede tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğünü belirtmektedir. Orduğ adı verilen hakan sarayı veya karargahının yerleşimin merkezinde bulunduğu yerleşimlerin yanı sıra hakan sarayının; kentin köşelerinden birini işgal ettiği örnekler ile kentin dışında bulunduğu örneklere göre Orta Asya Türk Kentleri sınıflandırılmaktadır. Orduğ-balık, İdikut gibi kentlerin merkezinde orduğ bulunurken, Yengi-balık, Can-balık gibi kentlerde kentin köşelerinden birini işgal etmekte, Penci-kend'de ise tamamen şehrin dışında konumlanmaktadır.[126]

---

[124] Mustafa Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1977, s. 9.

[125] Koray Özcan, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", **Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi**, Cilt 20, Sayı 2, 2005, (Tipoloji Denemesi), s. 255.

[126] Orduğ ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Emel Esin, "Orduğ: Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı 10, Ankara, 1968, ss. 135 – 215; Özcan, s. 259.

1.8.İslam Kentleşmesi

İslamiyet'in ortaya çıkışı ve hızlı bir şekilde yayılmasıyla Bizans, Sasani ve Mısır coğrafyalarında birçok bölge Arap hakimiyetine geçmiş ve buralarda Arap kültürünün etki ettiği bir kent ve kentleşme kültürü gelişmiştir. Antik dönem kentlerinden düzenli bir yapı göstermemesi bakımından farklı olan İslam şehirleri, şehir meclislerinden yoksun olması sebebiyle de Orta Çağ şehirlerinden ayrılmaktadır. Daha çok menfi bir anlayışa sahip olduğu savunulan İslam şehrinin, mahallelerin bir araya gelmesinden oluşan gevşek yapıdaki unsurlar olduğu; varoluşu itibariyle kentsel düzenin karşıtı olduğu düşünülmektedir.[127]

İslam şehrinin en belirgin özelliğinin, ticari unsurlar ile konut alanlarının birbirinden kesin bir şekilde ayrılması olduğu düşünülmektedir. Kamusal bir merkezin varlığı cami, medrese ve dini yapılardan oluşan kompleksler ile bunların etrafında gelişen çarşı ve kervansarayların kentin merkezinde konumlanmasından anlaşılmaktadır. Kendine özgü özellikler barındırması sebebiyle kimi zaman farklı isimlerle anılan bu bölüm Halep'te "medine" olarak isimlendirilmiştir. 12 hektarlık bir alanı kaplayan bu kısımda kentin 56 çarşısından 31'i ve 53 kervansaraydan 19'u yer almaktadır. Çarşı, pazar, kervansaray, han, bedesten, üretim atölyeleri gibi iktisadi yapılar ile cami, medrese gibi dini komplekslerin büyük bir çoğunluğu şehir merkezlerinde konumlanmakta ve bunun dışında kalan konut alanlarında herhangi bir iktisadi faaliyet yürütülmemektedir. Konut alanlarını oluşturan mahallelerin etrafında kapılar bulunmakta ve bu kapılardan bazıları ticaret alanlarına geçit vermektedir. Mahallelerde yalnızca halkın günlük ihtiyacına yönelik çarşılar; şehrin dışında da tabakhane, fırın gibi imalathaneler ile sebze ve tahıl pazarları yer almaktadır.[128]

9. yüzyıldan itibaren İslamiyet'in Orta Asya'da yayılması ve Türklerin Müslüman olmalarıyla birlikte Türk kentlerinde dini yapıların kent formuna eklendiği; orduğ olarak anılan hakan sarayının "ahmedek", balık olarak adlandırılan kentin "şehristan" ve kıy olarak adlandırılan sur dışı pazar ve panayır alanlarını ihtiva eden ticaret unsurlarının da "rabat" adlarıyla nitelendirildikleri ve şehrin merkezinde bulunan Budist külliyelerinin

[127] Jean Sauvaget, **Alep**, Libraire Orientaliste Paul Guethner, Paris, 1941'den aktaran Andre Raymond, "Şehir", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 38, İstanbul, 2010, s. 450.
[128] Raymond, s. 450.

yeni dinin gereksinimlerine göre düzenlenerek İslam külliyelerine dönüştüğü düşünülmektedir. Hakan sarayı merkezli Türk kentlerinin bu dönemden itibaren bünyesinde camiyi barındıran İslami külliyeleri merkezine alan bir anlayışa dönüştüğü anlaşılmaktadır. Kentlerin surlarla çevrilmesi gelişme için yeterli alanın bulunmamasına sebep olarak kentin sur dışına taşmasına ve sur dışında cami merkezli yeni odakların oluşmasına olanak sağlamıştır. Bu anlamda İslami külliyelerin kentin merkezinde konumlandığı kentler ile sur dışında yeni odak noktalarının oluştuğu kent tipleri karşımıza çıkmaktadır.[129]

Orta Asya ve İran etkili Türk kent modelleri iç kale, şehristan ve rabat olarak adlandırılan bölümlerden oluşmaktadır. Şehrin en iç kesiminde bulunan iç kale, Buhara gibi örneklerde şehrin dışında, ancak ona bitişik olarak da ele alınmaktadır. Şehrin asıl bölümünü oluşturan ve ticari faaliyetlerin yürütüldüğü yapı toplulukları ile dini ve diğer kamusal yapıları bünyesinde barındıran şehristan bölümü surlarla çevrili bir özelliğe sahiptir. Kentin en dış kesimini oluşturan rabat ya da birun adlı bölüm, tarımsal faaliyetleri yürüten halkın meskûn olduğu konutları ve mahalleleri ihtiva eden bir anlamda kentin varoşu niteliğindedir. Merv ve Hemedan gibi kentlerde Arap etkisiyle mahallelerin duvarlarla çevrili bir özellik gösterdiği görülmektedir. Ancak bunun dönemin özelliği olarak diğer kentlerde de görüldüğüne dair veriler yetersizdir. Ticaret alanlarının çeşitli meslek gruplarına göre örgütlenerek düzenlendiği ve her mesleğin ayrı bir çarşı (suk) içerisinde gruplandığı anlaşılmaktadır.[130] Arap kentleşme pratiklerinin Türk-İran kentleri üzerindeki önemli bir etkisi de kentin odağında bulunan dini komplekslerin etrafına ticaret yapılarının konumlandırılması ile sur dışına taşan bölümlerde de odağın yine cami ve ticaret alanı olması anlayışıdır.[131]

1.9.Selçuklu Kentleşmesi

11. yüzyıldan itibaren Anadolu'da Türk etkisi görülmeye başlamıştır. 1071'de ilk kez Anadolu içlerine girerek yerleşmeye başlayan Selçuklu halkı, Orta ve Doğu Anadolu ile Güneydoğu Anadolu'da iskân sahaları yaratarak yayılmaya başlamış ve Anadolu'nun

[129] Özcan, Tipoloji Denemesi, ss. 259 – 261.
[130] Tanyeli, ss. 13 – 15.
[131] Cezar, ss. 94, 95.

kentleşme pratiklerine katkıda bulunmuştur. 13. yüzyılda en gelişkin dönemini yaşayan Anadolu'daki Selçuklu merkezleri arasında düzenli bir ticaret ağı kurulmuş; Avrupa ve Doğu Asya ile Kafkasya ve Mısır arasındaki yegâne kavşak niteliğinde olması nedeniyle oldukça önem kazanmıştır. 13. yüzyılda Moğolların neredeyse bütün Asya'yı hakimiyet altına alarak ticaret yollarını güvenli hale getirmesi Anadolu'daki ticari faaliyetleri de olumlu yönde etkilemiştir. Anadolu Selçuklu döneminde oluşturulan yol ağları ile bu yollar üzerindeki kervansaraylar Selçuklu dönemi Anadolu'sunun gelişme düzeyini göstermesi açısından önemlidir.[132] Kayseri, Konya, Sivas, Kırşehir gibi Orta Anadolu kentlerinin yanı sıra Ahlat, Erzurum, Diyarbakır, Mardin gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu kentleri de Selçuklu çağı kentleri içerisinde sayılmaktadır.

Anadolu'nun doğu yarısında bulunan ticarete dayalı kozmopolit kentlerin yanı sıra batı yarısında "Uc Kent" olarak adlandırılan Bizans sınır kentleri bulunmaktadır. Daha çok hayvancılığa dayalı göçebe boylardan oluşan uc kentler arasında doğuda görülen çok sayıdaki kervansaray kuruluşlarının seyrekleştiği görülmektedir. Buradan da uc kent sakinlerinin ticari faaliyetlere katılımının daha kısıtlı olduğu anlaşılmaktadır. Denizli, Kütahya ve Eskişehir gibi kentler bu dönem uc kentleri arasında sayılmaktadır.[133]

Anadolu'da ticari faaliyetleri oldukça sistematik bir anlayışla yürüten Selçuklu kent modelleri üç farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. "Kale kent", "açık kent" ve "dış büyüme odaklı kent" olarak sınıflandırılan Anadolu Selçuklu dönemi kentleşme anlayışı içerisinde kale kent modeli, iç kalenin sur dışına taşan yerleşmeyle birleşmesi sonucunda oluşan Konya, Kayseri ve Erzurum gibi kentlerde görülmektedir. Kıyı kentleri olan Alaiyye, Sinop ve Antalya gibi tamamen surlarla çevrili dış ticaret merkezleri ile Karahisar-ı Sahip, Karahisar-ı Kögonya gibi savunmaya dönük karahisar yerleşmeleri ise diğer kale kent örneklerini kapsamaktadır.[134]

Bir diğer tip olan "Açık Kent" modeli ise topoğrafyanın özelliklerine ve ticari faaliyetlerin gereklerine bağlı olarak sur dışında gelişme gösteren kentleri tanımlamaktadır. Kervansaray yapılarıyla bölgeler arası ticaretin vakıf müessesesi dahilinde kurgulandığı ticaret merkezleri olan Ziyaret Pazarı, Yabanlu Pazar ve Yılgun

[132] Tanyeli, ss. 36, 37.
[133] Tanyeli, ss. 37, 38.
[134] Koray Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri", **İTÜ Dergisi/a**, Cilt 6, Sayı 1, Mart 2007, (Kent Modelleri), s. 10.

Pazarı gibi pazar yerleşmeleri ile zanaat ve ticari faaliyetlere dayanan Ahilik merkezlerinden olan Kırşehir gibi yerleşmeler de açık kent modeline örnek olarak gösterilmektedir. Ayrıca Bizans döneminden kalan, mekânsal gelişmeye daha fazla müsaade etmeyen ve Selçuklu çağı ticaretine dayalı olarak sur dışında konumlanan Tokat ve Amasya gibi şehirler de açık kent modeline örnektir. Yukarıda sözünü ettiğimiz uc kentler, Bizans-Selçuklu siyasal yapısının gerektirdiği bir unsur olarak gelişmiştir. Türk iskanlarının geliştirilmesi maksadıyla sur dışı yapılanmalarda odağın tekke ve zaviye gibi dini yapılarla gerçekleştirildiği ve kentlerin etrafında dış odaklı büyümeye sahip kentleşme anlayışının oluştuğu anlaşılmaktadır.[135]

Selçuklu çağı kenti ile İslam kent modelinin temelde ticarete dayalı bir özellik göstermesine rağmen İslam kentinde görülen cami ve ticaret alanının birlikte kurgulandığı ve kentin merkezini oluşturduğu anlayış, Selçuklu çağında karşılık bulmamaktadır. Bu anlamda İslam şehri özelliğinin karşısında durduğu düşünülen Selçuklu çağı kentinde, ticaret merkezi belli bir alanda sınırlanmanın aksine birden fazla alanda ve dini komplekslerden ayrı olarak kurgulanmıştır.[136]

1.10. Beylikler Dönemi Kentleşmesi

Anadolu'da Beylikler Dönemi olarak adlandırılan 14 ve 15. yüzyıllarda doğu ve orta kesimlerde ticaretin büyük oranda sekteye uğradığı kabul edilmektedir. Merkezi bir yönetimden yoksun olan bu dönemde birbiriyle mücadele halinde birçok beylik ortaya çıkmıştır. Doğu ve Orta Anadolu'nun aksine Batı Anadolu'da ticari faaliyetler ile kentleşme pratiklerinin gelişmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Daha önce üretim mallarının alışverişine dayanan Anadolu ticareti bu dönemde yerini hammadde ticaretine bırakmış ve bu hammaddelerin büyük çoğunluğu da Batı Anadolu yöresinde yoğunlaşmıştır. Beylikler Dönemi kentleşmesi ile ilgili olarak yeterli verinin bulunmaması kesin bir kanıya varmayı zorlaştırsa da genel olarak Bizans ve Osmanlı kentleşmesi arasında bir geçiş özelliği gösterdiği kabul edilmektedir.[137]

[135] Özcan, Kent Modelleri, s. 10.
[136] Tanyeli, s. 65.
[137] Tanyeli, ss. 106 – 108.

Bizans'tan alınan miras üzerine İran-İslam etkili Orta Asya Türk kentleşme pratikleri ve dönemin ticaret anlayışına yönelik tutumlarıyla şekillenen Selçuklu çağı kentleşmesi, Anadolu Selçuklu Devleti'nin parçalanması sonrasında birçok yeni beyliğin ortaya çıktığı Beylikler Devrinde de gelişimini sürdürmüştür. Batı Anadolu'daki birçok Bizans merkezinin Türkler tarafından yerleşime açılmasıyla kentleşme anlayışındaki Bizans etkisi Osmanlı Devleti'nin yükseliş devrine kadar devam etmiştir. Bu dönemde Bizans'tan kalan önemli bir yapı stokunun bulunmadığı değerlendirilmektedir. Ancak buna rağmen Türkler tarafından önemli yapılaşma faaliyetine girişilmemesinin, Beylikler Devri'nin büyük oranda örgütleşmemiş bir yapıda olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Batı Anadolu'da birçok kent Bizans'tan kalan castronlar etrafında genişleme göstermiştir. Selçuklu döneminde görülen yoğun sur yapma etkinliğine karşın Beçin haricindeki Manisa, Bergama, Balat, Ayasuluk, Tire ve Milas gibi dönem kentlerinin hiçbirinde kentsel alanın büyük çoğunluğunun surlarla çevrili olmadığı; Beçin'de de surun varlığına karşın sur dışında da birtakım odak yapılarını barındıran mahallerin bulunduğu anlaşılmaktadır.[138]

1.11. Osmanlı Kentleşmesi

Beylikler Dönemi'nde Bursa çevresinde hakimiyet sürdüren Osmanlı Beyliği, 1389'da I. Bayezid'in yönetime gelmesiyle güçlü bir devlet statüsü kazanmış ve özellikle Balkanlarda oluşturduğu tımar sistemiyle Türklerin kitlesel olarak iskân edilmelerini sağlamıştır. Tımar sistemiyle hakimiyet sahasındaki tarımsal üretimi kontrol altına alan Osmanlı Devleti, bu sayede kentleşme prensiplerini oluşturmak üzere önemli bir atılımı gerçekleşmiştir. Batı Anadolu'da Osmanlı'nın başkenti olan Bursa'nın bu dönemin ticaret merkezi olduğu ve Osmanlı'nın girişimleriyle nispeten daha durağan olan Rumeli coğrafyasının da Türk sakinlerle iskân edildikleri anlaşılmaktadır.[139]

Erken Osmanlı devrinde kamusal yapıların birbirine bitişik bir düzenden ziyade ayrı ayrı kurgulanan ve her biri kendi başına bağımsız birer nüve halinde kentsel doku içerisinde varlığını sürdüren unsurlar oldukları görülmektedir. Yine külliyelerin de

[138] Tanyeli, s. 109.
[139] Tanyeli, s. 127.

bağımsız yapı grupları olarak varlığını sürdürdüğü; kent dokusu içerisinde kaynamayı engellemek amacıyla da bazı külliyelerin duvarlarla çevrildiği anlaşılmaktadır.[140] Erken Osmanlı devrinde kale kent özelliği gösteren şehirlerin klasik devirde açık şehir özelliği kazandığı düşünülmektedir. Ancak 16. yüzyılın sonlarına kadar kalelerin kullanıldığı; bu dönemden sonra da stratejik noktalarda kalelerin varlığını sürdürdüğü, gerekli görülen yerlerde de yeni kalelerin inşa edildiği belirtilmektedir.[141] Anadolu Selçuklu ve Beylikler Dönemi kentleşme anlayışından farklı olarak Osmanlı devrinde, kentin etrafının surla çevrili olma özelliği ortadan kalkmış; kentin bütününün savunulması yerine stratejik noktaların surlarla koruma altına alınması yoluna gidilmiştir. Şehir surlarının büyük oranda önemini yitirdiği bu dönemde iç kaleler daha fazla önem kazanmıştır.[142]

16. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında etkili olan Celali isyanlarından kaçan halkın büyük şehirlere göçleri, bu şehirlerin isyanlardan korunması amacıyla Ankara'da olduğu gibi kentin etrafına sur örülmesini gerekli kılmıştır. Ayrıca Çorum'da da bir dış mahallenin duvarlarla çevrilerek tahkim edildiği bilinmektedir. Savunma giderlerinin fazla olduğu durumlarda da halkın tepelerde bulunan kalelere çekilerek korunmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. 16. yüzyılın başında oldukça sakin ve güvenli olduğu belirtilen Amasya'da II. Bayezid Külliyesi ve civarını içine alan mahallenin yoğun bir yerleşime sahip olmasına karşın 17. yüzyılın ilk çeyreğinde neredeyse ıssızlaşması söz konusu isyanlardan kaynaklanmaktadır.[143]

Osmanlı Klasik Dönemi'nin bir diğer özelliği de vergi toplayan mükelleflere karşı ödemeyi yapmak istemeyen, mükelleflerin baskılarından dolayı etrafına hendek kazılan ya da topraktan duvar örülen köylerin ortaya çıkmasıdır. Osmanlı idaresi tarafından "palanka" olarak adlandırılan bu yerleşimlerin Celali isyancılarına karşı da korunma sağladığı ancak büyük oranda devletin vergi memurlarını engellemek üzere teşekkül ettiği

[140] Tanyeli, s. 149.
[141] Mustafa Cezar, **Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi**, Mimar Sinan Üniversitesi Yayını No: 9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985, s, 26.
[142] Zeki Sönmez, "Osmanlı Kale Mimarisinin Ana Hatları", **EJOS**, IV(2001) (M.Kiel, N.Landman & H.Theunissen (eds.) Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art, Utrecht-The Netherlands, August 23-28, 1999), No: 58, s. 8.
[143] Suraiya Faroqhi, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 335.

anlaşılmaktadır. Nitekim 17. yüzyıl başında Kırşehir valisinin tek seferde 100 palanka kapattığına dair kayıtlar da bunu desteklemektedir.[144]

16 ve 17. yüzyılda süren iç isyanlar, Orta ve Batı Anadolu'da Osmanlı kentleşmesini büyük oranda olumsuz etkilemiştir. Ticaret yollarının güvenliği ortadan kalkarak ticaret hacmi düşmüş; küçük boyutlu kentler büyük oranda ekonomik ve güvenlik sıkıntıları çekmiştir. Ancak başkent İstanbul'da gelişmenin durmadan devam ettiği görülmektedir.[145]

16. yüzyılda Doğu Anadolu'da Osmanlı ve Safevi Devleti arasında süren hakimiyet mücadeleleri kentleri büyük oranda etkilemiştir. İki devletin sınırını oluşturan Van Eyaletinin merkezi olan Van Kalesi'nin, özellikle 17. yüzyılda birçok kez onarıma ihtiyaç duyduğu ve onarım işlerinin de Van'a tabi Bitlis ve çevresinden sağlanan iş gücüyle ilerlediği görülmektedir. Van'a tabi Ahlat, Malazgirt, Bargiri, Bayezid gibi sınır yerleşimlerinin daima müstahkem ve gelecek saldırılara karşı teyakkuzda olması gerekmektedir. 16. yüzyılda Safeviler tarafından yağmalanan Ahlat kenti ve yıkılan kalesinin yerine Sultan Süleyman tarafından Van Gölü sahilinde yeni bir kale inşa ettirilmiştir. Ancak bölgenin istikrarsızlığından dolayı bu kalenin de yeterince gelişme gösteremediği anlaşılmaktadır.

[144] Faroqhi, ss. 335, 336
[145] Faroqhi, s. 337.

İKİNCİ BÖLÜM

17. YÜZYIL SONUNA KADAR BİTLİS TARİHİ

Bitlis kenti, konumu itibariyle önemli bir derbent niteliğindeki iki nehir arasında kalan yüksek bir kayalık üzerine inşa edilmiş iç kale ile bunun güneyinde bulunan düzlük alandaki dış kalesiyle bir bütün oluşturmaktadır. Genişlemelerle birlikte kale dışına taşan kent, içerisinde bulunduğu vadinin kollarına yayılmış bir vaziyettedir. Ancak ilk kuruluşu itibariyle, el-Cezire düzlükleri ve Doğu Anadolu Yüksek Platosu arasındaki geçişi sağlayan oldukça dar ve zorlu Bitlis Geçidi'nin çıkış noktasındaki bir karakol niteliğinde olduğu düşünülmektedir.

Bitlis Geçidi, kuzeydoğuya doğru Rahva Ovası'na ve oradan da kuzeye doğru Muş Ovası üzerinden Doğu Anadolu'nun yüksek yaylaları ile Kafkasya'ya; doğuya doğru da Van Gölü'nün kuzeyinde Ahlat ve güneyinde Gevaş (Vestan) üzerinden Urartu başkenti Tuşba (Van) ile devamında İran'dan Orta Asya içlerine; güneybatıya doğru, Diyarbakır üzerinden Urfa ve Halep ile devamında Doğu Akdeniz kıyılarına ve Kuzey Afrika'ya; güneye doğru Hasankeyf, Mardin yoluyla Mezopotamya'nın güney kesimlerinde Musul ve Bağdat üzerinden Arabistan yarımadası ve Basra Körfezi'ne geçit vermektedir.[146] Bu koşullarda önemli bir kavşak niteliğinde olan bu noktada bir derbent kurulması, kentin kuzey ve doğusunda hüküm süren halkların aksi yönlerden gelecek saldırılara karşı korunmasını artırmaktadır. Ayrıca bu bölgeler arasındaki ticaretin kontrolü de özellikle kış aylarında alternatif yolların kısıtlı olması sebebiyle Bitlis geçidini ve kentini elinde tutanlar açısından önemli avantajlar sağlamaktadır.

Kentin kimler tarafından kurulduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Yüzyıllardır süregelen bir anlatıya göre Büyük İskender'in doğu seferi sırasında kurulduğuna inanılmaktadır.[147] Tarihi kayıtlarda, Büyük İskender'in doğu seferi sırasında

---

[146] Mezopotamya düzlüklerinden Van Platosu'na geçişi sağlayan alternatif yollarla ilgili bakınız: Haluk Sağlamtimur, "Siirt-Türbe Höyük Kazısı Işığında Botan Vadisindeki Kültürel Gelişim", **I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu**, 15-17 Nisan 2008 Batman, Bildiriler I, (Ed. Salim Cöhce, Adnan Çevik), İstanbul, 2009, ss. 127-142.

[147] Şeref Han, **Şerefname Kürt Tarihi**, (Çev. M. Emin Bozarslan), Ant Yayınları, İstanbul, 1971, ss. 383-386; Evliya Çelebi, "Seyahatname", **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, (Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), 4. Kitap 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, (4/1), ss. 124-127.

buradan geçtiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.[148] Buna rağmen böyle bir anlatının neden ortaya çıktığına dair sosyolojik tespitler yapmak mümkündür. Dünya üzerindeki birçok önemli kent Büyük İskender'in ismiyle anılmakta ve bu kentler günümüzde dahi varlıklarını sürdürmektedir.[149] Kentlerde yaşayan insanların, geçmişlerini herkesin saygı duyduğu önemli şahsiyetlere bağlama eğilimleri oldukça doğaldır. İskender anlatısının da bu minvalde değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Bitlis ve Van Gölü Havzasının MÖ 2. binde Hurri Uygarlığının hakimiyetinde bulunduğu ve binyılın ilk yarısında Hurrilerin merkezi sahası niteliğinde olduğu düşünülmektedir.[150] Ancak günümüze kadar Bitlis merkezinde ve kalede yapılan çalışmalarda bu döneme ait bulgulara rastlanmamıştır.

Bölgeyi, MÖ 2. binin ikinci yarısından itibaren Uruatri ve Nairi federasyonlarının idare ettikleri düşünülmektedir. Bu federasyonlar, her biri kendi bölgesini elinde tutan aşiretler tarafından oluşturulmuş ve MÖ 9. yüzyıla kadar bu yapıyı korumuştur.[151] MÖ 844'te Lutipri oğlu Sarduri, Bitlis bölgesini de hakimiyetinde bulunduran Nairi ile Uruatri federasyonlarını birleştirerek günümüzde bildiğimiz haliyle Urartu Devleti'ni kurmuştur.[152]

2.1.Urartu Devleti Dönemi

Bitlis kentinin, Asur kralı II. Sargon'un Sekizinci Seferi sırasında yağmaladığı Urartu kentleri arasında yer aldığına dair fikirler bulunmaktadır.[153] II. Sargon'un bu

---

[148] US Military Academy tarafından hazırlanan haritayı görmek için bkz: https://www.worldhistory.org/uploads/images/130.gif?v=1485680461; Arrian, **The Anabasis of Alexander**, Translated by E.J. Chinnock, Hodder and Stoughton, London, 1884; Arrian, **Anabasis Alexandri**, Book I – IV, Translated by E. Iliff Robson, Volume I, Harvard University Press, Massachusetts, 1967.

[149] Frank W. Walbank, "Alexander The Great", **Encyclopedia Britannica**, 2021, May 17, https://www.britannica.com/biography/Alexander-the-Great; Peter Green, **Alexander of Macedon, 356–323 B.C.: a Historical Biography, Hellenistic Culture and Society**, University of California Press, 1970.

[150] Kemalettin Köroğlu, **Eski Mezopotamya Tarihi**, 14. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021.

[151] Kemalettin Köroğlu, "Urartu: Krallık ve Aşiretler", **Urartu Doğu'da Değişim**, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022, ss. 1-35; Mirjo Salvini, "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış", **Urartu Doğu'da Değişim**, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022, ss. 50-73.

[152] Bilgiç, s. 45.

[153] Sargon'un Sekizinci Seferi ile ilgili bakınız: François Thureau-Dangin, **Une Relation De La Huitieme Campagne De Sargon**, Librairie Paul Geuthner, Paris, 1912; Altan A. Çilingiroğlu, "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", **Anadolu Araştırmaları**, Sayı 4, 1976, ss. 235 – 271; Horace Abraham Rigg, "Sargon's 'Eighth Military Campaign'", **Journal of the American Oriental Society**, Volume 62, No. 2,

seferinin güzergahı tartışmalı bir konu olmakla birlikte, seferi tahlil eden araştırmacılardan Thureau-Dangin'in çalışmasına göre güzergâh üzerindeki Urartulara ait "Uaiais" kentinin günümüz Bitlis iç kalesini ifade ettiği düşünülmektedir.[154] Ancak bazı araştırmacılar buranın Bitlis kent merkezini değil, Van Gölü kıyısında yer alan Tatvan ilçesindeki kale harabesi olabileceği düşüncesini dile getirmektedir.[155] Seferin bilgilerini barındıran tablet içerisinde dehşetli denizin kenarında 30 kalenin bulunduğu ve bunlardan birinin de Eski Uaiais (Old Uaiais) olduğu bilgisini veren Luckenbill, asıl Uaiais kentinin güçlü surlarla çevrili beş kent ve 40 köyüyle birlikte yakıldığını aktarmaktadır.[156] Thureau-Dangin, tablette yer alan Uaiais kentiyle ilgili bilgileri şu şekilde aktarmaktadır:

> *"Nairi ülkesinin sınırı, Urartu sınırının sonu, güvenlik bölgesi Uaiais'e vardım. Uaiais, o güçlü şehir ve muhteşem kalesiyle ki o, diğer güçlü kalelerinden daha güçlü, tüm işleri sanatlı olan, silahlı yiğit adamlarıyla, çevredeki ülkelerden onlara haber getiren casuslarıyla ikamet ettikleri yeri, bütün birlikleri beraberinde getirilen yöneticileriyle, savaşçılarıyla kapandığı o güçlü duvarlarıyla bu kaleyi yendim: savaşçılarını onun ana kapısı önünde kuzular gibi yere serdim. Bitkilerini kökünden kestim, ormanlarını devirdim, kesilen ağaç gövdelerini bir araya getirip hepsini ateşe verdim. Barzuriani, Ualtuquia, Qutta, Qippa, Asap, bu güçlü surlara sahip beş şehri ve çevresindeki 40 köyü ateşe verdim."*[157]

Thureau-Dangin, kitabının çeviriyi değerlendirdiği giriş bölümünde Uaiais'in, Urartu sınır kenti olarak olağanüstü bir güvenliğe sahip, önemli bir garnizon ve casusluk merkezi olduğunu; bunun da şüphe bırakmayacak şekilde, Asur casus raporlarında da sıkça sözü edilen Urartu'nun sınır güvenliğinden sorumlu, Mezopotamya düzlüğü ile Van

---

American Oriental Society, June, 1942, ss. 130-138; Theophilus G. Pinches, "Sargon's Eighth Campaign", **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, Cambridge University Press, Jul., 1913, ss. 581-612; Edwin M. Wright, "The Eighth Campaign of Sargon II of Assyria (714 B.C.)", **Journal of Near Eastern Studies**, Volume 2, No. 3, July, 1943, ss. 173-186; Pınar Pınarcık, **Urartu ve Assur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası,** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2014.

[154] Thureau-Dangin, ss. 72, 73.

[155] Sinan Kılıç, "Van Gölü'nün Güneybatısındaki Tatvan Kalesinin Yok Ediliş Öyküsü ve Uaiais Kalesi'nin Yeri Sorunu", **Muhibbe Darga Armağanı**, (Haz. Taner Tarhan, Aksel Tibet, Erkan Konyar), Sadberk Hanım Müzesi Yayını, İstanbul, 2008, s. 295.

[156] Luckenbill, D. D., **Ancient Records of Assyria and Babylonia II**, University of Chicago Press, Chicago, 1927, s. 92.

[157] Thureau-Dangin, s. 47.

platosuna geçişi kontrol eden yüksek bir ana kaya kütlesi üzerindeki Bitlis kalesi olduğunu savunmaktadır. Sargon'un, kalenin kendisini değil ancak etrafını ele geçirdiğini aktarmaktadır.[158]

Sargon'un Bitlis'e saldırısı ve kentin etrafını yakıp yıkması ancak kaleyi alamaması, bölgede kentin kuruluşuyla ilgili anlatılan İskender hikayesini akla getirmektedir. İskender'in Bitlis kentine gelmesi ancak hikâyeye göre burayı inşa etmesini istediği komutanının kaleyi teslim etmemesi üzerine saldırıya geçmesi ve tüm çabalarına rağmen başarılı olamayarak geri çekilmesi anlatılır.[159] Burada, iki anlatının birbirinden ayrılan noktalarından biri, İskender'in kalenin yapım emrini vermiş olmasına karşın Sargon'un, Urartu ülkesindeki bir kenti ele geçirmeye çalışma çabasıdır. Bitlis kentinin isimlendirmesiyle ilgili Asur dönemindeki bazı kentlerin "Bit-" önekiyle adlandırılması, buranın da Asurlular tarafından inşa edilmiş bir kent olabileceği düşüncesini yaratmaktadır. Ancak ne var ki, Sargon'un işgal etmeye çalıştığı ve başarılı olamadığı fakat etrafını tamamen yok ettiği Bitlis kalesinden Uaiais diye söz etmesi, en azından bu döneme kadar kentin Asurlu bir adlandırmayla anılmadığını ortaya koymaktadır.

Bu bilgiler ışığında Thureau-Dangin'in de dediği gibi Bitlis'in Urartular döneminde var olan Uaiais kalesi olduğu görüşü tamamen reddedilmemelidir. Ancak bu konu, arkeolojik kazı ve araştırmalarla fiziksel olarak da kanıtlanmaya muhtaçtır. Günümüzde var olan Bitlis Kalesi'nin dıştan görülen surlarında Urartu izlerine rastlanmamıştır ve bununla ilgili herhangi bir çalışma da yapılmamıştır.[160] Ancak kalenin kuzeydoğu köşesinde, aşağı çarşıda bir tünel girişi bulunmaktadır. 2009 yılında, kale kazısı başkanı Kadir Pektaş'ın girişimleriyle, Eski Ahlat Şehri kazısı bünyesinde çalışan K.A.Y.A. Project ekibi tarafından bu tünele girilmiş ve tünelin ayrıntılı bir raporu sunulmuştur. Tünelin yukarı doğru kaya oyma merdivenle ilerleyerek bir noktada iki yöne ayrıldığı, kuzeydoğuya ayrılan tünelin çökmüş halde olduğu, diğer tünelin devam ederek

[158] Thureau-Dangin, s. 47.
[159] Şeref Han, s. 387, 388; Evliya Çelebi, 4/1, ss. 124 – 126.
[160] 2011 – 2015 yılları arasında Bitlis iç kalesinde kazılar yürüten Gülsen BAŞ, iç kalenin kuzeydoğu kenarında Urartu tahkimatına benzer düzenlemelerin bulunduğunu belirtmektedir. Ancak bununla ilgili herhangi bir bilimsel öneri getirmemektedir. Bkz. Gülsen Baş, **Bitlis Kalesi Arkeolojik Kazı Çalışmaları (2011 – 2015),** Ege Yayınları, İstanbul, 2018.

bir sarnıca ulaştığı ve kale içerisine geçit veren bir özelliğe sahip olduğu anlaşılmıştır.[161] Bu kaya oyma tünel yapısı, Urartu mimarisi içerisinde önemli bir yere sahip savunma öğesi olarak birçok kalede tespit edilmiştir. Bu yapı Bitlis Kalesi'nin bir Urartu kalesi olabileceği ihtimalini desteklemektedir.[162]

Günümüzde asfalt yola inen bu kaya oyma tünel, kalede yer alan Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait bir tamir kitabesi de göz önünde bulundurularak araştırma ekibi tarafından 16. yüzyıla tarihlendirilmiştir.[163] Ancak iç kalenin korunmasına yönelik bir kaygıyla inşa edildiği düşünülen kaya oyma tünel kalıntısının bu dönemden çok önceye ait olduğu varsayılmalıdır. İlk yapıldığı dönemlerde hemen yanındaki nehre inişi sağlayan bir özelliğe sahip olduğu ve içerisindeki sarnıçla da kalenin su ihtiyacının karşılandığı anlaşılmaktadır. Urartu dönemi mimari anlayışıyla benzeşen bu özellikleriyle kalenin, Mezopotamya düzlüğü ile Van Gölü havzasındaki yaylalara geçişi sağlayan Bitlis Geçidi'nin çıkış noktasında, bölgenin güvenliğini sağlamada önemli bir karakol niteliğinde olduğu düşüncesi ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkün görünmektedir.

Bitlis çevresinde Urartu dönemine tarihlenen eserler içerisinde Bitlis geçidinde yer alan ve günümüzde Deliklitaş olarak adlandırılan bir kaya oyma geçit bulunmaktadır. Araştırmacılar tarafından Semiramis Tüneli olarak da adlandırılan bu geçidin, Urartu Kralı II. Menua döneminde (MÖ 810 – 786) yaptırıldığı düşünülmektedir. Van'da bulunan Semiramis kanalı gibi Asur kraliçesi Semiramis ve Armenia Kralı Ara[164] arasındaki efsaneye atıfla bu adlandırmayı aldığı savunulmaktadır.[165] Efsaneye göre Asur

---

[161] Roberto Bixio, Andrea de Pascale, Kadir Pektaş, "Indagini Preliminari Sulle Strutture Ipogee del Kale di Bitlis (Turchia Sud-Orientale)", **Archeologia Medievale**, 2011, ss. 321-332.

[162] Urartu mimarisi için bkz. Mirjo Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, Çev. Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006; Altan Çilingiroğlu, "How Was An Urartian Fortress Built?", Ancient Near Eastern Studies, Supplement 12, **A View From The Highlands** (Ed. Antonio Sagona), Peeters, 2004, ss. 205 – 231; Raffaele Biscione, "Urartian Fortifications In Iran: An Attempt At A Hierarchical Classification", **BIAINILI-URARTU**, The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007 (Ed. Kroll vd.), Peeters 2012, ss. 77 – 88; M. Taner Tarhan-Veli Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", **Anadolu Araştırmaları IV-V**, 1976-77, ss. 273 – 345.

[163] Bixio vd., s. 330.

[164] H.F.B. Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Volume II, Longmans Green and Co., London 1901, s. 54; J.R.Russell, "Ara The Beautiful", **Encyclopedia Iranica**, Volume II, Fasicule 2, 1986, s. 200 (https://www.iranicaonline.org/articles/ara-the-beautiful- Erişim Tarihi: 09.02.22); Doro Levi, "The Novel of Ninus and Semiramis", **Proceedings of the American Philosophical Society**, Volume 87, No. 5, May 5, 1944, ss. 420-428.

[165] Ayşegül Kuş, "H.F.B. Lynch'te 19. Yüzyılın Sonunda Bitlis", **TAD**, Cilt 38, Sayı 66, 2019, s. 316.

Kralı ve Ninova kenti kurucusu Ninus'un eşi Semiramis, Armenia ülkesine karşı sefere çıkar ve Kral Aram'ın oğlu Ara'yı ele geçirmek ister. Bu isteğin kökeninde Kraliçe'nin prense olan aşkı yatmaktadır.[166] Efsanede geçen Kral Aram isminin, Urartu Devleti'nin kurucusu I. Sarduri'nin öncülerinden olan Kral "Aramu"yu çağrıştırması ve tarihsel olarak da Kraliçe Semiramis'in yaşadığı dönemin bu zamana rastlaması tünelin bu dönemde inşa edildiği savını desteklemektedir.[167] Bu bilgiler, Bitlis Kalesi'nin bulunduğu alanın çevresi ile Bitlis Geçidi'nin en geç MÖ 9. yüzyılda Urartular tarafından işlevlendirilmeye başladığını göstermektedir.

2.2.Med ve Pers İmparatorlukları Dönemi

Milattan önce 7. yüzyılın başlarında Urartu Devleti'ne Medler tarafından son verildiği savunulmaktadır.[168] Ancak Medler'in bölgedeki hakimiyetlerini hangi yönetim şekliyle sürdürdüğüne dair farklı görüşler bulunmaktadır. Medler'in bölgeye hakimiyetlerinin, Urartu sahasının Van Platosu ile batısını kapsamadığı ve Urartu öncesinde olduğu gibi bağımsız aşiret toplulukları tarafından idare edildiği düşünülmektedir. Xenophon'un Cyropaedia adlı eserinde Armenia Kralı ile İmparator Cyrus'un diyalogunda Med Kralı Astyages'in Armenia'yı fethi ve haraca bağlaması anlatılmaktadır.[169] Nabonidus Kroniği'nde ise Büyük Cyrus'un fethiyle Urartu'nun da sonunun geldiği belirtilmektedir.[170] Buradan da aslında bu alanın Medler'e vergi yoluyla bağlı yerel yöneticiler tarafından idare edilmesinin yanında halen Urartu olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır.

---

[166] Lynch, s. 54.

[167] Urartu Devletinin kuruluşuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Boris B. Piotrovsky, **The Ancient Civilisation of Urartu**, Geneva, 1969; Paul E. Zimansky, **Ecology and Empire: The Structure of The Urartian State**, The University of Chicago, Chicago, 1985; Mirjo Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, Çev. Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015 (Urartu Tarihi).

[168] Cyril Toumanoff, "Introduction to Christian Caucasian History: The Formative Centuries (IVth – VIIIth)", **Traditio**, Volume 15, Cambridge University Press, 1959, s. 17.

[169] Xenophon, "Cyropaedia", **Xenophon's Cyropaedia**, (Ed: T.E. Page et.al.) Volume I, Translated by Walter Miller, Harvard University Press, Massachusetts, 1960, s. 223.

[170] Robert Rollinger, "The Median 'Empire', The End of Urartu and Cyrus The Great's Campaign in 547 BC (Nabonidus Chronicle II 16)", **AWE 7**, 2008, ss. 51-65; bu konudaki görüşleri detaylı olarak tartışan yayınlar için bkz: Joachim Oelsner, "Review of Herodots Babylonischer Logos", (=Innsbrucker Beitr ge zur Kulturwissenschaft, Sonderheft 84) by Robert Rollinger, **Archiv für Orientforschung**, Bd. 46/47, 1999/2000, ss. 373-380; Mirjo Salvini, "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış", **Urartu Doğu'da Değişim**, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022, s. 71.

Pers İmparatorluğu'nun kurucusu Cyrus'un, Babil kaynaklarından aktarılan bilgiler ışığında Medli bir vassal olduğu ve Babil Kralı Nabonid'in hükümdarlığının 3. ya da 6. yılında (MÖ 554 – 550) Med ordusunu dağıttığı aktarılmaktadır. İmparator Astyages'i esir alarak başkent Ecbatana'yı yağmalayan Cyrus daha sonra ganimetleriyle birlikte yönetim merkezi Anşan'a çekilmiştir.[171] Med İmparatorluğu'nun sonunu getiren ve yeni bir gücün doğmasını sağlayan bu olaydan çok kısa bir süre sonra, MÖ 547'de Cyrus, Lidya'nın başkenti Sardes'i Persler lehine ele geçirmeyi başarmıştır.[172] Bu hızlı genişlemenin en büyük sebebi şüphesiz Med ülkesine bağlı bölgelerdeki yöneticilerin, Cyrus'un egemenliğini kabul etmekte zorlanmamaları olmalıdır. Med ülkesi içerisinde bulunan Armenia bölgesinin işgal edilmesi, Armenia Kralı'nın Cyrus'un ordusuna karşı direniş göstermemesi ve savaş alanından çekilmesi ile bunu gören Armenialı liderlerin kendi mülklerine dönmeleriyle mümkün olmuştur.[173] Kral, ailesi ve bütün mallarıyla birlikte Armenia Bölgesi ele geçirilmiştir. Armenia Kralı'nın oğlu Tigranes ile Cyrus arasındaki diyalogları aktaran Xenophon'un Cyropaedia eserinden anlaşıldığı kadarıyla Armenia'nın fethinden sonra Khaldialılar üzerine sefere gidilmiştir.[174]

Bitlis ve çevresinin bu dönemde Armenia içerisindeki konumu tartışmalıdır. Armenia yöneticileri ile Khaldiler olarak adlandırılan aşiretlerin sürekli bir çatışma içerisinde olduğu aktarılmaktadır.[175] Khaldilerin yüksek yerleri kontrol eden, hayvancılıkla uğraşan aşiretlerden oluştuğu ve Bitlis Geçidi çevresi ile Van Gölü'nün güneyindeki alanlara hükmettikleri düşünülmektedir. Urartu Devleti'ni kuran Uruatri ve Nairi federasyonlarını oluşturan aşiretlerin bu dönemde en azından bir bölümünün Urartu Tanrısı Haldi'nin adıyla anılmasının, bu federatif yapının hala devam ettiğini gösterdiği kanaatindeyiz.

Cyrus, Armenia yöneticileri ile Khaldi kabilelerini anlaşmaya zorlamış ve Grousset'in tabiriyle bir "Pax Persica" oluşturulmuştur. Bu dönemde söz konusu

[171] Josef Wiesehöfer, **Antik Pers Tarihi**, Çev. Mehmet Ali İnci, Totem Yayınları, İstanbul, 2019, s. 19.
[172] Wiesehöfer, s. 20.
[173] Xenophon, Cyropaedia, s. 217.
[174] Yıldız Deveci Bozkuş ve Sultan Deniz Küçüker, **ARMENİA: Ermeniler ve Armenia Bölgesinin Eski Çağ Tarihi**, 1. Baskı, Genesis Kitap, Ankara, 2011, s. 59.
[175] Grousset, s. 72.

anlaşmayı korumak amacıyla yeni kalelerin Persliler tarafından inşa edildiği belirtilmektedir.[176]

Cyrus'un ölümünden sonra yerine büyük oğlu II. Cambyses geçmiştir. Cyrus'un ölümünden önce bu düzenlemeyi yaptığı ve Armenia ile Med ülkelerine de diğer oğlu Bardiya'yı atadığı aktarılmaktadır.[177] Cambyses ve Bardiya'nın ölümlerinden sonra MÖ 521'de Armenia'nın da içinde bulunduğu birçok bölge isyan etmiştir.[178] Armenia'daki isyanı bastırmak amacıyla yine Armenialı bir komutan olan "Dadarshish", yeni imparator Darius tarafından görevlendirilmiştir. İsyanlar bastırılmış ve Armenia bölgesi Pers kralına bağlılığını devam ettirmek zorunda kalmıştır.[179]

Darius'un, Behistun yazıtları ışığında imparatorluğu idari bölümlere ayırdığı anlaşılmaktadır. Bu idari bölümler içerisinde Armenia bölgesi 13. satraplık[180] olarak yer almakta; Herodot, Armenia Satraplığı'nın Paktyka ülkesi ile Karadeniz'e kadar olan komşu halklarla birlikte 400 talent vergi ödediğini belirtmektedir.[181]

Med İmparatorluğu ve sonrasındaki Pers İmparatorluğu devirlerinde Armenia bölgesinde "Orontas" Hanedanlığı'nın yönetimi sürdürdüğüne dair görüşler bulunmaktadır.[182] Ancak Orontas ismine ilk olarak Xenophon'un Armenia ülkesinden geçişi sırasında rastlanmaktadır. Kentrites nehrine ulaşan Xenophon ve beraberindekiler, ertesi gün uyandıklarında nehrin karşısında Orontas ve Artoukhas yönetimindeki Armenialı, Khaldili ve Mardialı askerlerle karşılaşırlar.[183]

Bu durum, yaklaşık bir buçuk asır önce Pers kurucusu Cyrus tarafından tesis edilen Armenia ve Khaldi halkları arasındaki barışın halen devam ettiğini göstermektedir. Kardukh ülkesinden geçerek Armenia sınırına varan Xenophon ve beraberindekilerin,

---

[176] Grousset, s. 73.
[177] Deveci Bozkuş ve Küçüker, s. 48; M. Chahin, **Before The Greeks**, The Lutterworth Press Cambridge, 1996, s. 110.
[178] Grousset, s. 74.
[179] Simon Payaslian, **The History of Armenia: From The Origins to The Present**, Palgrave Macmillan, Newyork, 2007, s. 4.
[180] Grousset, s. 74.
[181] Herodot, **Tarih**, Çev. Burcu Uzunoğlu, Panama Yayıncılık, Ankara, 2017, s. 213.
[182] Deveci Bozkuş ve Küçüker, s. 50.
[183] Ksenophon, **Anabasis On Binler'in Dönüşü**, Çev. Ari Çokona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, IV. Basım, İstanbul, 2019, s. 110.

Bitlis Geçidi'ni kullanarak Armenia'ya girdikleri düşünülmektedir.[184] Bu geçiş esnasında Armenialı yöneticiler arasında Orontas ve Artoukhas'ın sayılması ve Armenialı, Khaldili ve Mardialı askerlerin bulunması, federatif yapının devamlılığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Urartular ve devamındaki Medler'den sonra Bitlis çevresinin, Pers yönetimi sırasında Armenia bölgesi içerisinde bulunduğu ve Urartu Tanrısı Haldi'nin adıyla yaşamaya devam eden Khaldiler tarafından yönetildiği düşünülmektedir. Armenia isimlendirmesi, Urartu'nun Tuşpa'dan önceki başkenti olarak kabul edilen Arzaşkun'un yöneticisi Aramu[185] ile son Urartu kralı Erimena'ya atıfla Persler'in Urartu topraklarına verdiği bir isimlendirme olmalıdır. Günümüzdeki Ermeni halkının ise MÖ 6. yüzyılın ortalarında Frigya bölgesinden göç eden Trako-Frig kökenli bir halk olduğu ve kendilerine "Hay"[186] dedikleri kabul edilmektedir.[187] Bu sebeple Armenia isimlendirmesinin bir etnisiteden çok bölgeyi tanımladığı anlaşılmalıdır.[188] Armenia'nın MÖ 4. yüzyılın başlarından itibaren Persli satraplar olan Orontas Hanedanlığı tarafından yönetildiği aktarılmaktadır.[189]

Pers İmparatorluğu'na karşı en büyük gücü elinde bulunduran Makedon Kralı Büyük İskender, MÖ 334 yılından itibaren Anadolu ve Mısır'ı fethinden sonra Suriye topraklarına, MÖ 331 yılının Haziran-Temmuz aylarında da Fırat'ı geçerek Mezopotamya'ya girmiştir. Büyük İskender'in Armenia dağlarını soluna alarak ilerlediği ve ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak için doğrudan Babil'e girmek yerine alternatif yolları tercih ettiği ve Pers Ordusu'yla Arbela Savaşı'nda karşı karşıya geldiği aktarılmaktadır.[190]

---

[184] Ksenophon, ss. 109 – 115; Grousset, s. 75; Onbinlerin rotası hakkında geniş bilgi için bakınız: Iordanis K. Paradeisopoulos, "Route and Parasangs in Xenophon's Anabasis", **Greek, Roman and Byzantine Studies**, Volume 54, 2014, ss. 220–254.
[185] Salvini, Urartu Tarihi, s. 36.
[186] Hayk ile ilgili bakınız: Moses Khorenats'i, **History of Armenians**, Translated by Robert W. Thomson, Harvard University Press, Massachusetts, 1978, s. 76.
[187] Grousset, 66; Deveci Bozkuş ve Küçüker, s. 19; Payaslian, s. 11; Herodot, s. 440.
[188] İlhami Tekin Cinemre, "Geç Antik Çağ Armenia'sında Kimlik Paradigması: Armenialılar Ermeni Midir?", **Belleten**, Cilt 86, Sayı 305, Nisan 2022, ss. 61 – 88.
[189] Deveci Bozkuş ve Küçüker, s. 51.
[190] Arrian, 1884, s. 153; Arrian, 1967, s. 243.

Arbela Savaşı'nda Pers ordusu içerisindeki Armenialı askerler, Orontes ve Mithraustes komutasında hazır bulunmuşlardır.[191] Orontas Hanedanlığı'nın bu dönemde de bölgeye hükmettiği, komutanın adından anlaşılmaktadır. Xenophon ve askerlerinin dönüşü ile Büyük İskender'in seferi arasında geçen yetmiş yıllık süre boyunca, Pers Satrapı olarak Armenia'da Orontas Hanedanı'nın bulunması, kanaatimizce de bu hanedanlığın Persli bir zümre olmaktan çok bölgesel bir güç olduğunu ve gerek Urartu dönemindeki aşiretler birliği gerekse Med yönetimindeki bağımsız aşiret toplulukları gibi yerli aşiretlerden oluştuğunu düşündürmektedir.[192]

2.3.Selevkoslar Dönemi

Büyük İskender'in, Arbela Muharebesi'nde ve sonrasındaki Gaugamela Savaşı'nda Pers İmparatoru'nu yenilgiye uğratması ve İmparator Darius'un geri çekilmesi, Armenia bölgesinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Büyük İskender'e MÖ 344'te Sardes kentini savaşsız teslim eden Pers satrapı Mithrines, Armenia'nın yeni satrapı olarak atanmıştır.[193] Ancak bu dönemde Armenia'nın yönetim merkezinin neresi olduğu ve Bitlis'in bu değişimden nasıl etkilendiğine dair herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Mithrines'ten sonra ikinci bir satrapın atandığı[194] düşünülen Armenia, İskender'in ölümünden sonra komutanlarından Selevkos'un idaresinde kalan bölge içerisinde bulunmaktadır. Selevkos'un kesin hükmünden önce İskender'in komutanlarından Neoptolemos Armenia Satraplığı'nı almış ancak komutanlar arasındaki mücadelelerde öldürülünce Selevkoslar'ın ülkesine dahil edilmiştir. Ancak Selevkos yönetimi tarafından buraya herhangi bir idarecinin atandığına dair bir bilgi mevcut değildir. Nitekim Armenia, MÖ 321'deki paylaşımda yer alan satraplıklar arasında bulunmamaktadır.[195] MÖ 317 yılında ise Armenia satrapı olarak Orontes ismi geçmektedir.[196] Grousset bu kişinin III.

[191] Arrian, 1884, s. 156; Arrian, 1967, s. 247.
[192] Deveci Bozkuş ve Küçüker, s. 51; Cyril Toumanoff, **Studies in Christian Caucasian History**, Georgetown University Press, Washington, 1963, s. 279.
[193] Arrian, 1884, s. 171; Arrian, 1967, s. 275; Toumanoff, s. 280.
[194] Deveci Bozkuş ve Küçüker, s. 63.
[195] Grousset, s.77.
[196] Diodorus, "Book XVIII and XIX", **Diodorus of Sicily IX,** (Ed. G.P. Goold), Translated by Russel M. Geer, Harvard University Press, Massachusetts, 1984, s. 293.

Darius'un Armenia satrapıyla aynı kişi olduğunu belirtmektedir.[197] Grousset, Orontes'in[198] tekrar Armenia yöneticisi olmasını İskender'in komutanlarından biri olan Peucestes ile dostluğuna bağlamaktadır.[199] Ancak Urartu öncesi federasyonlar dönemi, Urartu dönemi ve sonrasındaki Med ve Pers hakimiyeti dönemlerinde görülen yerel aşiretlerin egemenliklerinin bu dönemde de devam ettiği düşünülebilir.

Selevkoslar döneminde yönetimini sürdüren bu hanedanlığın MÖ 228 yılına kadar yöneticileri hakkında herhangi bir bilgi yoktur. MÖ 228 yılında kardeşi II. Selevkos'a isyan eden Antiochus Hierax'ın, Armenialı bir prens olan ve sikkelerinde "Basileos" yani kral unvanını taşıyan Arsabes'e sığındığı aktarılmaktadır.[200]

Armenia bölgesinin güneybatısında ve Bitlis'in batısında yer alan Sophene ülkesi ve Armenia toprakları, Selevkoslara kısmen bağlı yerel vassallar tarafından bir süre daha hakimiyetlerini sürdürmüş ancak MÖ 212'de Selevkos Kralı III. Antiochus'un Sophene'ye saldırısı ile bölgenin yöneticisi 'Xerxes' savaşmaktan çekinmiş ve Antiochus'un kız kardeşiyle evlenerek Selevkoslarla aile bağı kurulmuştur.[201] Ancak bir süre sonra karısı tarafından öldürülmesiyle Sophene bölgesi tamamen Selevkosların hükmü altına girmiştir.[202]

Xerxes'ten sonra kardeşi IV. Orontes Armenia yöneticisi olmuş ancak Artaxias ve Zareh adlı hanedanlık mensuplarının isyanları,[203] III. Antiochus'un da desteğiyle başarıya ulaşmış ve Armenia'ya yönetici olarak Artaxias ve Zariadris adlı yöneticiler atanmıştır.[204] Armenia ve Sophene bölgelerini idare eden bu yöneticiler, Roma'nın kendilerini desteklemesi ve Selevkosların Roma karşısındaki gerilemesini fırsat bilerek bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu dönemde Armenia bölgesinde Artaxias Hanedanlığı ve Sophene bölgesinde ise Zariadri Hanedanlığı egemenliklerini güçlendirmiştir. Bu iki

---

[197] Grousset, s. 77.
[198] Orontes III olarak da adlandırılan bu yönetici için bkz: Toumanoff, s. 280; Mack Chahin, **The Kingdom of Armenia,** Croom Helm Publishing, Newyork, 1987, s. 216.
[199] Grousset, s. 77.
[200] Lampsacus Polyaenus, **Stratagems of War**, Traslated by R. Shepherd, London, 1793, s. 178; Grousset, s. 78; Toumanoff, s. 281; Chahin, s. 217.
[201] Polybius, "The Histories", VIII.23.2, **The Histories of Polybius**, Translated by W.R. Paton, Volume III, Harvard University Press, Massachusetts, 1979, s. 507.
[202] Grousset, s. 78.
[203] Chahin, s. 221.
[204] Strabo, "Geography", **The Geography of Strabo V,** (Ed. T. E. Page vd.), Translated by Horace Leonard Jones, Harvard University Press, Massachusetts, 1961, s. 323; Payaslian, s. 13.

bölgenin arasında bulunduğu düşünülen Bitlis Geçidi ve kalenin durumu hakkında yazılı ya da arkeolojik herhangi bir veri henüz bulunamamıştır. Strabon'un bu iki hanedanlığın topraklarını genişletmek amacıyla birbirleriyle ittifak halinde olduğunu söylemesi, Urartu dönemi öncesinden beri süregelen aşiretler birliği anlayışının devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir.[205] Strabo, egemenlik altına alınan bölgeler arasında Van Gölü'nün güneyinden başlayarak doğuya doğru geniş bir alanı kaplayan Vaspurakan Bölgesi'nin de bulunduğunu belirtmektedir.[206]

Selevkos Kralı Büyük Antiochus'un oğlu IV. Antiochus (MÖ 175 – 163) Armenia'ya saldırarak MÖ 166'da Kral Artaxias'ı yenmiş ve Grousset'e göre vergiye bağlamıştır.[207] Tekrar kendi başına hükmetmesi çok uzun sürmeyen Artaxias, komşusu Sophene Krallığı'na hükmeden Zariadri Hanedanlığı'nı ortadan kaldırmak için Kapadokya Krallığı'yla anlaşmaya çalışmış fakat kabul görmemiştir.[208] Bu dönemin, Armenia Krallığı'nın topraklarını genişletmek amacıyla batıya yöneldiği dönem olarak kabul edilmesi yanlış olmayacaktır. Artaxias'ın ölümüyle yönetimi Artavazd almıştır.[209] MÖ 160 – 115 tarihleri arasında hükmettiği düşünülen Artavazd'dan sonra I. Tigran MÖ 95 yılına kadar hükmetmiştir.[210]

2.4.Parth İmparatorluğu Dönemi

Bu dönemde Pers ülkesinde yeni bir güç olarak doğan Parthların da batıya doğru ilerlediği ve Armenia ülkesine doğru yöneldikleri aktarılmaktadır. Özellikle Büyük Kral Mithridates zamanında (MÖ 123 – 88), Armenia'ya saldıran Parthlar, krallığı ele geçirmiş ve I. Tigran'ın oğlu II. Tigran'ı rehin almışlardır.[211] Armenia Kralı'nın ölümünden sonra Parthlara belli tavizler vererek Armenia tahtına çıkan II. Tigran, ilk olarak yukarıda Sophene olarak belirttiğimiz Dzopk Krallığı'na saldırmış ve Kral Artanes'i öldürerek

[205] Strabo, s. 325; Grousset, s. 78
[206] Strabo, s. 325; Deveci Bozkuş ve Küçüker, 68.
[207] Appian, "Roman History", **Appian's Roman History II,** (Ed. T. E. Page vd.), Translated by Horace White, The Loeb Classical Library, Great Britain, 1962, s. 231; Grousset, s. 80.
[208] Grousset, s. 80.
[209] Chahin, s. 224, 225.
[210] Deveci Bozkuş ve Küçüker, s. 74.
[211] Hacob Manandyan, **Tigranes II and Rome**, Translated by George A. Bournoutian, Mazda Publishers, California, 2007, s. 19; Grousset, s. 82; Deveci Bozkuş ve Küçüker, s. 74.

Zariadri Hanedanına son vermiştir.[212] Bu olayla birlikte Armenia'nın bütünlüğünün sağlandığı kabul edilmektedir.

Armenia ülkesinin sınırlarını her yönde genişleten Büyük Tigran, kendini Atropatene (Azerbaycan) ve Gordyaea (Karduchia) hükümdarı ilan ederek Mezopotamya'nın geri kalanı ile Fırat'ın batısındaki Suriye toprakları ve Fenike'yi topraklarına katmış; ayrıca İberia'da yeni bir kent kurmuştur.[213] Bitlis ile Diyarbakır arasında ise yeri günümüzde halen tartışma konusu olmakla birlikte genel olarak Batman'ın Beşiri ilçesinin doğusunda, Garzan Nehri'nin güneyine konumlandığı düşünülen 'Tigranocerta' kentini inşa ettirmiştir.[214]

II. Tigran'ın hükmü altındaki Armenia bölgesi, Mithridates hükmündeki Parthlar ile Roma toprakları arasında bir tampon bölge konumundaydı. MÖ 69 yılında Roma generali Lucullus önderliğindeki Roma ordusu, Tigranocerta'da – Strabo'nun deyimiyle kentin inşası henüz tamamlanmamışken – II. Tigran'ı yenilgiye uğratmış ve şehir boşaltılarak küçük bir köy görünümüne bürünmüştür.[215] Suriye ve Fenike'den de çıkarılan II. Tigran, daha büyük bir ordu hazırlamak için Armenia içlerine çekilmiştir.[216] MÖ 68 yılının yaz aylarında General Lucullus, beraberindeki orduyla Armenia'nın içlerine doğru sefere çıkmış ve Van Gölü havzasına kadar ilerlemiştir.[217] Bu seferde Roma ordusunun Bitlis'ten geçtiği düşünülmektedir.

Roma ve Armenia arasında gerçekleşen mücadelelerin yoğunlaşması ve Tigran ile Pontus Kralı Mithridates Eupator'un ordularının kuvvetli direnişleri, Roma ordusunu zorlamış; iklim koşullarının sertleşmesi ve Roma askerlerinin isyana meyletmeleri gibi sebeplerle General Lucullus orduyu Nisibis'e çekmiştir.[218]

---

[212] Strabo, ss. 337, 338; Manandyan, ss. 19, 20; Grousset, s. 82.
[213] Strabo, s. 339.
[214] Tigranocerta'nın, günümüzde Siirt'in Kurtalan ilçesine bağlı Yunuslar Köyü'nün kuzeyinde yer aldığı düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: T. Rice Holmes, "Tigranocerta", **The Journal of Roman Studies**, Vol. 7, 1917, ss. 120-138; Muzaffer Demir, "Tigranocerta Savaşı (MÖ 69): Yeni Bir Gözden Geçirme", **Anadolu Araştırmaları,** Sayı 24, 2021, ss. 145 – 176.
[215] Appian, s. 399; Strabo, s. 339.
[216] Appian, s. 407; Grousset, s. 93.
[217] Grousset, s. 94; Chahin, s. 233.
[218] Jacques de Morgan, **The History of The Armenian People**, Translated by Ernest F. Barry, 1919, s. 95; Grousset, s. 95; Chahin, s. 233.

General Lucullus'un azledilmesiyle birlikte Roma ordusunun komutasını alan Pompeius[219] MÖ 66 yılında II. Tigran'a başkaldıran oğullarından birinin teşviki ve yardımıyla Armenia üzerine saldırı hazırlığı yaparken, Kral Tigran Roma generaline giderek bağlılığını ilan etmiştir.[220] Bu şekilde Roma ile Parthlar arasında tampon bölge niteliğindeki Armenia, Roma'ya bağlı bir vasal statüsündeki II. Tigran tarafından yönetilmeye devam edilmiştir.[221]

Armenia'nın sınırlarını Doğu Akdeniz'e kadar genişleten, Roma ve Parthlarla ittifaklar kurarak hükümdarlığını 80 yaşının üstüne kadar sürdüren Büyük Kral II. Tigran, MÖ 55 yılında[222] öldüğünde yerine oğlu III. Artavastes geçmiştir.[223] MÖ 30 yılına kadar hükmeden Artavastes zamanında, Roma'nın 'Triumvir'i olan Crassus, Parthlarla mücadeleye girişmiş ancak başarısız olmuştur. Bu mücadeleler sırasında Parthlar, Roma'ya destek sağlayan konumunu bertaraf etmek için Armenia içlerine girmiştir. Armenia Kralı Artavastes'in Crassus'a önerdiği Armenia üzerinden Parthlar'a saldırma önerisi yerine MÖ 53 yılında Harran'da gerçekleşen muharebede Crassus önderliğindeki ordu, Parth ordusuna yenilmiştir.[224] Kral Artavastes'in, Roma ordusunun Armenia üzerinden Parthlara karşı konumlanması önerisinin Harran'da gerçekleşen savaş da göz önüne alınarak, Bitlis üzerinden geçişin sağlanması anlamına geldiği düşünülmektedir. Nitekim Artavastes'in, Cezire düzlüklerinin yerine dağlık Armenia topraklarının Roma ordusu için daha güvenli olduğunu düşünmesi, Bitlis geçidinin ve Van Gölü platosunun Armenia kralının hükmünde olduğunu gösterdiği kanaatindeyiz.

Crassus'un öldürülmesini müteakip Armenia Kralı Artavastes Parthlarla birlikte hareket etmeye başlamıştır. Parth Kralı Orodes'in oğlu Pakoros ile Armenia Kralı Artavastes'in kız kardeşinin evlenmesi sayesinde Parth ve Armenia ittifakı sağlanmıştır.[225] Bu dönemde Artavastes'e bağlı birlikler, Parthlarla birlikte Roma hükmünde olan Suriye topraklarına saldırılar düzenlemiştir.

---

[219] Appian, s. 413; Plutarch, **The Lives of The Noble Grecians and Romans**, Translated by John Dryden, The Modern Library, Newyork, 1960, s. 623.
[220] Payaslian, s. 22; Grousset, 96; Chahin, s. 235; De Morgan, s. 96.
[221] Grousset, s. 97.
[222] Payaslian, s. 23.
[223] De Morgan, s. 100; Chahin, s. 242; Grousset, s. 98.
[224] Plutarch, s. 665; Chahin, s. 243; Grousset, s. 99.
[225] Payaslian, s. 24; Chahin, s. 243; Grousset, s. 99.

2.5.Roma İmparatorluğu Dönemi

Roma Triumvir'i Antonius'un[226] Armenia Kralı Artavastes ile anlaşarak, MÖ 36 yılında Armenia üzerinden Parthlar'a saldırısı, bu ittifakın çok güçlü olmadığını düşündürmektedir.[227] Antonius'un Parth seferi, kış şartlarının ağırlaşması ve Armenia ordularının geri çekilmesi sebebiyle başarısızlığa uğramıştır. Başarısızlığın sorumlusu olarak Kral Artavastes'i gören Antonius, MÖ 34 yılında bizzat Armenia'ya saldırarak Artavastes'i esir almıştır.[228] Antonius'un, Atropatene Kralı'nın kızıyla evlenen oğlu Alexandros'u Armenia'ya atamasıyla birlikte Armenialılar da Artavastes'in oğlu II. Artaxias'ı kral ilan ederek isyan etmiş ancak başarılı olamamışlardır.[229]

II. Artaxias, bu yenilgi sonrasında Parthlarla birlikte hareket etmeye başlamış ve Roma ordusunun Antonius tarafından çağırılması ve Parth Kralı'nın desteğiyle Armenia Kralı olmuştur.[230] MÖ 33-20 yılları arasında hüküm süren Artaxias, MÖ 29 yılında Augustus'un Armenia'yı istilasından sonra Roma'ya bağlı olarak yönetime devam etmiştir.[231] Artaxias'tan sonra kardeşi III. Tigran ile onun oğlu IV. Tigran MÖ 1 yılına kadar hüküm sürmüş ancak Roma'dan çok Parthları gözettikleri için Roma tarafından yönetimden alınarak Medli bir yönetici atanmıştır.[232]

MS 10 yılına kadar Armenia'daki isyanlar ve çekişmelerle birkaç yönetici daha atanmış ve nihayet Augustus'un Parthları istila etmesiyle Armenia bölgesi 1. yüzyılın sonuna kadar Roma'ya bağlı bir eyalet olarak kalmıştır.[233]

De Morgan'ın 'Yabancı Hanedan'[234] olarak adlandırdığı 2 – 53 yılları arasındaki yöneticilerden sonra Arşak (Archak) Hanedanı'nın Armenia'da ortaya çıktığı

[226] Plutarch, s. 1125.
[227] Vladimir Minorsky, "Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene", **Bulletin of The School of Oriental and African Studies**, Volume 11, No. 2, Cambridge University Press, 1944, s. 243; Grousset, s. 100.
[228] Strabo, s. 339; Grousset, s. 101.
[229] Payaslian, s. 26; Grousset, s. 101; Deveci Bozkuş ve Küçüker, s. 87; Pierangelo Buongiorno, "The Roman Senate and Armenia (190 BC – AD 68)", **ELECTRUM**, Volume 28, 2021, s. 95.
[230] De Morgan, ss. 107, 108; Grousset, s. 101.
[231] Deveci Bozkuş ve Küçüker, s. 88.
[232] De Morgan, ss. 108, 109; Buongiorno, s. 98.
[233] Payaslian, 26; Deveci Bozkuş ve Küçüker, s. 89.
[234] De Morgan, s. 110.

görülmektedir.[235] 59 yılında Roma Generali Corbulo'nun Armenia'nın başkentlerinden biri olan Artaxata'yı işgalinden sonra güneyde bulunan Tigranocerta'ya yöneldiği aktarılmaktadır.[236] Lucullus'un henüz tamamlanmadan harabeye çevirdiği ve küçük bir köy görünümüne büründürdüğü Tigranocerta'nın tekrardan ihya edildiği görülmektedir.[237] Tigranocerta'ya yönelişin, Armenia'nın kuzeyden güneye doğru geçilmesini gerektirdiğinden Bitlis geçidini kullanarak ilerlediği düşünülmektedir. Nitekim bu sefer sırasında birçok zorluktan ve muharebeden söz eden Tacitus, 'Tauranitians' olarak adlandırdığı 'Daron' yani günümüz Muş mıntıkasındaki yerleşimlere atıfta bulunmaktadır.[238] Daron'da kurulan Roma kampında, generalin çadırının yakınında üzerinde bir hançerle yakalanan ileri gelen bir Daronlu'dan söz edilmektedir. Bu anlatımlardan da Roma ordusunun Bitlis geçidini kullanarak güneye indiği ve Tigranocerta kentini ele geçirdiği anlaşılmaktadır.[239]

Tigranocerta'nın alınmasıyla birlikte Roma İmparator'u Nero, V. Tigranes olarak bilinen Kapadokyalı bir prensi Armenia ülkesinin başına getirmiştir. V. Tigranes'in Roma lehine olacak şekilde Parth hükmündeki Adiabene ülkesine saldırısıyla, Parthlarla Romalılar tekrar savaşmaya başlamış ve Parthlar, Tiridates adlı Arşak Hanedanlık üyesinin Armenia hükümdarı olması gerektiğini savunmuştur.[240] Tiridates ve V. Tigranes arasında gerçekleşen Tigranocerta'daki savaş, V. Tigran'ın lehine sonuçlanmış ancak Roma komutanı Paetus'un Rhandeia'da Parthlar'a yenilmesiyle 62 yılında Roma ordusunun Armenia'yı boşaltmasına dair anlaşma imzalanmıştır. Çok geçmeden Armenia'ya tekrar giren General Corbulo, Tiridates'in Roma'ya bağlanmak şartıyla Armenia Kralı unvanı almasına razı olmuştur.[241]

Bu anlaşmaya istinaden Parthların seçtiği ve Roma İmparatoru Nero tarafından İtalya'da taç giyme töreni düzenlenen I. Tiridates, Armenia Kralı ilan edilmiştir.[242] Ancak

---

[235] Buongiorno, s. 102.
[236] Tacitus, "Annales", **Tacitus**, (Ed. Henry Colburn and Richard Bentley), Translated by Arthur Murphy, Esq.), Volume III, New Burlington, 1831, s. 26.
[237] Stephen Mitchell, "Armenia", **Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu**, 2. Baskı, (Haz. Oğuz Tekin), Çev. G. Bike Yazıcıoğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022, s. 119.
[238] Tacitus, s. 28; Grousset, s. 105.
[239] Tacitus, s. 28.
[240] Tacitus, s. 98; Grousset, s. 106.
[241] Tacitus, s. 93; Grousset, s. 106.
[242] Dion Cassius, "Roman History", **Dio's Roman History VIII,** (Ed: E. Capps vd.), Translated by Earnest Cary, London, 1925, s. 119; Deveci Bozkuş ve Küçüker, 93.

Roma ve Parthlar arasındaki mücadeleler yine Armenia toprakları üzerinde gerçekleşmiştir. Roma İmparator'u Traianus, 114-117 tarihlerinde Parthlar üzerine sefere çıkmış ve Kapadokya dahil Armenia'nın tamamını ele geçirerek L. Catilius Severus'u yönetici olarak atamıştır.[243] Ancak Traianus'un ölümüyle yerine geçen İmparator Hadrianus'la birlikte Rhandeia Anlaşması tekrar yürürlüğe girmiş ve Armenia yönetimine Arşak Hanedanı'ndan Vologaesus atanmıştır.[244]

161 yılında Parthların Armenia Kralı'nı ataması sonrasında Kapadokya Valisi Severianus Armenia üzerine saldırmış ancak başarılı olamamıştır. Ardından İmparator Marcus Aurelius'un gönderdiği ordu Armenia'yı tekrar kontrol altına almış ve Romalı bir konsül olan Sohaemos yönetici olarak atanmıştır.[245] 197 yılında, İmparator Septimus Severus devrinde Roma ve Parthlar arasında savaşlar devam etmiştir. Bu dönemde Armenia yöneticilerinin Parthlarla birlikte hareket ettiği görülmektedir. 216 yılında İmparator Caracalla'nın Armenia içlerine sefere gönderdiği ordusu başarısız olmuş, sonraki İmparator Macrinus, II. Tiridates'i Armenia Kralı olarak tanımıştır.[246] Büyük Khosrov olarak da anılan bu kralın 252 yılına kadar hükmettiği düşünülmektedir.[247]

224 yılında Ardashir'in, Parth Kralı Artavan'ı yenerek Sasani Devri'ni başlatması Armenia'da yeni dengelerin kurulmasını gerektirmiştir. Sasani Hanedanlığı'na karşı düşmanlık politikası yürüten Armenia Kralı II. Tridates'in ölümünden sonra Sasani Kralı I. Şahpur'un Armenia'yı ele geçirdiği ve Artavastes adlı bir kral atadığı aktarılmaktadır. 283'te Roma İmparator'u Carus'un Sasani Seferi'nde başarılı olması ve İmparator Diocletianus'un politikaları neticesinde 287 yılında, Armenia ülkesinin koruyuculuğu görevinin Roma'da olduğu Persler tarafından da kabul edilmiştir.[248]

[243] Grousset, s. 108.
[244] Cassius, s. 453; Grousset, s. 108.
[245] Cassius, Vol. IX, s. 3; Cassius, Vol. IX, s. 4; Grousset, s. 109.
[246] Grousset, s. 110.
[247] Father Michael Chamich, **History of Armenia**, Translated Johannes Avdall, Volume I, Bishop's College Press, Calcutta, 1827, s. 155; Grousset, II. Khosrov'un 238'de öldürülmüş olabileceğini dile getirmektedir (Grousset, s. 110).
[248] Payaslian, s. 33; Grousset, s. 112.

2.6.Roma – Sasani Mücadeleleri Dönemi

297 yılında Sasani Kralı Narses, III. Tiridates[249] yönetimindeki Armenia üzerine sefere çıkmış ancak Roma Sezar'ı Galerius'un Armenia'yı savunmasıyla başarısız olmuştur. Bu başarısızlık sonucunda Roma ile Nisibis Antlaşması imzalanmış ve Armenia toprakları içerisinde olan ancak Sasani hükmünde olduğu anlaşılan Sophene, Arzenene, Moxoene, Karduene ve Zabdikene topraklarını içine alan Yukarı Dicle Vadisi Roma'ya bırakılmıştır.[250]

Moxoene ve Arzenene bölgeleri arasında geçişi sağlayan Bitlis Geçidi ve Bitlis kentinin bulunduğu alanın, bu dönemde Sasani ve Roma arasında el değiştirdiği anlaşılmaktadır. Armenia'nın parçası olmalarına karşın bu bölgelerin Sasaniler tarafından zapt edilmiş olması, özellikle Bitlis Geçidi'nin Mezopotamya'ya geçişi sağlayan yegâne geçit niteliğinden kaynaklanmaktadır. Bundan önce anlattığımız Selevkos – Parth, Roma – Parth ve Roma – Sasani mücadelelerinde Bitlis Geçidi'nin sürekli olarak bir hakimiyet mücadelesine sahne olması bu düşünceyi desteklemektedir.

Nisibis Anlaşması'yla 330 yılına kadar Sasani ve Roma arasında barış hâkim olmuş ve Armenia Kralı olarak III. Tiridates hüküm sürmüştür. III. Tiridates'in Armenia'nın Hıristiyanlık dinine geçişte öncü olduğu kabul edilmektedir. Ancak 2. yüzyılın sonlarına doğru Armenia'da hali hazırda Hıristiyanlık merkezlerinin bulunduğu aktarılmaktadır.[251] Bu merkezlerin Roma Kapadokya'sı civarındaki Armenia toprakları içerisinde olması muhtemeldir.

Armenia'da Hıristiyanlığın kabulünün, 252'de II. Tiridates'i öldüren Anak adlı kişinin oğlu olduğu düşünülen Aziz Krikor tarafından sağlandığı aktarılmaktadır.[252] Aziz Krikor, halihazırdaki Armenia Kralı III. Tiridates tarafından, içerisinde Arzenene, Rşdunik, Dzopk ve Mogk prenslerinin bulunduğu Armenia'daki yöneticilerle birlikte Kapadokya'ya piskoposluk görevi almak için gönderilir. Agathangeghos'tan bu bilgiyi

---

[249] De Morgan, s. 124.
[250] Ammianus Marcellinus, Book XXIII, **Ammianus Marcellinus II**, (Ed: T.E.Page vd.), Translated by John.C. Rolfe, Harvard University Press, Massachusetts, 1963, s. 340; Eutropius, Book IX, **Eutropi Breviarii,** (Ed. J.C.Hazzard), American Book Company, Newyork, 1898, s. 92; Grousset, s. 112.
[251] Yovhannes Drasxanakertc'i, **History of Armenia**, Translated by Krikor H. Maksoudian, Scholar Press, Atlanta, 1987, ss. 81, 82; Grousset, s. 118.
[252] W. St. Clair-Tissdall, **The Conversion of Armenia to The Christian Faith**, The Religious Tract Society, 1897, s. 112; Grousset, s. 118.

aktaran Grousset'e göre, prenslerin de katılımıyla gerçekleşen bu gibi bir seyahat ancak 313'teki Milano fermanından ya da İmparator Constantinus'un Hıristiyanlığı kabulünden sonra mümkün olabilir.[253]

Aziz Krikor'un Kapadokya dönüşünde Armenia'daki pagan merkezlerinde bulunan tapınakları yıktırmaya başladığı ve bazı bölgelerde direnişle karşılaştığı aktarılmaktadır. Bu direnişlerden biri de 'Daron' olarak anılan günümüz Muş ve civarında yaşananları kapsamaktadır.[254] 304 yılına denk gelen bu dönem, Armenia coğrafyasında ciddi bir dini dönüşümle birlikte iç karışıklıkların da yoğun bir şekilde yaşandığı dönemdir.[255] Daron'un Parekh mıntıkasında pagan rahiplerin direnişiyle karşılaşılmış ve 'Kovars' yakınında ciddi bir muharebe gerçekleşmiştir. Aziz Krikor'un bu mücadelelerden galip gelmesiyle Daron ve Parekh mıntıkaları manastır alanlarına dönüştürülmüştür.[256]

Oldukça sancılı ve çatışmalı geçen dönüşüm sürecinde özellikle Daron, Arzenene ve Vaspurakan'da ciddi direnişler olmuş ve bu bölgelerin yöneticileri Sasanilerle iş birliği yapmaktan geri durmamıştır. Dinsel birlikteliğin bu iş birliğini sağlamasının yanı sıra aşiretler arası mücadelenin de önemli bir etkisinin olduğu göz ardı edilmemelidir. Nitekim Daron'un Oğagan mıntıkasında Sasani Kralı II. Şapur'la iş birliği yaparak ayaklanan Sığgunig yöneticisinin Mamigonyanlar tarafından etkisizleştirildiği ve Armenia Kralı tarafından asinin topraklarının Mamigonyanlara verildiği aktarılmaktadır.[257]

Armenia'daki dönüşümün sancıları kralın en yakınına kadar gelmiş, III. Tiridates bir av partisinde yaralandıktan sonra mabeyincisinin de içinde bulunduğu komplocular tarafından zehirlenerek öldürülmüştür.[258] Armenia Kralı III. Tiridates'in ölümüyle Bitlis'in güneybatısında yer alan Arzenene bölgesi yöneticisi Bagur'un bağımsızlığını

[253] Payaslian, ss. 35, 38; Grousset, s. 121.
[254] Clair-Tissdall, s. 149.
[255] James Kennedy, "The Indians in Armenia, 130 B.C.-300 A.D.", **Journal of The Royal Asiatic Society**, April, 1904, s. 309.
[256] Zenob de Glak, "Histoire de Daron", **Collection des Historiens Anciens et Modernes de L'Armenie**, Tome I, (Ed. Victor Langlois), Paris, 1867, s. 344; Grousset, s. 121.
[257] Khorenats'i, ss. 235, 236; Grousset, ss. 123, 124.
[258] Agathange, "Histoire du Regne de Tiridate", **Collection des Historiens Anciens et Modernes de L'Armenie**, Tome I, (Ed. Victor Langlois), Paris, 1867, s. 194.

ilan etmesi ve Sasani Kralı'yla iş birliği yapması da Armenia Krallığı'nın bu dönemde sorgulandığı anlamına gelmektedir.[259]

Tiridates'ten sonra tahta geçen II. Khosrov'un kiliseyle birlikte hareket ederek Armenia'nın dönüşümüne katkı sağladığı ancak bu dönemde süren iç çatışmaları bastıramayınca Daron ve çevresini elinde tutan Mamigonyan sülalesini ülkeyi nizama getirmesi için görevlendirdiği aktarılır. Mamigonyan reisi Vaçe, Malazgirt ve çevresinde savaş halinde olan aşiretleri dize getirmiş, sonrasında Sasanilerle iş birliği içerisinde olan ve Ahlat civarını elinde bulunduran Bznuni sülalesini ortadan kaldırmıştır.[260] Armenia Krallığı'nın dönüştürme politikasına katkı sağlayan Rşdunik sülalesinin de bu dönemde Arzenene bölgesindeki isyanları bastırdığı aktarılmaktadır.

Van Gölü'nün güneyi, Vestan'dan (Gevaş) Bitlis Geçidi'ne kadar olan alanı elinde bulunduran Rşdunik sülalesinin bu dönemde Arzenene bölgesine müdahale etmesi, Muş'tan yapılacak müdahaleden daha etkili ve daha kolay olmalıdır. Ancak burada ilginç olan nokta, Ahlat ve Muş arasını elinde bulunduran Mamigonyanların, yine bu bölgedeki Rahva Ovası'ndan geçilen Bitlis ve çevresinin kontrolünü Rışdunik yönetimine bırakmasıdır.

339 yılında II. Khosrov'un ölümüyle yerine oğlu Tiran geçmiştir.[261] Roma İmparatoru Julianus'un Mezopotamya seferinde kendisine yardımcı kuvvetler gönderen Tiran, aynı zamanda eski tanrılarına da saygılarını sunar.[262] Armenia'daki reislere ve kiliseye karşı düşmanca politikalar izleyen yeni kral, Mamigonyan, Ardzruni ve Rşduni sülalelerini ortadan kaldırmaya çalışmıştır.[263] 350 yılına kadar tahtta kalan Tiran, Sasani Kralı II. Şapur tarafından öldürülmüş, yerine oğlu II. Arsaces tahta geçmiştir.[264]

II. Arsaces, babası Tiran gibi Armenia'daki yöneticileri merkeze bağlı bir şekilde yönetme gayreti içerisinde olmuş ve bu amaçla Mamigonyanlar da dahil olmak üzere yönetici sülaleleri ortadan kaldırmaya çalışmıştır.[265] Krallığının ilk yıllarında Sasanilere

---

[259] Grousset, s. 124.
[260] P'awstos Buzand's, **History of The Armenians**, III.4, Translated by Robert Bedrosian, Newyork, 1965 Web: http://www.attalus.org/armenian/pb1.htm#4 (26.04.2022); Grousset, s. 125.
[261] P'awstos, III.12. http://www.attalus.org/armenian/pb2.htm#12 (27.04.2022)
[262] Mosis Chorenensis, **Historiae Armeniacae**, Ed. Gulielmus & Georgius, Gul Whistoni, Londini, 1736, ss. 243, 244.
[263] Chorenensis, ss. 246, 247; Grousset, s. 129.
[264] Chorenensis, ss. 249; Grousset, s. 130.
[265] P'awstos, IV.19. http://www.attalus.org/armenian/pb7.htm#19 (27.04.2022); Grousset, s. 133.

bağlı olduğu düşünülen Arsaces'in, 360'ta Yeni Roma (Bizans) İmparatoru Constantius tarafından ağırlanarak taltif edildiği, Praetorian Muhafız Ablabius'un kızı Olympias ile evlenerek Bizans'a tabi olduğu aktarılmaktadır.[266] Ancak 361 yılında Bizans İmparatoru, Armenia ve İberya krallarını rüşvetle yanına çekmeye çalışmıştır.[267] Buradan da Armenia Krallığı'nın, Roma ya da Perslere oldukça zayıf bir şekilde bağlı olduğu anlaşılmaktadır.

2.7.Bizans – Sasani Mücadeleleri Dönemi

363 yılında İmparator Julianus, II. Arsaces'e Sasani saldırısı için hazırlanmasını söyleyerek beraberindeki İskitli kuvvetlerle Fırat'ı geçmiştir. Bunun üzerine bir ordu hazırlayan Armenia Kralı, İmparator'un gönderdiği Procopius ve Sebastianus komutasındaki askerlerle birlikte Sasani hükmündeki Corduene ve Moxoene bölgelerine saldırı emri almıştır.[268] İmparator Julianus da Sasani ülkesinin başkenti Ktesiphon'a kadar ilerlemiştir.[269] Ancak bu ilerleme sırasında ölen Julianus'un yerine gelen İmparator Jovianus, Singara ve Nisibis gibi önemli kentlerin yanı sıra Yukarı Dicle mıntıkası ve Armenia'nın güney sınırında yer alan beş bölgeyi Sasaniler'e bırakmıştır.[270] Corduene, Moxoene, Arzenene, Rehimene ve Zabdikene adlı bu bölgelerden ilk üçü Bitlis ve civarını içine almaktadır.

İmparator Jovianus'un bu bölgeleri Sasaniler'e bırakması Roma'nın Armenia'yı terk etmesi anlamına gelmektedir. Nitekim bu taksimattan sonra Sasani Kralı II. Şapur'a karşı Gence civarında Vasak Mamigonyan'la birlikte mücadele eden II. Arsaces'in, Sasaniler'in Arzenene ve Sophene'den gelen saldırılarına da karşı koyması gerekmiştir. Bu bölgedeki saldırılar, Armenialı Ardzruni Hanedanı'ndan Mehrujan komutasında gerçekleşmiştir.[271] Birçok yıkıma ve kral mezarlarının talanına sahne olan bu seferin, Komutan Vasak Mamigonyan tarafından Armenia Krallığı lehine engellendiği aktarılmaktadır.[272]

Bu dönemde Armenia'da bulunan birçok lider Sasanilerin tarafını tutmuş ve Zerdüşt dinini kabul etmiştir. Böylece batıda Arzenene bölgesine kadar olan kısımda

[266] Marcellinus, s. 71.
[267] Marcellinus, s. 121.
[268] Marcellinus, ss. 315, 323.
[269] Grousset, s. 135.
[270] Marcellinus, s. 533.
[271] P'awstos, IV.24. http://www.attalus.org/armenian/pb8.htm#24 (27.04.2022)
[272] Grousset, s. 136.

Sasani hükümdarlığının ve kültürünün baskın olduğu anlaşılmaktadır. II. Arsaces, Bizans desteği ve Armenialı yöneticilerden mahrum kalınca II. Şapur'la anlaşma yoluna girmiş ancak Sasani Kralı kendisini Armenia tahtından alarak hapsetmiştir.[273] Armenia Kralı II. Arsaces bir süre sonra hapsolduğu yerde ya intihar ederek ya da işkence sonucu ölmüştür.[274]

Sasani Kralı II. Şapur Armenia seferi için iki komutanını görevlendirmiş, bu sefere karşı savunma yapan II. Arsaces'in eşi Parhandzem kraldan olan oğlu Pap'ı Bizans İmparator'u Valens'e göndermiş, İmparator da kendisine cömert davranmıştır. Sonrasında gönderilen elçilerin isteği üzerine Armenia'ya Bizans korumasında gönderilen Pap yeni Armenia Kralı olmuştur.[275] Ancak II. Şapur'un gönderdiği ordulara direnemeyen Pap, Armenia'nın kuzeyinde yer alan Lazika eyaletine çekilmek zorunda kalmıştır. Mehrujan Ardzruni ve Vahan Mamigonyan'la birlikte Armenia içine giren Sasani Kralı II. Şapur birçok kenti yıkmış ve ülkeyi harabeye çevirmiştir.[276]

369 yılında Bizanslı komutan Arinthaeus komutasında bir ordu Sasaniler üzerine sefere çıkmış ve sefer sonucunda Pap, Armenia Kralı olarak ilan edilmiştir. Yeni kral, başkomutanı Muşeğ Mamigonyan önderliğinde bir orduyla Kapadokya sınırında yer alan Taranoğik'ten Gence'ye kadar olan bölgeyi yeniden ele geçirmiştir. Daha önce isyan eden ve Sasanilerin tarafını tutan Korduene, Dzopk ve Arzenene bölgesi yöneticileriyle anlaşma yoluna gidilmiş ve aşiretler Armenia Krallığı'na itaat etmek zorunda kalmışlardır.[277]

Armenia Kralı Pap, Roma ile yaşanan bazı anlaşmazlıklar ve güven kayıplarından sonra ilk olarak 374'te İmparator Valens'in davetiyle Tarsus'a gitmiş, ancak oradayken tutsak edilmiş ve başarılı bir kaçıştan sonra Armenia'ya ulaşmıştır. Sonrasında İmparator'un görevlendirdiği Roma Generali Trajanus, düzenlediği bir şölende Kral Pap'ı öldürtmüştür.[278]

Kral Pap'ın ölümünden sonra yerine Arşaguni Hanedanlığı'ndan Varaztad geçmiştir. Tahta çıktıktan sonra Armenia'daki beyleri kontrol altına alan ve komutan

[273] Drasxanakertc'i, s. 86.
[274] Grousset, s. 137.
[275] Drasxanakertc'i, s. 86.
[276] Grousset, s. 139.
[277] P'awstos, V.8-19. http://www.attalus.org/armenian/pb12.htm (27.04.2022); Grousset, s. 141.
[278] Marcellinus, s. 295.

Muşeğ Mamigonyan'ı ortadan kaldıran yeni kral, onun yerine komutanın katili Smbad Saharuni'yi geçirmiştir. Mamigonyan sülalesinin başına da Vaçe adlı bir kişiyi geçiren Armenia kralına karşı Pers sarayında görevli olan maktul komutan Muşeğ'in kardeşleri Manuel ve Koms Mamigonyan Armenia'ya dönerek savaş açmışlardır. Karin mıntıkasında Manuel Mamigonyan ve Kral Varaztad arasında cereyan eden savaşta Mamigonyanlar ve müttefikleri galip gelmiş, Varaztad Armenia'yı terk ederek Bizans'a sığınmak zorunda kalmıştır.[279]

Bundan sonra Manuel Mamigonyan eski kral Pap'ın dul eşiyle anlaşarak Sasani Sarayı'na elçiler göndermiş ve Pers hakimiyetini kabul ettiğini bildirmiştir. Bu durumdan memnun olan Büyük Kral II. Şapur, Pap'ın eşine ve çocuklarına krallık unvanları ile Mamigonyan'a yüksek rütbeler vererek onları taltif etmiş ve Armenia'yı korumak üzere 10 bin silahlı süvari göndermiştir. Ancak daha sonra, P'awstos'a göre Ardzruni Hanedanı'ndan Mehrujan'ın kışkırtmasıyla, Manuel Mamigonyan 10 bin süvarilik Pers kuvvetini ortadan kaldırmış ve Perslerle düşmanlığa girişmiştir. Bu olaydan sonra Sasani Sarayı'na giden Mehrujan bir birlik toplayarak Armenia üzerine gitmiş, Manuel ile karşılaştığı muharebede bozguna uğrayarak öldürülmüştür.[280]

Armenia'da gücünü kanıtlayan Manuel Mamigonyan, eski kral Pap'ın çocukları Arsaces ve Valarsaces'i, ilkini kendi kızıyla ikincisini de Bagraduni Hanedanı'ndan bir kişiyle evlendirmiş ve Arsaces'i Armenia Kralı olarak ilan etmiştir. Bu olaylardan sonra 385 yılında Manuel Mamigonyan hastalanıp ölmüştür.[281]

379 yılında ölen Sasani Kralı II. Şapur'un yerine geçen III. Şapur ve Bizans İmparator'u Theodosius arasında 387 yılında imzalanan Ekeghiats (Erzincan) Anlaşması uyarınca Armenia bölünmüş ve Roma'ya bağlı olarak III. Arsaces, Sasani'ye bağlı olarak da IV. Khosrov hüküm sürmüşlerdir. Armenia'nın beş kat daha büyük olan doğu kısmını Sasanilerin vasalı olarak Khosrov yönetmiş, batıda kalan daha küçük kısım ise Roma vasalı olarak III. Arsaces tarafından idare edilmiştir.[282] Persarmenia olarak adlandırılan

[279] P'awstos, V.34-37. http://www.attalus.org/armenian/pb13.htm#34 (28.04.2022); Grousset, s. 150.
[280] P'awstos, V.38, V.43. http://www.attalus.org/armenian/pb14.htm (28.04.2022)
[281] P'awstos, V.44. http://www.attalus.org/armenian/pb15.htm (28.04.2022); Grousset, s. 157.
[282] Ghazar P'arpec'i, **History of Armenians**, V, Translated by Robert Bedrosian, Sources of The Armenian Tradition, Newyork, 1985, s. 27; Payaslian, s. 39; Grousset, s. 160.

doğu kısımda 389 yılında ölen IV. Khosrov'un yerine tahta Vramshapuh geçmiştir. 414-417 yıllarına kadar tahtta kalan yeni kral döneminde Ermeni alfabesi tasarlanmıştır.[283]

Kral Vramshapuh'un ölümünden sonra Sasani Kralı I. Yezdigerd Armenia tahtını Pers tahtıyla birleştirerek yönetimine oğlu Şahpur'u atamıştır. I. Yezdigerd'in 421'de ölümüyle birlikte Sasani başkentine giden Armenia yöneticisi Şahpur, iç savaş sırasında öldürülünce kardeşi 'Behram Gur' Sasani tahtının sahibi olmuştur.[284] Bu olay üzerine isyan eden Armenia halkı Pers güçlerini ülkeden kovarak tekrar yönetimi ele geçirmiş ancak bir süre sonra Armenialı hanedanlar kendi bölgelerine çekilerek merkezi yönetimden ayrı hareket etmeye başlamıştır.[285]

Burada dikkatimizi çeken, daha önceki dönemlerde de merkezi yönetimin zayıflamasıyla birlikte aşiretlerin kendi bölgelerine çekilerek bağımsız hareket etmelerinin, Armenia'da şimdiye kadar görülen dini dönüşüm, savaşlar ve iç karışıklıklar sonrasında da halen geçerliliğini korumasıdır.

421'de değişen Sasani tahtı ve sonrasında Armenia'nın kontrolden çıkarak beylerin bağımsız hareket etmeleri, 423 yılında Sasani Kralı Behram Gur'a Armenia'lı yöneticilerin bağlılıklarını bildirmeleriyle son bulmuştur. Kral V. Behram Armenia tahtına eski kral Vramşapuh'un oğlu Artaxias'ı yeni kral olarak atamıştır. 428 yılına kadar tahtta kalan IV. Artaxias, Armenia'lı beylerin isteği üzerine Sasani hükümdarı Behram Gur tarafından azledilmiş ve yerine Veh-Mihr-Şahpur adında İranlı bir yönetici tayin edilmiştir. 439 yılında Sasani Kralı Behram Gur'un ölümüyle yerine oğlu II. Yezdigerd geçmiştir. Hıristiyan karşıtı bir yönetim sürdüren kralın döneminde Armenia'da Mazdeizm dinine döndürme ve birtakım isyanlarla karışıklıklar çıkmıştır. Sasani kuvvetlerinin birçok defa bastırdığı küçük çaplı yerel isyanlardan başka 450 yılında Vartan Mamigonyan önderliğinde genel bir isyan patlak vermiştir.[286] Bu isyan neticesinde Van ve civarına kadar Armenia topraklarının büyük bölümü Sasaniler'den geri alınmıştır.

451 yılında Armenia üzerine sefere çıkan Sasani veziri Mihr Narseh'e karşı Armenia'da bulunan Ardzruni ve Rşduni sülaleleri de dahil olmak üzere birçok klanın

[283] Payaslian, s. 40; Grousset, s. 173.
[284] Grousset, s. 175.
[285] Chorenensis, ss. 303, 304; Grousset, s. 175.
[286] P'arpec'i, s. 93; Grousset, s. 190;

yöneticileri Vartan Mamigonyan önderliğinde karşı koymuşlardır. Sasani Kralı Yezdigerd'in gönderdiği ölümsüzler ordusuna karşı savaşırken ölen Vartan Mamigonyan ve Armenia ordusundan ve Sasanilerle birlikte hareket eden Armenialı birliklerden savaş meydanında beş binden fazla insan ölmüştür.[287]

Armenia ordusunun aldığı yenilgi sonrası Perslerin Armenia içlerine girmeleriyle halkın yüksek yerlere ve dağlık arazilere çekildikleri aktarılmaktadır. Grousset'in "Karanlık Haldi Ülkesi" olarak adlandırdığı ve Bizanslı coğrafyacıların da Khaldaia dediklerini belirttiği bölgeyi Karadeniz'e konumlandırması kanaatimizce doğru değildir. Nitekim Akamenid İmparatorluğu döneminden beri Urartuların bir uzantısı olarak Bitlis ve çevresinin Urartu Tanrısı Haldi adına nispetle Khaldiler olarak adlandırıldığını belirtmiştik. 5. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Sasani istilacılarına karşı direniş gösteren bu "Karanlık Haldi Ülkesi"nin Bitlis ve çevresi olduğu düşüncesi kanaatimizce yanlış olmayacaktır.

Armenia'da 481 yılında bir isyan daha patlak vermiştir. Vahan Mamigonyan ve Patrik Aziz Hovhannes Mantaguni öncülüğündeki bu isyanı haber alan Sasani yönetici Adhur-Guşnasp Dvin ve Artaxata'da direndiyse de başarılı olamayarak Sasani ülkesine geçmiştir. Bagraduni sülalesiyle de iş birliği içerisinde olan bu isyana karşı toparlanan Adhur-Guşnasp tekrar Armenia üzerine saldırmış; Armenia ordusu ve Sasani birliği Ararat yakınlarındaki Agori'de karşı karşıya gelmişse de galip gelen taraf Armenia ordusu olmuştur.[288]

484 yılında Sasani Hükümdarı Firuz'un ordusu ile Akhunlar arasında gerçekleşen savaş neticesinde Merv ve Herat gibi önemli Pers şehirleri kaybedilmiştir. Bu şehirleri tekrar almak için harekete geçen I. Firuz pusuya düşürülerek öldürülmüş yerine Sasani tahtına Valaş adlı kardeşi geçmiştir. Vahan Mamigonyan bu sırada Dvin ve Vağarşabad gibi Armenia kentlerini tekrar ele geçirmiştir. 485 yılında Sasani Kralı Valaş tarafından Armenia Marzpan'ı olarak atanan Vahan Mamigonyan, 488'deki yeni kral Kubad zamanında da görevini sürdürmüştür.[289]

[287] De Morgan, s. 135; Grousset, s. 199.
[288] Grousset, s. 211; Payaslian, s. 44.
[289] De Morgan, s. 136; Grousset, ss. 220, 222.

510 yılına kadar Sasanilere bağlı olarak yönetimini sürdüren Vahan Mamigonyan'ın ölümü üzerine yerine kardeşi Vart geçmiştir. Ancak Sasaniler tarafından Bizans ile iş birliği içerisinde olabileceği şüphesiyle görevinden azledilmiştir. Armenia Marzbanı görevine atanan Mjej (Mezetios) adlı Armenialı soylu, Sasanilere bağlı olarak 548 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Bu yıllarda Bizans İmparatorluğu tarafından Bitlis'in batısında bulunan Dzopk'tan itibaren batıya doğru Armenia topraklarını kapsayan bölgeye "Armenia Askeri Yetkilisi" unvanıyla Sittas adlı bir görevli atanmıştır. Sittas'tan sonra bu göreve Armenialı bir soylu olan Hamazasp Mamigonyan getirilmiştir. Bizans İmparatorluğu tarafından Sasani casusluğu iddiasıyla öldürüldükten sonra yerine getirilen Acacius da Armenia halkı tarafından öldürülmüştür. Eski yetkili Sittas'ın da yine Armenia'daki bir çarpışmada ölmesi ve yerine Bouzes adlı bir yenisinin atanması üzerine Armenialılar Sasani İmparatorluğuyla iş birliğine başvurmuşlardır.[290]

Persarmenia olarak adlandırılan ve Bitlis'in de içerisinde bulunduğu bölgede 548 yılından sonra Guşnasp Behram, 552'de Tan-Şahpur ve 560 – 564 arasında da Varaztad adlı marzbanlar yönetimi sürdürmüşlerdir. Bunlardan Tan-Şahpur devrinde Armenia'da Mazdeizm'e dönüşe yönelik çabalar görülmüş ve Bitlis'in doğusunda yer alan Rşdunik'te ateş tapınaklarının inşa edildiği aktarılmıştır.[291]

562 yılında Armenia yönetimine Suren adlı marzban geçmiş ve bu görevi 572 yılına kadar sürdürmüştür. Suren, Vartan Mamigonyan öncülüğündeki bir isyan sonucunda Dvin'de öldürülmüştür. Bizans İmparatoru II. Justinus da Armenia'yı himayesine aldığını ilan ederek askeri kuvvet göndermiş ve Dvin tamamen ele geçirilmiştir.[292] Vartan Mamigonyan ve Bizans kuvvetleri üzerine gönderilen Sasani ordusu, Daron'daki "Xalamax" ovasında bozguna uğratılmış ve Mihran adlı komutanla birlikte Pers güçleri Armenia'yı terk etmiştir.[293]

573'te Bizans'ın Dara'yı ve hemen sonrasında 574'te Nisibis'i kaybetmesiyle ağır bir ateşkes anlaşması imzalanmış ve Armenia bu anlaşmanın dışında tutulmuştur. 575'te ateşkesin sona ermesiyle Sasani Kralı Hüsrev Anuşirvan ordusuyla birlikte Armenia

[290] Grousset, s. 232.
[291] Grousset, s. 233.
[292] Grousset, s. 235.
[293] Sebeos, **Histoire d'Heraclius par l'eveque Sebeos**, (par Frederic Macler), Imprimerie Nationale, Paris, 1904, s. 5; Grousset, s. 236.

üzerine sefere çıkmış, Sebasteia'ya (Sivas) kadar ülkeyi istila etmiş, ancak Vartan Mamigonyan'ın da içerisinde bulunduğu Bizans ordusunun karşı koymasıyla Melitene'ye çekilmiştir. Melitene'de gerçekleşen Bizans ve Sasani savaşında Hüsrev Anuşirvan büyük bir yenilgi alarak geri çekilmiş ve Arzenene üzerinden Pers ülkesine dönmek zorunda kalmıştır.[294]

577 yılında Sasani hükümdarı Anuşirvan, Tahm-Hüsrev adlı marzban komutasındaki bir orduyu tekrar Armenia üzerine göndermiş ve bu ordu Theodosiopolis (Erzurum) şehrine kadar girmiştir. Bizans'ın karşı koymasıyla kenti bırakan Sasaniler bu kez Martyropolis üzerine yürümüş ve oradan Arzenene mıntıkasına girmişlerdir. Ancak Sasani Kralı IV. Hürmüz devrinde, 579 yılından sonra Bizans ile Persler arasında barış görüşmeleri başlamış ve eski sınırlara riayet edilmesi şartıyla Persarmenia'nın Perslere bırakılması kararlaştırılmıştır. Barış görüşmeleri bir noktada sona erince Persarmenia Sasani hükümdarlığında kalmış ve Marzbanların yönetimi bir süre daha devam etmiştir.[295] Bu marzbanlardan Hrahat (Frahad-Farhad-Xarhad) adlı yönetici Pers ordusuna takviye kuvvet olarak Nisibis'e gitmiş, dönüşte de Bznunik'teki Calkadzur (Cağkadzur?) mıntıkasında bir muharebeye girişmiştir.[296] Bu muharebeden sonra Grousset'e göre 588 yılında Sasani ülkesine dönmüştür. Bu dönemde Armenia'nın meşru yönetici ailelerine mensup kişilerin Bizans sarayına sığındıkları ve Bizans adına belirli bölgelerde yönetici olarak görevlendirildikleri aktarılmaktadır.[297]

590 yılında Sasani tahtı için isyan eden Behram Çubin, galip gelerek IV. Hürmüz'ü indirmiş ve yerine geçmiştir. Bu sırada Behram'a karşı IV. Hürmüz'ün oğlu Hüsrev Perviz mücadele etmiş ve Bizans Sarayı'ndan yardım istemiştir. Bizans'a, Persarmenia'nın kuzeyde Tiflis, kuzeydoğuda Dvin'e ve Ararat ile Van Gölü'ne kadar olan kısmını bırakmayı vadetmiştir.[298] Bu hamleye karşı Behram Çubin ise Armenia'daki beylere kendisiyle birlikte hareket etmeleri koşuluyla Armenia'nın yönetimini tamamen kendilerine bırakacağını, Sasani Hanedanlığı'nın onların düşmanı olmadığını, kendi

[294] Grousset, s. 237.
[295] Grousset, s. 238; Sebeos, s. 10.
[296] Sebeos, s. 10.
[297] Grousset, s. 238.
[298] Sebeos, s. 15; Grousset, s. 240.

yönetimi sırasında istedikleri şekilde ülkelerini yönetmelerine izin vereceğini vadetmiştir.[299]

Bu dönemde Daron, Khuyt ve Sason hâkimi olduğu belirtilen Muşeğ Mamigonyan'ın Armenia adına söz sahibi olduğu ve Bizans ordusu ile Hüsrev Perviz'in safında Sasani tahtındaki Behram Çubin'e karşı savaştığı anlaşılmaktadır.[300] Hüsrev Perviz ve Bizans ordusunun aldığı başarı sonrası Behram Çubin tahtı bırakmış ve Persler ile Bizans arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Buna göre Dvin'in batısı ile Van Gölü'ne kadar olan bölge Bizans hakimiyetinde olacaktır. Burada, Grousset sınırın Rşdunik'ten mi yoksa Van Gölü'nün doğusundan mı geçtiğinin kesin olmadığını belirtmektedir.[301] Vaspurakan'ın Perslerin hükmü altında kaldığını belirten Grousset'in verdiği bilgiler ışığında, Van Gölü'nün güneyini hükmü altında bulunduran Rşduniklerin Pers hakimiyetinde kaldıkları daha olası görünmektedir.

Muşeğ Mamigonyan, Sasani Kralı Hüsrev Perviz tarafından Dvin'e yerleştirilmiş ve kendisine Armenia ordularının komutanı unvanı verilmiştir. Ancak birtakım anlaşmazlıklar neticesinde Perslerle arası bozulan Muşeğ, Bizans'la irtibata geçmesine rağmen bir sonuç alamamıştır.[302] Bizans İmparatoru Maurikios'un Armenia halkını Trakya'ya göçmeye zorladığı ve birtakım isyanların yaşandığı bu dönemde, Muşeğ Mamigonyan komutasındaki bir ordu Trakya'da Bizans adına savaşırken yenilgiye uğramış ve barbarlar tarafından öldürülmüştür. Avrupa'daki savaşlar için Armenia'dan orduların sevkine devam edilmiş; bunlardan Sahak Mamigonyan ve Smbad Bagraduni komutasındakiler Karadeniz'de isyan ederek seferi sabote etmişlerdir. Sonrasında Konstantinopolis'e götürülen Smbad Bagraduni bir süre sarayda kaldıktan sonra Afrika'ya sürülmüştür.[303]

Bunların yanında Persarmenia'da ise Hüsrev Perviz'in topladığı Armenia ordusu Sasani ülkesinin doğusunda süren iç savaşı bastırmak için kullanılmıştır. Grousset, Perslerle birlikte hareket eden Armenialılar'ın, Bizans'takilerden daha iyi durumda olduğunu belirtmektedir. Bu savaşlarda yer alan Armenialı birlikler, Mamigonyan,

[299] Sebeos, s. 20; Grousset, s. 241.
[300] Jean Mamigonien, "Histoire de Daron", **Collection des Historiens Anciens et Modernes de L'Armenie**, Tome I, (Par. Victor Langlois), Paris, 1867, s. 364.
[301] Grousset, s. 242.
[302] Grousset, ss. 244, 245.
[303] Sebeos, s. 32; Grousset, ss. 249, 250.

Bagraduni, Vahevuni, Ardzruni ve Amaduni soyluların önderliğinde hareket etmişlerdir.[304]

Bizans İmparatoru Maurikios'un 602 yılında kanlı bir şekilde devrilmesiyle Sasani İmparatoru Hüsrev Perviz, tahtın yeni sahibi Phokas'a karşı savaş açmış ve bu savaşlar 25 yıl boyunca sürmüştür. 603 yılında Bizans Armeniası'nı ele geçiren Hüsrev Perviz'in ordusuna karşı mücadele eden Armenialı birlikler komutanı Theodoros Khorkhoruni ilk önce Sasani Kralı tarafından iyilikle karşılanmış ancak Bizans'la iş birliği yapabileceği endişesiyle idam edilmiştir. 611 yılında Karin'de Bizans ordusu yenilgiye uğratılmış ve kenti terk etmek zorunda kalmıştır. 613 yılında ise Melitene'ye kadar olan bölge Perslerin hakimiyetine girmiştir.[305] 614 yılında Perslerin Kudüs'ü ele geçirmeleriyle birlikte İmparator Heraklius, Armenia üzerine yürümüştür. 623 yılında Trabzon'dan Armenia'ya giren İmparator, Theodosiopolis'ten Dvin'e kadar ilerleyip bölgeyi istila etmiştir. Sasani komutanlarının başarısız kuşatma girişimlerinden sonra Van Gölü'nün kuzeydoğusundaki Erciş'te Pers kuvvetlerinin kendisini beklediği haberini alınca 20 bin kişilik bir orduyla buraya hareket etmiştir.[306]

628 yılında Sasani İmparatoru Hüsrev Perviz tahttan indirilerek öldürülmüş ve 629'da Bizans İmparatoru Heraklius ile bir anlaşma imzalanmıştır.[307] 591 yılındaki sınırlara dönüşü öngören bu anlaşma ile Van Gölü'nün de içinde bulunduğu bölge Bizans egemenliğine girmiş olmalıdır.

2.8.İslam Fetihleri Dönemi

Hicri 19/Miladi 641 (19/641) yılında Müslüman Arapların Armenia ülkesine girdikleri kabul edilmektedir. Halife Ömer'in komutanlarından Iyad b. Ganem'in liderliğindeki orduların Nisibis'ten başlayarak Edessa ve Amida'yı ele geçirdikleri (Halife b. Hayyat'a göre el-Cezire H. 18. yılda fethedilmiştir)[308] ve Arzenene üzerinden Armenia'ya girdikleri düşünülmektedir. Ancak Sebeos, Arap ordularının Asuristan'dan Dzor yoluyla Taron'a girdiğini, burayı Bznunik ve Ağiovit gibi kolayca ele geçirdiklerini

[304] Grousset, s. 251.
[305] Grousset, ss. 261, 262.
[306] Sebeos, s. 83; Grousset, s. 264.
[307] Sebeos, s. 84; Grousset, s. 265.
[308] Halife b. Hayyat, **Tarihu Halife b. Hayyat**, Çev. Abdulhalik Bakır, Ankara, 2001, ss. 171, 172.

aktarmaktadır.[309] İbnü'l Esir ise Arap ordularının İyaz bin Ganem komutasında el-Cezire'de fetihler gerçekleştirdikten sonra Musul'a doğru giderken Zevezan hakiminin kendisine katıldığını ve buradan Erzen üzerine gittiğini, devamında Bitlis yoluyla Ahlat'a ve Ermenistan'ın Aynu'l-Hamida adlı kentine kadar ilerlediğini belirtmektedir.[310]

Arap ordularına karşı savaşanlardan biri olan Rşdunik prensi Theodor Rşdunik, Van Gölü'nün güneyini kontrolünde tutmaktaydı. Yine bu bölgede yer alan Moxoene (Mogk) bölgesinin yönetimini de Vartan Aknik adlı bir prens üstlenmişti. Arap ordularına karşı savaşan Rşdunik Hanedanlığı'nın aksine Mogk prensi Arapların tarafında yer almış ve Taron'u ele geçirmelerinden sonra Bargiri (Muradiye) Geçidi üzerinden Ararat mıntıkasına dağılmaları ve Dvin'e kadar ilerlemeleri esnasında yine Araplarla birlikte hareket etmiştir. Rşdunik Prensi, beraberindeki Armenialı prenslerle birlikte Dvin'e çekilirken kente geçit veren Mecamawr Köprüsü'nü yıkmış ancak Arap orduları Mogk Prensi Vartan'ın rehberliğiyle şehre girmeyi başarmıştır.[311]

Arap ordularının ikinci defa Armenia üzerine sefere çıkmaları 645 yılında olmuştur. Habib bin Mesleme komutasındaki Arap orduları Armenia'daki Kalikala (Erzurum) şehrine gelmiş ve Bizans ordularına karşı gerçekleştirilen birtakım savaşlardan sonra geri çekilmişlerdir. Habib bin Mesleme komutasındaki ordular doğuya doğru çekilirken Ahlat mıntıkasına geldiklerinde kentin patriği İyaz bin Ganem tarafından verilen güvence mektubunu (emanname) komutana göstermiş ve şehirde yönetimini devam ettirmiştir. Yine Ahlat'tan ayrıldığı sırada Mogk prensinin Habib bin Mesleme'nin huzuruna çıktığı ve topraklarının kendisine ikta edildiği aktarılmaktadır.[312]

Bu olaylardan sonra 647 yılında Bizans ordularının Armenia'nın tamamını tekrar ele geçirdiği aktarılmaktadır.[313] Ancak 653'te Halife Osman'ın komutanlarından Muaviye'nin Armenia yöneticileriyle bir anlaşmaya vardığı; bu anlaşma neticesinde Armenia'yı temsilen Theodor Rşdunik'in 15 bin kişilik bir süvari birliğinin Araplar adına bütün masraflarıyla Armenia'da oluşturulmasının kabul edilerek Arapların Armenia

[309] Sebeos, s. 100.
[310] İbnü'l Esir, **İslam Tarihi El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi**, Cilt II, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, s. 489.
[311] Sebeos, s. 100.
[312] Ahmed b. Yahya El-Belazuri, **Fütuhu'l Büldân, Ülkelerin Fetihleri**, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013, s. 230; İbnü'l Esir, Cilt 3, s. 90.
[313] Grousset, s. 288.

üzerine herhangi bir Arap yönetici atamamasının yanı sıra yedi yıl süreyle vergi almaması kararlaştırılmıştır. Bu 15 bin kişilik ordunun Suriye'de değil ancak Halife'nin istediği başka yerlerde Araplar adına savaşlarda kullanılmak üzere eğitilmesi gerektiği ve Armenia üzerine Bizans tarafından herhangi bir saldırı olması halinde de Araplar tarafından ihtiyaç duyulduğu kadar kuvvetin gönderileceği taahhüt edilmiştir.[314]

Bizans İmparatoru II. Konstantin'in, hükümdarlığının 20. yılında Armenia üzerine 100 bin kişilik bir orduyla sefere çıktığı ve Armenia'daki birçok yöneticinin İmparator'un safına geçtiği aktarılmaktadır.[315] İmparator'a Tercan yakınlarında, Arap Halifesi'nden Armenia'nın kendisine ait olduğunu bildiren bir mektup gönderilmiş ancak II. Konstantin bunu dinlemeyerek Erzurum'a gelip yerleşmiştir. Armenialı yöneticiler de burada kendisine katılmıştır.[316] Theodor Rşdunik ve onunla hareket eden Sünikliler, Alanlılar ve Gürcüler de kendi bölgelerini Bizans saldırılarına karşı tahkim etme yoluna gitmişlerdir. Theodor Rşdunik Bizans İmparatoru'nun kendisine gönderdiği Armenialı liderlerin bir kısmını Bitlis'te kaleye, bir kısmını da Van Gölü'ndeki adaya hapsetmiş; kendisi de Akdamar Adası'na çekilmiştir.[317]

İmparator Konstantin Dvin'den ayrılıp İstanbul'a dönerken Armenia'da Maurinios adlı bir komutanı vekil olarak bırakmıştır. Bu sırada Akdamar'da bulunan Theodor Rşdunik, İmparator'un Armenia'dan ayrılmasıyla ortaya çıkmış ve Arapların gönderdiği 7 bin kişilik bir orduyu Van Gölü'nün kuzeyindeki Bznunik ve Ağiovit'e yerleştirerek onlarla kalmıştır. Bu dönemde halifelik makamıyla yakın ilişkiler içerisinde olan Theodor Rşdunik, halifeden tüm Armenia'nın yöneticisi unvanını almıştır.[318]

655 yılında Şam'a götürülen Theodor Rşdunik orada ölmüş ve toprakları da ilk olarak Mamigonyanların sonrasında Bagradunilerin eline geçmiştir. Van Gölü'nün güneyindeki Rşdunik toprakları da Ardzrunilere bağlı olarak yönetilmeye devam

[314] Sebeos, s. 133.
[315] Sebeos, s. 134.
[316] Grousset, s. 290.
[317] Sebeos, s. 135.
[318] Sebeos, s. 139.

edilmiştir.[319] Armenia ülkesine de Araplar tarafından Hamazasp Mamigonyan adlı bir yönetici getirilmiş ancak çok geçmeden bu yönetici de Bizans tarafına geçmiştir.[320]

2.9.Emevi Halifeliği Dönemi

Halife Muaviye'nin 661'de Armenia yöneticisi olarak Hamazasp Mamigonyan'ın kardeşi Grigor Mamigonyan'ı atamasıyla tekrar Araplara bağlı bir yönetim şekillenmeye başlamıştır. Grigor'un Şam'da, halifenin yanında bulunması ve Armenia'daki patrik Nerses ile Armenia'lı ileri gelenlerin isteği üzerine yeni yönetimin şekillendiği aktarılmaktadır.[321] 685 yılına kadar Grigor Mamigonyan'ın uhdesinde Armenia'da birçok sorunun ortadan kalktığı, döneme göre nispeten barış içinde bir yönetim anlayışının hâkim olduğu anlaşılmaktadır.[322]

685'te Hazarlara karşı savaşırken öldürülen Grigor Mamigonyan'ın yerine halife tarafından Aşod Bagraduni atanmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun Armenia'ya gönderdiği Leontios komutasındaki ordu ülkede büyük yıkımlar yaparken, Arap orduları da Bizans'a karşı yine Armenia'da yıkımlar gerçekleştirmiştir. Ancak Arapların atadığı Aşod'un, Araplara karşı savaştığı ve bu savaşlar sırasında öldürüldüğü aktarılmaktadır. Aşod'un ölümüyle Bizans ordusu Armenia içlerine yayılmış ve Armenia'lı yönetici ailelerini etrafında toplayarak başlarına da Nerses Kamsarakan'ı atamıştır.[323]

690 yılında Armenia yönetimine Smbad Bagraduni geçmiş ve Bizans'a karşı bir tavır içerisinde olmuştur.[324] Arapların Armenia içerisindeki ilerleyişine karşı durmanın aksine onlara destek vermiş ve Hazar baskınlarına karşı Araplarla birlikte hareket etmiştir. 698 yılında Bizans ordusuyla savaşa girişen Smbad Bagraduni, orduyu zorlamış ancak muvaffak olamamıştır. Bu sıralarda Halife Abdülmelik'in Komutan Vekili Muhammed bin Mervan'ın Armenia'da bıraktığı kumandanlarından Abdullah bin Hatim

[319] J. Laurent, **L'Armenie Entre Byzance et L'Islam**, Bibliotheque des Ecoles Françaises d'Athenes et de Rome, Paris, 1919, s. 90.
[320] Sebeos, s. 148.
[321] Grousset, s. 293.
[322] Ghevond, **Histoire des Guerres et des Conquetes des Arabes en Armenie**, Translated by Garabed V. Chahnazarian, Paris, 1856, ss. 14, 15.
[323] Grousset, s. 296.
[324] Laurent, s. 93.

ise Armenia'daki yönetici aileleri ortadan kaldırmış, bir kısmını sürgüne göndermiş ve son olarak da Smbad Bagraduni'yi Şam'da kalmak zorunda bırakmıştır.[325]

Ancak Şam'dan bir şekilde kurtulan Smbad Bagraduni yeniden Armenia'da birlik sağlama yoluna gitmiş ve Bizans İmparatorluğu ile anlaşmıştır. Vart Rşduni, Smbad ve Aşod Bagraduni ile Vaspurakan Prensi Smbad birlikte hareket etmeye başlamıştır.[326] Van Gölü'nün güneyini kontrol eden Rşdunik Hanedanı, Muş ve Bitlis bölgesini kontrol eden Bagraduni Hanedanı ile Van Gölü'nün doğusundan Urmiye Gölü'ne kadar olan bölgeyi kontrol eden Vaspurakan Prensliği'nin bu dönemde iş birliği içerisine girmesi, Armenia'nın, Bitlis'in de içinde bulunduğu Van Gölü Havzası'ndan kontrol edildiği düşüncesini akla getirmektedir.

Smbad Bagraduni'nin oluşturduğu bu Armenia kuvveti Nahçıvan'a yerleşmiş olan Araplar tarafından saldırıya uğramış ancak bu saldırıdan kurtulmuştur.[327] Arapların birçok kayıp verdiği saldırıdan sonra Bizans İmparatorluğu tarafından Smbad Bagraduni'ye "Kuropalates"[328] unvanı verilmiştir. 700 yılına doğru, Arap ordularının Vaspurakan içerisine yaptıkları saldırılarda Rşdunik Hanedanlığı'nın direnişiyle karşılaşılmış ve Araplar yenilgiye uğramıştır.[329] Aslında buradan da Azerbaycan mıntıkasında yerleşmiş olan Araplara karşı Van Gölü çevresinde bulunan kuvvetlerle, Bizans ve Araplar arasında bir güvenlik bölgesinin oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

703 yılında Armenia Patriği III. Sahak, Arap ordularının Armenia üzerine gelmelerinden önce onları karşılamak üzere halifelik makamına doğru yola çıkmıştır. Ancak yaşlı patrik Harran'da ölmüş ve Arap orduları komutanı Muhammed bin Mervan, patriğin naaşını görüp kendisine ulaştırılacak mektubu alınca Armenia'da herhangi bir yıkım gerçekleştirmeden yönetimi tekrar Arap halifeliğine kazandırmıştır. Patriğin

[325] Grousset, s. 297.
[326] Ghevond, s. 22; Grousset, s. 297.
[327] Grousset, s. 298.
[328] "Kuropalates" unvanı özellikle imparatorluk ailesi üyeleri ile yabancı hanedan mensuplarına (örneğin Ermeniler ve Gürcüler) verilmiş önemli bir unvandır. Sarayın bakım sorumlusu anlamındaki kelime mecazi olarak Bizans sarayının hizmetkarı anlamında yabancı hanedanlık üyelerine de verilmiştir. Smbad Bagraduni'nin de bu vesileyle Bizans sarayındaki en yüksek rütbeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Daha detaylı bilgi için bkz: Alexander P. Kazhdan, "Kouropalates", **The Oxford Dictionary of Byzantium**, (Ed. Alexander P. Kazhdan vd.), Volume 2, Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 1157.
[329] Ghevond, s. 25.

ölümüyle Armenia Patrikliği makamına Ağiovit mıntıkasında bulunan Arceşli (Erciş) ve Bznunik piskoposu Yeğya getirilmiştir. [330]

Halife Abdülmelik'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu el-Velid zamanında Armenia'da baskı politikası yürütülmüş ve birçok Armenia ileri geleni öldürülmüştür. Smbad Bagraduni ile hareket eden Vaspurakan Prensi Smbad, Ardzruni Hanedanı liderleri ile Amaduni prensi öldürülenler arasında bulunmaktadır. Smbad Bagraduni ise bu sırada Bizans topraklarına sığınmıştır.[331] Halife el-Velid'in Muhammed bin Mervan yerine Abdülaziz bin Hatim'i görevlendirmesiyle Armenia'daki baskı politikası nispeten gevşetilmiştir. Sürgündeki Armenialı yönetici aileler geri çağırılmış ve toprakları kendilerine verilmiştir. Smbad Bagraduni de bu dönemde sığındığı Bizans kenti Poti'yi yağmalayarak Armenia'ya dönmüştür.[332]

Armenia'da Halife Ömer bin Abdülaziz devri görece refah düzeyinin daha yüksek olduğu ve Armenialı tutsakların serbest bırakıldığı bir dönem olarak anılmaktadır. Bu dönemden itibaren Arap ve Ermeni güçlerinin birlikte hareket etmeleri, özellikle doğudan gelen Hazar akınlarına karşı güç birliği ihtiyacı da eklenince en üst düzeye çıkmıştır. 732'de Arap komutan Muhammed bin Mervan Dvin'e girdiğinde Armenialı liderler tarafından karşılanmış ve kendisi de halife adına Armenia yöneticisi olarak Aşod Bagraduni'yi atamıştır.[333]

744 yılında halifelik içerisindeki iç karışıklıkların da etkisiyle Armenia'da Bagraduni ailesine karşı birtakım ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Mamigonyan Hanedanlığından Krikor ve Tavit adlı kardeşler Arapların tutsaklığından kurtularak Armenia'ya gelmiş ve açıkça Aşod Bagraduni'ye karşı hareket etmişlerdir. Ancak halifeliğin desteğini alan Aşod Bagraduni bu karışıklıktan muzaffer çıkmayı başarmıştır. Nitekim Ahlat'ın içinde bulunduğu Bznunik ile Muş ve Bitlis'in içinde bulunduğu Daron bölgesini kapsayan Mamigonyan topraklarının büyük bölümü 750 yılına kadar Bagraduni Hanedanlığının eline geçmiştir.[334]

---

[330] Grousset, s. 299.
[331] Ghevond, s. 33, Grousset, s. 301.
[332] Ghevond, s. 35.
[333] Grousset, s. 303.
[334] Laurent, s. 93; Grousset, s. 306.

2.10. Abbasi Halifeliği Dönemi

750 yılında Emevi Halifeliği'nin sonlarına gelinmiş ve halifelik içerisindeki karışıklıklar Armenia'da da isyanları tetiklemiştir. Armenialı ileri gelen aileler birleşerek Araplara karşı ayaklanmış ancak Aşod Bagraduni bu ayaklanmaya katılmamıştır. Nitekim Armenialı hanedanların desteğini de alan Krikor Mamigonyan, Aşod Bagraduni'yi yakalayıp gözlerini oydurmuştur.[335]

750 yılında başlayan Abbasi Halifeliği döneminde Armenia'da yönetim Halife Ebu'l Abbas'ın kardeşi el-Mansur tarafından yürütülmüştür. 754 yılında el-Mansur'un halifeliği almasıyla Daron hâkimi Bagraduni Hanedanlığı'ndan Sahak Bagraduni Armenia Komutanı olarak atanmıştır.[336]

Bu dönemde Daron ve Bitlis civarını Mamigonyan Hanedanlığı, Vaspurakan'ı Ardzruni Hanedanlığı, Van Gölü'nün güneyini Rşdunik Hanedanlığı kontrol ederken Ahlat'ın da içerisinde bulunduğu Bznuni mıntıkası Arap orduları tarafından harekât merkezi olarak işlevlendirilmiştir.[337] 771 yılında Mamigonyanların liderliğinde genel bir isyan patlak vermiş ve Arap vergi toplayıcıların öldürülmesiyle sonuçlanan olaylar sırasında Arapların harekat merkezlerinden biri olan Dvin ile Theodosiopolis kentleri kuşatılmıştır.[338]

772 yılında Halife Mansur'un Armenia'ya 30 bin kişilik bir ordu gönderdiği aktarılmaktadır. Karargahını Ahlat'a kuran Amr adlı Arap komutanına karşı Vaspurakan Prensi Hamazasp Ardzruni, Amaduni Hanedanlığı ile Daron hâkimi Smbad Bagraduni'nin kardeşi Vasak'ın desteğini almıştır. Hamazasp Ardzruni Erciş üzerine yürümüş ancak Arap ordusuna karşı bozguna uğramıştır. Bu yenilgiden sonra Armenia orduları Murat Nehri kıyılarında ikinci bir muharebeyle Araplara karşı savaşmış ancak burada da başarısız olmuştur. Smbad Bagraduni'nin de aralarında bulunduğu Armenialı yönetici aileleri bu isyan sırasında ciddi kayıplar vermiştir.[339]

780 yılından itibaren Armenia, Bizans ordularında önemli işler yürütmüş ve Bukellarion Theması'nın Strategos'u unvanına sahip Dacad Antzevatzi adlı komutanın

[335] Grousset, s. 307.
[336] Ghevond, s. 125; Grousset, s. 308.
[337] Grousset, s. 310.
[338] Ghevond, s. 137.
[339] Ghevond, ss. 141, 142, 145; Grousset, s. 316.

Arapların tarafına geçmesi ve Ardzruni hükmündeki Vaspurakan topraklarının güneybatısı ile Bagraduni hükmündeki Daron'un güneydoğusunda kalan ata topraklarını yönetmeye başlamasıyla Antzevatzi Hanedanlığının egemenliğine girmiştir. Halife el-Mehdi tarafından Armenia Kumandanı rütbesi alan Dacad, Arap ordularıyla birlikte Hazarlara karşı katıldığı bir seferde ölmüştür.[340]

785'te Halife el-Hadi'nin görevlendirdiği Huzeyme bin Hazım adlı komutan Armenia yönetimini üstlenmiştir. Bu dönemden itibaren yüzyılın sonuna kadar Armenia coğrafyasında Arap egemenliği önemli oranda artmış ve Arap coğrafyası ile Kuzey Mezopotamya'dan birçok halk Armenia'da iskân edilmiştir.[341]

Armenia'da 9. yüzyılın başında Bagraduni Hanedanlığı'ndan Aşod adlı bir prens hüküm sürmüştür. Araplarla birlikte hareket ettiği için 750 yılında Armenialı ailelerin isyanı sonucunda Krikor Mamigonyan tarafından gözleri oyulan Aşod Bagraduni'nin oğlu Smbad'dan olan torunu Cesur Aşod Bagraduni, 806 yılında Halife Harun Reşid tarafından Armenia Prensi olarak atanmıştır. 826 yılındaki ölümüne kadar bu görevi yürüten Mşager (Etyiyen) lakaplı Aşod Bagraduni, Armenia'da Halife'ye karşı olan emirleri kontrol altına almaya çalışmış; özellikle Malazgirt hâkimi Cahap el-Kaysi'den Arşarunik mıntıkasının bir kısmını, Daron'un büyük bölümünü ve güneyindeki Khoyt'tan Sanasun'a kadar olan bölgeyi ele geçirmiştir. Arzen mıntıkasının kontrolünü sağlayan Müslüman emir Musa ibn Zurarah ve Vaspuragan hâkimi Ardzruni ailesiyle evlilik yoluyla akrabalık kurmuş ve yönetimini güçlendirmiştir.[342]

826 yılındaki ölümünden sonra Armenia Prensliği Aşod Msager'in iki oğlu Bagarad ve Smbad arasında paylaşılmıştır. Bagarad Bagraduni Daron, Khoyt ve Sanasun mıntıkasına, kardeşi Smbad Aplapas (Ebu'l Abbas) Bagraduni de Şirag ve Arşarunik mıntıkalarına hâkim olmuştur.[343] Ancak Abbasi sarayında rehin olduğu belirtilen Smbad

---

[340] Ghevond, s. 153; Grousset, ss. 321, 322; "Strategos" unvanı genel olarak general anlamında kullanılan Bizans dönemi askeri terimidir. Ayrıca Bizans Thema'larını yöneten kişilerin de bu unvana sahip oldukları anlaşılmaktadır. Detaylı bilgi için Bkz: Alexander P. Khazdan, "Strategos", **Oxford Dictionary of Byzantium**, (Ed. Alexander P. Kazhdan at.al.), Volume 3, Oxford University Press, Oxford, 1991, s.1964.
[341] Grousset, s. 323.
[342] Ghevond, ss. 64, 65; Thomas Artsruni, **History of The House of The Artsrunik'**, Translated by Robert W. Thomson, Wayne State University Press, Detroit, 1985, s. 172; Laurent, ss. 335, 336; Aram Ter-Ghewondyan, **The Arab Emirates in Bagratid Armenia**, Translated by N.G. Garsoian, Lisbon, 1976, ss. 38-40; Grousset, s. 326.
[343] Grousset, s. 333; Artsruni, ss. 219-223; İbnü'l Esir, Cilt 7, ss. 56, 57.

Bagraduni'nin bu göreve halifenin kendisini 826'da atamasının aksine görevi alması 830 yılında mümkün olmuştur.[344]

837 yılında Bizans İmparatoru Theophilos tarafından Armenia üzerine iki ordu gönderilmiştir. Bunlardan biri Malatya, Harput ve Şimşat (Samsat) gibi önemli şehirleri tahrip ederek Dördüncü Ermenistan olarak adlandırılan Daron ve çevresi ile Erzurum ve Kars'a kadar olan bölgeyi büyük oranda ıssızlaştırmıştır.[345] Bu akınlara karşı Daron'daki Armenia Prensleri Prensi Bagarad Bagraduni ile Vaspurakan'ın Ardzruni Hanedanından Prensi Araplarla birlikte hareket etmiştir. Arap ordularıyla birlikte Armenialı ordular Amorion'a kadar giderek Bizans topraklarını yağmalamıştır.[346]

Halife Mütevekkil zamanında 849 yılında Armenia'da vergileri toplamak üzere Ebu Said Muhammed adlı bir komutan görevlendirilmiş ve bu komutan da Malazgirt Hâkimi Kaysilerin bölgedeki vergiyi toplamasını salık vermiştir. 850'de El Cahap adlı Kays yöneticisi Vaspurakan mıntıkasında yer alan Elbak (Başkale) ve civarını yağmaladıktan sonra Erciş yakınına yerleşmiş ancak Vaspurakan Prensi Aşod Ardzruni'nin baskınıyla Bargiri'ye (Muradiye) çekilmiştir.[347]

Halifenin, Daron mıntıkasının vergisini toplamak üzere görevlendirdiği Erzen Emiri Musa ibn Zurarah bir orduyla Daron mıntıkasına hareket etmiş, bunu haber alan Bagarad Bagraduni ise Vaspurakan Prensi Aşod ile ittifak kurma yoluna gitmiştir. Bu ittifak içerisinde Armenialı birçok hanedan üyesi Emir Musa'ya karşı savaşmış ve Arap ordusu Şahastan Bitlis'e çekilmek zorunda kalmıştır.[348] Bu dönemde Bitlis'in "Şahastan" yani başkent olarak adlandırılması, şehrin bir yönetim merkezi olduğunu göstermektedir.

Bu başarısız vergi toplama girişimlerinden sonra halife tarafından, ölen Armenia Valisi Ebu Said'in yerine oğlu Emir Yusuf (İbnü'l Esir'e göre Yusuf bin Muhammed)[349] görevlendirilmiş ve Armenia üzerine çok geçmeden yeni bir sefer tertiplenmiştir. Emir Yusuf Vaspurakan'ın Elbak (Başkale) mıntıkasından Armenia'ya girmiş ve Vaspurakan Prensi Aşod'u huzuruna çağırtmıştır. Ancak buna karşı temkinli bir yol izleyen Vaspurakan Prensi bu teklifi reddetmenin yanında annesi Bagraduni Prensesi Hripsime'yi

[344] Grousset, s. 334.
[345] Laurent, ss. 211, 212.
[346] Grousset, s. 337; Laurent, s. 212.
[347] Artsruni, ss. 173-175; Laurent, s. 324; Grousset, s. 338.
[348] Artsruni, ss. 176, 177; Grousset, ss. 338, 339.
[349] İbnü'l Esir, Cilt 7, s. 56.

birçok hediyelerle Emir Yusuf'a elçi olarak göndermiş ve Emir Yusuf da bu hediyeleri kabul edip Vaspurakan'dan çıkarak Bznunik'teki Müslüman Ahlat şehrine yerleşmiştir.[350]

Ahlat'tan Daron Hâkimi ve Armenia Prensleri Prensi Bagarad Bagraduni'yi Armenia'nın tamamının yönetimini kendisine bırakacağı vaadiyle yanına çağıran Emir Yusuf, Prens Bagarad'ın davete icabet etmesi ve maiyetindekilerle birlikte Ahlat'a gelmesiyle kendisini tutuklamış ve halifelik makamının bulunduğu Samarra'ya göndermiştir. Emir Yusuf da kışı geçirmek üzere Bagarad Bagraduni'nin yönetim merkezi Daron'a yerleşmiştir.[351] Ancak 852 yılının kışı bitmeden Daron'un Khoyt mıntıkası sakinleri Emir Yusuf'a saldırıp kendisini öldürmüş ve orduyu dağıtmıştır. Khoyt mıntıkası olarak adlandırılan alan Bitlis ile Muş kent merkezini birbirinden ayıran dağlardan başlayarak Sason'a kadar uzanmaktadır. Nitekim Artsruni, Khoyt sakinlerinin birbirinden oldukça uzak köylerde izole şekilde yaşadıklarını ve dillerinin birbirinden farklı olduğunu, anlaşmak için de tercümana ihtiyaç duyduklarını aktarmaktadır.[352]

Emir Yusuf'un öldürülmesi ile Erzen Hâkimi Musa ibn Zurarah'ın da Khoyt sakinleri ve Bagraduni Hanedanıyla iş birliği içerisine girdiği görülmektedir. Nitekim Emir Musa da Vaspurakan Prensliği gibi Bagradunilere evlilik yoluyla bağlıydı. Halife Mütevekkil bu başarısızlıklardan sonra Boğa el-Kebir adlı Türk komutanı 200 bin kişilik bir orduyla Armenia üzerine göndermiştir. 852 yılında Armenia'ya giren Boğa el-Kebir Ahlat'ta karargâh kurmuş ve ilk olarak Daron mıntıkasına saldırarak Bagarad Bagraduni'nin oğulları Aşod ve Tavit'i esir almıştır. Boğa el-Kebir, Van Gölü'nün kuzeyindeki Apahunik mıntıkası üzerine giderken kumandanlarından Zirek de gölün güneyindeki Rşdunik ve Mogk mıntıkaları ile Van şehrini işgal ederek kontrol altına almış ve yağmalamıştır.[353]

Bu harekât sırasında Emir Boğa Vaspurakan Prensi Aşod Ardzruni'yi ve hanedanlık üyelerinin tamamını ele geçirerek halifelik makamının bulunduğu Samarra'ya göndermiş ve Dvin'e giderek yönetim merkezini kurmuştur.[354] 853 yılında Emir Boğa

[350] Artsruni, ss. 183, 184; Grousset, s. 340.
[351] Artsruni, ss. 184, 185; İbnü'l Esir, Cilt 7, s. 56; Grousset, s. 340.
[352] Artsruni, ss. 185-188; Grousset, s. 341.
[353] Artsruni, ss. 194, 195; Grousset, ss. 341, 342.
[354] Artsruni, ss. 204, 205; İbnü'l Esir, Cilt 7, s. 57; Grousset, s. 344.

Armenia'daki Hıristiyanların yanı sıra isyancı Müslüman emirler üzerine de sefer düzenlemiştir. Bu isyancılardan Erzen Emiri Musa ibn Zurarah yakalanıp Samarra'ya gönderilirken, Tiflis Emiri İshak öldürülmüştür.[355]

İbnü'l Esir'de ise Boğa el-Kebir'in Musul ve Cezire üzerinden Erzen'e gelerek Musa ibn Zurarah'ı zapt edip halifelik sarayına gönderdiği ve buradaki 30 bin kişiyi öldürerek birçoklarını da esir olarak aldığı aktarılmaktadır. Sonrasında Vaspurakan'daki Elbak (Başkale) mıntıkasına geldiği belirtilen Emir Boğa'nın, Ebu'l Abbas Aşot bin Hamza'yı (Aşod Ardzruni) esir aldığı ve halifelik sarayına gönderdiği belirtilmektedir.[356]

Armenia'nın neredeyse tamamının Emir Boğa el-Kebir tarafından kontrol altına alındığı bu dönemde, Armenialı yönetici ailelerinin önemli üyeleri halifelik makamının bulunduğu Samarra'ya gönderilmiştir. Sürgün edilenlerden ayrı olarak özellikle Mogk (Moxoene-Bahçesaray) prensinin yerini koruyarak mülkünde kaldığı ve Araplarla birlikte hareket ettiği aktarılmaktadır. Ancak sürgün edilenlerin yerine yine kendi klanlarından kişilerin halifeliğe bağlı kalacak şekilde sembolik olarak yönetimlerini sürdürdüğü görülmektedir.

Armenia'daki yöneticilerin Samarra'ya gönderilmesinden sonra Vaspurakan ile Van Gölü'nün güneyinde bulunan Mogk ve Rşdunik mıntıkalarında Ebu Cafer Ardzruni önderliğinde isyancı bir ordu toplanmıştır. Ebu Cafer, amcası ve Sahak Ebu'l Mukaddem adlı isyancı liderleri Emir Boğa'ya karşı Vaspurakan'da Elbak'tan (Başkale) Culamerik (Hakkâri) mıntıkasına kadar ele geçirerek Van Gölü'nün kuzeyine doğru hareket etmişlerdir. Daha sonra başlarına yine Ardzruni Hanedanından, Emir Boğa'nın seferi sırasında dayısı Kurdik Mamigonyan'a sığınan Gurgen Ebubelc Ardzruni'nin geçtiği isyancı orduları, Boğa el-Kebir'in gönderdiği bir Arap kuvvetini ortadan kaldırmıştır. Bir süre sonra Emir Boğa tarafından hakimiyeti tanınan Gurgen Ebubelc, Vaspurakan ve çevresine hükmetmeye başlamıştır. Vaspurakan'da Bizans İmparatorluğu'nun kısmî desteği ve Abhaz, Gürcü ve Ardahan Prensliklerinin askeri desteğini alan bir başka Ardzruni Krikor, kuzeni Gurgen Ebubelc'e karşı bir harekât yürütmüşse de çok geçmeden

[355] Grousset, s. 345.
[356] İbnü'l Esir, Cilt 7, ss. 56, 57.

anlaşma yoluna giderek toprakları paylaşmışlardır. Bu dönemde Gurgen yönetim merkezini Rşdunik'e kurmuştur.[357]

858 yılında halife tarafından Samarra'da tutulan Aşod Ardzruni'nin oğlu Krikor Dereng, hakimiyet nişanları verilerek Vaspurakan'a gönderilmiştir. Amcası Gurgen Ardzruni'nin yardımıyla Vaspurakan'ı kontrol altına alan Krikor Dereng, halihazırda Vaspurakan'da bulunan diğer Gurgen'i yenilgiye uğratmış, 862 yılında tekrar karşı karşıya gelmişlerse de galip gelen yine Krikor olmuştur.[358]

862'de halifenin Armenia Emiri Ali bin Yahya el-Armani tarafından Armenia Prensleri Prensi olarak Pakaran Hâkimi Smbad Ebu'l Abbas Bagraduni'nin oğlu Aşod Bagraduni getirilmiştir.[359] Armenia'daki yönetici ailelerin üstünde bir konuma gelmesinin halifelik makamıyla olan sıkı bağlardan kaynaklandığı düşünülebilir.

Aşod'un halifelik makamı adına yaptığı işlerden biri Mamigonyan sülalesini tarih sahnesinden kaldırmak olmuştur. Nitekim bu görev neticesinde Kurdik Mamigonyan'ın oğlu Krikor Mamigonyan'ın kesilen kafasını Arap Emiri Muhammed b. Halid'e göndermiş ve Mamigonyanların mülkü Bagradunilerin hakimiyetine geçmiştir. Daha sonra Vaspurakan'daki yönetimi zayıflatmak ve Armenia'da güçlü bir konuma erişmek amacıyla Krikor Dereng'in tutsağı Gurgen Ebubelc'i serbest bıraktırmış ve Vaspurakan'ın bir kısmını kendisine vermiştir. Çok geçmeden Krikor Dereng üzerine sefere çıkan Aşod Bagraduni, Van civarındaki bir muharebede Krikor'u yenmiş ve esir almıştır.[360]

Aşod Bagraduni, Vaspurakan'daki galibiyetinden sonra yöneldiği Rşdunik mıntıkasında hakimiyeti elinde bulunduran bir başka Ardzruni, Grousset'e göre küçük evladın soyundan gelen Gurgen Ebubelc Ardzruni'nin Akdamar yakınlarındaki Noragükh'te (Günümüzde Van'ın Gevaş ilçesine bağlı Hasbey köyü[361]) konuşlandırdığı ordusuna karşı üstünlük sağlayamamış ve taraflar arasında barış yapılmıştır. Bu barış neticesinde Aşod Bagraduni'nin kızı Sopya ile Krikor Dereng evlenmiş ve Ardzruni ile Bagraduni aileleri evlilik yoluyla müttefik olmuşlardır.[362]

---

[357] Artsruni, ss. 256-264; Grousset, ss. 350-352.
[358] Artsruni, ss. 264-271; Grousset, ss. 352, 353.
[359] Grousset, ss. 353, 354.
[360] Artsruni, s. 270.
[361] https://nisanyanmap.com/?yer=33768&haritasi=hasbey (12.03.2023).
[362] Artsruni, ss. 270, 271; Laurent, s. 217; Grousset, ss. 355, 356.

Bu barışı sağlayan Gurgen Ebubelc Ardzruni, Van Gölü'nün kuzeydoğusunda bulunan Mardastan yöresine sahip olmanın yanında gölün güneydoğusundaki Andzevatzik'e de dul prensesle evlenerek sahip olmuş; Rşdunik'le birlikte Daron ve Bitlis mıntıkaları ile Arzenene'deki bir kısım toprağı da alarak hakimiyet alanını genişletmiştir.[363]

Armenia'nın güneybatı kesiminin büyük bölümünü kontrolü altına alan ve hakimiyet alanını sürekli genişleten Gurgen'e karşı doğusundaki Vaspurakan Prensi Krikor Dereng'in halifelik sarayından kurtulan babası Aşod Ardzruni, kuzey Armenia'daki güçlü Aşod Bagraduni'nin oğlu Sahak Bagraduni ile Mogk Prensi Muşeğ ve Arzenene'deki aşiretlerden destek alarak karşı koymaya çalışmıştır. Aşod Ardzruni'nin topladığı birlikler Andzevatzik'in Kanguar adlı kalesinde Gurgen'i iki ay boyunca kuşatmış ancak başarılı olamamıştır. Kuzeydeki Bagradunilerin destek kuvvetleri geri çekilince de Vaspurakan Prensi'nin babası Aşod Ardzruni, kuzen Gurgen Ebubelc Ardzruni ile barış yapma yoluna gitmiştir.[364] Bu anlaşmadan sonra 870-71 yıllarında Aşod Ardzruni, birliklerini Van Gölü'nün kuzeydoğusunda Amiuk zirvelerinde konuşlanmış Utmani'k kabilesi ve Malazgirt hâkimi Arap Kays Hanedanı üzerine göndermiştir. Ancak Utmani'k'e karşı başarılı olamayan ordu, Vaspurakan'daki bir başka şehir olan Varag'ı Araplardan almayı başarmıştır.[365]

Vaspurakan Prensliğinin, Arap Kaysîler'e ve müttefikleri Utmani'klere saldırısı sonrası Mogk'tan Arzen'e kadar olan bölgeyi ve Daron'u elinde bulunduran kuzenleri Gurgen Ebubelc Ardzruni ile olan barışın Müslümanlar üzerindeki tehdidini gören Diyarbakır'daki Şeybani Emirliği, Kaysîlerin de isteğiyle Vaspurakan Prensliği ve müttefiği Gurgen Ardzruni'ye karşı bir orduyu Armenia'ya göndermiştir. Şeybani Emiri İsa (Yişe) b. eş-Şeyh, bizzat kumanda ettiği 15 bin kişilik ordusuyla Van civarına kadar gelerek Armenia'nın güneyini ele geçirmiş ve nihayetinde Ardzrunilerden Gagik Ebu Mervan adlı bir hanedanlık üyesinin katkılarıyla ateşkes sağlanmıştır. Ardzrunilerin birçok kayıp verdiği bu çarpışmalar sırasında Vaspurakan'a çekilen Aşod Ardzruni'nin aksine İsa b. eş-Şeyh Van'da kalmıştır.[366]

---

[363] Grousset, s. 359.
[364] Artsruni, ss. 276, 277.
[365] Artsruni, ss. 277-281; Laurent, s. 325; Grousset, ss. 361, 362.
[366] Artsruni, s. 279; Grousset, s. 362.

İsa b. eş-Şeyh'in Barda'da Armenia Emiri olarak görevlendirdiği Muhammed el-Yemenî adlı emir bir süre sonra Şeybani emirine karşı ayaklanmış ve Müslümanlar arasında Armenia'da bir savaş cereyan etmiştir. Bu savaşta Şeybani emiriyle birlikte hareket eden Armenialı yöneticilerin yardımına rağmen başarı sağlanamamıştır. 877 yılı civarında halifelik sarayından Armenia üzerine yeni bir emir görevlendirilmesi talep edilmiş ve Halife Muhtedi tarafından daha önce de Armenia'da görev yapan Ahmed (Muhammed)[367] b. Halid görevlendirilmiştir. Yeni Emir'in Armenia'ya gelişi sırasında Armenia'daki yöneticilerin kendisini Datuan'da (günümüzde Bitlis'e bağlı bir ilçe olan Tatvan) karşıladıkları aktarılmaktadır. Bu karşılama sırasında Krikor Dereng ile Daron Prensi Kuropalates Aşod Bagraduni, Mogk Prensi Muşeğ ve Kays Emiri Ebu'l Werd hazır bulunmuş ve Müslüman Ebu'l Werd yeni emir Ahmed b. Halid'e Dvin'e kadar eşlik etmiştir.[368]

878 yılında Vaspurakan Prensi Krikor Dereng, Daron Prensi Kuropalates Aşod Bagraduni'yi ele geçirerek yerine damadı ve aynı zamanda prensin kardeşi David Bagraduni'yi geçirmiştir. Bu değişim Müslüman emiri tarafından da onaylanmıştır. Yine aynı yıl Armenia Prensleri Prensi Aşod Bagraduni Dvin'de yeni Emir Ahmed b. Halid'i karşıladıktan sonra temkinli bir politika izlemiş ve birtakım casusluk faaliyetlerinden sonra emirin yazışmalarını ele geçirerek kendisine karşı bir harekât planlandığını ortaya çıkarmıştır. Müslüman emirden önce davranarak kardeşi Apas (Abbas) komutasındaki kuvvetlerle emiri kuşatmış ve bulunduğu yerden çıkararak Kays Hanedanlığı hakimiyetindeki Malazgirt'e geçmesini sağlamıştır. Daha sonra Malazgirt'i de kuşatan Aşod Bagraduni, Daron'daki hanedanlık mücadelesi sebebiyle kısa sürede kuşatmayı kaldırmıştır.[369]

Bitlis'in de içerisinde yer aldığı Daron mıntıkasında, Gurgen Ebubelc Ardzruni'nin yerinde 878 yılında Bagraduni Hanedanlığından Kuropalates Aşod Bagraduni'nin bulunduğu görülmektedir. Şeybani Emiri İsa b. eş-Şeyh'in Armenia seferi sırasında Bitlis geçidini izleyerek içeri girdiği ve Van'a kadar ilerlediği göz önüne alınırsa Daron'un, ilk olarak Müslümanların eline geçtiği ve sonrasında Bagraduniler'e verildiği

[367] N. Adontz, "Les Taronites En Arménie Et A Byzance", **Byzantion**, 1934, Volume 9, No. 2 (Les Taronites), s. 727.
[368] Artsruni, ss. 281-283; Ter Ghewondyan, s. 58; Grousset, s. 365.
[369] Artsruni, ss. 283, 284; Adontz, s. 723; Grousset, s. 366.

düşünülmektedir. Nitekim Vaspurakan Prensliğinin Daron üzerinde hakimiyet kurma çabalarının da Ardzruni ve Bagraduni Hanedanları arasında gerçekleşen hakimiyet mücadelesiyle açıklanabileceği kanaatindeyiz.

Vaspurakan Prensi Krikor Dereng'in Kuropalates Aşod Bagraduni'yi esir olarak Hasan adlı yeğeninin topraklarında tuttuğu aktarılmaktadır. Bir süre sonra Hasan adlı yönetici, Kuropalates Aşod'la birlik olarak Krikor Dereng'i ele geçirmiş ancak Prensler Prensi Aşod Bagraduni'nin müdahalesiyle Krikor kurtulmuştur. 884 yılında Hasan'ı ele geçiren Krikor Dereng mülküne de el koymuş ve onu hapsetmiştir. Bir süre sonra rakip olarak gördüğü Gagik Ebu Mervan Ardzruni'yi kendisine teslim etmesi şartıyla Hasan'ı serbest bırakmış ve Ebu Mervan'ın dostu olan Hasan da bu teklif karşılığında anlaşmaya uyarak Ebu Mervan'ı Krikor Dereng'e teslim etmiştir. Bagaran'ın hâkimi Armenia Prensleri Prensi Aşod Bagraduni, Armenialı Hanedanların birleşmesi ve isteğiyle halife tarafından Armenia Kralı olarak atanmıştır.[370] 885-886 yıllarında olduğu düşünülen bu atamanın sebeplerinden en önemlisinin hiç kuşkusuz Bizans İmparatorluğu'nun yeniden güç kazanması ve halifelik topraklarına saldırıları olmalıdır. Nitekim Bizans İmparatoru Basileios'un da Aşod Bagraduni'yle barış içerisinde olduğu görülmektedir.[371]

Vaspurakan'da başka rakibi olmayan Krikor Dereng, hakimiyet alanını genişletmek üzere girdiği mücadelelerin birinde, önceden ele geçirdiği Hoy mıntıkasına giderken bir pusu sonucunda öldürülmüştür.[372] 887 yılındaki ölümüyle Krikor Dereng, arkasında en büyüğü dokuz yaşında üç erkek çocuk bırakmıştır. Bunlardan en büyüğü Aşod Ardzruni, Armenia Prensler Prensi Aşod Bagraduni'nin desteğiyle hücrede tutulan Gagik Ebu Mervan'ın vesayeti altında Vaspurakan hakimiyetine getirilmiştir. Ebu Mervan'ın Aşod Bagraduni'nin oğlu Şabuh'un kızıyla evli olduğu ve bu sebeple kendisine naiplik verildiği aktarılmaktadır. Aşod Bagraduni'nin, Daron Hâkimi David'in oğlu Aşod'la da kendi torunlarından birini evlendirdiği ve bu yolla Armenia'daki gücünü artırdığı görülmektedir.[373]

Aşod Bagraduni, krallığı süresince Malazgirt ve Dvin'deki Müslüman emirlerin içerisinde bulunduğu Armenia'daki yöneticilerin tamamını egemenliği altına almıştır.

[370] Drasxanakertc'i, s. 128; Grousset, s. 374.
[371] Drasxanakertc'i, s.128.
[372] Artsruni, ss. 288, 289; Drasxanakertc'i, s. 129; Grousset, ss. 367, 368.
[373] Artsruni, ss. 291, 292; Grousset, ss. 368, 369.

Armenia Krallığı'nda önemli bayındırlık faaliyetleri yürüttüğü ve daima iyiliği öğütleyen bir yönetici olduğu aktarılan Aşod Bagraduni'nin ölümünden sonra 890 yılında yerine oğlu Smbad Bagraduni geçmiştir.[374] Aşod Bagraduni'nin askeri birlikler komutanı (Sparapet) kardeşi Abbas, yeni kral Smbad'a başkaldırmış ve çatışmalar iki yıl boyunca sürmüştür. Smbad Bagraduni'nin Kars'ı kuşatması ve Abbas'ın barış teklif etmesiyle anlaşmazlık giderilmiş ve 892'de halifelik makamı ve Bizans İmparatoru VI. Leon Smbad Bagraduni'nin krallığını onaylamışlardır. Halifelik makamı adına bu onayı Azerbaycan Valisi Sacoğullarından Emir Afşin iletmiştir.[375]

Bizans İmparatorluğu'nun Erzurum üzerine seferi Armenia'da durumları değiştirmiştir. 895 yılındaki bu seferde Bizans'la ilişki içerisinde olan Armenia Kralı Smbad Bagraduni'ye karşı Azerbaycan'ın Müslüman Valisi Afşin harekete geçmiş; ancak kralın 30 bin kişilik ordusuna karşı anlaşma yoluna gidilmiş ve Smbad Bagraduni Bizans ile halifelik makamı arasında aracı konumuna gelmiştir.[376]

878 yılından beri Daron ve civarını elinde bulunduran ve Ermeni tarihçileri tarafından Arkaik (Küçük Kral) olarak anılan David 895 yılında ölmüş ve yerine yeğeni Gurgen geçmiştir.[377] 897 yılına kadar bu görevde kalan Gurgen'in hakimiyeti Diyarbakır'daki Şeybani Emirliği'nin Daron ve çevresini ele geçirmeleriyle son bulmuştur.[378] Ahmed b. İsa eş-Şeyh Daron'u istila ederek Gurgen'i öldürmüş ve Armenia Kralı Smbad Bagraduni'nin Daron'u yeğen Aşod Bagraduni'ye bırakması teklifini reddederek Armenia'ya savaş açmıştır. Bunun üzerine Smbad Bagraduni topladığı ordusuyla Ahmed b. İsa'nın ordusunun karşısına çıkmış ancak Tukh mevkiinde (Günümüzde Bitlis'in Tatvan ilçesinin çıkışında, Van yolu üzerinde bulunmaktadır) gerçekleşen muharebede üstünlük sağlayamadan geri çekilmiştir.[379] Yine aynı yıl, yani 898'de Ahmed b. İsa ölmüş ve Daron üzerindeki hakimiyeti son bulmuştur.[380] Bu yılda Daron hâkimi olarak Krikorik adlı bir yönetici görülmektedir.[381] Bizans İmparatorluğu

[374] Grousset, s. 376.
[375] Drasxanakertc'i, ss.130-137; Grousset, s. 377.
[376] Grousset, ss. 378, 379.
[377] Adontz, Les Taronites, s. 724; Grousset, s. 480.
[378] Artsruni, ss. 298, 299; Grousset, s. 481.
[379] Artsruni, ss. 298, 299; Adontz, s. 731; Grousset, s. 481.
[380] İbnü'l Esir, Cilt7, s. 409.
[381] Constantine Porphyrogenitus, **De Administrando Imperio**, Translated by R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington, 1967, s. 189; Adontz, Les Taronites, s. 716; Grousset, s. 481.

ile oldukça iyi ilişkiler içerisinde bulunan Krikorik, İmparator'dan Daron Strategos'u unvanını almış ancak halifelik makamı ile arasını bozmamıştır.[382]

Krikorik'in 923 yılında ölümünden sonra toprakları, oğulları Aşod ve Bagarad ile kardeşi Ebu Ganim'den (Abokanem) olan yeğenleri arasında paylaşılmıştır. Bir süre sonra topraklar yine Krikorik'in oğullarının hükmüne geçmiş ve Bagarad (Porphyrogenitus'ta Pankratios) Daron'un kuzey kesimlerini kontrol ederken Sasun ve Kulp mıntıkasının kontrolü kardeşi Aşod tarafından sağlanmıştır.[383]

928 yılında Bizans Domesticus'u büyük bir orduyla Armenia'ya girmiş ve Müslümanların hükmündeki Ahlat'ı ele geçirerek camideki minbere haç dikmiştir. Aynı işlem Bitlis'te de tekrarlanmış ve bölge halkı Bizans'tan kurtulmak için halifelik makamından yardım istemesine rağmen umduğunu bulamamıştır.[384]

940 yılında Halep'in Hamdani Emiri Seyfüddevle, Bizanslılar üzerine sefere çıkmış; Diyarbakır ve Meyyafarikin'i ele geçirerek Arzen'e dönmüş ve kışı burada geçirdikten sonra, Bitlis geçidinden geçerek Ahlat'a ulaşmıştır. Buraları hakimiyeti altına alarak vergilendirdikten sonra İbn Tornig'in mülkünü ve Ahlat'a bağlı olan küçük Muş şehri ile önemli bir mabedi yıkmış, Aşod'un elinde bulunan Sasun ve Kulp mıntıkalarını da ele geçirmiştir.[385] Burada İbn Tornig olarak sözü edilen yönetici Grousset'e göre Krikorik'in oğlu Bagarad'dan başkası değildir.[386]

Bitlis ve çevresindeki Hamdani hakimiyeti Grousset'e göre çok sürmeden sona ermiş ve yerini tekrar Daron Prensi Aşod'un egemenliği almıştır. 967 yılına kadar hükmettiği anlaşılan Aşod'un, Bizans sarayının en üst rütbesi olan ve eyalet valilerine verilen "Protospatharios" unvanıyla Daron'da hakimiyetini sürdürdüğü aktarılmaktadır.[387] 967 yılındaki ölümünden sonra Daron'un tamamıyla Bizans hakimiyetine geçtiği kabul edilmektedir. Grousset, Cedrenus'tan aktararak Daron

[382] Porphyrogenitus, s. 190, 191; N. Adontz, "Observations Sur La Généalogie Des Taronites: Réponse Au R. P. V. Laurent", **Byzantion,** 1939, Volume 14, No. 2 (Observations), s. 412; Adontz, Les Taronites, ss. 716, 717; Grousset, s. 482.
[383] Grousset, s. 483.
[384] İbnü'l Esir, Cilt 8, s. 166.
[385] G.W.Freytag, "Geschichte der Dynastien der Hamdaniden in Mosul und Aleppo", **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, Volume 10, No. 3, 1856, s. 467; Joseph Markuart, **Südarmenien und die Tigrisquellen**, Wien, 1930, s. 304; Grousset, s. 483.
[386] Grousset, s. 483.
[387] Porphyrogenitus, s. 195; Adontz, Observations, s. 412; Grousset, s. 483.

ülkesinin, Grigorios ve Pankratios adlı kardeşlerin Bizans İmparatorluğu'ndan "patricius" unvanı ve bazı topraklar alarak Bizans'a devredildiğini ancak bunun inandırıcı olmadığını ve baskıyla toprakların Bizans eline geçtiğini belirtmektedir.[388]

Daron'u ele geçiren Bizans İmparatorluğu, Komutan Bardas Phokas önderliğindeki orduyla 968-969 yılından itibaren Müslümanların yönetimindeki Malazgirt merkezli Abahunik mıntıkasına girmiş ve Malazgirt'i alarak surlarını yıktırmıştır.[389] Ancak bu dönemde Ahlat ve Erciş'in içerisinde bulunduğu Bznunik mıntıkası ile Bitlis şehri ve Bitlis geçidi Müslüman emirlerin hükmü altında olmalıdır.

969 yılında Bizans İmparatorluk tahtına II. Basileos geçmiş ve 976'da Mezopotamya Theması'nın kuzeyini elinde bulunduran Bizans Valisi Bardas Skleros, imparatora karşı ayaklanmıştır. Hamdani Emirliği, Armenia'dan Daronlu Krikor ve Bagrad ile Mogk Prensi Zaphranik'in desteğini alan Skleros, 4 yıl boyunca bu isyanı sürdürmüş ve İmparatorluğun Bizans, Trak ve Makedon kuvvetlerinden oluşan ordularına karşı savaşmıştır.[390]

2.11. Mervani Devleti Dönemi

Bizans İmparatorluğundaki bu karışıklıklar, Bitlis'in güneyinde, Hizan ve Şirvan arasındaki dağlarda hüküm süren Humeydi Aşiretinden Baz b. Dostik adlı bir komutanın Erciş ve Abahunik mıntıkalarını ele geçirmesine yaramıştır.[391] İbnü'l Esir'e göre Buveyhi Hükümdarı Adududdevle zamanında Diyarbakır ve çevresinde yağma hareketleri yürüten Baz, hükümdarın ölümünden sonra Diyarbakır ve çevresini hakimiyetine almış ve buradan Musul'a kadar birçok bölgeyi ele geçirmiştir. Bütün bunlardan önce Baz'ın yeterince güç topladığında ilk olarak Armenia'ya girdiğini ve Erciş'i ele geçirdiğini aktarmaktadır.[392] Baz'ın Van Gölü'nün kuzeyinde hakimiyetini pekiştirerek Ahlat'a ve Malazgirt'e hakim olduğu ve harap haldeki Malazgirt surlarını yeniden yükselttiği

[388] Grousset, s. 483, 484.
[389] Des Stephanos von Taron (Asoghik), **Armenische Geschichte**, Translated by Heinr. Gelzer & Aug. Burckhardt, Leipzig, 1907, ss. 131, 132; Grousset, s. 483.
[390] Asoghik, ss. 140, 141; Thomas Ripper, **Diyarbekir Merwanileri**, Çev. Bahar Şahin Fırat, Avesta Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 141.
[391] Asoghik, s. 141; Grousset, s. 495.
[392] İbnü'l Esir, Cilt 9, ss. 36, 37.

belirtilmektedir.[393] Ripper, er-Rudrawari'den aktararak, Baz'ın 983'te Büveyhi komutanı Behram'la yaptığı mücadeleden önce Meyyafarikin'i, 983'ten itibaren de Diyarbakır'dan Musul'a kadar birçok yöreyi ele geçirdiğini savunmaktadır.[394] Ancak İbnü'l Ezrak'a göre Meyyafarikin ve diğer bölgeler 985 yılından sonra Baz'ın eline geçmiştir.[395]

374/984-85 yılında Baz ve Büveyhi Hükümdarlığı arasında varılan anlaşma neticesinde Tur Abdin'in güneyinden başlayarak el-Cezire bölgesi Büveyhi hakimiyetine ve bunun kuzeyindeki bölgeler de Baz'ın kontrolüne bırakılmıştır.[396] 986 yılında Bağdat'tan dönen Bardas Skleros Malatya'ya yerleşerek Bizans'a karşı tekrar ayaklanmış ve Baz'dan destek istemiştir. Bu isteği geri çevirmeyen Baz, Skleros'a destek kuvvetlerle birlikte yeğeni Ebu Ali'yi göndermiştir. Grousset'in Baz'ın kardeşi olduğunu belirttiği Ebu Ali'nin Ripper'ın da tespitiyle ileride Mervani kurucusu olarak anılacak Ebu Ali b. Mervan'dan başkası olmadığı açıktır.[397]

377/987-88'de Büveyhi tahtındaki karışıklıklar bir kez daha Baz'ın Musul üzerine yürümesine fırsat vermiştir. Bu seferde Arap Ukaylilerle yapılan savaşta kardeşini kaybeden Baz, 379/989-90'da Büveyhi Hükümdarı Şerefü'd Devle'nin ölümüyle Tur Abdin'in tamamını ele geçirmiştir.[398] 380/990-91 yılında son kez Musul üzerine sefere çıkan Baz, 6 bin kişilik ordusuyla şehri kuşatmıştır. Hamdani Hanedanı'ndan iki kardeşin ele geçirdiği Musul'u kuşatan Baz'ın ordusu, Arap Ukaylilerin Hamdanilere yardıma gelmesiyle yenilgiye uğramış; ordu geri çekilirken at değiştirmeye çalışan Baz düşerek yaralanmış ve savaş meydanında öldürülmüştür.[399]

Savaş meydanından geri çekilen orduya komuta eden Baz'ın kız kardeşinden olma yeğeni Ebu Ali b. Mervan, Hasankeyf'e giderek kaleye çıkmış ve Baz'ın eşini de yanına alarak Meyyafarikin'e ulaşmıştır. Baz'ın Deylemli dul eşiyle evlenen Ebu Ali, Diyarbakır ve çevresini ele geçirerek hakimiyetini pekiştirmiştir.[400] Ebu Ali b. Mervan günümüzde bildiğimiz haliyle Mervani Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilmektedir.

---

[393] Asoghik, s. 141.
[394] Ripper, s. 148.
[395] İbnü'l Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, 2. Baskı, Koral Yayınları, İstanbul, 1990, s. 70.
[396] Ripper, ss. 152, 153.
[397] Grousset, s. 500; Ripper, s. 164.
[398] Ripper, ss. 152, 153.
[399] İbnü'l Esir, Cilt 9, ss. 64, 65; İbnü'l Ezrak, s. 74, 75; Ripper, s. 163.
[400] İbnü'l Ezrak, s. 77;

Ebu Ali b. Mervan'ın Diyarbakır ve çevresini hakimiyetine alması ve bu sırada Ukayli ve Hamdani emirleriyle çatışmaları Van Gölü çevresinde bazı zafiyetlere yol açmıştır. Baz'ın ölümüyle birlikte Van Gölü'nün kuzeyindeki Abahunik mıntıkasında bulunan Manazgerd şehri Tayklı Kuropalates David tarafından kuşatılmış, kıtlık ve kılıç zoruyla şehir teslim alınmıştır. Manazgerd'deki Müslümanları çıkaran Gürcü Prens, Ermeni ve Gürcü halkı buraya yerleştirdikten sonra Azerbaycan Emiri Revvadi Hükümdarı Memlan'a karşı savaşmak zorunda kalmıştır.[401]

İbnü'l Esir, 382/992-93 yılında Bizans İmparatoru'nun Ahlat, Erciş ve Malazgirt'i kuşattığını ve Mervani Hükümdarı Ebu Ali Hasan b. Mervan ile on yıllık bir anlaşma ilan edildiğini aktarmaktadır.[402] İbnü'l Ezrak, bu şehirlere Bargiri'yi de ekleyerek Bizans ordusunun Ebu Ali karşısında yenilgiye uğradıktan sonra barış istediğini ve bu sayede on yıllık bir silah bırakma anlaşması yapıldığını belirtmektedir.[403] Ebu'l Ferec Tarihi'nde ise Romalıların Ahlat, Erciş ve Malazgirt üzerinde hakimiyet sağladığı; Armenia yönetimini elinde bulunduran Ebu Ali'nin haraç ödemeye razı olmasıyla da kendisine devredildiği vurgulanmaktadır.[404] Ripper ise bu saldırının Ebu Ali'nin daha önce Bardas Skleros'un yanında Bizans'a karşı savaşmasının bir diyeti olabileceğini savunmaktadır.[405]

Ebu Ali Hasan b. Mervan 997 yılında Diyarbakır'da bir isyan sırasında öldürülmüştür. Kendisinden sonra Mervani tahtına kardeşi Mümehhidüddevle Ebu Mansur Said b. Mervan oturmuştur. Diyarbakır haricinde tüm Mervani topraklarına hükmeden Mümehhidüddevle, bölgedeki bütün aşiretleri kendisine bağlayarak önemli bir güç elde etmiştir.[406] Ebu Ali'nin ölümüyle Ahlat, bir kez daha Gürcü David tarafından kuşatılmıştır. 998 yılında Mervani Emiri Mümehhidüddevle Ahlat üzerine yürümüş ve Gürcü ordusu Paskalya gecesinde muhtemelen Revvadi güçlerinin gelişini haber aldıktan sonra geri çekilmişlerdir.[407] Ancak Ahlat'ı elde edemeyen David Malazgirt'i ele geçirmiş ve bu şehri koruyan Revvadi Emiri Memlan, Mervani şehri Erciş'e çekilmek zorunda

[401] Asoghik, s. 202; Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayi-namesi ve Papaz Grigor'un Zeyli**, Çev. Hrant Der Andreasyan, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, ss. 37 – 39; Grousset, s. 512.
[402] İbnü'l Esir, Cilt 9, s. 82.
[403] İbnü'l Ezrak, s. 77.
[404] Bar Hebraeus, **The Chronicle of Gregory Abu'l-Faraj**, Translated by Sir Ernest A. Wallis Budge, Volume I, Apa-Philo Press, Amsterdam, 1976, s. 178.
[405] Ripper, s. 172.
[406] İbnü'l Ezrak, ss. 92, 93.
[407] Ripper, s. 173.

kalmıştır.[408] Miladi 1000 yılında Gürcü David'in ölümüyle toprakları Bizans İmparatorluğu tarafından ilhak edilmiştir.

İbnü'l Ezrak, Bizans İmparatoru'nun 1001 yılında Diyarbakır ve Meyyafarikin taraflarına geldiğini ve Mümehhidüddevle ile barış yaparak geri döndüğünü belirtmektedir.[409] Buna karşın Asoghik, İmparator'un Arshamunikh mıntıkasındaki Erizay kentine geldiğini; Mervani emirinin İmparatorla buluşarak kendisinden "Magistros" unvanı ile ihtiyaç halinde Daron'daki Bizans askerlerinin yardımını alabileceği bir anlaşma sağlandığını aktarmaktadır.[410] Ripper ise Malazgirt'in Bizans tarafından alınması ve Mervanilerle yapılan bu barışın bağlantılı olduğunu; nitekim İmparator Diyojen zamanına kadar Bizans'ın Mervani hükmündeki Ahlat'a hiçbir saldırı gerçekleştirmediğini vurgulamaktadır. Ayrıca Nisibin'li Elias'tan aktararak Mervani ve Bizans sınırlarının onlarca yıl güven içinde olduğu ve Bizans'a karşı herhangi bir akının Mervani Devleti tarafından sert biçimde cezalandırıldığı anlaşılmaktadır.[411] Diyarbakır'dan Ahlat'a kadar olan bölgenin bağlantısını sağlamak kuşkusuz Bitlis geçidinin elde tutulmasına bağlıdır. Bu nedenle Mervani Devleti'nin Kuzey Mezopotamya'daki varlığıyla Armenia'daki hakimiyetini Bitlis şehrini elinde tutarak mümkün kıldığı kanaatindeyiz.

Mümehhidüddevle Ebu Mansur Said b. Mervan 401/1010-11 yılında veziri Şarve tarafından öldürülmüştür. Akrabaları ve ailesinin ileri gelenlerinin bir kısmının da öldürüldüğü bu olaylar sırasında emirin Siirt'te bulunan kardeşi Ahmed, çok geçmeden Mervani tahtının yeni sahibi olmuştur.[412] Nasruddevle Ebu Nasr Ahmed b. Mervan, Mervani tahtını 453/1062-63 yılına kadar en uzun süre elinde tutan hükümdardır. Ripper, Sibt ibn el-Cewzi'den aktararak Abbasi halifesinin 403/1014-15 yılında Ebu Nasr Ahmed'e hilat giydirerek resmen emir ilan ettiğini belirtir.[413] İbnü'l Ezrak ise Abbasi halifesinin hizmetçisi ile Büveyhi Sultanı'nın yaverinin hilatlerle Meyyafarikin'e geldiğini ve bütün Diyarbakır vilayetinin kendisine verilerek Nasruddevle unvanıyla onurlandırıldığını aktarmaktadır. Ayrıca aynı günün akşamında Mısır halifesinin elçisi de

[408] Grousset, s. 517.
[409] İbnü'l Ezrak, s. 96.
[410] Asoghik, s. 210.
[411] Ripper, s. 177.
[412] İbnü'l Ezrak, ss. 100 – 105.
[413] Ripper, s. 178.

gelerek kendisine hilat giydirmiş ve İzzuddevle unvanıyla onurlandırmıştır. Bunun ertesi günü de Bizans İmparatorluğu elçisi değerli hediyelerle yeni emirin huzuruna çıkmıştır.[414]

Erciş'in, 1023-26 yılları arasında Bizans Katepanosu Nikephoros Komnenos tarafından Müslümanlardan alındığını belirten Grousset, Bizans komutanı ile destekçisi Gürcü Kralı I. Giorgi'nin Bizans İmparatorluğu'na isyan etmesi sonrasında Komnenos'un kör edildiğini aktarmaktadır.[415]

1031 yılında Urfa'da hakimiyet süren iki emir bulunmaktaydı. Bunlardan Şebl adlı Numeyri emiri, Mervani Hükümdarı Nasruddevle'nin desteğiyle yönetimini sürdürmekteyken, kentin bir kısmını da Udair (Üzeyir) adlı başka bir Numeyri emiri yönetmekteydi.[416] Urfalı Mateos, Udair'in Şebl'i öldürmesiyle şehirde karışıklık çıktığını ve kale muhafızı Salman'ın Udair'in askerleri karşısında yetersiz kalarak Nasruddevle'den gelip Urfa'yı zapt etmesini istediğini aktarır. Nasruddevle, Bal el-Rais adlı komutanı bin kişilik bir süvari ordusuyla Urfa'ya göndererek Salman'ı çıkarmış ve kaleyi zapt etmiştir. Bal el-Rais daha sonra Udair'i bir ziyafet sırasında öldürmüş ve bunun üzerine Udair'in karısı Arapları toplayarak isyan etmiştir. Nasruddevle isyana direnemeyen emirin yardımına gelmişse de bir süre sonra geri çekilmiş ve Salman'ı tekrar Urfa'ya göndererek Bal el-Rais'i Meyyafarikin'e getirmiştir. Salman, bir süre sonra Samsat'taki Bizanslı Prens Maniag Georges'i Urfa'yı teslim alması için davet etmiştir. 400 adamla birlikte Urfa'yı teslim alan prens, Salman'ı Samsat'a göndermiş ve kaleye çıkmıştır. Bunun üzerine Mervani hükümdarı Nasruddevle Ebu Nasr Ahmed önderliğinde Müslüman ordusu Urfa üzerine sefere çıkmış ve şehri büyük oranda tahrip etmelerine rağmen teslim alamamıştır. Bu ordu içerisinde Bitlis'ten "Zora" adında bir emirin de bulunduğu aktarılmaktadır.[417] İbnü'l Esir ise İbn Utayr ve İbn Şibl hakimiyetinde bulunan Urfa'da, İbn Utayr'ın kendisine ait olan kısımları Bizanslılara satmasıyla Urfa'nın ele geçirildiğini ve Nasruddevle'nin ordularının da şehri geri alamadığını vurgulamaktadır.[418]

[414] İbnü'l Ezrak, s. 118; Ripper, s. 179.
[415] Grousset, s. 550.
[416] Ripper, ss. 368, 369.
[417] Urfalı Mateos, ss. 53 – 55.
[418] İbnü'l Esir, Cilt 9, ss. 317, 318.

425/1033-34 yılında ise muhtemelen Urfa'daki karışıklıklarla boğuşan Müslümanların durumunu fırsat bilen Bizans komutanı Konstantinos Kabasilas, Bargiri'yi kuşatarak ele geçirmiştir. Ancak Müslüman emirlerin toparlanarak Bargiri'yi geri aldığı ve işgalci orduyu yok ettiklerini belirten Grousset, bir yıl sonra Bizans İmparatoru IV. Mikhael'ın Patricius'u Niketas Pegonites'in Bargiri'yi bir kuşatma neticesinde tekrar ele geçirdiğini aktarmaktadır.[419]

427/1035-36 tarihinde Azerbaycan ve Horasan'dan gelen hacıların Ani ve Vestan civarında Ermeniler tarafından saldırıya uğramalarıyla Nasruddevle ve Senasin (Sasun) hâkimi arasında anlaşmazlık çıkmıştır. Nitekim hacılara saldırıların Senasin hakiminin yardımıyla yapıldığı ve gasp edilen malların Bizans topraklarına aktarıldığı belirtilmektedir. Nasruddevle bunun üzerine ordu toplayarak Senasin üzerine yürümek istemiş ancak Senasin kralının gasp edilen mallar ile esirleri serbest bırakacağını söylemesi üzerine seferden vazgeçmiştir. Bu barışın, Senasin ülkesinin zor ve dolambaçlı geçitlere sahip Bizans sınırındaki bir bölge olması sebebiyle mümkün olduğu düşünülmektedir.[420]

İbnü'l Ezrak, 434/1043 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey tarafından görevlendirilen iki emir, Boğa ve Anasıoğlu'nun, Diyarbakır üzerine sefer düzenlediğini aktarmaktadır. Tuğrul Bey'in bu yöreyi kendilerine dirlik olarak verdiğini belirten İbnü'l Ezrak, Diyarbakır şehrinin yağmalandığını ve Meyyafarikin üzerine gidildiğini belirtmektedir. Savunma durumuna geçen Mervani başkenti kuşatılmış; ancak bir süre sonra Selçuklu ordusu içerisinde çıkan anlaşmazlık neticesinde iki emir öldürülmüş ve bunu haber alan Nasruddevle askerleriyle başıboş kalan orduya saldırarak onları dağıtmıştır.[421]

Tuğrul Bey 446/1054-55 yılında Azerbaycan'daki Revvadi Emiri Ebu Mansur Vehsudan üzerine sefere çıkmış ve burayı itaat altına alarak Gence'ye hareket etmiş; Gence hâkimi Emir Ebu'l Esvar'ın da itaat etmesiyle Armenia üzerine yürüyerek Malazgirt'e saldırmıştır. Bu sırada Mervani Emiri Nasruddevle'nin de Sultan Tuğrul'a birtakım hediyeler gönderdiği aktarılmaktadır. İbnü'l Esir, Nasruddevle'nin bu olayların

[419] Grousset, ss. 550, 551.
[420] İbnü'l Esir, Cilt 9, ss. 343, 344.
[421] İbnü'l Ezrak, ss. 152, 153.

öncesinde Tuğrul Bey'e itaat ederek adına hutbe okuttuğunu belirtir. Sultan Tuğrul Erzurum'a kadar giderek buraları yağmalamış ve Bizans şehirlerinden birçok esiri beraberinde getirmiştir. Ancak kışın bastırmasıyla Malazgirt'i alamadan Azerbaycan'a dönmüştür.[422] Malazgirt kuşatmasında Bizans ordusunun gösterdiği direnişe karşılık Sultan Tuğrul'un Bitlis'ten on beş çemberli korkunç bir mancınık getirttiğini belirten Urfalı Mateos, mancınığa karşı geliştirilen birtakım yöntemlerin yetersiz kalmasından sonra Frank bir askerin Müslümanlar arasına karışarak mancınığı nasıl yaktığını anlatmaktadır.[423] Aristakes Lasdiverdzi Sultan Tuğrul'un Abhazya, Kafkaslar, Bargiri ile Bitlis'in kuzeyi ve batısını kapsayan Sim dağlarına ordu gönderdiğini belirtir.[424]

447/1055-56 yılında Nasruddevle'nin oğlu Cezire hâkimi Ebu'l Harb Süleyman öldürülmüştür. El-Cezire'nin doğusunda kalelere sahip olduğu belirtilen ve Buhtiyye Kürtlerinden olan Emir Musek b. el-Mücella ile arası bozulan Emir Süleyman, sorunu gidermek için halasının oğlu ve Beşneviyye Kürtlerinden Ebu Tahir'in kızıyla Emir Musek'i evlendirmiş ve kendi safına çekmiştir. Ancak Cezire'ye gelen Musek'i hapseden Emir Süleyman bir süre sonra onu öldürmüş; Beşnevi Ebu Tahir de damadının öldürülmesi üzerine Emir Süleyman'a düşmanlık etmiştir. Zehirlenerek öldürülen Ebu Tahir'den sonra oğlu Ubeydullah, Emir Süleyman ile anlaşmaya varmış ve Finik kalesinden çıkarak Cezire'ye doğru yol almış; Emir Süleyman da Cezire'den çıkarak Ubeydullah'ı karşılamaya gitmiştir. Karşılaştıklarında Ubeydullah Emir Süleyman'ı öldürmüştür. Bunun üzerine Ubeydullah'ın askerleri ile Buhtiyye kabilesi ve Musul Hâkimi Kureyş'in askerlerinden oluşan bir ordu Cezire üzerine yürümüş fakat Nasruddevle'nin oğlu Nasr'a karşı başarılı olamamıştır.[425]

Aristakes Lasdiverdzi, 1055-56 yıllarında Vaspurakan Kralı Aaron (Avan) Vestes'in oğlu Daron hâkimi Theodore'un Ahlat'ı yağmalayarak birçok ganimet aldığını, Müslümanların kendisine yazarak ganimetleri geri vermesini istediklerini aktarır. Bizans adına yapılan bu yağma hareketinde Theodore'un emrinde hareket eden bir Türkmen birliğinin bulunduğu ve bu birliğin de Müslümanlara teslim edilmesinin istendiği; ancak

[422] İbnü'l Esir, Cilt 9, ss. 422, 454, 455.
[423] Urfalı Mateos, ss. 101, 102; Grousset, s. 583'e göre bahsi geçen mancınık daha önce Bizans İmparatoru II. Basileos tarafından kullanılmıştır.
[424] Arisdagues De Lasdiverd, **Histoire D'Armenie**, Pres Le Musee de Cluny, Paris, 1863, s. 91.
[425] İbnü'l Esir, Cilt 9, ss. 459 – 461.

bu teklifleri reddeden Theodore'un üzerine giden Müslüman orduların, birçok seferden sonra onu yenilgiye uğratarak Theodore'un öldürüldüğü belirtilmektedir.[426]

1057 yılının sonlarında bir Türk ordusunun Kemah üzerinden Malatya'ya ulaşarak burayı ele geçirdiği ve şehri harap ettiği aktarılmaktadır. Halkın bir kısmı kaleye sığınıp kurtulurken dışarıda kalanların çoğu öldürülmüş ya da esir düşmüş; Bizans ordusunun gelmesi ve kışın bastırmasıyla Türkmen ordusu şehirde beklemek zorunda kalmıştır. Daha sonra iki kola ayrılarak doğuya doğru ilerlemeye çalışan ordu, 1058 yılında Daron mıntıkasından geçerken Sim Dağı yerlileri olan Sanasunilerin, liderleri Tornig öncülüğünde saldırması neticesinde ortadan kaldırılmış ve esirler kurtarılarak ganimetler Bizanslıların eline geçmiştir.[427]

453/1061 yılında Mervani Emiri Nasruddevle Ebu Nasr Ahmed b. Mervan vefat etmiş; yerine oğlu Nasr, Mervani tahtının yeni sahibi olmuştur. Babasının Veziri Fahruddevle ile yönetim işlerini yürüten Nasr b. Ahmed, kardeşi Emir Said ile anlaşmazlık yaşamış ve Diyarbakır'ı kardeşine bırakmak zorunda kalmıştır.[428] İbnü'l Ezrak, tam adının Nizameddin Ebu'l Kasım Nasr olduğunu belirttiği yeni emirin bir süre istikrar içerisinde yürüttüğü emirliğine karşı kardeşi Emir Said'in isyan ettiğini ve Sultan Tuğrul'un desteğini alarak Meyyafarikin'i kuşattığını belirtmektedir. Bunun üzerine Vezir Fahruddevle İbn Cehir'in araya girmesiyle Emir Said kuşatmadan vazgeçmiş; Sultan Tuğrul'un gönderdiği 5000 süvariden oluşan ordusu da 50 bin altın verilerek geri gönderilmiştir.[429]

2.12. Selçuklu Akınları Dönemi

1062-63 yıllarında Sultan Tuğrul'un Salar-ı Horasan, Micmic ve İsulv adlı komutanları Bizans üzerine gönderilmiştir. Bağin ve Ergani'yi tahrip eden ordular birçok kişiyi öldürerek, çoğunu da esir almıştır. Bunu duyan Diyarbakır Emiri Said'in, Salar-ı Horasan'a mektup yazarak esirlerin kendi memleketinde satılmasını istediğini aktaran

[426] Lasdiverd, s. 103, 104; Ripper, s. 395.
[427] Lasdiverd, s. 122; Grousset, ss. 591, 592; Ripper, s. 394.
[428] İbnü'l Esir, Cilt 10, s. 34.
[429] İbnü'l Ezrak, s. 169.

Urfalı Mateos, bunun emirin Hıristiyanlara karşı merhametli bir politika yürütmesinden kaynaklandığını belirtmektedir.[430]

İbnü'l Ezrak ise 453/1062-63 yılında Sultan Tuğrul'un Salar-ı Horasan adında bir komutanını 5000 süvariyle birlikte Meyyafarikin üzerine yolladığını, Salar-ı Horasan'ın 300 bin altın fidye karşılığında geri dönmesi için Vezir tarafından ikna edildiğini ve Emir Nizameddin'in iki kardeşini rehin bırakarak kendisini şehre davet ettiğini; komutanın şehre girmesinden sonra esir alınarak öldürüldüğünü ve ordusunun Meyyafarikin askerleri tarafından dağıtıldığını aktarmaktadır.[431]

Bizans İmparatoru Konstantin Dukas, Frankopolus adlı bir komutan nezdinde bölgeye bir ordu yollamış, Urfa Dükü Tavadanos da bu orduya Urfa, Gerger ve Hısn Mansur askerleriyle birlikte katılarak Müslümanlar üzerine sefere çıkmışlardır. Buna karşın Türkmen ordusu İran'a geri çekilirken, Diyarbakır halkı tarafından zehirlenerek öldürülen Emir Said'in yokluğunda Frankopolus da Diyarbakır üzerine yürümüş ve Diyarbakır halkıyla anlaşarak Urfa Dükü Tavadanos'u Rum Kapısı önündeki muharebede yalnız bırakmıştır. Tavadanos'un ölmesi üzerine savaş meydanına dönen Frankopolus orada 15 binden fazla Müslümanı öldürerek Bizans'a dönmüştür. Komutan Frankopolus ihanetinden dolayı bir süre sonra İmparator tarafından denizde boğdurulmuştur.[432]

460/1069 yılında Mervani Emiri Nizameddin ile kardeşi Said arasında anlaşmazlık çıkmış ve Said Selçuklu Sultanının tarafına geçmiştir. 1071'de Bizans İmparatorunun Malazgirt'e gelmesi üzerine Irak'tan Diyarbakır'a gelen Sultan Alparslan, Emir Said'le birlikte Diyarbakır önündeki Herşefiye adlı yerde konaklamış; bu arada Mervani Emiri Nizameddin de Nizamülmülk'ün Meyyafarikin'e gelmesiyle birçok hediyeler hazırlayarak Sultanın huzuruna çıkmak üzere Diyarbakır'a hareket etmiştir. Burada Nizamülmülk'ün yardımıyla kardeşi Said'i Hetah'a gönderip hapsetmeyi başaran Nizameddin, Sultan'dan "Sultanu'l Umera" unvanını alarak Mervani başkentine dönmüştür.[433]

[430] Urfalı Mateos, ss. 113, 114; Ripper, s. 238'e göre Emir Sa'd, Mervani Hükümdarı Nizameddin'in diğer kardeşi olup Diyarbakır emiri olarak görev yapmıştır.
[431] İbnü'l Ezrak, ss. 170 – 172.
[432] Urfalı Mateos, ss. 115 – 117.
[433] İbnü'l Ezrak, ss. 173 – 176.

Ebu'l Ferec Tarihi'nde, Sultan Alparslan'ın Erciş mıntıkasındaki Arkestia kentini harap ettiği, aynı işi Malazgirt'te de gerçekleştirerek Meyyafarikin üzerine yürüdüğü, buradan 100 bin dinar fidye aldıktan sonra Diyarbakır'a ilerlediği ve Sultan'ın buraya dokunmayarak Urfa'ya vardığı aktarılmaktadır.[434] Urfalı Mateos ise Sultan'ın Malazgirt'e saldırarak bir günde ele geçirip tahrip ettiğini ve devamında Diyarbakır'a hareket ettiğini belirtmektedir. Diyarbakır halkına karşı merhamet gösteren Sultan'ın burada bir erkek çocuğunun doğduğu ve adının Tutuş konulduğu vurgulanmaktadır. Buraya dokunmayarak Urfa'ya ilerleyen Sultan Alparslan, Tılkhum'da büyük bir tahribat gerçekleştirdikten sonra Urfa'ya varmış ancak burayı bütün çabalarına rağmen ele geçirememiştir.[435]

Urfalı Mateos, Bizans İmparatoru Diyojen'in büyük bir ordu toplayarak Armenia üzerine sefere çıktığını ve Malazgirt'i Müslümanların elinden alarak esirleri öldürdüğünü aktarmaktadır. Sultan Alparslan'ın bu sırada Halep kuşatmasında olduğunu ve Diyojen'in İran üzerine gittiğini haber alınca kuşatmadan vazgeçerek Urfa'ya geldiğini, Urfa'daki Hıristiyan Dükü'nün Sultan'a yiyecek ve atlar verdiğini belirtmektedir. Buraya hiçbir zarar vermeden doğuya doğru ilerleyen Sultan Alparslan "Lesun" adlı dağa varmış ve buradan geçerken birçok hayvan telef olmuştur.[436] Cahen, Mateos'un yazmasından yola çıkarak Alparslan'ın Sasun dağlarına çıktığını savunmaktadır.[437] Hem Sultan'ın güzergahı üzerinde bulunması hem de Bizans döneminde "Balaleison" olarak adlandırılmasından dolayı etimolojik olarak da birbirine yakın olan bu sözcüklerden yola çıkarak, "Lesun Dağı'nın" Bitlis geçidini tarif ettiği düşüncesi kanaatimizce yanlış olmayacaktır.

İmparator Diyojen Ahlat üzerine yolladığı Roussel de Bailleul'e takviye olarak Grousset'e göre Gürcü asıllı olan Joseph Trakhaniotes'in öncülüğünde 30 bin kişilik bir kuvvet göndermiş ve şehir muhasara altına alınmıştır. Ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir kuvveti de Abhazya'ya gönderen İmparator'a karşı Sultan Alparslan Ahlat'ı savunmak üzere Sanduk adlı komutanı görevlendirmiş ve daha sonra kendisinin de

[434] Bar Habraeus, s. 219.
[435] Urfalı Mateos, ss. 138 – 140.
[436] Urfalı Mateos, ss. 140 – 142.
[437] Claude Cahen, "La Campagne De Mantzikert D'après Les Sources Musulmanes", **Byzantion**, 1934, Volume 9, No. 2, s. 629.

buraya ulaşmasıyla Ahlat Bizanslıların elinden kurtarılmış; Trakhaniotes de ordusuyla birlikte Malatya'ya çekilmiştir.[438]

Sultan Alparslan'ın Diyojen'e gönderdiği barış tekliflerine rağmen Müslüman ordusuyla karşılaşmaktan çekinmeyen Bizans İmparatoru, ordusundaki Uz ve Peçeneklerin karşı tarafa geçmeleri, ordunun bir kısmının İstanbul, Malatya ve Abhazya yörelerine gitmiş olmaları gibi sebeplerle Sultan'ın ordusu tarafından yenilgiye uğratılmış ve İmparator Müslümanların esiri olmuştur. Sultan Alparslan, İmparator'u serbest bırakarak ülkesine göndermiş ancak Diyojen tahtın değişmesi sebebiyle Adana'ya giderek rahip olduğunu ilan etmesine rağmen Bizanslılar tarafından öldürülmüştür.[439]

İbnü'l Ezrak, Sultan Alparslan'ın Musul'a gittiğini ancak Ahlat ve Malazgirt halkının peşinden gelerek Bizans İmparatorunun geldiğini bildirmeleri üzerine Erzen ve Bitlis üzerinden Ahlat'a gittiğini aktarmaktadır. Oradan Malazgirt kapılarına giden Sultan Alparslan 300 bin kişilik Bizans ordusuna karşı savaşmış ve galip gelmiştir. Bu savaşta Ahlat ve Malazgirt halkının birçok ganimetler elde ederek çok fazla zenginleştiği belirtilmektedir.[440]

İbnü'l Esir'de İmparator Romanos'un 200 bin kişilik ordusuyla Malazgirt'e kadar geldiği anlatılmaktadır. Sultan Alparslan'ın bu sırada Hoy'da bulunduğunu ve 15 bin kişilik bir orduyla imparator üzerine yürüdüğünü; önceden gönderdiği bir birliğin Ahlat civarında imparatorun ordusundaki Rus birliklerini dağıtarak komutanı esir aldığını aktaran İbnü'l Esir, Selçuklu ve Bizans ordularının birbirlerine yaklaştıklarında Sultan Alparslan'ın imparatora barış teklif ettiğini ancak imparatorun "Barış Rey'de yapılacaktır" cevabı üzerine savaşın başladığını ve Sultan Alparslan'ın ordusunun galip geldiğini detaylarıyla bildirmektedir.[441]

Thomas Ripper ise Sibt ibn el-Cewzi'den aktararak Alparslan'ın, Malazgirt ve Ahlat üzerine yürürken kendisine 10 bin kişilik bir Kürt birliğinin Mervaniler tarafından sağlandığını belirtmektedir.[442] Bu 10 bin kişilik kuvvetin, Sultan Alparslan'ın yukarıda değindiğimiz gibi Erzen üzerinden Bitlis Geçidi'ne girerek Ahlat'a ulaştığı güzergâh da

[438] Urfalı Mateos, ss. 141 – 143; Cahen, s. 631; Grousset, s. 612.
[439] Urfalı Mateos, ss. 142 – 144.
[440] İbnü'l Ezrak, ss. 176, 177.
[441] İbnü'l Esir, Cilt 10, ss. 71 – 73.
[442] Ripper, s. 251.

göz önüne alınarak, Meyyafarikin'den itibaren Erzen, Bitlis ve Ahlat'a kadar toplanmış olması muhtemeldir. Alternatif olarak, Hoy'dan Ahlat'a gelinen güzergahta Sultan'ın ordusuna Revvadi Emirliği'nden katılan birliklerin yanı sıra Mervani topraklarından bazı kuvvetlerin eklenmesinin bu sayıyı tamamladığı düşünülebilir. Bu durumda Mervani kuvvetlerinin Bitlis ve çevresinden toplanmış olması ihtimal dahilindedir.

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Sultan Alparslan'ın Ahlat ve Malazgirt'e birer vali tayin ettiğini ve buralarda Mervani hakimiyetinin sonlandığını aktaran İbnü'l Ezrak, ayrıca Mervani Emiri Nizameddin'in, Hetah'ta hapsettiği kardeşi Said'i Diyarbakır'a vali tayin ederek arasını düzelttiğini ancak bir süre sonra zehirleterek öldürttüğünü belirtmektedir.[443] Alparslan'ın daha sonra Revvadi hakimiyetindeki Hana adlı bir kaleyi kuşattığını belirten Urfalı Mateos, buranın yöneticisi olan Yusuf adlı kale muhafızının Sultan'ın ordusuna karşı direniş gösterdiğini ancak kaleyi teslim etmek zorunda kaldığını; kalenin teslim edilmesi sebebiyle düzenlenen büyük bir ziyafet sonrasında karısı ve çocuklarını öldürerek ertesi gün sultanın huzuruna çıktığını ve bir saldırıyla sultanı yaraladığını aktarmaktadır. Burada aldığı darbelerle birkaç gün içerisinde ölen sultanın yerine küçük yaştaki oğlu Melikşah geçmiştir.[444]

İbnü'l Esir ise Maveraünnehir'e sefere çıkmasından sonra sultanın huzuruna Yusuf el-Harezmi adlı bir kale mustahfızının getirildiğini ve kendisinin ölüm emrinin verildiğini; Yusuf'un da Sultan'a hitaben ölüm şeklinin böyle bir adama yakışmayacağını söylemesi üzerine sultanın esirin zincirlerinin çözülmesini emrederek kendisine ok attığını ancak isabet ettiremediği için Yusuf'un Sultan'ın üzerine atılarak onu hançerlediğini aktarmaktadır. Bu olaydan dört gün sonra ölen Sultan'ın yerine vasiyeti üzerine oğlu Melikşah'ın geçtiği belirtilmektedir.[445]

Mervani yöneticisi Emir Nizameddin Ebu'l Kasım Nasr b. Nasruddevle Ebu Nasr Ahmed b. Mervan 472/1080-81 yılında ölmüştür. Yerine oğlu Nasruddevle Ebu'l Muzaffer Mansur geçmiştir. İbnü'l Ezrak, Emir Nizameddin'in kızı Sitti Fate'nin, hükümdar tarafından Bitlis'e atanan Emir Mücahid Ebu'l Kasım Hibetullah b. Musik ile evlendiğini ancak emir evlilik tamamlanmadan öldüğü için kardeşi Reis Ebu Abdullah

[443] İbnü'l Ezrak, ss. 178, 179.
[444] Urfalı Mateos, ss. 144, 145.
[445] İbnü'l Esir, Cilt 10, ss. 78 – 80.

Muhammed b. Musik'in Sitti Fate ile evlendiğini aktarır.[446] Fakat Ebu Abdullah'ın Bitlis'te görevde bulunmasıyla ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir. Burada ismi anılan Musik, İbnü'l Ezrak'ın tarihinde ileriki olaylarda bahsi geçen ve Mervani Devleti'nin kurucusu Ebu Ali Hasan b. Mervan'ın kardeşi Kek b. Mervan'ın oğlu Muhammed'den olan torunudur. Reis Musik'in Hibetullah, Ebu'l Kasım ve Ebu Abdullah Muhammed adında üç oğlunun olduğu bildirilmektedir.[447]

478/1085 yılında Melikşah'ın veziri İbn Cüheyr Diyarbakır, Meyyafarikin ve Cezire'yi ele geçirmiş ve Mervani Devleti'ne son vermiştir. İbnü'l Esir, Fahruddevle b. Cüheyr'in, oğlu Ebu'l Kasım'ı beraberindeki Cenahuddevle adlı komutanla birlikte Diyarbakır üzerine gönderdiğini ve Diyarbakır'ın kuşatılarak açlıkla sınandığını aktarmaktadır. Şehir halkından bazısının isyanıyla Ebu'l Kasım Diyarbakır'ı zapt etmiş ve Mervanilerin Hıristiyan naiplerinin halka yaptıkları kötülüklerin karşılığı olarak da Hıristiyan malları kentliler tarafından yağmalanmıştır. Vezir Fahruddevle'nin daha sonra Meyyafarikin üzerine giderek burayı kuşattığını ve şehir surlarının bir kısmının yıkıldığını bildiren İbnü'l Esir, Mervanilere ait olan bütün malların ele geçirildiğini ve Ebu'l Kasım nezaretinde Melikşah'a ulaştırıldığını vurgulamaktadır. Daha sonra Ceziret ibn Ömer üzerine yürüyen Fahruddevle burayı da şehir halkından Benu Vehban kabilesinin yardımıyla zapt etmiş ve Mervani Devleti sona ermiştir.[448]

İbnü'l Ezrak, Fahruddevle b. Cehir olarak zikrettiği vezirin Mervani emiri Nizameddin'in yanından ayrıldıktan sonra Halife'ye vezirlik yaptığını ve buradan azledilince Sultan Melikşah'ın vezirliğine geçtiğini belirtmektedir. Fahruddevle, Mervani Devleti'nin durumunun bozuk olduğunu ve burasının itaat altına alınması gerektiğini Sultan'a bildirince komutan olarak görevlendirilerek Diyarbakır üzerine gönderilmiş; buna karşılık Mervani Emiri Nasruddevle Mansur, başkente Hekim Ebu Salim'i bırakarak Cezire'ye çekilmiş ve içerisinde Ebu'l Heyca Revvadi ve Reis Ebu Abdullah b. Musik'in de bulunduğu bir heyeti Sultan'a göndermiştir. Vezir Fahruddevle, Diyarbakır üzerine oğlu Ebu'l Kasım'ı göndererek kendisi de Meyyafarikin üzerine yürümüş ve 1085 yılının sonlarına kadar kuşatma altında tuttuğu kentten kışın bastırmasıyla ayrılarak Siirt'e

[446] İbnü'l Ezrak, ss. 185 – 188.
[447] İbnü'l Ezrak, s. 225.
[448] İbnü'l Esir, Cilt 10, ss. 132, 133.

geçmiştir. 1086 yılında tekrar Meyyafarikin üzerine yürüyen Fahrüddevle'nin yardımına Emir Artuk da büyük bir orduyla gelerek şehrin sularını kesmiş ve kuşatmanın boyutu artmıştır. Bu arada sultan ile Mervani hükümdarı Nasruddevle Mansur arasında birtakım görüşmeler gerçekleştiğini aktaran İbnü'l Ezrak, Diyarbakır ve Meyyafarikin'in Nasruddevle'ye bırakılmasına karşılık Cezire'nin Melikşah'a verilmesi teklifinin Mervani hükümdarı tarafından kabul edilmemesiyle görüşmelerin sonuçsuz kaldığını belirtmektedir. Neticede önce Diyarbakır ve sonrasında Meyyafarikin'i alan Fahruddevle, Mervani başkentine girerek bütün hazineleri ele geçirmiş ve Hekim Ebu Salim'i tutuklayarak memlekete egemen olmuştur. Emir Nasruddevle'ye de Bağdat'ın kuzeyindeki Harbe kenti ikta edilmiş ve Sultan Melikşah'ın ölümüne kadar orada kalmıştır.[449]

479/1086-87 yılında Fahruddevle, Diyarbakır ve Meyyafarikin'den azledilip yerine Amiduddevle Ebu Ali el-Belhi Diyarbakır valisi olarak atanmıştır.[450] İbnü'l Ezrak bu değişikliğin, İbn Cüheyr'in Mervani hazinelerinden büyük oranda malı kendisine almakla suçlanarak Nizamülmülk tarafından yapıldığını aktarmaktadır.[451]

2.13. Dilmaçoğulları Beyliği Dönemi

İbn Cüheyr, Mervani hakimiyetini sona erdirerek 1085 yılında Diyarbakır'ı ele geçirmesinden sonra kendisine destek veren Emir Artuk'un kumandanlarından Dilmaçoğlu Mehmet Bey ile Erzen ve Bitlis mıntıkasına hareket etmiş ve Ahlat'ı da alarak bu bölgeleri Mehmet Bey'e ikta etmiştir.[452] Alptegin Mehmet Bey olarak da anılan Dilmaçoğlu Beyliği kurucusunun ne zaman öldüğüne dair bilgi bulunmamaktadır. Mehmet Bey'den sonra 1104 yılında oğlu Togan Arslan'ın yönetimi ele aldığı ancak Ahlatşahlar'ın kurulmasıyla birlikte Ahlat'a bağlandığı aktarılmaktadır.[453] Togan Arslan, İbnü'l Esir'in eserinde Togan Arslan b. el-Mekri olarak zikredilmektedir.[454]

---

[449] İbnü'l Ezrak, ss. 190 – 194.
[450] İbnü'l Esir, Cilt 10, s. 143.
[451] İbnü'l Ezrak, s. 199.
[452] Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, 8. Baskı, Bilge Kültür Sanat, 2013, s. 236.
[453] Ali Sevim, "Dilmaçoğulları", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 9, İstanbul, 1994, s. 301.
[454] İbnü'l Esir, Cilt 10, ss. 439, 440.

Togan Arslan'ın Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlı olduğunu belirten Merçil, 1107 yılında Sökmenliler'e bağlandığını, Sökmenli hükümdarı İbrahim zamanında bağımsızlığını ilan ettiğini aktarmaktadır. Ancak bir süre sonra Artuklulara bağlı olarak hakimiyetini sürdürdüğü ve Gürcülere karşı savaştığını belirtmektedir. 1124 yılında Sökmenli hükümdarı İbrahim'in Togan Arslan'ı mağlup ederek Bitlis'i kuşattığını ancak ele geçiremediğini; yine Artuklu Hükümdarı Rükneddin Davud'un da Togan Arslan'a karşı Bitlis'e sefere çıktığını belirterek Bitlis hakiminin 1134 veya 1137'de ölmüş olabileceğini savunmaktadır.[455] Daha sonra oğlu Hüsamuddevle Kurti (İbnü'l Esir'e göre Ferni)[456] tahta geçerek 1130 yılında Dvin'i zaptetmiş; ayrıca 1131'de de Saltuklulara saldıran Gürcüleri yenilgiye uğratmıştır.[457]

Hüsameddin Kurti'nin 1143 yılında ölümü üzerine yerine kardeşi Yakut Arslan geçmiş ve Artuklu Emiri Rükneddin Davud'un tehditlerinden çekinerek kardeşi Devletşah'ı İmadeddin Zengi'ye yardım istemek üzere göndermiştir. 1146 yılı şubat ayında öldüğü belirtilen Yakut Arslan'ın yerine üvey babası Diyaeddin Eyyub'un, Fahreddin unvanıyla tahta çıkardığı Devletşah, bu tarihten itibaren Dilmaçoğlu Beyliği'nin yöneticisi olarak hakimiyetini sürdürmüştür.[458] Devletşah'ın Dilmaçoğlu Beyliği tahtına geçerek uzun süre hükmettiği ve Artuklularla iş birliği içerisinde 1164 yılında Danişmendli sınırlarına yağma akınları düzenlediği aktarılmaktadır.[459]

1154 yılı mayıs ayında, Hasankeyf Artuklu Emiri Fahreddin Karaaslan ile Mardin Artuklu Emiri Necmeddin İlgazi Ahlat üzerine sefere çıkıp Tuğtab'a kadar ilerleyerek burayı yağmalamış ve bir süre Malazgirt'te kalmıştır. Ancak Necmeddin İlgazi'nin Sökmenlilerle anlaşması üzerine barış sağlanmış ve Fahreddin Karaaslan Hasankeyf'e geri dönmüş, Necmeddin de Ahlat'a girmiştir. 1157 yılında ise Fahreddin Karaaslan ile Necmeddin İlgazi arasındaki anlaşmazlık Bitlis ve Muş'a kadar sirayet etmiş ve iş Hasankeyf emirinin Muş'u yağmalamasına kadar varmıştır. Fahreddin Karaaslan'ın Necmeddin İlgazi hükmündeki topraklara gelmesiyle, Mardin'de bulunan Necmeddin'in

[455] Merçil, s. 236, 237.
[456] İbnü'l Esir, Cilt 11, s. 66.
[457] Merçil, s. 237; Müverrih Vardan, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", **Tarih Semineri Dergisi**, Çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları III, İstanbul, 1937, s. 200.
[458] İbnü'l Ezrak, **Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı),** Çev. Ahmet Savran, Erzurum, 1992, (Artuklular), s. 87.
[459] Merçil, s. 238.

ordusu ve Ahlat askerleri Fahreddin'in ülkesi üzerine yürümüş ve birçok yeri ele geçirerek halkı esir almıştır. Buna karşılık Fahreddin Karaaslan da ordusuyla birlikte Muş ovasına kadar ilerledikten sonra Bitlis geçidine yakın bir yerde konaklamıştır. Daha sonra Fahreddin'in Hasankeyf'e, Sökmen'in de Ahlat'a dönmesiyle barış sağlanmıştır.[460]

1161 yılında Şahermen, İzzeddin Saltuk ve Erzen Hâkimi Fahreddin Devletşah'a bağlı birlikler Aras nehrine doğru ilerlemiş ve Ani'ye ulaşmıştır. Gürcü kuvvetlerinin de Ani'de Müslümanları sıkıştırması üzerine Saltuklu emiri İzzeddin Saltuk orduyu terk etmiş ve Şahermen ile Devletşah'ın ordusu ağır bir yenilgiye uğramıştır. Birçok kayıp veren Müslüman ordusundan 9 binden fazlasının Sökmen ailesinin süvari ve piyadeleri olduğu aktarılmaktadır. 1163 yılında ise Şahermen II. Sökmen, Sultan Arslanşah b. Tuğrul Bey, Şemseddin İldeniz ve Devletşah'ın birliklerinden müteşekkil bir ordu Abhaz ve Gürcüleri ağır bir yenilgiye uğratarak birçok ganimet ele geçirmiştir. İbnü'l Ezrak zafer haberinin alındığı sırada Bitlis'te olduğunu belirtmekte ve Şahermen'in Ahlat'a dönüşünden sonra Bitlis hakiminin de Ahlat'a gelerek kutlamalara katıldığını aktarmaktadır.[461]

1164 yılı mart ayı sonunda Kadı Nasıhuddin Ebu Abdullah el-Hasan b. Muhammed Vehban'ın Erzen'de ölümü üzerine; Erzen kadılığına kardeşinin oğlu Sarımuddin Hasan, Bitlis kadılığına ise el-Müeyyid Ebu Tahir b. Abdullah b. el-Hatib'in tayin edildiği aktarılmaktadır. 1175 yılında Erzen ve Bitlis veziri olduğu belirtilen Zahireddin el-Mukarreb Şahmelik'in kaçarak önce Hasankeyf'e ardından da Nusaybin üzerinden Erbil'e gittiğini ve şehrin hâkimi Mücahidüddin'in hizmetine girdiğini aktaran İbnü'l Ezrak, vezirin Erzen ve Bitlis'teki divanlara mütevelli olarak Emineddin Nasr b. Cibril'i atadığını vurgulamaktadır.[462] Bu ifadelerden de söz konusu tarihlerde Bitlis'in kesin olarak Erzen hakimlerinin mülkü olduğu ve dolayısıyla Dilmaçoğlu topraklarında yer aldığı anlaşılmaktadır.

Ahlat Hâkimi Şahermen II. Sökmen tarafından 1174 yılının ağustos ayında Cizre ve Senasin bölgelerinin ele geçirildiği aktarılmaktadır. İbnü'l 'Adim tarafından Esad b. Ammar Ahlati'den aktarılan bu bilgiler ışığında Cizre ve Senasin bölgesinde üç yıl

[460] İbnü'l Ezrak, Artuklular, ss. 112, 120.
[461] İbnü'l Ezrak, Artuklular, ss. 127, 134, 135.
[462] İbnü'l Ezrak, Artuklular, ss. 137, 180, 181.

boyunca süren çatışma ve kuşatmalar sonunda 11 Muharrem 570/12 Ağustos 1174 tarihinde seferler başarıyla tamamlanmıştır.[463]

Selahaddin Eyyubi'ye karşı 1183 yılında Artuklu emiri II. İlgazi, Ahlat hâkimi II. Sökmen ve Musul hâkimi İzzeddin Mesud'la birlikte hareket eden ancak başarılı olamayan Devletşah'ın, 1192 yılında öldüğü düşünülmektedir.[464] II. Sökmen'in 1185'te ölümü üzerine yerini Vezir Begtimur almıştır. İbnü'l Esir'in aktarımıyla Bitlis'i Selahaddin'in tarafını tutan Devletşah'ın kardeşinden alan Begtimur'un bu hamlesinden sonra Dilmaçoğlu Beyliği sadece Erzen mıntıkasında hakimiyet sürdürebilmiştir.[465]

2.14. Ahlatşahlar Dönemi

1185'te Selahaddin Eyyubi'nin Meyyafarikin ve Ahlat üzerine seferleri, Bitlis bölgesinin Eyyubi hakimiyetine geçişinin temellerini atması açısından oldukça önem arz etmektedir. Ahlat hâkimi II. Sökmen'in 1185'te herhangi bir veliaht bırakmadan ölümü üzerine Musul kuşatmasında bulunan Selahaddin Eyyubi, Ahlat'ın bir köle olan Seyfeddin Begtimur'un eline geçmesi ve Azerbaycan bölgesi hakimlerinden Şemseddin Pehlivan Ahmed'in Ahlat üzerine yürümesi sebebiyle amcasının oğlu Nasıreddin Muhammed b. Şirkuh ile Muzafferuddin adlı komutanını sefere yollayıp kendisi de Meyyafarikin'i almaya yönelmiştir. İbnü'l Esir, Ahlat'a giden kuvvetlerin Tuvana'da konakladıklarını belirtmektedir. Kanaatimizce bu isim Tatvan'ın yanlış olarak yazılmış bir formu olmalıdır. Nitekim Musul'dan Ahlat'a doğru ilerleyecek bir kuvvetin Bitlis deresini geçtikten sonra uğradığı menzil olan Tatvan'dan sonra Ahlat'a ulaşmak mümkündür. Sonrasında Selahaddin'in de Meyyafarikin'den Ahlat'a doğru yola çıktığı ve Pehlivan'ın Ahlat önlerine geldiğini aktaran İbnü'l Esir, Ahlat halkı ile Selahaddin ve Pehlivan arasındaki görüşmeler neticesinde kentin Pehlivan'ın hükmüne geçtiğini savunmaktadır.[466]

---

[463] Kamal Al-Din İbn Al-'Adim, **Bugyat at-Talab fi Tarih Halab**, Yay. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 299.
[464] İbnü'l Esir, Cilt 11, s. 388; Muhammed el-Xazreci, **Tarixa Devleta Kurdan**, Çev. M. Emin Narozi, Azad Yayıncılık, İstanbul, 2016, s. 64; Sevim, s. 302.
[465] İbnü'l Esir, Cilt 12, ss. 451, 452; Merçil, s. 239.
[466] İbnü'l Esir, Cilt 11, s. 406; İbn Kesir, **El Bidaye Ve'n-Nihaye**, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, Cilt 13, İstanbul, 2017, s. 16; El Xazreci, s. 76.

İbn Şeddad, Şah Ermen'in ölümü bahsinde 1185'te Begtimur'un Sultan Selahaddin'e elçiler göndererek Ahlat'ı kendisine vereceğini bildirmesi üzerine Fakih İsa el-Hakkâri ile Garsuddin Kılıç'ın Ahlat'a gönderildiğini ancak görüşmeler sonucunda Ahlat'ın Azerbaycan hakimlerine meyilli oldukları için hükümdar olarak Begtimur'un yönetimde kaldığını aktarmaktadır.[467]

Sultan Selahaddin'in yeğeni Takiyüddin Ömer b. Şehinşah, 1191 yılında el-Cezire'deki birçok beldeyi ele geçirdikten sonra Ahlat üzerine sefere çıkmıştır. İbnü'l Esir, Takiyüddin'in Diyarbakır'a bağlı Hani'yi ele geçirdiğini öğrenen Ahlat hâkimi Begtimur'un kendisi üzerine sefere çıktığını ve meydana gelen muharebenin Takiyüddin lehine sonuçlandığını aktarmaktadır.[468] Emir el-Muzaffer Takiyüddin Ömer b. Şehinşah'a bağlı ordular Ahlat üzerine yürümüş, Emir Begtimur ve ordusunu bozguna uğratarak kendisini esir almıştır. Ahmet Demir, Abdurrahim Şerif'ten naklederek Takiyüddin Ömer'in Ahlat'a girerek Emir Begtimur ile Mecdeddin Reşik adlı veziri esir aldığını ancak daha sonra Selahaddin Eyyubi tarafından affedildiklerini belirtmektedir.[469] İbnü'l Esir ise Şah Ermen II. Sökmen'in ölümünden sonra veziri Mecdeddin b. Raşîk'in, köle Begtimur tarafından hapsedildiğini ancak Takiyüddin'in kaleyi kuşatarak kendisini azat ettiğini vurgulamaktadır.[470] Ahmet Demir'in Şamiran kalesi olarak aktardığı Vezir Mecdeddin'in hapsedildiği yer, Takiyüddin Ömer tarafından bölgedeki birçok kaleyle birlikte ele geçirilmiştir.[471] Daha sonra halifelik sarayından Sultan Selahaddin'e hitaben Takiyüddin'in bu seferlerinin uygun görülmediğine dair mektuplar gönderilmiştir.[472]

Takiyüddin Ömer'in Muş havalisi ile Rahva Ovası'nı ve Nemrut eteklerinde bulunan Şamiran Kalesi ile civardaki birçok yeri ele geçirmesinden sonra Sökmenliler hükmündeki Malazgirt'e doğru hareket ettiği ve Saltukluların Erzurum Melikesi Mama Hatun'un yardımcı birlikleriyle şehri kuşatarak teslim olmaya mecbur bıraktığı aktarılmaktadır. Şehrin teslim edilmesi amacıyla bir mühlet talebi Takiyüddin tarafından

[467] İbn Şeddad, **Katibinin Gözünden Sultan Selahaddin Eyyubi**, Çev. Aydın Usta, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2021, s. 92; Ahmet Demir, **Ahlat Eyyubileri Tarihi**, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 62-65.
[468] İbnü'l Esir, Cilt 12, ss. 58, 59.
[469] Demir, s. 68.
[470] İbnü'l Esir, Cilt 12, s. 59.
[471] Demir, s. 69.
[472] İbn Şeddad, s. 275.

kabul edilmişse de yakalandığı hastalık sebebiyle ölümü fethi görmesine engel olmuştur. Ancak yerine geçen oğlu Nasırüddin Muhammed şehri teslim alarak Meyyafarikin'e dönmüş ve babasını burada gömmüştür.[473] Daha sonrasında naaşı Hama şehrine taşınarak burada inşa edilen türbeye defnedilen Takiyüddin Ömer'in ölümüyle ilgili bahsinde İbn Şeddad, ölüm haberinin bir mektupla Sultan Selahaddin'e iletildiğini ve sultanın bundan gayet müteessir olduğunu belirterek Melik el-Muzaffer Takiyüddin Ömer'in Ahlat'tan Meyyafarikin'e dönerken yolda öldüğünü savunmaktadır.[474] İbnü'l Esir, Takiyüddin'in uzun süre Malazgirt'i kuşattıktan sonra şehir halkının teslim olmak için bir süre mühlet istediğini ve verilen mühletin dolmasına iki gün kala vefat ettiği için fethin gerçekleşmeden ordunun dağıldığını; Takiyüddin'in oğlu ve adamlarının tabutunu Meyyafarikin'e götürdüklerini belirtmektedir. Bu olaylardan sonra Begtimur'un saltanatının kuvvetlendiği, Eyyubilerin Ahlat Seferi sırasında ölmekten kurtulan Vezir Mecdeddin gibi Takiyüddin'in ölümüyle de Begtimur'un esaretten kurtulduğu vurgulanmaktadır.[475]

Ebu'l Farac, Takiyüddin Ömer'in ölümü üzerine oğlu Melik Mansur'un, babasına ait toprakların kendisine verilmesini aksi takdirde Ahlat Hâkimi Begtimur ile ittifak kuracağına dair tehditler savurduğunu; Selahaddin'in buna karşılık olarak bir müddet sonra Urfa, Harran ve Samsat'ı Melik Mansur'a, Takiyüddin Ömer'e ait bölgeleri de Melik Adil'e verdiğini aktarmaktadır.[476]

II. Sökmen'in ölümüyle Ahlat'ta hakimiyeti ele geçiren Seyfeddin Begtimur, Takiyüddin Ömer'in ölümü üzerine hakimiyetini pekiştirerek Ahlat ve civarını bir süre daha elinde tutmuştur. Takiyüddin Ömer'in Şamiran Kalesi'nde hapsedilen Mecdeddin Reşik'i kurtarması ve II. Sökmen'in veziri olarak anılan bu şahsiyetin Bitlis kenti ile olan ilişkisine dair 16. yüzyılda yazılmış Şerefname göz önüne alınarak birtakım fikirler beyan edilebilir. Söz konusu eserde kendisi de Bitlis hâkimi olan Şerafeddin Han, atalarından söz ederken Bitlis'i Rojki aşiretinden ilk yönetenlerden birinin Melik Mecdeddin olduğunu belirtmektedir. İbnü'l Esir'de Mecdeddin bin Raşik olarak anılması, sözcüğün

[473] Demir, s. 72.
[474] İbn Şeddad, s. 283.
[475] İbnü'l Esir, Cilt 12, s. 59; Müverrih Vardan fethin gerçekleşmeden önce ismini vermeden Takiyüddin'in öldüğünü belirtmektedir (Müverrih Vardan, s. 216).
[476] Gregory Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1950, s. 459.

Rojki kelimesinin bozulmuş bir hali olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim Şerafeddin Han da eserinde Kürtler'in Rojki adını Roşki olarak söylediklerini aktarmaktadır.[477] Bu minvalde burada sözü edilen kişinin Mecdeddin'in er-Roşki adıyla anılmasının mümkün olduğu değerlendirilmektedir. II. Sökmen'in ölümüyle Bitlis ve civarıyla birlikte bütün Ahlatşahlar Devleti'ni ele geçiren Seyfeddin Begtimur'un, Bitlis Kalesi'nde yönetici olduğu düşünülen ve II. Sökmen'in vezirliği görevinde bulunan Mecdeddin er-Roşki'yi hapsetmiş olması, Bitlis ve çevresinde daha sonraki dönemlerde de egemenliğini pekiştiren Roşkan Federasyonu'nu kontrol altına almaya ve kendi hakimiyet alanını sağlamlaştırmaya yönelik bir tutum olarak kabul edilmelidir.

Ahlat ve çevresinde hakimiyetini güçlendiren Seyfeddin Begtimur, 12. yüzyılın sonlarında önemli derecede geniş bir alanı kontrol altında tutarak adına sikke kestirmiş ve bu sikkelerde "Halifenin Kurtarıcısı" anlamında "Nasr-liddin Emir el-Mu'minin" unvanını takınmıştır.[478] Sultan Selahaddin'in 1193'te ölümü üzerine "Sultanu'l-Muazzam Selahaddin" ve "Abdulaziz" unvanlarını takınan Begtimur, Sultanlık iddiasıyla kendine taht yaptırıp, Cezire bölgesini Eyyubilerden almak üzere harekete geçmiş ancak bu seferde, Zahireddin Sökmen'in başka bir kölesi olan Hezar Dinari tarafından öldürülmüştür.[479]

Hezar Dinari Bedreddin Aksungur adıyla bilinen bu emir, hakimiyeti ele geçirdikten sonra Begtimur'un oğlu Muhammed'i hapsetmiş ve 1197 yılına kadar Ahlat'a hükmetmiştir.[480] Ölümüyle birlikte başka bir köle olan Kutluk adlı biri yönetimi ele aldıysa da çok kısa bir sürede öldürülmüş ve Ahlat halkı tarafından Begtimur'un oğlu Muhammed kurtarılarak tahta çıkarılmıştır.[481] El-Mansur Muhammed b. Begtimur döneminde Ahlat üzerine düzenlenen Gürcü seferleri başarıyla atlatılmış ve şehir Müslümanların elinde kalmaya devam etmiştir.[482]

1206 yılında El-Mansur Muhammed şehirde çıkan bir ayaklanma sonucunda tahttan indirilmiş ve Artuklu Emiri Nasıreddin Artuk b. İlgazi'ye mektup yazılarak kentin

---

[477] Şeref Han, s. 411.
[478] İbrahim Artuk, "Ahlat Emiri Bektimur'un Sikkesi", **Tarih Dergisi**, Cilt 1, S. 1-2, İstanbul, 1950, s. 385.
[479] İbnü'l Esir, Cilt12, s. 89; El Xazreci, s. 156.
[480] Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömeri, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, Mesaliku'l Ebsar**, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 322.
[481] Merçil, s. 217.
[482] Demir, s. 80.

kendisine teslim edileceği bildirilmiştir. El-Cezire Valisi Eyyubi Meliki Melikü'l Eşref Muzafferuddin Musa bunu engellemeye çalışmış, ancak Artuklu Emiri yine de Ahlat üzerine sefere çıkmıştır. Bunun üzerine Melikü'l Eşref Artuklu topraklarına sefer düzenleyerek buraları kontrol altına almıştır. Ahlat'ta yönetimi ele geçiren bir başka Sökmenli kölesi İzzeddin Balaban kenti savunmuş ve Artuklu emiri başarı sağlayamadan topraklarına dönmek zorunda kalmıştır.[483] Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in hükümdarlık tahtını kardeşi Rükneddin Süleymanşah'a bırakarak ülkesini terk etmesinden sonra Malatya, Diyarbakır, Şam ve Ahlat'a geldiğini aktaran İbn Bibi, Balaban'ın kendisine yüksek derecede bağlılık göstererek ağırladığını belirtmektedir.[484]

2.15. Eyyubi Devleti Dönemi

Ahlat'a hükmeden İzzeddin Balaban, 1207'de Ahlat üzerine sefere çıkan Eyyubilerin Meyyafarikin Emiri Melikü'l Evhad Necmeddin Eyyub'a karşı direnerek kenti savunmuş ve Eyyubi melikini mağlup etmiştir. Muş ve civarındaki birtakım kaleleri elinde bulunduran Melikü'l Evhad'a karşı ittifak arayışı içerisinde olan Ahlat hâkimi İzzeddin Balaban, Erzurum hâkimi Muğiseddin Tuğrulşah'tan yardım istemiş ve birlikte Muş'u kuşatmışlardır. Ancak Muş önlerinde Tuğrulşah'ın Ahlat'ı ele geçirmeyi istemesi sebebiyle Balaban'ı öldürmesi üzerine kuşatma kırılmış ve bölge Eyyubilerin elinde kalmıştır. Tuğrulşah buradan hareketle Ahlat'a gitmiş ancak şehir halkının direnişiyle karşılaşarak herhangi bir kazanım sağlayamadan Erzurum'a dönmüştür.[485] El-Hazreci, Tuğrulşah'ın Balaban'ı (Hezar Dinari olarak geçer) öldürme sebebinin, Begtimur'un damadı olması ve kayınbiraderi Ahlat hakimi El-Mansur Muhammed'in Balaban tarafından öldürülmesi olduğunu aktarmaktadır.[486] Eyyubi sultanı Melikü'l Adil Seyfeddin Ebubekir'in, Cezire hâkimi olan oğlu Melikü'l Eşref Muzafferuddin Musa'yı da görevlendirdiği Ahlat kuşatmasında, Melikü'l Evhad Necmeddin Eyyub Ahlat'a bağlı

[483] İbnü'l Esir, Cilt 12, ss. 206, 207; El Xazreci, s. 213; Demir, ss. 82, 83.
[484] İbn Bibi, **El-Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçukname)**, Cilt I, (Haz. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996, ss. 66 – 68.
[485] İbnü'l Esir, Cilt 12, ss. 224-226.
[486] El-Xazreci, s.220.

birçok yeri ele geçirmiştir. Eyyubi melikinin daha sonra Ahlat halkının isteği üzerine buraya gelerek savaşsız bir şekilde kenti ele geçirdiği anlaşılmaktadır.[487]

1207 yılından 1211 yılına kadar Ahlat'a hükmeden Melikü'l Evhad Necmeddin Eyyub bu süre zarfında hem Ahlat halkının isyanları hem de Gürcülerin kente saldırılarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. İlk olarak Ahlat halkından İzzeddin Balaban'a yakın bir kısım ile askerler Ahlat'a bağlı Van Kalesi'ni ele geçirerek Eyyubi hakimiyetine başkaldırmış; Cezire hâkimi Melikü'l Eşref Muzafferuddin Musa ve askerlerinin yardımıyla Van Kalesi kuşatılmış ve isyan bastırılmıştır. Melikü'l Evhad'ın Malazgirt üzerine seferini fırsat bilen Ahlat halkından bir kesim isyan ederek şehirdeki Eyyubi valisini çıkarmış ve kaleyi kuşatmıştır. Burada tekrar Melikü'l Eşref'in yardımına ihtiyaç duyan Melikü'l Evhad sonunda Ahlat'a tekrar hâkim olmuş ve isyanın önderlerinden birçok kişiyi öldürmüştür. Ahlat'ta büyük bir kırılmaya yol açan bu hareket üzerine şehirdeki hakimiyet tartışmasız olarak Eyyubi meliklerinin eline geçmiş ve isyanların önü kesilmiştir.[488]

Ahlat'a karşı bu dönemdeki Gürcü saldırılarından ilki 605/1207-8 yılında gerçekleşmiştir. Gürcü kuvvetlerinin fazlalığı, Ahlat hakiminin yardıma ihtiyaç duyması ve Ahlat halkının isyana meyilli olmaları sebebiyle Melikü'l Evhad Necmeddin Eyyub, Ahlat kalesinden çıkmayarak bölgenin yağmalanmasına göz yummuştur.[489] Bundan iki yıl sonra gerçekleşen ikinci Gürcü akınında şehir halkıyla birlikte Ahlat hâkimi de büyük zorluklar yaşamıştır. Ancak Gürcü lideri İvane, kuşatma devam ederken sarhoş bir halde küçük bir grup askerle kale etrafına akın düzenlemiş ve bu sırada savunmaya yönelik tuzaklardan birine yakalanarak esir düşmüştür. Bu esaret neticesinde Gürcülerle Eyyubiler arasında anlaşmaya varılmış; buna istinaden Gürcü Atabey İvane'nin kızı Melikü'l Eşref Muzafferuddin Musa ile evlendirilmiş ve 100 bin dinarlık fidye ile Ahlat şehri onarılmıştır.[490]

Melikü'l Evhad'ın ölümüyle ilgili iki ayrı tarih verilmektedir. 607/1211 veya 610/1213-14 tarihlerinde öldüğü belirtilen Melikü'l Evhad'ın yerine kardeşi Cezire

[487] Demir, s. 91.
[488] İbnü'l Esir, Cilt 12, ss. 227, 228; Demir, ss. 93 – 95; Hülya Çakıroğlu, **Müferricü'l Kurub'a Göre Selahaddin Eyyubi Sonrası ve El-Melikü'l-Adil Dönemi (H.590-615/M.1194-1218)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2008, ss.115, 116.
[489] İbnü'l Esir, Cilt 12, s. 232.
[490] Demir, ss. 100 – 102; Çakıroğlu, ss. 118, 119.

hâkimi Melikü'l Eşref Muzafferuddin Musa Ahlat ve civarında hakimiyet sağlamıştır. Kardeşi Melikü'l Evhad gibi Şah-ı Ermen unvanını alan Melikü'l Eşref, onun aksine daha ılımlı bir siyaset yürütmüş ve Ahlat halkının gönlünü kazanma yoluna gitmiştir.[491] Demir, Yinanç'tan aktararak Melikü'l Eşref döneminde Rujeki Aşireti'nin Ahlat'a yerleştiğini belirtmektedir.[492] Ancak daha önce de sözünü ettiğimiz Mecdeddin er-Roşki'nin II. Sökmen'e vezirlik yapmış olması, bu aşiretin evvelden beri burada yerleşik ve güçlü bir konumda olması gerektiğini düşündürmektedir.

Müferricü'l Kurub'ta Melikü'l Eşref'in Ahlat'ı kardeşi Şihabeddin Gazi'ye verdiği anlatılmaktadır.[493] İbnü'l Esir'in aktardığına göre 618/1221-22 yılında Ahlat hâkimi Melikü'l Eşref Muzafferuddin Musa, Diyarbakır bölgesi ile Ahlat'ı kardeşi Şihabeddin Gazi'ye ikta ederek kendisinden Urfa ve Suruç'u almıştır.[494] Eyyubiler adına Ahlat'ta basılan Şihabeddin Gazi dönemi sikkelerinde, Şihabeddin Gazi'nin kendini Melikü'l Eşref'e bağlayarak zikrettiğini görmekteyiz. Buradan da aslında Ahlat'ın Şihabeddin Gazi'ye bırakılmasından ziyade Melikü'l Eşref adına yönetildiğini söylemek mümkündür.[495] Nitekim bu dönemde Gürcülerle yaşanan bazı anlaşmazlıklar sonrasında Gürcü Melikesi Russudan'ın Surmari hâkimi Şerafeddin Ejder'i bağlı bulunduğu Ahlat Emiri Şihabeddin Gazi'den ziyade Cezire Hâkimi Melikü'l Eşref'e şikâyet etmesi bu görüşü desteklemektedir.[496]

Eyyubi hükümdarı Melikü'l Kâmil Muhammed ile kardeşi Melikü'l Muazzam İsa arasında yaşanan çekişmeler sırasında, El-Kamil'in tarafını tutan Melikü'l Eşref'in aksine Şihabeddin Gazi El-Muzaffer İsa'nın tarafını tutmuş ve bu durum bir isyana dönüşmüştür.[497] Bunun neticesinde Melikü'l Eşref Muzafferuddin Musa Cezire'den topladığı askerlerle Ahlat üzerine yürümüş ve şehri savaşmadan ele geçirmiştir. Şihabeddin Gazi'nin af dilemesiyle Meyyafarikin haricindeki bütün yerleri elinden alarak canını bağışlamış ve Ahlat'a naip olarak Musullu bir görevli olan Hacib Hüsameddin Ali

[491] Demir, ss. 103 – 104; Emin Dalmış, "Eyyubiler'in Ahlat Dönemi Sikkeleri", **Orta Çağ Araştırmaları Dergisi**, IV/II, Aralık 2021, s. 214.
[492] Mükrimin Halil Yinanç, "Bitlis", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 2, 5. Baskı, MEB Basımevi, İstanbul 1979, s. 663; Demir, s. 105.
[493] Çakıroğlu, s. 130.
[494] İbnü'l Esir, ss. 353 – 355.
[495] Dalmış, s. 215.
[496] İbnü'l Esir, Cilt 12, ss. 370, 371; Demir, s. 114.
[497] Bar Hebraeus, s. 389.

b. Hammad'ı atamıştır.[498] El-Hazreci, bu olayların 621/1224 yılında gerçekleştiğini ve Hüsameddin Ali ile İzzeddin Aybeg'in de Ahlat'ta kaldığını bildirmişse de sonraki olaylarda İzzeddin'in Ahlat'ta olmadığı görülmektedir.[499]

622/1225 yılında Moğollar'ın Ahlat'tan Sincar'a ve Siverek'e kadar olan bölgelerin tamamını yağmalayıp birçok insanı öldürdüğü aktarılmaktadır.[500] 1226'da Ahlat üzerine gelirken Kirman naibinin kendisine isyan ettiğini öğrenen Celaleddin Harezmşah, Sencekan Han önderliğinde bir birliği Ahlat üzerine göndererek kendisi Kirman'a dönmüştür. 5 bin kişiden oluşan ordu Ahlat ve civarını üç gün boyunca yağmaladıktan sonra geri dönmüştür.[501] Yine bu yılda Celaleddin'in Tebriz Valisi Şerefü'l Mülk'ün Erzurum'u yağmalaması üzerine Ahlat naibi Hacib Hüsameddin Ali ordu toplayarak Ahlat'a yakın yerden geçen Harezmli ordusunu bozmuş ve Erzurum'dan aldıkları ganimeti ellerinden almıştır.[502]

Celaleddin'in bizzat ordusunun başında Ahlat'a gelmesi 1226 yılının Kasım ayına kadar sarkmıştır. Buraya gelene kadar Ahlat hükmünde bulunan kuzeydeki Kars ve civarını ve Gürcistan'daki Tiflis'i kontrol altına almıştır. Ahlat'ta güçlü bir savunmayla karşılaşan Harezmi ordusu bir müddet sonra şehre girmeyi başarmışsa da El-Hazreci'nin deyimiyle şehrin yağmalanması korkusuyla Celaleddin'in emriyle, Demir'in deyimiyle ise Ahlat halkının şehir içi direnişinden dolayı çekilmek zorunda kalmışlardır.[503] Bu kuşatma sırasında iki saldırı daha yapan Harezmi ordusu şehir halkının ve Eyyubi askerlerinin direnişiyle muvaffak olamadan Ahlat'tan ayrılmak zorunda kalmışlardır.[504]

Hacib Hüsameddin Ali 1227 yılının Temmuz'unda Suriye ve Surmari askerleriyle birlikte Celaleddin'in toprakları olan Azerbaycan üzerine sefere çıkarak, Şerefü'l-Mülk'ün kuşatma altında tuttuğu Salmas bölgesini kontrol altına almış ve Celaleddin'in karısı Mihr-i Cihan'ı Ahlat'a getirmiştir. Demir, Mihr-i Cihan'ın Şerefü'l-Mülk tarafından Celaleddin'e şikâyet edildiğini ve ele geçirilmeye çalışıldığını belirtmektedir.

[498] İbnü'l Esir, Cilt 12, ss. 377, 378; Demir, ss. 115 – 118.
[499] El-Xazreci, s. 284.
[500] Abdulgani Bulduk, **El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi**, (Y.H: Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik), Elâzığ Üniversitesi Basımevi, Elâzığ, 2004, s. 48.
[501] Demir, ss. 121, 122.
[502] İbnü'l Esir, Cilt 12, s. 413.
[503] El-Xazreci, s. 293; Demir, s. 127.
[504] İbnü'l Esir, Cilt 12, ss. 418-419.

Hacib Hüsameddin Ali sonrasında Hoy ve Nahcivan'la birlikte Merend'i de ele geçirerek Azerbaycan'ın birçok noktasını Eyyubi mülkü haline getirmiştir.[505]

Ancak 1228 yılında Şerefü'l-Mülk, Hoy'a ulaşarak Eyyubi ülkesine saldırmış; Hoy ve Bargiri arasında yer alan Nuşehr'de bulunan Hüsameddin Ali'yi Bargiri'de gerçekleşen savaş sonucunda mağlup ederek topraklarını tekrardan Harezmilere kazandırmıştır. Bu savaşta Eyyubi meliklerinden Tacü'l-Mülk b. Melik Adil gözünden yaralanmış ve sonrasında ölmüştür.[506]

Meliku'l Eşref Muzafferuddin Musa, Ahlat'a naip olarak İzzeddin Aybeg'i atamıştır. Bunun sebebinin ise Eyyubi Sultanı Meliku'l Kamil'in isteği olduğu aktarılmaktadır. İzzeddin Aybeg buraya ulaşır ulaşmaz Hacib Hüsameddin Ali'yi tutuklamış ve bir müddet sonra da öldürmüştür. İbnü'l Esir Hüsameddin Ali'nin yönetimden alınması için bir sebep bulunmadığını, İzzeddin Aybeg'in düşmanca tavrından dolayı öldürüldüğünü aktarmaktadır.[507]

El-Hazreci, Celaleddin'in 1228'de Ahlat'ı tekrar kuşatarak 14 mancınık kurdurduğunu ve şehri harap ettiğini, kıtlık ortaya çıkıp insanların leş, kedi ve köpek yemeye başlayarak zorluk içinde kaldığını aktarmaktadır.[508] Nesevi, Ahlat kuşatması sırasında Eyyubi Meliklerinden Muciredddin Yakub'un surlara çıkarak Celaleddin'e meydan okuduğunu belirtmektedir. Sonraki gün Celaleddin zırhları içerisinde Muciredddin'in karşısına çıkacakken Şerefü'l-Mülk buna engel olmaya çalışmış; ancak Celaleddin Bitlis kapısına gelmesine rağmen Muciredddin ortalıkta görünmemiş ve surlardan kendisine saldırı yapıldığı için geri dönmüştür.[509]

İbnü'l Esir, Celaleddin'in Ahlat'ı kuşatarak büyük bir kararlılık gösterdiğini ve 1230 yılının Nisan ayında ele geçirdiğinde içerisinde kalan az sayıdaki halkı ve askeri kılıçtan geçirdiğini aktarmaktadır. Celaleddin, şehri büyük oranda tahrip ederek insandan arındırıp ıssız bir yer haline getirmiştir.[510] Ahlat kontrol altına alındıktan sonra iç kaleye sığınan İzzeddin Aybeg, Melik Muciredddin ve Takiyuddin bir süre daha direndikten sonra

[505] Demir, s. 134.
[506] Demir, s. 143; El-Xazreci, ss. 302, 303.
[507] Demir, s. 150; İbnü'l Esir, Cilt 12, ss. 444, 445.
[508] El-Xazreci, ss. 311, 312; Bar Hebraeus, s. 394.
[509] Şehabeddin Ahmed en-Nesevi, **Sultan Celalüttin Harezemşah**, Çev. Necip Asım, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, 1934, s. 123.
[510] İbnü'l Esir, Cilt 12, ss. 446, 447; El-Xazreci, ss. 311, 312; Nesevi, s. 127.

teslim olup Celaleddin'den af dilemişler ve bu istekleri kabul edilmiştir. Ancak İzzeddin, Eyyubi ve Selçuklu ordularına mağlup olduğu süreye kadar Celaleddin tarafından hapsedilmiş ve Melikü'l Eşref'le barış görüşmeleri sürerken öldürülmüştür. Diğer iki Eyyubi melikinden Meliku'l Emced Takiyuddin Abbas Eyyubi sarayına gönderilirken Melikü'l Muiz Muciruddin Yakub ise Celaleddin ile kalmaya devam etmiştir.[511]

Harezmi sultanı Celaleddin, 627/1230 yılının ağustos ayında Anadolu ve Suriye orduları karşısında büyük bir yenilgiye uğramıştır. Yassıçemen Savaşı olarak bilinen bu savaşın, Anadolu Selçuklu Hükümdarı Alaeddin'in Eyyubi Sultanı El-Melikü'l Kamil'e mektup göndererek El-Melikü'l Eşref'in kendisine gönderilmesi ve Celaleddin'in ordularının karşısına çıkmaları gerektiğini söylemesi üzerine hazırlıklara başlanmış ve Melikü'l Eşref, maiyetindeki birçok Eyyubi meliki, Cezire ve Şam askerleriyle birlikte Anadolu üzerine gitmiştir. Sivas'ta buluşan Anadolu Selçuklu ve Eyyubi ordusu Ahlat üzerine yürümeye başlamıştır. Orduların gelişini haber alan Celaleddin de kendi ordusunu toplayarak Erzincan'a hareket etmiş ve iki ordu Yassıçemen Ovası'nda karşılaşmıştır. Hiçbir mukavemet gösteremeyen Harezmi ordusu büyük bir bozguna uğrayarak dağılmış ve Celaleddin de Ahlat üzerinden Hoy'a geçmiştir. Bunun üzerine Melikü'l Eşref Ahlat'a gelmiş ancak İbnü'l Esir'in ifadesiyle "sanki daha önce orada öyle bir yer yokmuş gibi" tamamen harap olmuş bomboş bir kentle karşılaşmıştır. Celaleddin ve Melikü'l Eşref arasında gerçekleşen görüşmeler neticesinde barış sağlanmış ve herkes mülküne dönmüştür.[512]

628/1231 yılında Moğollar, Azerbaycan mıntıkası üzerinden Anadolu'ya ilerlemeye başlamış ve bunların önünden kaçan Celaleddin önce Ahlat'a, sonrasında Bitlis üzerinden Diyarbakır'a gitmiş ve burada Moğollarla karşılaşarak ordusu dağıtılmıştır.[513] Nesevi, Celaleddin'in Ahlat'tan sonra Diyarbakır'a gitmek üzere Cebel-i Cur üzerinden hareket ettiğini, kendisinin de Hani'ye giderken bu haberi alıp Cebel-i Cur'da pusu kurmuş bekleyen Sultan Celaleddin'e katıldığını aktarmaktadır. Ancak Celaleddin, Diyarbakır ve çevresinde Moğolların saldırıları sonucunda ordusundan

[511] Nesevi, ss. 127, 130; Bar Hebraeus, s. 396.
[512] İbnü'l Esir, Cilt 12, ss. 449 – 451; İbn Bibi, Cilt I, ss. 406 – 410; Bar Hebraeus, ss. 394, 395.
[513] Demir, s. 198; İbnü'l Esir, Cilt 12, ss. 456-458.

kopmuş ve Ahlat'ta kardeşi öldürülen bir Kürt tarafından Meyyafarikin civarında öldürülmüştür.[514]

Celaleddin'i bozguna uğratan Moğol birlikleri, Diyarbakır ve çevresini tahrip ettikten sonra Siirt üzerine gitmiş ve beş günlük bir kuşatmadan sonra burayı ele geçirerek halkını kılıçtan geçirmiştir. Buradan Mardin ve çevresine ilerleyen Moğol kuvvetlerinden bir birlik Bitlis'e ilerlemiştir. İbnü'l Esir, Bitlisli bir tanıktan naklederek "500 atlının olması halinde Moğollar'ın Bitlis geçidinde yok edilebileceğini" belirtmektedir. Bitlis'te şehir halkının dağlara ve kaleye çekilmelerinden dolayı çok insan öldürülmemiş ancak şehir yakılmıştır. Bitlis'ten sonra Ahlat civarında Erciş ve Bargiri'nin de Moğollar tarafından yakıldığı aktarılmaktadır.[515]

2.16. Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi

Ahlat ve çevresinin Moğollar tarafından büyük oranda tahrip edildiğini ve Anadolu'ya geçişin önünde bir engel kalmadığını gören Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubad, Kemaleddin Kamyar'ı Ahlat'ı zapt etmesi için görevlendirmiştir.[516] Cahen, İbni Bibi'den aktararak; 1233 yılında Ahlat'ı ele geçiren Kamyar'ın, Selçuklu sultanının dikkatini harap haldeki bölgenin yeniden ihya edilmesi ve göç eden nüfusun buraya geri dönmesinin sağlanmasına yönlendirdiğini belirtmektedir. Sultan Alaaddin'in de bu işleri yürütmek amacıyla Sahib Ziyaeddin Karaaslan, Sadeddin Erdebili ve Pervane Taceddin'i bölgeye göndererek doğu bölgesi kumandanlığına da Sinaneddin Kaymaz'ı atadığı aktarılmaktadır.[517]

Sinaneddin Kaymaz'ın Tatvan ve çevresinde başıboş bir şekilde yağma yapan Harezmli askerlerden Kır Han ve diğer emirlerle anlaşma yaparak onları Erzurum civarına yönlendirdiğini aktaran İbn Bibi, Kır Han ve beraberindeki 4 bin kişilik kuvvetin Mugan'dan gelen yedi yüz kişilik Moğol ordusu tarafından bozguna uğratıldığını, daha sonra Ahlat'a gelen bu ordunun buraları da yakıp yıktıktan sonra çekildiğini belirtmektedir. Bundan sonra Kaymaz ve Ahlat'ta bulunan diğer Anadolu Selçuklu ileri

[514] Nesevi, ss. 154, 157; Bar Hebraeus, s. 396.
[515] İbnü'l Esir, Cilt 12, ss. 458 – 460; Jeremiah Curtin, **The Mongols A History**, Boston, 1908, s. 172.
[516] Demir, s. 432; Bar Hebraeus, ss. 398, 399.
[517] Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu,** Çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 87; Demir, ss. 206, 207.

gelenleri Moğol tehdidinden uzaklaşmak için önce Erzurum'a ve sonrasında Kayseri'ye çekilerek Ahlat'ı terk etmişlerdir. Sahib Ziyaeddin, kalelere kethüdaların ve muhafızların atandığını ve Harezmlilerin itaat altına alındığını bildirerek Anadolu Selçuklu Sultanının huzuruna çıkmıştır.[518] Demir, Selçukluların çekilmesinden sonra Ahlat'ın tekrar Eyyubi hükmüne geçtiğini belirtmesine rağmen kesin olarak bir kanıya varmak mümkün değildir.[519] Ancak İbn Bibi, 1243 yılında Moğollara karşı müttefik arayışında olan Selçuklu sarayının, Meyyafarikin emiri Melik Gazi'ye kardeşi Melik Eşref'in olan Ahlat'ın verilmesinin ve topraklarına yapılan saldırılar için de özürler dilenerek gönüllerinin alınmasının karara bağlandığını belirtmektedir. Melik Şihabeddin Gazi'ye gönderilen menşurlarla Ahlat kendisine tevdi edilmiş ve Melik Gazi Ahlat'a gelerek içindeki malları ve ürünleri teslim almıştır.[520]

2.17. İlhanlı Devleti Dönemi

Celaleddin'in 1230'da Ahlat'ı ele geçirmesi sırasında Melikü'l Eşref'in Gürcü eşi Melike Tamta'nın Celaleddin tarafından esir olarak alındığı aktarılmaktadır. Celaleddin'in Moğollardan kaçtığı esnada esaretten kurtulmayı başaran Melike Tamta, Gürcistan'a giderek Kraliçe Russudan'ın maiyetine girmiş ancak Moğolların Kayan Kalesi kuşatması sırasında kardeşi Avak tarafından Moğol komutanına gönderilmiştir. Bir süre Moğolların elinde esir olarak kalan Melike Tamta, Kösedağ Savaşı'ndan sonra Anadolu içlerine yayılan Moğolların, 1244-45'te Vaspurakan ve Bznunik mıntıkalarına yaptıkları akınlardan sonra, Moğollar tarafından Ahlat ve çevresinin hâkimi olarak atanmıştır.[521] Melike Tamta'nın daha sonra Meyyafarikin Emiri Şihabeddin Gazi ile evlenerek Ahlat'taki yönetimini sürdürdüğü belirtilmektedir. Ancak ne zaman öldüğü bilinmeyen Melike Tamta'dan sonra Ahlat ve çevresinin Meyyafarikin Emiri Şihabeddin Gazi'nin oğlu Melikü'l Kâmil Nasıruddin Muhammed'e tabi olduğu değerlendirilmektedir.[522]

---

[518] İbn Bibi, Cilt I, ss. 428 – 434.
[519] Demir, ss. 207, 208.
[520] İbn Bibi, Cilt II, ss. 65, 66; İbn Kesir, s. 307.
[521] Curtin, s. 179; Vladimir Minorsky, **Studies in Caucasian History**, Taylor's Foreign Press, London, 1953, s. 156; Demir, ss. 227, 228.
[522] İbnu'l Emir İbrahim el-Münşi, **Nuzhetu'n-Nazir ve Rahatu'l-Hatir,** V. 18a, (Tarikh Hısn Kaifa içinde, Ed. Yusuf Baluken), Nubihar Yayınları, İstanbul, 2019, s. 88; Demir, s. 228.

656/1259 tarihinde Hülagu Han tarafından yapılan seferde Ahlat'ın doğusunda bulunan Aladağların yayla olarak kararlaştırıldığını ve Ahlat ile Hakkâri dağlarında bulunan Kürtlerin büyük çoğunluğunun öldürüldüğünü belirten Reşidüddin Fazlullah, buradan geçerek Diyarbakır bölgesine ilerlendiğini aktarmaktadır.[523] Büyük oranda tahribata uğrayan Ahlat şehrini, Eyyubi Hükümdarı II. Melikü'n-Nasr Selahaddin Yusuf'un gönderdiği yardımcı kuvvetler zapt etmiş ancak fazla dayanamadan çekilmişlerdir. Ahlat ve çevresiyle Diyarbakır bölgesinin bu tarihten sonra Moğolların kesin hakimiyetine girdiği kabul edilmektedir.[524]

Bar Hebraeus, Bağdat'ın Hülagu tarafından ele geçirilmesi zamanında, Bitlis'ten gelen yaşlı bir Suriye ileri geleninin Hülagu'dan almış olduğu Yarlık'la Meyyafarikin'deki Şihabeddin Gazi'nin oğlu Eşref'in huzuruna çıktığını, ancak Melik Eşref tarafından öldürüldüğünü ve beraberindeki Moğol elçilerinin de huzurdan kovulduğunu aktarmaktadır.[525] Buradan, Bitlis ve civarının Moğollar tarafından Suriyeli olduğu belirtilen bir yaşlı kişiye tevdi edildiği anlaşılmaktadır. Suriyeli olarak belirtilmesinin sebebi bu kişinin de Eyyubi hanedanlığının başka bir üyesi ya da bir saray görevlisi olabileceğini düşündürmektedir. Bitlis ve çevresinin büyük krallar tarafından bölgede yaşayan aşiretlere ya da aşiretlerin onayladıkları kişilere, kendilerine bağlı olmaları koşuluyla bırakılması önceden olduğu gibi sonrasında da karşımıza çıkan bir uygulamadır.

İbn Bibi, Anadolu Selçuklu Sultanı Rükneddin Kılıç Arslan'ın (IV. Kılıç Arslan) kızı Selçuki Hatun ile Moğol Şehzadesi Argun Han'ın evlenmeleri bahsinde, hatunun sultan olan kardeşi III. Gıyaseddin Keyhüsrev'e Moğol hâkimi Abaka Han tarafından Çapakçur'dan Ermen diyarına kadar olan toprakların verildiğini aktarmaktadır.[526] 1260 yılından sonra Bitlis ve çevresinin Moğollar tarafından kimlere verildiğiyle ilgili elimizde yeterince bilgi bulunmamaktadır. Ancak İlhanlı hükümdarlarının yaylası niteliğinde olan Aladağların bölgenin doğusunu kaplaması ve Bitlis kentinin de Mezopotamya'ya geçişi

[523] Reşidüddin Fazlullah, **Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)**, Çev. İsmanil Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2022, s. 53.
[524] Demir, ss. 232, 233;
[525] Bar Hebraeus, s. 434.
[526] İbn Bibi, Cilt II, s. 183.

sağlamasından dolayı bizzat Moğol hanedanlığına bağlı vassallar tarafından idare edildikleri muhakkaktır.

13. yüzyılın ikinci yarısında İlhanlı tahtında Hülagu Han'dan sonra sırasıyla Abaka, Teküdar Ahmed, Argun, Geyhatu ve Gazan Han'ın hükümdarlık yaptığı ve bölgede İlhanlı Devleti'ne bağlı emirlerin bulunduğu düşünülmektedir. Ahlat'ın doğusunu kaplayan Aladağların İlhanlı yaylası olması ve burada kurulan Kurultay'da hanların tahta çıkmaları bölgenin önemini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Hülagu'nun ölümünden sonra 1265'te İlhanlı tahtına çıkan Abaka Han tarafından İlhanlı bölgelerine yöneticiler atanmış ancak bu yöneticiler arasında Ahlat ve Bitlis'e kimlerin atandığı belirtilmemiştir. Abaka Han, Aladağ'ın kuzeydoğusundan Hazar Denizi'ne kadar olan bölgeyi kardeşi Yoşmut'a, doğuda Amuderya'ya kadar diğer kardeşi Tobşin'e, Rum diyarını Samagar ve Kehurgay adlı komutanlara, Şam sınırında Diyarbakır ve Diyar-ı Rabia'yı Durbay Noyan'a vererek daha birçok taksimatla birlikte hükmetmeye başlamıştır.[527]

Abaka Han devrinde 672/1273 tarihli bir kümbetin Ahlat'ta inşa edildiği ve burada yatan kişinin "Büyük Emir Şadi Aka" olduğu aktarılmaktadır. Şadi'nin babası olarak yine "Büyük Emir" unvanını taşıyan "Sağur(?) Aka" (Gabriel'e göre Sungur olabilir) adlı emirlerin Ahlat'ı idare ettikleri düşünülmektedir. Yine Ahlat'ta 673/1274 tarihli Hasan Aka b. Mahmud adına inşa edilen kümbette "Melikü'l Ümera" unvanı yer almaktadır.[528] Ahlat'ta inşa edilen 1279 tarihli Hüseyin Timur ve 1281 tarihli Boğatay Aka kümbetlerinin kitabelerinden anlaşıldığı kadarıyla "Emirü'l Kebir" unvanıyla Boğatay Aka ve sonrasında da oğlu Hüseyin Timur'un bölgede hüküm sürdükleri anlaşılmaktadır.[529] Aptürrahim Şerif'in Ahlat Kitabeleri adlı eserinde Boğatay Aka'nın

[527] Reşidüddin Fazlullah, s. 79.
[528] Lynch, s. 290, 292; Albert Gabriel, **Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler**, Çev. İdil Çetin, Dipnot Yayınları, Ankara, 2014, s. 211; Hakkı Önkal, **Anadolu Selçuklu Türbeleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2015, s. 185.
[529] Önkal, ss. 186 – 192; İbrahim Kafesoğlu, "Ahlat ve Çevresinde 1945 Yılında Yapılan Tarihî ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", **Tarih Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, İstanbul, 1949, s. 175; Erol Keleş, "Moğol İşgali Sırasında Van Gölü Havzası'na Gelen Türk-Moğol Boyları", **VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl 3, Sayı 1, 2018, s. 194; Özgür Çetintaş, "Hüseyin Timur Kümbeti'nin Yazı ve Süsleme Özelliklerinin İncelenmesi", **Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Sempozyumu**, 04-07 Ağustos 2018, Komrat, s. 131.

babası olarak geçen "Antal Aka" da "Emirü'l Kebir" unvanıyla anılmakta ve bizde Boğatay Aka'dan önceki emir olduğu kanaatini oluşturmaktadır.[530]

1282 yılında Abaka Han'ın ölümüyle yerine kardeşi Teküdar Ahmed geçerek iki yıl hükmettikten sonra çıkan iç karışıklık neticesinde öldürülmüş ve Abaka Han'ın oğlu Argun İlhanlı tahtına oturmuştur. Argun Han döneminde İlhanlılara bağlı olarak Güroymak'ta bulunan kümbetindeki "Emirü'l Kebir" ifadesiyle birlikte "Melikü'l Ümera" unvanına da sahip olan Karanday Aka'nın bölgeyi 1290 yılına kadar idare ettiği anlaşılmaktadır.[531]

Bar Hebraeus, 1290 yılında Meyyafarikin Emiri Ala Almış'ın Muş hâkimi olan Ermeni bir emiri öldürttüğünü, buna karşılık olarak da İlhanlı hükümdarının Ala Almış'ın öldürülmesi emrini verdiğini aktarmaktadır.[532] Ala Almış olarak adlandırılan kişinin bu dönemde Eyyubilerin Hasankeyf Şubesi yöneticilerinden Melikü'l Muvahhid Takiyeddin Abdullah'ın oğlu İlalmış[533] olabileceği; Eyyubi Hanedanlığı'nın Bitlis ve çevresinde halen hak iddia etmeleri sebebiyle Muş hakiminin öldürülmesinin mümkün olduğu değerlendirilmektedir.

1291 yılında Argun Han'ın ölümünden sonra Rum diyarından gelen Abaka Han'ın diğer oğlu Geyhatu, Ahlat yakınlarında kurulan kurultayla İlhanlı tahtına oturmuştur. Daha sonra İran yönetimini Şiktur Noyan'a bırakarak bir yıl sonra tekrar Aladağ'a gelmek üzere Rum diyarına gitmiştir.[534] Geyhatu, kardeşi Baydu ile aralarında çıkan taht kavgası sonrasında 1295 yılının başlarında öldürülmüş ve İlhanlı emirleri Baydu ile kardeşi Argun Han'ın oğlu Gazan arasında bölünerek bir müddet mücadele etmişlerdir. 1295 yılının sonlarına doğru Gazan Han Baydu'yu mağlup ederek İlhanlı tahtına oturmuştur.[535]

Gazan Han döneminde Şam ve Diyarbakır'a yapılan seferlerde Bitlis Geçidi'nden ziyade güneyden Erbil ve Sincar yoluyla batıya gidildiği görülmektedir. Bu da bizde Bitlis şehri ve Bitlis Geçidi'nin İlhanlı hakimiyetinden çıktığı düşüncesini doğurmaktadır.

---

[530] Aptürrahim Şerif, **Ahlat Kitabeleri**, Hamit Matbaası, İstanbul, 1932, s. 73.
[531] Önkal, s. 198; Orhan Cezmi Tuncer, "13. Yüzyıla Ait Üç Kümbet", **Sanat Tarihi Yıllığı**, Sayı 6, İstanbul, 1976, s. 97; Özgür Çetintaş, "Kurgan ve Çadır Mimarisinden Güroymak Karanday Ağa (Kalender Baba) Kümbetine", **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 9(2), 2020, s. 223.
[532] Bar Hebraeus, s. 484.
[533] Yusuf Baluken, **Hasankeyf Eyyûbîleri (630-866/1232-1462)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2016, ss. 360, 362.
[534] Reşidüddin Fazlullah, ss. 177, 178, 180.
[535] Reşidüddin Fazlullah, s. 254.

Nitekim V. Şeref Han'ın sözünü ettiği, Roşkan Federasyonu'nun bölgeyi kurtarması meselesi bu döneme denk geliyor olabilir.[536] Bir başka düşünce de Bitlis ve Ahlat civarının Celaleddin Harezmşah ile yüzyılın ortasındaki Moğol baskınları sırasında büyük oranda ıssızlaşmış olması Bitlis Geçidi'ni güvensiz hale getirmiş olduğudur. Nitekim Gazan Han'ın Hakkâri Kürtleri ile Zap'ın güneyinde ve Musul civarındaki Kürtleri daima kontrol altında tutma ve bunlara karşı yürüttüğü yağma ve yok etme faaliyetleri de bölgede İlhanlılara karşı hareketlenmelerin olabileceğini düşündürmektedir.[537]

Gazan Han'dan sonra 1304 yılında kardeşi Olcaytu İlhanlı tahtına geçmiştir. Olcaytu döneminde Diyarbakır üzerine sefere çıkılmış ve 1312 yılında Diyarbakır Valiliği'ne atanan Sutay Noyan, Olcaytu'nun ölümü ve yerine geçen oğlu Ebu Said döneminde Ahlat merkezli Ermeniye Valiliği'ne getirilmiştir.[538]

Ebu Said Bahadır Han döneminde İlhanlı Devleti'nde karışıklıklar artmaya başlamış, ülke yönetimi Emir Çoban'ın uhdesinde olmak üzere devam etmiş ve bu emir de sonradan öldürülmüştür.[539] Güroymak ilçesinde bulunan 1320 tarihli bir mezar taşında "Emirü'l Kebir" unvanıyla anılan Emir Taceddin ve babası Şeyh Muhammed'in bu dönemde Sutay Noyan'a bağlı olarak bölgeyi idare etmiş olmaları muhtemeldir.[540] 1329 yılında Taron'da yazıldığı belirtilen bir Ermeni kolofonundan Taron ve tüm çevresinin Kürtler tarafından ele geçirildiği ve Hıristiyanların büyük bir zulüm altında kaldığı aktarılmaktadır.[541] Bu ifadelerden de kanaatimizce Bitlis Emirliği'ni oluşturacak olan Roşkan Federasyonu'nun bölgeyi kontrol altına almaya başladığı değerlendirilmektedir.

739/1339 yılında İlhanlı Devleti'nde Çobanlı ve Celayirliler arasında gerçekleşen mücadeleler neticesinde Anadolu eyaletinde Emir Eretna, Diyarbakır'dan Ahlat ve Erzurum'a kadar olan bölgede Hacı Togay b. Emir Sutay, Azerbaycan'da Satıbek Hatun

---

[536] Şeref Han, s. 412.
[537] Abu'l-Farac, Cilt II, ss. 630 – 632.
[538] Bertold Spuler, **İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220 – 1350)**, Çev. Cemal Köprülü, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 560.
[539] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş", **Belleten**, Cilt 31, Sayı 124, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1967, ss. 601 – 646.
[540] Recep Yaşa, **Bitlis'te Türk İskanı**, Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, Ankara, 1992, ss. 34, 35.
[541] Avedis K. Sanjian, **Colophons of Armenian Manuscripts, 1301 – 1480**, Harvard University Press, Massachusetts, 1969, s. 68.

ve Küçük Şeyh Hasan Çobanlı, Irak-ı Acem ve Sultaniye'de ise Şeyh Hasan Celayir'in hükmetmeye başladığı görülmektedir.[542]

1341 yılında Azerbaycan ve çevresini yöneten Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, Bağdad ve çevresiyle Cezire bölgesi hâkimi Celayirli Şeyh Hasan ve Diyarbakır hâkimi Hacı Togay b. Sutay üzerine sefere çıkmıştır. Azerbaycan'dan gelerek Muş bölgesini büyük bir tahribata uğrattığı aktarılan Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın Diyarbakır ve Cezire bölgesini ele geçirdiği ve Bağdat üzerine gönderdiği bir ordunun Karakoyunlu Türkmenlerinin lideri Kara Hasan tarafından yenilgiye uğratıldığı aktarılmaktadır. Diyarbakır'ı ele geçirerek bölgeye Hacı Togay'ın yeğeni İbrahim Şah'ı atayan Çobanlı Hasan, ordusunun Bağdat önlerinde yenilgiye uğramasıyla Erzurum taraflarına çekilmiş ve dönüş yolunda Celayirlilere tabi yerleri tahrip etmiştir. Bundan bir yıl sonra tekrar bölgeye gelen Çobanlı Hasan, Hacı Togay ve yeğeni İbrahim'in birlikte hareket ettiklerini görmüş, Aladağ çevresini ve Bulanık'ı yağmalamıştır. Hacı Togay'ın tekrar Celayirli Şeyh Hasan'a gittiği ve İbrahim'in de Çobanlıların tarafına geçtiği bu dönemde Diyarbakır Eyaleti bölünmüş ve Diyarbakır ile Ahlat çevresi Emir İbrahim'e bağlanmıştır. Daha güneyde Musul ve Diyar-ı Rabia'yı yöneten Hacı Togay da yeğeni İbrahim Şah tarafından 1342 yılında öldürülmüş ve bölgenin yönetiminde tek söz sahibi olarak İbrahim Şah kalmıştır.[543] Ahlat'ta H.738/M.1338'de İlhanlı Muhammed Han ve 741/1341'de Süleyman Han adlarına basılan sikkeler Ahlat'ın, Celayirlerle Çobanlılar arasında sürekli el değiştirdiğini göstermektedir.[544]

Diyarbakır ve çevresini elinde bulunduran Emir İbrahim, 746/1345'te Çobanlı Melik Eşref'e karşı İlhanlı hükümdarı Süleyman Han, Surğan ve annesi Satıbek Hatun tarafında savaşa girişmiş ancak Aladağ civarında yenilgiye uğramıştır. Bu tarihten sonra Ahlat civarına hükmedemediği anlaşılan Emir İbrahim'in 751/1350'de ölmesiyle yerine amcası Hacı Togay'ın oğlu Pir Muhammed geçirilmiştir. Ancak o da Hüseyin Bey b. Tay Buğa adlı bir emir tarafından öldürülmüştür.[545]

---

[542] Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, Sayı I, 1969, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970, s. 96; Ş. Cem Tuysuz, **İlhanlılar Döneminde Çobanoğulları (Sulduslar)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2004, s.154.
[543] Sümer, s. 101; Tuysuz, ss. 166 – 169.
[544] Yaşa, s. 35.
[545] Sümer, ss. 107, 108.

2.18. Bitlis Emirliği'nin Kuruluşu

Bu karışıklıklar döneminde Bitlis ve çevresinde merkezin gönderdiği emirlerden ziyade yerelde etkin olan güçlere bağlı idareciler öne çıkmış olmalıdır. Nitekim Memluk sarayına hizmet eden ve 1340'tan önce kaleme alındığı düşünülen Et-Ta'rif adlı eserinde Şihabeddin Fazlullah el-Ömeri, Bitlis yöneticisinin "Şerafeddin Ebubekir" olduğunu ve Bitlis'in, eğer Irak üzerinden gidilmeyecekse İlhanlı başkenti Sultaniye'ye geçişi sağladığını aktarmaktadır. Şehrin küçük ve gelirlerinin az olduğunu belirten el-Ömeri, Şerafeddin Ebubekir'in Hıristiyan (Nasırî) olmakla itham edildiğini belirtmektedir.[546]

Yinanç, Kalkaşendi'den aktararak Şerafeddin Ebubekir'in ardından Bitlis yönetiminde Ziyaeddin Ebu'l Fevaris el-Ruşaki adlı birinin ve sonrasında da el-Hacc adlı oğlunun yöneticilik yaptığını bildirmektedir.[547] 14. yüzyılın ilk yarısında Bitlis yöneticileriyle ilgili önemli bilgiler içeren ve İbnu'l Emir İbrahim el-Münşi tarafından kaleme alınan "Nuzhetu'n-Nazir ve Rahatu'l-Hatir" adlı eser de bu bilgileri kısmen doğrulamaktadır. Eserde 750/1349'da Bitlis'in Emir Ziyaeddin er-Roşki, Muş'un da kardeşi Şemseddin er-Roşki tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır. Diyarbakır'ı elinde bulunduran Türkmen Hüseyin Bey'e karşı harekete geçen Hasankeyf Eyyubi Sultanı Melikü'l Adil Şihabuddin Gazi'nin topladığı ordu içerisinde bahsi geçen Bitlis hâkimi Ziyaeddin er-Roşki ile kardeşi Muş hakimi Emir Şemseddin de bulunmaktadır.[548] Diyarbakır Emiri Hüseyin Bey'e karşı muvaffak olamayan Şihabuddin Gazi, emirin eline düşmüş ve Bayram Hoca'nın araya girmesiyle Hasankeyf'e geri dönmüştür.[549] Emir Hüseyin Bey daha sonra Karakoyunlu Devleti'nin kurucusu olarak bilinen Emir Bayram Hoca tarafından öldürülmüştür.[550]

Hasankeyf Eyyubi Sultanı Melikü'l Adil Şihabuddin Gazi'nin Cezire, Bakiyye ve Siirt kuşatmalarında yanında bulunan Emir Ziyaeddin, 761/1360 yılının başında Erzen Hâkimi Emir Celaleddin es-Selçuki'nin ölümüyle kenti ele geçiren Vezir Beko ed-

[546] Şihabeddin Fazlullah el-Ömeri, **Et-Ta'rif bi'l-Mustalah eş-Şerif**, Memfis (Mısır), 1312 (1894), s. 35; Yinanç, s. 663.
[547] Yinanç, s. 664.
[548] El-Münşi, s. 242.
[549] El-Münşi, s. 261.
[550] Sümer, s. 108.

Dunbuli'den teslim almak üzere Erzen'e gelmiştir. Burayı ele geçiren Emir Ziyaeddin, Hasankeyf hâkimi Sultan Melikü'l Adil'e gelip şehri teslim alması haberini gönderince Erzen'de güçlü olan Dunbuli liderlerinin muhalefetiyle karşılaşmış ve şehri kendilerine teslim etmek zorunda kalmıştır. Erzen'den çıkarak Sultan Melikü'l Adil'le birlikte hareket etmeye başlayan Bitlis hâkimi Emir Ziyaeddin'in, Sultan'ın Cumaniyye'de bir kale kurmaya çalışması ancak daha sonra vazgeçerek Hasankeyf'e dönmesiyle kendi mülküne dönmüş olmalıdır.[551]

14. yüzyılın ilk yarısında Şerafeddin Ebubekir ve sonrasında Ziyaeddin er-Roşki'nin Bitlis'te hâkim olduğunu görmekteyiz. Emir Ziyaeddin ile ilgili olarak 1362 tarihli bir Ermeni kolofonunda Celayirli Sultan Üveys'e bağlı olarak Bitlis'i yönettiği anlaşılmaktadır.[552] Ancak Bitlis tahtının ne zaman el değiştirdiği kesin değildir. Şerefname'de Melik Eşref ve Melik Mecdeddin'den sonra İzzeddin ve Mir Ebubekir'in Bitlis'i yönettiği belirtilmektedir. Mir Ebubekir'i Şeyh Şeref'in, onu da Emir Ziyaeddin'in takip ettiğini aktaran Şeref Han, son emirin Emir Timur'la çağdaş olduğunu vurgulamaktadır. Şerefname'de, Emir Ziyaeddin'den önce sözü geçen Şeyh Şeref ve Mir Ebubekir'in el-Ömeri'nin sözünü ettiği Şerafeddin Ebubekir'le aynı kişi olması mümkündür.[553] Ömeri'nin sözünü ettiği Şerafeddin, Mir Ebubebir'in oğlu olabilir. Dolayısıyla Ömeri de Şerafeddin bin Ebubekir yerine babasının adına bağlayarak ismi Şerafeddin Ebubekir olarak aktarmış olmalıdır. Ancak daha fazla verinin bulunmaması sebebiyle kesin bir kanı belirtmek olanaksızdır. Emir Timur'un 1394 yılında Aladağlara gelmesiyle huzuruna çıkarak bağlılığını bildiren Emir Hacı Şeref'in ise Ziyaeddin er-Roşki'nin oğlu olup olmadığı muğlaktır. Bu arada başka emirlerin bulunması mümkünse de şu aşamada kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Yinanç'ın Kalkaşendi'den aktardığı bilgiden yola çıkarak el-Hacc adlı yöneticinin Emir Hacı Şeref olduğu kabul edilirse onun Emir Ziyaeddin'in oğlu olduğu anlaşılacaktır.[554]

Emir Timur, 1386'da Gökçe Deniz olarak anılan Sevan Gölü tarafından çıkarak Alıncak Kalesi'ni ele geçirmesinden sonra ordusunun ağırlıklarını Aladağ'a göndererek Avnik üzerinden Çapakçur'a geçmiştir. Buradan Muş vilayetine gelip ele geçirdikten

[551] El-Münşi, s. 291 – 295.
[552] Sanjian, s. 92.
[553] Şeref Han, ss. 429, 430.
[554] Yinanç, s. 664.

sonra Ahlat'a doğru yol almış; Ahlat hakiminin huzura çıkmasıyla toprakları kendisine tevdi edilmiştir.[555] Emir Timur'un, Sasun dağlarına ve Mereto'ya çekilen Karakoyunlu Pir Hasan'a karşı harekete geçmek üzere Muş emirini yanına çağırdığını aktaran bir Ermeni kroniğinde, 1387 yılında Khuyt emiri olarak Emir Şeyh Şeref'in bulunduğu anlaşılmaktadır.[556] Sasun, Muş ve Khuyt mıntıkalarının yönetiminin bu dönemde Bitlis Emirliği'ne bağlı olduğu düşünülürse, Emir Şeref'in daha 1387'de Bitlis tahtında oturduğu anlaşılmaktadır.

Timur'un 1394 yılında Bağdat'ı müteakip Mardin'i ele geçirdiği ve Karaca Kala olarak adlandırılan yeri zapt ettikten sonra Mirza Şahruh'la birlikte Aladağ yaylalarına gitmek üzere Sur dağlarını zorluklarla aşarak Muş Ovası'na geçtiği aktarılmaktadır.[557] Bitlis emiri Hacı Şeref'in Muş Ovası'nda birçok hediyelerle Emir Timur'un huzuruna çıktığı ve Timur'un da iltifatlarda bulunarak mülkünü yine kendinde kalmak suretiyle bağışladığı aktarılmaktadır. Ayrıca Timur'a isyan eden Yayık Sofi'nin de Hacı Şeref'e teslim edilerek onun hisarında hapsedildiği belirtilmektedir.[558] Şeref Han, Bitlis, Ahlat ve Muş'u yönettiğini belirttiği Hacı Şeref'e, Emir Timur tarafından Pasin, Avnik ve Malazgirt mıntıkasının da bir beratla tevdi edildiğini vurgulamaktadır.[559]

Emir Hacı Şeref'in bir Ermeni kroniğinde geçen bilgilerden yola çıkarak 1396'da artık Bitlis tahtında olmadığı anlaşılmaktadır. Bitlis emiri olarak görülen Emir İbrahim'in merhum Emir Şeref'in kardeşi olduğunu belirten yazar, 1396'da Erciş ve Bitlis üzerine sefere çıkan Timur'un şehzadesi Mirza Miranşah'ın, Bitlis hâkimi İbrahim'i öldürerek Bitlis ve çevresini tahrip ettiğini ve ardından Vestan Emiri Mir Ezdin'in araya girerek barışın sağlandığını ve bir konsey oluşturarak Bitlis tahtına merhum Emir Şeref'in küçük yaştaki oğlu Emir Şemseddin'i geçirdiğini aktarmaktadır.[560]

Emir Şemseddin bin Emir Hacı Şeref'in küçük yaşta tahta çıkmasıyla yeni bir dönem başlamış ve 1405 yılında artık oldukça güçlenen Bitlis Emirliği, Adilcevaz

---

[555] Nizamüddin Şami, **Zafername**, Çev. Necati Lugal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, ss. 124, 125.
[556] Tovma Metsobetsi, **History of Tamerlane and His Successors**, 13, 14, Translated by Robert Bedrossian), (http://www.attalus.org/armenian/tm2.htm (03.11.2022);
[557] Nizamüddin Şami, ss. 185, 186.
[558] Tovma Metsobetsi, 18, (http://www.attalus.org/armenian/tm2.htm (03.11.2022); Nizamüddin Şami, ss. 185, 186.
[559] Şeref Han, ss. 430, 431.
[560] Metsobetsi, 56, 57 (http://www.attalus.org/armenian/tm4.htm (03.11.2022).

bölgesini içerisinde barındıran Artske'ye saldırılar düzenlemiştir. Bir Ermeni kolofonunda geçen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, Hakkâri Emiri Ezdin Şir hükmündeki bölgede birçok yağma gerçekleştiren Emir Şemseddin'in Artske'yi (Adilcevaz) 13 gün boyunca kuşatmasına rağmen ele geçirmekte muvaffak olamadığı görülmektedir. Bir başka kronikte de 1419 yılında Emir Ezdin Şir'in Bitlis üzerine sefere çıktığı ve 60'tan fazla köyü yakarak bölgeye zarar verdiği belirtilmektedir.[561]

2.19. Karakoyunlu Devleti Dönemi

Karakoyunlu Kara Yusuf, Timur'un ölümünden sonra geldiği Doğu Anadolu'da 1405 yılında Avnik Kalesi'ni ele geçirmiş ve Timur'un torunu Ebubekir Mirza üzerine sefere çıkmıştır. 1408'e kadar birkaç kez gerçekleşen saldırılarda başarı sağlayan Kara Yusuf, 1409'da geldiği Diyarbakır yöresinde Akkoyunlu beyini yenilgiye uğratmış ve Mardin Kalesi'ni de ele geçirerek Artuklu Devleti'ni ortadan kaldırmıştır. 1410 yılında Celayirli Sultan Ahmed'in Kara Yusuf'un oğlu Pir Budak'a ve diğer oğlu Şah Mehmed'e yarlıklar vermesiyle Kara Yusuf Karakoyunlu hakimiyetini oğlu Pir Budak'la paylaşmak zorunda kalmıştır.[562]

Karakoyunlu Kara Yusuf, 1420 yılında kendisine karşı harekete geçen Emir Timur'un oğlu Mirza Şahruh'a karşı topladığı 50 bin kişilik ordusuyla Tebriz üzerine giderken Ucan'da ölmüş ve ordusu da dağılarak Kerkük'te bulunan şehzadesi İskender Mirza'nın yanına gitmiştir. İskender Mirza bu orduyla 1421'de Mardin üzerine yürüyerek Nusaybin'de Akkoyunlu Hükümdarı Kara Yülük Osman'ı yenilgiye uğratmış; ancak yine aynı yıl Eleşkirt ovasında Mirza Şahruh'a yenilmiştir.[563] Şeref Han, Matlau's Sa'deyn adlı esere atıfta bulunarak Emir Şemseddin'in Kara Yusuf'un ölümünden 40 gün sonra Timur'un şehzadesi Mirza Şahruh'a bağlılık bildirdiğini aktarmaktadır. Mirza Şahruh, 1421 yılının Haziran'ında Ahlat'a gelip otağ kurduğunda huzuruna çıkan Emir

[561] Alexander Khachatrian, "The Kurdish Principality of Hakkariya (14th-15th Centuries)", **Iran & The Caucasus**, Volume 7, No. 1/2, Brill, 2003, s. 49.
[562] Faruk Sümer, "Karakoyunlular", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 24, İstanbul, 2001, (Karakoyunlular), ss. 434, 435.
[563] Sümer, Karakoyunlular, s. 436.

Şemseddin'e topraklarını tekrardan tevdi etmiş ve ayın ortasında Bitlis'e dönmesine izin vermiştir.[564]

1428'de Akdamar'da yazılan bir İncil'de yer alan bilgilere göre 1419'da büyük bir çekirge istilasına uğrayan bölgede Emir Şemseddin'in su getirterek kuşların da gelmesini sağladığı ve bu sayede çekirgeleri yok ettiği; 1421'de Mirza Şahruh'a karşı yenilgiye uğrayan İskender Mirza'nın sonraki sene Tebriz'i ele geçirerek Ahlat üzerine gelip bölgeyi tahrip ettiği; 1424'te Vostan Hâkimi Ahmed Bey ile Bitlis Hâkimi Şemseddin'i kandırarak yanına alan İskender Mirza'nın, Emir Şemseddin'i öldürüp Ahmed Bey 'i de esir alarak Van üzerine yürüdüğü ve 1425'te de Bitlis'i kuşatma altına alarak üç yıldan beridir kuşatmayı sürdürdüğü aktarılmaktadır.[565]

Kitab-ı Diyarbekriyye adlı eserde İskender Mirza'nın daha önce Akkoyunlu eline geçen Çemişgezek yöresinin hâkimi Şeyh Hasan'ın aracılığıyla, Akkoyunlu Emiri Kara Yülük Osman Bey'in tarafını tutan Bitlis, Ahlat, Van ve Vustan emirlerini kendi yanına çektiği ve onları Ahlat civarında tutuklattığı belirtilmektedir. Kürt emirleri hapsedildikten sonra Ahlat ve Bitlis kentleri ile yörede 21 kalenin hâkimi olduğu belirtilen Emir Şemseddin'in Bitlis'e getirilerek kalenin teslim edilmesi istenmiştir. Ancak kaleyi koruyan Emir Mihmad-ı Roşki'nin bu emre uymayarak kaleyi savunduğunu aktaran Ebu Bekr-i Tihrani, Bitlis'in teslim olmadığı için İskender Mirza'nın Emir Şemseddin'i alarak Ahlat'a yöneldiğini belirtmektedir. Ahlat'ta da kale önüne gelen Emir Şemseddin'in kaleyi koruyanlara yönelik olarak kemerini çözüp daha sıkı bir şekilde tekrar bağladığını ve bunun da kale savunmasının arttırılarak teslim edilmemesi anlamına geldiğini; bunun üzerine İskender Mirza'nın Emir Şemseddin'in öldürülmesi emrini verdiğini vurgulamaktadır. Ahlat'ta kuşatmayı devam ettiren bir ordu bırakarak Bitlis'e geçen İskender Mirza buradaki kuşatmayı bizzat yönetmiştir.[566]

Bitlis'te kuşatmayı sürdüren ve Ahlat'ı ele geçirmeyi başaramayan İskender Mirza Vostan hâkimi Emir Ahmed'i Erzincan'da hapsetmiş ve bölgede birçok tahribatlar yaratmıştır. Öyle ki Bitlis'ten Elbak'a (Başkale) kadar olan mıntıkanın ıssızlaştığı

---

[564] Şeref Han, ss. 437, 438.
[565] Hrand D. Andreasyan, "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1973, ss. 107, 108.
[566] Ebu Bekr-i Tihrani, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, ss. 71 – 73; Sanjian, s. 174; Metsobetsi, 69, 70 (http://www.attalus.org/armenian/tm5.htm (03.11.2022).

aktarılmaktadır. Emir Şemseddin'in ölümünden bir yıl sonra 1425 senesinde Akkoyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman'ın askerleriyle birlikte Roşkan kuvvetlerinin, Mirza İskender'in hükmettiği Adilcevaz ve Erciş mıntıkasını yağmaladığı belirtilmektedir.[567]

Emir Şemseddin'in ölümünden sonra yerine kimin geçtiğine dair kesin bir bilgi yoktur. Şerefname'de yerine oğlu Emir Şeref'in geçtiğini belirten Şeref Han, bu emirin yönetmekten aciz ve meczup karakterli olduğunu, Hasankeyf hükümdarları soyundan hanımı Şahım Hatun'un da bir şekilde fetva çıkartarak yeniden evlendiğini aktarmaktadır. Emir Şeref'in ölümünden sonra geride küçük yaştaki Şemseddin adlı bir erkek çocuk bırakmasından dolayı Bitlis Emirliği'nde söz sahibi olarak Şahım Hatun'un yeni eşi Mir Seydi Ahmed Nasıruddin adlı kişinin kaldığı ve bu durumun Roşkan aşiretleri arasında ayrılıklar doğurarak bölgedeki yöneticilerin Bitlis'ten ayrılıp kendi başlarına hareket ettikleri belirtilmektedir.[568]

Şerefname'de, Emir Şeref'in oğlu Emir Şemseddin'in yönetme çağına geldiği zaman Roşkan liderlerini etrafına toplayarak Mir Seydi Ahmed'i azlettiği anlatılmaktadır. Mir Seydi Ahmed'in Cizre hakimleri olan Bohtan Emiri'ne iltica etmesiyle Bitlis ve Cizre Emirlikleri arasındaki düşmanlık artmış ve neticede Bitlis askerleri Emir Şemseddin öncülüğünde Cizre üzerine sefere çıkmışlardır. Bu seferden tek gayenin Mir Seydi Ahmed'in ele geçirilmesi olduğunu belirten Şerefname yazarının bilgilerinden yola çıkarak Emir Şemseddin'in arzusunu gerçekleştirdiği ve bundan sonra "Dijwar" yani "Zorlu" unvanını aldığı anlaşılmaktadır.[569]

Ancak Şeref Han'ın bilgilerini teyit edecek başka veri bulunmamaktadır. Bitlis'te şu aşamada elde edilen kitabelerden Emir Şemseddin-i Veli'den sonra Emir Hacı İbrahim'in oğlu Emir Hacı Muhammed'in kesin olarak hükmettiği anlaşılmaktadır. Bitlis'te bulunan Hacı Begiye Camii kitabesinde yaptıran kişinin Emir Hacı Muhammed b. Emir Hacı İbrahim olduğu görülmektedir.[570] Emir Hacı İbrahim'in Bitlis hakimiyeti bahsinde Şeref Han, Emir Şemseddin Dijwar'ın ardında beş erkek evlat bıraktığını aktarmaktadır. Bunlardan üçünün 1432'de ortaya çıkan veba salgınında öldükleri, Emir Şeref adındaki oğlunun da genç yaşta eceliyle ölmesiyle Emir İbrahim'in Bitlis

[567] Metsobetsi, 70 (http://www.attalus.org/armenian/tm5.htm (03.11.2022); Andreasyan, ss. 105, 106,
[568] Şeref Han, s. 441.
[569] Şeref Han, ss. 444 – 447.
[570] Arık, s. 16.

hakimiyetini aldığı belirtilmektedir.[571] Ancak bir Ermeni kroniğinde, 1436 yılında Karakoyunlu İskender Mirza'nın mülkünde olan Erciş, Bergiri, Adilcevaz, Ahlat ve civarının Timurlu Mirza Şahruh'un ordusu tarafından yağmalandığı; buradan kaçan Hıristiyan halkın göç ederek Bitlis'e gitmek istediklerinde isim verilmeden Bitlis beyinin Hıristiyanları kılıçtan geçirerek yok etmeye çalıştığı aktarılmaktadır.[572]

Emir İbrahim'in ölümüyle de oğlu Emir Hacı Muhammed'in hükmetmeye başladığını aktaran Şerefname yazarı, emirin 1461'deki ölümüne kadar Bitlis'i yönettiğini vurgulamaktadır.[573] Ancak yine Ermeni kolofonlarında karşılaştığımız bilgilerden Emir Hacı Muhammed'in 1436 yılında Bitlis tahtında olduğu ve 1446 yılında Roşkan ileri gelenleri tarafından azledilerek yerine küçük yaştaki yeğeni Emir Şemseddin'in getirildiği anlaşılmaktadır. Cinnet getirdiği ya da delirdiği iddiasıyla tahttan indirilen Emir Hacı Muhammed'in kolofonlarda "Şah Mahmud" olarak da adlandırıldığı görülmektedir.[574] Dolayısıyla Emir Şemseddin-i Veli'nin Karakoyunlu İskender Mirza tarafından 1424'te öldürülmesinden sonra Bitlis'te bir yönetim boşluğunun olduğu düşünülebilir. Tihrani'nin sözünü ettiği Mihmad-ı Roşki kanaatimizce Emir Hacı Muhammed olmalıdır. Nitekim Emir Şemseddin'in 1397'de tahta çıktığında küçük yaşta olduğu ve öldüğü 1424'te de 40 yaşından küçük olduğu düşünülürse sonraki emir Hacı Muhammed'in onun torunu olması mümkün değildir. Emir Şemseddin Veli'nin selefi Emir Hacı İbrahim'in oğlu olduğu düşünülen Emir Hacı Muhammed'in bu sebeple Emir Şemseddin'in yokluğunda Bitlis kalesinde yöneticilik yaptığı ve İskender Mirza'nın kuşatması sırasında da kenti savunduğu anlaşılmaktadır.

Emir Hacı Muhammed'in 1424'ten bir yıl sonra başlayan ve üç yıl boyunca devam eden Karakoyunlu kuşatması sırasında Bitlis'i yönettiği düşünülmektedir. Ancak emirin kesin olarak bu tarihte hükmettiğini söylemek zor olsa da 1436'da Bitlis'te tahtta olduğu görülmektedir. Emir Hacı Muhammed'den sonra Bitlis tahtına oturtulan Emir Şemseddin'in Şeref Han'ın sözünü ettiği Şemseddin Dijwar'la olan benzerliği dikkat çekicidir. Nitekim Şeref Han, Şemseddin Dijwar'ın küçük yaşta olduğu için Bitlis yönetiminin Roşkan aşiretleri dışından bir kişi -Mir Seydi Ahmed- tarafından ele

[571] Şeref Han, s. 447.
[572] Metsobetsi, 89, 90 (http://www.attalus.org/armenian/tm6.htm (03.11.2022); Sanjian, ss. 182, 183.
[573] Şeref Han, s. 447.
[574] Andreasyan, ss. 113, 120, 121; Sanjian, s. 185.

geçirildiğini, Emir Şemseddin'in selefinin de akli melekelerinin yerinde olmadığını belirtmektedir. Bu Şemseddin'in de amcası Emir Hacı Muhammed'in akli dengesini yitirmesi sebebiyle azledilmesinden sonra tahta küçük yaşta geçmesi, sözü edilen olayların bu dönemde yaşanmış olabileceğini düşündürmektedir.[575] Bu durumda Emir Şemseddin-i Veli'den sonra amcasının oğlu Emir Hacı Muhammed b. Hacı İbrahim'in Bitlis tahtına oturduğu ve sonraki dönemlerde akli dengesini yitirdiği iddiasıyla tahttan uzaklaştırılarak yerine Emir Şemseddin adındaki küçük yaştaki yeğeninin geçirildiği anlaşılmaktadır.

Emir Şemseddin'in ne zamana kadar hükmettiği kesin olmamakla beraber Kitab-ı Diyarbekriyye'de Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Ahlat tarafına geldiği sırada Emir Şemseddin'in Sasun Meliki ve İbrahim Beg-i Süleymani ile huzura geldiği ve bir ay boyunca hükümdarın maiyetinde kaldığı belirtilmektedir. Akkoyunlu hükümdarının tarafında yer aldığı anlaşılan Emir Şemseddin'e karşı 1451 yılında Cihanşah Mirza'nın seferler düzenlediği ve Ahlat ile Bitlis'i zapt ettiği belirtilmektedir.[576] Karakoyunlu Cihanşah Mirza'nın Bitlis ve çevresine olan akınları, emirleri Akkoyunlu safına itmiş olabilir. Bu nedenle Bitlis tarafına gelen Uzun Hasan'ı karşılamaya giderek onun yanında yer aldıkları görülmektedir. Ancak 1454 tarihinde Emir Şemseddin'in halen Bitlis yönetiminde olmasına karşın Cihanşah Mirza'ya bağlı olduğu anlaşılmaktadır.[577] 1457 tarihinde Bitlis üzerine bir kez daha saldıran Cihanşah döneminde emir ismi zikredilmemesine rağmen bir yıl sonra ele alınan bir kolofonda ise Melik Şeref ismi yer almaktadır.[578]

Emir Şemseddin'in 1446 yılından itibaren Akkoyunlular ile Karakoyunlular arasında saf değiştirerek 1456 yılına kadar hükmettiği ve muhtemelen Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah Mirza'nın Bitlis saldırılarından sonra yerine Emir Şeref'in geçtiği düşüncesi kanaatimizce yanlış olmayacaktır. Bitlis darplı ve üzerinde Şemseddin b. Ziyaeddin yazılı bir sikke[579] ile Bitlis Gökmeydan'da türbeler arasında yerde yatık bir vaziyette bulunan tarih bölümü kırılmış Şemseddin b. Ziyaeddin'e ait mezar taşı, sözü

[575] Sanjian, s. 204.
[576] Sanjian, s. 216; Andreasyan, s. 123.
[577] Sanjian, ss. 252, 257, 258; Andreasyan, s. 127.
[578] Sanjian, s. 265; Andreasyan, s. 129.
[579] Haluk Perk ve Hüsnü Öztürk, **Anadolu Sikke Monografileri I**, İstanbul, 2007, s. 174.

edilen bu emire ait olabilir. 1457 tarihinde Emir Şemseddin'in yerine muhtemelen selefi Emir Hacı Muhammed'in oğlu Emir Şeref'in geçtiği anlaşılmaktadır. Nitekim Bitlis darplı iki adet sikkede geçen "Şeref b. Muhammed" isminin de bu emire ait olması muhtemeldir.[580] Emir Şemseddin ve sonrasında Emir Şeref dönemlerinde basılan bu sikkelerden bir dönem Bitlis Beyliği'nin bağımsız olarak Akkoyunlular ve Karakoyunlular arasında hakimiyetini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

1457 yılında Akkoyunlu Hükümdarlığı içerisinde ortaya çıkan taht kavgasında Akkoyunlu hâkimi Cihangir'in tarafını tutan ve ona yardım gönderen Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah Mirza'nın Rüstem-i Tarhan liderliğindeki ordusu Amid önlerinde Uzun Hasan tarafından yenilgiye uğratılmıştır.[581] Bu yenilgiyi müteakip Emir Şeref'in Cihanşah Mirza'nın evlatları Pir Budak ile Hasan Ali'nin isyanlarını da fırsat bilerek Karakoyunlu topraklarına saldırı gerçekleştirdiği görülmektedir. Ayrıca Kitab-ı Diyarbekriyye'de Karakoyunlu Cihanşah Mirza'nın Akkoyunlu Uzun Hasan Tercan'dayken üzerine ordu göndermesi bahsinde Ebu Bekr Tihrani, *"Kürd'ün, elinden çaldığı Ahlat kalesine bir ordu tayin edip Ahlat'a gönderdi"* diyerek Ahlat'ın ele geçirildiğini belirtmektedir.[582]

1461 yılında yazılmış bir Ermeni kolofonunda ise Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın Bitlis emirine kızgın olduğu ve bu yüzden 12 bin kişilik bir orduyla Ahlat'ı tahrip ederek kalesini kuşattıkları; Bitlis, Muş, Khuyt ve Sasun'u da aynı akıbete uğratmak niyetindeyken Ermeni Katolikos'u Der Zakarya'nın arabuluculuğu ile Cihanşah ile Bitlis emiri arasında anlaşma sağlandığı belirtilmektedir.[583]

Anlaşma neticesinde Cihanşah'ın ordusunun Ahlat üzerindeki kuşatmayı kaldırması şartıyla Bitlis emirinin gereken vergiyi ödemesi kararlaştırılmıştır. Bu anlatımdan, Bitlis Emirliği'nin Karakoyunlu hakimiyetinden bağımsızlığını ilan ederek vergilerini ödemeyi reddettiği için Cihanşah Mirza'nın saldırısına uğradığı ve vergilerin ödenmesinin kabul edilmesiyle de anlaşma sağlandığı anlaşılmaktadır.

16. yüzyıla ait Bitlis Sancağı Tahrir Defterinde 1465 yılında Emir Şeref b. Şah Muhammed b. Emir Şemseddin Roşki tarafından hazırlandığı belirtilen vakfiye

[580] Perk ve Öztürk, ss. 172, 173.
[581] Tihrani, s. 182; Sanjian, s. 222; Sümer, Karakoyunlular, s. 437.
[582] Tihrani, ss. 233 – 240, 249.
[583] Sanjian, ss. 272, 273; Andreasyan, ss. 131, 132.

kaydından kanaatimizce hatalı olarak Emir Muhammed'in babasının adı Şemseddin Roşki diye yazılmıştır.[584] Daha önce de sözünü ettiğimiz şekliyle Hacı Muhammed'in Emir İbrahim'in oğlu olduğu 1444 tarihli Hacı Begiye Camii kitabesinde görülmektedir.

Emir Şeref'in Karakoyunlulara tabi olarak 1467 senesinde Bitlis'te yönetici olduğu görülmekteyse de tahtın ne zaman el değiştiğine dair elimizde kesin veriler bulunmamaktadır.[585] 1467'de Akkoyunlu Uzun Hasan ile Karakoyunlu Cihanşah Mirza arasında gerçekleşen savaşta Karakoyunlu Hükümdarı ölmüş ve Uzun Hasan galip gelmiştir.[586] 1467 yılının sonlarında gerçekleşen savaşta ölen Karakoyunlu Hükümdarı Cihanşah Mirza'nın yerine Karakoyunlu aşiret beyleri Maku kalesinde hapsedilen Cihanşah'ın şehzadesi Hasan Ali'yi Karakoyunlu tahtına çıkarmışlardır. Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın ölümü üzerine Diyarbakır'da kışı geçiren Uzun Hasan Karakoyunlu emirlerine, Bağdat'a ve Kürt beldeleri ile kalelerine boyun eğmeleri için davet göndermiştir. Musul, Erbil ve Pulad kalesi gibi yerlerin bağlılık bildirmelerinden sonra Bağdat'ı ele geçirmek üzere harekete geçen Uzun Hasan, burayı 40 gün boyunca kuşattıktan sonra kuşatmayı devam ettirecek askerler bırakarak Azerbaycan üzerine yürümüştür. Buradan Muş ovasına gelen Uzun Hasan, Karakoyunlu Hasan Ali'den Adilcevaz ve Avnik kalelerini istemiş ancak buraların teslim edilmemesi üzerine Eleşkird'e giderken Bitlis Kürtlerinden Hasan Ali'ye yardım gönderildiği haberini almıştır.[587] Sufi Halil Bektaş tarafından ele geçirilen ve yok edilen bu birliğin durumundan, Bitlis Emirliği'nin Akkoyunlu hakimiyetine karşı Karakoyunlu Hasan Ali'nin safında yer aldığı anlaşılmaktadır. Tahta çıktıktan sonra Akkoyunlular üzerine sefere çıkan Karakoyunlu Hasan Ali, 1468'de gerçekleşen muharebede yenilmiş; 1469'da Hemedan üzerine giderken de Uzun Hasan'ın şehzadesi Uğurlu Muhammed tarafından Timurlu Ebu Said Han'la birlikte öldürülmüştür.[588]

Hasan Ali'nin ölümünden sonra Bohtan mıntıkasının Akkoyunlu hakimiyetinden çıkarak Kürt beylerinin eline geçmesiyle Uzun Hasan'ın gönderdiği bir ordu tarafından Cizre ve çevresi ele geçirilmiş; Bitlis üzerine de büyük emirlerden Süleyman Bican Bey

[584] Altunay, ss. 500, 501.
[585] Sanjian, ss. 136, 291,
[586] Tihrani, ss. 276 – 282; Sümer, Karakoyunlular, s. 437.
[587] Tihrani, ss. 300 – 302.
[588] Sümer, Karakoyunlular, s. 437.

liderliğinde Dulkadir, İsfendiyar ve Çepni beyleriyle Saadlu ve Dögerli aşiret liderlerinin komuta ettiği 5 bin kişilik bir ordu gönderilmiştir. Ebu Bekr-i Tihrani, bu kuşatmanın sebebinin Uzun Hasan'ın Karakoyunlu Hasan Ali üzerine giderken Bitlis Beyliği'nin Hasan Ali'ye yardım göndermesi olduğunu ve Bitlis tahtında oturan İbrahim Bey'in annesi ve naibinin şefaat için gönderilmesi üzerine Uzun Hasan'ın kuşatmayı kaldırdığını; ancak Uzun Hasan'ın Tebriz'e oturmasından birkaç ay sonra 1471 yılının sonbaharında Süleyman Bey'in tekrar Bitlis'e gönderildiğini belirtmektedir.[589]

2.20. Akkoyunlu Devleti Dönemi

Şerefname'de Akkoyunluların Bitlis'i kuşatmaları sırasında Bitlis tahtında Emir İbrahim'in oturduğu ve Süleyman Bican Bey'in kaleyi üç yıl boyunca kuşattığı anlatılmaktadır. Kuşatma sırasında kaledeki herkes ölmüş, emirle birlikte yalnızca yedi kişi hayatta kalmış ve sonunda kalelerin teslim edilmesi karşılığında emirin ve ailesinin hayatının garanti altına alınması şartıyla anlaşmaya varılmıştır. Anlaşma üzerine Emir İbrahim'le birlikte 12 aile Tebriz'e gönderilmiş; Uzun Hasan, Emir'i Kum kentine göndererek kentin gelirinden kendisine pay vermiştir.[590]

Ardzge'li (Adilcevaz) Movses adlı Ermeni yazarın ele aldığı bir kolofonda, 1470 yılında Sultan Hasan Padişah'ın büyük kumandan Süleyman Bey'i Kürdistan'a sevk ettiği, Bitlis'e gelen Süleyman Bey'in, gelişinden iki ay sonra Kürtlerin güçlenmesiyle Van'a çekilerek kışı burada geçirdiği anlatılmaktadır. Kürtlerin bu arada zahire toplayarak kalelere çekildiği ve Süleyman Bey'in ertesi yıl tekrar Bitlis'i kuşattığını belirten yazar, Kelhuk Kalesi'ndeki Kürtlerin 1472 yılında Halil Bey'i yenmek için Muş'a saldırdıklarını ve Karim Ağa (Andreasyan'a göre Brim (İbrahim) Ağa) liderliğindeki bu ordunun yenilgiye uğrayarak çoğunun karların altında öldüğünü aktarmaktadır. Nihayet 1473 yılında Süleyman Bey'in ikinci kuşatmasının üzerinden bir yıl beş ay sonra Bitlis kalesinin teslim olduğu görülmektedir. Şiirsel bir dille yazılan kronikte bin kişiyle savunulan Bitlis kalesindekilerin teslim olduktan sonra 600'ünün

[589] Tihrani, ss. 354, 364.
[590] Şeref Han, ss. 449, 450.

çürümüş halde olduğu ve emirle birlikte yalnızca sekiz kişinin hayatta kaldığı vurgulanmaktadır.[591]

Burada Şeref Han'ın anlatımları ile Ermeni kroniği arasında büyük oranda tutarlılık görülmekte ve Bitlis'in Emir İbrahim tarafından Akkoyunlu ordularına karşı üç yıl boyunca savunulduktan sonra 1473 yılında teslim edildiği anlaşılmaktadır. Akkoyunluların 29 yıl boyunca Bitlis'e hükmettiğini belirten Şeref Han, Kum'da bulunan Emir İbrahim'in Akkoyunlu tahtına Yakub Bey'in geçmesinden sonra Bitlis'te ayaklanan Roşkan Aşireti'ni cezalandırmak için öldürüldüğünü aktarmaktadır.[592] Bu dönemde Bitlis'te kimlerin idareyi üstlendiği bilinmemektedir. Bitlis'i uzun bir muhasaradan sonra ele geçiren Süleyman Bican Bey'in Bitlis'i, Akkoyunlu Şehzadesi Halil Bey'in de Muş'u idare ettikleri düşünülebilir. Yakub Bey ve Rüstem Bey zamanlarında Bitlis'te sikke darp edildiği göz önüne alınırsa Akkoyunlu Devleti'ne bağlı idarecilerin burada bulunuyor olması kesindir.[593] Ancak Rüstem Bey'in tahtı ele geçirmek için yaptığı mücadeleler sırasında Süleyman Bican Bey'i alt ettiği ve Süleyman Bican Bey'in Diyarbakır'a gittiği bilindiğinden en azından 1492 yılında Rüstem Bey'in gelişiyle emirin değişmiş olması muhtemeldir.[594]

Şerefname'de, Emir İbrahim'in ölümüyle ardında Hasan Ali, Hüseyin Ali ve Şah Muhammed adlı üç evladının kaldığını belirten Şeref Han, Muhammed Ağa Kelhuki adlı bir Roşkan ileri geleninin bunları Bitlis'e getirerek tahtı ele geçirmeye çalıştığını aktarmaktadır. İlk olarak Hasan Ali ve Hüseyin Ali adlı şehzadelerin anneleri olan hatunun izniyle Kum şehrinden alınarak Hakkâri yöresinde Nasturi bir aşirete teslim edildiğini; ancak bu aşiretle anlaşmazlık içerisinde olan Hakkâri Beyi İzzeddin Şir'in saldırısından sonra kaybolmaları ve bir daha haber alınamaması üzerine Akkoyunluların Bitlis kuşatması sırasında kaçarak Eruh'a giden Emir İbrahim'in kardeşi Emir Şemseddin'in Bitlis'i almak üzere ikna edildiği belirtilmektedir. Emir Şemseddin'in etrafında topladığı 1500 kişilik bir orduyla Bitlis'i kuşattığını aktaran Şeref Han Bargiri, Erciş ve Adilcevaz'ı yöneten Türkmen Muhammed Şaluvi'nin ordusuyla Emir

[591] Sanjian, ss. 303 – 307; Andreasyan, ss. 93, 94.
[592] Şeref Han, s. 450.
[593] Şevkullah Bal, **Anadolu Sikkeleri Koleksiyonu**, İzmir Arkeoloji Müzesi Kataloğu, Env. 1491 (http://www.balcoins.com/sikkeler.php?byk=1491 (04.11.2022)
[594] Faruk Sümer, "Akkoyunlular", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 2, İstanbul, 1989, (Akkoyunlular), s. 273.

Şemseddin'in ordusunun Rahva Ovasında karşılaştıklarını vurgulamaktadır. Bu muharebe Emir Şemseddin'in ölümü ve Roşkan birliklerinin dağılmasıyla sonuçlanmıştır. Muhammed Ağa Kelhuki son defa Emir İbrahim'in son kalan oğlu Şah Muhammed'i annesinin izni ya da Şah Muhammed'in ikna edilmesiyle 1495 yılında Bitlis'e getirmiştir. Merdivenler ve tırmanıcıların yardımıyla kuzey yönden Bitlis kalesine girilmiş ve kapıların açılmasıyla Roşkan askerlerinden oluşan ordunun Bitlis'i kontrol altına alması sağlanmıştır. Bu sayede Akkoyunlu yönetiminin sona erdiği anlaşılmaktadır. Burada emirliğini ilan eden Şah Muhammed, üç yıl tahtta kaldıktan sonra 1498 yılında ölmüştür.[595] Şerefname'de geçen anlatımları teyit edecek herhangi bir veri elimizde bulunmamaktadır. Bu anlatımlardan yola çıkarak Bitlis'in 1495'te Akkoyunlu hakimiyetinden çıkarak Roşkan aşiretlerinin yönetimine girdiği anlaşılmaktadır.

1498'de öldüğü belirtilen Emir Şah Muhammed'in yerine oğlu Emir İbrahim'in geçtiğini belirten Şeref Han, emirin küçük yaşta olmasından dolayı Roşkan Federasyonu'nun bir kolunu oluşturan Kavalisi aşiretlerinin lideri Abdurrahman Ağa'nın Bitlis'in yönetimini sürdürdüğünü; diğer kolu oluşturan Bilbasi aşiretleri lideri Şeyh Emir Bilbasi'nin de Emir İbrahim'in Eruh'tan getirilen ve Rahva ovasında Muhammed Şaluvi'ye karşı gerçekleşen savaşta ölen Emir Şemseddin'in oğlu Emir Şeref'in tarafını tutarak aşiretleriyle birlikte yönetimini sürdürdüğü Muş'a yerleştiğini aktarmaktadır. Bu ayrılık neticesinde Bitlis ve Muş emirlerinin arasında düşmanlık oluşmuş ve neticede Emir İbrahim Muş üzerine sefere çıkmıştır. Bilbasi aşiretlerinin büyük bölümünün Emir Şeref'in tarafında, Emir İbrahim'in nispeten daha büyük ordusuna karşı savaşında; Emir İbrahim'in tarafında olan Pazuki aşireti lideri Suvar Bey'in oğlu Çolak Halid'in saf değiştirmesiyle Emir Şeref'e tabi kuvvetler galip gelmiş ve geri çekilen Emir İbrahim'i takip ederek Bitlis Kalesi'nin kuşatmasına kadar gidilmiştir. Bir süre devam eden kuşatma sırasında diğer aşiret liderlerinin de günden güne Emir Şeref'in tarafına geçmesiyle Emir İbrahim ve naibi Kavalisi Abdurrahman Ağa, Bitlis ve Ahlat'ın Emir Şeref'e bırakılması karşılığında Muş ve Hınıs bölgelerine hükmetmeye razı olduklarını belirterek savaşı sonlandırmışlardır. Kalede gerçekleştirilen teslim töreninde Emir Şeref, Şeyh Emir Bilbasi tarafından hükümdarlık tahtına oturtulmuş, ancak Emir İbrahim ve

[595] Şeref Han, ss. 447 – 461.

Abdurrahman Ağa Kavalisi tutuklanarak hapsedilmişlerdir. Emir İbrahim'in yedi yıl hapiste kaldığını belirten Şeref Han, Emir Şeref'in Safevi Sultanı Şah İsmail tarafından tutuklanmasıyla hapisten kurtulup tekrar yönetimi ele aldığını belirtmektedir.[596]

2.21. Safevi Devleti Dönemi

Şerefname'de Emir Şeref'in, Şah İsmail Safevi'nin Dulkadirli Alauddevle üzerine çıktığı seferden sonra geldiği Ahlat'ta huzuruna çıktığı ve birçok hediyeler ve haraçlardan sonra kendi eyaletinde hâkim olmasına dair emirnameyi aldığı aktarılmaktadır.[597] Venedikli bir tüccarın gezi notlarından oluşan anonim bir seyahatnamede de Emir Şeref'in Bitlis'in yöneticisi olmak amacıyla Şah İsmail'in yanına gittiği belirtilmektedir.[598]

Şah İsmail Safevi, 913/1508 yılında Dulkadirli Beyi Alauddevle'ye karşı Erzincan üzerinden ve Osmanlı topraklarından geçerek başkent Elbistan'ı tahrip etmiş; kışın yaklaşmasıyla Harput üzerine giderek burayı ele geçirmiştir. Diyarbakır'dan Akkoyunlu Hükümdarı merhum Elvend Mirza'nın veziri Emir Bey Musullu huzura gelip bağlılığını bildirerek çeşitli hediyeler takdim ettikten sonra Safevi Sultanının mühürdarı unvanını almıştır. Bundan sonra Şah İsmail Diyarbakır yönetimine Muhammed Han Ustaclu'yu tayin etmiştir.[599] Şeref Han, annesinin babası olduğunu belirttiği Emir Bey Musullu'nun Şah İsmail'e "Devegözü" denilen bir tür mücevheri takdim ettiğini, Emir Bey'in bundan sonra Han unvanını aldığını belirtmektedir.[600] Bu anlatımdan anlaşıldığı kadarıyla Diyarbakır'ın Akkoyunlu Veziri Emir Bey Musullu ile Bitlis Emiri Şeref Han'ın dünürlük ilişkisi bulunmakta; bu sayede Emir Şeref'in, oğlu Şemseddin Han aracılığıyla Akkoyunlu Sarayı ile ilişki içerisinde olduğu görülmektedir.

Şah İsmail'in ikinci kez kışı geçirmek maksadıyla Hoy'a geldiği sırada Kürt emirleriyle birlikte Hoy'a giden Emir Şeref ve maiyetindeki emirlerden Sasun ve Şirvan emirleri haricinde tamamının Diyarbakır Valisi Muhammed Han Ustaclu'nun isteğiyle

---

[596] Şeref Han, ss. 461 – 467.
[597] Şeref Han, s. 473.
[598] Anonim, "Viaggio Dvn Mercante Che Fv Nella Persia", **Delle Navigationi et Viaggi**, (Ed. Giovanni Battista Ramusio), Secondo Volvme, Venetia, 1559, (Viaggio), s. 81.
[599] Faruk Sümer, **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Güven Matbaası, Ankara, 1976, (Safevi Devleti), ss. 29, 30.
[600] Şeref Han, s. 471.

tutuklandığını belirten Şeref Han, bunun üzerine tutuklanan beylerin kalelerini zapt etmek üzere Kızılbaş komutanların tayin edildiğini vurgulamaktadır.[601]

Sümer, Muhammed Han Ustaclu'nun Diyarbakır Valiliği'ne tayin edilmesiyle Kürt emirlerini tutuklayarak Tebriz'e gönderdiğini belirtmektedir.[602] Şeref Han'ın tutuklanmasıyla yönetime tekrar gelen Emir İbrahim de Bitlis'i kuşatan Çayan Sultan liderliğindeki Safevi ordusuna karşı iki yıl boyunca direndikten sonra Siirt tarafına çekilmiş; kaleyi altı ay daha koruyan Roşki askerleri de nihayet teslim olmuşlardır. Çayan Sultan Bitlis kalesine Kürt Bey Şereflu Ustaclu'yu bırakarak Safevi başkenti Tebriz'e dönmüştür. Şeref Han, Bitlis kalesinin Safevilere teslim edilmesinin 1508 yılına tekabül ettiğini belirtmektedir.[603]

Muhammed Ağa Kelhuki ile Derviş Mahmud Keleciri'nin Şah'ın kafilesine sızarak Safeviler arasında esir bulunan Emir Şeref'i kurtarmalarını anlatan Şeref Han, Hakkâri vilayetinde Şeyh Emir Bilbasi'nin emirin kurtulduğu haberini almasıyla İspayerd'e geldiğini; burada Roşkan liderlerini toplayarak Bitlis üzerine sefere çıktığını belirtmektedir. Şeyh Emir Bilbasi, Bitlis Gökmeydan'da Safevi emiri Kürt Bey Şereflu'nun Erciş ve Adilcevaz askerlerinden oluşan ordusuna karşı büyük bir mücadeleye girişmiş ancak Muhammed Bey Pazuki'nin saf değiştirmesi sonucunda oğluyla birlikte öldürülmüş ve Roşkan ordusu dağılmıştır.[604] Şeyh Emir Bilbasi'nin Bitlis'i zapt etme teşebbüsünün bozgunla sonuçlanmasıyla Emir Şeref'in Bitlis tahtına oturması ertelenmiştir.

2.22. Osmanlı Devleti Dönemi

1514 yılında Çaldıran ovasında Safevi Şahı İsmail ile Osmanlı Sultanı I. Selim arasında gerçekleşen savaşta Safevi orduları mağlup olmuştur. Çaldıran Savaşı'ndan sonra Doğu Anadolu'nun bir kısmında yönetimi ele geçiren Osmanlı ordusuna bağlı birlikler, Bıyıklı Mehmed Paşa öncülüğünde Amid merkezli Diyar-ı Bekr eyaletini de ele geçirmek üzere harekete geçmişlerdir. İdris-i Bidlisi'nin 25 Kürt emirini ikna ederek

[601] Şeref Han, ss. 474, 475.
[602] Sümer, Safevi Devleti, ss. 30, 31.
[603] Şeref Han, ss. 468, 469; Sümer, Safevi Devleti, s. 165.
[604] Şeref Han, ss. 475, 478.

Osmanlı safında savaşa katmasıyla Safevilerin Çaldıran Savaşı'nda ölen valisi Muhammed Han Ustaclu yerine yönetime gelen Kara Han Ustaclu üzerine giderek Diyarbakır'ı zapt etmiş; Mardin'e doğru çekilen Safevi ordularını takip ederek nihayetinde 1517 yılında Koçhisar'da Kara Han'ın öldürülmesiyle bölge tamamen Osmanlı hakimiyetine geçmiştir.[605]

Şeref Han, detaylarıyla anlattığı Diyarbakır ve Mardin'in ele geçirilmesi hadiselerinde Çaldıran Savaşı'nda Muhammed Han Ustaclu'nun ölümünden sonra Diyarbakır Valiliği'ne Kara Han'ın, Bitlis'e de kardeşi İvaz Bey'in getirildiğini belirtmektedir. Diyarbakır'ın ele geçirilmesi ve devamında Koçhisar'da gerçekleşen savaşta Safevi Kara Han'ın öldürülmesiyle Kürt beylerinin kendi topraklarını ele geçirmek üzere harekete geçtiklerini aktaran Şeref Han, Emir Şeref'in Hizan Beyi Mir Davud, Şirvan Beyi Mir Şah Muhammed, Müks ve İspayerd beyleriyle birlikte Bitlis'i kuşatmak üzere harekete geçtiğini vurgulamaktadır. Kuşatmanın uzun sürmesi üzerine kaledekilerin canlarının garanti altına alınması şartıyla teslim olmak istedikleri ve bunun da Emir Şeref tarafından kabul edildiği anlaşılmaktadır.[606]

İdris-i Bidlisi'nin Osmanlı sarayına hitaben yazdığı raporlarda, Koçhisar muharebesinde ordunun sol tarafında yer alan Emir Şeref ve beraberindeki Hizan hâkimi Mir Davud ile Atak ve Süleymani beylerinin üstün gayretler göstererek Safevi ordusunun sağ kanadını dağıttığı anlaşılmaktadır. Koçhisar'daki galibiyetten sonra Hasankeyf'in ele geçirilmesi için Emir Şeref ve maiyetindekilerin Hasankeyf Eyyubi emiri Melik Halil'le birlikte Hasankeyf'in dış kalesinin kontrol altına alındığı iç kalenin de muhasara edildiğini belirten bu raporun 1516 yılının yaz aylarında yazıldığı düşünülmektedir.[607]

Hasankeyf'in ele geçirilmesinden sonra Emir Şeref'in takriben 1517 yılında Bitlis'i tekrar Roşkan aşiretlerinin hükmüne bağlamasıyla yeni bir döneme giren kentte Osmanlılara bağlı olarak Yurtluk ve Ocaklık Statüsü ile hükmetmeye başlanmış ve bu durum Kanuni Sultan Süleyman devrine kadar sürmüştür.[608]

---

[605] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt 2, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s. 273 – 275.
[606] Şeref Han, ss. 479 – 482.
[607] Vural Genç, "İdris-i Bitlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", **Osmanlı Araştırmaları**, XLVII, 2016, (İdris-i Bidlisi), ss. 163 – 167.
[608] Uzunçarşılı, ss. 275, 276.

Şerefname yazarı, dedesi Emir Şeref Han'ın 1517 yılında Osmanlı uhdesinde iken ilk olarak Safevi Şahı'nın Kürdistan Beylerbeyi olarak atadığı Pazuki aşireti lideri Çolak Halid'in Bitlis'ten koparark Hınıs'a dahil ettiği ve yönetimine de kardeşi Rüstem Bey'i atadığı Muş'taki Oğhan bölgesine saldırarak ele geçirdiğini aktarmaktadır.[609] Genç'in, İdris-i Bitlisi'nin mektuplarından yola çıkarak 1514-15 olayları olarak zikrettiği Emir Şeref'in Pazuki aşireti üzerine seferinde Roşkan askerlerinin, yoğun karla kaplı bölgede ayaklarına özel ayakkabılar giyerek harekete geçtikleri; Rüstem ve iki oğluyla birlikte 400'den fazla kişinin ölümüyle sonuçlanan bu harekatın Bitlis emiri lehine sonuçlandığı belirtilmektedir.[610] 1523 – 1529 yılları arasında bölgede gezen Portekizli seyyah Antonio Terreiro, Bitlis hakiminin "Ne Sufi'ye (İran Şahı) ne de Büyük Türk'e (Sultan Süleyman)" itaat etmediğini belirtmektedir. Kürt emirin gönüllü olmadıkça Sultan'a da Şah'a da bağlı olmadığını; bunun sebebinin de geçilmesi zor dağlık bir bölgeye hükmetmesi olduğunu vurgulamaktadır.[611]

939/1532-33 yılında Akdamar adası üzerine sefere giden Emir Şeref Han, burayı Hakkâri emirlerinden Melek Bey'in oğlu Rüstem'in elinden almış ve ardından Siirt üzerine giderek şehri Botan emirlerinden alıp Hasankeyf meliklerine teslim etmiştir. Ayrıca Melik Halil'den de Garzan'ı alarak Sason Emiri Ali Bey'e teslim etmiştir.[612]

1532 yılında, Şah Tahmasb zamanında Osmanlı Devleti'ne iltica eden Safevilerin Azerbaycan Beylerbeyi Ulama Paşa, Emir Şeref'in nezaretinde Van şehrinden alınarak Bitlis topraklarından geçirilmiş ve Osmanlı sarayına ulaştırılmıştır. Şeref Han'ın anlatımlarıyla Ulama Tekeli'nin maiyetindeki askerlerin ve ailesinin bir kısmının isyan ederek Safevi lehine Van kalesini ele geçirmeleriyle Ulama Paşa'nın müşkül durumda kaldığı; bu durumu gidermek için Van kalesine gitmek istemesine rağmen Emir Şeref'in buna izin vermemesi sebebiyle kendisine karşı düşman kesildiği ve Osmanlı sarayının Emir Şeref'e karşı kışkırtılarak neticede Emir Şeref'in de Şah Tahmasb'ın tarafına iltica ettiği anlaşılmaktadır.[613]

---

[609] Şeref Han, ss. 500, 501.
[610] Genç, İdris-i Bidlisi, s. 180.
[611] Antonio Tenreiro, **Itinerario**, Editorial Estampa, Lisboa, 1980, s. 65; Salih Özbaran, "Antonio Tenreiro'nun Osmanlı Topraklarında Yaptığı Gezi Notları (1523 – 1529)", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 1984, ss. 58, 59.
[612] Şeref Han, ss. 501, 502.
[613] Şeref Han, ss. 483 – 488.

Ulama Paşa Tekeli, Osmanlı Sadrazamı İbrahim Paşa tarafından Bitlis Beyliğine tayin edildikten sonra, Bitlis üzerine sefere çıkılmış ancak 1532'de gerçekleştirilen ilk seferde Bitlis kalesini savunan Deli Yadigâr Roşki, Fil Yakup Paşa ile gelen Ulama Paşa'nın ordusunu Bitlis geçidinde sıkıştırarak toplarını da bırakıp geri çekilmelerini sağlamıştır. Bu sırada İmadiye hâkimi ile Şah'ın sarayına giden Emir Şeref, "Han" unvanı verilerek Bitlis'e gönderilmiştir.[614]

Ulama Paşa'nın 1534 yılında bir kez daha Bitlis üzerine gelmesi ile Bitlis ve Hizan arasında bulunan Tatik düzlüğünde cereyan eden savaşta Emir Şeref ve Şah Tahmasb'ın gönderdiği birlikler yenilmiş, Emir Şeref de öldürülmüştür. Bu sırada Konya taraflarında olan Sadrazam Pargalı İbrahim Paşa'ya Emir Şeref'in kesik başı gönderilmiştir. Bu yenilgiden sonra Kürtlerin bir daha fesatlığa karışmayacaklarına dair yemin etmeleri üzerine sadrazam tarafından Emir Şeref'in oğlu Emir Şemseddin'in Bitlis emirliğine getirildiğini ve Ulama Paşa'ya da seçkin bir görev verilerek gönlünün alındığını belirten Peçevi İbrahim'in aksine Safevi Tarihçisi Abdi Bey Şirazi'nin Tekmiletü'l Ahbar adlı eserinde Emir Şeref'in yardımına giden Ece Sultan Kaçar'la birlikte yenilgiye uğrayarak öldürülmesi üzerine Şah Tahmasb tarafından Emir Şemseddin'in Bitlis hanlığına getirildiği aktarılmaktadır.[615]

940/1533 senesinde Emir Şeref Han'ın Tatik düzlüğünde öldürülmesiyle Emir Şemseddin'in Bitlis hanlığına oturduğu kesindir. Sadrazam Pargalı İbrahim Paşa, Sultan Süleyman'ın Doğu Seferi Serdarı olarak 1533 yılının Eylül ayında çıktığı İstanbul'dan Konya'ya gelmiş ve buradan Halep'e geçmiştir. Kışı Halep'te geçiren Osmanlı ordusunun 1534 yılı baharının başında Diyarbakır'dan hareketle Tebriz üzerine gittiği ve dolayısıyla Bitlis geçidini kullanarak ilerlediği düşünülürse Bitlis'in bu dönemde Osmanlı tarafında bulunuyor olması muhtemeldir. 1534 yılı temmuz ayında Tebriz kentini alarak Osmanlı'nın Azerbaycan Eyaleti'ni kuran Sadrazam Pargalı İbrahim Paşa, eyaletin başına da Ulama Paşa Tekeli'yi tayin etmiştir.[616]

---

[614] Nasrin Mousavi, **Tekmiletü'l-Ahbar'ın Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2018, s. 55; Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi I**, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, ss. 129, 130; Uzunçarşılı, s. 349.
[615] Peçevi, s. 129; Mousavi, s. 6.
[616] Uzunçarşılı, s. 350.

Paşa'nın, Halep civarındayken Kürt emirlerinin gönlünü almak üzere gönderdiği elçiler Ahlat, Adilcevaz, Erciş ve Revan kentlerini yöneten emirlerin İbrahim Paşa'ya itaatlerini arz edeceklerini bildirmiş; nitekim Tebriz üzerine gidilmesi sırasında bölgeye gelen Paşa'ya bu yerlerin anahtarları teslim edilmiştir.[617]

Bitlis Emirliği 1535 yılında Osmanlı sarayı tarafından sancak statüsüne indirilerek emiri Şemseddin Han Malatya Livasına tayin edilmiştir. Şeref Han, Emir Şemseddin'in Bitlis hakimliğinden alınarak Maraş ve Malatya taraflarına gönderildiğini; ancak emirin Sason'da bulunan annesinin babası Ali Bey'in, bu görevlendirmenin tuzak olduğunu bildirmesiyle buradan dönüp Şah'ın sarayına iltica ettiğini aktarmaktadır.[618] Dehqan ve Genç, Şeref Han'ın aksine Emir Şemseddin'in bir süre Malatya Mirlivası görevini sürdürdüğünü belirtmektedir.[619]

Şeref Han, Tatik düzlüğünde gerçekleştirilen savaşta, Emir Şeref'in yanında bulunan ve Osmanlı ordusuyla savaşa girmeyi teşvik eden kişi olarak belirttiği Pertafi aşireti lideri Seydi Ali Ağa'nın oğlu Şükrü Bey'in Osmanlı ordusunun eline esir düştüğünü belirtmektedir. Roşkanlıların beddua etmeleriyle de Seydi Ali Ağa'nın soyunun devam etmediğini aktarmaktadır.[620] Ancak Bitlis'te Şükriye Medresesi'nin giriş kapısı üzerinde bulunan kitabeden 941/1534-35 tarihinde Nasıreddin Şükrü Bey b. Seyyid Ali Aka'nın emriyle medresenin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Şeref Han'ın sözünü ettiği Şükrü Bey'in, esir olmasından ziyade Bitlis'in yönetiminde söz sahibi olduğu, kitabedeki övgülerden açıkça anlaşılmaktadır.

Maktul Şeref Han'ın oğlu Emir Şemseddin Han, bir süre Malatya Mirlivası olarak görev aldıktan sonra muhtemelen 1535 yılında Şah'a iltica etmiş ve oğlu Emir Şeref'in 42 yıl sonraki dönüşüne kadar Bitlis, sancak statüsünde Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak idare edilmiştir. Emir Şemseddin, Şah Tahmasp tarafından taltif edilerek kendisine Serab, Meraga, Demavend ve Kerahrud'un yönetimi verilmiştir.[621]

---

[617] Peçevi, s. 130.
[618] Şeref Han, s. 473.
[619] Mustafa Dehqan ve Vural Genç, "Mīrlivā of Malāṭya: A Correction of Sharaf Khān's Statement Concerning His Father", **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, Band 169, Heft 1, Harrassowitz Verlag, 2019, (Mirliva of Malatya), s. 237.
[620] Şeref Han, ss. 497, 499.
[621] Erika Glassen, "Saraf-Al-Din Khan Bedlisi", **Encyclopaedia Iranica**, Volume IV, Fasc. 1, December 1989, s. 76.

Bitlis merkezindeki Şükriye Medresesi kitabesinde ismi geçen Nasıreddin Şükrü Bey'in Emir Şeref Han'ın ölümünden sonra yeniden şekillenen yönetimde söz sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Bitlis yönetiminin Roşkan lideri Emir Şemseddin'e verilmesi ve yeni yönetimin yine geleneksel usulle sürdürülmesi şehirde ortaya çıkabilecek karışıklıkları engellemek için ilk etapta tercih edilmiş olabilir. Ancak çok geçmeden bu karardan dönülmüş ve Bitlis'in sancak statüsüne düşürülmesine karar verilmiştir.

Bu dönemde Bitlis'te ne gibi faaliyetlerin olduğu ya da yönetimin kimler arasında paylaştırıldığı bilinmemekle birlikte arşiv kayıtlarında Bitlis'e ait olan bir defterde 1537 yılında Sinan Bey'in sancak beyi olarak adı geçmektedir.[622] Tahrir defterinde de eski Bitlis Hâkimi Ali Paşa adıyla bir yöneticiden söz edilmektedir.[623] Bu tarihlerde Bitlis'te yönetici olan kişilerin anlaşılması amacıyla uzmanlar tarafından arşiv belgelerinin detaylı olarak incelenmesi ve tahlil edilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Bu tarihten sonra Bitlis Emirliğinin Bitlis'e yönelik bilinen tek atılımı, Şah Tahmasp tarafından Emir Şemseddin'in de içerisinde bulunduğu bir ordunun, 1552 yılında Ahlat ve Erciş kentlerini ele geçirmeleri ve Adilcevaz'dan gelen orduyu bozguna uğratmalarıdır.[624]

Arşiv kayıtlarından ve kaynaklardan 1552 yılında Mustafa Bey'in[625] Bitlis'te Sancak Beyi olduğu; 1554 yılının kasım ayında da Veli Bey'in Musul'a tayin edilerek[626] yerine Ergani Bey'i Hüseyin'in Sancak Beyi olarak atandığı anlaşılmaktadır.[627] Ocak 1555 tarihli bir belgede[628] Ali Bey olarak anılan Bitlis Beyi'nin ardından Nisan 1556'da Hüseyin Bey'in adı geçmektedir.[629] Şubat 1560 tarihli bir başka belgede Terzi Davu Bey'in Bitlis Beyi iken öldüğü belirtilmektedir.[630] 1564-65 yıllarında Bitlis'te idareci

---

[622] Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (COA), **Tapu Tahrir Defterleri (TT.d)**, No. 189, 1; Ahmet Özkılınç vd., **294 Numaralı Hınıs Livası Mufassal Tahrir Defteri (963/1556)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2000, s. 2; Korkmaz Şen, "Bitlis Kalesi'nde Bulunan Sinan Bey (Kale) Hamamı ve Rölöve Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", **Erdem**, S. 80, Haziran 2021, (Sinan Bey Hamamı), s. 167.
[623] Altunay, s. 157.
[624] Namık Musalı, "Safevî Kaynaklarına Göre I. Şah Tahmasp ve Kanunî Sultan Süleyman Dönemi'nde Ahlat ve Çevresinde Safevî – Osmanlı Savaşları", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Cilt 2, Sayı 5, Mayıs 2015, ss. 23 – 26.
[625] Mustafa Dehqan ve Vural Genç, "Kurdish Emirs in The 16th Century Ruus Registers", **Der Islam**, 96/1, 2019, (Kurdish Emirs), s. 91.
[626] COA, Bab-ı Asafi, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d], No: 001, 938.
[627] COA, [A. DVNSMHM.d], No: 001, 937.
[628] COA, [A. DVNSMHM.d], No: 001, 1660.
[629] COA, [A. DVNSMHM.d], No: 002, 480.
[630] COA, [A. DVNSMHM.d], No: 004, 203.

olarak Sa'di Bey[631] ve 1571 yılında da Ali Bey görülmektedir.[632] 1578'den hemen önce Bitlis'te idareci olarak görünen Mustafa Bey'e, Şeref Han'ın gelişiyle Siverek'in tevdi edildiği anlaşılmaktadır.[633] Mart 1578 tarihli bir belgede Şeref Han'a Bitlis Beyliğinin verildiği[634] ve gelip zapt etmesinin istendiği; Ocak 1578'de kendisine hilat giydirildiği anlaşılmaktadır.[635]

Osmanlı merkezinden görevlendirilen beyler tarafından yönetilen Bitlis Sancağı, süreç içerisinde Diyarbakır, Erzurum ve Van'a tabi olmuş, son olarak da Van Beylerbeyi Köse Hüsrev Paşa'nın uhdesindeyken, Sultan III. Murad tarafından Emir Şeref b. Şemseddin Han'a yurtluk ve ocaklık yoluyla tevdi edilmiştir. Emir Şeref'in, Bitlis'e gelişinden sonra on yıl süreyle Azerbaycan, Gürcistan ve Şirvan'a gerçekleştirilen seferlerde bizzat görev aldığı; bu görevlerde sağladığı başarılarla padişahın özel ilgisine mazhar olduğu; bu dönemde Muş Sancağının tekrar Bitlis'e bağlandığı ve birçok hediyelerle taltif edilen emirin sancak gelirinin 1.400.000 akçeye ulaştığı belirtilmektedir.[636]

Şeref Han, 1005/1597 senesinde Bitlis'teki yönetimi oğlu Ebu'l Meali Şemseddin Han'a bırakarak torununun eğitimiyle ilgilenmeye zaman ayırdığını belirtmektedir.[637] Van Beylerbeyi Ahmed Paşa zamanında Osmanlı Devleti'yle sorunlar yaşayan ve bunun neticesinde 17. yüzyılın başında Osmanlı ordusu tarafından kuşatılan Bitlis'te, büyük oranda tahribat ve yağma gerçekleştirilmiş ve Emir Şeref Han öldürülerek bir oğlu Beylerbeyi Ahmed Paşa tarafından esir alınmıştır.[638]

Şeref Han'ın yerine yönetimi sürdüren Ebu'l Meali Şemseddin Han'ın Osmanlı arşivlerinde kaydına rastlanmaması kuşkulara yol açmaktadır. Şeref Han'ın yönetimi devredip daha sonra tekrar ele alarak Van Beylerbeyi Ahmed Paşa'ya karşı giriştiği

[631] Dehqan ve Genç., Kurdish Emirs, s. 91.
[632] COA, [A. DVNSMHM.d], No: 015, 1875; Dehqan vd., Kurdish Emirs, s. 91.
[633] COA, [A. DVNSMHM.d], No: 037, 641.
[634] COA, [A. DVNSMHM.d], No: 032, 168.
[635] COA, [A. DVNSMHM.d], No: 032, 543.
[636] Şeref Han, ss. 522, 523.
[637] Şeref Han, s. 523.
[638] Şeref Han'ın ölümü hakkında detaylı bilgi için bkz: Mustafa Dehqan ve Vural Genç, "Reflections on Sharaf Khan's Autobiography", **Manuscripta Orientalia**, Volume 21, No. 1, June 2015 (Reflections); Mustafa Dehqan ve Vural Genç, "Why Was Sharaf Khan Killed", **Manuscripta Orientalia,** Volume 21, No. 2, December 2015 (Sharaf Khan); Mustafa Dehqan ve Vural Genç, "Kurdish Power Holders in Seventeenth-Century Bidlīs: A Brief Introduction", **Kurdish Studies**, Volume 10, No. 2, October, 2022, (Kurdish Power), ss. 143 – 168.

mücadelede öldürüldüğü ve muhtemelen Ebu'l Meali Şemseddin Bey'in de bu olaylar sırasında ya da öncesinde yaşamını yitirdiği düşünülebilir.

Osmanlı Sarayı'ndan Van Beylerbeyliği'ne gönderilen bazı belgelerde, Emir Şeref Han'ın kardeşi Halef Bey tarafından merhum emirin oğlunun Ahmed Paşa eliyle esir edildiği ve birçok malların yağmalandığı; yağmalanan mallar içerisinde Halef Bey'e ait olanların da bulunduğu ve bunların geri verilmesinin talep edildiği belirtilmektedir.[639] Osmanlı Sarayı tarafından Kapıcılarbaşı Abdullah'ın görevlendirilerek malların teslim alınması için Van'a gittiği, ancak Sivas Beylerbeyliği'ne atanan Ahmed Paşa'nın adamlarının mühürlenmiş bir odada saklanan malları kaçırarak ortadan kaldırdıkları görülmektedir.[640]

Bitlis hâkimi Emir Şeref Han'ın 1010/1601-1602 yılında, büyük olasılıkla da 1601 yılının sonlarında Van Beylerbeyi tarafından öldürülmesi ve Bitlis'in görülmemiş bir yağma hareketiyle yağmalanması sonrasında yönetime kardeşi Halef Han geçmiştir.[641] Nitekim 1010/1601-1602 yılına ait bir belgede Halef Han, Bitlis'te 26 bin akçalık bir zeametin sahibi Haydar'ın şaki ve ehli fesat olmasında dolayı zeametinin elinden alınarak 20 bin akçalık bölümünün kendi adamlarından Hamza'ya verilmesine dair arzını Osmanlı sarayına iletmiştir.[642] Buradan Halef Han'ın Osmanlı Sarayına bağlı olarak Bitlis'i yönettiği açıkça anlaşılmaktadır.

1602 yılı mart ayına ait bir belgede halen Bitlis hâkimi olarak zikredilen Halef Han'ın aynı yılın mayıs ayına ait bir başka belgesinde ise Acem tarafından gelen, Şah Abbas'ın bezirganının Ahmed Paşa tarafından mallarının elinden alınarak katledildiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Osmanlı Sarayı'ndan, ele geçirilen malların tamamının envanterinin çıkarılarak saraya gönderilmesi; malların Acem diyarından gelen elçiye teslim edilmesi ve bir daha o taraftan gelen tüccarlara ilişilmemesi yoksa haklarından gelineceği bildirilmiştir.[643]

Halef Han'dan sonra Emir Şeref Han'ın oğlu Emir Ziyaeddin Han'ın 1603 yılından itibaren Bitlis'e hükmetmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim 1603 tarihli

[639] Mustafa Dehqan ve Vural Genç, "New Evidence on Sharaf Khan's Killing", **Manuscripta Orientalia**, Volume 26, No. 1, 2020, (New Evidence), s. 47.
[640] Dehqan ve Genç, Sharaf Khan, s. 18.
[641] Dehqan ve Genç, Reflections, s. 51.
[642] Dehqan ve Genç, Reflections, s. 58
[643] Dehqan ve Genç, New Evidence, ss. 43, 47.

Osmanlı tımar defterlerindeki kayıtlarda Ziyaeddin Han'a ait hasların miktarının babası Şeref Han ile aynı seviyede olması bu düşünceyi desteklemektedir.[644] 1015/1606-7 tarihinde Şah'a tabiiyet bildirdiği aktarılan[645] Ziyaeddin Han için daha önce Emir Şeref Han'ın Osmanlı sarayından müteferrikalık istediği ve seferlerde bulunmamasından dolayı bu görevin verilmediği belirtilmektedir. 1018/1609-10 yılına ait bir belgede de Bitlis hâkimi olarak zikredilen[646] Ziyaeddin Han'dan, esir aldığı Kızılbaş askerlerini Diyarbakır Beylerbeyi Nasuh Paşa'ya göndermesi; bir yıl sonra da Erzurum'da bulunan ordu için yağ, bal ve zahire göndermesi istenmiştir.[647] Emir Ziyaeddin devrinde Osmanlı orduları İran üzerine seferler yapmakta ve muhtemelen bu seferlere katılan Ziyaeddin'in ele geçirdiği esirlerin Şah ve Sultan arasında yapılacak barış anlaşmasında kullanılmak üzere Diyarbakır Beylerbeyi Nasuh Paşa tarafından istendiği anlaşılmaktadır.[648]

İbn-i Nuh'un Van Tarihi'nde, 1026/1617 yılının Ramazan (Eylül) ayında Nahcivan'daki Şah Abbas üzerine sefere çıkan Tekeli Mehmed Paşa'nın ordusundaki Bitlis hâkimi Ziyaeddin Han ile Hakkâri hâkimi Yahya Bey'in hayli yol gidildikten sonra ordudan ayrılarak geri döndükleri ve bunun üzerine paşa askerleri tarafından Yahya Bey ile bazı askerlerinin yakalanarak ordugaha getirildiği belirtilmektedir. Burada Yahya Bey'in Azabşir adlı bir askeri tarafından Paşa'nın öldürülmesi üzerine bey ve askerlerinin kılıçtan geçirildiği aktarılmaktadır.[649] Ziyaeddin Han hükmündeki Bitlis Emirliği'nin Osmanlı ordusuyla yaptığı seferler ya da bu seferler sırasındaki durumu hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak Ziyaeddin Han'ın bu dönemde Osmanlı sarayına bağlı olduğu ve 1617 yılının sonlarında Van Beylerbeyi tarafından yakalanarak idam edildiği aktarılmaktadır.[650]

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde, Van Valisi Melek Ahmed Paşa tarafından Abdal Han üzerine gerçekleştirilen seferde Bitlis'in yaşadığı yıkım ve tahribatın Emir Ziyaeddin

[644] Kumiko Saito, "16. ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolusu'nda Timarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak", **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı 51, 2018, s. 95.
[645] Dehqan ve Genç, Reflections, s. 52; Dehqan ve Genç, Kurdish Power, s. 150.
[646] Dehqan ve Genç, Reflections, s. 49.
[647] COA, [A. DVNSMHM.d], No: 079, 1061.
[648] Uzunçarşılı, Cilt III, s. 66, 67.
[649] İbn-i Nuh, **Van Tarihi**, (Haz. Zeki Tekin), Ahenk Yayınevi, Van, 2003, s. 60; Temerxane Yazici, **Mirnameya Hekariyan**, I. Cild, Çev. M. Xalid Sadini, Peywend, Van, 2022, ss. 590, 591.
[650] Dehqan ve Genç, Kurdish Power, s. 153.

ve Şeref Han zamanınkinden çok daha fazla olduğuna dair bir ibare geçmektedir.[651] Bu ibareden Van Beylerbeyliğinin, Emir Ziyaeddin Han'ı ele geçirmek maksadıyla Bitlis üzerine sefer düzenlediği anlaşılmaktadır. Ziyaeddin Han'ın ölümünden sonra 1031/1622 tarihli bir mezar taşında adı geçen Emirü'l Kebir Şeref'in Bitlis tahtına geçerek 1031/1622 tarihine kadar hükmettiği anlaşılmaktadır. Emir Şeref'in Osmanlı sarayının kendisinden aldığı Muş ve Tatvan bölgesini geri almak için elçiler göndermesine rağmen talebinin reddedildiği belirtilmekte; emirin de 1622 yılında muhtemelen eceliyle öldüğü aktarılmaktadır.[652]

Bitlis Emirliği yöneticileri içerisinde otobiyografisini yazan Emir Şeref Han'dan sonra hakkında en çok bilgiye sahip olduğumuz emir, Abdal Han'dır. Muhtemelen 1622'de emirlik tahtına oturduğu günden 1655'te Van Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa'nın Bitlis'i muhasara edip yağmalamasından sonra şehri terk etmesine kadar kesintisiz 33 yıl hüküm sürmüştür.[653] Van Paşası'nın azlinden sonra tekrar Bitlis'e dönen Abdal Han görevini 1664 yılına kadar sürdürmüş olmalıdır.[654] Hanlık süresi boyunca Bitlis'in çehresinde ve çevresinde önemli değişikliklere imza atan Abdal Han'ın, kesin olarak ne zaman doğduğu bilinmese de 16. yüzyılın son çeyreğinde dünyaya geldiği varsayılmaktadır. Dedesi Emir Şeref Han'ın Van Beylerbeyliği tarafından öldürülmesi ve Bitlis'in yağmalanması; muhtemelen babası Emir Ziyaeddin'in de aynı akıbete uğramış olması Abdal Han'ın, Osmanlı Valilerine karşı saldırgan bir politika izlemesine sebep olmuş olabilir.

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Van Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa'nın Bitlis Emiri Abdal Han'a öğüdü olarak kaleme alınan bölümde Abdal Han'ın emirlik süresindeki icraatlarına atıfta bulunulmaktadır. Evvela 1635 tarihinde Sultan IV. Murad'ın Revan Seferi dönüşünde Bitlis'e gelerek Abdal Han tarafından karşılandıkları sırada Melek Ahmed Paşa'nın da Sultan'ın maiyetinde bulunduğu ve Muş haracının Abdal Han'a verilerek kendisinin taltif edildiği aktarılmaktadır. 1638'de Bağdat üzerine giden Sultan'ın ordusunun galip gelerek Diyarbakır'a döndüklerinde, İmadiye hâkimi Sultan Yusuf Han ile Bitlis hâkimi Abdal Han'ın huzura çıkmamaları sebebiyle Sultan'ın

[651] Evliya Çelebi, s. 370.
[652] Dehqan ve Genç, Kurdish Power, s. 153.
[653] Evliya Çelebi, 4/1, s. 306.
[654] Dehqan ve Genç, Kurdish Power, s. 154.

içerlendiği ve intikam için Melek Ahmed Paşa'yı görevlendirdiği anlaşılmaktadır. Diyarbakır Beylerbeyliğine atandıktan sonra İmadiye hakiminin 700'den fazla adamını öldürerek Sultan Yusuf Han'ı da esir ettiği anlaşılan Melek Ahmed Paşa, Sultan Yusuf'u daha sonra serbest bırakarak Bitlis üzerine sefere niyet etmiş ve Diyarbakır'dan Meyyafarikin'e kadar gelmiştir. Ancak Abdal Han'ın çeşitli hediyeler ve haraçlar göndermesi ve Bitlis'in Van Eyaletine tabi olmasından dolayı seferden vazgeçmiş ve Sincar tarafındaki Ezidiler üzerine sefere çıkmıştır. Mektupta ayrıca Abdal Han'ın, Paşa'nın Erzurum Beylerbeyi olduğu dönemde de Erzurum'a tabi Bingöl yaylalarına çıkan Kürtlerden öşür vergisi adı altında 70 bin koyun aldığı belirtilmektedir. Abdal Han'a elçi olarak gönderilen Erzurum Kapıcılar Kethüdası'nın han tarafından öldürülmek istendiği ancak Mudiki Ali Ağa'nın araya girmesiyle kurtularak Erzurum'a döndüğü; bunun üzerine ordunun toplanarak Bitlis üzerine gelmek niyetindeyken Sultan İbrahim tarafından Paşa'nın görevden alınmasıyla bu seferden de vazgeçildiği vurgulanmaktadır.[655]

Sultan IV. Murad'ın Revan Seferi, padişahın 1635 yılı mart ayında Üsküdar'da kurulan otağa çıkmasıyla başlamış; Konya, Sivas ve Erzurum yoluyla ilerleyen sefer temmuz ayı sonlarında Revan Kalesi'nin kuşatılmasıyla devam etmiştir. 12 gün süren kuşatma sonrasında Revan teslim alınmış, buradan hareketle Van'a geçilmiş ve devamında Diyarbakır üzerinden İstanbul'a dönülmüştür.[656] 13 Ekim 1635'te Bitlis'te olduğu anlaşılan Sultan IV. Murad ve maiyetindeki Melek Ahmed Paşa'nın, sadece bir gün şehirde durdukları ve Diyarbakır'a doğru devam ettikleri anlaşılmaktadır.[657] Ancak Abdal Han'ın, Revan Seferine katıldığı da düşünülürse en azından Bitlis Emirliği topraklarının başladığı Ahlat sınırından Bitlis Deresi'nin güneyindeki Kermate'ye (Eşek Meydanı) kadar beş gün boyunca Sultan'ın özel hizmetiyle ilgilenmiş olması muhtemeldir.

---

[655] Evliya Çelebi, 4/1, ss. 178, 179.
[656] Uzunçarşılı, Cilt III, ss. 194 – 198.
[657] Ahmet Süheyl Ünver, "Dördüncü Sultan Murad'ın Revan Seferi Kronolojisi", **Belleten**, Cilt XVI, Sayı 64, Ankara, 1952, s. 555; Nezihi Aykut, "IV. Murad'ın Revan Seferi Menzilnamesi", **Tarih Dergisi**, Sayı 34, İstanbul, 1984, s. 235; Bekir Gökpınar, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şark Seferlerinde Bitlis ve Çevresinin Rolü", **Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis**, (Ed. Mehmet İnbaşı ve Mehmet Demirtaş), Cilt I, Ankara, 2019, s. 215.

Sultan Murad'ın 1638 yılı mayıs ayında Üsküdar'dan hareket ederek Bağdat üzerine sefere gittiği bilinmektedir. Konya ve Halep üzerinden toplamda altı buçuk ayda Bağdat'a varan Osmanlı ordusu şehri kuşatmış, 1638 yılı Ekim ayı ortalarında başlayan kuşatma ancak aralık sonlarında nihayete ermiş ve Bağdat zapt edilmiştir. 1639 yılı ocak ayında Bağdat'tan çıkan Sultan buradan Diyarbakır'a gelerek bir müddet durmuştur. Bu sırada sadrazamlar aracılığıyla İran Şahı ile görüşmeler gerçekleştirilmiş ve neticede Kasr-ı Şirin Anlaşması sağlanmıştır.[658]

Şah ve Sultan arasında gidip gelen elçilerin görüşmeleri sırasında Abdal Han'ın Sultan'ın maiyetine girmemesi ve Şah tarafıyla da görüştüğüne dair herhangi bir bilginin bulunmaması, Bitlis Emirliği'nin ne Osmanlı'ya ne de Safevi'ye karşı derin bir bağlılıkla bağlı olmadığını göstermektedir. Nitekim muhtemelen 1643'te Bitlis'ten geçen Fransız seyyah Jean Baptiste Tavernier, 16. yüzyılın ilk yarısında aynı sözleri söyleyen Portekizli seyyah Antonio Tenreiro gibi Bitlis hakiminin "ne padişaha ne de İran şahına itaat etmediğini"; çünkü sahip olduğu toprakların konumundan dolayı Halep'ten Tebriz'e geçiş yolunu elinde tuttuğunu belirtmektedir.[659]

İbn-i Nuh Tarihi'nde 1060/1650 yılında Van Paşası'nın Mahmudi Beyi üzerine sefere gittiği ve Abdal Han'ın Hoşab'ın imdadına yetişmek üzere 3 bin atlıdan oluşan birliğiyle harekete geçtiği aktarılmaktadır. Abdal Han'ın birliğiyle beraber Bargiri'ye geldiği sırada Van'ın Sağ Kolağası Hüseyin Bey'in saldırısıyla askerlerinin bozulduğu ve Han'ın kaçarak şehrine döndüğü belirtilmektedir.[660]

Abdal Han'ın 1655 yılında Van Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa ile karşı karşıya gelmesi yukarıda anlatılan olayların neticesidir. Paşa'nın Diyarbakır ve Erzurum Beylerbeyliği zamanlarında Abdal Han'a karşı olan tutumu ve iki kez sefer hazırlığı yapmasına rağmen Bitlis'in kendi eyaletinde bulunmaması sebebiyle seferlerini iptal etmesine yol açmıştır. Nihayet Van Beylerbeyliği'ne atandığında önünde herhangi bir engel kalmadığından Bitlis üzerine sefere çıkmasına, Han'ın kendisini Diyarbakır'dan gelişinde birçok hediyelerle karşılaması da engel olamamıştır. Evliya Çelebi'nin ayrıntılarıyla anlattığı olaylar neticesinde Bitlis, Melek Ahmed Paşa'nın yanında yer alan

[658] Uzunçarşılı, Cilt III, ss. 200 – 206 ; Mehmet İnbaşı, "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Masraf Defteri", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 12, Erzurum, 1999, s. 277.
[659] Tavernier, s. 289.
[660] İbn-i Nuh, s. 71.

Van ve Erzurum Vilayetleri'ne bağlı Kürt Beyleri ile Diyarbakır Beylerbeyi Firari Mustafa Paşa'ya bağlı beylere tabi askerlerin de içerisinde bulunduğu ordular tarafından tahrip edilmiş; Abdal Han da Mutki dağlarına çekilerek kenti terk etmiştir.[661]

Melek Ahmed Paşa'nın Van ve Erzurum askerlerinden oluşan ordusu Bargiri, Erciş, Adilcevaz ve Ahlat üzerinden Rahva Ovası'na gelerek karargâh kurmuş; Bitlis askerleriyle çatışmalar buradan itibaren başlamıştır. Abdal Han'ın yanında ise esir bir askerden aktarılarak Bitlis'in etrafındaki Hizan, Ziriki, Şirvan, Karkar, Müks, Ağkis ve İspayerd'e bağlı kalelerin beyleri ile Hazo hâkimi ile Hakkâri hakiminin gönderdiği askerlerin bulunduğu ancak adı geçen yerlerin hakimlerinin kendilerini Paşa'dan taraf gösterdikleri anlaşılmaktadır. Esir asker, bu beylerin Paşa'ya yardıma gelmeyeceğini, paşa harpte yenilirse bunların da Paşa üzerine cenge gideceklerini bildirmiştir. Evliya Çelebi daha önce Bitlis askerlerinden 10 bin yaya ve 7 bin süvarinin han tarafından hazırlandığını belirtirken Han'ın esir edilen askeri, diğer Kürt Beylerinin kuvvetleriyle 10 bin süvari, 10 bin tüfekçi ve 50 bin de donanımlı piyadenin Bitlis içerisinde hazır bulunduğunu; Diyarbakır istikametinden Deliklikaya yollarının, Van istikametinden de Dehdivan ve Avih kayalarının metrislerle kontrol altına alınarak güvenliğin sağlandığını belirtmektedir.[662]

Evliya Çelebi'nin anlatımlarından, Bitlis'in bu kuşatma sırasında zahire sıkıntısı yaşamaya başladığı ve Bitlis'ten kaçmaya teşebbüs eden askerlerin han tarafından cezalandırdığı anlaşılmaktadır. Bu kuşatmaya karşı saldırı kuvvetinin yeterli olmamasından dolayı casuslar ve küçük gruplar halinde suikast timlerinin paşa askerleri içerisine gönderildiği görülmektedir. Kuşatmanın uzaması ve Bitlis askerlerinin Osmanlı ordusu karşısında yeterli direnci gösterememesi üzerine Şirvan, Hizan, İspayerd ve Karni beyleri de Paşa'nın ordusuna katılmak üzere asker göndermişlerdir.[663]

1655 yılı temmuz ayının sonlarında Diyarbakır askerlerinin Kefendir önüne gelmeleri üzerine Van Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa askerlerine Bitlis'e saldırı emri vererek 27 Temmuz 1655'te kente girmeye muvaffak olmuştur. Bitlis askerlerinin yenilgisi kesinleşince Abdal Han, Mutki dağları tarafına giderek şehri terk etmiştir. Abdal

[661] Evliya Çelebi, 4/1, ss. 284, 285.
[662] Evliya Çelebi, 4/1, ss. 286 – 290.
[663] Evliya Çelebi, 4/1, ss. 299 – 304.

Han'ın kenti bırakması ve Bitlis kalesinin de bir süre Han'ın özel ordusunu oluşturan Han Kulları tarafından savunulmasını müteakip çeşitli görüşmeler yapılmış; sonrasında kalenin etrafındaki tepelere kurulan toplarla kale ateş altına alınmıştır. Kaledekilerin bir müddet sonra görüşme talep etmesi üzerine kale teslim edilmiş ancak kale serdarı Kara Ali Ağa adamlarıyla birlikte teslim olmayı reddederek direnmiş fakat daha sonra onlar da direnmekten vazgeçmişlerdir. Nihayet 29 Temmuz 1655 yılında Bitlis, Van Beylerbeyi tarafından tamamen kontrol altına alınmıştır.[664]

Temmuz ayının son günü Bitlis'e yeni bir han atanmıştır. Abdal Han'ın, Adilcevaz Beyi Zal Paşa'nın kızından olma oğlu Ziyaeddin, Van Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa tarafından Bitlis Beyi olarak 31 Temmuz 1655 tarihinde yönetime getirilmiştir. Bu atama töreninde Ziyaeddin Han'dan başka Abdal Han'ın diğer oğullarından Bedreddin Bey ve küçük kardeşi Nuruddehr Bey ile 70 Roşkan aşireti lideri hazır bulunmuştur. Ziyaeddin Han, Emir Abdal Han'ın Van Beylerbeyliği'ne olan 200 kese altın ile Malazgirt Beyi'ne olan 40 bin koyun borcuna karşılık Han hazinesinin Paşa'ya verilmesi şartıyla tahta oturmuştur.[665]

Ziyaeddin Han bir süre Bitlis yönetimini yürüttükten sonra Van Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa'nın azledilerek İstanbul'a çekilmesiyle Abdal Han Mutki dağlarından çıkarak Bitlis'e gelmiş ve bu gelişiyle Emir Ziyaeddin Han babasının huzuruna çıkıp Hanlığı vekaleten yürüttüğünü belirterek Abdal Han'a devretmek istemiştir. Ancak Abdal Han, beylik işlerini artık oğullarının yürütmesini istediğini belirterek bu teklifi geri çevirmiştir.[666]

Melek Ahmed Paşa, 1 Ocak 1656 tarihinde Osmanlı Sadrazamı Siyavuş Paşa'nın isteği üzerine saraya çekilmiş ve yerine Pehleli Ahmed Paşa Van Beylerbeyi olarak atanmıştır.[667] Melek Ahmed Paşa'nın Van'dan çıkarak İstanbul'a doğru yol alması mevsim şartlarının gerektirdiği şekilde Diyarbakır üzerinden gerçekleşecekken Bitlis'te bulunan Evliya Çelebi'nin Adilcevaz taraflarındaki Paşa'ya yetişerek Bitlis yolunun

[664] Evliya Çelebi, 4/1, ss. 306, 316 – 320.
[665] Evliya Çelebi, 4/1, s.s 330 – 332.
[666] Evliya Çelebi, 5/1, s. 35.
[667] Fikret Sarıcaoğlu, "Melek Ahmed Paşa", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 29, Ankara, 2004, s. 43; Evliya Çelebi, 5/1, s. 34.

Abdal Han'ın şehre dönmesi sebebiyle güvenli olmadığını, bu yüzden Erzurum üzerinden gidilmesini tavsiye etmesiyle bu yönden gerçekleşmiştir.[668]

Abdal Han'ın Bitlis'e dönmesiyle kentte karışıklıklar ortaya çıkmış ve Van askerlerinin şehre girişinden sorumlu tutulan bazı ağalar ile aşiret beyleri Abdal Han tarafından saraya çekilerek öldürülmüştür. Evliya Çelebi'nin ayrıntılı olarak anlattığı şekilde Emir Ziyaeddin Han da kardeşi Nuruddehr Bey tarafından yatağında öldürülmüş ve bu bey de daha sonra idam edilmiştir.[669] Tebrizli Arakel, Abdal Han'ın Bitlis'e döndükten sonra oğlu Ziyaeddin'i öldürerek kentin hakimiyetini geri aldığını belirtmektedir.[670] Abdal Han'ın 1656'da Bitlis'e gelerek yönetimi ele geçirdikten sonra 1665'te İstanbul'a götürülüp 1667'de idam edildiğini savunan Köhler'in aksine emirin hayatının sonlarında oğlu Emir Şeref'le birlikte Bitlis tahtında oturduğu düşünülmektedir. Yine 1673 yılında kendisine atıfta bulunulan Abdal Han'ın bu tarihlerde öldüğü ve oğlu Emir Şeref Han'ın ise hakimiyetini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.[671]

Macler'in Journal Asiatique'te yayınlanan ve Bitlis'te üretilen Ermeni el yazması eserlerini incelediği Notre-Dame de Bitlis adlı çalışmasında Abdal Han'ın Mutki'den döndükten sonra oğlu Nureddin tarafından Emir Ziyaeddin'in öldürülmesi üzerine aşiret liderlerinin mutabakatıyla Nureddin'i idam ettirdiği ve tekrar Bitlis yönetimine geçtiğini aktaran bir yazmadan söz etmektedir. Burada Abdal Han'ın Diyarbakır Beylerbeyi Abaza Hasan Paşa tarafından görevinin onaylandığı vurgulanmaktadır. Yine bu yazmadan Abdal Han'ın toplamda 43 yıl görevle kaldığı anlaşılmaktadır.[672] Söz konusu el yazması eser dikkate alındığında Emir Abdal Han'ın 1622 yılından 1665 yılına kadar Bitlis'te yönetimini sürdürdüğü görülmektedir. Ancak emirin ne zaman tahttan feragat ettiği veya öldüğü kesin olarak bilinmemektedir.

İbn-i Nuh Tarihi'nde 1074/1664-65 olayları içerisinde Van'a Beylerbeyi olarak gelen Yusuf Paşa'nın Bitlis üzerine sefere çıktığı, Hoşab hâkimi Evliya Bey'in Bitlis'e yardıma gelip birlikleriyle Nemrut yakınında Paşa'nın ordusuyla karşılaştığı ve bozguna

---

668 Evliya Çelebi, 5/1, s. 61.
669 Evliya Çelebi, 5/1, ss. 55, 65
670 Arak'el of Tabriz, **Book of History**, Translated by George A. Bournoutian, Mazda Publishers, California, 2010, ss. 542, 543.
671 Dehqan ve Genç, Kurdish Power, ss. 158 – 161.
672 Frederic Macler, "Notre-Dame de Bitlis", **Journal Asiatique**, (Tıpkıbasım), Kasım-Aralık 1915, Paris, 1916, s. 42 (398).

uğratıldığı aktarılmaktadır. Paşa'nın daha sonra Bitlis üzerine giderek birçok fetihler gerçekleştirdiğini belirten İbn-i Nuh'un anlatımlarından, Abdal Han zamanında Mahmudi Beyleriyle oluşturulan ittifakın halen devam ettiği anlaşılmaktadır.[673]

1664 yılında Abdal Han'ın oğlu Şeref Han'ın yönetimden uzaklaştırıldığı ve diğer oğlu Bedreddin Han'ın Bitlis Emirliği'ne atandığı görülmektedir. Bedreddin Han ve kardeşi Şeref Han arasında birkaç kez değişen Bitlis tahtının artık tamamen Osmanlı sarayının güdümüne girdiği daha önce Bitlis Emirliği'nde görülmemiş bazı Osmanlı'ya özgü görevlendirmelerin yapılmasından anlaşılmaktadır.[674]

Bedreddin Han'ın Gökmeydan'da bulunan mezar taşında 1084 yılının Zilkade ayı başında (7 Şubat 1674) öldüğü belirtilmektedir. Bu dönemde Osmanlı sarayına bağlı olarak Van Beylerbeyliği hükmünde Bitlis'i idare ettiği; ayrıca 1075/1664 tarihinde Bitlis hâkimi olarak bulunduğu görülmektedir.[675] Ancak 1078/1668 tarihli bir belgede Şeref Bey'in eskiden olduğu gibi Bitlis Beyliği'ne getirildiğine dair bir kayıt bulunmaktadır.[676] Bu kayıtlardan Bedreddin Han'ın bir müddet emirlik görevini yürüttükten sonra Osmanlı sarayı tarafından azledilerek yerine Şeref Bey'in getirildiği anlaşılmaktadır.[677] 1680 yılında Emir Şeref Han, Osmanlı'ya olan borcunu ödeyemediği için Van Beylerbeyliği ile sorunlar yaşamıştır. Van Beylerbeyi Musli Paşa'nın gönderdiği Mahmudi Ordusu'nu yenilgiye uğrattıktan sonra Emir Şeref Han, Van Ordusu karşısında Gökmeydan'da gerçekleşen muharebede muvaffak olamamış ve Bitlis bir kez daha tahribat ve yağmaya sahne olmuştur.[678]

Bu dönemde Bitlis Emirliği'nin artık tamamen Osmanlı Sarayı tarafından yönetildiğinin bir diğer göstergesi de Bitlis emirlerinin gerek Bitlis sakinlerinin gerekse aşiret liderlerinin istekleri üzerine Osmanlı Sarayı tarafından değiştirilmeye başlanması ve Şeref Bey'in ölümü üzerine oğlu Muhammed Said Han ile merhum Abdal Han'ın oğlu Nuh Han arasında Bitlis hakimliği için Osmanlı Sarayı üzerinden gerçekleşen bir mücadelenin başlaması gösterilebilir.

---

[673] İbn-i Nuh, s. 73.
[674] Dehqan ve Genç, Kurdish Power, s. 162.
[675] COA, [A. DVNSMHM.d], No: 095, 282.
[676] COA, İbnü'l Emin, **Tevcihat [İE.TCT]**, No: 1, 85.
[677] COA, Cevdet, **Maliye [C.ML.]**, No: 307, 12539.
[678] Dehqan ve Genç, Kurdish Power, ss. 162, 163.

Bitlis merkezde bulunan Hatuniye Köprüsü üzerindeki kitabede Nuh Han'ın 1097/1686 yılında Bitlis hâkimi olduğu görülmektedir.[679] İbn-i Nuh Tarihi'nde de Van Sağ Kolağası Süleyman Bey'in bu tarihte Bitlis hâkimi Nuh Han'ın Paşa Çayırı'ndaki çadırından çıkarken attan düşerek öldüğüne dair bir bilgi bulunmaktadır.[680] 1100/1689 tarihinin ilk yarısına ait bir belgede ise Bitlis'e mutasarrıf olarak Nuh Han'ın getirildiği;[681] yılın ikinci yarısına ait başka bir belgede de Muhammed Said Han'a hilat tevcih edilerek Bitlis Hanlığı'na getirildiği anlaşılmaktadır.[682]

İbn-i Nuh Tarihi'nde, 1099/1687-88 olayları içerisinde Van Valisi Hazinedar Ali Paşa'nın Bitlis'i kuşattığı ancak görevinden alınarak Erzurum'a atanması ve yerine Cidde'den Kalaylı Ahmed Paşa'nın atanmasıyla, Ahmed Paşa'nın süratle gelerek Bitlis kalesine çıktığı belirtilmektedir. Kalaylı Ahmed Paşa'nın görevini kabul etmeyen Ali Paşa ve Van kulu askerleri Van'a dönerek kenti savunma durumuna geçirmişler ve Ahmed Paşa ile mücadeleye girişmişlerdir. Bitlis'in bu vesileyle kuşatmadan kurtulduğu anlaşılmaktadır.[683]

1102/1691 yılında bir kez daha Nuh Han'a tevcih edilen Bitlis Emirliği'nin bir süre daha Nuh Han uhdesinde devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1109/1697 yılına kadar Muhammed Said Han'ın adı geçmemektedir. Ancak bu tarihte Bitlis'te Muhammed Said Han'ın mutasarrıf olduğu ve kardeşi Muhammed Halef Han'ın Ziriki Beyleriyle mücadele içerisinde olduğu görülmektedir.[684] 1111/1700 yılında da Bitlis mutasarrıflığında görünen Muhammed Said Han'ın yerinde bir sonraki yıl Nuh Han'ın bulunduğu ve ölümü üzerine oğlu Muhammed Abid Han'ın Bitlis hakimliğine getirildiği anlaşılmaktadır.[685]

---

[679] Öztürk, Su Mimarisi, s. 25.
[680] İbn-i Nuh, s. 78.
[681] COA, [A. DVNSMHM.d], No: 098, 308.
[682] COA, [A. DVNSMHM.d], No: 098, 784.
[683] İbn-i Nuh, s. 79.
[684] COA, [A. DVNSMHM.d], No: 110, 1362, 1439. Bitlis ve Ziriki Beyleri mücadeleleri için ayrıntılı bilgi için bkz: Zekai Erdal, "Bir Mezartaşında Saklı Tarih", **Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2/1, 2017, ss. 225 – 237.
[685] COA, [A. DVNSMHM.d], No: 111, 697; COA, Cevdet, **Dahiliye [C.DH.]**, No: 29, 1430.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KATALOG

3.1.İç Kale

3.1.1. Konumu

Gazibey Mahallesi, 112 Ada, 108 parselde yer alan Tarihi Bitlis Kalesi tarihsel olarak biri Husur ve İskender Deresi, ikincisi Başhan ve Rabad Deresi olarak adlandırılan iki nehrin kavuştuğu bir noktada, iki nehrin adeta bir ada oluşturduğu ve içerisinde yüksek bir kaya kütlesinin bulunduğu bölgede kurulmuş oldukça korunaklı bir savunma yapısıdır.

3.1.2. Tarihçesi

Günümüzde Bitlis Kalesi olarak adlandırılan ve şehir merkezinde yüksek bir kayalık alan üzerinde konumlandırılan iç kalenin kesin olarak ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Ancak "Tarihçe" ve "16. Yüzyıl Sonuna Kadar Bitlis Kentinin Gelişimi" başlıklı bölümlerde birtakım varsayımlar öne sürülmüştür. Bu bilgiler ışığında en geç MS 4. yüzyılda Van Gölü'nün güneybatı kesimini kontrol eden Rşdunik Hanedanlığı tarafından kurulduğu düşünülmektedir. Kalenin tarihi kaynaklarda en erken 7. yüzyılın başlarında var olduğu ise kesindir.

Kalenin 10. yüzyılda Abbasi Halifeliğine bağlı Müslüman emirlerinin harekât merkezi olarak işlevlendirildiği ve "şahastan" olarak nitelendirildiği anlaşılmaktadır.[686] 11. yüzyılda Mervani Devleti'nin hükmünde bulunduğu ve Bizans İmparatorluğu'nun Ahlat ve çevresine gerçekleştirdiği saldırılarda yine bir harekât merkezi işlevi gördüğü düşünülmektedir.

Bitlis'in, Müslüman emirlerin Armenia üzerindeki kontrolü sağlamak ve vergileri toplamak amacıyla işlevlendirilmesinden sonra Mervani devrinde bir ticaret kentine dönüşmeye başladığı düşünülmektedir. Selçukluların Anadolu'ya gelmeleri ile Mervani Devleti'nin Selçuklu Veziri İbn Cüheyr tarafından ortadan kaldırılarak bölgenin Selçuklu

[686] Artsruni, ss. 176, 177; Grousset, ss. 338, 339.

kumandanlarının hükmüne geçmesinden sonra genellikle Dilmaçoğlu Beyliği olarak adlandırılan ve tarihsel süreçte Beni Ahdeb ve Togan Arslan Beyliği gibi isimlerle de anılan beylik tarafından yönetilmiştir. Bu süreçte ve sonrasında Ahlatşahlar'ın egemenliği, Eyyubi-Ahlatşah mücadeleleri ile Sultan Celaleddin'in bölgedeki tahribatlarıyla kalenin de birçok onarımlar geçirdiği düşünülmektedir. Özellikle Sultan Celaleddin'in ölümünden sonra Moğolların Anadolu'ya akınları sırasında bölgenin ıssızlaştığı ve kentin bir duraklama dönemine girdiği kabul edilmektedir. Bu süreçte iç kalenin ne tür değişiklikler geçirdiği yapılan araştırmaların yetersizliğinden dolayı kesin olarak bilinmemektedir. Kale üzerinde bu döneme ait herhangi bir kitabenin de bulunmayışı kesin bir yargıya varmayı zorlaştırmaktadır.

14. yüzyıldan itibaren kentte yönetimi sürdüren Bitlis Emirliği'nin, 15. yüzyılın son çeyreğine yaklaşırken yönetimi Akkoyunlulara kaptırmaları ve yüzyılın sonunda tekrar Bitlis'e hükmetmeleri sırasında da kalenin tahrip olması mümkündür. 16. yüzyılın başında Safevi yönetimi ve sonrasında Sultan I. Selim'in desteğiyle bölgenin kurtarılmasında da yine birtakım tahribat ve tahkimatların yapılmış olması gerekir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında kesin olarak Osmanlı hükmüne geçen Bitlis'te merkeze bağlı bir sancak teşkil edilmiştir. Bitlis Kalesi'ndeki yegâne kitabe de bu devre aittir.[687] Kanuni Sultan Süleyman tarafından kalenin imar edildiğine atıfta bulunulan kitabenin bir tamir kitabesi olduğu açıktır.

Kalenin kesin olarak ne zamana kadar kullanıldığı bilinmese de 19. yüzyılda Bitlis'i yöneten Şerif Bey'in, kalenin doğusundaki tepe üzerinde yeni bir yönetim birimi inşa etmesiyle terk edildiği düşünülmektedir. Şerif Bey Tepesi olarak adlandırılan bu kısımda Bitlis Beyi'nin hareminin ve yönetim birimlerinin bulunduğu dönemin seyyahlarının anlatımlarından anlaşılmaktadır.[688]

3.1.3. Yapının Tanımı

Yüksek bir ana kaya kütlesi üzerinde kabaca üçgen bir formda inşa edilen kale, yalnızca güney yönden geçişi sağlayan bir kapıya sahiptir. Sarp ve dolambaçlı bir yolla

[687] Korkmaz Şen, "Bitlis Ulu Camii ve Bitlis Kalesine Ait İki Önemli Kitabe", **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)**, Cilt 5, Sayı 10, 2018, (İki Kitabe), s. 154.
[688] Shiel, s. 76.

varılan giriş kapısı, surun kapı boyunca uzatılmasıyla korumaya alınmıştır (Fot. 1, 2). Önceki dönemlerde kapıya ulaşan yolun üç sıra surla korunduğu, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden anlaşılmaktadır.[689] Kale surlarının büyük oranda tahribata uğramış olmasından dolayı üst seviyelerde sahip olduğu formu bilinmemektedir. Ancak Matrakçı Nasuh'un 16. yüzyıla ait minyatüründen hareketle dendanlarla korunduğu düşünülmektedir (Fot. 3).[690]

Kalenin, 17. yüzyılda da kullanıldığı Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden anlaşılmaktadır. 300 evden oluşan haremiyle birlikte han sarayı ve bir mescit ile bir medreseden başka herhangi bir çarşı ya da dükkânın bulunmadığı iç kalede Bitlis yöneticilerinin meskûn olduğu görülmektedir. Üçgen bir kuruluşa sahip olduğu anlaşılan iç kalenin üç köşesinde birer kulesi bulunmaktadır. Yayınlarda daha önce tanımlanmayan bu kulelerden kalenin güneybatı kesiminde yer alan ve hareme dahil olan silindirik burç cephanelik olarak da kullanılmıştır (Fot. 4). Kalenin güneydoğu ucundaki oldukça yüksek kule Evliya Çelebi tarafından "Kanlı Kule" olarak adlandırılmaktadır (Fot. 5).[691] Kalenin kuzey ucundaki kulenin de "Karanlık Kule" ya da "Kara Kule" olarak adlandırıldığı Şerefname'de yer alan atıftan saptanabilmektedir (Fot. 6).[692]

Güneybatı kesimi oluşturan alanın Han'ın sarayı ve haremini ihtiva eden alan olduğu düşünülmektedir. Bir avluyla ulaşılan han sarayının da yine avlu etrafında sıralanan yapılardan müteşekkil olduğu bunun da ardında haremin yer aldığı aktarılmaktadır (Fot. 7). Kale giriş kapısından geçilerek ulaşılan alanda Sinan Bey Hamamı bulunmakta; bu alanda bir de Sinan Bey Mescidi'nin bulunması gerekmektedir. 16. yüzyılın ikinci çeyreğine ait olduğu düşünülen bu iki yapıdan hamam günümüze ulaşsa da mescit ulaşamamış; kazılarda da henüz tespit edilememiştir. Yine kale içinde olduğu belirtilen Mehmet Ağa Mescidi'nin de henüz tespit edilemediğini belirtmek gerekir. 16. yüzyıla ait Hamza Bey Medresesi ile bir mektebin de kale içinde bulunuyor olması muhtemeldir. Ancak günümüze kadar kalede yürütülen kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan yapıların mahiyetiyle ilgili herhangi bir tespitte bulunulmamıştır.

---

[689] Evliya Çelebi, 4/1, s. 127.
[690] Nasuhü's Silahi (Matrakcı), **Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han**, (Haz. Hüseyin Gazi Yurdaydın), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, Varak 100a.
[691] Evliya Çelebi, 4/1, s. 127.
[692] Şeref Han, s. 460.

Kalenin kuzey kesiminin oldukça dar bir alana sahip olması, buradaki yapıların birbirine dayanarak inşa edilmeleri, sosyal yapı bağlamındaki cami, mescit, medrese gibi yapılar olamayacaklarını düşündürmektedir. Olasılıkla birtakım konutlar ile depolama birimlerini ihtiva ettiği düşünülen bu alandan ziyade kalenin güneydoğu kısmındaki nispeten daha engebesiz ve geniş alanda medrese, mescit ve zaviye gibi birimlerin konumlandırılması mümkün görünmektedir (Fot. 8). Bu kesimdeki dikdörtgen kulenin Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde sözü edilen "kanlı kule" olduğu anlaşılmaktadır.[693] Ancak yapılan kazılarda ortaya çıkarılan mimari dokuların büyük oranda 18. yüzyıl ve sonrası döneme ait oldukları göz önüne alınırsa şu aşamada kesin bir kanıya varmanın olanaksız olduğunu belirtmek gerekir (Fot. 9).[694]

Günümüzde bazı bölümleri yıkılmış halde bulunan kalenin büyük oranda yakın tarihlerde gerçekleştirilen restorasyonlarla sağlamlaştırıldığı ve bazı bölümlerinde de orijinalliğini yitirdiği görülmektedir (Fot. 10). Kale surlarının büyük oranda yıkıldığı ve günümüze ulaşan kısımların ancak temel seviyesinde korunabildiği, kale içerisinde gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkan mimari kalıntıların da temel seviyesinde olmasından anlaşılmaktadır. Burçların üst seviyelerinin orijinal halinde dendanlarla hareketlendirilmiş olması ve bazı bölgelerde konutların bu surlar üzerinde yükseliyor olması mümkündür. Nitekim Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde özellikle Han Sarayı'nın odalarının bu surlar üzerinde yükseldiği vurgulanmaktadır. İç kalenin önemli bir özelliği de üzerinde bulunduğu ana kaya kütlesinin bir depolama alanı olarak kullanılmasıdır. Seyahatnamede, ana kayaya oyulmuş birçok depolama birimi ile aşağı nehre inen tünellerden söz edilir.[695] Bu tünellerden günümüzde yalnızca biri tespit edilmiş durumdadır (Fot. 11). Kalenin kuzeydoğu kenarında, Paşa Hamamı Köprüsü ile Mumhane Köprüsü arasında kalan kısımda ana yola inen bir tünel bulunmaktadır. Yol kenarındaki tünel girişinden itibaren iç kaleye doğru devam eden merdivenler yardımıyla geçiş sağlanmaktadır.

2009 yılında yapılan araştırma sırasında tünelin, içeride iki kola ayrıldığı anlaşılmış, kuzeye devam eden kısmın çökmesinden dolayı daha fazla ilerlenememiş;

[693] Evliya Çelebi, 4/1, s. 127.
[694] Baş, Bitlis Kalesi, s. 167.
[695] Evliya Çelebi, s. 4/1, s. 128.

ancak ana kolun iç kaleye kadar devam ettiği tespit edilmiştir.[696] Tünel içerisinde düzgün kesme taşlarla inşa edilmiş kapı kuruluşları ile kayanın oyulmasıyla elde edilmiş sarnıçlar bulunmaktadır. Kesin olarak ne zaman inşa edildiği tespit edilemese de kalenin ilk kuruluşu sırasında yapılması olasıdır. Tünel girişinin üstünde dikdörtgen bir mekânın bulunması, ileride de ayrıntılı olarak ele alacağımız dış kale surlarının iç kale ile birleştiği noktanın burası olduğunu düşündürmektedir. Tünelin de Orta Çağ boyunca kaleye yönelik saldırıların engellenmesi ve savunulması amacıyla iç kaleden asker ve mühimmat sevkiyatını sağladığı varsayılmaktadır. Dış kaleye kuzey yönden girişin de bu noktada bulunan bir kapıyla sağlanması mümkündür. İç kalede devam eden kazı çalışmalarının günümüze kadar yayınlanan verilerinden yola çıkılarak aktarılan bu bilgilerden başka herhangi bir kanı belirtmek şu aşamada mümkün görünmemektedir.

3.2.Dış Kale Surları

3.2.1. Konumu

Asli kuruluşu itibariyle iç kalenin güneybatı ucundan başlayarak güneye doğru devam eden ve kaleyi saran iki nehrin birleştiği noktadan doğuya doğru yönelerek Ulu Cami'ye kadar uzanan dış kale surlarının, buradan kuzeye doğru iç kalenin doğu kenarında sonlandığı düşünülmektedir. İç kalenin güneybatı ucuna dayanan dış kale suru başlangıcının, Gazibey Mahallesi 112 Ada 102 parsel içerisinde bulunması muhtemeldir.

3.2.2. Tarihçesi

Bitlis aşağı şehrinin, kentin ilk kuruluş yıllarında var olmadığı ve iç kalenin, Bitlis geçidinin başında bir güvenlik noktası olarak, güneybatıdan gelecek saldırılara karşı koymak amacıyla Van Gölü ve çevresinin korunmasını sağladığı düşünülmektedir. Bu özelliği itibariyle bir karakol niteliğinde ortaya çıkan Bitlis kalesinin, Mezopotamya ile Doğu Anadolu Yüksek Platosu arasındaki yegâne geçit özelliğinden dolayı zamanla bir ticari durak özelliği kazanmış olması gerekmektedir. Kalenin güneyindeki alanda ticari mekanlardan müteşekkil yapılar ve konutların ortaya çıkması ile bunların korunmaları

[696] Bixio vd., ss. 321-332.

amacıyla surlarla çevrilmesi, kentleşme pratiklerinin doğal işleyişi içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu alanı çevreleyen iki nehrin doğal hendek niteliğinde olmasının da surların tasarımı üzerinde etkisi olduğunu vurgulamak gerekir. Nitekim Evliya Çelebi, Bitlis surlarının çok korunaklı özelliklere sahip olmayan, yalın kat bir düzenlemeden ibaret olduğunu belirtmektedir.[697]

Dış kale surlarının kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemekle beraber 10. yüzyılda kentin şahastan olarak nitelendirilmesinden, Müslüman emirlerin önemli bir merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu dönemde iç kalenin güneyindeki alanın surla çevrili olduğunu kanıtlayacak bir veri bulunmamaktadır. 11. yüzyılda kente hükmeden Mervani Devleti döneminde şehre uğrayan Seyyah Nasır Hüsrev de herhangi bir dış kale veya surdan söz etmemektedir. Mervani Devleti'nin ortadan kalkarak bölgenin Dilmaçoğlu Beyliği tarafından kontrol edildiği 12. yüzyılda, dış kale alanı dışında imar faaliyetlerine girişildiği varsayılmaktadır. Nitekim "Tarihçe" bölümünde ele alınan ve "Katalog" bölümü içerisinde ayrıntılı olarak tanımlanan Hatibiye Medresesi ile karşısındaki kümbetin bu dönemin eseri olması ihtimal dahilindedir. Yine bu iki yapının doğusunda yer alan Hazo Hanı'nın da 12. yüzyıla tarihlendirilmesi olasıdır. Bu bilgilerden yola çıkarak söz konusu yüzyılda aşağı şehrin yapılaşma anlamında yeterli yoğunluğa ulaşarak sur dışında yapılaşmanın başladığı düşünülebilir.

3.2.3. Yapının Tanımı

Bitlis iç kalesinin güneyindeki alanı işgal eden aşağı şehir surlarının, iç kaleyle birleşen noktalarını tespit etmek oldukça zordur. Nitekim iç kalede yürütülen restorasyon çalışmaları neticesinde birleşim noktalarının ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Ancak dış surlarla ilgili birtakım varsayımlar öne sürmek mümkündür. İç kalenin güneydoğu ucundaki Kanlı Kule'nin hemen kuzeyinde bulunan ve zemin seviyesinden en üst noktaya kadar uzandığı görülen çokgen burçtan itibaren nehri takip ederek Şerefiye Külliyesi önüne, buradan da kuzeye doğru iç kalenin güneybatı köşesinde yer alan yuvarlak burca ulaşan surların, nehirlerin doğal hendek niteliğinde etrafını sarmasıyla oldukça korunaklı bir özellik kazanmıştır. Bitlis minyatüründen, dış sur üzerinde en azından 16. yüzyılda iki

[697] Evliya Çelebi, 4/1, s. 135.

kapı bulunduğu anlaşılmaktadır.[698] Yine Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'nde geçen bilgilerden yola çıkarak aşağı şehrin iki kapısının bulunduğu ve bunlardan kuzeydekinin "Van Kapısı" güneydekinin de "Sur Kapısı" olarak adlandırıldığı düşünülmektedir.[699]

İç kalenin güneybatı köşesinde bulunan yüksek dairesel kulenin alt tarafına birleştiği varsayılan noktadan batıya doğru düz bir hattı takip ederek nehre ulaşan dış surun, buradan keskin bir dönüşle güneye yöneldiği ve Matrakçı Nasuh minyatüründe görülen sivri külahlı kulenin de bu noktada bulunduğu düşünülmektedir (Fot. 12). Günümüzde temel seviyesinde surların görülebildiği kesme taş malzemeli geç dönem bir konutun bulunduğu bu alandaki kulenin, asli kuruluşu itibariyle nasıl bir düzenlemeye sahip olduğu anlaşılamamaktadır. Ancak dış kalenin batı yönden korunmasının amaçlandığı muhakkaktır. Nehrin bu noktada daralması sebebiyle korumanın artırıldığı ve kulenin de bu ihtiyacı karşılamaya yönelik bir tasarruf olarak inşa edildiği düşünülebilir.

Kuleden itibaren güneye doğru devam eden sur, dirsekler yaparak ilerlemekte ve Aşağı Kale Mescidi ve bunun önüne inşa edilen köprüye kadar uzanmaktadır (Fot. 13). Mescit ve köprünün inşası sırasında burada yer alan surun kaldırılmış olması mümkündür. Nitekim köprünün hemen güneyinde surun devam ettiği ve üzerindeki geç dönem konutuna temel teşkil ettiği anlaşılmaktadır (Fot. 14). Konutun altında yer alan ve yalnızca küçük bir parçası günümüze ulaşabilen hamam kalıntısının da sura bitişik olarak inşa edildiği görülmektedir. Dış surların bu noktadan itibaren devam ettiğini gösteren herhangi bir kalıntı günümüze ulaşamamıştır (Fot. 15).

Buradan Şerefiye Külliyesi'nin karşı kıyısına kadar dirsekler yaparak devam etmesi muhtemel olan surun, Şerefiye Köprüsü önünde doğuya doğru yöneldiği ve bu noktada bir kapı kuruluşuyla kente geçişin sağlandığı düşünülmektedir (Fot. 16). "Sur Kapısı" olarak adlandırılan kapının bu noktada bulunması olasıdır. Eprigian'ın 20. yüzyıl başlarına ait eski bir çiziminde görülen sur kalıntıları da bu düşünceyi desteklemektedir (Fot. 17).[700] Ayrıca 2021 yılında Bitlis'te gerçekleştirilen Dere Üstü Islah Çalışmaları neticesinde ortaya çıkarılan sur kalıntısının da bu noktadan devam eden surun parçası

[698] Matrakçı, V. 100a.
[699] Tekin, ss. 87, 88.
[700] H.S. Eprigian, **Pınaşkharhig Pararan**, Cilt I, (Coğrafya Sözlüğü), Venedik, 1902, s. 360.

olduğu anlaşılmaktadır (Fot. 18). Doğuya doğru devam eden surun Pamukçular Köprüsü'yle birleştiği bölüme ulaşmadan önce dirsek yaparak ilerlediği, iki surun akslarının birbirine paralel olmamasından anlaşılmaktadır. Yaklaşık 25 m devam ettiği görülen güney surun batı ucu ile Pamukçular Köprüsü'nün dayandığı sur arasında yaklaşık 35 m boşluk bulunmaktadır. Batıdaki sur kalıntısının, doğu ucundan yaklaşık 15 m daha devam ettikten sonra güneye döndüğü ve burada tekrar dirsek yaparak doğuya doğru Pamukçular Köprüsü'ne kadar ilerlediği varsayılmaktadır. Nitekim batı sur kalıntısının doğu ucunda yer alan duvar izlerinin bu düşünceyi desteklediği kanaatindeyiz.

Pamukçular Köprüsü'nün dayandığı sur kalıntısı ise yaklaşık 35 m boyunca devam ederek Buğday Pazarı dükkanlarının dış duvarlarında son bulmaktadır. Dükkanların Dere Üstü Islahı sırasında yıkılmasıyla surun bu kısmı açığa çıkmıştır (Fot. 19). Köprünün kuzey ayağının dayandığı sur, köprünün batısında kalan bölümündeki yarım silindirik bir payanda ile desteklenmektedir (Fot. 20). Bu desteğin yalnızca temel seviyesinde günümüze ulaşması sebebiyle asıl mahiyetini anlamak mümkün değildir. Surun doğuya doğru devamında düz bir hat izleyerek Buğday Pazarı olarak bilinen ancak ileride sözünü edeceğimiz IV. Şeref Han tarafından inşa edilen ve tarafımızdan Aslanlı Han olarak adlandırılan yapıya ulaştığı anlaşılmaktadır.

Günümüzde Buğday Pazarı olarak anılan Aslanlı Han'ın güney duvarı ile bu kısımdaki mekanların sura dayanarak güneye doğru taştığı; bu sayede hanın hem daha fazla alana sahip olmasının hem de surun dirsekler yapması sebebiyle güvenliğin artırılmasının sağlandığı düşünülmektedir. Eski fotoğraflarda net bir şekilde görülen han duvarlarının suru dışa doğru taşırmaları, dış surların asli kuruluşu itibariyle değil fakat daha sonraki dönemlerin bir tasarrufu olduğunu düşündürmektedir (Fot. 21). 16. yüzyılın ilk çeyreğinde yapıldığı düşünülen bu hanın, sur içinde yeterli alanın bulunmaması sebebiyle topoğrafyanın izin verdiği ölçüde dışa doğru taşırılarak inşa edilmesi yoluna gidilmiş olmalıdır. Ancak söz konusu hanın güney duvarları ile sur kalıntılarının günümüze ulaşmamaları sebebiyle kesin bir yargıya varmak mümkün değildir.

Hanın güneydoğu ucundan bir dirsekle doğuya doğru ilerlediği düşünülen dış surun günümüze herhangi bir kalıntısı ulaşmamıştır (Fot. 22). Bu noktadan Ulu Cami'ye kadar ilerlediği varsayılmakta ve Ulu Cami'nin doğusundan bir dirsek yaparak kuzeye

doğru Van Kapısı önünde son bulduğu düşünülmektedir (Fot. 23). Ancak ne Van Kapısı olduğunu düşündüğümüz noktada ne de Ulu Cami etrafında herhangi bir kalıntıya rastlanmamaktadır. Yalnızca Ulu Cami Köprüsü'nün kuzey ucunun sur benzeri bir kalıntıya dayandığı görülmektedir (Fot. 24). Dere Üstü Islahı sırasında ortaya çıkan köprünün kuzey ucu, sur benzeri bir duvara dayanmakta; duvarın, köprü ayağının iki yanından oldukça kısa mesafede devam ettiği anlaşılmaktadır. Görülen bu kalıntıların daha fazla araştırma yapılmadan mahiyetinin anlaşılması olanaksız olduğundan kesin bir yargıya varmak şu aşamada mümkün görünmemektedir.

Van Kapısı olarak anılan kuzey kapısının konumunu kesin olarak belirlemek zordur. Ancak kanaatimizce Mumhane Köprüsü olarak adlandırılan köprünün kenarında, aşağı şehrin iç kale giriş kapısı ile Ulu Cami etrafındaki çarşıya geçit veren iki yolun birleştiği noktada bulunması ihtimal dahilindedir. Bir diğer olasılık da bu alanın kuzeyinde, daha önce sözünü ettiğimiz iç kaleye çıkan tünel girişinin bulunduğu nokta olmalıdır. Tünel girişinin üstünde yer alan moloz kalıntılarından burada bir mimari kuruluşun bulunduğu, bunun da surla ilişkilendirilebilecek düzenlemeye sahip burç veya kule benzeri bir özellikte olduğu düşünülebilir (Fot. 11). Bu noktada konumlandırılacak bir surla iç kaleden aşağı şehre, koruma amacıyla mühimmat ve askeri sevkiyatın kolaylıkla sağlanabileceği düşünülmektedir. Ancak ne kenti ziyaret eden seyyahların anlatımlarında ne de herhangi bir tarihi kaynakta buna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Evliya Çelebi'nin iç kale bahsinde aşağı nehirlere inen tünellerden söz etmesi dışında herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır.

İç kalenin kuzey ucunda yer alan karanlık kuleye birleşerek kuzeye doğru ilerleyen bir sur kalıntısının da 20. yüzyıla ait olduğunu düşündüğümüz bir fotoğrafta karşımıza çıktığını belirtmek gerekir (Fot. 25). 16. yüzyılda üretilen Bitlis minyatüründe görünen dış surun bir parçası ya da sonraki dönemlerde inşa edilen bir bölüm olduğu hakkında kesin bir yargıya varmak olanaksızdır. Günümüzde yalnızca iç kale suruna bitişen çok küçük bir kısmı ulaşan bu surun uzandığı alanla ilgili de elimizde yeterince veri bulunmamaktadır. Gökmeydan'a çıkan yolun kenarında yükselen tepe boyunca, günümüzde 100. Yıl Parkı denilen alana doğru ilerleyen surun, muhtemelen parkın içerisinden doğuya doğru yönelerek yüksek kayalığın üst noktasına ulaştığı düşünülmektedir. Sinema Yokuşu olarak adlandırılan yolun sonundan doğuya doğru ana

yola kadar ilerleyerek hem Gökmeydan yolu hem de aşağıdaki Rahva yolu güvenlik altına alınabilmektedir. Ancak günümüzde bu düşünceyi destekleyecek herhangi bir veri bulunmamaktadır. Bitlis minyatüründe görülen dış surla ilgisi olmasa bile Evliya Çelebi'nin ayrıntılarıyla anlattığı Melek Ahmed Paşa'nın Bitlis Seferi sırasında inşa edilen surlar olması ihtimal dahilindedir.

Dış kale surlarında herhangi bir burç bulunmadığını belirten Evliya Çelebi'nin aktardığı bilgilerden yola çıkarak surların çok yüksek olmadığı anlaşılmaktadır.[701] Eprigian'ın çiziminden anlaşıldığı kadarıyla surların bazı kesimlerinde iç taraftan kemerlerle desteklendiği düşünülebilir.[702] Yine bu kemerlerin desteklediği seğirdimlerle, dendanlarla işlevlendirilen surlarda askerlerin güvenlik sağlama amacıyla devriye gezmeleri olasıdır. 17. yüzyılda bir kısmının harap olduğu bilinen dış surların, kentin sur dışında çok fazla genişlemesi sebebiyle özelliğini yitirdiği düşünülebilir. Yine Kanuni Sultan Süleyman devrinde şehrin ele geçirilmesiyle herhangi bir ayaklanmaya karşı önlem amacıyla dış surların zayıflatılmış olması da olasıdır. Günümüzde bazı konutların temellerinde bulunan az bir kısmı dışında tamamen ortadan kalkan dış surların, kesin olarak ne zaman inşa edildikleri ve mahiyetine ilişkin eldeki verilerin kısıtlı olması sebebiyle daha fazla fikir beyan etmek olanaksızdır.

3.3.Ulu Cami

3.3.1. Konumu

Gazibey Mahallesi, 99 Ada, 13 parselde yer alan Bitlis Ulu Cami, Bitlis kalesinin güneydoğusunda, Rabad nehrinin kenarında, aşağı şehrin doğu kesiminde konumlanmıştır. Caminin güneyinde, 16. yüzyılda Hüsrev Paşa tarafından inşa ettirilen bir han, batısında da dükkân sıralarından müteşekkil bir çarşının bulunduğu düşünülmektedir. Kuzey tarafından da yine çarşıyla ilişkili yapılar ile konutların bulunması olasıdır. Günümüzde batı yönünde bir meydan, güneyinde ise seyir terası işlevi gören çelik konstrüksiyon bir platform yer almaktadır. Kuzey yönünde abdesthane birimleri bulunan caminin doğusundan da Rabad Nehri akmaktadır.

[701] Evliya Çelebi, 4/1, s. 135.
[702] Eprigian, s. 360.

3.3.2. Tarihçesi

Bitlis Ulu Cami'nin kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Yapı üzerindeki en eski kitabe, caminin kuzey cephesi üzerindeki üç kapıdan, ortadaki ana giriş kapısının hemen sağına konumlandırılmış Kufi hatlı kitabedir. Kitabeden caminin, tarihi kaynaklarda kim olduğu tespit edilemeyen ve hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan Ebu'n-Nezir Muhammed el-Muzaffer bin Rüstem (Aslanapa'ya göre Reşid)[703] tarafından 545/1150 yılında yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır (Fot. 31).[704] Caminin ilk olarak Müslüman emirliği döneminde, 9. yüzyılda inşa edilmiş olması mümkündür. Nitekim 928 yılında Bizans ordularının Ahlat ve Bitlis'te cami minberlerine haç dikmeleri bahsinde, Bitlis'te bir caminin bulunduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu caminin, Ulu Cami'nin yerinde bulunan orijinal cami olması gerekmektedir.[705] Asli özellikleri bilinmeyen eski caminin yeniden inşa edildiğini belirten kitabesi ile cami avlusunda gerçekleştirilen araştırma kazılarından elde edilen bulgular neticesinde avlulu bir özellikte yeniden inşa edildiği düşünülmektedir.

Üzerindeki kitabesinden 1492 yılında inşa edildiği anlaşılan minarenin, kaide ve gövdesiyle birlikte camiyle çağdaş yani daha erken tarihli bir kaide üzerinde yükseldiği görülmektedir.[706] Nitekim kaidenin üstüne konumlandırılan bölümde ikinci bir kapının bulunması ve iki kısım arasındaki yapısal farklılıklar da bu düşüncemizi desteklemektedir. Caminin kuzey cephesinde yer alan batı kapısı üzerindeki kitabeden, 1062/1651-52 tarihinde bir onarım daha geçirdiği anlaşılmaktadır. Farsça olan kitabeden Osman Ağa tarafından gerçekleştirildiği anlaşılan tamiratın kapsamını belirlemek ise olanaksızdır.[707]

---

[703] Oktay Aslanapa, **Anadolu'da İlk Türk Mimarisi**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1991, s. 6.
[704] Arık, s. 13; Şen, İki kitabe, s. 152.
[705] 928'de minberine haç dikilen caminin Bitlis Ulu Cami'nin yerinde bulunduğunu savunan Korkmaz Şen'in yayını için ayrıca bkz: Şen, İki kitabe, s. 147-156.
[706] Ülkü ve Yeğin, ss. 20, 34.
[707] Arık, s. 15.

3.3.3. Yapının Tanımı

Doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı ve mihraba paralel üç sahınlı harim mekânı ile kuzeydeki avludan oluşan Ulu Cami, mihrap önündeki silindirik kasnaklı kubbesiyle anıtsal bir görünüşe sahiptir (Şekil. 10, Fot. 26 – 28). Dıştan konik külah özelliği gösteren kubbenin, iç mekânda kubbe eteklerini bir kitabe kuşağı dolanmaktadır. Büyük oranda tahrip olan kitabe kuşağında, Kuran ayetlerinin bulunması muhtemeldir. Harim mekanındaki pencerelerin, sonraki dönemlere ait düzenlemeler olduğu düşüncesi ağır basmaktadır.[708] Kuzey yöndeki üçlü kapı düzenlemesinin orijinal olmasına karşın iki uçtaki kapıların 17. yüzyıldaki düzenlemeyle eklenmiş olmaları ihtimal dahilindedir (Fot. 29). Nitekim 1651-52 tarihli kitabe kuzey cephenin batı ucundaki kapı üzerinde yer almaktadır. Bu kapının, yapının bütünü göz önüne alındığında süslemeli bir özellik göstermesi, sonraki dönemin eseri olduğu düşüncesini desteklemektedir (Fot. 30).

Harimi üç sahna bölen haçvari özellikteki iki sıra ayak üzerine oturan doğu-batı doğrultulu sivri kemerli tonozların yer yer takviye kemerlerle desteklendiği görülmektedir.[709] Mihrap önü kubbesini destekleyen ayakların diğer ayaklara oranla daha kütleli bir özelliğe sahip olması mihrap önü kubbesinin asli unsur olarak mimari planlamada yer aldığı düşüncesini desteklemektedir. Dolayısıyla Bitlis Ulu Cami'nin 1150 yılındaki yenileme çalışmalarında haçvari ayaklara oturan sivri kemerlerin taşıdığı üç sıra sivri kemerli tonozla örtülü ve mihrap önü kubbeli bir mimari düzenlemeye kavuştuğu düşünülmektedir. Yine avluda ortaya çıkarılan ayaklarla harimdeki ayakların aynı özelliklere sahip olmaları da yapının, avlulu ve kuzeybatı köşesinde bir minaresiyle bütün halinde ele alındığını düşündürmektedir.[710]

[708] Verel, s. 132.
[709] Arık, s. 13.
[710] Ülkü ve Yeğin, s. 23.

3.4.Hazo Hanı

3.4.1. Konumu

Muştakbaba Mahallesi 464 Ada, 20 parselde yer alan Hazo Hanı, halk arasında Hatuniye Hanı olarak da adlandırılmaktadır. Bitlis Deresi'nin, aşağı kalenin güneyinden batıya doğru yöneldiği noktada, Hatuniye Köprüsü'nün hemen yanında yer almaktadır. Şerefiye Külliyesi önünden başlayarak Kanlı Köprü'ye kadar devam eden Alemdar Caddesi'nin başlangıç noktasında yer almasından dolayı hanın, inşa dönemi itibariyle Bitlis Geçidi'nden gelen yolcuların kente girmeden önce konakladıkları ilk durak olduğu düşünülmektedir.

3.4.2. Tarihçesi

Kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmese de genel olarak 12. yüzyıla tarihlenen yapı, 1036/1626 tarihinde Abdal Han döneminde yenilenmiştir. Güney cephesindeki anıtsal giriş kapısı üzerinde yer alan iki satırlık kitabesinde, Abdal Han'ın hayırsever ninesi tarafından yenilendiği belirtilmektedir.[711] Hatuniye Hanı olarak adlandırılmasının bu yenilemeyle ilgisi olabilir. Kitabe üzerinde usta ismi ve kitabeyi yazanın isimleri bulunmaktadır. Bu özelliği itibariyle Bitlis'teki diğer kitabelerden ayrılmaktadır. Abdal Han'ın emirlik yıllarının başında yenilendiği anlaşılan bu yapının kitabesinde sözü edilen hatunun, Abdal Han'ın dedesi Emir V. Şeref Han'ın hanımı olması mümkündür. Kaynaklarda Emir V. Şeref Han'ın eşlerine dair bir bilgi bulunmamakla birlikte hatunun, Abdal Han'ın babası Emir Ziyaeddin Han'ın annesi olduğu anlaşılmaktadır. Kardeşi Emir VI. Şeref Han'dan sonra yönetime geçen Abdal Han'ın ilk yıllarında babaannesi olan hatunun hayatta olması olasıdır. Ancak şu aşamada elimizdeki verilerin yetersizliği sebebiyle kesin bir yargı belirtmek olanaksızdır.

Yapının güney cephesindeki giriş kapısının sol tarafında yer alan pencere açıklıklarının arasında yekpare bir kesme taş yer almaktadır (Fot. 32). Tahrip olan yüzeyinden üç satırlı bir kitabe olabileceği değerlendirilen taşın sol tarafında duvar örgüsü içerisinde besmelenin başlangıcını ihtiva eden bir yazı örneği vardır. Gerek silik

[711] Arık, s. 76.

kitabe gerekse besmelenin yazı stili erken dönem özellikleri göstermektedir. Bu sebeple 12. yüzyıla tarihlenebileceği değerlendirilmektedir. Bitlis Ulu Cami kitabesinde görülen bitkisel kıvrımları andıran kıvrımların silik kitabe ve Besmeleli yazıt üzerinde de bulunması bu kanıyı desteklemektedir. Ancak bunların dışında herhangi bir verinin bulunmaması kesin bir tarihleme yapmayı engellemektedir.

Yapının, ilk kuruluşu itibariyle Ahlatşahlar döneminde Mardin Artuklu Emiri es-Sahib Necmeddin Alpi'nin oğlu Kutbeddin İlgazi ile Hasankeyf Emiri Fahreddin Karaaslan'ın kızının nikahı için Ahlat'tan Meyyafarikin'e giden Ahlatşah Emiri II. Sökmen'in eşi ve aynı zamanda saltanat naibi Şah Banuvan[712] Hatun tarafından inşa edildiği düşünülmektedir. Nitekim İbnü'l Ezrak'ın aktarımlarıyla bilgi sahibi olduğumuz bu düğün merasiminden sonra Ahlat Naibesinin Bitlis Geçidi'nden zorlukla geçtiği; buradaki ahşap köprüler yerine taş köprüler yapılmasını emrettiği öğrenilmektedir. Mescid-i Üveys'ten Bitlis'e kadar Bitlis Geçidi'ndeki yolların tamamını düzenleyerek ve Deliklitaş'ta yeni bir tünel açarak Ahlat ile Diyarbakır bölgesinin birbirine bağlandığı görülmektedir. Yine Deliklitaş'ın yanına bir han inşa edildiği de vurgulanmaktadır.[713] Bitlis şehir merkezindeki Hazo Hanı'nın da bu hatun tarafından inşa edilmiş olabileceği akla gelmektedir.

Erzurum merkezli Saltuklular'ın, Emir İzzeddin Saltuk döneminde, Ahlatşah ve Dilmaçoğlu emirlikleriyle ittifak halinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim hem Ahlatşah II. Sökmen hem de Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşah, Saltuklu emirinin damatlarıdır.[714] Ancak Ahlatşahlar'ın gerek topraklarının genişliği ve diplomatik gücü gerekse Artuklu Emirliği'yle olan bağları sebebiyle Dilmaçoğlu Emirliği'nden daha önde olduğu ve bu sayede imar faaliyetlerinin Ahlat Naibesi tarafından yürütülmesinin anlaşılır olduğu düşünülmektedir. Ahlat Naibesinin 1164 yılında Meyyafarikin'den çıkarak Ahlat'a geçtiği düşünülürse Bitlis geçidindeki köprü, yol, tünel ve hanların bu tarihten sonra inşa edilmiş olması gerekir. Bitlis şehir merkezindeki hanın da 1164 yılından sonra inşa edilmiş olması mümkündür.

[712] İbn al-'Adim, s. 186.
[713] İbnü'l Ezrak, Artuklular, s. 144.
[714] İbnü'l Ezrak, Artuklular, s. 114; Özaydın, s. 54.

3.4.3. Yapının Tanımı

Doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı hacim, haçvari ayaklara oturan sivri kemerlerin taşıdığı tonozlarla örtülü üç paralel sahından oluşmaktadır. Doğu ve batı kenarlarında kare planlı üçer mekânın yer aldığı yapının güney cephesinde bulunan sivri kemerli anıtsal girişi cepheden taşarak vurgulanmakta ve bu özelliği itibariyle Selçuklu taç kapı düzenini tekrarlamaktadır (Şekil 11, Fot. 33, 34). Ancak üzerindeki kitabesinden 17. yüzyıldaki yenilemenin eseri olduğu anlaşılan bu düzenlemenin asli kuruluşa sadık kalınarak yapıldığını düşündüren başka bir veri bulunmamaktadır (Fot. 35).

Kesme taş malzemeyle inşa edilen yapının doğu ve batı uçtaki mekanları, mazgal pencerelerle aydınlatılmakta; mekanlarda yer alan birer ocak nişi ile de ısınma sağlanmaktadır. Mekanlara girişi sağlayan kapı kuruluşları sivri kemerli alınlığa sahiptir. Yapının kuzey cephesi ana kayaya yaslanmakta, kuzeydoğu köşede kayaya oyulan bir mekân bulunmaktadır. Evliya Çelebi, abartılı bir şekilde anlattığı bu mekândan mağara olarak söz etmekte; mağaranın, İskender'in Bitlis kuşatması sırasında arıların saldırısına uğradığı yer olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca mağaranın açık olan kapısından içeri girilmediğini ve halk arasında korkulan bir nokta olduğunu vurgulamaktadır.[715]

Hazo Hanı, güneyinden geçen yoldan başka etrafında herhangi bir yol bulunmayan, kuzey cephesi ana kayaya dayanmış, doğusunda nehir akan ve batısında Şeyhu'l Garib Türbesinin bulunduğu müstakil bir yapı olarak öne çıkmaktadır (Fot. 36). Şeyhu'l Garib Türbesi'nin, hanın ilk inşasından sonraki dönemlerde inşa edildiği düşünüldüğünde bu kesimde herhangi bir yapı bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Hanın doğusundan geçen yolun, yapının ilk inşası sırasında bulunmadığı, hana gelen yolcuların hemen yanındaki köprüyü kullanarak kaleye yöneldikleri düşünülmektedir. Bu kesimde yol bulunsa bile en azından 1529 yılında Şerefiye Külliyesi'nin inşasına kadar kaleye ulaşmayı sağlayacak herhangi bir köprünün bulunmaması sebebiyle yolun kaleye geçit vermeyeceği düşünülmektedir.

[715] Evliya Çelebi, 4/1, s. 138.

3.5.Hatibiye Medresesi

3.5.1. Konumu

Muştakbaba Mahallesi, 462 Ada, 6 parselde yer alan Hatibiye Medresesi, karşısındaki Memi Dede Mescidi ve bitişiğindeki sekizgen gövdeli kümbet ile bütünlük içerisindedir. Alemdar Caddesi üzerinde, Alemdar Köprüsü'nün kuzeyinde konumlanan medrese, günümüzde bir vakıf bünyesinde hizmet vermektedir.

3.5.2. Tarihçesi

Kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmeyen Hatibiye Medresesi, Arık tarafından karşısındaki Memi Dede Mescidi'nin doğu cephesindeki anıtsal pencere kuruluşu ile medresenin güney cephesindeki süslemelerin benzerliğinden dolayı, mescidin kuzeyine sonradan ilave edildiği düşünülen dikdörtgen planlı türbenin 1572 tarihli kitabesine dayanarak 16. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir.[716]

Memi Dede Mescidi ve bitişiğindeki sekizgen kümbet ile aynı dönemde inşa edildiği düşünülen Hatibiye Medresesi'nin, Arık'ın 16. yüzyıla tarihlemesinin aksine kanaatimizce Selçuklu dönemi eseri olması gerekmektedir. Nitekim yapının planı itibariyle kapalı avlulu ve eyvanlı tipik Selçuklu Medresesi özelliği göstermesi bu düşüncemizi desteklemektedir. Günümüze büyük oranda değişiklikler geçirerek ulaşan medresenin planı üzerinde yapılan tamamlamalarla tek ya da üç eyvanlı, köşelerinde öğrenci hücreleri bulunan Selçuklu Medresesi tipini tekrarladığı görülmektedir. Yapının Selçuklu Dönemi eseri olduğunu düşündüren önemli bir veri de Dilmaçoğlu Beyliği devrinde Bitlis'e el-Hatib isimli bir kadı atamasının yapılmasıdır. 1164 yılının mart ayında Erzen Kadısı'nın ölümü üzerine; Erzen kadılığına Sarımuddin Hasan, Bitlis kadılığına ise el-Müeyyid Ebu Tahir b. Abdullah b. el-Hatib'in tayin edildiği aktarılmaktadır.[717] El-Hatib nisbesine sahip bu kadının adıyla Bitlis'te bir medrese kurulmuş olması mümkündür.

Hatibiye Medresesi'nin tarihi kaynaklarda kim tarafından inşa edildiği belirtilmemekte; Bitlis üzerine yapılan yayınlarda da kesin bir kanıya varılmadığı

[716] Arık, s. 51.
[717] İbnü'l Ezrak, Artuklular, s. 137.

görülmektedir. Arık'ın, Selçuklu tipinde olduğunu belirttiği bu yapının tarihlemesini sağlayacak kitabe ve vakıf kayıtlarının bulunmaması da kesin bir kanıya varmamızı zorlaştırmaktadır. Ancak yukarıda değindiğimiz verilerden yola çıkarak Hatibiye Medresesi'nin, el-Hatib adlı Bitlis Kadısı tarafından 1164 ile Bitlis'in Ahlatşah Emiri Begtimur tarafından ele geçirildiği 1185 yılları arasında inşa edilmiş olması ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkün görünmektedir.

3.5.3. Yapının Tanımı

İlk kuruluşu itibariyle kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı bir kütleye sahip olan medresenin, günümüze hayli değişerek ulaştığı anlaşılmaktadır. Güney cephenin batı kenarındaki güneye doğru çıkıntı yapan bölümün, yapının ilk kuruluş dönemlerinde doğu kesiminde de tekrar ettiğini düşündüren cephe süslemeleri bulunmaktadır. Batıdaki mekânın güney cephesi üzerindeki süslemeler, pencere açıklığının etrafını çevreleyen bir bordür ile daha dışta tüm cepheyi dolaşan ikinci bordürde yer almaktadır. Dıştaki bordür, yapının doğu kesiminin değişiklikler geçirmesi sebebiyle asli özelliklerini yitirmiştir. Bu özellikleri itibariyle yapının güney cephesinin anıtsal görünüşe sahip geometrik süslemeli bir taçkapı niteliğinde olduğu düşünülmektedir (Fot. 37).

Medresenin süslemeli güney cephesinin batı yönünde yer alan mekânın doğuda da tekrar etmesiyle bu ikisi arasında daha dar bir koridorla ana mekâna geçişin sağlandığı giriş holü ortaya çıkmaktadır (Şekil. 12). Bu kesimde, günümüzde üst seviyede görülen ikinci kapı açıklığı, yapının iki katlı bir düzenlemeye sahip olabileceğini düşündürmektedir (Fot. 38). Ancak tonoz dönüşünün pencere açıklığıyla kesişmesi açıklığın sonraki döneme ait bir düzenleme olduğunu göstermektedir. Ayrıca tonoz dönüş izi koridorun üst örtüsünü anlamamızı sağlamaktadır. Günümüzde basit bir merdiven kuruluşuyla ulaşılan alanın platform şeklinde yükselen zemini, sonraki dönemlerin ürünü olabileceği gibi yapının orijinalinde de bulunabilir. Nitekim medresenin, güneyinden geçen ana yoldan daha yüksek kotta bulunması tercih edilmiş olabilir. Bunu sağlamak amacıyla güney cephede temel seviyesinin, yapının geri kalanına oranla daha yüksek tutulduğu görülmektedir.

Medresenin kuzey cephesi, bitişiğindeki konuta dayanmaktadır. Doğu ve batı cephelerinde ise herhangi bir süsleme öğesine rastlanmamakla birlikte pencere açıklığı benzeri mimari unsurların da ortadan kalktığı görülmektedir (Fot. 39). Güney cepheyi kaplayan anıtsal taçkapının ortasındaki kapı açıklığı ve merdiven kuruluşuyla ulaşılan giriş holü, kuzeydeki ana eyvan ile aynalı tonoz örtülü kare planlı iç avluya geçit vermektedir.[718] Kuzeydeki eyvanın, medresenin derslik olarak kullanılan ana eyvanı olduğu düşünülmektedir. Yapının doğu ve batı yönlerinde yer alan mekanlar orijinal yapıları itibariyle birer eyvan olabilecekleri gibi dikdörtgen formlu kapılarla geçiş sağlanan medrese hücreleri de olabilir. Doğu ve batıdaki mekanların güney yönlerinden birer kapıyla, dış cephede geometrik süslemeli olup kanaatimizce müderris odaları işlevi gören birimlere geçilmektedir.

Aynalı tonoz örtülü iç avlunun tonoz aynası açık bırakılarak mekânın aydınlatılması sağlanmış olmalıdır. Kuzeydeki ana eyvanın iki yanında eyvana paralel uzanan dikdörtgen mekanlar yer almaktadır. Öğrenci hücreleri olduğu değerlendirilen bu birimlerde de çeşitli büyüklüklerde nişler yer almaktadır. Günümüzde asli özelliklerini büyük oranda yitirdiklerinden dolayı işlevlerine ilişkin kesin yargılar belirtmek olanaksızdır. Yapının aynalı tonozla örtülü iç avlusu dışındaki bütün birimlerinin sivri kemerli tonoz örtülü olduğu görülmektedir.

3.6.Memi Dede Mescidi ve Selçuklu Kümbeti

3.6.1. Konumu

Muştakbaba Mahallesi, 472 Ada, 3 parselde yer alan Memi Dede Mescidi ve ona bitişik kümbet, karşısındaki Hatibiye Medresesi ile yapısal özellikleri itibariyle bütünlük içerisindedir. Alemdar Sokak'ta, Alemdar Köprüsü'nün kuzeyinde, Bitlis nehrinin kenarında konumlanan yapı topluluğu, Selçuklu tarzında bir kümbet ile bir mescit ve mescide sonradan ilave edilen ikinci bir türbeden oluşmaktadır.

[718] Arık, s. 52.

3.6.2. Tarihçesi

Kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmeyen Memi Dede Mescidi ve bitişiğindeki çokgen kümbet, Arık tarafından, mescidin kuzeyine ilave edilen türbenin 1572 tarihli kitabesine dayanarak 16. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir.[719] Arık'ın, Memi Dede Mescidi'nin doğu cephesi ile Hatibiye Medresesi'nin güney cephesindeki süslemeleri itibariyle "Bitlis'te Selçuklu Rönesansı" düşüncesini destekleyen yapılar, kanaatimizce bir Rönesans'tan ziyade Selçuklu dönemi eseri olmalarından ötürü bu özellikleri taşımaktadır. Nitekim Memi Dede Mescidi'nin kuzeyine eklenen dikdörtgen planlı şehitlik ile mescit arasında geçişi sağlayan kapı açıklığının kuzey cephesi, mescidin asıl giriş kapısının bu noktada olabileceğini düşündürmektedir.[720] Kuzeydeki türbenin tonoz dönüşü ile mescidin kapı açıklığını çevreleyen bordürün kesişmeleri, türbe alanının sonraki döneme ait bir düzenleme olduğunu göstermektedir. Mescidin doğu cephesindeki mukarnas kavsaralı pencere açıklığı ile mescit ve türbeyi birbirine bağlayan kapının yapısal olarak benzer özellikler göstermesi de bu düşüncemizi desteklemektedir. Bu kapının sağında, duvar örgüsü içerisinde, Hazo Hanı'nda yer alan yazıt parçasına benzer erken dönem özelliği gösteren bir yazıt parçasının bulunması, yapının 16. yüzyıldan çok daha önceki bir tarihe ait olduğu fikrini oluşturmaktadır.

Hatibiye Medresesi'nin karşısında bulunması ve cephe özellikleri itibariyle büyük benzerlikler göstermesi sebebiyle Memi Dede Mescidi ve bitişiğindeki kümbetin yukarıda değindiğimiz gibi 12. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olmaları ihtimal dahilindedir. Medrese, mescit ve mescide bitişik bir kümbetten oluşan bu yapı topluluğunun Bitlis'teki ilk külliye yapısı olması ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkün görünmektedir.

Yapının zaman içerisinde birtakım değişiklikler geçirdiği muhakkaktır. Nitekim mescidin kuzeyine eklenen dikdörtgen planlı şehitlik, 1572 tarihli bir kitabeye sahiptir. Bitlis'in Osmanlı Sancağı niteliğinde olduğu dönemde Ahmet Yunus adlı bir kişi tarafından mescide ilave edildiği anlaşılan türbe içerisinde, kuzey yöndeki yüksek

[719] Arık, s. 27.
[720] Arık, s. 28.

platform üzerinde yer alan mezarlardan birinin Memi Dede'ye ait olduğu kabul edilmektedir.[721] Ancak Memi Dede'nin kimliği hakkında herhangi bir bilgi günümüze ulaşmamıştır. Arık'ın yerel halktan edindiği bilgilere dayanarak mescide bitişik batı yöndeki kümbetin şehitlik olarak adlandırılması kanaatimizce hatalıdır. Nitekim şehitlik ibaresi mescidin kuzeyine ilave edilen türbeye ait kitabede açıkça görülmektedir. Bu sebeple şehitlik denilen kısım 16. yüzyıl ilavesini barındıran birim olmalıdır. Ancak halk arasında geçen zaman içerisinde yapının bütününün şehitlik olarak isimlendirilmesi mümkündür.

Mescidin batısında yer alan Selçuklu tarzındaki kümbet, çokgen gövdesi ile gövde üzerindeki kapı ve pencere açıklıklarıyla erken dönem özellikleri göstermektedir. Ahlat'ta 13. yüzyılın başına tarihlendirilen Usta Şagird Kümbeti'nde de görülen ve Arık'ın da değindiği yırtmaç niş kuruluşu türbe cephesinde göze çarpmaktadır.[722] Divriği Sitte Melik Kümbeti'nde görülen bu yırtmaç nişlerin 12. yüzyılda da kullanılmış olması Hatibiye Medresesi ve Memi Dede Mescidi ile kümbetin tarihlendirilmesi hakkındaki düşüncemizi desteklemektedir.

3.6.3. Yapının Tanımı

On iki kenarlı Selçuklu tarzı kümbet ve buna bitişik kübik bir mescit ile mescidin kuzeyine sonradan ilave edilmiş dikdörtgen planlı bir türbeden oluşan yapı topluluğunun kuzeyinden geçen Alemdar Sokak, Hatibiye Medresesi ile söz konusu yapıları birbirinden ayırmaktadır (Şekil 13, 14, Fot. 40, 41). Bu haliyle sokağın iki yanında bir külliye şeklinde inşa edilmiş izlenimi vermektedir. Güneyinden geçen nehrin kenarındaki ana kaya üzerine oturan mescidin temeli, kuzeydeki yol seviyesine uyma amacıyla yüksek tutulmuştur (Fot. 42). Kare planlı küçük bir mahalle mescidi niteliğinde olan Memi Dede Mescidi'nin orijinal giriş kapısı, günümüzde mescit ile kuzeyindeki dikdörtgen planlı türbe arasında geçişi sağlayan açıklık olmalıdır. Nitekim bu kapının türbe içerisinden görülen şekliyle dış cephe özellikleri gösterdiği anlaşılmaktadır.[723]

[721] Arık, s. 28.
[722] Arık, s. 66.
[723] Arık, s. 28.

Güney cephede dışa taşırılarak vurgulanan mihrabın, iç mekânda yarım daire bir girintiye sahip olduğu görülmektedir. Mihrabın batısındaki bir pencere açıklığı ile bu kesim aydınlatılmaktadır. Mescidin doğu cephesinde yer alan pencere açıklığı, mukarnas kavsarası ve boyutları itibariyle anıtsal bir özellik göstermektedir (Fot. 43). Ahlat kümbetlerinde de görülen bu düzenlemenin burada tekrarlanması mescidin, medrese ve kümbetle birlikte planlandığı düşüncesini desteklemektedir. Bu haliyle mescidin orijinalinde, kuzey cephesinde yer alan iç bükey bir dış bordürle çevrili sütuncelerle hareketlendirilmiş sivri kemerli kapı açıklığı ve doğu cephesindeki mukarnas kavsaralı ve iki yanında sütunceleri bulunan pencere açıklığıyla anıtsal bir özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır (Fot. 44). 16. yüzyılın ikinci yarısında kuzey yöne eklenen dikdörtgen planlı türbe ile bu giriş, iki mekân arasında geçişi sağlayan bir açıklığa dönüştürülmüş; kuzey cephesinin batı tarafında günümüzde de kullanılan ikinci bir açıklıkla yapıya giriş sağlanmıştır.

Mescidin kuzeyine eklenen dikdörtgen planlı türbenin kuzey kenarında bir platform üzerinde yer alan mezarlar bulunmaktadır. Memi Dede'nin mezarının bunlardan biri olduğuna dair bilgi yerel halk arasında kabul görmekteyse de ne Memi Dede'nin kimliği ne de hangi tarihte yaşadığına dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ancak bu bölümün şehitlik olarak adlandırılması, mezarların, 16. yüzyılın ikinci yarısında özellikle Osmanlı ile İran arasında gerçekleşen ve bu dönemde oldukça yoğunlaşan çatışmalarda hayatını kaybeden kişilere ait olabileceklerini düşündürmektedir.

Mescidin batısında yer alan ve kısmen mescide bitişen on iki kenarlı kümbet, alt katta bir cenazelik bölümü ile bunun üzerinde yükselen çokgen gövdeden oluşmaktadır (Fot. 45). Kare planlı cenazelik kısmına giriş, günümüzde mescide girişin sağlandığı kapının altında kalmaktadır. Kümbetin doğu cephesine denk gelen bu kapıdan ulaşılan cenazelik bölümü dıştan kare bir planlama göstermekteyse de iç mekâna ulaşımın mümkün olmaması sebebiyle herhangi bir fikir beyan etmek mümkün değildir. Kümbetin çokgen gövdesi üzerinde bir kapı açıklığı ile iki pencere açıklığı bulunmaktadır (Fot. 46). Güneydoğu ve batı cephelerdeki pencere açıklıkları ile doğu cephedeki kapı açıklığı, sivri kemer alınlıkla mukarnas kavsaralı düzenlemeye sahiptir. Mescidin doğusundaki pencere açıklığı ile kuzeyindeki kapı açıklıklarının etrafını dolaşan içbükey bordürün kümbet açıklıklarında da tekrarlandığı görülmektedir. Kümbetin doğu cephesindeki kapı

açıklığının iki yanında yer alan yırtmaç nişler herhangi bir süsleme öğesine rastlanmayan gövde üzerinde hareket sağlamaktadır. Nişlerin tepe noktalarında yer alan istiridye motifleri ile kümbet, mescit ve medresede yer alan içbükey bordürlerle cephelerin hareketlendirildiği anlaşılmaktadır.

Gövdenin saçak altında iki sıra bordür yer almaktadır ve tüm gövdeyi çepeçevre saran alttaki bordür, kare ve baklava dilimlerinin birbirine dolandığı geometrik bir kompozisyondan ibarettir. Bunun hemen üzerindeki bordür de kazıma desenli bozuk nesih hatlı bir yazı kuşağından oluşmaktadır. Kümbetin örtüsü bir yenilemenin ürünü olan on iki kenarlı bir külahtır. Orijinal haliyle dış örtüsünün kesin olarak bilinmediği göz önüne alındığında restorasyonda Ahlat'taki Selçuklu dönemi kümbetlerine benzer bir düzenlemeye sahip olduğu düşünülmüş olmalıdır.

Kümbetin iç mekânda silindirik bir özellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Örtüsünün kubbe olduğunu düşündüren kalıntılar Arık tarafından belgelenmiştir.[724] Dış cephede görülen süslemeler ile nişlerden ziyade iç mekânın son derece sade tutulduğu görülmektedir.

3.7.Şemsiyye Zaviyesi

3.7.1. Konumu

Taş Mahallesi, 10 Ada, 3 parselde yer alan Şemsiyye Zaviyesi, bir mescit ve bünyesindeki anıtsal eyvanlı bir yapıdan oluşmaktadır. Tarihsel süreçte Gökmeydan olarak adlandırılan mevkide konumlanan yapı topluluğunun etrafında, sonraki yıllarda bir medrese ile üç türbe inşa edilmiştir. Bu yapıların da etrafında bir mezarlık alanının oluştuğu bilinmektedir. Günümüzde ayakta duran Şemsiyye Zaviyesi'nin anıtsal eyvanlı bölümü Veli Şemseddin Türbesi olarak adlandırılmaktadır.

3.7.2. Tarihçesi

Şerefname'de, 810/1407-8 tarihinde Emir Şemseddin Veli tarafından inşa edildiği belirtilen Şemsiyye Zaviyesi'nin birer daru'l-aceze ile daru'z-ziyafe bölümü barındırdığı,

[724] Arık, s. 66.

ancak bunların 16. yüzyıla ulaşmadığı aktarılmaktadır.[725] Yapı üzerinde kitabe bulunmamakla birlikte türbe içerisindeki mezarlarda da herhangi bir tarih ibaresi yer almamaktadır. Zaviye çevresindeki mezar taşlarından bazılarının 15. yüzyılın önemli figürlerinden Emir Şemseddin bin Ziyaeddin ve Emir Şah Murad bin Emir İbrahim gibi isimlere ait olması, bu mevkinin özellikle Emir Şemseddin bin Emir Hacı Şeref'in ölümünden sonra emirlere ait mezarlık alanı olarak işlevlendirildiği düşüncesini ortaya çıkarmaktadır. Bunların dışında herhangi bir verinin bulunmaması, yapı topluluğunun Şerefname'de vurgulandığı gibi 15. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edildiği düşüncesinin kabul edilmesini gerektirmektedir.

3.7.3. Yapının Tanımı

Şemsiyye Zaviyesi olarak adlandırılan ve Emir Şemseddin bin Hacı Şeref tarafından 1407-8 tarihinde inşa edildiği düşünülen topluluk, İhlasiye Medresesi olarak bilinen anıtsal yapının batısındaki sivri kemerli tonoz örtülü eyvan, buna bitişik kare planlı ve dört eyvanlı yapı ve güneyindeki kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen planlı mescit ile bütünlük göstermektedir (Fot. 47).

Uluçam tarafından bir medrese eyvanı olabileceği değerlendirilen mescidin, ana özellikleri itibariyle kuzey cephesinin eyvan olduğunu düşündürecek şekilde açık olduğu anlaşılmaktadır.[726] Bu sebeple medrese eyvanı olarak nitelendirilse de bu bölümün büyük oranda yıkılmış olduğu göz önüne alındığında kesin bir kanıya varmanın mümkün olmadığı değerlendirilmektedir. Nitekim Öztürk'ün hazırladığı restorasyon projesinde kuzey cephede bir pencere ve bir giriş açıklığının bulunduğu görülmektedir.[727] Doğu ve batı cephelerinde yarım daire kesitli ikişer payanda ile desteklenen yapının güney cephesinde de mihrabı vurgulamak amacıyla yine yarım daire kesitli bir payanda yer almaktadır. Asli kuruluşunun günümüze ulaşmaması sebebiyle etrafında yer alan yapılardaki özellikler ve Bitlis mimarisindeki benzer örnekler göz önünde bulundurularak

[725] Şeref Han, s. 439.
[726] Uluçam, s. 80.
[727] Şahabettin Öztürk, "Bitlis Merkez Şemsiyye Mescidi", **VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, 4-7 Ekim 2011 Bitlis, (Ed. Oktay Belli, Vedat Evren Belli), Bitlis Eren Üniversitesi Yayını No. 3, Bursa, 2013, (Şemsiyye Mescidi), s. 166.

yenilenen mescidin, mihrabının da güney yönde sözünü ettiğimiz payandanın iç mekânda yarım daire bir niş şeklinde oyulmasıyla oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Mescidin kuzeyindeki yapılar ise kare planlı bir türbe ile bitişiğindeki daha yüksek eyvandan oluşmaktadır (Şekil 15). Sivri kemerli tonoz örtülü eyvanın içi günümüzde bir platform oluşturacak şekilde yükseltilmiş vaziyettedir (Fot. 48). Platformun batısında dar bir koridorla ulaşılan türbe giriş kapısı alçak tutulmuştur. Dört köşesinde dikdörtgen hücreler bulunan türbenin dört yöndeki sivri kemerlerle genişletilmesini sağlayan eyvanları bulunmaktadır. Bu eyvanlardan batıdakinde yan yana sıralanan üç sanduka bir platform üzerinde konumlanmıştır. Güney ve kuzey eyvanlarda bulunan sandukaların da platform üzerine oturmamakla birlikte müstakil olarak platform yüksekliğinde oluşturuldukları görülmektedir. Mekânın güney, doğu ve batı eyvanlarında yer alan pencere açıklıklarıyla aydınlatıldığı anlaşılmaktadır.

Türbenin doğusundaki yüksek eyvan da doğu yönünde bir açıklığa sahiptir. Bu kısmın cephesi doğuya doğru kısmen devam ettiğini düşündüren duvar kalıntılarına sahiptir. Türbenin kuzey cephesinde zeminden yukarıda bir merdiven kuruluşu yer almaktadır (Fot. 49). Şerefname'de sözü edilen daru'z-ziyafe ve daru'l-acezenin bu kesimde konumlanması da göz önüne alındığında yapının, iki katlı bir kuruluşa sahip daha karmaşık bir yapı grubu olabileceği düşünülse de şu aşamada yeterli verinin bulunmaması sebebiyle daha fazla fikir beyan etmek olanaksızdır.

Günümüzde yapının güneydoğusunda yer alan türbelerin etrafında yerde yatık vaziyette bulunan bazı mezar taşlarının da bu türbeyle ilişkili olabileceği değerlendirilmektedir. Nitekim eski fotoğraflarda yapıların etrafının tamamen mezarlık alanı olduğu ve Cumhuriyet sonrası dönemde çeşitli düzenlemelerle bu mezarların kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Mezar taşlarının da bu düzenlemeler sırasında yerlerinden kaldırılarak farklı konumlara taşındıkları göz önüne alınırsa söz konusu 15. yüzyıl mezar taşlarının zaviyeye daha yakın bir konumda olabilecekleri değerlendirilmektedir. Alanda yürütülecek kazı çalışmalarıyla daha kesin kanıların oluşturulması sağlanabilecektir.

3.8.Şeyh İshak Mescidi

3.8.1. Konumu

Sekiz Ağustos Mahallesi, 237 Ada, 8 parseldeki Şeyh İshak Mescidi, 437 Sokak sonunda yer almaktadır. Bitlis'in tarihi Avih Mahallesi'nin güney kesiminde yer alan mescidin tarihsel süreçte Avih Mahallesi dahilinde ele alınıp alınamayacağı ise tartışmalıdır. Kentin bu kesimiyle ilgili kaynaklarda Avih isimlendirmesinden başka bir bilgiye rastlanmamakla birlikte günümüzde Hizan Sokak olarak bilinen ve Avul Meydan'dan Avih Mahallesi'nin doğusundaki bağlara kadar uzanan yolun kenarında konumlanmasından dolayı Avih Mahallesi'nin sınırında olduğu değerlendirilmektedir.

3.8.2. Tarihçesi

Giriş kapısı üzerindeki iki satırlık kitabesinden, Hacı Ebubekir bin Halil el-Keysani tarafından 823/1420 tarihinde inşa edildiği anlaşılan mescidin, sonraki dönemlerde geçirdiği onarımlarla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Fot. 50).[728] Hizan'ın Kesan Deresi mıntıkasında meskûn olan ve Şerefname'de Roşkan Aşiretleri'nin beş temel unsurundan biri olduğu belirtilen Kesani Aşireti'ne mensup Hacı Ebubekir tarafından inşa edilmesi, kentin bu kesiminde söz konusu aşiretin mensubu sakinlerin ikamet ettiklerini düşündürmektedir. Nitekim mescidin batısından geçen ve Avul Meydan'dan gelerek Karadere Nehri'ne kadar uzanan yolun, günümüzde Hizan Sokak olarak adlandırılması da bu kesimde Hizan asıllı sakinlerin meskûn olduğunu göstermektedir.

3.8.3. Yapının Tanımı

Kare planlı bir harim ile doğusuna eklenen ikinci bir mekândan oluşan yapının asıl ibadet mekanına doğu cephenin kuzey ucunda yer alan sivri kemerli basit bir kuruluşa sahip kapıyla ulaşılmaktadır (Şekil 16, Fot. 51). Harimin güney yönünde, istiridye kabuğu şeklinde yivli çeyrek küre formlu bir kavsarayla örtülü yarım daire kesitli bir nişten oluşan mihrap ve iki yanında içe doğru genişleyen dikdörtgen pencere açıklıkları yer almaktadır

[728] Pektaş, 2001, s. 2.

(Fot. 52). Bu özellikleriyle küçük bir mahalle mescidi niteliğinde olan yapının güney cephesinde mihrabı belirtmek amacıyla çıkıntı oluşturulduğu görülmektedir (Fot. 53).[729] Yapının doğu cephesi güney ucunda duvarın devam ettiğini düşündüren bir kısım bulunmaktaysa da büyük oranda tamirat görmesi sebebiyle kesin bir kanıya varmak mümkün değildir.

3.9.Hacı Begiye Külliyesi

3.9.1. Konumu

Gazibey Mahallesi, 98 Ada, 27 parselde yer alan Hacı Begiye Mescidi, külliyeden geriye kalan tek yapıdır. Mescit, medrese ve çeşmeden oluşan külliyenin etrafında bir çarşının bulunduğu düşünülmektedir. Aşağı şehrin güneyindeki Sur Kapısı'nın doğusunda, Rabad Nehri'nin kenarına kurulan külliyenin önünden geçen yol, Rabad Mahallesi'nin kuzey kesimine geçit vermektedir.

3.9.2. Tarihçesi

Hacı Begiye Mescidi, giriş kapısı üzerindeki kitabeden anlaşıldığı kadarıyla Emir Muhammed bin Emir İbrahim er-Roşki tarafından 848/1444 tarihinde inşa edilmiştir (Fot. 54). Medrese günümüze ulaşamasa da kitabesi mescidin batı cephesinde varlığını sürdürmektedir (Fot. 55). Medresenin, mescidin kuzey cephesinin karşısında konumlandığı düşünülmektedir. Uluçam'ın medrese olduğunu belirttiği ve mescidin kuzeyinde yer alan taş malzemeli yapının, geç dönem eseri bir konut olması ihtimal dahilindedir.[730] Külliye dahilinde olduğu düşünülen çeşmenin ise yalnızca kitabesi bulunmaktadır. Arık tarafından mescidin dışında yere atılmış vaziyette olduğu belirtilen kitabeden çeşmenin banisinin "Bali Aka ibn Hacı Zeyneddin" olduğu anlaşılmaktadır.[731] Mescit ve medresenin kuzeyinde yer alan Pamukçular Köprüsü'nün mansap tarafında yer alan demir-oksitli suyla dolu havuz ile sivri kemer formlu çeşme düzenlemesi kitabenin buraya ait olduğunu düşündürse de kesin bir kanıya varmak olanaklı değildir. Köprünün

[729] Pektaş, 2001, s. 2.
[730] Uluçam, s. 101.
[731] Arık, s. 16.

inşa tarihinin bilinmemesi ve kitabe üzerinde de tarih ibaresinin bulunmaması, yapıların külliye ile aynı döneme ait olup olmadığını anlamamızı zorlaştırmaktadır.

3.9.3. Yapının Tanımı

Bitlis'in, tipik mahalle mescitlerinden farklı olmayan bir düzenlemeye sahip Hacı Begiye Mescidi, kubbeyle örtülü dikdörtgen planlı bir yapıdır (Şekil 17). Kuzey cephede yer alan giriş kapısı dışa doğru vurgulu bir şekilde taşırılan sivri kemerli bir düzenlemeyle kuşatılmıştır (Fot. 56). Kapının üstünde yer alan iki satırlık kitabe dikdörtgen bir forma sahiptir. Kapıdan geçilerek ulaşılan harim mekânı, doğu ve batı yönlerinde yer alan birer sivri kemerle genişletilmiştir. Güneyde yer alan yarım daire formlu mihrabın iki yanında sonradan kapatılan pencere açıklıkları yer almaktadır. Ayrıca batı duvarındaki bir pencereyle de harim aydınlatılmaktadır.

Güney cephedeki pencere açıklıklarının zemine kadar devam edebileceği düşünülürse bunların, mescidin güneyinde bulunan hazireye geçit veren kapılar olması ihtimal dahilindedir. Bitlis'te bazı yapılarda görülen bu düzenlemeyle mescitlerin güney yönündeki etrafı ve üstü kapalı türbeye geçilmektedir. Söz konusu hazirenin etrafının açık olması sebebiyle bu yönden bir kapıyla hazireye geçilmesinin mümkün olamayacağı değerlendirilmektedir (Fot. 57). Ancak şu aşamada kesin bir kanıya varmak olanaklı değildir.

Mescidin iç mekânı gibi cepheleri de oldukça sadedir. Yalnız saçak seviyesinde mukarnas dişlerini andıran bir sıra silme güney ve doğu cephelerini dolanmaktadır. Yapının içten kubbe ile örtülü olduğu, Arık'ın aktarımlarından anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu kubbenin pandantif geçişlerinden başka herhangi bir kalıntısının ulaşamadığını belirtmiştir.[732] Eski fotoğraflarda söz konusu kubbenin, Şerefiye ve Meydan camilerinde olduğu gibi dıştan hayli yüksek çokgen bir tambur içerisinde gömülü olduğu saptanabilmektedir (Fot. 58). Bu düzenlemenin yapının orijinalinde olan bir düzenleme mi yoksa sonraki dönemlere ait bir tasarruf mu olduğu bilinmemektedir. Ancak ne Hacı Begiye Mescidi'nin ne de Şerefiye Camii'nin kubbelerinin tamir edildiğine dair günümüze ulaşan bir bilgi bulunmamaktadır. Son yıllarda gerçekleştirilen

[732] Arık, s. 16.

restorasyonlarda daha alçak bir kasnak üzerinde yükselen kubbe piramidal bir külahla örtülmüştür. Ancak bu uygulamanın neye dayanılarak yapıldığına ilişkin kesin bir veri yoktur.

Külliye dahilindeki medrese günümüze ulaşmadığı için planı ve görünüşü hakkında herhangi bir fikir beyan etmek olanaksızdır. Aynı şekilde çeşmenin de köprü dahilindeki çeşme dışında bir yapı olması halinde günümüze ulaşmadığını vurgulamak gerekir.

3.10. Şeyh Ebu Tahir el-Kürdi Zaviyesi

3.10.1. Konumu

Zeydan Mahallesi, 492 Ada, 18 parselde yer alan mezarlığın doğu ucunda yer alan Şeyh Ebu Tahir el-Kürdi ve Mevlâna Hüsameddin Ali el-Bidlisi'nin gömülü olduğu türbenin etrafında konumlandığı düşünülen zaviye günümüze ulaşamamıştır. Türbe ve hemen yanındaki haziresi ile türbenin kuzeyindeki anıtsal çeşme kalıntısının zaviyenin günümüze ulaşan kalıntıları olduğu değerlendirilmektedir. Zeydan Mahallesi 810 Sokak üzerinde yer alan Şeyh Ebu Tahir Türbesi, etrafındaki haziresiyle birlikte batısında yükselen mezarlığın giriş noktasında bulunmaktadır.

3.10.2. Tarihçesi

Kesin olarak ne zaman inşa edildiğini belirten herhangi bir kitabesi bulunmayan Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi'nin, 16. yüzyıla ait tahrir kayıtlarında Emir Şeref bin Emir Şah Muhammed ile Mevlâna Hüsameddin Ali el-Bidlisi'nin ortak vakfı olarak 870/1465 tarihinde Hüsameddin Ali tarafından kurulan zaviye olduğu anlaşılmaktadır. Yine tahrir defterinde yer alan bilgilerden yola çıkarak zaviyenin söz konusu tarihte harap halde olduğu ve İdris-i Bidlisi'nin oğlu Ebu'l Fazl'ın tasarruf sahibi olduğu anlaşılmaktadır.[733]

İdris-i Bidlisi'nin 1515'te Bitlis'te yaptırdığı İdrisiye Medresesi'nin de Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi'nin yanında olduğu vakfiye kaydında belirtilmektedir. Babası Mevlâna Hüsameddin Ali el-Bidlisi'nin Şeyh Ebu Tahir ile gömülü olduğu türbenin yakınında

[733] Altunay, s. 501.

zaviye yolu üzerinde inşa edildiği belirtilen medreseden "buk'a" olarak söz edilmektedir. Bu da medresenin küçük boyutlu bir eser olduğunu düşündürmektedir.[734]

Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi'nin en geç 1465 tarihinde Mevlâna Hüsameddin Ali el-Bidlisi tarafından Bitlis emirinin desteğiyle kurulduğu söylenebilir. Mevlâna Hüsameddin Ali'nin ölümü ve Bitlis'in Akkoyunluların eline geçtiği dönemde harabeye dönen yapının 16. yüzyılın ilk çeyreğinde İdris-i Bidlisi tarafından bir medrese eklenmesiyle tekrar faaliyete geçtiği düşünülebilir. Günümüze ulaşan Şeyh Ebu Tahir Türbesi'nin üzerinde yer alan kitabesinden 1075/1665-66 tarihinde Abdal Han tarafından tamirinin emredildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu tarihte Bitlis yönetiminde Abdal Han'ın oğulları Şeref ve Bedreddin Han söz sahibidir. 1664'te kesin olarak tahttan feragat ettirilen Abdal Han'ın en azından 1665-66 yılına kadar hayatta olduğu söz konusu tamir kitabesinden öğrenilmektedir.

3.10.3. Yapının Tanımı

Şeyh Ebu Tahir el-Kürdi adına inşa edilen zaviye ile buna dahil olan birimlerin planlarına dair herhangi bir bilgi günümüze ulaşmamıştır. Türbe etrafında zaviye ile ilişkilendirilebilecek sadece anıtsal bir çeşme kalıntısı bulunmaktadır (Fot. 59). Hem zaviye hem de İdrisiye Medresesi'ne ait kalıntıların büyük oranda ortadan kalkmaları ya da çevredeki konutların temel seviyelerinde bulunmaları mümkündür. Türbenin kuzeyinde yer alan anıtsal çeşme yapısının eyvan özelliğinin bulunması zaviyenin parçası olabileceğini düşündürse de kesin bir kanıya varmak olanaksızdır. Sivri kemerli tonoz örtülü derin bir eyvan niteliğinde olan çeşmenin zeminindeki su arkı, çeşmeden akan suyun yönlendirilmesini sağlamaktadır. Çeşmenin ön cephesinin sağa doğru daha geniş olduğu görülmektedir. Bu özelliği itibariyle yapının bu yönde ilerleyebileceği düşünülmektedir.

Zaviyeden geriye kalan tek yapı olan türbe ise on iki kenarlı bir gövde ile içten kubbe dıştan piramidal külahlı bir örtüye sahiptir (Şekil 18, Fot. 60). Türbeye doğu yönden girişi sağlayan dikdörtgen formlu giriş açıklığı süsleme yönünden oldukça sadedir. Türbenin batısındaki duvarla çevrili bölümde bulunan mezarlar buranın hazire

[734] Tekin, s. 319.

özelliği kazanmasını sağlamıştır. Ayrıca batıdaki yamaç boyunca bir mezarlık alanının oluştuğu görülmektedir. Türbenin batı duvarının doğrudan toprağa dayanıyor olması bu kesimde başka yapıların da bulunabileceğini düşündürse de şu aşamada kesin bir kanıya varmak olanaksızdır.

3.11. Şeyhu'l Garib Zaviyesi ve Sultaniye Camii

3.11.1. Konumu

Muştakbaba Mahallesi, 466 Ada, 1 parselde konumlanan Şeyhu'l Garib Zaviyesi, tarihsel süreçte Şamyan Mahallesi olarak adlandırılan kesimde yer almaktadır. Hazo Hanı ile Hatibiye Medresesi arasında, Hazo Hanı'nın hemen batısında bulunan zaviye, sonraki dönemlere ait ilavelerle zaman içerisinde genişlemiştir.

3.11.2. Tarihçesi

Kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmeyen Şeyhu'l Garib Zaviyesi'nin üst katına inşa edilen mescidin en eski tarihli kitabesi 17. yüzyıla aittir. Abdal Han döneminde 1042/1632 tarihinde Hadim Muhammed Ağa tarafından yenilendiği anlaşılan mescidin alt katında yer alan zaviye yapısına ait tek kitabe ise 1875 tarihlidir (Fot. 61). Yine zaviyenin üst katını işgal eden mescidin batı yönden giriş kapısı üzerinde 1879 tarihli başka bir kitabe bulunmaktadır. Tahrir kayıtlarında vakıf kaydına rastlanan Şeyhu'l Garib Zaviyesi'nin en geç 16. yüzyılın ilk yarısında kurulmuş olduğu düşünülmektedir.[735] Kimliği ve ne zaman yaşadığı hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan Şeyhu'l Garib'in bazı yayınlarda 18. yüzyılda yaşayan Şeyh Mahmud Mezdikani olduğuna dair bilgiler mevcuttur.[736] Ancak 16. yüzyıl tahrir kaydında Şeyhu'l Garib isminin bulunması, Şeyh Mahmud Mezdikani'den önce de bu zaviyenin aynı isimle anıldığını göstermektedir. Şeyh Mahmud Mezdikani'nin en iyi ihtimalle 18. yüzyılda bu zaviye dahilinde hizmet vermiş olması mümkündür.

[735] Altunay, s. 494.
[736] Mehmet Törehan Serdar, **Bitlis'te Yatan Gönül Sultanları**, Mostar Yayınları, İstanbul, 2019, s. 197; Tekin, ss. 130 -132.

3.11.3. Yapının Tanımı

Günümüzde etrafı duvarlarla çevrili bir avlunun kuzeyinde konumlanan zaviye yapısı arazideki eğim nedeniyle iki katlı bir tasarıma sahiptir. Alt katında olasılıkla bir toplantı mekânı ve bir türbe bulunan yapının üst katında ise mescit yer almaktadır (Şekil 19, 20, Fot. 62).

Doğu-batı doğrultusunda uzanan üç mekândan oluşan alt kattaki zaviyeye giriş güney cephedeki kapıyla sağlanmaktadır (Fot. 63). Alt katın kuzey cephesi ana kayaya dayanmakta; güney cephedeki kapıyla girilen en doğudaki kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen planlı mekân, batı yönünde yer alan bir kapıyla ortadaki toplantı mekanına ve devamında yine batı yönde bir kapıyla türbeye geçit vermektedir. En doğudaki mekânın zaviyenin ilk kuruluşu itibariyle bulunup bulunmadığı düzgün bir planlamaya sahip olmamasından dolayı muğlaktır. Zaviyenin doğusuna ilave edilen mekânın güneydoğusunda, kuzey-güney yönünde birbirine yaslanan bir yüzü açık bırakılmış tonoz örtülü dikdörtgen birimler sıralanmıştır.

Alt kattaki üç mekândan en doğudakinin içerisinde bulunan mezarlar buranın bir hazire şeklinde zaviye etrafında gelişme gösterdiğini ve sonradan duvarlarla çevrilerek bir mekân özelliğine büründüğünü düşündürmektedir. Buradan varılan ortadaki dikdörtgen planlı ve tonoz örtülü toplantı mekânı da güney duvarındaki mihrap ve diğer duvarlarındaki nişleriyle zaviyenin asıl mekânı niteliğindedir. Bu mekânın batı duvarındaki kapıyla varılan türbe içerisinde de Şeyhu'l Garib'e ait olduğuna inanılan mezar sandukası vardır. Tonoz örtülü bu bölümün batı duvarında iç mekânın aydınlatılması amacıyla bir pencere yer almaktadır. Türbe içerisinde de kıble yönünde yarım daire formlu bir mihrap nişi bulunmaktadır.

Zaviyenin üst katında yer alan mescit, doğu batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen bir planlamaya sahiptir. Güney cephenin ortasında bir mihrap çıkıntısı ve iki yanında ikişer sütunla hareketlendirilmiş pencere açıklıklarına yer verilmiştir (Fot. 64). Batı cephesinde iki pencere açıklığı ile üstünde kitabesi bulunan bir kapıya sahip caminin diğer iki cephesi hareketsizdir. Harim mekânı, ortasındaki bir ayakla iki sahna ayrılmıştır. Mihrap yönüne paralel uzanan sahınlar, iki sivri kemerle birbirinden ayrılmaktadır. Güneydeki mihrap içe doğru taşırılarak vurgulanmış yarım daire formlu bir özelliğe

sahiptir. Mescidin, alt katta yer alan zaviyenin planına uygun olmasına dikkat edilmiş ve bu sebeple düzgün olmayan bir dikdörtgen harim mekânı oluşmuştur.

3.12. Paşa Hanı

3.12.1. Konumu

Muştakbaba Mahallesi, 462 Ada, 2 ve 3 parsellerde yer alan han kalıntısı, Hazo Hanı, Hatibiye Medresesi ve Şeyhu'l Garib Zaviyesi'nin bulunduğu alanda, Şeyhu'l Garib Zaviyesi ile Hatibiye Medresesi arasında yer almaktadır. Tarihi Şamyan Mahallesi içerisinde konumlanan han, Bitlis hanları içerisinde küçük boyutlu bir özelliğe sahiptir. Alemdar Sokak üzerinde, yolun kuzeyinde konumlanan yapı, Hazo Hanı, Şeyhu'l Garib Zaviyesi ve Hatibiye Medresesi gibi doğu-batı doğrultusunun aksine kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanmaktadır.

3.12.2. Tarihçesi

Yayınlarda Anonim Han ve Şeyhu'l Garib Hanı gibi adlarla anılan yapı, kanaatimizce vakıf kayıtlarında Paşa Hanı olarak adlandırılan han olmalıdır.[737] Bitlis'te Hatun Mescidi olarak anılan yapının da banisi olan Paşa Hatun tarafından inşa ettirildiği düşünülen hanın doğu cephesindeki büyük oranda tahribata uğrayan kitabenin son satırında zorlukla seçilen tarih ibaresi, 15. yüzyılın son çeyreğinde inşa edildiğini göstermektedir. 890/1485 yılına ait kitabenin içeriği anlaşılamasa da yapının bu tarihte inşa edildiği kabul edilebilir (Fot. 65). Dolayısıyla yapının Emir Hacı Muhammed bin Hacı İbrahim'in eşi Paşa Hatun bint Melik Muhammed tarafından 1485 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır.

3.12.3. Yapının Tanımı

Alemdar Caddesi üzerinde, Şeyhu'l Garib Zaviyesi'nin batısına inşa edilen kuzeydoğu-güneybatı yönlü dikdörtgen planlı hanın güney cephesindeki iki kapıyla iç mekâna geçiş sağlanmaktadır (Şekil 21). Günümüzde iki katlı bir düzenlemeye sahip

[737] Arık, s. 76; Uluçam, s. 137.

yapının orijinalinde tek katlı bir görünüşe sahip olması gerekmektedir (Fot. 66, 67). 18. yüzyılın ilk yarısında düzenlenen bir vakıf kaydından Halil Bey Medresesi'nin Paşa Hanı'nın ikinci katında bulunduğu öğrenilmektedir.[738]

Hanın doğu cephesinde yer alan sivri kemer alınlıklı ve yapının yegâne kitabesinin bulunduğu kısım kapı ya da çeşme olmalıdır. Yapının orijinal kapısı olarak bu cepheye konumlanması da ihtimal dahilindedir (Fot. 68). Günümüzde yapı kotunun kemer başlangıç noktasına kadar yükselmiş olması sebebiyle bu bölümün mahiyetinin anlaşılması mümkün değildir. Güney cephenin ortasındaki sivri kemerli kapı, cephe ile bütünlük içerisinde olup orijinal düzenlemenin bir parçası izlenimini uyandırmaktadır (Fot. 69). Ancak sonradan ilave edilmiş bir birim olması da mümkündür. Bunun batısında yer alan ikinci kapı ise dikdörtgen bir form göstermektedir. Sonraki dönemlerin ürünü olan bu kapıyla ulaşılan bölümün iç mekânda örülen duvarlarla günümüzde bir ahır hüviyetine büründüğü görülmektedir.

Hanın iç mekânda, doğu-batı aksında yerleştirilen ayaklar üzerine oturan sivri kemerlerle birbirinden ayrılmış iki sahından oluştuğu görülmektedir. Günümüzde büyük oranda bu özelliğini yitiren iç mekânın, kemerler arasına örülen duvarlarla çeşitli birimlere bölündüğü anlaşılmaktadır. Yapının ikinci katını işgal eden birimlerin girişi ise kuzey cepheden açılan kapılarla sağlanmaktadır. Günümüzde bir dernek tarafından kullanılan bu birimin iç mekanına girmek mümkün olmamıştır.

3.13. Hatun Mescidi

3.13.1. Konumu

Devrim Mahallesi, 165 Ada, 4 parselde yer alan Hatuniye Camii'nin yerinde tarihi Hatun Mescidi'nin bulunduğu düşünülmektedir. Tahrir defterinde kaydı bulunan Hatun Mescidi'nin oldukça zengin mevkufatı, emir ailesi tarafından vakfedildiğini düşündürmektedir.

[738] Tekin, s. 92.

3.13.2. Tarihçesi

16. yüzyılın ilk yarısında var olduğu anlaşılan mescidin yukarıda zikredilen Paşa Hanı gibi Emir Muhammed bin Emir İbrahim'in eşi ve Emir Şeref ile Emir İbrahim'in annesi Paşa Hatun bint Melik Muhammed adına inşa edilmiş olması mümkündür. Bu sebeple 15. yüzyılın ikinci yarısına ait olmalıdır. Yapıya ait yegâne kitabe batı cephesi üzerinde yer alan mermer kitabedir. Üzerindeki bilgilerden, 1121/1709-10 tarihinde Hacı Mahmut adlı bir kişi tarafından tamir edildiği anlaşılmaktadır (Fot. 70).[739]

3.13.3. Yapının Tanımı

Orijinal kuruluşu itibariyle Bitlis'in tipik mahalle mescitleri planlamasını tekrar ettiği düşünülen yapı günümüzde özgün karakterini tamamen yitirmiştir. Yapının batı cephesinde açılan geniş pencerelerle iç mekânın aydınlatıldığı görülmektedir. Güney yöndeki mihrabı yarım daire formludur. Çeşitli müdahalelerle özgünlüğünü yitiren yapı, günümüzde minaresi dışında genel görünüm itibariyle sivil mimarlık örneği bir konutu andırmaktadır (Fot. 71).

3.14. Şeyh İbrahim Mescidi

3.14.1. Konumu

İnönü Mahallesi, 138 Ada, 8 parselde yer alan Şeyh İbrahim Mescidi ve Türbesi, günümüzde Müftüler Mezarlığı'nın kuzeydoğu ucunda, Müftüler Evi olarak bilinen konutun güneyinde konumlanmıştır. Müftüler Caddesi'nin batısında, Müftüler Çeşmesi önünden Yusufiye Medresesi'ne geçişi sağlayan sokağın kenarında konumlanan mescidin batısında 18. yüzyılda inşa edilmiş bir de türbe yer almaktadır.

3.14.2. Tarihçesi

Şeyh İbrahim Mescidi'nin kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Ancak mescidin kuzey cephesindeki kapı üzerinde yer alan bir kitabeden, 893/1488-89

[739] Zülfiye Koçak, XVI. Yüzyıl Tapu Tahrir Defterlerine Göre Bitlis Camileri ve Mescitleri, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 51, Ankara, Haziran 2019, (Bitlis Camileri), s. 81.

tarihinde Şeyhi Aka bin Şemseddin adlı bir kişi tarafından Şeyh İbrahim Şehitliği olarak anılan bu yapının yenilendiği anlaşılmaktadır (Fot. 72). Koçak'ın, 7. İmam Musa Kazım'ın oğlu Şeyh İbrahim olarak andığı kişi ile burada yatan kişi arasındaki ilişki kesin olarak teyit edilememektedir.[740] Kitabede keşif ve keramet sahibi olarak anılan Şeyh İbrahim'in, bu ibarelerden yola çıkılarak kentte tanınan bir kişi olması muhtemeldir. Bu sebeple İslam'ın erken dönemlerinde yaşamış söz konusu kişi ile Bitlis'te yaşayan Şeyh İbrahim'in ilişkilendirilmesi kanaatimizce zorlama bir çabadır. Yerel halk tarafından Seyyid İbrahim olarak adlandırılması da tarihsel süreç içerisinde Bitlis'teki Şeyh İbrahim'in diğer birçok kentte olduğu gibi İslam'ın önde gelen kişileriyle bağdaştırılmalarından dolayı kutsallığının artırılması amacından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Mescidin batı cephesi üzerinde yer alan kitabede de hem rakamla hem de ebcet hesabıyla 1030/1621 tarihi yer almaktadır (Fot. 73). 17. yüzyılın ilk çeyreğinde hüküm süren emirlerden Emir Şeref Han b. Emir Ziyaeddin Han dönemine denk gelen bu tamirat işlemi Şeref oğlu Osman adında bir kişi tarafından yaptırılmıştır.[741] Kitabede, yenilemenin yapılması için ferman çıkarıldığına dair bilgi ile Şeref oğlu Osman ibareleri, baninin emir sülalesinden bir kişi olabileceğini düşündürse de herhangi bir unvanın bulunmaması kesin bir yargıya varmayı zorlaştırmaktadır.

3.14.3. Yapının Tanımı

Kuzey-güney yönlü uzanan dikdörtgen planlı harim mekânı ile bunun güneyine bitişik haldeki doğu-batı yönlü dikdörtgen planlı bir şehitlik (türbe) bölümünden oluşan yapının batı cephesi, ortasında yer alan dışa doğru taşırılmış dikdörtgen formlu bir payanda ile desteklenmektedir (Şekil 22, Fot. 74). Payandanın üzerine yerleştirilen 17. yüzyılın ilk çeyreğine ait kitabeden, bu kesimin söz konusu tarihte yapılan düzenlemenin eseri olduğu anlaşılmaktadır. Payandanın iki yanında birer pencere açıklığı bulunmaktadır (Fot. 75). Kuzey cephenin batı ucunda yer alan dikdörtgen formlu basit bir açıklıkla ulaşılan harim mekânı, ortasına atılan bir takviye kemeriyle desteklenen sivri

[740] Zülfiye Koçak, XVI. Yüzyıl Tapu Tahrir Defterlerine Göre Bitlis ve Yöresi Zâviyeleri, **ERDEM**, Sayı 82, Haziran 2022, (Bitlis Zaviyeleri), s. 89.
[741] Arık, s. 32.

kemerli tonozla örtülüdür (Fot. 76). Harimin kuzeyinde bir niş bulunmakta; güney yönünde de yarım daire formlu bir mihrap nişi yer almaktadır. Mihrabın doğusundaki kapı açıklığıyla doğu-batı yönlü uzanan dikdörtgen planlı türbeye geçilmektedir. Doğu ve batı yönlerinde birer sanduka bulunan mekânın doğu yarısı platform şeklinde yükseltilmiştir (Fot. 77). Mescidin güney ve doğu yönlerinde küçük bir hazire niteliği kazanan bir grup mezar taşı yer almaktadır (Fot. 78). Genel itibariyle 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyıla ait olan şahideler içerisinde sarıklı serpuş tabir edilen başlıklara sahip örnekler dikkat çekicidir.

Mescidin kuzeyinde, günümüzde konut olarak kullanılan yapının alt katında doğu-batı yönlü uzanan birbirine bitişik iki mekân yer almaktadır. İçeriden bir kapıyla birbirine bağlanan mekanlardan kuzey yöndekinin batı cephesindeki kapıyla mekanlara girilmektedir (Fot. 79). Sivri kemerli tonozla örtülü mekanların mescit ile olan ilişkisi tespit edilemese de yapı tekniği itibariyle mescitle büyük oranda benzerlikler içermektedir.

3.15. Aynu'l Berid Mescidi

3.15.1. Konumu

Gazibey Mahallesi, 95 Ada, 1 parselde konumlanan Aynu'l Berid Mescidi, Kızıl Mescit Caddesi üzerinde yer almaktadır. Yapının 16. yüzyıldan itibaren kaynaklarda ismi zikredilen Aynu'l Berid Mahallesi dahilinde olduğu ve bu özelliğini Cumhuriyet dönemine kadar sürdürdüğü düşünülmektedir. Mescit, alt katında yer alan bir kaynaktan çıkan suya atfen isimlendirilmektedir.

3.15.2. Tarihçesi

Kesin olarak ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği bilinmeyen Aynu'l Berid Mescidi, 16. yüzyıla ait tahrir defterinde zikredilmekte ve dolayısıyla 16. yüzyılın ilk yarısından öncesine tarihlendirilmektedir.[742] Üzerindeki kitabelerden 17. yüzyılda Bölükbaşı Abdurrahman Ağa tarafından yenilendiği anlaşılan mescidin alt katındaki

[742] Altunay, s. 494.

türbede Abdurrahman Ağa'ya ait bir mezar taşı bulunmaktadır. Alt kattaki türbenin giriş kapısı üzerinde yer alan kitabede geçen 1075/1664-65 tarihi yapının onarım tarihidir (Fot. 80). Mescit içerisindeki başka bir kitabe ise Türkçe olarak "Bin yüz otuz üç" ibaresi yer almaktadır (Fot. 81).[743] Miladi 1721 tarihine denk gelen kitabeden, mescidin bu tarihte bir onarım daha geçirdiği öğrenilmektedir.

3.15.3. Yapının Tanımı

Kare planlı bir harim ile bunun alt katında yer alan doğu-batı yönlü ve dikdörtgen planlı bir türbeden oluşan mescidin, doğusundan geçen yolun seviyesinden aşağıda olduğu ve bu cephesinin büyük oranda yola dayandığı görülmektedir (Şekil 23, Fot. 82). Diğer cepheleri açık olan yapının, güney cephesinde mihrap çıkıntısı ve iki yanında pencere açıklıkları bulunmaktadır (Fot. 83). Batı cephesinde de pencere açıklıkları ile hareketlendirilen mescidin alt katında yer alan bir kapı açıklığıyla türbe kapısına ve mescide geçiş sağlayan merdiven kuruluşuna ulaşılmaktadır (Fot. 84). Kuzey cephede ise doğudan geçen yolun kenarındaki basık kemerli bir kapı ile öncelikle mescit kapısına ve sonra alt kattaki türbeye inişi sağlayan merdiven kuruluşuna erişilmektedir (Fot. 85). Mescit ve türbenin kuzey cephesini kaplayan bu kesimin yapının orijinalinde bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Ancak mescidin duvarlarından biraz daha alçak tutulan bu bölümün sonraki dönemlere ait bir düzenleme olduğu değerlendirilmektedir.

Kuzey yöndeki basık kemerli kapıyla mescidin kuzey cephesi doğu ucunda yer alan dikdörtgen formlu giriş açıklığına ulaşılmaktadır. Harim mekânı, ortasında yer alan bir sütuna oturan dört sivri kemerin taşıdığı pandantif geçişli basık kubbelerle örtülmüştür (Fot. 86). Kubbelerin desteklenmesi amacıyla dört tarafta sivri kemerli düzenlemeye yer verilmiştir. Harimin batı yönünde yer alan derin iki pencere açıklığı birer yuvarlak kemerle kuşatılmaktadır. Kare formlu ve içe doğru genişleyen bir düzenlemeye sahip pencere açıklıkları, güney yönde de bu özelliğini korumaktadır. Batı yöndeki pencerelerin ortada yer alan bir ayakla çifte düzenlemeye sahip olmasına karşın güneydeki pencereler birer dikdörtgen açıklıktan ibarettir. Mescidin doğu yönünde de tekrar eden taşıyıcı sağır kemerlerden kuzeydekinin içinde bir ocak nişi ile dikdörtgen formlu dolap nişi yer

[743] Arık, ss. 29, 30.

almaktadır. Örtüyü taşıyan kemerlerin dört yönde birer gömme ayakla desteklendiği; mihrap yönünde de mihrap kemerinin üstünde bir konsola oturduğu görülmektedir. Yarım daire formlu mihrap nişi, yuvarlak kemerli kavsarasıyla birlikte sütunceler üzerine oturan bir sivri kemerle kuşatılmıştır.

Mescidin giriş kapısının yanındaki merdiven kuruluşuyla ulaşılan alt katta ilk olarak türbe giriş kapısı göze çarpmaktadır. Türbenin basık kemerli kapısı üzerinde yer alan mermer kitabe, Abdurrahman Ağa tarafından yaptırılan tamiratı bildiren en erken tarihli kitabedir. Doğu-batı yönlü uzanan dikdörtgen planlı türbenin tonoz örtülü iç mekanının batısında bir platform ve platformun kuzey ucunda Abdurrahman Dede'ye ait bir mezar taşı bulunmaktadır (Fot. 87). Türbenin batısında dikdörtgen formlu basit bir açıklıkla iç mekânın aydınlatıldığı anlaşılmaktadır. Türbe kapısı önünde batı yönüne açılan bir kapıyla yapının dışına çıkılmaktadır (Fot. 88).

3.16. Zeydan Mescidi

3.16.1. Konumu

Muştakbaba Mahallesi, 453 Ada, 29 parselde yer alan Zeydan Mescidi, Garipler Sokak 28 numarada kayıtlıdır. Günümüzde büyük oranda orijinalliğini yitiren yapı, Mircatlık Mezarlığı olarak bilinen büyük mezarlığın güney yönünde, mezarlığın oturduğu yüksek kayalığa dayanmaktadır.

3.16.2. Tarihçesi

Kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmese de 16. yüzyıl tahrir defterinde yer almasından dolayı yüzyılın ilk yarısında kullanımda olduğu anlaşılmaktadır.[744] Herhangi bir kitabesi de bulunmayan yapının büyük oranda özgünlüğünü yitirmesi sebebiyle tarihlendirme amacıyla kesin bir yargı belirtmek olanaksızdır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi ile Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'nde de zikredilmesi yapının uzun süre boyunca kullanıldığını göstermektedir.[745] Özellikle 17. yüzyılda mescidin etrafında bulunan mahallenin Zeydan Mahallesi olarak anılmaya başlaması daha önce İdrisli olarak

[744] Altunay, s. 492.
[745] Evliya Çelebi, 4/1, s. 132; Tekin, ss. 117 – 119.

adlandırılan mahallenin, Bitlis'in asli unsurlarından biri olan Zeydan Aşireti'ne mensup sakinler tarafından iskân edildiğini düşündürmektedir.

3.16.3. Yapının Tanımı

Günümüzde asli özelliklerini tamamen yitirmiş olan Zeydan Mescidi'nin 1916 yılındaki Rus işgali sırasında yıkıldığı aktarılmaktadır.[746] Kuzey cephesi kayalığa dayanan ve güney cephesinde bir mihrap çıkıntısı ile bunun iki yanındaki pencere açıklıklarıyla Bitlis'in tipik mahalle mescidi özelliklerini barındırdığı düşünülmektedir (Fot. 89). Nitekim Evliya Çelebi'nin Aynu'l Berid, Kureyş, Memi Dede mescitleriyle birlikte zikrettiği Zeydan Mescidi'nin benzer özellikte olması mümkündür.

3.17. Kureyş Mescidi

3.17.1. Konumu

Günümüzde Zeydan Mahallesi, 508 Ada, 3 parselde konumlanan Kureyş Mescidi, güneyinden geçen Kureyş Caddesi üzerinde 20 numarada yer almaktadır. 17. yüzyılda ise Husur ve Küçur mahalleleri arasında yer alan mescit bir kavşak niteliğinde, kentin batı mahallelerinin merkezinde konumlanmıştır.

3.17.2. Tarihçesi

Kesin olarak ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği bilinmeyen Kureyş Mescidi'nin, tahrir kayıtlarında yer alması sebebiyle 16. yüzyılın ilk yarısından önceye ait olduğu kabul edilmektedir.[747] İsimlendirmesinden dolayı İslam'ın ilk dönemlerinde kente gelen Arap kabilelerinden biri olan Kureyşliler tarafından kurulduğu düşünülse de bunu kanıtlayacak herhangi bir veri mevcut değildir.[748] Yapı üzerindeki tek kitabe, 1225/1810 tarihine ait olan tamir kitabesidir. Farsça yazılı kitabede mescitten Sultan Kureyş Camii diye söz edilmektedir (Fot. 90).

[746] Tekin, s. 117.
[747] Altunay, s. 491.
[748] Uluçam, s. 76; Tekin, ss. 106, 107.

3.17.3. Yapının Tanımı

Kureyş Caddesi üzerinde, güney cephesi diğer cephelerine göre muntazam olmayan bir düzende kareye yakın dikdörtgen planlı bir harim mekânı ile bunun kuzey ve batısında uzanan dikdörtgen planlı ilavelerle genişletilmiş bir özellik gösteren Kureyş Mescidi, batı cephe üzerindeki cümle kapısıyla sokağa açılmaktadır (Şekil 24, Fot. 91, 92). Kapı üzerinde sonradan yerleştirildiği düşünülen kitabe yer almaktadır. Kuzey ve batı cephelerde yer alan yuvarlak kemerli birer kapı açıklığıyla ulaşılan harim, ortadaki bir ayağa oturan kemerlerin taşıdığı ve mihrap yönüne paralel uzanan iki sivri kemerli tonozla örtülmüştür (Fot. 93). Güneydeki tonoz örtülü alanın kuzeydekinden daha geniş olduğu; yine mihrap kesiminin doğu tarafının da geniş tutularak muntazam olmayan bir planlamanın ortaya konduğu görülmektedir. Harimi örten tonozların ortadaki ayağa dayanan takviye kemerleriyle desteklendiği anlaşılmaktadır. Güneydeki yarım daire formlu mihrap nişinin iki yanında yer alan pencere açıklıklarına ek olarak doğu ve batı yönlerde birer açıklıkla mekân aydınlatılmaktadır. Harimin kuzeyindeki bir ocak nişi ile mekânın ısınması sağlanmaktadır (Fot. 94).

Mescidin asıl giriş kapısının kuzeydeki açıklık olduğu; batı yöndeki kapının da bu yönde yer alan türbeye geçiş sağladığı anlaşılmaktadır. Dış cephelerde herhangi bir süsleme öğesine rastlanmayan mescidin güney cephesi üzerinde mihrabın dışa doğru taşırıldığı görülmektedir (Fot. 95). Batı cephesinin topoğrafyaya bağlı olarak yola dayandığını ve kuzeybatı köşesine de modern bir minare eklendiğini belirtmek gerekir (Fot. 96).

3.18. Kızıl Mescit

3.18.1. Konumu

İnönü Mahallesi, 159 Ada, 1 parselde yer alan Kızıl Mescit, aynı adlı cadde üzerinde, aşağı şehre hâkim bir yamaçta konumlanmıştır (Fot. 97). Yapının batısından geçen Kızıl Mescit Caddesi, Bitlis'ten geçmek zorunda olan yolcuların surlarla çevrili aşağı şehre girmeye gerek kalmadan transit olarak kullanabilecekleri ana caddelerden biridir.

3.18.2. Tarihçesi

Kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmeyen Kızıl Mescit, Şerefname'ye göre ilk Müslüman fetihleri sırasında kentteki kiliselerden biridir.[749] Fatihler tarafından camiye çevrilerek kullanılmaya devam eden yapının sonraki dönemlerde değişikliklere uğradığı varsayılmaktadır. Ancak kanaatimizce Şerefname'de yer alan bu bilgiye ihtiyatlı yaklaşmakta yarar vardır. Nitekim yapının kilise olduğunu düşündürecek herhangi bir kalıntı bulunmamakla birlikte günümüzdeki özelliklerini 16. yüzyılın başlarında kazandığı düşünülmektedir. Giriş kapısı üzerinde yer alan 1507 tarihli kitabeden yenilendiği anlaşılan yapının, bir diğer kitabesinden de 17. yüzyılın sonunda depremde yıkıldığı ve tekrar inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu özellikleri itibariyle asli unsurlarının anlaşılması oldukça zordur.

913/1507-8 tarihinde Alaaddin bin Hüseyin Aka el-Bilbisi tarafından yenilendiği belirtilen kitabede, ayrıca "cami-i atik" ibaresi bulunmakta; bu sebeple oldukça eski bir caminin bu noktada var olduğu anlaşılmaktadır (Fot. 98).[750] Yapının tahrir defterinde vakıf kaydı bulunmaktadır.[751] Yapıdaki ikinci kitabe de ilk kitabe gibi giriş kapısının sağındaki sonradan kapatılan açıklığın üstünde yer almaktadır. 1108/1696-97 tarihli kitabeden de Kızıl Mescit'in depremde yıkıldığı ve Hacı Muhammed bin Kasım tarafından yeniden yapıldığı saptanabilmektedir.[752]

3.18.3. Yapının Tanımı

Arık'ın, üst örtü özellikleri itibariyle Erken Osmanlı Dönemi cami örneklerine benzettiği Kızıl Mescit, kareye yakın bir plana sahiptir (Şekil 25). Doğu yöndeki bir kapıyla geçiş sağlanan harim mekânı, altı adet sütunun taşıdığı sivri kemerler üzerine oturan on iki kubbeyle örtülmüştür (Fot. 99, 100). Harimin batı kısmında yer alan dört

[749] Şeref Han, s. 398.
[750] Arık, s. 19.
[751] Altunay, s. 482.
[752] Arık, s. 19'da Serkah(?) ibn Kasım el-Hac Muhammed olarak dikte edilen kitabe metninin, arazide yapılan çalışmalar neticesinde Kasım bin Hacı Muhammed olarak okunmasının daha isabetli olacağı kanaatine varılmıştır. Beş satırlık kitabenin üçüncü satırında yer alan bani ve yapı isminin, satırın ortasında yer alan "fi sene 1108" ibaresiyle birbirinden ayrıldığı; satırın başında "Serkad(?) Kızıl Mescid" sonunda da "el-Hac Muhammed bin Kasım" ifadelerinin yer aldığı görülmektedir. Satır başında yer alan "Serkad" ifadesinin anlamı tespit edilemese de bunun bani ismi olmasının kesin olarak doğrulanamadığını belirtmek gerekir.

ayrı çifte pencere sırası üç sıra plasterle birbirinden ayrılmaktadır (Fot. 101).[753] Güneyde yer alan mihrabın doğusunda başka bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu pencere açıklığının da batıdakiler gibi çifte pencere özelliği gösterdiği anlaşılmaktadır. Güney cephede mihrap, duvar kalınlığı yeterli gelmediği için dışarıya taşıntı yapacak bir şekilde inşa edilmiştir.

Yapının kuzey cephesinde herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Doğu cephesinde, harime girişi sağlayan ana kapının kuzeyinde bulunan ikinci bir açıklığın sonradan kapatıldığı anlaşılmaktadır. Kitabelerin yer aldığı bu açıklık, yapının 16. yüzyıl düzenlemesi sırasında kullanılan kapısı olabilir. Yapının batı cephesi oldukça yüksek bir düzenlemeye sahiptir. Dış görünüşü itibariyle camiden çok bir konuta benzeyen yapının minaresi bulunmamaktadır. Güney cephesi boyunca yükselen bir merdiven, Kızıl Mescit Caddesi ile mescidin batısından geçen yolu birbirine bağlamaktadır (Fot. 102).

Yapının doğu cephesi, buraya eklenen birimlerle asli özelliğini yitirmiştir. Harime ulaşmak için güney yönden bir açıklıkla mescidin doğusundaki eklentiye giriş yapmak gerekmektedir. Günümüzde abdesthane olarak kullanılan bu birimin kaldırılması halinde cadde ile mescit girişi arasında herhangi bir engel kalmamaktadır. Orijinalinde bir avlu ya da benzer düzenlemenin bulunduğuna dair verilerin bulunmaması bu alandaki düzenlemeye yönelik fikir beyan etmeyi zorlaştırmaktadır. Batıdan geçen cadde ile mescit girişinin birbirinden ayrılmasının kentteki düzenlemelere daha uygun olacağı değerlendirilmektedir. Dolayısıyla günümüzde var olan abdesthane bölümünün daha önceki dönemlerde en azından küçük bir hazırlık mekânı niteliğinde cadde ile mescidi birbirinden ayırdığı düşünülebilir.

3.19. Şerefiye Külliyesi

3.19.1. Konumu

Gazibey Mahallesi 103 Ada, 67 parselde yer alan cami, imaret, türbe ve çeşme ile Muştakbaba Mahallesi 473 Ada, 4 parseldeki medrese ve alt katındaki çarşıdan müteşekkil külliyenin, Devrim Mahallesi, 168 Ada, 2 parselde yer alan bir de hamamı bulunmaktadır. Tarihi Mardini Mahallesi içerisinde konumlanan Şerefiye Külliyesi'nin

[753] Arık, ss. 18, 19.

cami, medrese ve imareti yan yana; hamam ise bunların doğusundan geçen nehrin karşı kıyısındaki tarihi Rabad Mahallesi'nde konumlanmaktadır.

3.19.2. Tarihçesi

Külliye, girişinde yer alan kitabesine göre Emir Şeref Han bin Şemseddin Han tarafından 935/1529 tarihinde inşa edilmiştir.[754] Külliye dahilindeki türbenin de Emir Şeref Han'ın ölümünden sonra eşi tarafından 1534 tarihinde inşa edildiği aktarılmaktadır.[755] Külliye dahilindeki Han Hamamı'nın da külliye ile ya da ona yakın bir tarihte yapıldığı kabul edilmektedir.[756]

3.19.3. Yapının Tanımı

Husur ile Rabad nehirlerinin birleştiği noktanın batısındaki oldukça yüksek kayalığın önünde, bir platform şeklinde düzeltilen alana konumlandırılan külliye, güneyde yer alan bir medreseden dar bir sokakla ayrılan cami ve caminin kuzeyindeki bir avlunun etrafında sıralanan türbe, imaret ve çeşmeden oluşmaktadır (Şekil 26, Fot. 103, 104). Sur Kapısı olarak anılan aşağı şehrin güney kapısı önündeki bir köprüyle ulaşılan alanda, kuzeyde cami ve imaretin bulunduğu bölüm ile güneyde medrese ve alt katındaki dükkanlar külliyenin dıştan görünen cephelerini oluşturmaktadır (Fot. 105). Batı cepheleri kayalığa dayanan yapılardan cami, türbe ve imaretin doğu cepheleri de nehir kenarında olduğundan yüksek bir platforma oturmaktadır (Fot. 106).

Cami, imaret ve türbenin, etrafında sıralandığı avluya geçişi sağlayan dilimli kemerli anıtsal taçkapı, külliyenin öne çıkan en önemli unsurudur (Fot. 107). Bu kapıyla geçilen dikdörtgen planlı koridor kuzeyindeki türbeye dayanmaktadır. Türbe ile arasında bir pencere açıklığı bulunan bu koridorun batı yönündeki kapı açıklığıyla caminin revaklı son cemaat bölümüne geçiş sağlanmaktadır. Dört sütun üzerine oturan sivri kemerlerin taşıdığı kubbelerle örtülü beş bölümlü son cemaat yeri, iki baştaki birer kapı açıklığı ile ortadaki bir mihrap (mihrabiye) nişi ve bunlar arasında kalan pencere açıklıklarıyla hareketlendirilmiştir (Fot. 108). Pencere açıklıklarının yanlarında yer alan sütuncelerle

[754] Arık, s. 19.
[755] Şeref Han, s. 502.
[756] Arık, s. 81.

üstündeki mukarnas süslemeler cephedeki süsleme öğelerindendir. Son cemaat yerindeki mihrap nişinin üstünde yer alan oyma pencere şebekeleri doğu cephede de karşımıza çıkmaktadır (Fot. 109). Doğu cephedeki toplam 6 adet açıklıktan alttaki dikdörtgen formlu olan üçü düz birer lento ve üstlerindeki basık kemerlerle hareketlendirilmiştir. Bunların üstündeki pencere açıklıkları ise son cemaat yerinde görülen oyma şebekeli pencerelerle aynı özellikleri taşımaktadır. Bu pencereler arasında damla motifi içerisine alınmış geometrik geçmelerden oluşan süsleme kompozisyonları cepheye hareket kazandırmıştır. Caminin güney cephesinde yer alan ortadaki mihrap çıkıntısı ile yanlardaki dikdörtgen formlu pencere açıklıkları, mukarnas kavsara ve sütuncelerle cepheyi süslemektedir (Fot. 110). Batı cephesi kayalığa dayanan caminin bu yönünde günümüzde oldukça dar bir sokak oluşmuştur. Söz konusu sokağın kuruluş döneminden itibaren varlığı hakkında kesin bir yargıya varmak mümkün değildir.

Kuzey cephedeki iki kapıyla girilen harim mekânı, doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir. Doğu ve batı yönlerinde yer alan dikdörtgen formlu ikişer geniş ayak ile kuzeydeki ayakların arasında yer alan kare formlu bir ayağa oturan kemerlerin taşıdığı ana kubbe geniş bir kare mekânı örtmektedir. Geniş ayakların arasında yer alan eyvan niteliğindeki doğu ve batıdaki birimler tonozla örtülmüş ve harimin yanlara doğru genişlemesini sağlamıştır. Köşelerde kalan alanlar da daha düşük seviyedeki tonozlar ve devamında da küçük kubbelerle örtülmüştür. Kubbeyle örtülü bölümün kuzeyinde oluşan sahın ise ortada iki ve köşelerde birer olmak üzere dört küçük kubbe ve bunların arasında kalan birer tonozla örtülüdür. Yarım daire formlu mihrap nişi ise sivri kemerli bir kavsarayla sonlanmaktadır.

Caminin kuzeybatı köşesinden başlayarak kuzeye doğru ilerleyen çevre duvarının kayalığa yakın bir şekilde konumlandığı ve batıda yer alan sokak niteliğindeki platforma dayanak oluşturduğu görülmektedir. Kuzeyde imarete bitişen bu duvarın sonunda yer alan eyvan biçimindeki tonoz örtülü birimin içerisinde iki modern mezar yer almaktadır. Çeşme olduğunu düşündüğümüz bu birimin asıl mahiyetini anlamak şu aşamada mümkün değildir. Buna bitişik imaret ise doğu batı doğrultusunda uzanan bir hacme sahiptir (Fot. 111). Güney cephesinin ortasında yer alan sivri kemerli anıtsal taçkapı ile iç mekâna girilmektedir. Taçkapının doğusunda yer alan minarenin kaidesi ise yapıyla bütünleşmiştir. Kare bir kaideye sahip silindirik gövdeli minare tek şerefelidir ve

üstündeki makili kufi yazı kartuşları ile damla motifi içerisine alınmış geometrik süsleme kompozisyonlarıyla öne çıkmaktadır. Bitlis'in diğer minareleri gibi piramidal bir külahla sonlanmaktadır (Fot. 112).

Güney cephede yer alan bir kapıyla giriş sağlanan imaret kuzey cephede tahribata uğramıştır (Fot. 113). Nehre ulaşan kesimde bazı birimlerin yıkıldığı görülen imaretin tonoz örtülü dört eyvan ile köşelerde yine tonoz örtülü dikdörtgen mekanlardan müteşekkil olduğu; günümüze güneydeki iki mekân ile bunlar arasındaki giriş eyvanı ve batı eyvanının tamamı, doğu eyvanının da yarısının ulaşabildiği anlaşılmaktadır. Geriye kalan bölümleri ortadan kalkan imaretin dört eyvanının ortasında kalan bölüm kubbeyle örtülmüş; bu kubbe de dıştan çokgen bir kasnakla yükseltilerek üstte piramidal bir külahla sonlanmıştır.

Cami ile imaret arasında, avluya girişin sağlandığı koridorun kuzeyine yaslanan türbe ise kare bir kaide üzerinde yükselen sekizgen gövdeye sahip bir planlama göstermektedir (Fot. 114). Yüksek bir piramidal külahla sonlanan türbenin giriş kapısı batı cephede yer almaktadır. Sivri kemerle kuşatılan dikdörtgen formlu kapı açıklığı üzerindeki kitabe büyük oranda tahrip olmakla birlikte türbede yatan Emir Şeref Han'a atıfta bulunmaktadır. Kapıdan geçilerek ulaşılan iç mekânda yer alan mezar taşlarının 16. yüzyılın ilk yarısından 17. yüzyılın sonlarına kadar tarihlendirildiği görülmektedir.[757] Türbenin doğu yönündeki pencere açıklığı, caminin doğu cephesinde yer alan oyma şebekeli pencerelerle benzer özelliklere sahiptir. Kuzey ve güney yönlerde birer pencere açıklığı ile aydınlatılan türbe, kuzey ve batı yönlerde de birer niş barındırmaktadır.

Caminin güneyindeki medresenin alt katında bulunan tonoz örtülü dikdörtgen planlı dükkanlar, külliye vakfının akarları arasındadır. Doğuya bakan birer eyvan niteliğindeki dükkanların günümüzde işlik olarak kullanıldığı görülmektedir. Medresenin oturduğu alanın doğudan batıya doğru yükselmesi sebebiyle doğusunda oluşturulan platformun alt katı bu şekilde değerlendirilmiştir. Medresenin alt katında yer alan dükkanların önünden geçen yol günümüzde dükkân kotundan yüksektedir. Tarihsel süreçte bu alanın daha altta olabileceği gibi bir merdivenle de buraya inilmesi

[757] Pektaş, Mezarlıklar, ss. 41 – 48.

mümkündür. Ancak elimizdeki verilerin yetersizliği sebebiyle kesin bir yargı belirtmek olanaksızdır.

Medresenin kuzey cephesinde yer alan giriş kapısına, cami ile arasındaki dar sokaktan ulaşılmaktadır. Sivri kemerli anıtsal giriş kapısı ile ulaşılan eyvanın karşısında da derslik bölümü olan ana eyvan yer almaktadır. Sivri kemerli tonoz örtülü bu eyvanların arasında yer alan iç avlunun üstü açık bırakılmıştır. Doğu ve batı yönlere yerleştirilen çeşitli büyüklüklerdeki medrese odaları genel olarak kubbeyle örtülüdür. Doğu yöndeki beş adet medrese hücresinden ortadakine giriş, avluya bakan dikdörtgen formlu kapıyla sağlanmaktadır. Bunun iki yanındaki diğer hücrelere girişi sağlayan kapılar ise eyvanların doğusundaki sivri kemerli tonoz örtülü dar koridorlarda bulunmaktadır. Aynı düzenleme medresenin batı yönündeki hücreler için de geçerlidir. Ancak batı yönde üçü kubbe biri de sivri kemerli tonoz örtülü dört hücre yer almaktadır. Kuzeydeki kubbe örtülü iki hücreye sivri kemerli tonozlu koridorda yer alan kapılarla geçiş sağlanmaktadır. Ortada yer alan dikdörtgen planlı daha büyük boyutlu ve muhtemelen müderris odası olarak kullanılan birime giriş avluya bakan kapıdan; güneydeki kubbeli hücreye ise yine sivri kemerli tonozlu koridorda yer alan kapıdan girilmektedir.

Külliyenin doğusundan geçen nehrin karşı kıyısına inşa edilen Han Hamamı merkezi bir sıcaklık etrafında yer alan köşe halvetli tipte dört eyvanlı bir plana sahiptir (Şekil 27, Fot. 115). Batıdaki kare planlı ve kubbe örtülü soyunmalık bölümüne güney yönde yer alan bir holden girilmektedir. Dıştan gömme iki ayakla desteklenen soyunmalığın kuzey yönündeki bir kapıyla geçilen aralık niteliğindeki dar koridorun batı ve kuzeyinde hela ve tıraşlık birimleri; doğusunda ise ılıklık mekânı bulunmaktadır. Ilıklığın doğu yönündeki kapıyla geçilen sıcaklık bölümü, dört eyvanlı bir planlama göstermektedir. Köşelerdeki halvet hücrelerine geçiş, eyvanların arasında köşelerde kalan kapılarla sağlanmaktadır. Güneydeki hücreler daha geniş tutulmakla birlikte tamamının kubbeyle örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Hamamın külhanı, sıcaklığın güneyinde konumlanmıştır.

Bütün cepheleri sağır tutulan hamamın kubbeleri iç mekanın aydınlatılması amacıyla çok sayıda fil gözü içermektedir. Hamamın doğu cephesi bu yönden geçen Fatiha Yokuşu'na dayanmakta ve bu sebeple büyük oranda toprak altında kalmaktadır. Günümüzde hamamın batısından geçen yolun tarihsel süreçte olmadığı ve Osmanlı'nın

geç dönemlerinde oluştuğu düşünülmektedir. Nitekim soyunmalık kısmının batı cephesini destekleyen payandaların nehrin bu kesime kadar genişlemesi sebebiyle eklenmiş olması muhtemeldir. Ayrıca bazı eski fotoğraflarda burada yolun olmadığı ancak başka birtakım yapıların bulunduğu görülmektedir.

3.20. Meydan Camii

3.20.1. Konumu

Gazibey Mahallesi, 110 Ada'da yer alan Meydan Camii günümüzdeki haliyle modern bir yenilemenin eseridir. Muhtemelen Rus işgali sırasında yıkıldığı düşünülen yapının yerinde 2000'li yıllarda yapılan araştırma kazıları neticesinde ortaya çıkarılan temeller baz alınarak yeniden inşa edilmiştir.[758] Tarihi Çarşı Mahallesi'nde, iç kale giriş kapısının güneyindeki Çevgan Meydanı olarak adlandırılan aşağı şehir meydanının güneyinde konumlanan caminin batısında 16. yüzyılın sonunda inşa edilen Arasa Hanı yer almaktadır.

3.20.2. Tarihçesi

Kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmeyen Meydan Camii, Evliya Çelebi tarafından V. Şeref Han'a atfedilmektedir. Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'ndeki bir kayıttan da V. Şeref Han tarafından yenilendiği anlaşılan mescidin bu bilgilerden yola çıkarak 16. yüzyılda var olduğu anlaşılmaktadır.[759] Ancak Matrakçı Nasuh'un Bitlis minyatüründe görülen camilerden biri olduğu düşünülen yapının dolayısıyla 16. yüzyılın ilk yarısında var olduğu saptanabilmektedir. Emir Şeref Han bin Şemseddin Han tarafından yapıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmayan ve Şeref Han'a ait olduğu kabul edilen mescidin, 1456-1466 tarihleri arasında hüküm süren Emir Şeref bin Emir Hacı Muhammed tarafından yaptırılmış olması da ihtimal dahilindedir. Ayrıca 19. yüzyılın sonlarına ait olduğunu düşündüğümüz bir fotoğrafta sağlam olarak görülen mescidin silindirik kubbe kasnağı, 15. yüzyıl eseri Hacı Begiye Mescidi ve 16. yüzyıl başında inşa

[758] Şehabettin Öztürk, "Bitlis Merkez Meydan Camii", **Vakıflar Dergisi**, Sayı 28, Ankara, 2004, s. 159.
[759] Evliya Çelebi, 4/1, s. 131; Tekin, s. 126.

edilen Şerefiye Camii ile olan benzerliği bu düşüncemizi desteklemektedir. Yapının kitabesinin ve vakfiye kaydının bulunmaması kesin bir kanıya varmayı zorlaştırmaktadır.

3.20.3. Yapının Tanımı

Günümüzde var olan yapı, 2008'de yapılan rekonstrüksiyonun ürünüdür. Ancak temel izlerinden yola çıkılarak yapılan düzenlemenin büyük oranda aslına uygun olduğu düşünülmektedir (Şekil 28). Nitekim eski bir fotoğrafta da görüldüğü gibi yapı, doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen formlu bir harim mekanına sahiptir (Fot. 116). Yapının kuzey cephesindeki altı adet sütuna oturan sivri kemerlerin taşıdığı beş bölümlü son cemaat yeri kubbelerle örtülmüştür (Fot. 117). Cephenin ortasında sivri kemerli giriş kapısı ve iki ucunda birer pencere açıklığı yer almaktadır. Cami kütlesinin kuzeybatı ucuna yerleştirilen minarenin kare formlu kaidesi, yapıyla birlikte yükselmekte; kaide üzerine oturan tek şerefeli silindirik gövde ise piramidal külahla sonlanmaktadır (Fot. 118).

Dikdörtgen formlu harim mekânı ortada yer alan bir kubbe ve iki yönde kubbeyi destekleyen tonozlarla mihrap yönüne paralel bir düzenleme ortaya koymaktadır. Harimin doğu ve batı yönlerinde birer pencere açıklığı, güney yönünde ise ortada yarım daire formlu mihrap nişi ve iki yanında ikişer pencere açıklığı yer almaktadır. Mihrap güney cephede beşgen bir formda dışa taşırılmıştır. Yapının cephelerinde süsleme öğesi bulunup bulunmadığına dair araştırma kazılarında herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Günümüzde dıştan belirgin bir şekilde görülen kubbe düzenlemesinin Bitlis yapılarına uygun olmadığı değerlendirilmektedir (Fot. 119). Nitekim eski fotoğraflarda da görülen silindirik bir tambura gömülü olduğu için algılanamayan kubbe uygulaması hem Hacı Begiye Mescidi hem de Şerefiye Camii'nde karşımıza çıkan bir uygulamadır.

Yapının son cemaat yerinde yer alan revaklı düzenleme, V. Şeref Han tarafından 16. yüzyılın sonunda yapılan onarımın eseri olmalıdır. Nitekim 15. yüzyılın ortalarına ait eserde bu revaklı avlu düzenlemesinin bulunması kanaatimizce mümkün değildir. Bu tip bir avluya sahip şehirdeki en erken yapı 1529 tarihli Şerefiye Camii'dir. Osmanlı devrinde sıkça kullanılan bu düzenlemenin en erken örneği olarak gösterilen Edirne Üç Şerefeli Camii ile yakın tarihlerde inşa edilmiş olması tarihsel süreç de göz önüne

alındığında mümkün görünmemektedir.[760] Ancak eğer özgününde revaklı son cemaat yeri düzenlemesine sahip olduğunun kabul edilmesi durumunda da yapının en erken IV. Şeref Han tarafından 16. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olması gerektiği kanaatindeyiz.

3.21. Aslanlı Han (IV. Şeref Hanı)

3.21.1. Konumu

Gazibey Mahallesi, 100 Ada, 91 parselde kalan harabe haldeki anıtsal giriş kapısından başka günümüze ulaşan herhangi bir birimi bulunmamaktadır. Anıtsal giriş kapısı üzerindeki karşılıklı iki aslan figüründen dolayı tarafımızdan "Aslanlı Han" olarak anılması uygun görülmüştür. Buğday Pazarı ve Kasaplar Çarşısı gibi isimlerle anılan bu mevkide son yıllarda betonarme yapıların kaldırılmasıyla giriş kapısı tek başına kalmış vaziyettedir.

3.21.2. Tarihçesi

Kesin olarak ne zaman ve kim tarafından inşa edildiğine dair bir bilgi bulunmayan hanın, Şerefname'de zikredilen ve Emir Şeref Han bin Şemseddin Han tarafından inşa edildiği aktarılan iki katlı han olması gerekmektedir.[761] Nitekim eski bir fotoğrafta karşımıza çıkan aslanlı kapının kuzey tarafında iki katlı düzenlemeyi gösteren pencere açıklığı göze çarpmaktadır (Fot. 120). Seyyah Lynch'in 19. yüzyılın sonunda ziyaret ettiği şehirde halen ayakta olduğu anlaşılan hanın, eski fotoğraflarda kısmen görülmesi yapının uzun yıllar sağlam bir şekilde varlığını sürdürdüğünü göstermektedir (Fot. 121).[762]

Yapının IV. Şeref Han tarafından inşa ettirilmiş olmasına karşın kesin olarak hangi tarihte yapıldığı belli değildir. 1529 yılında inşa edilen Şerefiye Külliyesi ile planlandığı düşünülürse 1534 yılındaki ölümüne kadar inşasının tamamlanmış olması gerekir. Ancak Emir Şeref Han'ın uzun yıllar süren hakimiyetinin ilk dönemlerine ya da Çaldıran Muharebesi'nden sonra şehrin yeniden Roşkan emirlerinin eline geçmesiyle de

[760] Tanju Cantay, "Avlu", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 4, İstanbul, 1991, s. 122.
[761] Şeref Han, s. 502.
[762] Lynch, s. 155.

inşa edilmiş olabileceği değerlendirilmektedir. Bu sebeple yapının 16. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilmiş olduğu düşüncesi ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkün görünmektedir.

3.21.3. Yapının Tanımı

Kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen masif bir kütleye sahip olduğu değerlendirilen hanın kuzey cephesi üzerinde yer alan sivri kemerli bir eyvan niteliğindeki taçkapı, kemer alınlığının iki yanındaki aslan figürleriyle hareketlendirilmiştir (Fot. 122). İki katlı olduğu düşünülen hanın kuzey cephesinin alt kat seviyesinde, girişleri yola bakan dükkanlarının bulunduğu; dükkânların üzerine oturan odalara ait pencerelerinin de bu yöne baktığı değerlendirilmektedir. Anıtsal taçkapının içinde, doğu ve batı yönlerde dilimli kemer alınlıklı nişlerle bunların iki yanında Şerefiye Külliyesi giriş kapısı üzerinde de görülen kare formlu makili kufi yazı kartuşları yer almaktadır. Günümüzde büyük oranda tahrip olan bu bölümdeki söz konusu yazı kartuşları okunamayacak derecede silinmiş vaziyettedir

Eyvan biçimli kapıdan ulaşılan iç avlu, günümüzde herhangi bir veri bulunmamakla birlikte revaklarla çevrili olmalıdır. Revakların gerisinde de kare ya da dikdörtgen planlı odaların bulunması gerekmektedir. Kuzey ve güney cephelerinde de birer eyvan bulunması ihtimal dahilindedir. Ancak bu alanda yürütülecek kazı çalışmalarıyla hanın mahiyetinin anlaşılması dışında fikir belirtmemizi sağlayacak bir veri bulunmamaktadır (Fot. 123). Hanın ikinci katında yer alan birimlere ulaşımı sağlayan merdiven kuruluşlarının da avluda konumlanmış olması mümkündür.

Hanın güney cephesinin bu kesimden geçen Rabad Nehrine kadar uzandığını gösteren eski fotoğraflarda, güney cephenin kent korumasına yönelik olarak bir sur işlevi de gördüğü anlaşılmaktadır (Fot. 124). Günümüzde bu alanda yürütülen dere üstü ıslahı çalışmalarında dere kotundan itibaren yükselen duvar kalıntılarının orijinal han yapısına ait olabileceği değerlendirilmekte; dolayısıyla bir araştırma kazısı yapılmasının gerekli olduğu düşünülmektedir (Fot. 125).

3.22. Şükriyye Medresesi

3.22.1. Konumu

Gazibey Mahallesi, 81 Ada, 11 parselde yer alan Gazibey Camii'nin alt katında konumlanan Şükriyye Medresesi günümüze ulaştığı şekliyle büyük oranda özgün yapısını yitirmiş vaziyettedir. Rabad Nehri'nin doğusunda, güneyinde yer alan Kazım Paşa İlkokulu'nun karşısındaki Gazibey Camii'nin alt katında yer alan medresenin, yayınlarda ismi anılmasına rağmen konumuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktaydı. Üzerindeki kitabeden Şükriyye Medresesi olduğu anlaşılan bu yapının, tarihi Aynu'l Berid Mahallesi dahilinde olduğu; medresenin güneyindeki köprünün de tarihi Aynu'l Berid Köprüsü olduğu düşünülmektedir.[763]

3.22.2. Tarihçesi

Giriş kapısı üzerindeki kitabeden, 941/1535 tarihinde Seyyid Ali Aka'nın oğlu Nasıreddin Şükri Bey tarafından inşa edildiği anlaşılan medrese, ayrıca buk'a olarak adlandırılan küçük boyutlu bir medrese ile bir de mescit barındırmaktadır[764] (Fot. 126). Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Ulama Paşa öncülüğünde Bitlis üzerine yapılan seferler ve 1534 yılında Emir Şeref Han'ın öldürülmesinden sonra Bitlis emirliğine getirilen Şemseddin Han devrine denk gelen bir tarihte inşa edildiği anlaşılan medresedeki kitabe baniye dönük fazlaca övgü dolu ifadeleriyle Bitlis'teki diğer kitabelerden ayrılmaktadır.

Kentin, 940/1533 yılında Emir IV. Şeref Han'ın öldürülmesinden sonra 942/1535 yılında Osmanlı hakimiyetine geçtiği bilinmektedir. 1533 ile 1535 tarileri arasındaki kısa sürede kentin halen Bitlis Emirliği tarafından yönetildiği ve Nasıreddin Şükri Bey'in de Emir Şemseddin'in veziri olarak görev yaptığı bu kitabe aracılığıyla saptanabilmektedir.

---

[763] Altunay, s. 34; Evliya Çelebi, 4/1, s. 134,

[764] Genç tarafından kitabenin 741 yılına tarihlenmesi hatalıdır. Nitekim tarih ibaresinin net olarak okunabildiği ve burada da açıkça "tis'amie" ibaresinin bulunduğu görülmektedir. Yine kitabedeki "Seyyid Ali Aka" ibaresi de "Alika" şeklide hatalı olarak tercüme edilmiştir. Bkz: Vural Genç, **Osmanlılar ve Safeviler Arasında Bidlis 1502-1723**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2024, s. 61.

3.22.3. Yapının Tanımı

Günümüzde özgün yapısını büyük oranda yitirdiği düşünülen yapı, kuzey-güney yönlü uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir (Şekil 29). Üst katında yer alan camiyi göz ardı edersek; yapıya batı yönde yer alan anıtsal sivri kemerli taçkapıdan girildiği anlaşılmaktadır (Fot. 127, 128). Kapının üzerinde yer alan iki satırlık sülüs hatlı kitabenin alt satırının sonunda bani ve tarih ibareleri bulunmaktadır (Fot. 129). Kapıdan geçilerek ulaşılan iç mekânda güney yönde kare planlı küçük bir mescit birimi yer almaktadır. Güney yönündeki yarım daire formlu mihrabın dışa doğru taşırıldığı görülmektedir. Giriş kapısı aksında doğuya doğru yükselen birkaç basamaklı merdivenin orijinalliği ise tartışmalıdır. Ancak buradan ulaşılan kuzey-güney yönlü koridorun iki yanında sıralanan hücreler medrese odalarını oluşturmaktadır. Yapının asli özelliklerini büyük oranda yitirdiği düşünüldüğünden söz konusu birimlerin ne zaman düzenlendiği bilinmemektedir. Ancak kitabeden de anlaşıldığı üzere bu birimlerin medrese ve onun küçük boyutlu örneği olan buk'a'yı oluşturan birimler oldukları kesindir.

3.23. Sinan Bey Hamamı

3.23.1. Konumu

Gazibey Mahallesi, 112 Ada, 108 parselde yer alan iç kalede, kalenin merkezinde yer almaktadır.

3.23.2. Tarihçesi

Kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmeyen ve herhangi bir kitabe ya da vakfiye kaydına rastlanmayan Sinan Bey Hamamı'nın, kentin 1535 yılında Osmanlı sancağı statüsü kazanmasıyla Sancak Beyi olarak atanan Sinan Bey tarafından inşa edildiği düşünülmektedir. Tahrir defterinde zikredilen hamamın dolayısıyla 1536 ile 1540 tarihleri arasında inşa edildiği anlaşılmaktadır.[765]

[765] Altunay, s. 495; Şen, Sinan Bey Hamamı, s. 167.

3.23.3. Yapının Tanımı

Pektaş tarafından yürütülen kazılar neticesinde ortaya çıkarılan hamamın, kuzey-güney yönlü uzanan dikdörtgen planlı bir soyunmalık kısmı ile bunun batısında yer alan ılıklık ve sıcaklık bölümlerinden müteşekkil olduğu aktarılmaktadır.[766] Dikdörtgen planlı ve beşik tonoz örtülü soyunmalığın batı yönünde yer alan bir açıklıkla ulaşılan ılıklık bölümü, kuzey-güney yönünde uzanan dikdörtgen planlı bir özellik göstermektedir. Güney yönünde bir duvarla bölünerek iki kısma ayrılan ılıklığın, hela ya da temizlik birimi olduğu düşünülen güneydeki kısmına geçiş yuvarlak kemerli basit bir açıklıkla sağlanmaktadır. Ilıklığın batısındaki basık kemerli kapıyla da hamamın kubbe örtülü sıcaklık bölümüne ulaşılmaktadır. Ana kubbeli hacmin kuzey ve güney yönlerden birer yarım kubbeyle genişletildiği anlaşılmaktadır. Sıcaklığın batısında ise basık kemerli birer kapı açıklığıyla ulaşılan iki halvet hücresi bulunmaktadır. Bunun da gerisinde yer alan külhan, hamamın en dış birimi olarak karşımıza çıkmaktadır.[767]

3.24. Dört Sandık Mescidi ve Şeyh Abdullah Bedehşani Türbesi

3.24.1. Konumu

Atatürk Mahallesi, 49 ada, 6 parselde yer alan Dört Sandık Mescidi'nin tarihsel süreçte Taş Mahallesi dahilinde olduğu düşünülmektedir. Aşağı şehirden Gökmeydan'a geçişi sağlayan Sinema Yokuşu'nun sonunda, kuzeydoğuya yönelen sokağın başında bulunan Dört Sandık Mescidi, güneyindeki türbesi ve bunların etrafında yer alan haziresiyle bir yamaç üzerine kurulmuş vaziyettedir.

3.24.2. Tarihçesi

Türbe duvarında 950/1543 tarihli bir kitabe ile harimde 960/1553 tarihli ikinci kitabesinin bulunduğu aktarılan mescidin, bu kitabelere dayanarak 16. yüzyıl eseri olduğu ileri sürülmektedir. Arık'ın fotoğrafını da vererek 960/1553 tarihli olduğunu belirttiği kitabedeki tarih 1225/1810'dur (Fot. 130).[768] Yine Arık'ın 950/1543 tarihli ve türbenin

[766] Pektaş, 2006, s. 512.
[767] Şen, Sinan Bey Hamamı, s. 170.
[768] Arık, s. 26.

güney cephesinde olduğunu belirttiği kitabe ise günümüzde mescidin güney cephesi doğu penceresinin alınlığında konumlanmıştır (Fot. 131). Büyük oranda tahrip olmuş durumdaki kitabenin içeriğini anlamak mümkün değildir.

Harimdeki 1225/1810 tarihli Osmanlıca kitabenin bir tamir kitabesi olduğu kitabede yer alan ifadelerden anlaşılmaktadır. Bir tamamlama yapıldığı belirtilen kitabeden bu tasarrufu yaptıran kişinin Banukiyye Tarikatı'ndan Şeyh Yusuf Ma'ruf olduğu ve mescidin ilk banisi Şeyh Abdullah Bedehşani'den kendisi için şefaatçi olunmasının dilendiği anlaşılmaktadır. Pektaş'ın mescidin 1225 tarihinde Şeyh Abdullah Bedehşani tarafından inşa edildiğini belirtmesi ise kitabeyi tam olarak çevirememesinden kaynaklanmakta ve doğru bir tercümeyle tamiratı yaptıranın Şeyh Yusuf Ma'ruf olduğu ortaya çıkmaktadır.[769]

3.24.3. Yapının Tanımı

Kare bir harim mekânı ile bunun güneyinde yer alan dikdörtgen planlı ve tonoz örtülü türbe bölümünden oluşan mescidin kuzey yönünde sonradan eklendiği düşünülen dikdörtgen planlı bir hazırlık mekânı yer almaktadır (Şekil 30). Batı cephede bulunan dikdörtgen formlu bir açıklıkla ulaşılan bölümde, mescidin giriş kapısı bulunmaktadır (Fot. 132, 133).

Dikdörtgen formlu ve basık kemerli kapı açıklığıyla ulaşılan harim mekânı, ortasında yer alan bir sütun üzerinde yükselen sivri kemerlerin taşıdığı dört basık kubbeyle örtülüdür. Yukarıda sözünü ettiğimiz Aynu'l Berid Mescidi ile aynı planlamaya sahip olan mescidin üst örtüsünü taşıyan kemerleri, mescit duvarlarında bulunan gömme ayaklara oturmaktadır. Yarım daire formlu mihrap nişinin doğusunda sivri kemerli bir pencere açıklığı, batısında da güneydeki türbeye geçişi sağlayan yine sivri kemerli bir kapı açıklığı yer almaktadır (Fot. 134). Harimin kuzey yönünde, giriş kapısının doğusunda bir ocak nişi, batı duvarında da bir dolap nişi bulunmaktadır (Fot. 135). Doğuda yer alan dikdörtgen formlu ve yuvarlak kemerli iki pencere, harimi aydınlatan açıklıklardır. Mihrap nişinin doğusunda oldukça süslü bir kavsaraya sahip küçük niş güney cepheye hareket kazandırmıştır. Harimin güneyindeki sivri kemerli kapıyla geçiş

[769] Pektaş ve Baş, 2009, s. 260.

sağlanan tonoz örtülü türbe, doğu-batı yönlü uzanan dikdörtgen bir planlamaya sahiptir. Güney ve batı yöndeki birer pencere açıklığıyla aydınlatılan mekânda yan yana dört sanduka mevcuttur (Fot. 136).

3.25. Hüsrev Paşa Hamamı ve Çarşısı

3.25.1. Konumu

Gazibey Mahallesi, 97 Ada, 2 parselde yer alan Hüsrev Paşa Hamamı, Bitlis şehir merkezinden geçen ana yol ile nehrin arasında konumlanmıştır. Tarihsel süreçte Hüsrev Paşa Mahallesi içerisinde konumlandığı anlaşılmaktadır. İki başı demir kapılı 110 dükkândan oluşan çarşısının da hamamın doğusunda, kuzey-güney yönünde uzandığı düşünülmektedir.

3.25.2. Tarihçesi

Giriş kapısı üzerindeki kitabeden, Hüsrev Paşa tarafından 979/1571 tarihinde inşa edildiği anlaşılan çifte hamamın, doğu cephesine bitişen dükkanlar ile bunun karşı aksında sıralanan dükkanlardan müteşekkil çarşısıyla birlikte planlanarak aynı süre içerisinde tamamlandığı düşünülmektedir (Fot. 137).[770] Çifte hamam ve Hüsrev Paşa Çarşısı, yine bu dönemde şehir merkezinde inşa edilen iki han, bir hamam ve debbağlar çarşısıyla birlikte Rahva'daki Aleman Kervansarayı'na vakfedilmiştir.[771]

3.25.3. Yapının Tanımı

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı bir kütlenin kuzey kesiminde yer alan kare planlı iki soyunmalık bölümü ve bunların güneyinde uzanan ılıklık ve sıcaklık birimlerinden oluşan çifte hamam niteliğindeki hamam yapısı, doğu cephesine bitişik dükkân sıraları ile bunların karşı aksında yer alan dükkanların, kuzey ve güney yönlerde iki sıra halinde devam etmesiyle oluşan büyük bir çarşıyla bütünlük

[770] Arık, s. 82.
[771] Tekin, s. 187.

içerisindedir (Şekil 31). Çarşı kesimi günümüze ulaşmamakla birlikte eski fotoğraflarda tamamen ayakta olduğu görülebilmektedir (Fot. 138, 139).

Çifte hamamın doğudaki kısmı günümüze tamamen sağlam bir şekilde ulaşmışken batı yöndeki muhtemelen kadınlar hamamı yıkılmıştır. Kuzeydeki kare planlı ve sekizgen bir kasnağa oturan dıştan külahlı kubbeyle örtülü soyunmalık mekanına giriş, doğu yönde, çarşı dükkanları arasından sağlanmaktadır (Fot. 140). Kuzey cephede yer alan kapı açıklığının ise sonraki dönemlere ait bir düzenlemenin eseri olması gerekmektedir (Fot. 141). Soyunmalığın güney yönünde yer alan sivri kemerli bir açıklıkla kubbe örtülü art arda iki mekân ile bunların iki yanındaki dikdörtgen planlı tonoz örtülü mekanlar ılıklık birimini oluşturmaktadır. Ilıklıktan ulaşılan sıcaklık bölümü ise dört eyvanlı bir düzenlemeye sahip, köşelerinde halvet hücreleri bulunan hamam tipini yansıtmaktadır. Eyvanların ortasında kalan ve göbek taşının yer aldığı bölüm ile köşe halvetleri kubbe ile örtülüyken eyvanların sivri kemerli tonozla örtülü olduğu görülmektedir. En güneyde yer alan külhan birimi doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen plana ve tonoz örtüye sahiptir.

Külhanın doğu cephesine bitişik olarak başlayan dükkân sırası, kuzeye doğru düz bir hat boyunca nehir kenarına kadar uzanmaktadır (Fot. 142, 143). Burada yer alan ve günümüzde Menteş Ağa ve Çağlayan Köprüsü adlarıyla anılan köprüye kadar uzandığı düşünülen çarşının bir kolunun da yine külhanın olduğu bölümden güneydoğuda Kızıl Mescit istikametine doğru ilerlemesi mümkündür (Fot. 144). Evliya Çelebi'nin 110 dükkândan oluştuğunu belirttiği bu çarşının iki ucunda demir kapılarla korunduğu aktarılmaktadır.[772]

Çarşının güney kesiminde, yayınlarda Mumhane Köprüsü olarak adlandırılan köprü vasıtasıyla Hüsrev Paşa Çarşısı ile aşağı şehir arasında bağlantı sağlanmaktadır (Fot. 145). Bazı eski fotoğraflarda köprünün iki ucunda ikişer mekanla çevrili olduğu görülmekteyse de bunların işlevine yönelik herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu birimler, çarşının bir parçası olarak bu noktalarda konumlandırılan dükkanlar olmanın yanı sıra aşağı şehrin güvenliğini sağlayan güvenlik kulübeleri de olabilirler. Çarşının güneydoğu kesiminde yer alan bölümü bir yandan nehir hattını takip ederken bir yandan da kayalığa dayanmaktadır.

[772] Evliya Çelebi, 4/1, s. 134.

Hüsrev Paşa Hamamı ve etrafındaki çarşıya geçişi sağlayan bir diğer köprü ise hamamın batısında yer alan ve Paşa Hamamı Köprüsü olarak adlandırılan yuvarlak kemerli köprüdür (Fot. 146). Hamamla birlikte planlanarak inşa edildiği düşünülen köprü ile kalenin kuzeyinde yer alan Taş ve Husur mahalleleri arasında bağlantı sağlanmaktadır.

3.26. Hüsrev Paşa Hanı

3.26.1. Konumu

Gazibey Mahallesi, 100 Ada, 8 parselde yer alan Ziraat Bankası binasının yerinde olduğu düşünülen ve son yıllarda gerçekleştirilen Dere Üstü Islahı çalışmaları neticesinde güney cephesinin bir bölümü ortaya çıkarılan han, Bitlis Çarşısı'nın merkezinde, Ulu Cami'nin güneyinde konumlanmıştır. Hanın güneybatı cephesi bu yönde yer alan Aslanlı Han'ın kuzeydoğu cephesine bakmaktadır.

3.26.2. Tarihçesi

16. yüzyılın üçüncü çeyreği içerisinde yapımına başlanan Rahva Hanı ve buna vakfedilen Bitlis kent merkezindeki Çifte Hamam ve çarşı ile aynı dönemde inşa edildiği düşünülen hana ait herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Pektaş'ın, Şerefiye Camii giriş kapısında tespit ettiği bir han kitabesi yapıyla ilişkili olabilir.[773] 983/1575 tarihini içeren kitabenin hana ait olması halinde yapının bu tarihte inşa edilmiş olduğu kabul edilmelidir. Ancak yapının günümüze ulaşamamış olması, eski bir fotoğrafta görülenler dışında yapısal özelliklerinin tespit edilememesi gibi sebeplerle kesin bir kanıya varmak olanaksızdır (Fot. 147). Yapıyla ilgili bazı kaynaklarda Yusufiye Hanı olarak geçen isimlendirmenin ise 19. yüzyıl başında gerçekleştirilen bir onarımla ilişkili olabileceği düşünülmektedir.[774]

[773] Pektaş ve Baş, 2010, s. 259.
[774] Başbaydar Belli ve Urfalıoğlu, s. 229.

3.26.3. Yapının Tanımı

Eski fotoğrafta görüldüğü şekliyle dört kare ayak üzerine oturan kemerlerden yola çıkarak revaklı bir avluya sahip olduğu anlaşılan hanın, revakların gerisinde konumlanan hücrelerden oluştuğu düşünülmektedir (Şekil 32). Han odalarının üst örtüsünü anlamamızı sağlayacak herhangi bir kalıntı bulunmamasına rağmen revaklarla birlikte kubbe örtülü mekanlar olmaları olasıdır. Revakların dışa doğru tekrarlayan bir şekilde planlanması halinde hanın yaklaşık 30 hücreli bir düzenlemeye sahip olduğu görülebilir.

Günümüze yalnızca güneybatı cephesinin bir bölümü ulaşan hanın, bu yöndeki giriş kapısı dışa açılan yegâne açıklık olmasının yanı sıra kuzeyde çarşı yönüne bakan ikinci bir kapının bulunması da olasıdır (Fot. 148, 149). Ancak bu bölüme dair herhangi bir kalıntının bulunmaması kesin bir kanıya varmayı zorlaştırmaktadır. Güneybatı cephedeki kapının iki kademeli kemerli bir düzenlemeye sahip olduğu; içteki açıklığı oluşturan yuvarlak kemerli düzenlemenin yarım daire formlu geometrik süsleme öğeleriyle hareketlendirildiği görülmektedir. Dıştaki kemerin sivri kemerli bir forma sahip olduğu düşünülse de üst kısımlarının ortadan kalkması sebebiyle kesin bir yargıya varmak olanaksızdır.

Hanın batı kesiminin günümüze ulaşmasına rağmen herhangi bir kazı çalışması yürütülmediği için han odaları hakkında fikir beyan etmek olanaksızdır. Ancak dış cephede pencere açıklıklarının bulunmaması, iç avludaki revakların gerisinde hücrelere girişi sağlayan kapı açıklıklarıyla birlikte yerleştirilen pencere açıklıklarının iç mekânı aydınlatmak amacıyla eklenmiş olabileceğini düşündürmektedir. Yine odalarda birer ocak nişinin bulunması mevsim şartları gereğince zorunlu olsa da fotoğrafta herhangi bir bacanın görülmemesi şüphe uyandırmaktadır

3.27. Arasa Hanı (V. Şeref Hanı)

3.27.1. Konumu

Gazibey Mahallesi, 112 Ada, 80 parselde yer alan Arasa Hanı, doğu yönde kalan birimlerinin ortadan kalkması sebebiyle eksik bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Hanın kuzeyinde, iç kale surlarına doğru yükselerek ilerleyen kayalık alan; doğusunda da aşağı

şehirden geçen ana yol bulunmaktadır. Ana yolun kenarında bulunan Çevgan Meydanı ile meydanın güneyindeki Meydan Camii hanın doğu yönündeki önemli birimlerdir.

3.27.2. Tarihçesi

Güney cephedeki sivri kemerli giriş kapısı üzerinde bulunan mermer kitabesine göre 1001/1593 tarihinde Emir V. Şeref Han tarafından inşa edildiği anlaşılan yapı, kitabesinde Hazo Hanı ve Hüsrev Paşa Hanı gibi "ribat" olarak tanımlanmıştır (Fot. 150).[775]

3.27.3. Yapının Tanımı

Hanın, günümüzde güney cephesinde sivri kemerli anıtsal bir giriş kapısı ve bunun batı tarafında ön cepheden açılarak dükkâna dönüştürülen birimi bulunmaktadır (Şekil 33). Giriş kapısı üstündeki güneye bakan dikdörtgen formlu pencerelerden ikinci bir katı bulunduğu anlaşılan hanın, iç avluda ve doğu yönde büyük oranda tahribata uğradığı ve asli özelliklerini yitirdiği görülmektedir (Fot. 151).

Köşelerinde silindirik formlu kulelerle desteklenen kare planlı masif bir kütleden oluşan han yapısının güney cephedeki sivri kemerli anıtsal taçkapıyla ulaşılan giriş eyvanı, kare ayaklar üzerinde yükselen sivri kemerlerden müteşekkil revaklı olduğu düşünülen iç avluya geçiş sağlamaktadır. Revaklı avlu etrafında sıralanan han odalarının ikinci katta da tekrar ettiği düşünülmekte ve hanın, bu sayede anıtsal bir yapı özelliğine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde ikinci kata geçişi sağlayan merdiven kuruluşunun güney cephede yer alması kanaatimizce sonraki dönemlerin eseri olmalıdır. Nitekim eski fotoğraflardan da görüldüğü gibi anıtsal giriş kapısı ile bunun üzerindeki pencere açıklıkları, güney cephedeki yegâne unsurlardır (Fot. 152, 153). Birimlerin üst örtülerinin büyük oranda tonoz oldukları düşünülmekteyse de kare planlı olanların kubbeyle örtülme ihtimalleri de bulunmaktadır. Yapının köşelerinde yer alan silindirik formlu desteklerin, Gökmeydan'daki İhlasiye Medresesi'nde de bulunması, Emir Şeref Han'ın bir tasarrufu olduğunu düşündürmektedir (Fot. 154). Nitekim yakın tarihlerde inşa edilen iki eserin banisinin de V. Şeref Han olduğu bilinmektedir.

[775] Uluçam, s. 139; Pektaş, 2001, s. 4.

3.28. İhlasiye Medresesi

3.28.1. Konumu

Taş Mahallesi, 10 Ada, 3 parselde yer alan İhlasiye Medresesi, Gökmeydan olarak anılan mevkide, Şemsiyye Zaviyesi'nin doğusunda, Ziyaeddin Han, II. Şeref Han ve Bedreddin Han türbelerinin kuzeyinde konumlanmaktadır. Van'dan gelerek Diyarbakır'a devam eden yol üzerindeki İhlasiye Medresesi, günümüzde Merkez İlçe Jandarma Komutanlığı olarak kullanılan tarihi Hükümet Konağı Binası'nın doğusunda bulunmaktadır.

3.28.2. Tarihçesi

Giriş kapısı üzerindeki kitabesinden Emir V. Şeref Han tarafından 997/1589 tarihinde inşa edildiği anlaşılan yapının, Şerefname'de 999/1591 yılında tamamlandığı öğrenilmektedir (Fot. 155).[776] Bu sebeple 1589 yılında başlayan inşaatın iki yıl sürdüğü ve medresenin 1591'de faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır.

3.28.3. Yapının Tanımı

Kare planlı masif bir kütleye sahip olan medresenin güney cephesinde yer alan anıtsal giriş kapısı ile kuzey cephesinde dışa doğru taşırılan ana eyvanı, cepheleri hareketlendiren temel unsurlardır (Fot. 156). Güney cephedeki dikdörtgen formlu taçkapı, sivri kemerle kuşatılan mukarnas kavsaralı kapı açıklığıyla iç mekâna girişi sağlamaktadır (Fot. 157). Taçkapının iki yanında yer alan dikdörtgen formlu ikişer pencere açıklığından kapıya yakın olanların mukarnas kavsaralı alınlığa sahip olduğu görülmektedir. Pencere açıklıkları arasındaki külahlı prizmatik çıkıntılar giriş cephesinin anıtsallığını pekiştiren unsurlardandır. Medrese kütlesinin köşelerindeki silindirik formlu destek ayakları korunaklı bir yapı görüntüsü sunmaktadır. Yapının doğu ve batı cephelerinde yer alan dikdörtgen formlu pencereler, bu yöndeki eyvanların dışa bakan açıklıklarıdır (Fot. 158, 159). Kuzey cephenin ortasında beşgen prizma formunda dışa doğru taşırılan ana eyvanın

[776] Arık, s. 47; Şeref Han, s. 399.

üç pencere açıklığıyla aydınlatıldığı görülmektedir. Eyvan çıkıntısının iki yanında yer alan ikişer pencere açıklığı, bu kesimde yer alan öğrenci hücrelerine aittir (Fot. 160).

Güney cephedeki anıtsal taçkapıdan geçilerek ulaşılan iç avlunun kubbesi dışarıdan sekizgen formlu bir kasnağa oturan sekizgen külahla örtülmüştür. Kuzey, doğu ve batı yönlerde birer eyvana sahip olan medresenin köşelerinde güneydoğu yön hariç ikişer talebe hücresi bulunmaktadır. Güneydoğu köşedeki hücreler birleştirilerek dikdörtgen planlı bir mescit oluşturulmuştur. Kuzey yöndeki eyvanın, derslerin okutulduğu ana eyvan olduğu düşünülmektedir. Köşelerde yer alan talebe hücreleri ile güneydoğudaki mescide geçişler doğu ve batı eyvanlardan sağlanmaktadır. Günümüzde doğu ve batı eyvanların birer duvarla kapalı mekân özelliği kazandığı görülmektedir (Şekil 34).

3.29. Ziyaeddin Han Türbesi

3.29.1. Konumu

Taş Mahallesi, 10 Ada, 3 parselde yer alan İhlasiye Medresesi'nin güneyinde konumlanan Ziyaeddin Han Türbesi medresenin anıtsal taçkapısının tam karşısında konumlanmaktadır.

3.29.2. Tarihçesi

Yapı, Arık tarafından 14. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmiştir.[777] Kaynaklarda zikredilen 15. yüzyıl emiri Ziyaeddin er-Roşki ile ilişkilendirilen bu tarihlemenin hatalı olduğu kanaatindeyiz. Nitekim yapının içerdiği mezar taşlarının 17. yüzyıl ve sonraki dönemlere ait olması bu düşüncemizi destekleyen en önemli unsurdur. Ziyaeddin Han Türbesi içerisinde yatık vaziyette bulunan ve herhangi bir kitabe ile süsleme öğesine sahip olmayan yekpare sandukaların tarihlendirilmesi olanaksızdır. Şahidelerinin yerlerinde bulunmamaları kesin bir kanıya varmayı zorlaştırsa da bazı şahidelerin 17. yüzyıl ve sonrasına ait olmaları, yapının söz konusu dönemin eseri olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca oldukça süslü bir anıtsal taçkapıya sahip olan İhlasiye Medresesi'nin giriş

[777] Arık, s. 63.

kapısının karşısında yer alması, Ziyaeddin Han Türbesi'nin İhlasiye Medresesi'nden daha sonra inşa edilmiş bir eser olduğu fikrini oluşturmaktadır. Güney cephesi son derece anıtsal özelliklere ve zengin süsleme kompozisyonlarına sahip olan İhlasiye Medresesi'nin, bu görüntüsünü engelleyecek başka bir yapının karşısına konumlandırılması mantıklı görünmemektedir. Bu aşamada, Ziyaeddin Han Türbesi'nin gövde kısmının bulunmaması başka bir düşünceyi ortaya çıkarmaktadır. İhlasiye Medresesi'nin inşası sırasında eğer mevcutsa, Ziyaeddin Han Türbesi'nin, medresenin giriş cephesini engellemesi sebebiyle gövdesinin yıktırılmış olması ihtimal dahilindedir. Ancak ne Şerefname'de ne de tarihi kaynaklarda buna yönelik herhangi bir bilginin bulunmaması kesin bir yargı belirtmeyi zorlaştırmaktadır.

Ziyaeddin Han Türbesi ile ilgili bir diğer husus da Bitlis emirleri tarafından "Han" unvanının kullanılmasına yöneliktir. Bu unvan, Şerefname'nin aktarımıyla ilk olarak 16. yüzyılın başında Şah İsmail Safevi tarafından Emir IV. Şeref'e bahşedilmiştir.[778] Dolayısıyla 14. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Emir Ziyaeddin er-Roşki'nin "Han" unvanına sahip olması tarihsel kayıtlarla uyuşmamaktadır. Arık'ın kaide özellikleri itibariyle Ahlat'taki erken dönem örnekleri çağrıştırdığını belirtiği türbenin, yukarıda belirtilen sebeplerle şu aşamada 17. yüzyıla tarihlendirilmesi kanaatimizce mümkündür.[779] 17. yüzyıl başlarında Bitlis'te hükmeden Emir Ziyaeddin Han bin Şeref Han, 1618 yılına kadar bu görevini sürdürmüş ve Van Beylerbeyliği ile yaşanan anlaşmazlık sonrasında öldürülmüştür.[780] Emir Ziyaeddin Han, görüldüğü gibi "Han" unvanına sahip Ziyaeddin ismindeki ilk Bitlis emiridir. Söz konusu türbenin 17. yüzyıl eseri olduğu kabul edilirse o halde Emir Ziyaeddin Han bin Emir Şeref Han'a ait olduğu anlaşılacaktır.

3.29.3. Yapının Tanımı

İhlasiye Medresesi'nin anıtsal giriş kapısının karşısında konumlanan Ziyaeddin Han Türbesi, kare planlı kripta bölümünün üstünde yükselen silindirik ya da çokgen gövdeli kümbet özelliğinde planlanmış ancak gövde kısmı inşa edilmemiş ya da sonradan

[778] Şeref Han, s. 492.
[779] Arık, s. 63.
[780] Dehqan vd., Kurdish Power, s. 153.

yıkılmıştır (Şekil 35). Kuzey cephede yer alan dikdörtgen formlu giriş kapısı toprak kotunun altında kalmakta ve buraya geçiş üç basamaklı bir merdiven kuruluşuyla sağlanmaktadır (Fot. 161). Üç cephesinde birer mazgal pencere açıklığı bulunan türbenin giriş kapısı, geometrik süsleme kompozisyonuna sahip bir bordürle çerçevelenmiştir. Kare kaidenin köşelerinin alt kısmından gövde başlangıç noktasına doğru pahlandırılmasıyla on iki kenarlı bir form ortaya çıkmıştır. İç mekânda birbirini kesen ikişer kemerin taşıdığı aynalı tonoz örtü kare planlı alanı örtmektedir (Fot. 162). Türbe içerisinde yatık vaziyette bulunan yekpare taş sandukalar herhangi bir süsleme ve yazı öğesi barındırmamakta; dolayısıyla tarihlendirme yapmayı zorlaştırmaktadır. Ancak bunların etrafında insitu durumunda olmayan ve türbe dışından getirilme ihtimalleri de bulunan mezar taşları ise 17. yüzyıl ve sonraki dönemlere aittir.

3.30. II. Şeref Han Türbesi

3.30.1. Konumu

Taş Mahallesi, 10 Ada, 3 parselde yer alan Ziyaeddin Han Türbesi'nin güneybatısında, Şemsiyye Mescidi'nin de güneyinde konumlanan türbe söz konusu alandaki diğer yapılarla bütünlük içerisindedir.

3.30.2. Tarihçesi

Ziyaeddin ve Bedreddin Han türbelerinin güneybatısındaki sekizgen gövdeli ve piramidal külahla örtülü II. Şeref Han Türbesi de Arık tarafından 15. yüzyıla tarihlendirilmektedir.[781] 1421 yılında öldüğünü belirttiği Emir II. Şeref Han'a ait olduğu vurgulanan eserin de kanaatimizce 17. yüzyıla tarihlendirilmesi gerekmektedir. Nitekim türbe içerisinde bulunan yekpare dikdörtgen sandukalardan birinde yer alan Osmanlıca kitabeli mezarın, yapının asli unsurlarından biri olduğu kabul edilirse, 15. yüzyılda Osmanlıca bir kitabe örneğinin Bitlis'te bulunamayacağından 17. yüzyıla tarihlendirilmesi mümkündür. Ayrıca iç mekandaki mezar taşlarının da 17. yüzyıla tarihlendirilmesi yapının daha erken döneme ait bir eser olamayacağını göstermektedir.

[781] Arık, ss. 63, 64.

Yapının bu özellikleri itibariyle 17. yüzyıl emirlerinden Emir Şeref Han bin Ziyaeddin Han ya da Emir Şeref Han bin Abdal Han'a ait olabileceği değerlendirilmektedir. İki emir arasında yaklaşık 50 yıllık bir zaman farkı bulunmaktadır.

3.30.3. Yapının Tanımı

Bedreddin Han Türbesi'nin güneybatısında yer alan ve kare kaide üzerinde yükselen sekizgen formlu bir gövdeden müteşekkil piramidal külahlı türbeye giriş, kuzey yönde yer alan dikdörtgen formlu açıklıkla sağlanmaktadır (Şekil 36, Fot. 163). Diğer üç yönde kare formlu pencere açıklıklarına sahip olan türbenin dış cephesi, sekizgen gövdenin dört köşede birer üçgen prizmasıyla desteklenmesinden ibarettir (Fot. 164). Kuzey cephede yer alan kapı açıklığıyla geçilen kare planlı mekân, pandantiflerle geçilen bir kubbeyle örtülüdür. Türbe içerisinde yan yana üç adet yekpare taş sanduka bulunmaktadır. Sandukların etrafında ise insitu durumunda bulunmayan ve türbe dışından getirilme ihtimali de olan şahideler yer almaktadır. Genel olarak kadınlara ait olduğu anlaşılan söz konusu şahidelerden yola çıkarak Gökmeydan'da Üç Bacılar olarak adlandırılan türbenin günümüzde II. Şeref Han Türbesi olarak anılan bu türbe olabileceği değerlendirilmektedir. Ancak türbe içerisinde yerde yatık vaziyette erkeklere ait sandukaların bulunması düşüncemizi geçersiz kılmaktadır. Söz konusu isimlendirmenin kaynağına ilişkin olarak şu aşamada daha fazla fikir beyan etmek olanaksızdır.

3.31. Bedreddin Han (Üç Bacılar) Türbesi

3.31.1. Konumu

Taş Mahallesi, 10 Ada, 3 parselde yer alan ve İhlasiye Medresesi'nin güneyindeki Ziyaeddin Han Türbesi ile Şemsiyye Mescidi'nin güneyindeki II. Şeref Han Türbesi arasında konumlanmaktadır.

3.31.2. Tarihçesi

Ziyaeddin Han Türbesi'nin güneybatısındaki kuzey-güney yönlü uzanan dikdörtgen planlı türbe içerisindeki üç sandukadan ortadaki Emir Bedreddin Han bin Abdal Han'a aittir. Dolayısıyla yapının Bedreddin Han adına yaptırıldığı

düşünülmektedir. Halk arasında Üç Bacılar Türbesi olarak adlandırılan bu yapının Bitlis emirinin üç kızına ait olduğuna inanılmaktadır. Ancak üç mezarın da erkeklere ait olması bu isimlendirmenin yanlış olduğunu göstermektedir. Mezar taşı üzerindeki ibarelerden 1674 yılında öldüğü anlaşılan Emir Bedreddin Han adına yaptırıldığı düşünülen bu eserin dolayısıyla 17. yüzyılın son çeyreğine ait olduğu anlaşılmaktadır.

3.31.3. Yapının Tanımı

Ziyaeddin Han Türbesi'nin güneybatısında bulunan Bedreddin Han Türbesi, kuzey-güney yönlü uzanan dikdörtgen bir plana sahiptir (Şekil 37). Doğu ve batı yönlerde ikişer, kuzey ve güney yönlerde birer sivri kemerli açıklığa sahip olan türbenin orta ayaklarına dayanan bir takviye kemeriyle desteklenen sivri kemerli tonozla örtülü olduğu anlaşılmaktadır (Fot. 165). Türbe içerisinde yan yana üç sanduka mezar bulunmaktadır. Bu mezarlardan ortada yer alan ve Emir Bedreddin Han bin Abdal Han'a ait olan mezar, yapının söz konusu emir adına inşa edildiğini düşündürmektedir (Fot. 166). Diğer iki mezarın ise kimlere ait olduğu tespit edilememektedir. Ancak Emir Bedreddin Han'a ait mezar taşının bulunması söz konusu yapının Bitlis emirinin üç kızına ait olduğu düşüncesini geçersiz kılmaktadır. Gökmeydan'da Üç Bacılar olarak isimlendirilen bir türbe gerçekten de var ise yukarıda da değindiğimiz gibi en iyi ihtimalle bu II. Şeref Han Türbesi olarak anılan yapı olmalıdır. Ancak şu aşamada kesin bir yargı belirtmek olanaksızdır.

3.32. Taş Mescidi

3.32.1. Konumu

Taş Mahallesi, 16 Ada, 17 parselde yer alan Taş Mescidi, aşağı şehirden Gökmeydan'a çıkan yolun batısındaki yamaca inşa edilmiştir. İçinde bulunduğu mahallenin ismiyle anılan Taş Mescidi, 16. yüzyılda Hıristiyan halktan oluşan Taş Mahallesi'nin 17. yüzyıldaki dönüşümüne dair kanıtlardan biridir.[782]

[782] Altunay, s. 34.

3.32.2. Tarihçesi

Kesin olarak ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği bilinmeyen yapının, plan özellikleri itibariyle 18. yüzyıla tarihlendiğini belirten Erken'in aksine Aynu'l Berid ve Dört Sandık mescitleriyle birebir aynı plana sahip olması ve söz konusu iki eserin de 17. yüzyıl ürünü olmaları sebebiyle Taş Mescidi'nin de 17. yüzyılda inşa edildiği düşüncesi ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkün görünmektedir.

3.32.3. Yapının Tanımı

Aşağı şehirden Gökmeydan'a doğru ilerleyen yolun batısında yamaca inşa edilen kare planlı bir harimden oluşan mescidin, doğusuna bir bölüm eklendiği ve bu bölümün mescidin hazırlık mekânı niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır (Şekil 38, Fot. 167). Güney cephenin doğu kenarındaki basık kemerli kapı açıklığıyla ulaşılan hazırlık mekânı, mescidin doğu cephesi boyunca uzanmakta ve kuzey cephedeki harim giriş kapısına geçit vermektedir (Fot. 168). Mescidin kuzey cephesinin doğu ucunda yer alan kapı açıklığıyla ulaşılan kare planlı harim, ortasında yer alan bir sütunun taşıdığı sivri kemerlere ve duvarlara oturan dört kubbeyle örtülmüştür. Kubbelere geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Güney yöndeki yarım daire formlu mihrap nişi dışa doğru taşırılmıştır. Mihrabın doğu yönündeki bir pencere açıklığı ile mescidin batı cephesindeki iki pencere açıklığı, harimin aydınlatılmasını sağlamaktadır.

3.33. Mermutlu Mescidi

3.33.1. Konumu

Taş Mahallesi, 15 Ada, 1 parselde yer alan mescit, aynı adlı köprünün yanında konumlanmıştır. Aşağı şehirden Gökmeydan'a ilerleyen yolun başından kuzeybatıya doğru devam eden sokak üzerinde yer alan mescit, Husur Nehri'nin kenarında bulunmaktadır.

3.33.2. Tarihçesi

Kuzey cephede yer alan giriş kapısı üzerindeki kitabeden Hacı Ali adlı kişi tarafından 1088/1677 tarihinde inşa edildiği anlaşılan mescidin, Bitlis'in önceleri Mermutlu Mahallesi olarak adlandırılan kesiminde bulunması sebebiyle bu isimle anıldığı düşünülmektedir (Fot. 169).[783] Mescidin güney cephesinde yer alan mihrap çıkıntısı üzerindeki bir başka kitabeden ise Muşlu Sefer'in oğlu Hacı Muhammed tarafından 1149/1736-7 tarihinde onarıldığı anlaşılmaktadır (Fot. 170).

3.33.3. Yapının Tanımı

Yapının asli özelliklerini büyük oranda yitirmesine rağmen temel seviyesindeki bazı kalıntıların orijinalliğini koruduğu düşünülmektedir. Hali hazırda dikdörtgen planlı ve düz örtülü bir harim ile bunun kuzeyindeki bir giriş mekânından oluşan mescidin dışa açılan pencereleri, Bitlis camilerinde görülen pencere açıklıklarından daha geniş olarak dikdörtgen bir forma sahiptir.[784] Mescidin güney cephesinde mihrabın dışa taşırılarak vurgulandığı ve bunun da üzerine damla motifli bir taş ile bir kitabe yerleştirildiği görülmektedir (Fot. 171). Yanından geçen yolun seviyesinden daha aşağıda kalan mescidin, nehrin kıyısındaki kayalığa inşa edildiği anlaşılmaktadır (Fot. 172).

3.34. Şeyh Üryan-i Ahlati Tekkesi

3.34.1. Konumu

Gazibey Mahallesi, 81 Ada, 25 parselde yer alan Üryan Baba Tekkesi, tarihi Aynu'l Berid Mahallesi dahilindedir. Aynu'l Berid Mahallesi'nin kuzeydoğusundaki mezarlık alanının batı ucunda yer alan tekkenin etrafında mezarlık alanının genişlemiş olabileceği değerlendirilmektedir.

[783] Kadir Pektaş, "Bitlis'teki Dini Yapılardan Örnekler", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 2, Van, 2001, (Dini Yapılar), s. 41.
[784] Pektaş, Dini Yapılar, ss. 41, 42.

3.34.2. Tarihçesi

Şeyh Üryan-ı Ahlati ya da Üryan Baba Tekkesi olarak adlandırılan yapının 19. yüzyılda Bitlis'te meşhur olan Müştak Baba'nın müridi ve halifesi Şeyh Mahmud Üryani'ye atıfla yapıldığı ve söz konusu yapıda bu kişilerin yattığına inanılmaktadır. Ancak tekkenin ilk olarak 17. yüzyılda inşa edildiğine dair vakfiye kaydı, Şeyh Üryan'ın Şeyh Mahmud'dan başka bir kişi olduğunu düşündürmektedir. Vakfiye kaydında 1081/1670 tarihinde Emir Şeref Han b. Abdal Han tarafından vakfın tescillendiği; dolayısıyla daha erken bir döneme ait olduğu görülmektedir.[785] Vakfiyesinden, Şeyh Üryan-i Ahlati adıyla ünlenen Seyyid Hüseyin b. Muhammed Seyyid Hasan'ın Nuriyye Tarikatı şeyhlerinden olduğu ve tekkenin de ona atfedildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla tekke ilk olarak 1670 yılında, Emir Şeref Han döneminde kurulmuş ve sonraki yıllarda tarikatın önde gelenleri, 19. yüzyılda olduğu gibi, Üryani lakabını kullanmışlardır.

3.34.3. Yapının Tanımı

Kare planlı bir mekân ile bunun kuzeyindeki iki bölümlü dikdörtgen mekânın birleşiminden oluşan tekke yapısına giriş doğu cephedeki kapıyla sağlanmaktadır (Fot. 173).[786] Giriş kapısıyla ulaşılan ve iki katlı bir düzenlemeye sahip hazırlık mekânı ile buna bitişik batıdaki bölümün, günümüzde türbe olarak işlevlendirilen yapıya sonradan ilave edildiği düşünülmektedir. Kuzey cephenin batı kesiminde yer alan kapı açıklığıyla ulaşılan türbenin güneyinde bir mihrap nişi ile iki yanında birer dolap nişi; doğu ve batı yönlerde de birer pencere açıklığı bulunmaktadır. Batıda bulunan ve önünden geçen yola bakan pencerenin içe doğru genişleyen büyük boyutlu bir özelliğe sahip olmasının yanında doğu yöndeki dikdörtgen pencere açıklığı sade tutulmuştur (Fot. 174). Yapının üstünü örten kubbesine, duvarlarda bulunan ve birbirini kuşatan ikişer sivri kemerin taşıdığı pandantiflerle geçilmektedir.

Yapının dış cephede oldukça sade bir özellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Türbenin yola bakan penceresinin sivri kemerli bir alınlığa sahip olması batı cepheye hareket katmış diğer cepheler ise sade tutulmuştur. Yapının 17. yüzyıldaki haliyle günümüze

[785] Tekin, ss. 178, 312.
[786] Arık, s. 69; Uluçam, s. 118.

ulaştığını düşündüren herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır. Nitekim türbe içerisindeki 1834 tarihli mezar taşından[787] türbenin 19. yüzyılda inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple 1670 yılında Şeyh Üryan-i Ahlati adına inşa edilen tekkenin sonraki yıllarda değişikliğe uğradığı ve muhtemelen yerinde yeni bir yapının yapılarak bunun da Şeyh Mahmud Üryani'ye atıfla Üryan Baba ya da Şeyh Baba adıyla günümüze ulaştığı ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkün görünmektedir.

3.35. Nuhiye Medresesi ve Türbesi

3.35.1. Konumu

Hersan Mahallesi, 262 Ada, 4 ve 21 parsellerde yer alan Nuhiye Medresesi ve Türbesi'nden günümüze sadece Nuhiye Türbesi ile etrafındaki haziresi ulaşabilmiştir. Nuhiye Türbesi ile Kurubulak Camii'nin batısında kalan ve medresenin bir bölümünü ihtiva ederek uzun yıllar polis karakolu olarak kullanılan bina, son yıllarda yıkılarak ortadan kaldırılmıştır. Bu sebeple medresenin kalan birimleri de yok olmuştur.

3.35.2. Tarihçesi

17. yüzyılın sonlarında Bitlis emiri olarak hüküm süren Nuh Han bin Abdal Han tarafından yaptırılan medresenin doğusunda yer alan türbe, üzerindeki kitabesine göre 1112/1700 tarihinde inşa edilmiştir (Fot. 175).[788] Günümüze ulaşmayan medreseye ait olduğu düşünülen birkaç kitabe kalıntısı, Saidiye Türbesi içerisinde ve haziresinde bulunmaktadır (Fot. 176). 1112/1700 tarihini içeren kitabede açıkça Nuhiye Medresesi ismi zikredilmektedir.[789] Saidiye Türbesi haziresinde tespit edilen kırık bir kitabe parçasının, daha önce Pektaş tarafından yayınlanan ancak herhangi bir tarih ibaresi içermeyen kitabenin parçası olduğu anlaşılmaktadır. Pektaş'ın yayınladığı parçada Nuhiye Medresesi'nin Nuh Han bin Abdal Han tarafından yaptırıldığını belirten Arapça ifadelere karşılık bizim tespit ettiğimiz parçada üç satır halindeki iki sütunda Osmanlıca

[787] Arık, s. 69.
[788] Arık, ss. 67, 68.
[789] Arık, s. 53.

ifadelerin bulunduğu anlaşılmaktadır.[790] Kitabenin son satırında ebcet hesabıyla tarih bilgisi içerdiği düşünülmekte ancak okunamamaktadır.

3.35.3. Yapının Tanımı

Günümüze ulaşamayan medreseye ait kalıntıları inceleyen Arık'a göre birbirine bitişik tonozlu üç odadan müteşekkil medresenin, dış cephesinde süslü pencereleri bulunmaktadır (Şekil 39). Ayırt edici tek özelliği olarak anıtsal bir taçkapının doğu köşesini andıran bir düzenlemeye sahip olduğu belirtilen medrese hakkında başka bir bilgi verilmemiştir.[791] Arık'ın çiziminden, incelemeyi yaptığı tarihte yapının sadece kuzey-güney doğrultusunda sıralanan tonoz örtülü üç mekânının kaldığı anlaşılmaktadır. Kuzeydeki hücrenin kuzeybatı köşesinde bulunan bir taçkapıya ait olması muhtemel unsurlar, yapının kuzeye doğru devam ederek oldukça büyük bir alana yayıldığını düşündürmektedir. Ancak günümüze herhangi bir kalıntının ulaşmamış olması kesin bir kanıya varmayı zorlaştırmaktadır.

Kuzey-güney yönlü dikdörtgen bir kütle üzerinde yükselen sekizgen gövdeden müteşekkil türbe, piramidal külahla örtülüdür (Fot. 177). Kuzey cephede bir giriş kapısı ile üç yönde dikdörtgen formlu pencere açıklıklarına yer verilmiştir (Fot. 178). Giriş kapısı üzerinde yer alan kitabe yapının inşa tarihini belirtmektedir (Fot. 179). Cephelerdeki geometrik süslemeli bordürlerle çevrili pencere açıklıkları ve giriş kapısı üzerinde Allah'ın isimlerinin kazıma tekniğiyle yazıldığı lentolar bulunmaktadır. Doğu ve güney cephe pencereleri üzerinde mermer malzemeli dairesel formlu bir taş üzerine Besmelenin müselsel yazı tekniğiyle yazıldığı rozetler ile yine mermer malzemeli ve Allah'ın isimlerini ihtiva eden sekizgen formlu başka bir rozet de batı cephe penceresinin üstünde konumlanmıştır. İç mekânda ikisi derin olmak üzere dört kemerin taşıdığı kubbe, mekânı örtmektedir. İç mekânın büyük oranda sade bir düzenlemeye sahip olduğu görülmektedir.[792]

---

[790] Kadir Pektaş, **Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, (Mezarlıklar), s. 300.
[791] Arık, s. 53.
[792] Arık, s. 67.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

16. YÜZYIL SONUNA KADAR BİTLİS KENTİNİN GELİŞİMİ

4.1.Bitlis'in Kuruluşu Üzerine Düşünceler

Bitlis'in, ne zaman ve kimler tarafından kurulduğunun kesin olarak bilinmediğini belirtmiştik. Ancak kent hakkındaki Büyük İskender efsanesini bir kenara bırakırsak, kuruluşuyla ilgili birkaç varsayımda bulunmak mümkündür. Bunlardan ilki, Mezopotamya'dan kuzeydoğudaki Urartu ülkesine geçit veren Bitlis Geçidi'ni güvenlik altına almak amacıyla Urartu Devleti zamanında kurulmuş olduğudur. Uruatri ve Nairi birliklerinin bölgeyi büyük oranda kontrol altına aldıktan sonra özellikle Hitit İmparatorluğu'nun yıkılması ve Orta Anadolu'nun istikrarsızlaşarak küçük beylikler halinde yönetilmeye başlanması, doğudaki daha organize bu birliklerin mutlak güç sahibi olarak ortaya çıkmasını sağlamış olmalıdır. Ancak buna karşılık güneydeki oldukça kuvvetli Yeni Asur İmparatorluğu'nun varlığı, Urartu Devleti'nin sınırlarında müstahkem garnizonlar ve casusluk merkezlerinin kurulmasını gerekli kılmıştır.[793]

Tarihçe kısmında da değindiğimiz ve Therau-Dangin'in Uaiais olduğunu belirttiği Bitlis kentinin, bu döneme ait olduğunu düşünsek bile Urartu kalesinin günümüzdeki iç kaleyle herhangi bir bağlantısı olmadığını belirtmek gerekir. II. Sargon'un seferinde sözü edilen ve oldukça müstahkem bir casusluk merkezi olduğu anlaşılan kentin, ayrıca beş kale ile 40'tan fazla köye hükmettiği belirtilmektedir.[794] Urartu kentlerinin yüksek kayalık alanlar üzerinde ve genellikle daha önce herhangi bir yapı veya kalıntının bulunmadığı yerlerde ilk defa kurulduğu bilinmektedir.[795] Güneyde Asur'un hükmettiği alanlarla Urartu ülkesi arasındaki geçitte bulunan iki nehrin çevrelediği yüksek bir kayalık alana kurulacak herhangi bir yapının oldukça korunaklı bir özelliğe sahip olması ve üzerine kurulduğu kayalığın tabanından kaleye geçit veren oyma bir tünel yapısının bulunması Urartu devrinde Bitlis'te bir yerleşim kurulduğu düşüncesini ihtiyatlı bir değerlendirmeyle de olsa mümkün kılmaktadır. Bitlis'in, yaklaşık 20 km doğusunda

[793] Konyar, ss. 21 – 25; Köroğlu, ss. 1-35; Salvini, ss. 50-73.
[794] Thureau-Dangin, s. 47.
[795] Çilingiroğlu, ss. 251 – 255.

bulunan ilçesi Tatvan'da yer alan liman niteliğindeki Urartu yapısı bu düşünceyi desteklese de günümüze kadar yapılan kazı ve araştırmalarda Bitlis kentinde söz konusu döneme ait herhangi bir buluntuya rastlanmadığını belirtmek gerekir. Bu anlamda, Bitlis'te kesin olarak bir Urartu yapılaşmasının bulunduğunu söylemek fiziksel kanıtların noksanlığı sebebiyle şu aşamada mümkün değildir.

Kentin MÖ 551'de Med İmparatorluğu'na son veren Büyük Cyrus'un Pers İmparatorluğu'nu kurması ve bağlı krallıkları kontrol altına almaya çalışması sırasında Armenia Krallığı'nın direnişi döneminde kurulduğu fikri bir başka varsayım olarak karşımıza çıkmaktadır. Xenophon'un Cyropaedia adlı eserinde Armenia Kralı'nın, İmparator Cyrus'un düşmanı Cyaxares'le ittifak halinde olduğu ve itaatini bildirmesi için Cyrus'un huzuruna çağrılmasına rağmen savunma durumuna geçtiği belirtilmektedir. Bunun üzerine İmparatorluk ordusu Armenia üzerine sefere çıkmıştır.[796] Armenia Kralı'nın oğlu Tigran'ın, İmparator Cyrus'un huzuruna gelerek babasının mahkemesine katılması sırasında Cyrus'la geçen diyaloglarda Med İmparatorluğu'na bağlı olarak vergi ödeyen Armenia'nın, yeni imparatora neden ödemeyi gerçekleştirmediği ve isyan ettiği üzerine konuşmalar bulunmaktadır.[797] Burada dikkatimizi çeken husus ise imparatorluk güçlerine karşı Armenia'da yeni kaleler kurulduğuna dair bilgilerdir. Armenia sınırlarında yeni kalelerin inşa edildiği bu dönemde Med İmparatorluğu'na bağlılığın devam ettiği, Astyages'in oğlu Cyaxares ile ittifak halinde Cyrus'a karşı savaşılmasından anlaşılmaktadır.

Armenia Kralı'nın, oğlu Tigran'ın Cyrus ile anlaşmasıyla hayatının bağışlandığı ve Armenia ordularının Tigran'ın öncülüğünde Cyrus'un İmparatorluk Ordusu'na katıldığı anlaşılmaktadır. Bu aşamadan sonra Chaldea üzerine gidilerek Armenia ve Chaldea arasında barış sağlanmıştır. Barışı korumak adına da Armenia ve Chaldea arasında Cyrus'un emriyle yeni kalelerin kurulması sağlanmıştır.[798] Var olan bu bilgilere karşın Urartu devri gibi Med ve Pers İmparatorlukları devrinin de Bitlis özelinde araştırılmaya muhtaç olduğu açıktır. Bugüne kadar yapılan araştırmalarda Med ve Pers dönemlerine ait fiziksel verilerin varlığı kanıtlanmış değildir.

[796] Xenophon, Cyropaedia, ss. 217 – 221.
[797] Xenophon, Cyropaedia, ss. 221 – 223.
[798] Xenophon, Cyropaedia, ss. 249 – 267.

Milattan önce 401 yılında Pers İmparatoru II. Artaxerxes'e karşı isyan eden kardeşi Genç Cyrus'un safında yer alan Ksenophon ve Helen ordusunun, imparatorun galip gelmesiyle geri dönüşünü anlatan "Anabasis" eserinde, Kardukhia ve Armenia bölgelerinden söz edildiği tarihçe bölümünde detaylı olarak anlatılmıştı. Burada oldukça zorlu bir yürüyüş gerçekleştiren Helen ordusunun kanaatimizce Bitlis Geçidi olduğunu düşündüğümüz bölgedeki mücadelelerinde herhangi bir kaleden söz edilmemesi dikkat çekicidir. Geçidin sonunda varılan bölgede bir saray yapısından söz eden Ksenophon, bunun ardından kayadan oyulmuş ve tamamı yeraltında bulunan konutlardan oluşan köylerin bulunduğu bir mıntıkaya vardıklarını belirtmektedir.[799] Bitlis Geçidi'ni takiben ulaşılan Rahva Ovası içerisinde, Osmanlı dönemi yapısı olan Hüsrev Paşa kervansarayının güneyinde, dağın yamaçlarında tamamen yeraltında bulunan ve kayaya oyulmuş yerleşimlere rastlanmaktadır. Aynı tür yerleşim izleri Tatvan ilçesinde ve Ahlat'a doğru günümüzde Sorgun Askeri Kışlası'nın bulunduğu alanda ve doğusunda kısmen gölün içerisinde kalmış vaziyette karşımıza çıkmaktadır. Bu veriler ışığında sözü edilen yürüyüşle, Bitlis Geçidi'nden kuzeydoğuya doğru devam edilerek Rahva Ovası'na ulaşıldığı kanaati oluşmaktadır. Ovaya ulaşılmadan önce sözü edilen yönetici sarayının bulunduğu bölgenin, günümüz Bitlis kentinin kurulduğu alan olması mümkün görünse de fiziksel verilerin bunu kanıtlaması mümkün görünmemektedir.

Helen ordusunun dönüşünden yaklaşık 70 yıl sonra Makedonya Kralı Büyük İskender'in, Anadolu'nun batısını ve Mısır'ı kontrol altına alarak doğuya yöneldiği ve Gaugamela Savaşı'yla Pers İmparatorluğu'na son verdiği bilinmektedir. Bitlis kentinin, bu seferler sırasında İskender'in bir komutanı tarafından kurulduğuna dair efsaneleşmiş anlatılar, hem İskender'in Bitlis'e geldiğini kanıtlayan verilerin bulunmaması hem de döneme ait fiziksel verilerin yetersizliğinden dolayı mümkün görünmemektedir. Ancak Pers İmparator'u Darius ve müttefiklerinin, Büyük İskender'e karşı birtakım girişimlerde bulundukları düşünülürse, İskender'in Mezopotamya üzerinden Bitlis Geçidi'ni kullanarak gerçekleştireceği seferi önlemek üzere bu noktada bir kale kurulmuş olması ihtimal dahilindedir. Yörede anlatılan efsanede, Bitlis Kalesi'nin Büyük İskender değil de Darius ve Armenia'yı korumak adına inşa edilmesi, Helen ordusuna karşı savunmaya

[799] Ksenophon, s. 122.

yönelik girişimleri desteklemektedir. Ancak nihayetinde bu düşünceyi destekleyecek fiziksel kanıtların olmamasının yanı sıra İskender'in buraya uğradığına dair herhangi bir delil de bulunmamaktadır.

Milattan önce 321 yılında İskender İmparatorluğu'nun satraplar arasında paylaştırılması sırasında Armenia'nın bu satraplıklar arasında bulunmadığı; MÖ 317 yılındaki kayıtlarda ise Orontas tarafından yönetilen bir satraplık olduğu görülmektedir (Şekil 1).[800] Ancak MÖ 228 yılına kadar hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan Armenia bölgesinde Kral II. Seleucos'a isyan eden Antiochus Hierax'ın, sikkelerinde kral unvanı taşıyan Armenialı Arsabes'e sığındığı görülmektedir.[801] MÖ 317'den sonraki bir tarihte Armenia Krallığı'nın Selevkoslardan ayrılarak bağımsızlığını kazandığı düşünülürse, bölgenin güneybatısını kontrol altında bulunduran Selevkoslara karşı Armenia Krallığı'nın sınırlarında müstahkem yapıların bulundurulması gerekmektedir. Bu anlamda Bitlis'te bir kale kurulması Mezopotamya'dan gelecek saldırılara karşı Armenia'nın korunmasını güçlendirecektir. Ancak Armenia sınırlarının bu dönemde kesin olarak bilinmemesi bir kanıya varmayı zorlaştırmaktadır.

Tarihçe bölümünde ayrıntılı olarak anlattığımız bu dönemde, fiziksel verilerin bulunmamasına rağmen Bitlis'te korunaklı bir savunma yapısının bulunması oldukça kuvvetli bir ihtimaldir. MÖ 95 yılına kadar bölgeye hükmettiği anlaşılan Armenia Krallığı'nın doğuda yükselişe geçen Parth egemenliği tarafından istilaya uğraması ve Armenia Kralı'nın ölümüyle Parth sarayında esir bulunan II. Tigran'ın Armenia tahtına geçerek her yönden ülkenin topraklarını genişletmesiyle yeni bir dönemin kapıları aralanmıştır. Birçok imar faaliyetinin görüldüğü dönemde Roma ve Parthlara karşı savunma pozisyonunda olan II. Tigran, Roma generali Lucullus tarafından Tigranocerta'da yenilgiye uğratılmış ve Armenia içlerine çekilmiştir. Bitlis'e çok yakın bir konumda bulunan bu bölgeden gelecek saldırılara karşı savunmayı sağlayacak bir kale ya da garnizonun kurulması veya güçlendirilmesi gerektiği muhakkaktır.

Milattan sonra 59 yılından itibaren Bitlis çevresinde Roma'nın hareketlerinin arttığı görülmektedir. Armenia'nın başkenti Artaxata'yı ele geçiren Roma ordusu buradan

[800] Grousset, s.77; Diodorus, s. 293.
[801] Polyaenus, s. 178; Grousset, s. 78; Toumanoff, s. 281.

güneye doğru Tigranocerta'ya ulaşmak amacıyla zorlu Bitlis Geçidi'ni kullanmıştır.[802] 3. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Roma ve Parthlar arasında mücadele sahası olan Armenia bölgesinin Parthların elinde bulunan Adiabene bölgesinden gelecek saldırılara karşı korunmak amacıyla Bitlis Geçidi'nde savunmaya yönelik düzenlemeler yapılması kaçınılmazdır. Bu anlamda Bitlis'te bir kalenin bulunuyor olması mümkündür.

224 yılından sonra Sasani Devleti olarak anılmaya başlayan Parth İmparatorluğu, Roma ile mücadelesine devam etmiş ve mücadelenin büyük kısmı Armenia toprakları üzerinde gerçekleşmiştir.[803] 297 yılında Roma ve Sasaniler arasında imzalanan Nisibis anlaşmasına istinaden Bitlis'in de içerisinde bulunduğu Sophene, Arzenene, Moxoene, Karduene ve Zabdikene bölgeleri Roma'ya bırakılmıştır.[804] Moxoene (Bahçesaray) ve Arzenene (Garzan) bölgeleri arasında geçişi sağlayan Bitlis Geçidi ve Bitlis kentinin bulunduğu alanın, bu dönemde Sasani ve Roma arasında el değiştirdiği anlaşılmaktadır (Şekil 2). Armenia'nın parçası olmalarına karşın bu bölgelerin Sasaniler tarafından zapt edilmiş olması, özellikle Bitlis Geçidi'nin Mezopotamya'ya geçişi sağlayan yegâne geçit olması niteliğinden kaynaklanmaktadır.

Nisibis Anlaşması'yla 330 yılına kadar Sasani ve Roma arasında süren barış döneminde Armenia Kralı olarak hükmeden III. Tiridates'in, Armenia'nın Hıristiyanlık dinine geçişte öncü olduğu kabul edilmektedir.[805] Bu Hıristiyanlaşma sürecinde, Armenia'nın kuzeyine göre güney bölümünü oluşturan Daron, Arzenene ve Vaspurakan'da paganizme yatkınlığın daha fazla olduğu ve bu sayede dindaşları Sasani Devleti'yle ortak hareket ettikleri görülmektedir. Hıristiyanlaşma hareketleri sırasında Armenia Kralı tarafından uygulanan baskı politikası, kralın bir komplo sonucunda öldürülmesine kadar varmıştır.[806] Kral III. Tiridates'in ölümüyle Bitlis'in güneybatısında yer alan Arzenene bölgesi yöneticisi Bagur, bağımsızlığını ilan ederek Sasani Kralı'yla iş birliği yapmıştır.[807] Bitlis ve çevresinin de bu dönemde benzer baskılar yaşadığı muhakkaktır. Ancak söz konusu dönemde Bitlis'i ya da kalesini anımsatacak herhangi bir veri bulunmamaktadır.

[802] Tacitus, s. 28.
[803] Payaslian, s. 33; Grousset, s. 112.
[804] Marcellinus, s. 340; Eutropius, s. 92; Grousset, s. 112.
[805] Drasxanakertc'i, ss. 81, 82; Grousset, s. 118.
[806] Agathange, s. 194.
[807] Grousset, s. 124.

1. yüzyıl ile 4. yüzyıllar arasında tamamlandığı düşünülen "Tabula Peutingeriana" adlı atlasta; Roma'nın güzergahları ve ulaştığı alanlar ile önemli kentler, kaleler ve sıcak su kaynaklarını gösteren duraklar Roma mili kullanılarak gösterilmektedir.[808] Atlas'ta, Tigranocerta'dan doğuya doğru devam eden yolun iki durak sonra "Cymiza" adlı yerleşime ulaşması ve devamında "Dyzana" ve "Vestana" adlı yerleşimlerin bulunması "Cymiza" adlı yerleşimin günümüz Bitlis'ine denk geldiğini düşündürmektedir (Şekil 3).[809] Nitekim günümüzde Bitlis'in mahallelerinden biri olan "Kömüs" adlı kısmın bu dönemden kalan isimlendirmeyi devam ettirdiği değerlendirilmektedir. Ancak Bitlis'i çağrıştıran herhangi bir isimlendirmeye rastlanmamaktadır.

4. yüzyılda Armenia'da görülen dini dönüşümün Bitlis ve çevresine yansıması, şimdiye kadar anlattığımız şekilde sürekli bir mücadele alanı olması durumunu değiştirmemiştir. Nitekim Van Gölü'nün güneyinde meskûn olan Rşdunik sülalesi, Armenia Krallığı adına Arzenene bölgesi ile Bitlis ve çevresini ele geçirmiştir. Ardından 363'te Roma ordusuyla birlikte Moxoene ve Corduene üzerine gidilmiş ancak İmparator Julianus'un ölümüyle yeni imparator Jovianus iki bölgeye ek olarak Arzenene, Rehimene ve Zabdikene bölgelerini de Sasanilere bırakmak zorunda kalmıştır.[810] Roma'nın Armenia'yı terk etmesi anlamına gelen bu anlaşmayla Sasani hakimiyetinin Bitlis'te tesis edildiği anlaşılmaktadır.

387 yılında Bizans ve Sasani arasında varılan Erzincan Anlaşması'yla Armenia, iki devlet arasında bölünmüş ve doğuda çok daha büyük bir alanı kaplayan kısım Sasani hükmüne geçmiştir. Persarmenia olarak adlandırılan bu bölge içerisinde kaldığı anlaşılan Bitlis ve çevresinde Armenialı yöneticilerin 450 yılındaki isyanı neticesinde Sasaniler'in ölümsüzler ordusuna karşı direniş gösterilse de Armenia'nın istila edilmesiyle Khaldi dağlarına çekilmek zorunda kalınmıştır.[811]

4. yüzyıldan başlayarak Bitlis bölgesinin gerek Roma ve Bizans gerekse Sasani hakimiyetleri sırasında Armenialı Rşdunik sülalesi tarafından yönetildiği görülmektedir. Bitlis'te var olan iç kalenin de ilk olarak bu dönemde inşa edilmiş olması muhtemeldir.

---

[808] Atlas'ın dijitale aktarılmış ve günümüz uydu haritaları üzerine işlenmiş hali için bkz: https://omnesviae.org/# (21.12.2022)
[809] M. Roaf, vd., 'Cymiza/*Balaleisa/'Balouos': a Pleiades place resource', **Pleiades: A Gazetteer of Past Places**, 2022 <https://pleiades.stoa.org/places/874438> [21.12.2022]
[810] Marcellinus, s. 533.
[811] P'arpec'i, s. 93; De Morgan, s. 135; Grousset, ss. 190, 199.

Nitekim Rşdunik Hanedanlığı'nın 4. yüzyılın başından beri bölgeyi hükmünde bulundurması ve 7. yüzyılda İslam Halifeliği'ne bağlı olan Armenia yöneticisi Theodor Rşdunik'in, Bitlis (Bales)'te bir kalesine atıfta bulunulması söz konusu kalenin 4. Yüzyılda var olduğunu düşündürmektedir.[812] Ayrıca 1836'da Bitlis'i ziyaret eden Seyyah Shiel'in Bitlis'in kuruluşu ile ilgili yaşlı bir Bitlislinin kentin kuruluşuna dair Müslümanların gelişinden 300 yıl öncesine ait bir kitabenin bulunduğuna dair ifadesi de bu düşünceye katkı sağlamaktadır.[813]

Bitlis'te bir kalenin bulunduğuna dair en erken ifade, Şiraklı Ananias'ın 7. yüzyılın başlarına ait olduğu düşünülen coğrafya eserinde geçen ifadelerden[814] ve Bizans İmparatoru'nun gönderdiği Armenialı liderlerin, Theodor Rşdunik tarafından 653 yılında Bitlis'te hapsedilmelerinden anlaşılmaktadır.[815] Ancak kalenin günümüzdeki şekliyle mi yoksa daha küçük bir formda mı olduğu bilinmemektedir. Bu konuda yapılan araştırmalar da yetersiz olduğundan şu aşamada daha fazla görüş belirtmek mümkün değildir.

4.2.Erken İslam Devri Bitlis Kenti Üzerine Düşünceler

Bitlis'ten bahseden bir diğer kaynak 10. yüzyıl Ermeni müverrihlerinden Tovma Ardzruni'nin, Ardzruni Hanedanlığı üzerine yazdığı eseridir. 9. yüzyılın ortasında Bitlis ve çevresinde gerçekleşen olayları ayrıntılarıyla anlatan eserde, Bitlis'in bir "şahastan" olduğu belirtilmektedir. Arap Halifeliği adına Daron mıntıkasındaki vergileri toplamak üzere görevlendirilen Arzenene ve çevresinin hâkimi Musa ibn Zurarah'ın Daron'da direnişle karşılaşması sonrasında Bitlis'e çekildiği aktarılmaktadır.[816] Anlatımlardan Bitlis'in Arzenene yöneticisinin hükmünde ve bir harekât merkezi olarak işlevlendirildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu dönemde kentin iç kalesinden ziyade bir dış kalesinin olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Şeref Han'ın Şerefname'de sözünü ettiği, Müslümanların fethi sırasında kiliseden camiye dönüştürülen Kızıl Mescit'in

[812] Sebeos, s. 135.
[813] J. Shiel, "Notes on a Journey from Tabríz, Through Kurdistán, via Vân, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimániyeh, in July and August, 1836", **Journal of the Royal Geographical Society of London**, Volume 8, Blackwell Publishing, London, 1838, s. 73.
[814] Robert H. Hewsen (Ed.), **The Geography of Ananias of Sirak**, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1992, ss. 63, 166.
[815] Sebeos, s. 135.
[816] Artsruni, ss. 176, 177; Grousset, ss. 338, 339.

konumu düşünüldüğünde, iç kale dışında yerleşimin bulunuyor olması muhtemeldir.[817] Ancak bu bilgiye ihtiyatlı yaklaşmakta yarar vardır.

Daron ve çevresi ile Sanasun (Sason) mıntıkasına kadar olan bölgenin 8. yüzyılın başlarında Rşdunik sülalesinden Bagraduni sülalesine geçmesiyle Bitlis'in de Arzen bölgesiyle birlikte Müslüman emirlerin hükmüne geçtiği düşünülmektedir. Nitekim 732'de bölgeye gelen Müslüman emiri Muhammed bin Mervan'ın Armenia'ya Aşod Bagraduni'yi atamasından sonra Bagraduni sülalesine karşı birtakım ayaklanmalar başlamıştır. Bu ayaklanmalar sonrasında Rşdunik sülalesinin hükmünde olan Daron ve Sanasun mıntıkalarının Bagraduniler tarafından ele geçirildiği anlaşılmaktadır.[818]

Bitlis'in 8. yüzyılın başlarından itibaren Müslüman emirlerin harekât merkezi olduğu ve burada emirlere bağlı kişilerin kaldığı düşünülmektedir. 850'lerde şahastan olarak nitelendirilmesi de bu savı desteklemektedir. Müslümanların Bitlis'te hakimiyet kurdukları bu dönemde kentin durumuyla ilgili fikir yürütmek oldukça zordur. Ancak şehirde en azından bir caminin bulunuyor olması muhtemeldir. 928 yılında Bizans İmparatoru'nun büyük bir orduyla Armenia'ya girdiği; Ahlat ve Bitlis'teki camilerin minberlerine haç diktiği aktarılmaktadır.[819] Bitlis'teki caminin günümüzde Ulu Cami olarak bilinen ve 1150 yılında Emir Ebu'n-Nezir Muhammed el-Muzaffer b. Rüstem tarafından yenilenen caminin yerinde bulunduğu düşünülmektedir.[820] Bitlis'teki en eski cami olarak nitelenen yapının belirtilen tarihte yenilenmiş olması, orijinal caminin nasıl göründüğünü anlamamızı engellemektedir.

Günümüzde surları büyük oranda ayakta duran ancak çeşitli onarımlar geçirdiği anlaşılan iç kalenin, inşasından itibaren yalnızca bir girişe sahip olduğu düşünülmektedir. Hali hazırda var olan bu girişin de kalenin güney yönünde oldukça korunaklı bir düzenlemeye sahip olduğu görülmektedir. Kale kapısına ulaşan yolun dolambaçlı bir hattı takip ederek yükseldiği ve yüksek surların altındaki günümüzde yıkıldığı anlaşılan kapı kuruluşuyla giriş sağlanmaktadır. Kapıya uzanan yol üzerinde ikinci ya da üçüncü bir savunma düzeneğinin bulunduğunu düşündüren fiziksel bir unsur bulunmasa da girişi

[817] Şeref Han, s. 398.
[818] Laurent, s. 93; Grousset, s. 306.
[819] İbnü'l Esir, Cilt 8, s. 166.
[820] 928'de minberine haç dikilen caminin Bitlis Ulu Cami'nin yerinde bulunduğunu savunan yayın için Bkz: Şen, İki Kitabe, ss. 147-156.

tahkim etmek amacıyla ikinci bir surun var olması mümkündür. Ancak bu düzenlemenin de dış kale surlarının inşa edilmesiyle içerideki kısıtlı alandan faydalanmak amacıyla kaldırılmış olması ihtimal dahilindedir.

Kentin bu dönemde surla çevrili olup olmadığı kesin olmamakla birlikte caminin ve kentleşme bölümünde anlattığımız İslam şehirlerinde ticaretin büyük önemde olması anlayışına istinaden, camiyle birlikte ticari faaliyetlerin yürütüldüğü yapı topluluklarını içeren alanın korunması amacıyla surla çevrilmiş olması mümkündür. Gerek Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ndeki anlatımlardan gerekse ileride de anlatacağımız Matrakçı Nasuh'un Bitlis Minyatürü'nde göründüğü şekliyle dış kalenin kuzeyde ve güneyde birer kapıyla dışarı açıldığı anlaşılmaktadır.

Güneydeki "Sur Kapısı" adıyla anılan giriş kapısının, iki nehrin kavuştuğu noktada yine iç kaledeki düzenlemeye benzer, birbirini kuşatan ve dirsekler yaparak devam eden bir kuruluşa sahip olduğu düşünülmektedir.[821] Bu yönde aşağı şehre geçit veren iki köprü bulunmaktadır. Şerefiye Külliyesi'ne geçişi sağlayan Şerefiye Köprüsü külliye ile aynı tarihlerde yani 16. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olmalıdır. Hacı Begiye Köprüsü'nün ise aynı adla anılan külliye gibi 15. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olması bu yönde daha erken dönemlere ait bir köprünün varlığını mecbur kılmaktadır. Hacı Begiye Köprüsü'nün daha eski bir köprü olabileceği düşüncesine karşılık bunların dışında başka bir köprünün bu yönde bulunması da olasıdır.

Kuzeyde "Van Kapısı" olarak adlandırılan ikinci kapının da Ulu Cami'nin kuzeyinde, iç kalenin doğu kenarına bitiştiği varsayılmaktadır.[822] Bu noktanın kesin olarak tespit edilmesi günümüzde yeterince verinin bulunmaması sebebiyle mümkün olmasa da iki ihtimalin daha ağır bastığı düşünülmektedir. Kale altında, Hüsrev Paşa Hamamı'nın karşı kıyısında iç kaleye geçit veren tünel girişinin, aslında surun başlangıç noktası olduğu düşüncesi ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkün görünmektedir. Tünel girişinin üstünde bulunan yapı kalıntısının bir burç olarak işlevlendirilmiş olması ve dış kale suruna iç kaleden asker sevk edilmesinin savunmaya yönelik bir tasarruf olarak değerlendirilmesi de bu kanıyı desteklemektedir. Ancak bu noktadan güneye devam eden dar bir alana sahip bu kısımda, yalnızca iki sıra dükkânın boylu boyunca devam

[821] Tekin, s. 88.
[822] Tekin, s. 87.

edebileceği görülmektedir. Dış surun bu noktadan başlamasının söz konusu alandaki dükkân sıralarını korumaktan ziyade iç kaleye ulaşan tünelin varlığı sayesinde asker ve mühimmat sevkiyatının kolaylaşacağı ve nehir kenarında kalan yapıların dış duvarlarının sur sistemine dahil edilmesiyle zaten nehrin sağlamış olduğu korumaya ek olarak savunmanın artırılmasının sağlanacağı düşünülmektedir. İç kale surlarının oldukça yüksek bir noktaya ulaştığı bu alandan herhangi bir tehlikenin gelemeyeceği düşünüldüğünde dış surun bu noktada konumlanmasının güçlü bir dayanağının olmadığı anlaşılmaktadır.

Dış kale surunun kuzeydoğuda bitiştiği bir diğer nokta ise iç kalenin doğu yüzünde oldukça vurgulu bir düzenlemeye sahip çokgen burç olmalıdır. Mumhane Köprüsü olarak adlandırılan köprünün hemen karşısına denk gelen bu alanda, eski bir fotoğrafta iç kale suruna bitişen bir duvar kalıntısı görülmekte ve bu da bizde dış sur olabileceği düşüncesini oluşturmaktadır. Bir önceki noktanın oldukça dar bir alana sahip olmasına karşılık, kale altında geniş bir alanın başladığı bu noktaya dış surun birleştirilmiş olması daha olasıdır. Buradan sur içine devam eden iki yoldan ilki iç kale surlarını takiben günümüzde eski belediye binası önünden iç kale girişine uzanmaktayken ikinci yol ise nehir hattını takip eden dış surlar boyunca ilerleyerek Ulu Cami'ye ve hanlardan müteşekkil ticaret alanına yönelmektedir. Van Kapısı'ndan Ulu Cami'ye kadar olan alanda da iki sıra halinde dükkanlardan oluşan bir arasta ve bunların ardında da konutlardan müteşekkil yapıların bulunması mümkündür.

Erken İslami Dönem'de Bitlis'te yönetim merkezi olarak iç kalenin kullanıldığı ve emirlerle askerlerin bu alanda ikamet ettiği; aşağı şehirde ise cami ve ticari yapıların surla çevrilmesinin yanı sıra büyük ihtimalle Müslüman halkın yaşadığı konutların da bu alan içerisinde bulunduğu düşünülmektedir. Sur dışındaki, güneydoğuda Avul Meydan ve kuzeydeki Kömüs mıntıkalarının da gayrimüslim halkın yaşadığı konutlardan müteşekkil küçük mahallerin bulunması kanaatimizce yanlış olmayacaktır. Ancak tamamen sur dışında olmamakla birlikte ticarete ve üretime katılan özellikle üst sınıf mensuplarının da sur içerisinde meskûn olması ihtimal dahilindedir. Her halükârda şu aşamada varsayımdan öteye gitmekten başka şansımız bulunmamaktadır. Aşağı şehirdeki yerleşimin kazı çalışmalarıyla ortaya çıkarılacak katmanlarındaki döneme ait

buluntularının, konu hakkındaki bilgilerimizi artırmanın yegâne yolu olduğu muhakkaktır.

4.3. 11. Yüzyılda Bitlis Kenti (Mervani Devleti Dönemi)

Genel olarak 985 yılından itibaren başlatılan Mervani Devleti devri, tarihçe bölümünde ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Bu dönemde Bitlis'in Bad b. Dostik tarafından ilk ele geçirilen yerlerden biri olduğu düşünülmektedir. Kentin güneyindeki mıntıkada güçlenen ve Erciş ile Malazgirt bölgesini ele geçirdikten sonra Bitlis ve Erzen mıntıkalarını da hakimiyet sahasına katarak Diyarbakır ve çevresine yönelen Emir Bad, Musul üzerinde seferdeyken vuku bulan savaşta ölmüştür.[823] Bad'ın ölümünden sonra yönetimi ele geçiren yeğen Ebu Ali Hasan b. Mervan'ın adıyla anılan Mervani Devleti, yaklaşık yüz yıllık bir süre boyunca bölgeye hükmetmiştir.[824]

Bitlis'in, 382/992-993 yılında Erciş, Malazgirt ve Ahlat'ın Bizanslılar tarafından ele geçirilmesi sırasında Mervani Hükümdarı Ebu Ali b. Mervan tarafından harekât merkezi olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Bizans ile Mervaniler arasında varılan anlaşma neticesinde on yıllık barış sağlanmış ve Bizans'ın ele geçirdiği bölgeler geri alınmıştır.[825] 998 yılında Gürcü David'in Ahlat'ı kuşatması sırasında Mervani hükümdarı Ebu Mansur Said ve Revvadi emiri Memlan Ahlat üzerine yürümüştür.[826] Mervani emirinin yine Bitlis'i bir harekât merkezi olarak kullanması mümkündür.

Bitlis'in Mervani döneminde, sınırlarda yaşanan baskınlara ve kuşatmalara karşı koymak amacıyla bir harekât merkezi olarak işlevlendirilmesinin yanında ticari olarak da gelişen bir kent olduğu, 1046 yılında Bitlis'ten geçen Nasır Hüsrev'in eserinden anlaşılmaktadır. Ahlat'tan sonra Ribatiye adlı yerden Bitlis'e yönelen seyyah, kış şartlarından dolayı yoğun kar yağışında yolcuların kaybolmamaları için yolların ahşap direklerle işaretlendiğini belirtmektedir. Bitlis'te bal ticaretinin yapıldığını aktaran seyyah ayrıca kentin güneyindeki Kefendir Kalesi'ne de atıfta bulunmaktadır.[827] Bitlis'in güney yönünden gelen saldırılara karşı bir öncü karakol niteliğinde olan Kefendir Kalesi

[823] İbnü'l Esir, ss. 64, 65; İbnü'l Ezrak, ss. 74, 75; Ripper, s. 163.
[824] İbnü'l Esir, Cilt 9, s. 82.
[825] İbnü'l Esir, Cilt 9, s. 82; İbnü'l Ezrak, s. 77; Bar Hebraeus, s. 178; Ripper, s. 172.
[826] Ripper, s. 173.
[827] Xosro, s. 48, 49.

ile Rahva Ovası'ndaki yolların güvenliğini sağlamaya yönelik tasarruflar, Mervani hükümdarı Nasruddevle Ebu'n-Nasr Ahmed b. Mervan dönemindeki ticari faaliyetlerin zenginliğini göstermesi açısından önemlidir.

Bitlis'in, bir ticaret merkezi olma yolunda önemli atılımlar yaptığı Mervani devrinde Azerbaycan ve İran mıntıkaları ile Mezopotamya ve Mısır'ı birbirine bağlayan önemli bir kavşak noktası olduğu anlaşılmaktadır. Bu devirde kentin sur dışında da gelişme göstermesi muhtemeldir. Ancak bu tarihsel kayıtların dışında elimizde fiziksel bir kanıt bulunmamaktadır. Mervani devrine ait belgelenmiş bir yapı ya da mezar taşına ise henüz rastlanmamıştır. Ancak kitabesine göre 1150 yılında yenilendiği anlaşılan Ulu Cami'nin yerinde Müslüman emirlikleri döneminde inşa edilen caminin bulunuyor olması muhtemeldir. Mervani devrinde de kullanılmaya devam eden yapının bu devirde herhangi bir onarım ya da yenileme işlemine tabi olup olmadığı ya da caminin Mervani dönemi eseri olması gibi ihtimallerin de bulunmasına karşılık teyit edecek verilerin bulunmayışı daha fazla fikir beyan etmemizi engellemektedir.

4.4. 12. Yüzyılda Bitlis Kenti (Dilmaçoğlu Beyliği Dönemi)

Tarihçe kısmında ayrıntılarıyla anlattığımız şekilde 11. yüzyılın sonlarına doğru Selçuklu kumandanlarından Dilmaçoğlu Mehmed Bey hükmüne geçen Bitlis ve Erzen mıntıkalarının bu dönemdeki imar faaliyetleriyle ilgili yeterince veri bulunmamaktadır. Ancak Bitlis'teki Selçuklu dönemi özelliği gösteren bazı örneklerin plan tiplerinden yola çıkarak birtakım fikirler beyan etmek mümkündür (Şekil 5).

Kentte hali hazırda en eski tarihli yapı olan Ulu Cami'nin giriş kapısının sağındaki kitabesinden 1150 yılında yenilendiği anlaşılmaktadır. Daha önce sözünü ettiğimiz ilk Müslüman emirlikleri devrinde inşa edilen caminin yerine muhtemelen bu caminin yapıldığı ve bunun da Dilmaçoğlu Beyliği devrine rastladığı anlaşılmaktadır. Ulu Cami kitabesinde adı geçen ve Dilmaçoğlu hükümdarı Fahreddin Devletşah'a tabi olarak Bitlis'i yönettiği düşünülen Ebu'n-Nezir Muhammed el-Muzaffer b. Rüstem (Rüstem kısmı şaibelidir) hakkında yeterince bilgimiz bulunmamaktadır.[828]

[828] Ulu Cami kitabesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz: Şen, İki Kitabe, s. 147 – 156.

Bitlis'te sonraki yüzyıllarda inşa edilen bazı eserlerin Selçuklu dönemi özelliği göstermelerine rağmen Şerefiye Külliyesi'nin güneyinde ve Alemdar Sokak üzerinde bulunan Hazo Hanı'nın 12. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir. Yanında bulunan Hatuniye Köprüsü'yle birlikte inşa edildiği anlaşılan yapı aynı zamanda Hatuniye Hanı olarak da isimlendirilmektedir. 17. yüzyılda yenilenen yapının kitabesinde Emir Abdal Han'ın hayırsever bir ceddi olan hatun tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Yapının Hatuniye Hanı olarak isimlendirilmesinin sebebi bu onarım olabilir. Ancak kanaatimizce yapının ilk banisi Ahlatşah Emiri II. Sökmen'in hanımı ve Saltuklu Emiri II. İzzeddin Saltuk'un kızı olan Şahbanu Hatun olmalıdır.[829]

İbnü'l Ezrak, 1147 yılında hacca gitmek üzere Hasankeyf'e geldiği sırada Ahlat hâkimi tarafından gidişinin engellenmesi talimatıyla Ahlat'a döndürülen hatunun, 1164 yılında Artuklular'ın Hasankeyf Emiri Fahreddin Karaaslan'ın kızı ile Mardin Emiri Kutbeddin İlgazi'nin evlilik törenleri için Meyyafarikin'e geldiğini belirtmektedir. Düğün dönüşü, Bitlis geçidinden geçerek Ahlat'a ulaştığını belirttiği hatunun, Mescid-i Üveys'ten (günümüzde Veysel Karani ve Ziyaret olarak anılan Siirt'e bağlı ilçe) Bitlis'e kadar dokuz köprü ile Deliklitaş'a kadar yol ve burada bir tünel yaptırdığını ve hemen yanında da bir han inşa ettirdiğini aktarmaktadır.[830] Deliklitaş'ın yakınındaki bu hanın yanı sıra Bitlis merkezinde yer alan Hazo Hanı'nın da gerek plan ve kuruluşu itibariyle gerek isimlendirmesiyle Ahlat hatununun eseri olması muhtemeldir. Abdal Han'ın 17. yüzyıla ait onarım kitabesi dışında oldukça silik bir vaziyette ve kitabe olduğu anlaşılmayacak derecede tahrip olmuş asıl kitabe, hanın girişinin sol tarafında, iki pencere arasında yer almaktadır. Zorlukla seçilebilen hatlardan üç satırlık olduğu anlaşılan kitabenin okunamayacak derecede aşınmış olması tarihlendirmeyle ilgili kesin bir yargıya varmayı zorlaştırmaktadır.

Hazo Hanı'nın 100 m batısında ve yine Alemdar Sokak üzerinde yer alan Hatibiye Medresesi, orijinalinde eyvanlı ve kapalı avlulu plan tipini yansıttığını düşündüğümüz haliyle Selçuklu medreselerinin tipik özelliklerini yansıtmaktadır. Sonraki dönemlerde bazı değişiklikler geçirmesine rağmen mevcut plan üzerinden simetrik bir aks gözlendiğinde orijinalinin tek ya da üç eyvanlı ve kapalı avlulu bir özellik gösteriyor

[829] Abdülkerim Özaydın, "Saltuklular", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 36, İstanbul, 2009, s. 54.
[830] İbnü'l Ezrak, Artuklular, s. 144.

olduğu kolaylıkla anlaşılabilmektedir. Medresenin hemen karşısında yer alan Memi Dede Mescidi ve bitişiğindeki kare kaide üzerinde yükselen sekizgen gövdeli türbenin de yine bu dönemin eseri olması kuvvetle muhtemeldir. Türbeye bitişik olarak konumlanan Memi Dede Mescidi'nin asıl kapısı, 16. yüzyılda mescidin kuzeyine eklenen dikdörtgen planlı şehitlik kesimine geçişi sağlayan açıklık olmalıdır. Nitekim kapının kuzey yüzündeki bordür düzenlemesi ve mescidin doğu cephesindeki pencere kuruluşu, sekizgen gövdeli türbeyle benzerlik göstermekte, dolayısıyla aynı devrin eseri olduklarını düşündürmektedir. Şehitlik olarak adlandırılan kısımda bulunan ve mescidin asıl giriş kapısı olduğunu düşündüğümüz açıklığın batısında yer alan Kufi hatlı bir kitabe parçası da yapının erken dönemlere ait olduğu düşüncesini desteklemektedir. Orijinalinde bulunan kitabeye ait olduğu halde sonraki dönemlerde yürütülen tamiratlar ya da yenilemeler sırasında yapının son halini aldığı düşünülebilir. Yapıdaki süsleme programlarının Hatibiye Medresesi'nin sokağa bakan cephesinde de görülmesi, iki yapının birlikte inşa edilmiş olmaları fikrini desteklemektedir.[831]

Hatibiye Medresesi ile karşısında bulunan türbenin inşa tarihlerine dair elimizde herhangi bir kitabe ya da kayıt bulunmamaktadır. Yapıların mimari özellikleri göz önüne alınarak önerilen bu tarihlemeyle kentte yüz yıl süren Dilmaçoğlu Beyliği'ne ait 1150 yılında yenilenen Bitlis Ulu Cami'ye ek olarak bu iki yapının da bulunduğu anlaşılmaktadır. Tarihçe bölümünde ayrıntılarıyla anlatılan olaylar sırasında Bitlis'in Ahlatşahlar ve Artuklu Emirleri arasında bir tampon bölge olarak Dilmaçoğlu Togan Arslan ve ardılları tarafından yönetildiği ve büyük oranda çevresiyle ittifak halinde bir yönetim anlayışına sahip olduğu görülmektedir. 1085 yılında Selçuklu Veziri İbn Cüheyr komutasında Bitlis ve Erzen'i ele geçiren Dilmaçoğlu Mehmet Bey'in kurduğu Dilmaçoğlu Beyliği, 1185 yılında Ahlatşah Hükümdarı Şahermen II. Sökmen'in ölümü üzerine yerine geçen Vezir Begtimur'un Bitlis'i ele geçirmesiyle kentteki hakimiyetini yitirmiş ve sonrasında sadece Erzen mıntıkasında yönetimini sürdürmeye devam etmiştir.

[831] Türbe ve medresenin gerek malzeme ve teknik gerekse süsleme programları dahilinde aynı tarihlerde inşa edildiğine dair görüş paylaşan Oluş Arık, benzer örneğin de en erken 14. yüzyılda Erzurum'daki Ahmediye Medresesi olduğunu ve iki medresenin prototipi olarak Afyon Boyalıköy Medresesi'nin gösterilebileceğini belirtmektedir. Ancak Memi Dede Mescidi'nde yer alan kitabeye atıfta bulunarak medrese ve türbenin 16. yüzyılda inşa edildiğini savunmaktadır (Arık, s. 98, 99).

Bu yüz yıllık sürede Bitlis'te imar faaliyetlerinin olmaması pek mantıklı görünmemektedir. Nitekim söz konusu devirde oldukça önemli eserlerin inşa edildiği Ahlat, Meyyafarikin, Hasankeyf ve Mardin'in etki alanında bulunan bu beyliğin mimari eserler bırakmış olması gerekmektedir. Kitabesinden Bitlis Ulu Cami'nin bu döneme ait olduğu bilinmekteyse de başka herhangi bir eser günümüze kadar bu döneme tarihlendirilmemiştir. Plan tipi ve süsleme programları ile Ahlat ve Mardin'in yanı sıra Anadolu'da örneklerine rastladığımız eserlerle olan benzerliğinden dolayı Hatibiye Medresesi ile Selçuklu Türbesi olarak adlandırdığımız türbenin Dilmaçoğlu devrine ait olduğu kanaatimizce yanlış bir değerlendirme olmayacaktır.

Medresenin bu döneme ait olduğunu düşündüren bir diğer husus da tarihçe bölümünde anlattığımız haliyle 1164 yılında Erzen kadısının ölümü üzerine Erzen ve Bitlis'e kadı atamaları yapılması ve Bitlis'e "El-Müeyyid Ebu Tahir b. Abdullah b. el-Hatib" adlı kadının atanmış olmasıdır. El-Hatib ismiyle anılan Bitlis Kadısına atfen Hatibiye adıyla söz konusu medresenin isimlendirilmesi muhtemel görünmektedir. Kadının görevde kaldığı süre bilinmemekle birlikte 1185'te Ahlatşah hakimiyetini alarak Bitlis'i topraklarına katan Emir Begtimur devrine kadar -yani 1164 ile 1185 yılları arasında- medrese ve türbenin inşa edilmiş olması gerekmektedir. Yapıların plan ve malzeme özellikleri ile tarihi kayıtlara dayanan bu tarihlendirmeyi, ileride ortaya çıkabilecek kitabe veya vakfiye kayıtlarından kesin olarak tarihlemenin dışında herhangi bir şansımız bulunmamaktadır.

Günümüzde Zeydan Mahallesi'nde yer alan ve büyük bir alana yayılan Mircatlık Mezarlığı'nda tespit edilen iki parça mezar taşının 12. yüzyıla tarihlendirilmesi, Dilmaçoğlu devrinde bu alanın kullanılmış olduğunu göstermektedir.[832] Şahideler üzerindeki Kufi yazılı kitabelerden yola çıkılarak yapılan bu tarihlendirmeye göre 12. yüzyılın ortalarına ait oldukları belirtilmiştir. Kitabelerin kırık olmaları ve üzerinde herhangi bir tarih ibaresinin bulunmaması sebebiyle kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Ancak kanaatimizce söz konusu mezarlığın Dilmaçoğlu Beyliği'nden önce Mervani ve ilk Müslüman emirlikleri zamanında da kullanılmasının mümkün olduğu değerlendirilmektedir. Dolayısıyla 12. yüzyılda kale dışında, Mircatlık Mezarlığı ve

[832] Pektaş, Mezarlıklar, ss. 20, 262, 263

güneyinde yer alan medrese ve han yapısı arasındaki alanın konut alanı olarak işlevlendirilmiş olması muhtemel görünmektedir.

Bitlis'in 12. yüzyıldaki durumu bu bilgiler ışığında değerlendirildiğinde, kentin bir ticaret merkezi olmasının dışında bir beyliğin iki önemli kentinden biri niteliğinde olduğunu ve medrese inşasından da bir eğitim merkezi olma özelliği gösterdiğini kanıtlamaktadır. Kentin surla çevrili kesiminin dışında inşa edildiği anlaşılan medrese ve türbe yapısından, ilk gelişim alanının güney yönüne doğru olduğu ve bunun sebebinin de güney yönün savunulmasının, kuzeyde Ahlat tarafından gelecek saldırılara karşı savunulmasından daha kolay olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Nitekim Erzen'den Bitlis'e kadar olan bölgenin aynı beylik tarafından yönetildiği ve Ahlat'la her ne kadar ittifak halinde olunsa da anlaşmazlıkların bazen saldırılara yol açtığı tarihçe kısmında anlatılan olaylardan rahatlıkla anlaşılabilmektedir.

4.5. 13. Yüzyılda Bitlis Kenti (Ahlatşah, Eyyubi ve İlhanlı Dönemleri)

Kentin Ahlatşah hâkimi Emir Begtimur'un eline geçtikten sonra nasıl değişiklikler geçirdiği ya da şehirde ne gibi imar faaliyetlerinin yürütüldüğü bilinmemektedir. Emir Begtimur'un yönetimi almasından sonra Eyyubi Devleti'yle savaş halinde olduğu ve Eyyubiler tarafından birkaç kez saldırıya uğradığı anlatılmıştı. Ancak 1207 yılında Ahlat ve çevresinin Eyyubi hakimiyetine geçtiğini biliyoruz. Eyyubilerin mimari anlamda ne gibi faaliyetler yürüttüğü ise muammadır. 13. yüzyılın Anadolu ve çevresinde büyük bir yıkımın yaşandığı bir dönem olduğu ise açıktır. Tarihçe bölümünde de değindiğimiz Harezm ordularının kuşatmaları ve sonrasında Moğol istilalarıyla Ahlat ve Bitlis bölgesinin katliamlar ve yağmalarla insansızlaştırıldığı bir dönemi ihtiva ettiği bu yüzyılda, Bitlis kentinde mimari olarak ne gibi değişimlerin yaşandığı bilinmemektedir. Şu ana kadar yapılan kazı çalışmaları ve bilimsel araştırmalar da dönemin mimarlık ve kentleşme anlayışına ışık tutacak veriler sunmamıştır.

Eyyubi, Anadolu Selçuklu ve İlhanlı hakimiyetlerinin görüldüğü 13. yüzyıl Bitlis'i hakkında, 14. yüzyılda Memluk sarayı mensubu el-Ömeri'nin, şehrin küçük ve gelirlerinin az olduğunu belirten ifadelerinden[833] bölgenin oldukça harap bir duruma

[833] El-Ömeri, s. 35.

gelmesi ve bölge sakinlerinin daha güvenli bölgelere göç etmeleri gibi sebeplerle bir durgunluk dönemi yaşadığı ve ekonomik olarak gerileyen kentin mimari anlamda da herhangi bir gelişmeye sahne olmadığı anlaşılabilir. Nitekim kentte bu döneme tarihlenen herhangi bir eser henüz tespit edilememiştir.

4.6. 14. Yüzyılda Bitlis Kenti (Bitlis Emirliği'nin İlk Devri)

Tarihçede belirtildiği gibi İlhanlı Devleti'nin iç mücadelelerinin yaşandığı 14. yüzyılın ilk yarısında yerel hanedanların yükselişe geçtiği ve Bitlis'te de Bitlis Emirliği'nin yönetimi ele geçirdiği anlaşılmaktadır. Bitlis'in bu dönemdeki ilk yöneticisi olan Şerafeddin Ebubekir ile ilgili el-Ömeri'den başka Şerefname'de, Emir Ziyaeddin öncesiyle ilgili sözü edilen Mir Ebubekir ve Şeyh Şeref'in, Şerafeddin Ebubekir ile aynı kişi olduğu düşüncesi tarihçe kısmında da paylaşılmıştı. Kanaatimizce Şerafeddin Ebubekir, Nüzhetu'n-Nazir'de geçen Ziyaeddin er-Roşki'nin atası olmalıdır.[834] Babası ya da dedesi olabileceği düşünülen Şerafeddin Ebubekir devrinden sonra Emir Ziyaeddin devrinde de Bitlis, Muş ve Ahlat'ın Bitlis Emirliği tarafından yönetildiği düşünülmektedir.

Emir Şerafeddin Ebubekir'in hükmettiği yüzyılın ilk yarısı ile Emir Ziyaeddin dönemini kapsayan ikinci yarısında kentte ne gibi imar faaliyetlerinin yürütüldüğü kesin değildir. Günümüze kadar bu döneme tarihlenen herhangi bir eser ulaşamamıştır. Ancak kentin güneydoğusunda bulunan tepelik alan üzerindeki mezarlıklardan Seyyid İbrahim Mezarlığı içerisindeki 14. yüzyıl ortasına tarihlenen mezar taşından bu dönemde söz konusu alanda yerleşimin bulunduğu anlaşılmaktadır.[835] 18. yüzyılın sonlarında inşa edildiği düşünülen Yusufiye Medresesi'nin kuzeybatı köşesine bitişik dikdörtgen planlı ve tonoz örtülü yapı ile medresenin kuzeydoğusundaki mezarlık alanı içerisinde tespit ettiğimiz toprak altındaki yapı kalıntılarının bu döneme ait olma ihtimali bulunmaktadır. Ancak şu aşamada kesin bir kanıya varmak mümkün değildir.

Gökmeydan Mahallesi'nde bulunan yapı topluluğu içerisindeki Ziyaeddin Han Türbesi'nin Emir Ziyaeddin er-Roşki'ye ait olduğu belirtilmektedir. Emir'in ölüm tarihini

[834] El-Münşi, s. 242.
[835] Pektaş, Mezarlıklar, s. 32.

1394 olarak aktaran Arık tarafından Ahlat'taki çağdaş örneklerle en azından dış görünüş itibariyle benzer olmalarından dolayı bu döneme ait olduğu savunulmaktadır.[836] Ancak tarihçede de belirtildiği gibi 1387 yılında Bitlis yönetiminde olduğu görülen Emir Hacı Şeref'in babası Emir Ziyaeddin'in bu tarihten önce ölmüş olması muhtemeldir. Ayrıca Emir Ziyaeddin er-Roşki'nin hakimiyet döneminde Han unvanına sahip olduğunu düşündürecek herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. İlk defa Şah İsmail Safevi tarafından Emir IV. Şeref'e verilen Han unvanının, bu tarihten itibaren Bitlis emirleri tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır.[837] Söz konusu türbenin Emir Ziyaeddin er-Roşki'ye ait olduğunu düşündürecek herhangi bir veri bulunmadığı gibi hemen karşısında bulunan İhlasiye Medresesi'nin girişinde konumlanması ile içerisindeki mezar taşlarının 17. yüzyıl öncesine gitmemeleri, yapının 17. yüzyılın eseri olduğunu düşündürmektedir. Bu dönemde Bitlis'i yöneten ve 1618 yılında öldüğü anlaşılan Emir Ziyaeddin Han b. Şeref Han'a ait olduğu değerlendirilen türbenin, 1589'da Emir Şeref Han tarafından yaptırıldığı anlaşılan İhlasiye Medresesi'nin karşısına sonradan Emir Ziyaeddin adına inşa edildiği ancak tamamlanamadığı kabul edilebilir.

4.7. 15. Yüzyılda Bitlis Kenti (Bitlis Emirliği'nin Yükselişi, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Dönemleri)

Bitlis'in mimari olarak büyük bir atılım gerçekleştirdiği 15. yüzyıl, Emir Şemseddin-i Veli'nin 28 yıllık hakimiyetinin ilk yıllarıyla başlamaktadır (Şekil 4). Gerek Karakoyunlularla olan ittifak gerekse emirliğin gelir kaynaklarının artması imar faaliyetlerinin önünü açmıştır. Yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan Emir Şemseddin devrinde Gökmeydan olarak adlandırılan kuzeydeki yüksek tepelik alanda Şemsiyye Zaviyesi inşa edilmiştir. Bir külliye şeklinde inşa edildiği anlaşılan yapılar içerisinde bir daru'z-ziyafe ve bir de darü'ş-şifa bulunduğunu belirten Emir Şeref Han, ancak bunların 16. yüzyılın sonlarına ulaşmadığını, sadece zaviye ve mescidin bulunduğunu bildirmektedir.[838] 810/1408 yılında inşa edildiği belirtilen yapılardan günümüze ulaşan mescidin küçük boyutlu olmasına karşın duvarlarını destekleyen dışa taşkın payandalarla muhkem bir

[836] Arık, s. 63; Uluçam, s. 107.
[837] Şeref Han, s. 492.
[838] Şeref Han, s. 439.

görünüşe kavuştuğu görülmektedir. Mescidin kuzeyindeki iki bölümlü zaviye birimleri ise bir eyvan ve eyvana bitişik haldeki çilehaneleriyle günümüzde türbe olarak kullanılan birimden oluşmaktadır. Eyvanın doğu duvarında devam eden kalıntılardan, yapının daha geniş bir alanı kapladığı düşünülse de herhangi bir kazı çalışması yapılmadan sağlıklı bir fikir yürütülmesi mümkün değildir. Ancak Şeref Han'ın sözünü ettiği diğer birimlerin bu kısımda bulunması olasıdır.

15. yüzyılda Emir Şemseddin'in, babası Hacı Şeref'ten miras aldığı Ahlat ve Muş mıntıkalarının hakimiyetiyle de gelirlerinin oldukça yükselmesi, imar faaliyetlerinin artmasını sağlamış olmalıdır. Ayrıca topraklarını korumaya ve yeni alanlar kazanmaya yönelik hareketler içerisinde bulunulması da emirliğin askeri olarak kuvvetlendiğini düşündürmektedir. Kuzeyden gelecek saldırıların, Ahlat ve Muş mıntıkalarının kontrol altında olmaları sebebiyle kolayca engelleneceğinden, kentin gelişim alanının Emir Hacı Şeref'ten itibaren Gökmeydan denilen alana kaydırılmış olması mümkündür.

Emir Şemseddin döneminde Bitlis'in güneydoğusundaki Avih mıntıkasında inşa edilen Şeyh İshak Mescidi, üzerindeki kitabesinden 1420 yılına tarihlenmektedir.[839] Hacı Ebubekir b. Halil Keysani tarafında inşa edildiği belirtilen mescidin kitabesindeki isimden Hizan'ın Kesan Deresi ve civarında yerleşik olan Kesani aşiretine mensup halkın bu alana yerleşmiş olduğu düşünülebilir. Nitekim alanın etrafının Hizan mıntıkası adıyla anılıyor olması da bu savı desteklemektedir. Bu dönemde Bitlis'in göç alarak söz konusu yerlerden gelen halkın yerleşimine sahne olduğu anlaşılmaktadır.

Kentin Emir Şemseddin zamanında kuzey yönde genişlemesinin yanında güneydoğuda da gelişmeye yönelik adımlar atıldığı değerlendirilmektedir. Kuzeyde Emir Şemseddin Zaviyesi'nin etrafında en azından inşa edildiği dönemde yerleşmeye yönelik bir genişlemeden söz etmek zor olsa da güneydoğu yönünde inşa edilen Şeyh İshak Mescidi'nin etrafının meskûn olduğu kesindir. Nitekim belli bir ihtiyaca yönelik olarak inşa edilen mescitlerin yanı sıra zaviyelerin şehirlerin göbeğinde ya da meskûn mahal içerisinde olması gerekmemektedir.

Emir Şemseddin'den sonra Bitlis'te Karakoyunlu hükümdarı İskender Mirza'nın üç yıl süren kuşatmasıyla yaşanan değişiklikleri tahlil etmek zordur. Emirden sonra her

[839] Pektaş, 2001, s. 2.

ne kadar Şerefname'de sözü edilen birtakım olaylardan bazı isimler önerilse de tarihçe kısmında belirttiğimiz şekliyle en azından Emir Hacı İbrahim'in oğlu Emir Hacı Muhammed'in yöneticilik yaptığı kesindir. Sözü edilen Emir İbrahim'in, Emir Şemseddin-i Veli'nin selefi olan amcası maktul Emir İbrahim olabileceği gibi Şeref Han'ın aktardığı kadarıyla oğlu olma ihtimali de bulunmaktadır. Bu aşamada kesin bir kanıya varmak zor görünse de Emir Hacı Muhammed'in en geç 1436 yılında Bitlis tahtında oturduğu kesindir. Bitlis kent merkezinde, güney surların dışında, nehrin karşı kıyısına inşa edilen Hacı Begiye Mescidi ve Medresesi, Emir Hacı Muhammed döneminin eseridir.[840] Şeref Han'ın da sözünü ettiği yapıların, Rabat Nehri'nin kıyısında bir yıl süren bir inşaatın ardından 1444 yılında tamamlandığı belirtilmektedir.[841] Yapının kitabesinden de teyit edilen bu bilgiyle, 1444 yılında kent surlarının dışında, güney yönde bir mescit ve medreseden müteşekkil külliyenin inşa edildiği anlaşılmaktadır.

15. yüzyılın ilk yarısına rastlayan dönem içerisinde, Bitlis'te medrese inşasına dönük faaliyetlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Halihazırda var olan Hatibiye Medresesi'nin yanı sıra Hacı Begiye Medresesi kurulmuş ve yine bu dönemde Bitlis'te yaşadığı düşünülen Şeyh Ebu Tahir adına bir zaviye inşa edilmiştir. Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi'nin 1465 yılında meşhur İdris-i Bidlisi'nin babası Hüsameddin Ali Bidlisi tarafından inşa edildiği bilgisi, tahrir defterinde yer alan vakfiye kayıtlarından teyit edilebilmektedir.[842]

16. yüzyıl tahrir defterinde yer alan ve Paşa Hatun bint Melik Muhammed, Emir Şeref ve Emir İbrahim b. Şah Muhammed'e ait vakfiye kayıtlarından, Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi'nin Hüsameddin Ali Bidlisi ile ortak olarak kurulduğu anlaşılmaktadır. Sözü edilen Paşa Hatun'un kim olduğu hakkında bilgi mevcut olmamakla birlikte 14. yüzyılın sonunda öldüğü düşünülen ve Ahlat Mezarlığı'nda yer alan mezar şahidesinde Emir Şeyh Şeref'in kızı olduğu anlaşılan aynı adlı bir kişi bulunmaktadır.[843] Ancak vakfiyenin oluşturulma tarihi ile Paşa Hatun'un ölümü arasında bulunan yaklaşık 70 yıllık zaman farkı bunların aynı kişi olma ihtimalini zayıflatmaktadır. Şeyh Ebu Tahir'in ne zaman yaşadığı kesin olarak bilinmese de Hüsameddin Ali Bidlisi'nin mürşidi olduğu,

[840] Arık, ss. 15, 16.
[841] Şeref Han, s. 447.
[842] Altunay, s. 501; Tekin, ss. 83, 318 – 320.
[843] Beyhan Karamağaralı, **Ahlat Mezar Taşları**, Güven Matbaası, Ankara, 1972, s. 241.

dolayısıyla 15. yüzyılın ortalarında Bitlis'te faaliyet yürüttüğü kabul edilmektedir. Sözü edilen Paşa Hatun'un Şeyh Ebu Tahir adına bir vakıf kurmuş olması bu sebeple mümkün görünmemektedir. Ancak 15. yüzyılın ortalarında Bitlis hakimleri ailesinden Paşa Hatun isimli başka birinin bulunması olasıdır. 16. yüzyıldan önce inşa edildiği düşünülen Hatun Mescidi'nin de bu hatun tarafından yaptırılmış olması mümkündür. Tahrir kayıtlarında ismi anılan Hatun Mescidi'nin yüksek olan gelirleri bunun emir ailesi tarafından yaptırıldığını düşündürmektedir. Nitekim Ulu Cami ile iç kaledeki camilerden sonra en çok gelire sahip olan Hatun Mescidi'nin gelirlerinin tamamı, vakfedilen dükkanlar ve iki kıta zeminden karşılanmaktadır.[844]

Hazo Hanı'nın batısında inşa edilen Şeyhü'l Garib Zaviyesi'nin de yine bu dönemin eseri olması muhtemel görünmektedir. Üç bölümlü bir mekân kuruluşuna sahip olduğu anlaşılan zaviyenin güneyinde bulunan mezarlarıyla birlikte zaman içerisinde geliştiği ve muhtemelen bir mescit de barındırdığı düşünülmektedir. Nitekim zaviyenin üst katında yer alan ve Sultaniye Camii adıyla anılan yapının 17. yüzyıla ait kitabesinde yenilendiğinin belirtilmesi ve tahrir defterinde de zaviyeye atıfta bulunulması söz konusu yapıların 16. yüzyıldan öncesine ait olduğunu akla getirmektedir.[845] Yapının asli kuruluşunun 17. yüzyılda yapılan yenilemeden sonra değişmiş olması muhtemelse de orijinalinde günümüzdeki haliyle en azından alt kat planını yansıttığı kabul edilebilir.

1473 yılında Bitlis'in Akkoyunlu Devleti'nin hükmüne geçmesinden sonra kentin kimler tarafından yönetildiği bilinmemekte; ancak Akkoyunlu hükümdarları tarafından merkezden atanan kişilerin hükmünde olduğu değerlendirilmektedir. Şerefname'ye göre 29 yıl olduğu belirtilen Akkoyunlu döneminin tarihçede de belirttiğimiz şekliyle en fazla 19 yıl sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu süre zarfında Bitlis'teki inşa faaliyetlerinin ne şekilde yürütüldüğüne dair yeterince bilgi bulunmamakla birlikte kentteki inşa kitabelerinden birtakım çıkarımlarda bulunmak mümkündür.

Hatibiye Medresesi ile Hazo Hanı arasındaki alanda bulunan ve Şeyhü'l Garib Zaviyesi'nin batısında yer alan küçük hanın da 15. yüzyılda inşa edilmiş olması mümkündür. Şeyhü'l Garib Zaviyesi'nin hemen yanındaki bu han, sonraki dönemlerde başka bir hatun tarafından yenilenerek Hatibiye ve Halil Bey medreselerine

[844] Altunay, s. 487.
[845] Altunay, s. 494.

vakfedilmiştir.[846] Hanın doğu cephesi üzerinde yer alan ve çeşme olduğu belirtilen kemerli bölümdeki kitabenin son satırında zor da olsa okunabilen "tis'in ve semanemie" (sekiz yüz doksan) ifadesiyle hicri 890 tarihinin yazılı olduğu kabul edilirse 1485 yılında inşa edildiği ortaya çıkmaktadır. Kitabenin büyük oranda tahribata uğraması yapının mahiyetini ve banisini anlamamızı engellemektedir. Ancak planı itibariyle bir han olduğu değerlendirilmekte ve sonraki dönemlere ait vakıf kaydında da han olarak nitelendiği görülmektedir.

Bitlis'in güneydoğusundaki tepe üzerinde bulunan ve 17. yüzyılda tamir gören Şeyh İbrahim Mescidi'nin kuzey cephesindeki kitabesine göre Şeyh İbrahim'e ait bir şehitlik olduğu ve şehitliğin 1488 yılında yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır. Koçak'ın kitabedeki "meşhed" ifadesini hatalı olarak "mescid" diye okumasıyla burayı bir mabet niteliğinde değerlendirmesine karşın meşhed ibaresiyle aslında bir türbe niteliğinde olması gerektiği kanaatindeyiz. Koçak'ın makalesinde, Yedinci İmam Musa Kazım'ın oğlu Şeyh İbrahim adına yaptırıldığını belirttiği bu yapının banisinin de kitabede ismi zikredilen Şeyhi Aka bin Şemseddin olduğu görülmektedir.[847]

15. yüzyılda inşa edildiği kesin olan bir diğer yapı da Ulu Cami'nin kuzeybatısında bulunan minaresidir. Kitabesine göre 1492 yılında yaptırıldığı anlaşılan minarenin banisine ilişkin bilgiler, kitabenin aşınmış olmasından dolayı anlaşılamamaktadır.[848] Söz konusu tarihte Akkoyunlu ve Bitlis Emirliği arasında Bitlis'in hakimiyetine yönelik mücadeleler yaşandığından tam olarak kimin hükmündeyken onarıldığı anlaşılamasa da inşaat süresinin hesaba katılmasıyla Akkoyunlu hakimleri tarafından yapımına başlandığı düşünülebilir. Ulu Cami'nin son yıllarda yürütülen çalışmalarla ortaya çıkarılan avlusunun ise yapının orijinalinde bulunduğuna dair görüşler bulunmaktadır. Avluda ortaya çıkarılan haçvari ayaklar ile iç mekandaki kemer ayaklarının benzer olmaları bunların birlikte inşa edildiklerini düşündürmüş ve bu sayede Bitlis Ulu Cami'nin avlulu plan tipine sahip Mardin ve Dunaysır Ulu Cami'yle benzer olduğu anlaşılmıştır.[849] Ancak minarenin kaidesini oluşturan ve burada bir giriş açıklığı

[846] Tekin, s. 92.
[847] Koçak, Bitlis Zaviyeleri, s. 89.
[848] Arık, ss. 13 – 15.
[849] Candan Ülkü ve Mustafa Yeğin, "11.- 12. yy. Camilerinde Avlu/Bitlis Ulu Camisi'nde Yeni Bulunan Avlu", **SOBİDER**, Yıl 4, Sayı 17, 2017, ss. 17 – 37.

tespit edilen kısmın, üst kuruluştan daha geniş ve avluyla bütünleşmiş bir durumda olması, caminin orijinal minaresinin yerine yukarıda sözünü ettiğimiz 15. yüzyıl minaresinin inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu durumda Bitlis Ulu Cami'nin bir bütün halinde harim, avlu ve minaresiyle 1150 yılında yenilendiği; ancak minaresinin ortadan kalkmasıyla 15. yüzyılda yeni bir minarenin eklendiği ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkün görünmektedir.

Kentte bu yüzyılda, başka birkaç mahalle mescidinin bulunuyor olması mümkündür. Tahrir kayıtlarında sözü edilen mescitlerin tamamının 16. yüzyılda inşa edilmesinin oldukça hareketli bir dönem olan yüzyılın başlarında mümkün olmadığı değerlendirilmektedir. Ancak söz konusu mescitlerin büyük oranda günümüze ulaşmamış olmaları, ulaşanların da herhangi bir kitabelerinin bulunmaması kesin bir tarihlendirme yapmayı zorlaştırmaktadır (Şekil 6).

4.8. 16. Yüzyılda Bitlis Kenti (Bitlis Emirliği ve Osmanlı Hakimiyeti Dönemi)

16. yüzyılın başında Emir IV. Şeref'in, Emir İbrahim b. Şah Muhammed'den alarak yönetimini sürdürdüğü Bitlis kenti, Ahlat, Adilcevaz, Muş ve Sason mıntıkalarını içerisinde barındıran büyük bir alanı kontrol etmekteydi. Bu dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da güçlenen Mardin, Hasankeyf, Cizre, Meyyafarikin, Palu, Hakkâri ve Bitlis kentlerinin yöneticileri, Hasankeyf Meliki ve Bitlis Emiri'ni öncü kabul ederek güçlenmeye başlayan Şah İsmail'e biat etmişlerdir. Ancak Şah İsmail'in Diyarbakır ve çevresini kontrol altına aldıktan sonra Bitlis de dahil olmak üzere söz konusu kentleri ele geçirdiği ve kendine bağlı valiler atadığı anlaşılmaktadır. Tarihçede anlatıldığı şekliyle Bitlis Emiri Şeref Han'ın Hasankeyf Meliki'yle birlikte Şah tarafından hapsedilmesinden sonra Emir İbrahim'in Bitlis Emirliği'ne geri döndüğü ve kısa bir süre sonunda Şah'ın komutanlarından Çayan Sultan tarafından kentin ele geçirildiği görülmektedir (Şekil 7).

Giriş kapısı üzerindeki 1507 tarihli tamir kitabesine göre Kızıl Mescit'in yerinde eski bir caminin bulunduğu ve bunun da Alaeddin b. Hüseyin Aka el-Bilbisi tarafından yenilendiği anlaşılmaktadır.[850] Yüzyılın ilk senelerinde Emir Şeref Han tarafından ne tür

[850] Arık, s. 19.

imar faaliyetlerinin yürütüldüğü eldeki veriler ışığında yeterince anlaşılır değildir. Emirin hapsedilmesiyle yönetime Emir İbrahim'in gelişi ve sonrasındaki Safevi hakimiyeti dönemlerinde yürütülen imar faaliyetlerine ilişkin olarak fikir yürütmek şu aşamada mümkün görünmemektedir.

Venedikli bir tüccarın gezi notlarından oluşan anonim bir seyahatnamede Bitlis'e dair birtakım bilgiler bulunmaktadır. Tarihi kesin olarak bilinmese de Emir Şeref Han'ın Şah İsmail'in yanında bulunduğuna dair atıflar 1511 yılından sonrasına tarihlenmesi gerektiğini düşündürmektedir. Kaynakta Bitlis'in önemli bir derbent niteliğinde ve küçük bir şehirden ibaret olduğu aktarılmaktadır. Kentte yılın uzun bir bölümünde kar bulunduğu için tarımsal faaliyetin kısıtlı olduğu, aynı zamanda ticareti yapılacak malların da az olduğu vurgulanmaktadır. Kentin ortasında yüksek bir kalenin bulunduğu ve şehrin içerisindeki nehirlerinden dolayı sulak olduğu belirtilmektedir.[851]

Çaldıran Savaşı'ndan sonra Kürt Emirliklerinin İdris-i Bidlisi liderliğinde yürüttüğü faaliyetler sonucunda Osmanlı'nın desteğiyle Safevi hakimiyetinin sonlanması yeni bir dönemin başlamasını sağlamıştır. Bitlis'te yeniden tesis edilen Bitlis Emirliği döneminde İdris-i Bidlisi tarafından babası Hüsameddin Ali'nin Şeyh Ebu Tahir adına yaptırdığı zaviyeye bitişik bir medrese inşa edilmiş ve bu yapı İdrisiye Medresesi olarak adlandırılmıştır.[852] Vakfiyesinde buk'a olarak nitelenen ve Osmanlı döneminde küçük boyutlu eğitim birimleri olduğu değerlendirilen bir tür medrese örneği olan İdrisiye Medresesi günümüze ulaşamamıştır. Ancak konumu itibariyle Küçur Mahallesi olarak adlandırılan ve günümüzde Zeydan Mahallesi sınırları içerisinde kalan Şeyh Ebu Tahir Türbesi'nin çevresinde olduğu anlaşılmaktadır. Vakıf kayıtlarından oldukça zengin bir gelire sahip bu yapılardan günümüze sadece Şeyh Ebu Tahir Türbesi ile kuzeyindeki çeşme ulaşabilmiştir.

Emir IV. Şeref Han'ın 1529 yılında aşağı şehrin güneydoğusunda, nehrin karşı kıyısındaki alanda bir külliye inşasıyla mimari gelişmenin hızlandığı görülmektedir. Cami, medrese, imaret, hamam ve çeşmeden müteşekkil külliyeye, Emir Şeref Han'ın 1533'te ölümü üzerine bir de türbe eklenmiştir. Şerefname'de iki katlı bir han ile bir

[851] Anonim, Viaggio, s. 81; Anonim, "Travels of a Merchant in Persia", **A Narrative of Italian Travels of Persia in the 15th and 16th Centuries**, (Ed. Charles Grey, Esq.), London, 1873, (Travels), s. 157.
[852] Tekin, s. 83.

kayseriye inşasının da Emir IV. Şeref Han tarafından gerçekleştirildiği belirtilmektedir.[853] Kanaatimizce sözü edilen iki katlı han sur içinde, Ulu Cami'nin batısındaki günümüzde buğday pazarı olarak anılan bölgede bulunan han kalıntısıdır. Nitekim oldukça vurgulu bir giriş kuruluşuna sahip olan yapının bu girişinin yüksekliğinden dolayı iki katlı olması ihtimal dahilindedir. Bitlis'te Emir V. Şeref Han tarafından yüzyılın sonunda yaptırılan Arasa Hanı'ndan başka iki katlı olduğu düşünülen herhangi bir han yapısına rastlanmamaktadır. Bu sebeple Buğday Pazarı alanında yer alan hanın iki katlı bir kuruluşa sahip olduğu ve Emir IV. Şeref Han tarafından yaptırıldığı ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkün görünmektedir. Hanın giriş kapısının üst kısmında daha önce Bitlis Etnografya Müzesi'nde sergilenen ancak son yıllarda yapılan restorasyonlarla asıl yerine yerleştirilen karşılıklı iki aslan kabartmasıyla görkemli bir görünüşe büründüğü ve bunun da emirliğin gücünü göstermeye yönelik bir tasarruf olduğu düşünülmektedir.[854] Kapı kuruluşunun derin bir teşekküle sahip olduğu ve iki yanda mukarnas kavsaralı nişlerle hareketlendirildiği görülmektedir. Bu nişlerin iki yanında bulunan silik durumdaki makili kufi taş süsleme öğeleri de Şerefiye Camii girişinde bulunan benzer örnekleri çağrıştırmakta ve bu nedenle aynı dönem eseri oldukları düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Lynch'in tarifini yaptığı anıtsal giriş kapısı üzerinde karşılıklı duran iki aslan figürüyle bezeli hanın, 19. yüzyılda da en azından önemli bir kısmının ayakta olduğu anlaşılmaktadır.[855]

Bitlis'te surlarla çevrili aşağı şehre geçişin sağlandığı noktanın karşısında inşa edilen Şerefiye Külliyesi ile kent arasındaki bağlantı, yeni inşa edilen bir köprüyle sağlanmıştır. Ancak şehir surlarının bu dönemde ne derece koruma sağladığı tartışmalıdır. Kente girişin sağlandığı güneydeki Sur Kapısı'nın halen ayakta olan surlarla koruma altında olduğu ve yalnızca söz konusu iki girişten sağlandığı düşüncesine karşılık; kentin artık sur dışındaki oldukça yayılmış durumuyla birlikte surların öneminin kalmadığı ve nehrin üstünde birkaç noktada yeni köprü inşaatlarının yapıldığı düşünülebilir. Ancak Emir IV. Şeref Han'ın 1533 yılında öldürülmesi üzerine Bitlis'te başlayan Osmanlı hakimiyeti ve bu yıllarda çizildiği düşünülen Matrakçı Nasuh'un Bitlis Minyatürü, dış

[853] Şeref Han, s. 502.
[854] Gülsen Baş, **Bitlis'teki Mimari Yapılarda Süsleme**, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Bitlis, 2002, ss. 168, 221.
[855] Lynch, s. 155.

kaleye girişin güney ve kuzeydoğu yönlerde birer kapıyla sağlandığını kesin bir şekilde göstermektedir.

Emir IV. Şeref Han'ın 1533 yılında ölümüne kadar surlarla çevrili şehir merkezinde büyük bir han inşası ile dış kalenin güneyinde büyük bir külliye yaptırdığı anlaşılmaktadır. Bu yıllar içerisinde herhangi başka bir mimari faaliyetin olduğunu kanıtlayan verilerin bulunmamasına karşılık tahrir kayıtlarında iç kalede olduğu belirtilen Mehmet Ağa Mescidi'nin Şerefname'de sıkça sözü edilen Muhammed Ağa Kelhuki tarafından inşa edilmiş olması mümkündür. Nitekim Bitlis'in Akkoyunlu ve sonrasında Safevi hakimiyetlerinden kurtarılmasında gösterdiği faaliyetler kent yönetiminde ön planda olduğunu kanıtlamakta; bu da iç kaledeki Mehmet Ağa Mescidi'nin kendisi tarafından yaptırıldığını düşünmemizi sağlamaktadır. Mescidin henüz ortaya çıkarılmamış olması, yapım tarihi ve banisi hakkında herhangi bir bilginin bulunmaması ise kesin bir kanıya varmayı zorlaştırmaktadır.

Mehmet Ağa Mescidi'ne vakfedilen Tabakhane Hamamı ile Ulu Cami'nin mevkufatı içerisinde bulunan Sallahane Hamamı'nın konumları günümüzde bilinmemektedir.[856] Ancak tabakhanelerin işlevlerinden dolayı kent içerisinde bulunamayacakları düşünülürse; şehrin batısından geçen Husur Nehri'nin kenarında, kalenin kuzey veya güneyindeki bir alanda bulunuyor olması mümkündür. Yine aynı şekilde kesimhane olarak bilinen sallahanenin de işlevinden dolayı sur içinde olması mümkün değildir. Bunun da yine nehir kenarında ve dış kaleye uzak bir noktada konumlanmış olması imkân dahilindedir. Her iki yapının da günümüzde var olmaması ve kentte bunları çağrıştıran isimlendirmelerin de bulunmaması, konumlarına ilişkin kesin bir yargıya varmamızı engellemektedir.

Bitlis'te Osmanlı hakimiyetinin kesin olarak tesis edildiği 1535 yılından hemen önce günümüze kadar ismi ve tahrir defterlerinde belirtilen akarlarından başka hakkında bilgi bulunmayan Şükriyye Medresesi inşa edilmiştir. Gazi Bey Mahallesi'nde ve Gazi Bey Camii olarak adlandırılan geç dönem camisinin alt katında bulunan ve giriş kapısı üzerindeki kitabeden 941/1534-35 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır. Medrese kitabesinde yapının banisi olarak Nasıreddin Şükrü Bey b. Seyyid Ali Aka'nın adı

[856] Altunay, ss. 485, 494.

zikredilmektedir. Bu kişinin, Şerefname'de atıfta bulunulan Pertafili Seydi Ali Ağa'nın oğlu olduğu kesindir. Ancak Şeref Han'ın, Seydi Ali Ağa'nın IV. Şeref Han ile Tatik'te Osmanlı ordusuna karşı gerçekleşen savaşta öldürüldüğü ve oğlu Şükrü Bey'in de esir edildiği bilgisine karşılık Şükrü Bey'in baniliğini ilan ettiği bu medrese kitabesi, kentte önemli bir konumda olduğunu ortaya koymaktadır. Bu dönemde Bitlis'i yönettiği kabul edilen Emir Şemseddin b. Şeref Han, Sadrazam İbrahim Paşa'nın maiyetine girerek Safevi üzerine harekatta orduya eşlik etmiş ve 1535 yılında da payitahtın kendisine Maraş ve Malatya Vilayetlerini vererek Bitlis'i almaları kararı üzerine Şah'a iltica etmiştir. Emir Şemseddin devrinde Nasıreddin Şükri Bey'in kenti yöneten başvezir olduğu söz konusu yapının kitabesinden açıkça anlaşılmaktadır.

Emir Şemseddin döneminde kendisi adına inşa edildiği belirtilen herhangi bir yapıya rastlanmamıştır. Sözü edilen Şükriyye Medresesi, kitabesine göre Emir Şemseddin devrinde, Seyyid Ali Ağa'nın oğlu Şükrü Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Akarları arasında zikredilen değirmeninin de medresenin yakınında nehir kenarında olması mümkündür.

Şükriyye Medresesi'nin giriş kapısı üzerinde yer alan 941/1534-35 tarihli kitabeden başka 942/1535 tarihli Kanuni Sultan Süleyman tarafından kalenin yapıldığını belirten iki adet kitabe bulunmaktadır. Kentin Osmanlı Sultanı tarafından tamamen ele geçirilmesi ve merkeze bağlı bir sancak statüsüne indirilmesiyle kalede yürütülen onarım çalışmasına ait bu kitabelerden biri iç kalenin doğu cephesinde, iç kaleye çıkan tünelin yakınlarında konumlanmıştır.[857]

Bitlis ile ilgili en önemli görsel materyallerden biri olan ve 16. yüzyıl kentini gösteren Matrakçı Nasuh'un Bitlis Minyatürü, kenti anlamamızı sağlayan önemli belgelerden biridir (Fot. 3). İç kale, aşağı şehir ve sur dışındaki yerleşimlerin tasvir edildiği minyatürde, iç kalenin oldukça sıkışık bir biçimde ve kaledeki yapıların mahiyetinin anlaşılmayacak derecede tek tip çizildiği görülmektedir. Buna karşılık surlarla çevrili kent, iki cami, bir hamam, bir zaviye ile kemerlerle tasvir edilen iki dükkân sırası ve konutlardan oluşan bir görünüşe sahiptir. Bu yapıları çevreleyen surların, kentin güney tarafına denk geldiğini düşündüğümüz minyatürün alt kısmında ve kuzeydoğu

[857] Şen, İki kitabe, s. 154.

ucuna denk geldiğini düşündüğümüz sağ üst kısımlarında birer kapıyla dışa açıldığı anlaşılmaktadır. Tekrar eden bir düzende dendanlarla hareketlendirilen surlar, kare ya da silindirik burçlarla desteklenmiştir. Ayrıca dış kalenin kuzeybatı tarafına denk gelen sol üst köşesinde sivri külahlı bir kule yer almaktadır.

Daha önce başka yayınlara da konu olan Matrakçı Nasuh'un Bitlis Minyatürü ile ilgili olarak farklı değerlendirmelere sahip olduğumuzu söylememiz gerekir. Nitekim Gelişkan'ın iç kale, dış kale ve Ulu Cami'nin konumuyla ilgili düşüncelerine katılmamıza rağmen Şerefiye Camii, Türbesi ve Han Hamamı'nı surlarla çevrili aşağı şehirde konumlandırması hatalı olmalıdır.[858] Tezde savunduğumuz üzere Bitlis aşağı şehrini çevreleyen surların etrafındaki Rabad ve Husur nehirleri doğal bir hendek niteliğinde kenti korumaktadır. Şerefiye Külliyesi dahilindeki söz konusu yapıların nehrin batısında kurulu olması sebebiyle aşağı şehirde bulunmasının mümkün olmadığı değerlendirilmektedir. Yine Yancı'nın da benzer bir şekilde Şerefiye Külliyesi yapılarını sur içinde konumlandırdığı görülmektedir.[859]

Gelişkan'ın sur dışındaki yapı topluluklarından birini de Rahva Kervansarayı olarak nitelendirmesi ise kanaatimizce hatalıdır. Nitekim Rahva Kervansarayı Van Beylerbeyi Köse Hüsrev Paşa tarafından inşa ettirilmiş bir eser olarak 1571'den sonra kurgulanmıştır. Eserin minyatürde bulunması bu sebeple mümkün değildir. Yancı'nın ise bu yapıları Debbağlar Çarşısı ve Merdivenli Hamam olarak tanımlaması ise her iki yapının da Gelişkan'ın sözünü ettiği Rahva Kervansarayına gelir getirmek amacıyla inşa edilmeleri sebebiyle kronolojik olarak minyatürde bulunması mümkün değildir.[860]

Bitlis Minyatürü ile ilgili başka bir çalışma da Anadolu kentlerine ait bazı minyatür ve gravürlerin karşılaştırmasını ele alan bir makaledir.[861] Burada Bitlis minyatürü ile ilgili olarak hem yukarıdaki iki çalışma hem de bizim düşüncelerimizden farklılık göstermektedir. Makalede surlarla çevrili alanların yukarı şehir, bunun altındaki

---

[858] Nil Nadire Gelişkan, **Matrakçı Nasuh Gözüyle Bitlis**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2015, s. 38.

[859] Mesut Yancı, **Matrakçı Nasuh'un Gözünden Bazı Anadolu Kentlerinin Çözümlemesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2021, s. 232, 233.

[860] Yancı, s. 242; Tekin, ss. 187, 297 – 303; Evliya Çelebi, 4/1, s. 137.

[861] Nevin Yavuz Azeri, "Anadolu Kent Minyatürleri ve Gravürlerinin Resimsel Dili Üzerine", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 2017/4, Sayı 29, ss. 455 – 472.

kesimin de aşağı şehir olduğu üzerinde durulmakta; iki alanın birbirinden merdivenlerle ayrıldığı savunulmaktadır.[862] Oysa yukarı şehir olarak adlandırılan kesimin en üstteki iç kaleyi betimleyen bölüm olduğu kesindir. Yine bunun altındaki kesim de surlarla çevrili aşağı şehir olarak, yazarın aşağı şehir dediği kesimin de sur dışı yerleşimler olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Muhtemelen makalenin yazarı Bitlis kentinde bir aşağı şehrin varlığını gösteren surların bulunmaması ve buna dair çalışmaların da yetersiz olması sebebiyle günümüzde var olan Bitlis kalesinin surlarla çevrili yegâne unsur olduğu yanılgısına kapılmış olmalıdır. Yoksa hem bizim çalışmamızda hem de gerek minyatürde gerekse Evliya Çelebi Seyahatnamesi ile seyyahların anlatımlarında surlarla çevrili bir aşağı şehrin varlığı kesin olarak bilinebilmektedir.

Söz konusu çalışmalardan sonra minyatürün tarafımızdan yorumlanmasına geçebiliriz. Minyatürde iki dağın arasında konumlanan kent alanının en üst kısmında bir iç kale ile bunun altında surlarla çevrili aşağı şehir ve onun da altında sur dışı yerleşimleri betimleyen başka bir kesimin bulunduğu görülmektedir. İç kalede cami, medrese gibi kamusal yapıları betimleyen herhangi bir çizimin bulunmaması sebebiyle ayrıntılı olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Ancak surlarla çevrili aşağı şehri betimleyen alan üç bölüm halinde ele alınabilir. Minyatürün aşağı şehri betimleyen bu alanının sağ tarafındaki 1 numarayla belirtilen tek minareli cami ile etrafındaki kümelenmiş konutların Ulu Cami ve çevresini gösterdiği anlaşılmaktadır. Orta kısımda kemerlerle betimlenen ve 2 numarayla belirtilen iki han ya da arasta şeklindeki ticaret yapısı da konut şeklinde betimlenmiş yapılarla birbirinden ayrılmıştır. Kente kuzey yönden girişi sağlayan kapıdan geçtikten sonra iki kola ayrıldığını belirttiğimiz bu kısmın, iç kalenin güneyini takip ederek ulaşılan iç kale giriş kapısı yönündeki dükkân sıralarını tasvir etmiş olması mümkündür. Alttaki sıranın da Şerefname'de sözü edilen iki katlı han ve bunun etrafındaki dükkân ve işlikleri betimlemesi gerekir. Bunun altında yer alan güney yönden giriş kapısının sağ tarafında aralıklarla surlara bitiştiği görülen ve Ulu Cami'ye kadar uzanan müstakil yapılar da yine ticari işlevli olmalıdır.

Aşağı şehrin sol tarafında ise yukarıdan aşağıya doğru anıtsal üç yapının tasvir edildiği görülmektedir. En üstte 3 numarayla belirtilen birbirine bitişik haldeki kubbe

[862] Yavuz Azeri, s. 467.

örtülü iki mekânın, Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'nde kent içerisinde bulunduğu belirtilen Şeyh İsa Zaviyesi olması mümkündür.[863] Zaviye için zikredilen "El-kain bi'l-mahrusati Bidlis" ifadesi korunaklı Bitlis şehrinde manasıyla yapının surlarla çevrili alanın içerisinde kaldığı düşüncesini doğurmaktadır. Ancak günümüzde herhangi bir kalıntısı bulunmayan bu yapı hakkında söz konusu vakfiye kaydından başka bir bilgi de bulunmamaktadır.

Bu zaviye yapısının altında tasvir edilen ve 4 numarayla belirtilen tek minareli caminin Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'nde Emir V. Şeref Han tarafından yaptırıldığı ileri sürülmesine rağmen günümüzde orijinal olarak sadece minaresi bulunan, ancak geçmiş yıllarda kazılarla temelleri tespit edilerek yeniden inşa edilen Meydan Camii olduğu kanaatindeyiz. Emir IV. Şeref Han'ın yaptırdığı yapılar arasında zikredilmeyen yapının eğer banisi gerçekten de Emir Şeref adında biri ise olasılıkla 15. yüzyılın ikinci yarısında hükmeden Emir Şeref b. Hacı Muhammed ya da 16. yüzyılın başlarında hükmeden Emir IV. Şeref Han olmalıdır. Ancak yapıya dair bir kitabenin bulunmaması ve banisi ile ilgili kesin verilerin bulunmayışı daha fazla fikir yürütmemizi engellemektedir. Evliya Çelebi tarafından ise Emir V. Şeref Han'a atfedilen Meydan Camii, karşısında bulunan Arasa Hanı'nın inşasıyla paralel olarak yeniden işlevlendirilmiş ve son halini almış olmalıdır.[864]

Meydan Camii'nin altında tasvir edilen ve 5 numarayla belirtilen fil gözleriyle hareketlendirilmiş iki kubbeye ve anıtsal bir girişe sahip hamamın ise 18. yüzyıl yapısı Aşağı Kale Mescidi'nin güneyinde, günümüze yalnızca tek kubbesi ulaşabilen, dış sura bitişik bir geç dönem konutunun altında kalmış ve geçmiş yıllarda Bitlis Yüzey Araştırması ekibi tarafından tespit edilen hamam kalıntısını betimlediği düşünülmektedir. Hamamın ismi veya mahiyeti hakkında bir bilgi mevcut değildir. Ancak tahrir defterinde ismi zikredilen Aynü'l Melik, Tabakhane, Sallahane ve Husur hamamlarının bu dönemde var oldukları kesindir. Tabakhane ve Sallahane hamamlarının, bu tür yapıların kent dışında olabilecekleri düşüncesi ve Husur Hamamı'nın iç kalenin batı tarafındaki Husur Mahallesi içerisinde bulunması ihtimaline karşılık yapının Aynü'l Melik Hamamı olabileceği değerlendirilmektedir. Tahrir defterinde Aynü'l Melik Mescidi, Hamamı ve Çeşmesi olarak adlandırılan ve bir külliye olarak inşa edildiği anlaşılan bu yapı

[863] Tekin, ss. 321, 322.
[864] Evliya Çelebi, 4/1, s. 131.

topluluğunun günümüzde bilinmediğini belirtmek gerekir. Ancak bu bilgiler ışığında yapının Aynü'l Melik Hamamı olarak kabul edilmesi ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkündür. Yine de düşüncelerimizin varsayımdan öteye gidemeyeceği ve herhangi bir kitabe ya da detaylı vakfiye kaydının bulunmaması sebebiyle daha fazla fikir beyan etmenin mümkün olmadığı kabul edilmelidir.

Zaviye, cami ve hamamın sol tarafında sura bitişen ve oldukça sıkışık bir düzende tasvir edilen yapıların da muhtemelen konut alanlarını betimlediği düşünülmektedir. Ancak sur içinin büyük oranda ticari faaliyetlerin yürütüldüğü bir alan olduğu düşünülürse bu yapıların üretim birimleri olan işlikler olma ihtimali de bulunmaktadır. Minyatürdeki konutların ve ticari birimlerin üst örtülerinin düz dam şeklinde olduğu ve tamamının kapıları ile pencere açıklıklarının betimlendiği anlaşılmaktadır.

Surlarla çevrili kentin altında tasvir edilen yapı topluluklarının da kanaatimizce sur dışında kalan alanları betimlemesi mümkündür. Bu alanın bir nehirle ikiye ayrıldığı ve nehrin üstünde dört küme halinde konut alanları ile sol tarafında 6 numarayla belirtilen külliyenin tasvir edildiği görülmektedir. Külliyenin 1529'da inşa edilen Şerefiye Külliyesi olduğu düşünülmektedir. Nitekim cami, hamam, türbe, çeşme ve kemerlerle belirtilen bir çarşının bir arada ele alınmış olması ve sur dışında bu mahiyette başka bir külliyenin bulunmaması sebebiyle bu topluluğun Şerefiye Külliyesi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Matrakçı Nasuh'un da yapılarla ilgili bilgi sahibi olduğu bu varsayımlarla kabul edilebilir. Nehrin sağ tarafında yine konut ya da işliklerle birlikte 7 numarayla belirtilen bir çarşı sırası ile bunun altında sadece çarşı sırasından oluşan ikinci bir yapıyla karşılaşılmaktadır. Bu yapıların da Rabad Mahallesi içerisinden geçen yol üzerindeki ve Avul Meydan'daki ticaret yapılarını tasvir ediyor olmaları mümkündür.

Bitlis'in iki nehir arasında konumlanan dış surlarının, Matrakçı Nasuh Minyatürü'nde birebir ele alınmadığı anlaşılmaktadır. Güney yönden kente girişin sağlandığı köprünün de minyatürde betimlendiği şekliyle kayaların üzerine konumlanmış olması, Bitlis'te buna benzer bir düzenlemeye rastlanmaması sebebiyle Matrakçı tarafından suyu aşmak gerektiğini belirtmeye yönelik bir tasarruf olabileceğini düşündürmektedir. Yine sur dışında kalan külliye ve mahallelerin daha altta belirtilen nehrin etrafına yerleştirilebilme kaygısıyla surun etrafına nehir çizilmesinin göz ardı edilmiş olması mümkündür.

16. yüzyıl tahrir defterlerinde yer alan vakıf kayıtlarından ve Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'nden, kentte var olan eserler ve bu eserlere vakfedilen yapılar tahlil edilebilmektedir. Yukarıda da sözünü ettiğimiz bazı yapıların yanında günümüze ulaşamayan ve yeri bilinmeyen birtakım yapılar bulunmaktadır. Söz konusu yapıların inşa tarihleri ve banileri ile ilgili bilgilerin de bulunmayışı kesin bir kanıya varmayı zorlaştırmaktadır.

Tahrir defterinde yer alan Emrullah, Hüseyin Ağa, Molla Sa'di, Molla Şah Hüseyin, Minare, Çom Mehmed, Kubad, Abdüsselam ve Mehmet Ağa mescitleri günümüze ulaşamamıştır. Bunların yanı sıra Hamza Bey ve İdrisiye medreseleri, Aynü'l Melik ve Abdüsselam çeşmeleri, Tabakhane ve Sallahane hamamları ile boyahane ve iç kaledeki mektep günümüze ulaşamamış yapılar arasındadır. Bunlardan İdrisiye Medresesi haricindeki yapıların kim tarafından ve hangi tarihte yapıldığı bilinmemektedir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz Kızıl Mescit, Hatuniye ve Ulu Cami dışında defterde ismi zikredilen Aynu'l Berid, Zeydan ve Kureyş mescitleri de günümüze ulaşan ancak kesin inşa tarihleri bilinmeyen eserlerdendir. Tahrir kayıtlarında zikredilmeleri yapıların en geç 16. yüzyılın ilk yarısında inşa edildiğini göstermektedir. Tahrir defterinde de görüldüğü gibi 16. yüzyılın ilk yarısında Bitlis'in birçok mahallesinin oluştuğu buralarda yer alan mescitlerden anlaşılabilir. Zeydan, Aynu'l Berid ve Kureyş mescitlerinin bulunduğu kesimlerin 16. yüzyıldan önce de yerleşime açık olduğu bilinmektedir. Nitekim Zeydan Mahallesi'nin 12. yüzyıldan itibaren yerleşime sahne olduğu yukarıda anlatılmıştı. Kureyş Mescidi'nin bulunduğu Husur Mahallesi de 15. yüzyıl yapısı Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi ve 1515 tarihli İdrisiye Medresesi ile gelişmiş bir mahalle niteliğinde olmalıdır. Aynü'l Berid Mescidi'nin bulunduğu alanın da Kızıl Mescit yolu üzerinde olduğu ve Müslümanların Bitlis'teki ilk dönemlerinden itibaren bu alanın kullanıldığı kabul edilmektedir. 1534 yılında inşa edilen Şükriye Medresesi ile Kızıl Mescit arasında kalan bu alandaki söz konusu mescidin de yine en geç 16. yüzyılın başlarına ait olması mümkündür.

İç kaledeki Sinan Bey Mescidi'nin vakfı olan ve yeri bilinmeyen boyahane ise kanaatimizce Sur Kapısı'ndan girildikten sonra batı tarafta kalan alanda bulunuyor olmalıdır. 16. yüzyılın sonuna doğru V. Şeref Han tarafından inşa edilen Arasa Hanı'nın

güneyi ile Şerefiye İmareti'nin karşı kıyısı arasındaki alanda bulunması gereken boyahanenin yüksek bir gelire sahip önemli bir işlik olduğu ve bu sebeple sur içerisinde konumlandığı düşünülebilir. Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'nde Mamriş Mescidi'nin vakıflarını anlatırken "Arasa altında boyahane ardında 2 bab bakkal dükkânı" diye kayıt bulunması, boyahanenin bu alanda konumlandığı düşüncesini desteklemektedir.[865]

Hamza Bey Medresesi olarak adlandırılan medresenin ise kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Ancak Hamza Bey'in, Bitlis Sancak Beylerinden biri olma düşüncesiyle medresenin, Osmanlı hakimiyeti döneminde inşa edilmiş olması mümkündür. Akarları arasında karaboya (Zâc, Demir-Sülfat, Sülfürik Asit)[866] madeninin gelirinin bulunması bunun sancak beyi tarafından vakfedildiğini düşündürse de vakfedilen iki adet dükkân ile bir bağın harap halde olduklarının belirtilmesi şüphe uyandırmaktadır.[867] Ancak eldeki verilerden şu aşamada kesin bir yargıya varmak mümkün değildir.

16. yüzyıl tahrir defterinde Bitlis'teki vakıfların akarları arasında iki adet değirmen bulunmaktadır. Şükriye Medresesi vakfı olan bir adet değirmen yine medresenin yakınında bulunuyor olmalıdır. Şerefiye Zaviyesi vakfı olan ve Aynu'l Berid yanında olduğu belirtilen ikinci bir değirmen yer almaktadır. Vakıf akarı olan bu iki değirmen dışında şehirde başka değirmenlerin bulunduğu muhakkaktır. Ancak günümüze kadar ulaşamayan bu yapılara dair tarihsel kayıtların söz konusu dönem için yetersiz olduğunu belirtmek gerekir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde sözü edilen Değirmen Deresi'nin kentin güney kesiminde, Diyarbakır'a devam eden yol üzerinde ve ileride anlatacağımız Abdal Han Sarayı'nın bulunduğu yüksek tepeliğin eteklerinde bulunması mümkündür. Ancak bu alandaki değirmenlerin ilk olarak ne zaman inşa edildikleri bilinememektedir. 1571 tarihli tahrir kayıtlarında da yukarıda anlatılan yapıların bir kısmının gelirlerinin azalarak bir kısmının da artarak kaydedildiği görülmektedir.[868]

Osmanlı'nın 1535'teki kesin hakimiyetinden sonra sancak statüsüne indirilen Bitlis'te merkezden atanan beylerin hakimiyeti 42 yıl boyunca devam etmiştir. Tarihçe

[865] Tekin, s. 295.
[866] Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi", **Belleten**, Cilt 61, Sayı 232, Ankara, 1997, s. 544.
[867] Altunay, s. 489.
[868] 1571 tarihli tahrir kayıtları için bkz: Koçak, Bitlis Camileri, s. 91.

kısmında açıkladığımız ve ulaşabildiğimiz bilgiler ışığında beylerin isimleri kısmen tespit edilebilmektedir. Bu dönemde yürütülen imar faaliyetlerinin ise inşa edilen ve günümüze ulaşan ya da tarihi kayıtlarda bulunan eserlerle tahlil edilmesi mümkündür.

Bu dönemin ilk eserlerinin iç kalede bulunan Sinan Bey Hamamı ile günümüzde henüz tespit edilememiş olan Sinan Bey Mescidi ve bir mektep olduğu düşünülmektedir.[869] Bunun yanı sıra yukarıda da sözü edilen boyahanenin yine bu dönemin eseri olması, Sinan Bey Mescidi'ne vakfedilmesinden anlaşılmaktadır. Yukarıda zikredilen Hamza Bey Medresesi'nin bu süre aralığında inşa edildiği düşüncesi kanaatimizce yanlış olmayacaktır.

Gökmeydan civarında, Şemsiyye Zaviyesi'nin güneyinde inşa edilen Dört Sandık Camii'nde bulunan 1543 ve 1810 tarihli iki kitabeden yapının inşa ve tamir edildiği tarihler anlaşılmaktadır.[870] 1543 tarihli kitabe günümüzde caminin güney cephesindeki pencere alınlığında yer almaktadır. Ancak Arık'ın kitabenin türbe duvarında olduğunu belirtmesi zaman içerisinde yerinin değiştiğini göstermektedir. Dolayısıyla mescit ve türbeden hangisinin daha önce inşa edildiğini anlamamız zorlaşmaktadır. Yapının 16. yüzyılın ilk yarısında Bitlis'te yaşamış Şeyh Abdullah Bedehşani tarafından inşa ettirildiği ve şeyhin ölümüyle birlikte güneyine bir türbenin ilave edildiği düşünülebilir.[871]

16. yüzyılın ikinci yarısında Memi Dede Mescidi'nin kuzey yönüne şehitlik olarak adlandırılan dikdörtgen bir birim ilave edilmiştir. Mescidin orijinal giriş kapısının bu şehitliğe geçişi sağlayacak bir konumda kalmasından dolayı günümüzde de kullanılan ikinci bir kapı açıklığı oluşturulmuştur. Mescide ilave edilen şehitlik, doğu duvarında yer alan kitabeden anlaşıldığı kadarıyla 1572 tarihlidir. Kitabede ismi zikredilen Ahmet Yunus b. Muhammed'in herhangi bir unvanının bulunmaması Bitlisli bir hayırsever olduğunu düşündürmektedir.[872] Arık'ın mescidin yanında yer alan Selçuklu Türbesi'ni şehitlik olarak anmasının sebebi de kanaatimizce Memi Dede Mescidi'ne ilave edilen şehitliğin mescitle bütünleşik olduğu algısından kaynaklanmaktadır. Ancak çok daha önceki bir düzenlemenin eseri olduğunu düşündüğümüz bu türbe ile Memi Dede Mescidi

[869] Sinan Bey Hamamı ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Şen, Sinan Bey Hamamı, ss. 161 – 196.
[870] Arık, s. 26; Uluçam, s. 46.
[871] Tekin, ss. 310 – 312.
[872] Arık, s. 28.

ve şehitliği arasındaki fark hem mimari planlamada hem de süsleme özelliklerinde bariz bir şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Van Beylerbeyi Köse Hüsrev Paşa'nın Bitlis ve çevresinde inşa ettirdiği yapılar ve kurduğu vakıflar, Bitlis'in kentleşme pratiklerinin gelişmesine ve ticari olarak kısa bir sürede güçlü bir dönüşüm yaşamasına sebep olmuştur. Hüsrev Paşa'nın, Rahva Ovası'nda inşa ettirdiği kervansaraya vakfedilen Hüsrev Paşa Hamamı ile etrafındaki 100 kadar dükkândan oluşan Hüsrev Paşa Çarşısı, kentin yeni bir görünüme kavuşmasını sağlamıştır.[873] Kalenin karşısında ve nehrin karşı kıyısında inşa edilen hamama ve etrafındaki çarşıya geçişin sağlandığı üç ayrı köprü bulunmaktadır. Bunlardan yapıların batısında bulunan ve Paşa Hamamı Köprüsü olarak adlandırılan yuvarlak kemerli köprünün yapılarla birlikte inşa edildiği kabul edilmektedir.[874] Hamamın kuzeyinde bulunan ve Çağlayan veya Menteş Ağa isimleriyle anılan bir diğer köprünün de bu alana geçit verdiği anlaşılmaktadır. Ancak köprünün inşa tarihiyle ilgili kesin bir kanıya varmak olanaklı değildir. Çarşının güneybatı ucunda, kale altına geçit veren ve Mumhane Köprüsü olarak anılan köprü de bu alandaki son köprü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu üç köprünün Hüsrev Paşa Hamamı ve çarşı ile olan organik bağı bir bütün halinde inşa edildikleri fikrini doğurmaktadır. Kuzeyden Menteş Ağa Köprüsü'yle ulaşılan ve güneye doğru devam eden, bir tarafı hamama bitişik iki sıra halindeki çarşının, hamam alanının bitişinden itibaren iki kola ayrılarak güneybatıya doğru Kızıl Mescit Mahallesi'ne, doğuya doğru da Mumhane Köprüsü'nü geçerek sur içine doğru yöneldiği düşünülmektedir. Hamamın batısında yer alan Paşa Hamamı Köprüsü'nün de kale altına ve bunu müteakip Gökmeydan'a geçit verdiği görülmektedir.

Şerefname'de Hüsrev Paşa tarafından inşa edilen Rahva'daki kervansaraya vakfedildiği belirtilen Bitlis'teki hamam ve çarşıdan başka gelip geçenlerin faydalanması için iki han ve iki tabakhane ile birçok araziden söz edilmektedir.[875] Hüsrev Paşa Vakfiyesi'nde ise çifte hamam ile çarşıdan başka debbağlara ait bir hamam, bu hamamın karşısında 29 dükkândan oluşan bir çarşı, iki han ve hana bitişik 67 zanaatkar atölyesi ile bir salhanenin Rahva Kervansarayı'na vakfedildiği anlaşılmaktadır.[876] Hanlardan birine

[873] Şeref Han, s. 400.
[874] Arık, s. 82.
[875] Şeref Han, s. 400.
[876] Tekin, ss. 187, 297 – 303.

ait olduğu düşünülen bir kitabe daha önce Pektaş tarafından tespit edilmiş ancak yapının konumuna dair bir veriye ulaşılamamıştır.[877] Bitlis şehir merkezi ile Rahva Kervansarayı arasında konumlanan ve Hüsrev Paşa tarafından inşa edildiği düşünülen Baş Han ve Papşin Hanı'nın vakfiyede sözü edilen hanlar olup olmadığı muammadır.[878] Ancak kanaatimizce vakfiyede sözü edilen iki hanın Bitlis kent merkezinde bulunması gerekmektedir. Nitekim hana bitişik olarak atölye ve dükkanlara atıfta bulunulması, bunların şehir merkezinde bulunmaları gerektiğini düşündürmektedir.

1923 tarihli bir fotoğrafta Ulu Cami'nin güneyinde bulunan revaklı avluya sahip hanın Hüsrev Paşa eseri olması mümkündür. Günümüzde var olmayan ve yerinde son yıllara kadar Ziraat Bankası binası bulunan alan, Bitlis'te yürütülen "Dere Üstü Islahı Projesi" kapsamında yıkılmış; ancak yapının temellerine dair herhangi bir araştırma yapılmamıştır. Yapının fotoğraftan anlaşıldığı kadarıyla çizilen planından, revaklı bir avlu ile avlunun etrafında sıralanan odalardan müteşekkil bir planlamaya sahip olduğu düşünülmektedir. Hanın dış tarafında sıralanan dükkanların, karşısındaki Ulu Cami'ye bitişik dükkanlarla bütünleştiği ve bir arasta halinde alanın işlevlendirildiği görülmektedir. Fotoğraftan tespit edilen düzenlemenin 16. yüzyıldan beri devam ettiğini kanıtlayacak herhangi bir veri mevcut değildir. Kuruluşundan sonraki yıllarda yapılan birtakım onarımlarla başka bir görünüme kavuşmuş olabileceği gibi vakfiyede tarif edilen hana bitişik dükkân sıralarının 20. yüzyılın ilk yarısına kadar görünümünü koruması da mümkündür.

Hüsrev Paşa Vakfiyesi'nde iki Debbağhane Çarşısı'nın yanı sıra bir de Debbağlar Hamamı'nın bulunduğu belirtilmektedir. Hüsrev Paşa'nın inşa ettirdiği Debbağlar Hamamı'nın, Bitlis'in 16. yüzyıl tahririnde zikredilen Tabakhane Hamamı'yla bağlantısını tespit etmek olanaksızdır. Mehmet Ağa Mescidi'ne vakfedilen Tabakhane Hamamı 17. yüzyıldaki kaynaklarda zikredilmemektedir. Yapı ortadan kalkmış olabileceği gibi Hüsrev Paşa tarafından yeniden işlevlendirilmiş de olabilir. Söz konusu hamamın konumuna daşr daha önce de herhangi bir verinin bulunmaması sebebiyle görüş belirtilmemişti. Ancak Hüsrev Paşa'nın yaptırdığı Debbağlar Hamamı'nın 16. yüzyılın

[877] Kadir Pektaş, "Hüsrev Paşa'nın Bitlis'te Bir Kitabesi", **Sanat Dergisi**, Sayı 13, 2008, s. 88.
[878] Arık, s. 85; Uluçam, ss. 127, 130.

ilk yarısında bulunan Tabakhane Hamamı'ndan ayrı yeni bir hamam olma ihtimali de bulunmaktadır.

Debbağlar Hamamı ve karşısındaki 29 dükkân ile bir salhanenin konumuna dair elimizde yeterince veri bulunmamaktadır. Yukarıda tabakhanelerin işlevleri gereği şehirlerin dışında konumlandıklarına değinilmişti. Hüsrev Paşa Vakfı içerisindeki 29 adet dükkânın, şehir dışındaki debbağhanede ilk işlemden geçirilen derinin farklı şekillerde işlenmesi işini yürüten esnaflara ait olması kanaatimizce yanlış olmayacaktır. Derinin tabaklama işleminden sonra farklı işlemlerden geçmesi gereken işliklerin bu Debbağlar Çarşısı içerisinde konumlanması ilk akla gelen düşüncedir. Dolayısıyla sözü edilen Debbağlar Çarşısı'nın Arasa altında daha önce sözünü ettiğimiz boyahanenin yakınlarında konumlandığı ve bu alanda yer alan günümüzde harabe durumdaki hamamın da yeniden işlevlendirilerek Debbağlar Hamamı olarak kullanıldığı düşüncesi ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkündür. Bitlis Minyatürü'nde yer alan Aynü'l Melik Hamamı'nın Hüsrev Paşa tarafından yeni bir hamam inşa edilmesinden ziyade var olan bu hamamın onarılmasıyla kente kazandırıldığı düşünülebilir. Maalesef bu varsayımlarımızı kanıtlayacak yeterince veri bulunmamaktadır. Söz konusu hamam kalıntısı ve etrafının kazılarla ortaya çıkarılması sonrasında birtakım fikirler yürütmek mümkün olabilir.

986/1578-79 yılında, Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın girişimleriyle Bitlis'e gelerek yönetimi ele alan V. Şeref Han'ın, 16. yüzyılın sonuna kadar Bitlis'te bulunduğu ve yüzyılın sonunda Van Beylerbeyi Ahmed Paşa ile olan anlaşmazlık sonucunda öldürüldüğü tarihçe kısmında detaylı olarak anlatılmıştı. Bu tarih aralığında Osmanlı Sarayı'na bağlı olarak yurtluk-ocaklık yoluyla Bitlis ve çevresini yönettiği ve Safevi Devleti'ne karşı harekatlarda görev aldığı anlaşılmaktadır. V. Şeref Han'ın Bitlis'teki imar faaliyetleri arasında kent merkezindeki bir han ile Gökmeydan'daki İhlasiye adlı büyük bir medrese en bilinenleridir.

Gökmeydan'da Şemsiyye Zaviyesi'nin doğusunda bulunan İhlasiye Medresesi'nin, giriş kapısı üzerindeki kitabeden 997/1589 tarihinde inşa edildiği anlaşılmaktadır.[879] Anıtsal bir taçkapısı bulunan yapının, kapının iki yanında kalan bölümlerinde mukarnas kavsaraya sahip pencere açıklıklarıyla ön cephesi oldukça

[879] Arık, s. 51.

vurgulu bir karakter kazanmıştır. Geometrik süslemelerle hareketlendirilen ön cephenin yanı sıra yapının dört köşesinde yer alan silindirik destek kulelerinin ve kuzey cephede ana eyvanın dışa taşırılmasıyla anıtsal görünüşün pekiştirildiği görülmektedir.

V. Şeref Han tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinen ve orijinalinde iki katlı olduğunu düşündüğümüz bir han da şehir merkezinde Meydan Camii'nin batısında konumlanmıştır. İhlasiye Medresesi'nin köşelerinde görülen silindirik kule düzenlemesinin burada da bulunduğu, yapıya ait Albert Gabriel tarafından çekilen bir fotoğraftan anlaşılmaktadır. Yapının günümüze ulaştığı haliyle doğu bölümünün ortadan kalktığı ve ana kuruluşunun anlaşılmayacak derecede bozulduğu görülmektedir. Güney cephesi üzerinde yer alan giriş kapısının sivri kemerli kuruluşu ve bu kemerin yapının orijinalinde tam ortada bulunduğu düşüncesiyle oluşturulacak olası bir planlama yapının iç mekânda revaklı bir avlu ile avlu etrafında sıralanan hücrelerden oluştuğunu düşündürebilir.

Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'nde ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Meydan Camii'nin Şeref Han Mescidi olarak adlandırılması ile ilgili yukarıda görüş bildirilmişti. Ancak Arasa Hanı'nın kurulması sırasında mescidin yine V. Şeref Han tarafından yenilenmiş olması ve bu sebeple Şeref Han Mescidi olarak adlandırılmış olabileceği akla gelmektedir

Bitlis ile ilgili ele alınan bazı gravürlere bu bölümün sonunda değinmek gerekir. Nitekim "17. Yüzyılda Bitlis Kent Dokusu" başlıklı bir sonraki bölümde mahalleler üzerinden kentin tasavvuru yoluna gidildiğinden ikisi 17. Yüzyılın son çeyreğinde basılan bu gravürlerin ayrıntılı olarak ele alınması mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla burada hem 17. yüzyıl hem de 19. yüzyıl gravürlerinin incelenmesi sonraki bölümün anlaşılmasını da kolaylaştıracaktır.

Olfert Dapper tarafından 1680'de yayınlanan "Naukeurige Beschryving van Asie" adlı eserdeki Bitlis Gravürü oldukça abartılı bir tarzda kenti tasvir etmektedir.[880] Gravürün yer aldığı eserdeki anlatımların[881] 17. yüzyılın ortalarında kenti tasvir eden Tavernier'in anlatımlarıyla[882] birebir örtüşmesi söz konusu gravürün bu anlatımlardan

[880] Olfert Dapper, **Naukeurige Beschryving van Asie: Behelsende de Gevesten van Mesopotamie, Babylonie, Assyrie, Anatolie of Klein Asie**, Amsterdam, 1680, s. 254.
[881] Dapper, ss. 254, 255.
[882] Tavernier, ss. 289, 290.

yola çıkarak çizildiğini göstermektedir. Tavernier'in, Bitlis Kalesi'nin oldukça yüksek bir tepe üzerinde ve her tarafının surlarla çevrili olduğunu aktarması ve kaleye dönerek çıkıldığını belirtmesi Dapper'in kalenin etrafında helezonik bir hattı takip ederek yükselen bir rampanın bulunduğuna inandırmış olmalıdır (Şekil 42). Ancak Bitlis Kalesi'ne geçişi sağlayan yegâne giriş güney yönde bulunmakta ve buraya da aşağı şehirdeki Çevgan Meydanı'nın kuzeyinden başlayan bir rampayla ulaşılmaktadır. Birkaç kez keskin dönüşler yaparak yükselerek giriş kapısına ulaşan rampa üzerinde Evliya Çelebi'nin aktardığı gibi üç ayrı kapının bulunduğu bilinmektedir.[883] Dolayısıyla Dapper'in çiziminin hayali bir yönünün bulunduğunu söylemek mümkündür.[884]

Gravürdeki hayali anlatıma rağmen Bitlis ile örtüşen bazı noktalar da bulunmaktadır. Aşağı şehrin iki nehir tarafından sarılmış olması ve bir noktada bu nehirlerin birleşerek devam etmesi Bitlis kentinin en önemli özelliğini yansıtmaktadır. Tavernier'in bu tarzda bir anlatımda bulunmamasına rağmen Dapper'in tasarrufu Tavernier'den başka bilgi kaynaklarının da bulunduğunu düşündürmektedir. Aşağı şehir surlarının silindirik burçlarla desteklenmesi ise yine Bitlis'te görülmeyen bir özelliktir. Bu anlamda Dapper'in şehri kesin olarak görmemesine rağmen bazı kaynaklardan yararlanarak gravürü tasarladığını söylemek doğru olacaktır.

Dapper'in gravürüyle benzer özellikler gösteren başka bir gravür de Jacob Peeters tarafından 1690 yılında üretilmiştir (Şekil 43). Bu gravürün de yine Tavernier'in anlatımları ile Dapper'in çiziminden yola çıkarak büyük oranda Dapper'e sadık kalınarak üretildiği anlaşılmaktadır. Yine Eujenio Bore tarafından 1838 yılında yayınlanan eserde yer alan bir başka gravür de bu ikisinden üretildiği anlaşılan daha basit çizgilere sahip bir özellik göstermektedir (Şekil 44).[885] Dapper'in çizimiyle büyük oranda benzer olan bu gravürde de aşağı şehirdeki yapıların özelliklerini belirlemek zordur. Bu iki gravürün de yine Dapper gibi Tavernier'in anlatımlarından etkilenen hayal ürünü çalışmalar olduğunu söylemek mümkündür.

Bitlis'in daha gerçekçi bir gravürü ise 19. yüzyılda üretilmiştir. Jules Laurens'e ait olan gravür kent ile ilgili olarak önemli veriler sunmaktadır (Şekil 45). Gravürün

[883] Evliya Çelebi, 4/1, s. 127.
[884] Yavuz Azeri, s. 467.
[885] Eujenio Bore, **Historia de la Armenia**, Imprenta Del Guardia Nacional, Barcelona, 1838, s. 23.

merkezinde Bitlis Kalesi, surlarının bazı kısımları yıkılmış vaziyette konumlanmaktadır. Kalede birkaç yapının halen ayakta olduğu ancak özellikle bizim Han Sarayı olarak nitelediğimiz kesimin göçtüğü anlaşılmaktadır. Aşağı şehirde de Meydan Camii ile Şerefiye Külliyesi'ne ait iki minare ile Hacı Begiye Mescidi ve Şerefiye Külliyesi'ne geçişi sağlayan köprü ile daha güneydeki Hatuniye Köprüsü seçilebilmektedir. Bunların dışında bir sonraki bölümde ayrıntılarıyla anlatılacak olan Zeydan, Rabat, Husur ve Şamyan mahallelerindeki konutların uzandığı görülmektedir.

Bitlis'e ait bir diğer gravür de Müller-Simonis'in eserinde yer alan Franz Berger imzalı Bitlis Gravürü'dür (Şekil 46).[886] Burada da iç kalenin büyük oranda tahrip olduğu görülebilmektedir. Kalenin güneyinde Arasa Hanı ile hemen yanında Meydan Camii'nin minaresi ve daha aşağıda Şerefiye Külliyesi'nin minaresi seçilebilmektedir. Gravürün sol tarafında uzanan konutların da Husur Mahallesi dahilinde oldukları anlaşılmaktadır. Yüne üst tarafta uzanan mahallenin iç kalenin kuzeybatısındaki Kömüs Mahallesi'ni gösterdiği düşünülmektedir.

[886] P. Müller Simonis, **Du Caucase au Golfe Persique a Travers L'Armenie, le Kurdistan et La Mesopotamie**, Universite Chatolique D'Amerique, Washington D.C., 1892, ss. 326, 327.

BEŞİNCİ BÖLÜM

17. YÜZYILDA BİTLİS KENT DOKUSU

Bitlis'in kuruluşundan itibaren ele aldığımız önceki bölümlerinde, kentin 16. yüzyılın sonlarına kadar büyük oranda gelişimini tamamladığı; iç kale, surlarla çevrili aşağı şehir ve surların dışında oluşan mahallelerinin kenti oluşturan üç ana unsur olduğu ortaya konmuştur. 17. yüzyılın başında Van Beylerbeyliği ile yaşanan anlaşmazlıklar neticesinde V. Şeref Han'ın öldürülmesini müteakip kentin yağmalandığı ve çeşitli tahribatların yaşandığı düşünülmektedir. Tarihçe bölümünde ayrıntılarıyla anlatılan bu dönemde ilk olarak emirin kardeşi Halef Han'ın yönetimi ele aldığı ve kısa süre sonra da Emir Şeref'in oğlu Ziyaeddin Han'ın yönetime geçtiği; Ziyaeddin Han'ın 1618 yılında öldürülmesi üzerine oğlu Emir VI. Şeref Han'ın yönetimi devraldığı görülmektedir. 1622 yılına kadar süren bu dönemde Bitlis'te ortaya konan imar faaliyetlerini anlamak yeterli verilerin ve kitabe ya da vakıf kayıtlarının bulunmamasından dolayı oldukça zordur. 1622 yılında Bitlis'te yönetimi ele alan Emir Abdal Han uzun bir süre yönetimini sürdürmüştür. Bu tarihten itibaren yüzyılın sonuna kadar Abdal Han ve çocuklarının yönetimi devam etmiş ve Bitlis ile Van Beylerbeyliği arasındaki anlaşmazlıklar en üst seviyeye ulaşarak Bitlis emirlerinin yönetimdeki hakları yüzyılın sonuna doğru önemli düzeyde azalmıştır.

Bitlis kentinin kuruluşu ve gelişimini ele alan bölümlerden sonra iç kale, aşağı şehir ve kenti oluşturan mahallelerin konumları, mahalleleri oluşturan sosyal yapılar ile konutların genel özelliklerini içerecek olan bu bölümde ilk olarak iç kalenin güneyinde yer alan surlarla çevrili aşağı şehrin mimari karakteri incelenmiş; devamında kale-kentin yakın çevresinden başlayarak mahallelerinin mimari karakterleri ortaya konmuştur (Şekil 8).

Gerek 16. yüzyıla ait tahrir defterlerinde gerekse 17. yüzyılın ortalarına ait Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde geçen bilgilerden yola çıkarak Bitlis kentinin mahallelerini saptamak mümkündür. 16. yüzyıl tahrir defterlerinde Müslüman halkın 10 mahallede, gayrimüslim halkın da 16 mahallede ikamet ettiği ve kentin yüzde 80 oranında gayrimüslim halkla meskûn olduğu anlaşılmaktadır.[887]

[887] Altunay, ss. 30, 35.

Bu mahallelerden Şamyan, Mardini, Rabad ve Avih mahallelerinde iki halk birlikte ikamet ederken Çarşı, Aynu'l Berid, Husur, Hacı Yar Ahmed, Kargeluh (Karekluh) ve Tıkılban mahallelerinde yalnızca Müslümanların ikamet ettiği; Cani Bey, Taş, Cacan, Yahşi Bey, Demirci Karabet Bahtiyar, Hoca Can, Yakub Minas (Minahas), Varnagel (Karageb), Mıgırdiç, Nasreddin ve Amirdol mahallelerinde de yalnızca gayrimüslimlerin ikamet ettiği anlaşılmaktadır.[888]

16. yüzyılda zikredilen mahalle isimlerinin bir kısmının yerini tespit etmek mümkün değildir. Özellikle kişi isimlerine atıfta bulunan mahalle adlarından yola çıkarak tespit yapmak mümkün olmamıştır. Yalnızca yer adlarının günümüze ulaşması sebebiyle bazı mahalleleri belirlemek olanaklıdır. Ayrıca Şerefname'de yapıların konumlarına dair geçen ibarelerin de mahalleleri tespit etmekte faydalı olduğunu belirtmek gerekir. Söz konusu mahallelerden Şamyan, Mardini, Rabad, Avih, Aynu'l Berid, Husur, Tıkılban ve Taş mahalleleri gerek günümüze ulaşan yapılardan gerekse tarihi kaynaklarda yapılara atıfla sözü edilen mahalle isimlerinden yola çıkarak tespit edilebilmiştir. Geriye kalan mahallelerin günümüzde tekabül ettikleri alanlarla ilgili kesin bir yargıya varmak olanaklı değildir.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, Bitlis'teki 17 mahallenin sadece Müslüman halkla meskûn olduğu belirtilmektedir. Bu mahalleler dışında 11 mahallenin de gayrimüslimlerle meskûn olduğu belirtilmesine rağmen mahalle isimleri zikredilmemiştir. Bir kısmı 16. yüzyıldaki mahallelerle örtüşen bu mahallelerin büyük oranda tespit edilmesi mümkündür. Nitekim mahallelerin günümüzde de halk arasında aynı isimlerle anıldığı görülmüştür. Evliya Çelebi, Hüsrev Paşa, Şam, Zeydan, Çorum, Çinedar, Kızıl Mescid, Şeyh Hasan, Çirik, Küçur, Gökmeydan, Kömüs, Tıkılban, Takşut, Arap Köprüsü, Avul Meydan, Karadere, Avih, Değirmen ve Han Bağı olmak üzere 19 mahalle ismi zikretmektedir.[889] Bu mahallelerden Çorum ve Çinedar dışındakileri tespit etmek mümkündür.

[888] Altunay, s. 34.
[889] Evliya Çelebi, 4/1, s. 133.

5.1.İç Kale

Bitlis'in günümüzde büyük oranda tahrip olmuş ve surları yer yer ortadan kalkan iç kalesi, 17. yüzyılın ortalarında halen kullanımda ve korunaklı bir özelliğe sahiptir (Fot. 180). Evliya Çelebi'nin ayrıntılarıyla anlattığına göre Van Beylerbeyi Melek Ahmet Paşa'nın Bitlis Seferi'nde, iç kaleye kapanan bir kısım asker teslim olana kadar kale ele geçirilememiştir.[890]

İç kalede, güneybatı kesimde yer alan Han Sarayı'ndan başka, bir hamam, cami ve medresenin bulunduğunu aktaran Evliya Çelebi, iç kalenin giriş kapısına sarp bir yolla ulaşıldığını; han sarayının batı köşesinde cephanelerden müteşekkil bir kule ile kalenin doğu köşesinde oldukça yüksek bir başka kulenin yer aldığını vurgulamaktadır. Kanlı kule olarak adlandırılan söz konusu kuleden günümüze ulaşan herhangi bir kalıntı bulunmamakla birlikte eski bir fotoğrafta zor da olsa seçilebilmektedir (Fot. 181). Kalenin toplamda 670 adet bedenden oluştuğu ve bunların da iki sıra mazgalla işlevlendirildiği; en altta da sonradan açıldığı belirtilen top mazgallarının bulunduğu aktarılmaktadır.[891]

Günümüzde söz konusu mazgalların tamamen ortadan kalktığı ve bedenlerin de kale içindeki toprak seviyesine kadar yıkılmış olduğu görülmektedir. Kaleye ulaşan dik yokuş sonradan örülmüş duvarlar ve yol üzerinde konumlandırılmış yapılarla geçişin mümkün olmadığı bir vaziyet kazanmıştır. Kaleye ulaşan tek yol ise kuzey kulenin batı kenarından yamaç boyunca yükselen merdiven kuruluşuyla sağlanmaktadır (Fot. 182). Kalenin batı kenarını oluşturan bedenlerin günümüzde ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Surların kesin olarak hangi tarihte yıkıldığı ve batı yöndeki uzantısını tespit etmek oldukça güçtür. Kalede süren kazı çalışmalarından hareketle de bu konuda daha fazla fikir beyan edecek veriye ulaşılamamıştır.

16. yüzyıla ait tahrir kayıtlarından, Sinan Bey Mescidi ve Hamamı ile Mehmet Ağa Mescidi'nin kesin olarak kale içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği medresenin de kanaatimizce yine tahrir kayıtlarında zikredilen Hamza Bey Medresesi olması gerekmektedir. Seyahatname yazarının Bitlis Mescidi olarak

[890] Evliya Çelebi, 4/1, ss. 317 – 320.
[891] Evliya Çelebi, 4/1, s. 127.

adlandırdığı ve daha önce tapınak olduğunu belirttiği yapının, iki mescitten hangisi olduğunu tespit etmek olanaksızdır. Kale içerisinde bir cami ve bir medreseden başka herhangi bir sosyal yapıya ve çarşı pazara rastlanmadığını da vurgulayan seyyah, 300 haneden oluşan konutların yarısının Han Sarayı'na ait olduğunu belirtmektedir.[892] Tahrir defterinde, Sinan Bey Mescidi vakfına ilişkin bilgiler arasında hamam ve mektep yakınındaki bir mahzenin, mescidin akarları arasında bulunduğu aktarılmaktadır.[893] Bu bilgiden yola çıkarak kale içerisinde, hamamın yakınında bir mektep yapısının bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak günümüzde bu yapının da tespit edilemediğini belirtmek gerekir.

Yukarıda sözü edilen kalenin güneybatı ucundaki kanlı kule ile Sinan Bey Mescidi arasındaki alanda Mehmet Ağa Mescidi ve mektep yapısının konumlanmış olması mümkündür. Nitekim kalenin batı kesiminde Han Sarayı'nın, kuzey kesiminde de kısıtlı alana sahip olmasından dolayı birbirine dayanan konutların bulunduğu düşünülürse, sosyal yapı bağlamında mescit ve medrese gibi yapıların bu alanda konumlanması olası görünmektedir (Fot. 183). Ancak günümüze kadar yapılan kazı ve araştırmalarda bu düşüncemizi destekleyen önemli bir veriye rastlanmamıştır. Baş tarafından yürütülen kazı çalışmaları sırasında söz konusu alandaki mimari dokunun kademeli bir düzenlemeye sahip olduğu ve en üstte yer alan düzenlemenin de daha geç bir dönemin eseri olduğu; ortaya çıkarılan tromp geçişli bir yapıdan açıkça anlaşılmaktadır.[894] Bu yapının mahiyetine dair herhangi bir görüş belirtilemese de altında bulunduğu mimari dokudan daha eski bir düzenlemeye ait olduğu kesindir. Yapı etrafındaki düzenlemenin, büyük oranda 17. yüzyıl sonrası döneme ait olduğu düşünülürse Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği kale içerisindeki sosyal yapılar ile vakıf kayıtlarından yola çıkarak iç kalede konumlandığını düşündüğümüz yapıların da bu kesimde bulunması mümkün görünmektedir. Ayrıca ortaya çıkarılan mekanlar ile bunların batısında konumlanan 16. yüzyıl eseri Sinan Bey Hamamı'nın yapı kotları arasındaki fark göz önünde bulundurularak bu kesimdeki düzenlemenin 16. yüzyıldan sonraya ait olduğu kesin olarak söylenebilmektedir.

[892] Evliye Çelebi, 4/1, ss. 127, 128.
[893] Altunay, s. 495.
[894] Baş, 2018, ss. 73 – 79.

Şerefname'de Bitlis Kalesi'nin üçgen şekilli olduğu ve duvarlarında çeşitli tılsımların bulunduğu aktarılmaktadır. Kale avlusunda, elinde yılan tutan bir insan figürünün kayaya işlenmiş halde bulunduğu ve bunun "avlu tılsımı" adıyla anıldığı belirtilmektedir.[895] Şerefname'nin başka bir çevirisinde ise "Kapı Tılsımı" olarak anılan bu figürlere ait günümüzde herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır.[896] Kale avlusunun yerinin tespit edilememiş olmasına karşın Sinan Bey Hamamı'nın batısından itibaren güneybatı köşedeki silindirik burca kadar olan alanın Han Sarayı'nın işgal ettiği alan olması gerekmektedir. Kale avlusunun da Sinan Bey Hamamı ile Han Sarayı arasında bir meydan niteliğinde olabileceği değerlendirilmektedir. Han Sarayı'nın güneybatı köşesindeki silindirik burçların, savunmaya yönelik özelliklerinin yanında anıtsallıklarıyla saray kompleksini vurguladığı düşünülebilir. Kalede yapılan kazıların sonucunda bu kesimdeki bazı mekanların cephanelik vb. niteliklere sahip oldukları belirtilse de şu aşamada kesin bir kanıya varmanın mümkün olmadığı değerlendirilmektedir.[897] Ancak Evliya Çelebi'nin aktarımıyla kalenin güneybatı köşesindeki yuvarlak burçların da cephaneleri içerisinde barındırdığı neredeyse kesindir (Fot. 4).

Baş'ın, kalenin kuzey kesimini Han Sarayı olarak nitelendiren düşüncesi tartışmalıdır.[898] Bu alanın oldukça dar olması ve Evliya Çelebi'nin aktarımlarıyla uyuşmamasının düşüncemizi desteklediği kanaatindeyiz. Ayrıca Şerefname'de, Bitlis Kalesi'nin Akkoyunlu hükümdarlarından alınması bahsinde, kuzeydeki karanlık kuleye tırmanan tırmanıcıların buradaki kullanılmayan bir eve girdikleri ve sonrasında kaleyi ele geçirdikleri anlatılmaktadır. Bu alanın saray kompleksi olduğu düşüncesi göz önüne alınırsa, Şerefname yazarının bu saraydan söz etmesi gerekirdi. Yapıdan kullanılmayan bir ev diye söz edilmesi, yapının kale içerisindeki konutlardan herhangi biri olduğunu düşündürmektedir. Ancak yine de iç kalede bulunmasından dolayı buradaki konutların da yönetici kesimin kullanımında olduğu göz ardı edilmemelidir. Yine Şerefname'nin bu

[895] Şerafeddin Han, **Şerefname II/I (4)**, Çev. Rıza Katı, Yaba Yayınları, İstanbul 2010, s. 196.
[896] Şeref Han, s. 388.
[897] Kaledeki kazılarla ilgili Kazı Sonuç Raporları için bkz: Pektaş, 2007 – 2011; Baş, 2011, 2018; Şen, 2020.
[898] Baş, 2018, s. 165.

pasajından söz konusu kulenin "Kara Burç" ya da "Karanlık Burç" olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır.[899]

Kalenin, Han Sarayı olduğunu düşündüğümüz kesiminde yürütülen kazılarla ortaya çıkarılan bir mekânın, Han Sarayı'na ait hamamın bir bölümünü oluşturduğu anlaşılmaktadır. Baş'ın, kaledeki diğer yapılardan daha kaliteli bir işçiliğe sahip olduğunu belirtmesi de bu düşüncemizi destekler niteliktedir. Bununla birlikte Baş, düşüncemizin aksine Han Sarayı'nın, iç kalenin kuzeyinde konumlandığını ileri sürmektedir.[900] Kalenin bu kesimindeki sözü edilen yapıda, kesme taş duvar örgüsü içerisine yerleştirilen çift sıra künk sisteminin, yapının hamam özelliğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Nitekim künklerin ulaştığı, etrafı çini bezemeli nişlerin önünde kurnaların bulunması ihtimal dahilindedir. Mekânın batısında yer alan kapı açıklığından, günümüzde var olmayan ikinci bir kısma geçişin sağlandığı ve bunun da aynı düzenlemeye sahip olmasının mümkün olabileceği değerlendirilmektedir. Ancak söz konusu alanın göçerek bu kesimin ortadan kalkmasından dolayı yapının asli planıyla ilgili daha fazla fikir beyan etmek olanaksızdır.

Kaledeki kazılarda ortaya çıkarılan eserlerin büyük oranda 19. yüzyıla ait olması, kalenin tahribatı ve yöneticiler tarafından terk edilmesiyle birlikte halk tarafından iskân edildiğini düşündürmektedir. Buradaki yapılaşmanın büyük oranda karmaşık bir düzenlemeye sahip olduğu ve birçok tandır yapısının da mimari dokunun arasında konumlanması bu düşünceyi desteklemektedir.[901] Ayrıca 19. yüzyılda kenti ziyaret eden seyyahlar, şehir yöneticilerinin kale dışında ikamet ettiklerini belirtmekte; kaleden de harabe diye söz etmektedir.[902] İç kale, günümüzde büyük oranda toprak altında bulunmakta; ortaya çıkarılan kısımların da önemli bir bölümünün 19. yüzyıldan kalan kalıntılar olduğu değerlendirilmektedir. Kaledeki mescitler, medrese ve zaviye yapıları ile Han Sarayı'nı oluşturan konutların ortaya çıkarılması için kazıların devam etmesini beklemekten başka şansımız yoktur. Bu aşamada iç kaleyle ilgili daha fazla fikir beyan etmek mümkün değildir.

[899] Şerafeddin Han, II/I, s. 258; Şeref Han, s. 460.
[900] Baş, 2018, ss. 106 – 112.
[901] Baş, 2018, ss. 167, 168.
[902] Kinneir, s. 393; Shiel, s. 73; Lynch, s. 147.

5.2.Aşağı Şehir

Yukarıda ismi zikredilen mahallelere geçmeden önce, iç kalenin güneyini oluşturan aşağı şehrin durumunu anlatmak gerekir. İç kalenin güneyini oluşturan surlarla çevrili aşağı şehirde; kentin Van Kapısı olarak adlandırılan giriş kapısından başlayarak kale altından iç kale giriş kapısına kadar devam eden kuzey kesimi ile yine aynı noktadan güneye doğru, Ulu Cami tarafına devam eden ikinci kesiminde, kesintisiz olarak karşılıklı iki sıra halinde dükkân sıralarının bulunduğu düşünülmektedir. Kuzeydeki dükkanları geçerek ulaşılan Çevgan Meydanı'ndan kuzeye doğru iç kaleye çıkan rampaya ulaşılmaktadır. Çevgan Meydanı'nın güneyinde yer alan Meydan Camii ile batısındaki V. Şeref Hanı (Arasa Hanı) arasından ana caddenin iki tarafında kurulu dükkanları geçerek Sur Kapısı'na ulaşılmakta ve buradan Hacı Begiye Köprüsü vasıtasıyla sur dışına çıkılmaktadır (Şekil 9).

Ulu Cami tarafını içeren güney kesimde ise giriş kapısından doğuya doğru ilerleyerek iki sıra halindeki dükkanların devamında ilk önce Ulu Cami'ye; daha sonra şehir surlarına bitişen iki hana ulaşılmaktadır. Bunlardan Ulu Cami'nin güneybatısındaki Hüsrev Paşa Hanı ile hemen bitişiğindeki iki katlı Aslanlı Han'ın kuzeyinde, yine sırt sırta veren dükkân sıralarının Meydan Camii'ne kadar devam ettiği düşünülmektedir. Hüsrev Paşa Hanı ile Ulu Cami arasındaki bölümde de her iki yapının dış cephelerine dayanan birer sıra dükkânın bir arasta oluşturacak biçimde konumlanmış olması mümkündür.

Sur içinin doğu kesimini kapsayan bu geniş alanın kuzey ve güney kısımlarındaki dükkanların arasında kalan bölümün ise konutlarla işlevlendirilmiş olduğu ve bu düzenlemenin de 20. yüzyıla kadar sürdüğü düşünülebilir. Nitekim sözü edilen dükkân sıraları ile konutların varlığı, 19 ve 20. yüzyıllara ait fotoğraflarla da desteklenmektedir (Fot. 184, 185). Yine Ulu Cami'nin doğusundaki alanda yer aldığı ve sura bitiştiği düşünülen birtakım yapıların, konut veya ticarete yönelik özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu kesimin Saraçlar Mevkii olarak isimlendirilmesi ve Evliya Çelebi'nin Saraçhane Camii olarak isimlendirdiği caminin sözü edilen Ulu Cami olması olasıdır. Nitekim minareli ve avlusuz bir özelliğe sahip olduğu belirtilen bu eserin, yine seyahatnamede değinilmeyen ve günümüzde Ulu Cami olarak anılan yapı olduğu

aşikardır.[903] Ayrıca bu kesimde bir hamamın bulunması da olasıdır. Tahrir defterinde, Cami-i Kebir Vakfı içerisinde Sallahane ve Husur hamamlarının bulunması ve cami giderleri arasında hamam ve cami hizmetlisi ücreti adıyla bir giderin sayılması, cami ve hamama aynı kişinin hizmet ettiği düşüncesini doğurmaktadır.[904] Husur Hamamı'nın iç kalenin batısındaki Husur Mahallesi dahilinde olduğu düşünülürse, Sallahane Hamamı'nın cami yakınında yer aldığı kabul edilebilir.

Sur içinin batı kesiminde ise Meydan Camii karşısındaki Arasa Hanı ile güneybatısında sura bitişen hamamın bulunduğu; bu ikisi arasında da 16. yüzyıldan kalma birtakım dükkanların konumlandığı düşünülmektedir. Arasa altı olarak adlandırılan kısımda, Hüsrev Paşa tarafından inşa ettirildiği aktarılan iki Debbağlar Çarşısı'ndan birinin konumlandığı düşüncesi kanaatimizce yanlış olmayacaktır.[905] Yine vakıf ve tahrir kayıtlarında bu alanda bir boyahanenin de bulunduğu görülmektedir. Günümüze ulaşamayan yapıların yerinde hali hazırda dükkân sıraları bulunmaktaysa da bunlar geç dönemin eseri olan büyük oranda betonarme özelliğe sahip yapılardır. Arasa Hanı'nın batısından başlayarak batı surlarına kadar devam eden kısım ise konut alanı olarak işlevlendirilmiş olmalıdır.

16. yüzyıl tahrir kayıtlarında şehrin ilk mahallesi olarak kaydedilen ve yazarlar tarafından "Parisi" olarak okunan mahallenin, harflerin yazımında yapılacak küçük bir değişiklikle aslında "Çarşı Mahallesi" adıyla isimlendirilmesi mümkündür.[906] Aşağı şehirde büyük oranda ticari faaliyetlerin yürütülmesi sebebiyle buranın Çarşı Mahallesi olarak adlandırıldığı ve konutlarda ikamet edenlerin de çarşı mahallesi sakinleri olarak kayıt altına alındıkları düşünülebilir.

Şehrin batı surlarının iç kale ile birleştiği kısımda, minyatürde görülen kulenin bulunduğu ve bu kesimin askeri amaçlarla işlevlendirildiği düşüncesi bir varsayım olarak geçerliliğini korumaktadır. Bitlis halkından edindiğimiz birtakım bilgilerden yola çıkarak sözünü ettiğimiz bu noktada, askeri ve ticari amaçlarla bir at değişim istasyonunun bulunduğu düşünülmekteyse de bunu destekleyen herhangi bir tarihsel verinin bulunmayışı kesin bir yargıya varmamızı engellemektedir. 18. yüzyılda Aşağı Kale

[903] Evliya Çelebi, 4/1, s. 131.
[904] Altunay, ss. 485, 486.
[905] Tekin, s. 298.
[906] Altunay, s. 34.

Mescidi'nin inşa edildiği kısımdan kuzeye doğru, suru takip ederek iç kale ve şehir surlarının birleştiği noktaya kadar olan alanın konutlardan müteşekkil olması gerekmektedir. Bu kısımdaki surlar üzerine inşa edilen yapıların, bitişik bir düzende olduğu ve yukarıda sözü edilen kuleden başka herhangi bir kule veya burca sahip olmadığı düşünülmektedir. Surun dirsekler yaparak hamam kalıntısına kadar ilerlediği ve buradan yine bir dirsekle Şerefiye Külliyesi dahilindeki imaretin karşı kıyısından boylu boyunca Şerefiye Köprüsü'ne kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Ancak hamamdan Şerefiye Köprüsü'ne kadar olan alana ait herhangi bir sur kalıntısı günümüze ulaşamamıştır. 1901 tarihli bir Coğrafya Ansiklopedisi'nde yer alan çizimden, Şerefiye Köprüsü'nden doğuya doğru devam eden surun, sur içi tarafından görünümüne rastlanmaktadır.[907] Çizimden bu kesimdeki surların içe bakan cephelerinde kemerlerle desteklendiği ve dendanlarla işlevlendirilen seğirdimlerine erişimi sağlayan merdivenlere sahip olabileceği değerlendirilmektedir. Yine bu noktanın, aşağı şehre girişin sağlandığı "Sur Kapısı" olarak adlandırılan güney kapısının bulunduğu alan olduğu düşünülmektedir. 16. yüzyılın ikinci çeyreğinde inşa edilen Şerefiye Külliyesi'ne ait Şerefiye Köprüsü'nün yapılışına kadar Hacı Begiye Köprüsü vasıtasıyla aşağı kente geçişin sağlanıyor olması mümkündür (Şekil 40).

Hacı Begiye Köprüsü'nden ulaşılan Sur Kapısı'nı geçerek kuzeydoğuya yönelen yol Ulu Cami'ye ulaşmaktadır. Bu yol üzerinde bir sırası surlara dayanan karşılıklı dükkanların, Aslanlı Han ve Hüsrev Paşa Hanı'na ulaştığı ve devamında Ulu Cami önüne vardığı düşünülmektedir. Yine bu dükkanların başlangıç noktasından birkaç dükkânı geçerek kuzey yönünde Çevgan Meydanı'na ilerleyen başka bir sokağın bulunuyor olması mümkündür. Bu sokağın da yine karşılıklı dükkanlardan oluşan bir özellik gösterdiği kabul edilebilir. Sur Kapısı'ndan iç kale giriş kapısına uzanan ana caddeye paralel ilerleyen bu sokak ile cadde arasındaki kısımda konut benzeri yapılar bulunmalıdır. Günümüzde bunu destekleyecek herhangi bir kalıntı bulunmamakla beraber bazı eski fotoğraflarda dükkanlardan daha yüksek cephelere sahip yapıların görülmesi bu düşünceyi desteklemektedir (Fot. 186). Bu alandaki yapı veya yapıların konut özelliği gösteren sivil mimari öğelerinden ziyade ticaret veya eğitime yönelik han,

[907] Eprigian, s. 360.

işlik veya mektep benzeri yapılar olması ihtimal dahilindedir. Günümüzde tamamen ortadan kalkan bu kesimin zemin kotu yükselmiş ve kalıntıların üzerine 1934 yılında Zülfikaroğulları Hanı inşa edilmiştir.

Meydan Camii ve Ulu Cami arasındaki alanda Hüsrev Paşa Hanı ve Aslanlı Han'ın bulunduğu kesindir. Bunun yanında sözünü ettiğimiz dükkanların varlığı, hem günümüzde halen ticari faaliyetlerin yürütülüyor olması hem de eski fotoğraflardan elde edilen verilerle desteklenebilmektedir. Bunların dışında fiziksel kanıtlara ulaşmak mümkün değildir. Alanla ilgili önemli bir tespit de yıkım ve tahribatlardan dolayı zeminin dolarak kotun yükseldiğidir. Ulu Cami'nin çarşıya bakan duvarı ile Aslanlı Han giriş kapısının zemin kotunun altında kalması bu düşünceyi desteklemektedir.

Aşağı şehir büyük oranda ticari birimlerden oluşmaktadır. 16. yüzyılda Matrakçı Nasuh Minyatürü üzerinden anlatılan kentin büyük oranda korunduğu ve yeni imar faaliyetleriyle ticarete dönük olarak daha da geliştiği anlaşılmaktadır. Hüsrev Paşa ve V. Şeref Han'ın inşa ettirdiği iki han ile yine Hüsrev Paşa tarafından inşa ettirilen Debbağlar Çarşısı ve yanındaki hamamın, kentin ticari hüviyetinin gelişmesine katkı sağladığı görülmektedir.

5.3.Kale Etrafına Kurulan Mahalleler

İç kale ile bunun güneyini işgal eden, etrafı iki nehirle çevrili ve surlarla korunan aşağı şehrin dört tarafındaki mahalleler "kale etrafına kurulan mahalleler" olarak gruplandırılmıştır. Bu mahallelerden Zeydan, Şamyan ve Mardini aşağı şehrin güneybatı yönündeyken Husur ve Küçur mahalleleri batı, Hüsrev Paşa, Aynu'l Berid ve Kızıl Mescit mahalleleri doğu, Rabad ve Çirik Mahallesi ise güney yönünde konumlanmış yoğun yapılaşmaya sahip mahallelerdir (Fot. 187 – 190) Kalenin kuzey kesimindeki Taş Mahallesi de oldukça geniş bir alana yayılmış vaziyetteki genel olarak Hıristiyan halkın meskûn olduğu kesimi kapsamaktadır.

Bu bölümde ayrıntılı olarak anlatılan mahalleler yukarıda sözü edilen sıra dikkate alınarak incelenmiştir. Her ne kadar mahalleler dahilinde bazı anıtsal yapılar bulunsa da inşa tarihlerinin büyük oranda bilinmemesi mahallelerin kesin olarak ne zaman kurulduğunun tespit edilememesine ve dolayısıyla kronolojik bir sıralamanın

oluşturulamamasına neden olmuştur. Ancak yine de mahallelerin kuruluşuna dair görüşlerin paylaşılmasına dikkat edilmiştir.

5.3.1. Zeydan ve Şamyan Mahalleleri

Bitlis'in en büyük mezarlıklarından biri olan Mircatlık Mezarlığı'nın[908] güney kesimindeki yamaç üzerinde, birbirine dayanan bir düzende inşa edilmiş konutlardan müteşekkil Zeydan Mahallesi, kentin kale dışındaki ilk yerleşim alanlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Fot. 191). Yamacına yaslandığı yüksek ana kaya kütlesinin üzerinde yer alan mezarlık içerisindeki 12. yüzyıla tarihlenen mezar taşları, mahallenin en azından Dilmaçoğlu Devri'nde yapılaşmaya açık olduğunu düşündürmektedir.[909] Günümüzde, kamu yapısı bağlamında yalnızca bir mescidinin bulunduğu anlaşılan Zeydan Mahallesi'ndeki söz konusu yapının, kesin olarak ne zaman inşa edildiği tespit edilemese de 16. yüzyıla ait tahrir defterinde vakıf kaydı bulunmaktadır.[910] Kareye yakın planlı küçük bir mahalle mescidi niteliğinde olan yapıdan başka herhangi bir medrese ya da türbenin varlığından söz edilememektedir.

Kentin yapılaşma bağlamında en yoğun kesimlerinden biri olan Zeydan Mahallesi'nin, bu isimle anılmasının da kesin olarak ne zaman gerçekleştiği bilinmemektedir (Fot. 192). Nitekim 16. yüzyıla ait tahrir kayıtlarında, Zeydan Mahallesi ismi zikredilmemekte; bu alanın kanaatimizce tahrirde zikredilen İdrisli Şamlı Mahallesi dahilinde olması gerekmektedir. Şamyan Mahallesi olarak da isimlendirilen mahalle dahilinde; Hatibiye Medresesi, Memi Dede Mescidi ve Şeyhu'l Garib Türbesi'nin bulunduğu bilgisi, İdrisli Şamlı Mahallesi'nin bu alanda kurulu olduğu düşüncesini desteklemektedir (Şekil 41).[911] Hazo Hanı'ndan başlayarak batıya doğru Memi Dede Mescidi'ne kadar olan alan Şamyan (Fot. 193); Alemdar Camii ile kuzeyindeki alan da İdrisli Mahallesi olarak adlandırılıyor olmalıdır (Fot. 194). 16. yüzyıl tahririnde, Bitlis'in en fazla haneye sahip üç mahallesinden biri olarak görülen İdrisli Mahallesi'nin,

[908] Mircatlık ismiyle ilgili bu bölümün son başlığı olan "Mezarlıklar" kısmına bakınız.
[909] Pektaş, 2000, s. 20.
[910] Altunay, s. 492.
[911] Tekin, s. 87.

Mircatlık Mezarlığı'nın güneyinden nehir kenarına kadar birbirine dayanan kesme taş malzemeli ve çok katlı konutlardan müteşekkil olduğu düşünülebilir (Fot. 195, 196).

17. yüzyılda Şamyan Mahallesi'nin korunmasına rağmen İdrisli isminin ortadan kalktığı ve bunun yerine Zeydan isminin kullanıldığı anlaşılmaktadır.[912] Bitlis kentindeki beş asli unsurdan biri olan Zeydan Aşireti'ne mensup sakinlerin ikamet etmelerinden dolayı bu isimlendirmeyi almış olması kanaatimizce yanlış olmayacaktır. Ancak kesin olarak ne zamandan itibaren Zeydan Mahallesi olarak adlandırıldığı bilinmemektedir. 17. yüzyılın başlarında İdrisli Şamlı Mahallesi'nin Şamyan ve Zeydan olarak iki ayrı mahalleye bölündüğü düşünülebilir.

Hatuniye Köprüsü'yle Memi Dede Mescidi arasındaki alanın kuzeye doğru yamaç boyunca ilerleyen kesiminin Şamyan (Fot. 197, 198); Alemdar Camii'nden Mircatlık Mezarlığı'nın üzerine oturduğu kayalığın güney yamacı boyunca birbirine dayanan konutların bulunduğu kesimin de Zeydan Mahallesi olarak isimlendirildiğini söylemiştik (Fot. 199, 200). Zeydan Mahallesi'nin batı kesimi ise mezarlığın batısındaki alanda ve günümüzde Alemdar Caddesi'nin uzandığı yol boyunca ilerleyen kayalık alanın üzerinde konumlanmış olmalıdır (Fot. 201). Mahallenin kuzeybatı ucunun Atlar Bulağı olarak adlandırılan çeşmeye kadar uzandığı düşünülebilir.[913] Bu noktadan itibaren günümüzde Kalo mevkiine kadar olan alanda tarihsel dönemde herhangi bir mahallenin bulunduğuna dair kesin bir kanıya varmak mümkün değilse de 18. yüzyıldan sonra bu kesimde yapılaşmanın oluştuğu düşünülmektedir.

Zeydan Mahallesi'nin konumlandığı tepenin batı kesimi Kırnapet mevkii olarak adlandırılmaktadır. Kelime anlamı hakkında kesin bir kanıya varmak mümkün değilse de Ermenice Karapet isminin bozuk bir varyantı olabileceği değerlendirilmektedir. 16. yüzyıl tahrir kaydında zikredilen "Demirci Karapet Muhtiyar" isimli mahalle ile olan bağlantısını tespit etmek zor olsa da günümüzde Gökmeydan Mahallesi'nin kuzeyindeki 20. yüzyıl başlarına tarihlenen Kırnapet Ağa Konağı'ndan da bunun bir kişi ismi olduğu anlaşılmaktadır.[914]

---

[912] Evliya Çelebi, 4/1, s. 133.
[913] Öztürk, Su Mimarisi, s. 66.
[914] DAKA, **Faaliyet Raporu 2017**, Van, 2018, s. 61 https://www.daka.org.tr/panel/files/files/arsiv/Kurumsal%20Raporlar/Faaliyet%20Raporlar%C4%B1/2017_Faaliyet_raporu.pdf 17.05.2024

Kırnapet mevkiinin kendi başına bir mahalleden ziyade Zeydan Mahallesi'nin devamı niteliğinde olduğu değerlendirilmektedir (Fot. 202). Abdal Han Sarayı'nın karşısındaki tepe üzerinde konumlanan bu alandaki konutların da 17. yüzyıl veya öncesine tarihlenmesini sağlayacak verilerden yoksun olduğunu belirtmek gerekir. Mahallenin, yüksek ana kaya kütlesi üzerinde kesme taş malzemeden inşa edilmiş, etrafı duvarlarla çevrili, avlulu tipik Bitlis konutlarından oluşması muhtemeldir. Burada da sosyal nitelikli bir yapı kalıntısına rastlanmamakla birlikte Müslüman ya da gayrimüslim halktan hangi grubun meskûn olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Kırnapet mevkiine geçişlerden biri Alemdar Caddesi'nin güneybatı ucundaki bir merdiven aracılığıyla sağlanmaktadır. Merdivenin hemen önünde yer alan kesme taş malzemeli çeşmenin ise kesin olarak tarihlendirilmesi mümkün değildir. Üzerindeki kitabeden Abdullah Bey tarafından yenilendiği anlaşılan çeşmenin, 19. yüzyılın başında bu işleme tabi olduğu düşünülmektedir.[915] Bu sebeple aynı yerde daha eski bir çeşmenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu mevkiye ulaşan ikinci yol ise Zeydan Mahallesi'nin içerisinden geçen yoldur. Bu yolun, iki mahalleyi kesintisiz bir şekilde birbirine bağlaması sebebiyle Kırnapet mevkiinin Zeydan Mahallesi dahilinde ele alınabileceği kabul edilmektedir.

5.3.2. Mardini Mahallesi

Şamyan Mahallesi'nin doğu ve kuzey kesimini işgal eden kesimde ve mahalle ile bütünleşmiş bir durumda bulunan Mardini Mahallesi, içerisinde barındırdığı Şerefiye Külliyesi ile kentin en önemli kesimlerinden biri konumundadır (Fot. 203, 204). Şerefname'de Mardin Mahallesi olarak da zikredilen kesimin bu isimlendirmeyi ne zaman aldığı kesin olarak bilinmemektedir.[916] Ancak Şamyan Mahallesi'nde olduğu gibi burada da Mardin'den gelenlerin meskûn olmasından dolayı bu isimlendirmeye sahip olduğu düşünülebilir. 12. yüzyılın ortalarında Mardin Artukluları'nın Bitlis'e olan akınları ile yüzyılın son çeyreğinde ve 13. yüzyılın başlarında Eyyubi akınlarının yaşanması, oluşabilecek göçlerle yeni bir mahallenin kurulmasını sağlamış olabilir.

[915] Öztürk, Su Mimarisi, s. 64.
[916] Şeref Han, s. 399.

Artuklular'ın Mardin, Eyyubi hakimlerinin de Şam merkezli olmalarından dolayı bu kesime yerleşenlerin bağlı bulundukları kentin adıyla anılmaları ihtimal dahilindedir.

Mahallenin aşağı şehir surunun kenarında bulunması ve 16. yüzyılda IV. Şeref Han tarafından Şerefiye Külliyesi'nin inşa edilmesi burada meskûn halkın kent içerisindeki sosyal konumunu gösterdiği kanaatindeyiz (Fot. 205, 206). Şehrin yönetiminde bulunmamakla birlikte kalenin oldukça yakınında yer alması ve etrafında külliye, medreseler ve türbelerin konumlanması, Şamyan ve Mardini mahallelerinin kentteki eğitim işlevini üstlendiğini düşündürmektedir. Şerefiye Külliyesi'nin bu kesimde konumlanmasının bir diğer nedeni de kalenin hemen dışında nispeten daha korunaklı bir özelliğe sahip olmasından ileri gelir. Alanın yeterince geniş olmaması sebebiyle hamam külliyenin önünden geçen nehrin karşı kıyısına inşa edilmiştir. Külliyenin batısında yükselen dik kayalığa konumlanan sivil mimari örneklerinin tipik Bitlis konutu özellikleri gösterdiği düşünülmektedir. Her ne kadar günümüze ulaşabilen konutların neredeyse tümü 19. yüzyıl ve sonrasına ait olsa da daha erken örneklerin bunlarla benzer şekilde iç, dış ve orta sofalı plan tipinde inşa edilmiş olmaları ihtimal dahilindedir.

Şerefiye Külliyesi'nin kuzeyindeki alanın hangi mahalleye dahil olduğu tartışmalıdır. Nitekim Şerefiye Külliyesi'nin kuzey ucunda yer alan imaretin kuzeyine geçmek günümüzde oldukça dar bir sokakla mümkünse de tarihsel olarak bu özelliğe sahip olduğunu kanıtlayacak veriler bulunmamaktadır. Şerefiye Camii ile imaret arasında uzanan bir duvarla kayalığın önünde bir platform oluşturulmuş ve bu platform sayesinde kuzeydeki kesime geçiş sağlanmıştır. Ancak hem kuzeydeki kesimin topoğrafik olarak Şerefiye Külliyesi'nin bulunduğu alandan kesin olarak ayrılmış olması hem de söz konusu alanın Husur Mahallesi ile olan organik ilişkisi bu kesimin Husur Mahallesi dahilinde ele alınması gerektiğini düşündürmektedir.

5.3.3. Husur ve Küçur Mahalleleri

Bitlis'in en eski mahallelerinden olan ve kalenin batısı ile Mircatlık Mezarlığı'nın kuzeyinde konumlanan Husur Mahallesi, kuzeybatıdan gelerek kalenin batısından geçen Husur Nehri'ne atfen isimlendirilmiştir (Fot.207). Süreç içerisinde güneybatı yöndeki kayalık yamaç boyunca genişlemesiyle "Kayalı" manasında Küçur adlı bir mevkiye kavuşan Husur Mahallesi, sonraki dönemlerde bölünerek iki ayrı mahalle hüviyeti

kazanmıştır. Husur Mahallesi'nin Efseloğlu Mescidi'nden başlayarak Kureyş Mescidi'ne kadar olan alanda; Küçur Mahallesi'nin ise Kureyş Mescidi ile Şeyh Ebu Tahir Türbesi arasında kalan alanda konumlandığı düşünülmektedir. Efseloğlu Mescidi'nin batısında yükselen yamaç boyunca sıralanan konutlar mahallenin dokusunu oluşturan ana unsurlardır (Fot. 208, 209). Sosyal yapı bağlamında Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği Efseloğlu Mescidi ve hamamı mahallenin kuzeybatı köşesinde nehrin kenarında kurulu vaziyette bulunmaktadır. Mescidin kuzeyinde yer alan çift gözlü köprüden iç kalenin kuzeyindeki Taş Mahallesi'ne geçiş sağlanmaktadır (Fot. 210).

16. yüzyıl tahrir kaydında yer alan Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi ve medrese vakfiyesinden Küçur Mahallesi'nin aslında Husur Mahallesi dahilinde olduğu anlaşılmaktadır. "Kayalı" olarak da adlandırılan Küçur mevkiinin Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi'nin yakınında konumlandığı belirtilmektedir.[917] Ancak Şerefname'de Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi'nin Küçur Mahallesi'nde olduğunun belirtilmesi sebebiyle en azından 17. yüzyıla gelene kadar bu mevkinin mahalle statüsü kazanmış olduğu düşünülmektedir.[918] Nitekim Evliya Çelebi'nin mahalleler arasında Küçur Mahallesi'ni de sayması bu düşünceyi desteklemektedir.[919]

Mahalle dahilindeki Kureyş Mescidi'nin kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmese de tahrir kayıtlarında bulunması, yapının en azından 16. yüzyılın başlarında var olduğunu kanıtlamaktadır.[920] Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi dahilinde herhangi bir mescitten söz edilmemesi de Kureyş Mescidi'nin zaviyeden ayrı olarak 15. yüzyılda mahalle dahilinde var olabileceğini düşündürmektedir. Kureyş Mescidi'nin kıble yönünden Şerefiye Camii'ne devam eden kesimin hangi mahalleye dahil olduğu kesin olarak tespit edilemese de yukarıda da değindiğimiz gibi Husur Nehri'nin kenarında konumlanması sebebiyle Husur Mahallesi içerisinde değerlendirilmesi gerekmektedir (Fot. 211). Şerefname'de Şerefiye Külliyesi'nin Mardin Mahallesi'nde kurulduğunun belirtilmesi bu alanın da Mardin Mahallesi dahilinde ele alınabileceğini düşündürse de söz konusu iki konumun dik kayalıklarla birbirinden ayrılmış olması ve aralarındaki bağlantıyı sağlayacak sokakların bulunmayışı kesin bir kanıya varmayı engellemektedir.

[917] Altunay, s. 503.
[918] Şeref Han, s. 395.
[919] Evliya Çelebi, 4/1, s. 133.
[920] Altunay, s. 491.

Dolayısıyla Kureyş Mescidi'nin güney kesiminin de Husur Mahallesi dahilinde ele alınmasının isabetli olacağı kanaatindeyiz (Fot. 212).

Mahallenin bu kesiminde, Kureyş Mescidi'nden başka mescidin güney cephesinin karşısında yer alan sokağın başında bir çeşme kalıntısı bulunmakta; bundan başka herhangi bir sosyal yapı kuruluşuna rastlanmamaktadır. Bu noktadan mahalle içerisine oldukça dar bir sokağın devam ettiği; yine güneye doğru merdivenli kuruluşa sahip başka bir sokağın nehir kenarına geçit verdiği anlaşılmaktadır. Birbirine dayanan kesme taş malzemeli çok katlı Bitlis konutlarının burada da yamaç boyunca sıralandığı düşünülmektedir. Günümüzde var olan taş malzemeli yapılar 19. yüzyıla tarihlenmektedir.[921] Ancak alt katlarda veya temel seviyesinde 17. yüzyıl ve öncesine ait yapı kalıntılarına rastlamak mümkün olabilir. Kureyş Mescidi'nin, Husur ve Küçur mahallelerinin kavşak noktasında bulunduğu; mescidin batı ve kuzeyinin Küçur, doğu ve güneyinin de Husur Mahallesi olduğu anlaşılmaktadır (Fot. 213).

İç kalenin batısında kurulu olan Husur Mahallesi'nin kuzey kesiminde yer alan Efseloğlu Mescidi ile Hamamı'nın kesin olarak ne zaman inşa edildikleri bilinmemektedir. Ancak tahrir kayıtlarında Ulu Cami vakfı içerisinde kayıtlı Husur Hamamı'nın bulunması, söz konusu yapının 16. yüzyılda var olduğunu düşündürmektedir.[922] Günümüzde Efseloğlu Mescidi'nin yanında bulunan hamamın ise tarihi Husur Hamamı ile ilişkisini tespit etmek, yapının üzerinde herhangi bir kitabenin bulunmaması ve asli özelliklerini yitirmesi gibi sebeplerle mümkün değildir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde de Husur Nehri kenarında olduğu belirtilen Efseloğlu Mescidi'nin kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir.[923] Günümüzde Apsal Ağa Camii olarak adlandırılan yapı ise modern bir yapıdır. Mescidin kuzeyinde bulunan çift gözlü köprünün de mescitle çağdaş olduğu düşünülmektedir. Günümüzde Apsal Ağa adıyla anılan bu köprü aracılığıyla iç kalenin kuzeyinde yer alan Taş Mahallesi'ne geçiş sağlanmaktadır. Kale altında, nehir kenarına inşa edilen Efseloğlu Mescidi ve muhtemelen hemen yanında konumlanan Husur Hamamı'nın batısında yükselen yamaç boyunca konutların sıralandığı anlaşılmaktadır.

[921] Sayan ve Öztürk, ss. 12 – 15.
[922] Altunay, s. 485.
[923] Evliya Çelebi, 4/1, s. 132.

Mahalle dahilinde bulunan taş malzemeli konutların kesin olarak ne zaman inşa edildiği tespit edilemese de genel olarak 19. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmesi mümkündür. Ancak yapıların alt katları ile muhtemelen temellerinde özellikle 17. yüzyıl ve öncesine tarihlenebilecek kalıntıların bulunması olasıdır. Yine de eldeki verilerden yola çıkarak kesin bir kanıya varmak olanaklı değildir. Cami ve hamamın önünden geçerek güneye doğru ilerleyen yol, yukarıda da değinildiği gibi Husur ve Küçur mahallelerinin kavşağında bulunan Kureyş Mescidi'ne ulaşmakta; devamında da Mircatlık Mezarlığı'nın kuzeyinden geçerek Mutki yönüne devam etmektedir. Ancak bu geçişin ilk günden beri bulunduğunu düşündüren herhangi bir veri yoktur. Nitekim Mircatlık Mezarlığı ile Şeyh Ebu Tahir Mezarlığı'nı ihtiva eden tepelik alanların bütünlük içerisinde bulunduğu ve zaman içerisinde bölündüğü izlenimi ağır basmaktadır. Dolayısıyla buradan geçen yolun bir geç dönem düzenlemesi olması mümkündür.

5.3.4. Hüsrev Paşa Mahallesi

İç kalenin doğusunda konumlanan Hüsrev Paşa Mahallesi 16. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen yapı grubunun banisi Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'ya atfen isimlendirilmiştir (Fot. 214). Aşağı şehirdeki yapılardan başka Hüsrev Paşa'nın inşa ettirdiği diğer önemli yapı grubu da Paşa Hamamı olarak adlandırılan çifte hamam ve etrafındaki dükkanlardan oluşmaktadır. 17. yüzyılda Hüsrev Paşa Mahallesi olarak anılan bu alanda kurulan çifte hamamın doğu cephesine bitişik dükkanlar ile karşısında boylu boyunca uzanan dükkanlardan müteşekkil çarşının 110 dükkândan oluştuğunu aktaran Evliya Çelebi, yapının iki ucundaki demir kapılarla korunduğunu belirtmektedir (Fot. 215). Çarşıya, kuzey yönünde yer alan Menteş Ağa Köprüsü[924] ile giriş yapılmakta; hamamın güneyindeki Mumhane Köprüsü'yle[925] de kaledeki Van Kapısı'na ulaşılmaktadır. Çifte hamamın batısındaki üçüncü bir köprünün de özellikle hamama geçiş işlevini sağladığı değerlendirilmektedir. Paşa Hamamı Köprüsü[926] ile kuzeydeki Menteş Ağa Köprüsü'nün hamam ve çarşı kompleksinin inşasıyla çağdaş olması gerekir. Nitekim Van yönünden gelen yolcuların sur içine girmeye gerek kalmadan çarşının

[924] Öztürk, Su Mimarisi, s. 13.
[925] Öztürk, Su Mimarisi, s. 78.
[926] Öztürk, Su Mimarisi, s. 17.

içinden geçerek Kızıl Mescit yoluyla kenti aşmaları sağlanmaktadır. Yine çarşı içerisinde Mumhane Köprüsü'nden geçilerek Van Kapısı'na ulaşılmakta; buradan da sur içine girilmektedir.

Hüsrev Paşa Çarşısı ve sur içine girilmeden kenti aşan bir yol Aynu'l Berid Mahallesi'ne geçit veren Gazi Bey (Aynu'l Berid) Köprüsü'yle[927] başlamaktadır. 1924'teki Bitlis Valisi General Kazım Dirik'e[928] atfen isimlendirilen Kazım Paşa İlkokulu'nun yanında bulunmasından dolayı bu isimle de anılan köprüden geçilerek önce Aynu'l Berid Mahallesi'ne, devamında Hüsrev Paşa Mahallesi'nin üstünden Kızıl Mescit Mahallesi'ne ulaşılmaktadır. Buradan da Avul Meydan ya da Rabad Mahallesi içerisinden geçilerek ulaşılan Alemdar Caddesi üzerinden Bitlis Geçidi'ne inilmektedir.

Hüsrev Paşa Mahallesi'nde, bu yapılardan başka dükkanların doğusunda kalan tepelik alan üzerinde konutların bulunması mümkündür (Fot. 216). Hüsrev Paşa Çarşısı'nın güneydoğu ucunda, güneye doğru devam eden yokuşun başında üç nefli büyük bir kilise yer almaktadır. Günümüzde bir konutun alt katını işgal eden bu kilisenin apsis ve pastoforium hücrelerinden, oldukça büyük bir kütleye ve dolayısıyla önemli bir cemaate sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kilisenin, Aynu'l Berid, Kızıl Mescid ve Hüsrev Paşa mahallelerinde meskûn Hıristiyan halka hizmet ettiği düşünülebilir. 19. yüzyılın sonunda Bitlis'i ziyaret eden seyyah Lynch'in Kızıl Mescit Mahallesi'nde bulunduğunu belirttiği Süryani Kilisesi bu yapı olabilir.[929] Kilise cemaatinin Süryanice'yi bilmediklerini ve Ermenice konuştuklarını belirten Lynch, kilise papazının da Mardin Metropoliti'ne bağlı olarak hizmet verdiğini aktarmaktadır.[930] Herhangi bir kitabe ve arşiv kaydına rastlanmayan kilise, inşa tarihiyle ilgili kesin bir yargıya varmak mümkün değilse de Bitlis'in etrafındaki Papşin, Sivar, Perhend ve Kultik köylerindeki üç nefli bazilikal planlı kilise planını tekrarladığından bunlarla yakın tarihli olmalıdır. İçerisindeki bir kitabeden 1556 tarihinde inşa edildiği anlaşılan Papşin'deki (Yumurtatepe) kilise[931]

[927] Öztürk, Su Mimarisi, s. 79.
[928] Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1989, s. 129.
[929] Şimşek, s. 130.
[930] Lynch, s. 152.
[931] Hazal Ceylan Öztürker Demir, Bitlis'te Az Bilinen Bir Anıtsal Mimari Örneği: Yumurtatepe (Papşin) Kilisesi, **Turkish Online Journal of Design Art and Communication**, Cilt 12, Sayı 4, 2022, s. 1018.

ile olan benzerliğine istinaden bu kilisenin de 16. yüzyıla tarihlenmesi ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkün görünmektedir.

5.3.5. Aynu'l Berid Mahallesi

Hüsrev Paşa Mahallesi'nin kuzeydoğusundaki alan, Dideban Dağı'nın eteklerine oturan ve bir yamaç özelliği gösteren Aynu'l Berid Mahallesi'nden oluşmaktadır (Fot. 217). Arapça'da "soğuk pınar" anlamındaki Aynu'l Berid isminin, caminin alt katında yer alan türbedeki pınara atıfla söz konusu mahalleye verildiği anlaşılmaktadır. Tahrir defterlerinden yola çıkarak vakfedilen bir değirmenin de yine mescidin yakınında bulunduğu düşünülmektedir. Değirmenin, mescidin aşağısında, nehrin kenarında kurulu olması mümkündür. Mahalleye kuzey yönden geçiş, Kazım Paşa İlkokulu'nun yanında bulunmasından dolayı Kazım Paşa Köprüsü olarak da adlandırılan Aynu'l Berid Köprüsü'yle sağlanmaktadır.[932] Köprünün devamında, mahalle içerisine doğru ilerleyen yolun kuzeyinde günümüzde Gazi Bey Camii olarak adlandırılan caminin alt katını işgal eden 16. yüzyıl yapısı Şükriyye Medresesi bulunmaktadır. Giriş kapısı üzerindeki kitabeden bir medrese, "buk'a" olarak adlandırılan ve medresenin daha küçük boyutlu bir birimi ile medrese dahilindeki bir mescitten oluşan yapının, 1535 tarihinde inşa edildiği; ayrıca tahrir defterlerinden de buraya vakfedilen bir değirmeninin bulunduğu saptanabilmektedir.[933] Kanaatimizce değirmenin, medrese yakınında ve nehir kenarında kurulu olması gerekmektedir. Yapının kuzeydoğusunda yer alan konutlar ile çeşme kalıntısının 16 veya 17. yüzyıllara uzanıp uzanmadığı konusunda verilerin yetersizliğinden dolayı kesin bir kanı belirtmek zordur. Ancak söz konusu dönemde de bu alanın konutlardan ve en azından bir çeşmeden müteşekkil küçük bir mahalle görünümünde olması mümkündür.

16. yüzyıl bahsinde ele alınan Şükriyye Medresesi'nin kurulu olduğu bu alanı niteleyen bir mahalle ismine rastlanmamıştır. Ne Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde ne de tahrir ve arşiv kayıtlarında Şükriyye Medresesi'nin bulunduğu alanın hangi mahalleye

[932] Öztürk, Su Mimarisi, s. 79'da köprünün yıkılıp yerine betonarme köprü inşa edildiği bilgisi hatalı olmalıdır. Nitekim betonarme tabliye altında köprü kemeri görülebilmektedir. Ayrıca, köprünün Gazi Begiye olarak isimlendirilmesi de kanaatimizce Şükriye Medresesi'nin üst katını işgal eden Gazi Bey Camiinden kaynaklanmaktadır.
[933] Altunay, s. 482; Yılmaz, ss. 90, 91.

dahil olduğu belirtilmemiştir. Bu kesimin, Aynu'l Berid Mahallesi'nin devamı niteliğinde olabileceği gibi ayrı bir mahalle olarak da işlevlendirildiği düşünülebilir. Mahallenin kuzey yöne doğru devam eden bölümü Sapkor veya Saparkor olarak adlandırılmakta; tahrir ve vakıf kayıtlarında da Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi mevkufatı arasında Sapkor veya Saparkor adıyla anılan mevkide yer alan arazilere atıfta bulunulmaktadır.[934] Ancak Şükriyye Medresesi'nin bulunduğu alanın, Sapkor mevkisine dahil olup olmadığı kesin olarak tespit edilememektedir. Dolayısıyla bu kesimin de Aynu'l Berid Mahallesi dahilinde ele alınmasının daha isabetli olacağı değerlendirilmektedir.

Aynu'l Berid Köprüsü'nden geçerek güneye yönelen yol, doğrudan mahalle içerisine ve mescit önüne geçit vermektedir (Fot. 218, 219). Mescide varmadan önce, yolun doğu tarafındaki yamaçta kurulu bulunan mezarlık, mahallenin yegâne mezarlık alanıdır. Mezarlığın kuzeybatı köşesinde ve yolun kenarında yer alan "Uryan Baba Türbesi'nin" 19. yüzyılda inşa edildiğine dair bilgiler mevcuttur.[935] 1822 tarihinde vefat eden ve Şeyh Mahmud-i Uryani adıyla da anılan Şems-i Bitlisi'nin mezarının bulunduğu bu türbenin yine 1822 yılında inşa edildiği düşünülmektedir.[936] Uryan Baba'nın aslen Ahlatlı ve Şems-i Bitlisi'nin halifesi olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır.[937] Ancak, Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'nde "Uryan Baba Hankahı'nın Vakfiyename Sureti" başlığını taşıyan ve 1670 yılında hazırlanan vakıf kaydından, Bitlis'te Uryan Baba Hankahı olarak adlandırılan bir yapının 17. yüzyılda var olduğu görülmektedir. Emir Abdal Han'ın oğlu Emir Şeref Han tarafından vakfedilen bazı mevkufata sahip bu yapının, Şeyh Uryan-i Ahlati adıyla meşhur olan Şeyh Seyyid Hüseyin bin Muhammed es-Seyyid Hasan adına inşa edildiği anlaşılmaktadır.[938]

Bu bilgilerden yola çıkarak 17. yüzyılın ikinci yarısında Bitlis'te bulunan Şeyh Uryan-i Ahlati adıyla meşhur Seyyid Hüseyin bin Muhammed adına bir tekke inşa edildiği ve bunun da Uryan Baba Tekkesi olarak adlandırılan mevkide bulunmasının

[934] Altunay, ss. 502, 503; Tekin, ss. 86, 89.
[935] Arık, ss. 69, 70.
[936] Yaşar Kalafat, "Bitlis-Bingöl Yöresi Gönül Erleri ve Üryanlık", **I. Bingöl Sempozyumu**, 10-11 Haziran 2006, Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Şubat 2007, s. 165.
[937] Kemal Gündoğdu, **Geçmişten Bugüne Bitlis Güzideleri**, Ankara, 2015, s. 105, 106; Bülent Akot, "Bitlis Tarihinde İz Bırakan Bazı Mutasavvıflar", **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 9(1), 2020, s.61.
[938] Tekin, ss. 312, 313.

ihtimal dahilinde olduğu değerlendirilmektedir. Tarikatın, takip eden yıllarda Bitlis'te varlığını sürdürdüğü ve 19. yüzyılda da Şems-i Bitlisi olarak ünlenen Şeyh Mahmud Uryani'nin söz konusu tekkede görevine devam ettiği düşünülebilir. Ancak günümüzde Uryan Baba Türbesi olarak adlandırılan yapıda ve çevresinde, kesin olarak 17. yüzyıla tarihlenen herhangi bir yapı bulunmamaktadır.

Uryan Baba Tekkesi'nin devamında ulaşılan Aynu'l Berid Mescidi'nin önünden geçen yol, Van'dan gelerek Diyarbakır yönüne giden yolcuların sur içine girmeye gerek kalmadan şehri geçmelerini sağlamaktadır. Mescidin giriş kapısı önünden nehir kenarına inen dar bir yolla Hüsrev Paşa Çarşısı'na ulaşılmaktadır. Yolun doğusunda ve mescidin karşısında yer alan sivri kemerli çeşme, mahallenin bu kesiminin su ihtiyacını karşılamaktadır. Kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmeyen çeşme, Bitlis'teki çeşme yapılarıyla benzer özellikler göstermektedir. Mahallede günümüze ulaşan başka herhangi bir sosyal ya da ticari yapı bulunmamaktadır. Ancak çeşme ve etrafının, mahallenin kuzeyinde yer alan mezarlık alanından başlayarak Kızıl Mescit Mahallesi sınırlarına kadar konutlardan müteşekkil olması gerekmektedir (Fot. 220, 221).

5.3.6. Kızıl Mescit Mahallesi

Bitlis kent merkezinden geçen iki nehirden, doğuda yer alan Rabad Nehri'nin kenarında kurulu Aynu'l Berid ve Hüsrev Paşa mahallelerinin devamında, aşağı şehrin karşı yamacında Kızıl Mescit Mahallesi kuruludur (Fot.222). Şerefname'de, Bitlis'in ilk İslam orduları tarafından ele geçirildiğinde kilise olduğunu belirttiği Kızıl Mescit adlı camiden ismini alan mahalle, iç kale ve aşağı şehrin karşısındaki Dideban Dağı'nın eteklerine kurulmuştur. Aynu'l Berid Mescidi'nin önünden geçen yolla ulaşılan bu mahalleye bir diğer geçiş de Hüsrev Paşa Çarşısı içerisinden sağlanmaktadır. Van yolundan gelen yolcular, çifte hamam ve etrafındaki dükkanlardan geçerek, Hüsrev Paşa Mahallesi dahilindeki kilise önünden Kızıl Mescit'e ulaşmakta; Kızıl Mescit'in altından (batısından) geçen yol kullanılarak, Rabad Mahallesi'nden Avul Meydan ve Alemdar Caddesi'ne geçilmektedir (Fot. 223). 16. yüzyıl başında yeniden inşa edilen Kızıl Mescit'in asli kuruluşuyla ilgili kesin bir kanıya varmak olanaksızdır. Şerefname'de

yapının daha önce kilise olduğuna dair yer alan bilginin ise ihtiyatlı bir şekilde ele alınması gerektiği kanaatindeyiz.[939]

Kentten, sur içine ve Hüsrev Paşa Çarşısı'na girmeden geçmek istediklerinde yolcuların kullandıkları Aynu'l Berid Mahallesi'ndeki ana arter, Kızıl Mescit'in doğusundan Çirik Düzü'ne ulaşmakta ve devamında Rabad Mahallesi'nin üstünden Fatiha Yokuşu'nu aşarak Avul Meydan'a ve yine Rabad Mahallesi içerisinden Hatuniye Köprüsü aracılığıyla Hazo Hanı ve Alemdar Caddesi'ne geçit vermektedir. Kızıl Mescit ile Çirik Mahallesi arasında, 18. yüzyılın sonunda inşa edilen Yusufiye Medresesi'nden[940] başka hangi yapıların bulunduğunu tespit etmek oldukça zordur (Fot. 224). Mahalle dahilinde bulunan ve 19. yüzyıl sonunda inşa edildiği bilinen Küfrevi Türbesi'nin kuzeybatısında, günümüzde yol seviyesinin altında kalmış bir çeşme kalıntısına rastlanmaktadır. Bu çeşmenin, Kızıl Mescit Mahallesi'nin su ihtiyacını karşılayan çeşmelerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Kanaatimizce 17. yüzyıl ve daha önceki dönemlere ait olması gerekmektedir. Nitekim yapı kuruluşu, malzemesi ve toprak kotunun oldukça altında kalması bu dönemin eseri olduğunu düşündürmektedir. Ancak Bitlis'te kullanılan taş malzeme ile yapı anlayışının uzun yıllar boyunca süreklilik içerisinde çok farklılaşmadan devam etmesi kesin bir yargıya varmayı zorlaştırmaktadır.

Mahallede yer alan mescit ile çeşmeden başka sosyal yapıya rastlanmamaktadır. Kızıl Mescit'in doğusundaki yamaç boyunca Aynu'l Berid Mahallesi ile Şems-i Bitlis Mezarlığı arasındaki alanın yoğun bir yapılaşmaya sahip olması gerekmektedir (Fot. 225). Bitlis'teki çevre duvarlı ve avlulu, sofalı konut örneklerinin tekrar edildiği düşünülen bu mahallede, günümüzde var olan yapıların kesin olarak 17. yüzyıl ve öncesine tarihlenmesini sağlayacak verilerden yoksun olmamıza rağmen yapıların alt katlarının ve temellerinin bu yüzyıllara dayanması, ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkün görünmektedir (Fot. 226).

Kızıl Mescit ile Çirik Mahallesi arasında konumlanan ve oldukça geniş bir alana yayılan bugünkü adıyla Şems-i Bitlis Mezarlığı ile Müftüler Mezarlığı, içerisindeki 18. yüzyılın sonunda inşa edilen Yusufiye Medresesi'nden başka, ilk inşası 15. yüzyıla dayanan Şeyh İbrahim Şehitliği'ni barındırmaktadır. Ayrıca Yusufiye Medresesi'nin

[939] Şeref Han, s. 398.
[940] Tekin, s. 77.

kuzeyinde, dikdörtgen planlı ve tonoz örtülü bir mekân ile bunun yanında geç dönemde inşa edilmiş iki türbe bulunmaktadır. Yine medresenin güneybatısında, günümüzde mezarlığın ortasından geçen yolun batısında, toprak altında izlerine rastlanan yapı kalıntıları tespit edilebilmektedir. Mezarlık alanı içerisinde bulunmalarından dolayı türbe olarak işlevlendirildikleri düşünülen bu yapıların da 17. yüzyıl ve daha erken dönemlere tarihlenme ihtimalleri oldukça yüksektir. Nitekim hem Seyyid İbrahim Şehitliği'nin 15. yüzyılda inşa edilmiş olması, hem de şehitlik ile Yusufiye Medresesi arasındaki alanda yer alan mezar taşlarının 15. yüzyıla kadar tarihlenmeleri bu düşünceyi desteklemektedir.[941]

5.3.7. Rabad Mahallesi

Bitlis kent merkezinden geçen iki nehirden biri olan Rabad Nehri, kente kuzeydoğu yönden girerek Sur Kapısı önünde Husur Deresi'yle birleşmektedir. Nehrin kenarında kurulu Aynu'l Berid, Hüsrev Paşa ve Kızıl Mescit mahallelerinin yanı sıra Sur Kapısı karşısındaki Hacı Begiye Külliyesi'nin bulunduğu kısmın ve etrafının Rabad Mahallesi olarak adlandırıldığı bilgisine rastlanmaktadır (Fot. 227).[942] Rabad ve Husur nehirlerinin birleştiği Sur Kapısı önünden kuzeydoğuya doğru Ulu Cami yönünde ve güneye doğru Fatiha Yokuşu boyunca devam eden mahallenin Rabad Mahallesi olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır (Fot. 228). Evliya Çelebi, Hoşab Kalesi bahsinde, bölgede şehirlerin varoşlarına "rabat" dendiğini belirtmektedir.[943] Bu açıdan söz konusu mahallenin de sur dışında ve dere kenarında kurulu olması sebebiyle bu adlandırmaya sahip olduğu düşünülebilir.

Mahallede yer alan Hacı Begiye Mescidi ve Medresesi ile bunlara bitişik olarak inşa edildiği düşünülen iki sıra halindeki dükkanlar, anıtsal yapıları oluşturmaktadır (Fot. 229). Ayrıca 16. yüzyılda inşa edilen Şerefiye Külliyesi dahilindeki Han Hamamı'nın da bu kesimde yer aldığı görülmektedir. Bu noktadan güneye doğru yükselerek Avul Meydan Mahallesi'ne doğru devam eden Fatiha Yokuşu'nun kenarında, yamaç boyunca sıralanan konutların bulunması gerekmektedir (Fot. 230). Yine yol boyunca günümüzde

[941] Pektaş, 2000, s. 19.
[942] Şeref Han, ss. 384, 387.
[943] Evliya Çelebi, 4/1, s. 377.

olduğu gibi dükkanların bulunması olasıdır. Hali hazırda burada yer alan konutların 17. yüzyıl veya öncesine tarihlenmesini sağlayacak veriler yetersizdir (Fot. 231). Ancak günümüzde olduğu gibi yine konutlardan müteşekkil olması neredeyse kesindir.

Rabad Mahallesi'nin güney kesimi dahilinde, Han Hamamı'ndan başka Hatun Mescidi olarak adlandırılan bir mabedin bulunduğu görülmektedir. Giriş kapısının yanındaki kitabeden 18. yüzyılın başında onarıldığı anlaşılan mescide[944] 16. yüzyıl tahrir defterleri ile vakıf kayıtlarında da rastlanmaktadır.[945] Oldukça geniş bir mevkufata sahip olduğu anlaşılan Hatun Mescidi'ne vakfedilen dükkanların da yine bu alanda bulunması olasıdır. Özellikle mescit ile Han Hamamı arasında kalan alanda, yol boyunca dükkanların sıralanmasının kentteki düzenlemeye uygun olduğu düşünülmektedir (Fot. 232). Mahallede, sözü edilen eserlerden başka anıtsal yapıya rastlanmamaktadır. Ancak buradaki konutların da Bitlis genelinde bulunan avlulu ve çevre duvarına sahip kesme taş malzemeli konutlar olması mümkündür. Gerek günümüze ulaşan yapılardan gerekse 19 ve 20. yüzyıllara ait gravür ve fotoğraflardan konutların yamaç boyunca, Fatiha Yokuşu'nun iki yanında sıralanmış olduğu görülmektedir (Fot. 233).

Fatiha Yokuşu isminin ise kaynağı bilinmemektedir. Tarihsel süreçte bu isimle anıldığına dair herhangi bir veri bulunmasa da Bitlis Geçidi'ni aştıktan sonra ulaşılan Avul Meydan'dan aşağı şehrin güney kapısına geçit verdiğinden Arapça "açış, açılış" manasındaki bu sözcüğün söz konusu yokuşa verilmiş olması mümkündür. Ancak yokuşun gayet dik bir özelliğe sahip olması sebebiyle bu isimlendirmeyi almış olması da imkân dahilindedir (Fot. 234).

5.3.8. Çirik Mahallesi

Rabat Nehri'nin doğusuna kurulan Aynu'l Berid, Hüsrev Paşa, Rabad ve Kızıl Mescit mahallelerinde Müslüman ve gayrimüslim halkın birlikte ikamet ettikleri düşünülmektedir. Nitekim Kızıl Mescit'in yakınındaki büyük boyutlu kilisenin bu düşünceyi desteklediği kanaatindeyiz. Yine Kızıl Mescit'in devamındaki mezarlık alanını geçerek ulaşılan Çirik Mahallesi'nde de tek nefli daha küçük boyutlu bir kiliseye

[944] Koçak, Bitlis Camileri, s. 81.
[945] Altunay, s. 487.

rastlanmaktadır. Günümüzde tamamen ortadan kalkmasına rağmen Pektaş tarafından tespit edilen apsis kalıntısından[946] tek nefli olduğu anlaşılan kilisenin, Çirik Mahallesi'ndeki Hıristiyan halka hizmet ettiği düşünülebilir.

Dideban Dağı eteklerine kurulan Çirik Mahallesi, tepenin doğusunda kalan Avih Mahallesi'yle şehri birbirinden ayırmaktadır (Fot.235). Günümüzde artık ortadan kalkmış bir derenin bu mahalleye ismini verdiği düşünülmektedir. Halk arasında "Esmo Deresi" ve "Çirik Düzü" olarak anılan bu mevkinin, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde zikredilen Çirik Mahallesi olması mümkündür. Her ne kadar seyahatnamenin çevirilerinde söz konusu mahalle ismi Osmanlı harfleriyle yazılışının aynı olması sebebiyle "Çeyrek" olarak çevrilse de doğrusunun Çirik olması gerekmektedir.[947] Bitlis Kalesi'nin doğusundaki yamaç üzerine kurulu ve şehre bakan güneydoğu yöndeki bu mahalle, daha önce sözünü ettiğimiz mahallelerden daha az bir nüfus barındırıyor olmalıdır. Burada yer alan tek nefli kiliseden de halkın Hıristiyan olduğu varsayılmaktadır (Fot. 236). Yine mahalledeki konutların kesme taş malzemeli tipik Bitlis evi görünümünde olması muhtemeldir.

Şems-i Bitlisi Mezarlığı'nın doğu ucunda, yamacın üst noktasında konumlanan Şeyh İbrahim Şehitliği, Çirik Mahallesi'nin kuzeydoğu ucunda yer alan ve 15. yüzyılın sonlarından itibaren bu mıntıkada Müslüman halkın meskûn olduğunu düşündüren en önemli yapıdır. 17. yüzyılda şehitliğin bitişiğindeki Şeyh İbrahim Mescidi'nin yenilendiği, mescidin batı cephesi üzerindeki kitabeden anlaşılmaktadır.[948] İlk kuruluş tarihi kesin olarak bilinmeyen Seyyid İbrahim Şehitliği'nin, 15. yüzyılın son çeyreğinde yenilendiğini belirten kitabesi, mescidin kuzey yönünde, türbeye geçişi sağlayan kapı üzerinde yer almaktadır.[949] Batı cephesi üzerindeki kitabesinden, 1620-21 tarihinde yenilendiği anlaşılan Seyyid İbrahim Mescidi'nin batısına, 18. yüzyılın son çeyreğinde bir de türbe inşa edilmiştir.[950] Mescit ve bünyesindeki şehitlikten başka, yapının kuzeyinde tonoz örtülü mekanlar bulunmaktaysa da mahiyetlerine dair herhangi bir

[946] Pektaş, 2001, s. 45.
[947] Evliya Çelebi, 4/1, s. 133; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, **Parsel Sorgu Uygulaması**, (Bitlis, Merkez, Devrim Mah., 571 Ada, 1 Parsel), https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/38.39793210040596/42.11037307977677 (04.06.2023)
[948] Arık, s. 32.
[949] Koçak, Bitlis Zaviyeleri, s. 89.
[950] Arık, s. 69.

veriye ulaşılamamaktadır. Ancak inşa tekniği ve malzeme kullanımı bakımından mescitle benzer özellikler gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Mescidin kuzeybatısındaki Müftüler Evi olarak anılan konutun da 19. yüzyıldan öncesine tarihlenemeyeceği değerlendirilmektedir.[951] Mescidin doğu ve güney tarafında ise hazire yer almaktadır. Hazirenin dışında, yapı topluluğunun doğusundan geçen yolun alt kotunda kalan çeşme yapısının, kesin olarak ne zaman inşa edildiği tespit edilemese de kemerli Bitlis çeşmesi özelliklerini yansıttığı anlaşılmaktadır. Çeşmenin de Müftüler Evi ile aynı tarihlerde inşa edildiğine dair düşünceler bulunmaktadır.[952]

5.3.9. Taş Mahallesi

İç kale ve aşağı şehrin doğu, batı ve güneyinde yer alan yukarıdaki mahallelerden sonra kuzeydeki Taş Mahallesi'ne değinmek gerekir. Husur Mahallesi'nin kuzeydoğu ucundaki Efseloğlu Köprüsü aracılığıyla ulaşılan Taş Mahallesi, iç kalenin kuzey ucundan başlayarak, üstündeki düzlüğün Gökmeydan olarak adlandırıldığı yüksek kayalık alanın eteklerini çepeçevre saran bir özelliğe sahiptir (Fot.237). Bu özelliğinden dolayı Taş Mahallesi olarak adlandırıldığı düşünülen mahalle dahilindeki Taş Mescidi, iç kaleden Gökmeydan mevkiine geçişi sağlayan yolun batı kenarında inşa edilmiş küçük bir mahalle mescidi niteliğindedir (Fot. 238, 239).

16. yüzyıla ait tahrir kayıtlarında, kentin en fazla haneye sahip mahallesi olduğu anlaşılan Taş Mahallesi'nin ayrıca gayrimüslimlerle meskûn olduğu görülmektedir.[953] 16. yüzyılda 187 haneden müteşekkil gayrimüslim mahallesi olduğu anlaşılan Taş Mahallesi'nde inşa edilen mescidin, 16. yüzyıldan sonraki bir döneme ait olması mümkündür. Dolayısıyla V. Şeref Han'ın 16. yüzyılın son çeyreğinde maiyetiyle birlikte Bitlis'e dönmesiyle Taş Mahallesi'nde Müslüman halkın iskân edildiği düşüncesi ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkün görünmektedir. Yüzyılın son çeyreğinde, mahallenin kuzeybatı ucunda inşa edilen Mermutlu Mescidi'nden yola çıkarak 17. yüzyıl boyunca mahallede Müslüman nüfusun artarak devam ettiği düşünülebilir.

[951] Sayan ve Öztürk, ss. 11, 12.
[952] Öztürk, Su Mimarisi, s. 63.
[953] Altunay, s. 34.

Taş Mahallesi'nin doğusundan kuzeye doğru devam eden ana yol, Rahva Ovası'na ilerlemektedir. Buradan yamaç boyunca yükselerek Gökmeydan'a ilerleyen ikinci bir yol günümüzde Sinema Yokuşu olarak adlandırılmakta; bu yolun da Gökmeydan mevkiine ulaştığı görülmektedir (Fot. 240). 14. yüzyıl bahsinde sözü edilen Şemsiyye Zaviyesi ile 16. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilen İhlasiye Medresesi'nin yer aldığı Gökmeydan mevkii, yüksek bir ana kaya kütlesi üzerine kurulu geniş bir alandan oluşmaktadır. Gökmeydan'a varmadan önce yolun doğu tarafında Şeyh Abdullah Bedehşani ve onun halifesi Mevlâna Abdulhallak'ın türbelerinin bulunduğu Dört Sandık Mescidi yer almaktadır.[954] Şerefname'den, Gökmeydan yakınında olduğu belirtilen türbeyle birlikte bir de mescidin var olduğu anlaşılmaktadır. 1543 tarihinde inşa edildiği düşünülen mescidin güneyindeki türbenin yapıya sonradan eklendiği kabul edilmektedir.[955] Ancak Şerefname'de buradaki yapıdan türbe olarak söz edilmesi mescidin sonraki dönemlerde ortaya çıkmış olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Şeyh Abdullah Bedehşani Türbesi'nin bulunduğu alanın hangi mahalle dahilinde olduğu kesin olarak tespit edilemese de yukarıda sözünü ettiğimiz Taş Mahallesi'nin bu mıntıkayı da içine alabileceği değerlendirilmektedir. Taş Mahallesi'nin, Gökmeydan olarak adlandırılan yüksek kayalık alanın doğu, batı ve güneyini çevrelediği düşünülürse, Dört Sandık Camii ve Türbesi'nin, mahallenin doğu kısmında yer aldığı görülmektedir. Buradan kuzeye doğru devam eden oldukça dik yamaçta sıralanan konutların, mahallenin dokusunu oluşturduğu anlaşılmaktadır. En fazla haneye sahip mahalle olduğuna değinilen Taş Mahallesi, bu bilgilerden yola çıkarak kentin en geniş sınırlara ulaşan mahallesi özelliğine de sahiptir.

İç kalenin kuzey ucuna bitişen bir dış sur kuzeye doğru Gökmeydan yönünde ilerleyerek Taş Mahallesi'nin bir kısmını içeren tepeyi kuşatmakta ve bu sayede mahalleyi iki parça halinde birbirinden ayırmaktadır. Kesin olarak ne zaman inşa edildiği tespit edilemeyen bu sur kalıntısı günümüzde mevcut olmamakla beraber, 20. yüzyıl başlarına tarihlenen bir fotoğrafta karşımıza çıkmaktadır. Kale altından Gökmeydan yönüne devam eden yolun bu surla güvenlik altına alındığı anlaşılmakta; ancak surun kuzey yönüne doğru ne kadar devam ettiği tespit edilememektedir.

[954] Şeref Han, s. 396.
[955] Arık, ss. 26, 27; Uluçam, s. 46.

Surun doğusunda yer alan kesim Hüsrev Paşa Mahallesi'nin karşısında konumlanmaktadır. Paşa Hamamı Köprüsü'nün kuzey yönde karşı kıyısı boyunca yükselen yamaçta yer alan mahallenin bu kesiminin güneybatı köşesinde konumlanan kilise mahallenin asli unsurudur (Fot. 241). Kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmeyen kilise ile ilgili olarak Seyyah Lynch'in aktardıkları ve bazı eski fotoğraflarla çıkarımda bulunmak mümkündür. Lynch'in "Karmirak Kilisesi" olarak adlandırdığı söz konusu kiliseye, Gökmeydan'dan aşağı şehre doğru günümüzde Sinema Yokuşu olarak adlandırılan yoldan inilerek ulaşılmaktadır.[956] İki sıra halinde üç sütun üzerine yükselen üç nefli ve küçük bir kubbeye sahip kilisenin, Taş Mahallesi'ndeki Hıristiyan halka hizmet ettiği düşünülmektedir. Gevaş ve Ani yakınlarında aynı isme sahip kiliselerin, Kırmızı Kilise veya Çoban Kilisesi gibi isimlerle de anıldığı anlaşılmaktadır.[957] Bitlis'teki kilisenin Müslüman halk tarafından hangi isimle anıldığı bilinmemekle birlikte en azından Ermeniler tarafından Karmirakvank olarak isimlendirildiği anlaşılmaktadır. Eprigian, 1844 yılında yenilendiğini belirttiği Karmirak Kilisesi'nin Surp Kiragos adıyla da anıldığını aktarmaktadır. Ayrıca Bitlis Ermenileri yönetiminin "Kırmızı Kilise" olarak adlandırılan bu kilisede olduğunu vurgulamaktadır.[958]

Bitlis'teki Karmirak ile aynı ismi taşıyan Ani yakınındaki kilisenin 12. yüzyılda inşa edildiği bilinmesine rağmen Gevaş'taki kilisenin kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Ani'dekinin Selçuklu mimarisinden etkilendiği ve muhtemelen 12. yüzyıldan itibaren kullanımda olduğu varsayılmaktadır.[959] Bitlis'teki kilisenin yakınında dört öğretmeni ve yüzden fazla öğrencisi olan bir Ermeni Okulu bulunduğunu belirten Lynch'in verdiği bilgilerden yola çıkarak söz konusu okulun 19. yüzyılda faaliyet gösteren eğitim kurumlarından biri olduğu anlaşılmaktadır.[960] Yapıdan günümüze herhangi bir kalıntı ulaşmamakla birlikte batı, güney ve doğu cephelerini görmemizi sağlayan fotoğrafları ulaşmıştır. Güney cephesinde iki kademeli pencere açıklıklarından,

[956] Lynch, s. 152.
[957] J. M. Thierry, "Monasteres de Armeniens du Vaspurakan", **Revue Des Etudes Armeniennes**, Sayı 4, Paris, 1967, ss. 178 – 183; Güner Sağır, "Kars'ta Ortaçağ'a Ait Bir Ermeni Manastırı: Karmirvank (Çoban Kilise)", **Journal of History Studies**, Sayı 10, Cilt 3, Nisan 2018, ss. 207-237;
[958] Eprigian, s. 363.
[959] Thierry, s. 182.
[960] Lynch, s. 152.

iç mekânda, en azından yan neflerde ikinci bir kat düzenlemesinin olabileceği değerlendirilmektedir.

Karmirak Kilisesi'nin batı ve kuzey kesimindeki yamaçta yer alan konutlarda olasılıkla Hıristiyan halkın meskûn olduğu düşünülmektedir (Fot. 242, 243). Yukarıda sözü edilen dış surun, kilisenin etrafındaki alanı koruma altına almaya yönelik bir işleve sahip olduğu değerlendirilmekte; Sinema Yokuşu'nun batı kenarındaki kayalığın üstünden güneye doğru ilerleyerek savunmayı sağladığı anlaşılmaktadır. Günümüzde bu noktada var olan duvar kalıntılarının söz konusu surla bir ilgisinin olup olmadığına dair kesin bir yargı belirtmek olanaksızdır.

Mahalle dahilinde hali hazırda var olan konutların büyük oranda 19. yüzyıla tarihlendiği düşünülmekteyse de kesin bir kanıya varmak mümkün değildir. Ancak sözünü ettiğimiz geç dönem fotoğraflarında alanın büyük oranda boş olduğu ve konut benzeri yapıların ortadan kalktığı düşünülürse günümüzde var olan taş yapılı konutların kilise ile ilgilerinin bulunmadığı kabul edilebilir. Bu bilgilerden yola çıkarak Taş Mahallesi'nin bu kesiminin, kilise cemaatini oluşturan halk ile görevleri idame ettiren görevlilerinin kullanımında olan yapılar ile konutlardan müteşekkil olması ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkün görünmektedir (Fot. 244).

5.4.Dış Mahalleler

İç kale ile aşağı şehrin etrafında kurulan yoğun yapılaşmaya sahip mahalleler, genellikle iç kesimlere nazaran daha engebesiz alanlara sahip bağ ve bahçelerden oluşan mahallelerle kuşatılmıştır. Bunlardan şehrin güneydoğusundaki tepenin ardında yer alan Avih ve Karadere mahalleleri tamamen bağlardan oluşmaktayken, güney kesimde yer alan Avul Meydan mevkiinin konutlardan müteşekkil dış mahalle özelliği gösterdiği anlaşılmaktadır (Fot. 245). Şehrin güneybatısındaki Han Bağı, Tıkılban, Takşut ve Arap Köprüsü mevkilerinin de bağ ve bahçelerden müteşekkil yerleşim alanları olarak karşımıza çıktığı görülmektedir (Fot. 246). Özellikle Han Bağı'nın 17. yüzyılın ilk yarısında Emir Abdal Han tarafından korunaklı bir saray özelliğinde olması bu mevkinin önemini gözler önüne sermektedir. Tıkılban Mahallesi'nin de şehrin güneybatısındaki bağ ve bahçelerden oluşan mahallelerden biri olduğu kabul edilebilir. Kentin kuzeyindeki

Gökmeydan Mahallesi de bir dış mahalle özelliğindeyken bunun batısındaki Kömüs ve Amirdol mahalleleri Hıristiyan halkla meskûn bağ ve bahçelerden oluşmaktadır.

5.4.1. Avul Meydan Mahallesi

Bitlis'in güneydoğusundaki yüksek tepelik alanın üzerinde kurulu Avul Meydan Mahallesi, günümüzde Kurubulak olarak da adlandırılan Hersan Mahallesi içerisinde yer almaktadır (Fot.247). Bu mıntıkaya Avul Meydan denmesinin nedeni, kanaatimizce Bitlis Deresi'nden gelen yolcuların şehre girmeden önce ulaştıkları ilk meydan olmasından dolayıdır. "Evvel Meydan" sözcüğünün yerel ağızla Avul Meydan olarak seslendirilmesinin ihtiyatlı bir değerlendirmeyle yanlış olmayacağı kanaatindeyiz. 17. yüzyılın sonunda Nuh Han tarafından inşa ettirilen Nuhiye Medresesi ve Türbesi ile 18. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilen Saidiye Türbesi, mahallenin öne çıkan mimari eserlerindendir.[961]

Bu türbelerin kuzeyinde bulunan Kurubulak Camii'nin ise 19. yüzyılda inşa edildiği bilindiğine göre, 17. yüzyılda bu alanda başka bir mescidin bulunması mümkündür. Nitekim caminin duvarlarında bulunan süslemeli kesme taş kalıntıları daha eski bir yapının yıkıntılarıyla caminin yeniden yapıldığı fikrini oluşturmaktadır. Ayrıca "Kuru Pınar Camii Vakfı" olarak Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'nde kayıtlı 1807 tarihli belgede, merhum Hacı Mehmet Halife tarafından Kuru Bulak mevkiinde var olan eski mescidin onarılarak bazı akarların vakfedildiği aktarılmaktadır.[962] Kesin olarak ne zaman onarıldığına dair bir bilgi bulunmamakla birlikte eski mescit olarak atıfta bulunulan yapının mahiyetine ilişkin de bir bilgi yer almamaktadır.

Mahalle dahilinde 19. yüzyılın sonunda inşa edilen büyük boyutlu kilisenin güneydoğu köşesindeki çeşme kalıntısı, üzerindeki kitabesinden 1004/1595-96 yılında Hüseyin Aka b. Muhammed er-Roşki tarafından yaptırılmıştır. Çeşmenin, Şeref Han'ın Bitlis'e dönüşünden sonraki dönemde imar faaliyetlerinin Taş Mahallesi'nde olduğu gibi bu alanda da geliştiğini gösteren önemli bir yapı olduğu kanaatindeyiz. 16. yüzyılın sonlarında inşa edilen yapının etrafında başka bir kamu yapısının bulunduğuna dair

[961] Arık, ss. 67, 68.
[962] Tekin, s. 112.

elimizde veri yoktur. Ancak oldukça muntazam bir düzenlemeye ve mimariye sahip olan eserin bir külliye dahilinde olabileceği değerlendirilmektedir. Fakat çeşmenin kuzeyinde, 19. yüzyıl sonlarında inşa edilen üç nefli kiliseden yola çıkarak mahallede, sonraki dönemlerde Hıristiyan halkın yoğun yaşamasından dolayı çeşmeye dahil olabilecek diğer yapıların ortadan kalktığı düşünülebilir.

Eski bir fotoğrafta mahallenin kuzeydoğu kesimi net bir şekilde görülmektedir (Fot. 248). Burada açıkça seçilebilen kiliseden başka konutların dış duvarlarının yol boyunca adeta bir sur görevi görecek şekilde ilerlediği ve bir bütün olarak mahalleyi kuşattığı izlenimi vermektedir. Bu düzenlemenin yukarıda değinilen Karmirak Kilisesi'nin etrafında da bulunması Hıristiyan mahallelerinin tahkim edildiği düşüncesini doğurmaktadır. Bilindiği gibi kente gerçekleşen saldırılarda en büyük kaybı ve yağmalamayı yaşayan kesim 15. yüzyıldan beri gayrimüslimler olmuştur. Buna istinaden söz konusu mahallelerin de böyle bir tasarrufta bulunmaları mümkün görünmektedir. Ancak hem Karmirak Kilisesi hem de Avul Meydan Kilisesi'nin etrafında görülen konutların dış duvarlarının mahalleyi koruyan bir tahkimat görevi görmesi durumunun 19. yüzyılın sonlarına ait fotoğraflarda tespit edilmesi bunların 17. yüzyıl ve öncesinde de bulunduğunu göstermemektedir. Yine de yukarıda belirtilen sebeplerle 15. yüzyıldan itibaren bu mahallelerin tahkim edilmiş olması imkân dahilindedir (Fot. 249).

Kurubulak Meydanı'nda yer alan Nuhiye Medresesi'nden herhangi bir kalıntı günümüze ulaşmamakla birlikte bazı bilimsel yayınlarda önceki yıllarda var olan Emniyet Müdürlüğü binası içerisindeki kalıntılarına ait çizimlere rastlamak mümkündür.[963] Ancak söz konusu kalıntılardan medresenin asli kuruluşuna dair fikir yürütmek olanaklı değildir. Çeşme, medrese ve iki türbeden başka, mahalle dahilinde 17. yüzyıl ve öncesine tarihlenebilen herhangi bir yapı kalıntısına rastlanmamaktadır. Avul Meydan'ın bu özelliğinden dolayı en azından 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar Hıristiyan halktan oluşmaktayken özellikle V. Şeref Han'ın yüzyılın son çeyreğinde Roşkan aşiretleriyle kente dönmesi, bu mıntıkada da Müslüman halkın iskân edildiğini düşündürmektedir. Nitekim Hüseyin Aka Çeşmesi ile 17. yüzyılın sonlarında inşa edilen medrese ve türbelerle bu düşünce desteklenmektedir.

[963] Erken, s. 165; Arık, s. 53; Uluçam, s.102.

Bitlis'teki kiliselerle ilgili bazı yayınlarda zikredilen "Hındırakatar Kilisesi" adlı yapının da bu mevkide yer aldığına dair görüşler bulunmaktadır. Günümüze herhangi bir kalıntısı ulaşmayan söz konusu kilisenin planına dair bir görüş bildirmek de olanaksızdır. Ancak yerelde var olan bu düşünceyi destekleyen tarihsel kayıtların bulunmadığını vurgulamak gerekir. Nitekim 19. yüzyılın sonunda şehri ziyaret eden seyyah Lynch, Surp Asdvadzadzin adıyla anılan bir manastırın, şehrin yaklaşık iki mil güneyinde olduğunu aktarmaktadır.[964] Yine Akinian'ın, şehre iki saatlik mesafedeki Amp köyünde olduğunu belirttiği Kutsal Ana Manastırı'nın, Hındırakatar Surp Asvadzadzin Manastırı olması gerekmektedir. Bitlis'in güneyinde, Bitlis Geçidi'nin başlangıç noktasında, dağların arasındaki ilk köy olan ve günümüzde Çalıdüzü olarak adlandırılan "Amp" köyünde, herhangi bir kalıntısı bulunmamasına rağmen Lynch ve Akinian'ın aktarımlarıyla Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin bulunduğu anlaşılmaktadır. Kentte sıkça sözü edilen Hındırakatar Manastırı'nın da bu sözü edilen manastır olması kuvvetle muhtemeldir. Önemli Ermeni Yazıcılık Merkezleri'nden biri olan Bitlis'te, yazıcılık işlevini üstlenen ilk manastırın Hındırakatar Surp Asdvadzadzin Manastırı olduğu; daha sonra sırasıyla Avekh Kutsal Ana Manastırı, Gomats Surp Asdvadzadzin Manastırı ve son olarak da Kömüs Mahallesi'ndeki Amirdol Manastırı'nın bu işlevi üstlendiği aktarılmaktadır.[965]

5.4.2. Gökmeydan Mahallesi

Taş Mahallesi'nin kuzeyindeki daha yüksek ve etrafına göre düz bir alana sahip Gökmeydan mevkiinde aynı adlı mahallenin kurulu olduğu görülmektedir (Fot. 250). 15. yüzyılda Şemsiyye Zaviyesi'nin inşasıyla yerleşime açıldığı düşünülen bu alanda 17. yüzyıla gelindiğinde büyük bir medresenin kurulduğu anlaşılmaktadır.[966] İhlasiye Medresesi olarak adlandırılan bu medrese, 1591 yılında Bitlis Emiri V. Şeref Han tarafından inşa ettirilmiştir. Şemsiyye Zaviyesi'nin doğusuna konumlandırılan İhlasiye Medresesi'nin güney tarafında da Ziyaeddin Han, Bedreddin Han (Üç Bacılar) ve II. Şeref Han adlarıyla üç ayrı türbe bulunmaktadır (Fot. 251).

[964] Lynch, s. 154.
[965] Akinian, s. 28.
[966] Şeref Han, s. 399.

Gökmeydan Mahallesi'nin güney kesiminde yer alan Şemsiyye Zaviyesi ile İhlasiye Medresesi ve üç türbenin bulunduğu alan, mahallenin en önemli yapılarını ihtiva etmektedir. Bunların kuzeyinde de çevre duvarına sahip çok katlı tipik Bitlis konutlarının mahalleyi oluşturan diğer unsurlar olarak konumlandırılması olasıdır (Fot. 252, 253).

Mahalle içerisinden geçerek kale altına inen yol, Van'dan gelip Diyarbakır'a giden ana yoldan saparak Gökmeydan mevkiine ulaşmaktadır. Aslında ana yol, Gökmeydan'ın kuzeyindeki kervansaraydan[967] sonra nehir kenarına doğru inmekte ve nehri takiben doğrudan Sapkor Köprüsü önüne ve devamında Karmirak Kilisesi'nin karşısındaki Menteş Ağa Köprüsü'ne ulaşmaktadır. Bu köprüyü aşarak Hüsrev Paşa Çarşısı'na geçileceği gibi Aynu'l Berid Köprüsü'nden geçerek aynı adlı mahalle üzerinden Kızıl Mescit'e ve devamında Avul Meydan'a ulaşmak mümkündür (Fot. 254).

Van'dan gelen yol üzerinde konumlanan kervansarayın hangi tarihte ve kim tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Yapının 17. yüzyılda var olduğuna dair kesin verilerin bulunmayışı sebebiyle de isabetli bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Anonim Han olarak da anılan bu kervansaraydan şehre doğru devam eden yolun Gökmeydan'a varmadan, yokuş aşağı inerek ana yola bağlandığı görülmektedir. Bu sebeple söz konusu mahallenin yol güzergahı içerisinde bulunmamakla birlikte şehrin kuzey kesimlerini ihtiva eden bir dış mahalle niteliğinde olduğu değerlendirilmektedir. Günümüzde de şehre ulaşan iki ana yoldan biri Gökmeydan içerisinden geçmekteyse de özellikle aşağı şehrin surlarla çevrili olduğu dönemlerde Gökmeydan yolunun ticari amaçla kullanımının, iç kalenin kuzeyine dayanan dış surun geçişi zorlaştırması sebebiyle kısıtlı olmalıdır. Ancak Van'dan gelerek Mutki ve devamında Sason mıntıkasına gidecek yolcular için Efseloğlu Köprüsü üzerinden Husur Mahallesi yoluyla devam edilmesine imkân sağladığı için Gökmeydan Mahallesi içerisinden geçilmesi olasıdır.

Mahalle dahilindeki konutların 17. yüzyıldan sonraki dönemlere ait olduğu aşikardır. Ancak bunların temellerinde önceki yüzyıllara ait kalıntıların bulunması olasıdır. İhlasiye Medresesi ve etrafındaki anıtsal yapılardan başka günümüzde Gökmeydan Camii olarak adlandırılan ve 1801 yılında büyük bir onarım geçiren yapı

[967] Kadir Pektaş, "Bitlis'te Az Tanınan Bir Yapı: Anonim Han", **Sanat Tarihi Dergisi**, Sayı XI, İzmir, 2001, (Anonim Han), ss. 127 – 133.

bulunmaktadır.[968] Yapının alt katında bulunan ve Şeyh Hasan Banuki'ye atfedilen mekanlar bir tekke oluşturacak özelliklere sahiptir. Dar bir koridorun iki yanındaki ikişer odadan oluşan bu mekanların asıl işlevlerine dair kesin bir yargıya varmak güç olsa da bunların bir tekkeyi oluşturan birimler olmaları imkân dahilindedir. Halveti Şeyhi olduğu düşünülen Şeyh Hasan Banuki'nin 15. yüzyılda yaşadığı ve tekkenin de 20. yüzyıla kadar varlığını sürdürdüğü kabul edilirse, 17. yüzyılda Bitlis'te önemli bir yapı olduğu anlaşılacaktır.[969]

5.5.Bağ ve Bahçelerden Oluşan Mahalleler

5.5.1. Avih Mahallesi

Dideban Dağı'nın güney yamacına kurulan Çirik Mahallesi'nin doğusunda, dağın güney ve doğu yamaçlarına kurulu, Bitlis'in en eski mahallelerinden biri olan Avih Mahallesi bulunmaktadır (Fot.255). Şehrin doğu yönünde konumlanan tepenin ardında, büyük bir alana yayılan ve genel olarak bağ ve bahçelerden oluştuğu düşünülen mahalleden günümüze ulaşan tarihi anıtsal yapılar bulunmamaktadır (Fot. 256). Ancak tahrir kayıtlarında Avih Mescidi adında bir mabedinin bulunduğu anlaşılmaktadır.[970] Mescidin varlığından yola çıkarak buranın Müslüman mahallesi olduğu düşünülebilir. Evliya Çelebi'nin Avih bağlarından söz etmesi, mahallede özellikle bağ ve bahçelerin yoğunlukta olduğunu düşündürmektedir. Bitlis'in en önemli bağları arasında Avih Bağı'nı da sayan Evliya Çelebi'ye göre, söz konusu bağların içerisinde birer yaz evi denilen köşkler bulunmaktadır.[971] Günümüzde de bahçe ve bağlardan oluşan bu mevkide kesme taş yapılı konutlar bulunmaktaysa da söz konusu dönemden kaldıklarına dair kesin bir kanıya varmak olanaksızdır. Tepenin doğu yamacından doğuya doğru, Karadere Nehri kenarına kadar bağ ve bahçelerle çevrili konutlardan müteşekkil olan mahallenin günümüze ulaşan kesme taş malzemeli konutlarının 19. yüzyıldan öncesine tarihlenemeyecekleri düşünülmektedir. Ancak yapıların alt katları veya temel seviyelerinde söz konusu dönemlere ait kalıntılara rastlanması mümkün olabilir.

---

[968] Uluçam, s. 59.
[969] Abdulhalim Durma, **Evliyalar Şehri Bitlis**, Samsun, 2014, s. 184.
[970] Altunay, s. 494.
[971] Evliya Çelebi, 4/1, s. 172.

Günümüzde Sekiz Ağustos Mahallesi içerisinde bulunan tarihi Avih Mahallesi'ne dahil olabileceği değerlendirilen ve 15. yüzyılın ilk çeyreğinde bir mescidi bulunan muhitten söz etmek gerekir. Şeyh İshak Mescidi olarak adlandırılan bu yapı, 16. yüzyıl tahririnde Avih Mescidi olarak adlandırılan yapı olabilir. Her halükârda mescit 15. yüzyılın başlarından beri bu muhitte bir yerleşimin varlığını kanıtlamaktadır. Şerefname'de, Bitlis'i oluşturan asli unsurlardan biri olarak değinilen Kesani Aşireti'nden Hacı Ebubekir b. Halil Kesani tarafından inşa ettirilen mescidin etrafının günümüzde Hizani ismiyle anılması da Kesani Aşireti'nin, Hizan'ın Kesan Deresi civarında meskûn olan aşiretlerden biri olmasından kaynaklanmaktadır. Aslen Hizan'ın Kesan Deresi mıntıkasından olan bu yerleşimcilerin en geç 15. yüzyılın başlarında Bitlis'e gelerek bu noktaya yerleştikleri ve kent yönetiminde söz sahibi oldukları Şerefname'de yer alan ifadelerden anlaşılabilmektedir.[972] Söz konusu mescidin bulunduğu alanın, Avih Mahallesi dahilinde bulunduğu kesin olarak belirlenemese de mahallenin büyük oranda bağ ve bahçelerden oluştuğu düşünülürse, geniş bir yayılma alanına sahip olduğu ve ihtiyatlı bir değerlendirmeyle bu kesimin de Avih Mahallesi dahilinde ele alınması gerektiği kanaatindeyiz.

Akinian'ın Bitlis'te yer alan manastırlar içerisinde ele aldığı Avekh Manastırı'nın, isminden anlaşıldığı üzere Avih Mahallesi içerisinde olması gerekmektedir.[973] Günümüzde herhangi bir kalıntısı bulunmamasına rağmen mahallenin batısında, Karadere mevkiini geçtikten sonra ulaşılan tepelik alanın kilise mevkii olarak adlandırıldığını belirtmek gerekir. Ancak Avih Mahallesi sınırlarının bu noktaya kadar uzanmayacağı göz önüne alınarak Avekh Manastırı'nın mahallenin iç kesimlerinde olabileceği değerlendirilmektedir. Avih Kutsal Bakire Manastırı olarak da adlandırılan bu yapı topluluğunun Bitlis'teki en önemli dört manastırdan biri olduğu vurgulanmaktadır.

Avih Mahallesi'nde, Şeyh İshak Mescidi'nden başka herhangi bir kamu yapısının günümüze ulaşamadığı anlaşılmaktadır. Mahalle konutlarının da söz konusu dönemde kentin genel özelliklerini yansıtan avlulu, sofalı konutlar olması gerekmektedir. Muhitin bağ ve bahçelerden oluşmasının ana sebebi, şehre daha yakın olan mahallelerden ziyade buradaki arazilerin geniş alana yayılan engebesiz özellikte olmasıdır (Fot. 257).

---

[972] Şeref Han, s. 418.
[973] P. Nerses Akinian, **Die Theologische Schule Von Bitlis**, Wien, 1952, s. 28.

5.5.2. Karadere Mahallesi

Avih Mahallesi'nin güneyinde kurulu bulunan Karadere Mahallesi, Dideban Dağı'nın güneybatısında, dağlar arasından gelerek kentin güneyinden akıp Arap Köprüsü Mahallesi'nin güneyinde Bitlis Deresi'ne katılan Karadere Nehri'nin kenarına kurulmuştur (Fot.258). Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği Karadere Mahallesi'nde yer alan köprünün, günümüzde Hersan Köprüsü olarak anılan köprü olması ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkündür (Fot. 259).[974] Nitekim Tapu Kadastro Kayıtları'nda köprü civarının Karadere Mevkii olarak adlandırılmış olması da bu düşünceyi desteklemektedir.[975] Mahalle dahilinde Evliya Çelebi'nin değindiği köprüden başka herhangi bir kamu yapısına rastlanmamaktadır (Fot. 260). Karadere Mahallesi'nin, hemen yanındaki Avih Mahallesi gibi bağ ve bahçelerden oluştuğu düşünülmektedir. Karadere Köprüsü, mahallenin güneybatısındaki tepe üzerinde yer alan ve günümüzde de kilise mevkii olarak anılan mıntıkaya geçit vermektedir. Köprüden geçilerek ulaşılan yolun devamında ilk olarak yakın tarihlerde kullanıma açılan Hersan Mezarlığı ile devamında yine Hersan Mahallesi'ne bağlı bazı konutlarla Gazi Mahmut Camii adıyla anılan yeni tarihli bir cami yer almaktadır. Bu kesim, kilise mevkii olarak adlandırılmasına rağmen herhangi bir kilise kalıntısı günümüze ulaşamamıştır.

5.5.3. Han Bağı Mahallesi

Avul Meydan'ın kurulu olduğu yüksek kayalığın batısındaki yaklaşık olarak aynı yüksekliğe sahip tepeye kurulan Han Bağı Mahallesi'nde Evliya Çelebi'nin ayrıntılarıyla anlattığı Abdal Han Sarayı bulunmaktadır (Fot. 261). Günümüzde Saray Mahallesi sınırları içinde kalan bu mevkide iki tarafı sarp kayalık özelliği gösteren yüksek bir ana kaya kütlesi üzerinde inşa edildiği aktarılan Han Sarayı'nın doğu ve güney taraflarında asker hücrelerinin, bunun ardında dört tarafında han askerlerinin odalarıyla çevrili bir meydanın yer aldığı belirtilmektedir. Bu meydanın askeri eğitim ve saray eğlenceleri amacıyla kullanıldığı; han hareminin bulunduğu bölümün de bir avlunun etrafında çok

[974] Evliya Çelebi, 4/1, ss. 133, 134.
[975] Parsel Sorgu, (Bitlis Merkez, Hersan Mahallesi, 361 Ada, 1 Parsel), https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/38.390256963237704/42.11177051067352 (29.05.2023)

sayıda köşkten oluştuğu vurgulanmaktadır. Evliya Çelebi, hanın divanhanesi ve divanhanenin hazine odalarına bitişik bir hamamın varlığından söz ederek Han Sarayı'nı anlatmaktadır. Saray alanı içerisinde belli bir düzende oluşturulmuş çeşit çeşit meyve ağaçlarından oluşan bir bahçeye de atıfta bulunulmaktadır.[976]

Han Bağı ve buradaki saray kompleksi, Tıkılban Dağı denen mevkide, yüksek ana kaya kütlesi üzerinde, iki tarafı duvarlarla çevrili ve dört yöne açılan kapılarıyla, harem odaları, divanhane odaları, bir hamam ve ahırlarıyla birlikte han askerine ait odalar ve yine dört tarafında han askeri odalarıyla çevrili geniş bir talim alanından oluşmaktadır. Günümüzde kesin olarak herhangi bir kalıntısının tespit edilemediği bu saray kompleksinin konumuyla ilgili fikir yürütmek mümkündür (Fot. 262). Hali hazırda şehir merkezinde, Saray Mahallesi olarak adlandırılan mevkide, Mutki yolunun yanından akan derenin güneyindeki yüksek kayalık alanın, Han Bağı'nın kurulduğu alan olduğu düşünülmektedir. Evliya Çelebi'nin anlatımlarıyla örtüşen bu konumda, Mutki yolunun kenarından akan derenin Tıkılban Deresi olduğu; yine tepenin doğusunda, şehir içinden gelen suyun devamı niteliğindeki derenin de Değirmenler Deresi adıyla adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Bitlis'in kuzey yönünde yer alan ve günümüzde de Değirmen Deresi olarak adlandırılan mıntıkanın yanında, buranın da aynı isimle anılıyor olması şüpheli görünmektedir. Kanaatimizce Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği kesimde değirmenlerin bulunması, kendisinin bu isimlendirmeyi yapmasını sağlamış olmalıdır. Nitekim bu dere, Sur Kapısı önünde, kuzeydoğu ve kuzeybatıdan gelen Husur ve Rabad derelerinin birleşimiyle güneye doğru devam eden ve günümüzde de Bitlis Deresi olarak adlandırılan dereden başkası değildir.

Han Bağı'nın dört kapısı olduğunu belirten Evliya Çelebi'ye göre, ilk kapı doğu yönünde Değirmen Deresi'ne inen sarp yokuşa; ikinci kapı da Kefendir Kapısı olarak adlandırılan ve güneye doğru devam eden Bitlis Geçidi'ne açılmaktadır. Üçüncü kapının harem tarafından Tıkılban Deresi'ne, dördüncü kapının da Dağ Kapısı adıyla batıdaki yüksek tepeye geçit verdiği anlaşılmaktadır. Han askeri odalarının 700 adet ve harem odalarının da 300 adet olduğunu belirten Evliya Çelebi'nin bu bilgilerinin abartılı olduğu aşikardır. Nitekim söz konusu alana bu sayıda yapının sığması mümkün değildir. Ancak

[976] Evliya Çelebi, 4/1, ss. 145, 146.

han askerine ait odaların, tepenin kuzeydoğu ve doğu yönlerinde sıralanmasıyla çok sayıda odanın yerleştirilebileceği düşünülmektedir. Günümüze herhangi bir kalıntının ulaşmamış olması, ulaşan kalıntılar üzerinde de herhangi bir araştırma yapılamaması kesin bir yargıya varmayı engellemektedir.

Evliya Çelebi'nin anlatımları ve arazinin durumundan yola çıkarak, tepelik alanın doğu kenarının han askeri odaları tarafından işgal edildiği; bunun batısına doğru geniş bir meydanın ve yine meydanın etrafında asker odaları ve ahırların devamında askerler tarafından korunan bir kapıyla geçilen ikinci bir avlunun bulunduğu düşünülmektedir. Bu avlunun devamında da Han'ın divanhaneleri ile hazine odalarını ihtiva eden yönetim sarayı ile buna bitişik meşhur hamamın bulunması gerekmektedir. Yönetim sarayının ardında da harem ağalarının koruduğu bir kapıdan geçilerek başka bir avluya ulaşıldığı ve burada da Han'ın işlikleriyle harem odalarını ihtiva eden hareminin bulunduğu değerlendirilmektedir. Tüm bu yapılar tepelik alanın dört bir yanında sıralanmış, güney ve batı kesimlerinde de yüksek duvarlarla koruma altına alınmış olmalıdır. Ancak Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre bu duvarlarda herhangi bir burç veya kuleye yer verilmemiştir.

Saray Mahallesi'nde, sözü edilen tepelik alanın kuzeyinde yürütülen yüzey araştırması çalışmalarında, temel seviyesinde yapı kalıntılarına rastlanmıştır.[977] Yine alanın güneydoğu ucunda yer alan iki katlı bir konut ile etrafındaki yıkıntıların da 19. yüzyıla tarihlenmelerine rağmen özellikle alt katlarının daha önceki dönemlere ait olma ihtimalleri yüksektir. Yine de bu kesimin büyük oranda yıkılmış olması sebebiyle yüzeysel araştırmalarla kesin bir kanıya varmamın mümkün olmadığı düşünülmektedir. Saray arazisinin büyük oranda tarımsal amaçlarla kullanımı sebebiyle var olan kalıntıların ortadan kalktığı ve burada yapılacak kazı çalışmalarıyla sarayın mahiyetinin daha iyi anlaşılabileceği değerlendirilmektedir.

Bitlis kentinin doğu ve güney kesiminde yer alan mahalleleri ele aldığımız bu noktaya kadar değindiğimiz mahallelerin, kaleye yakınlıklarına göre yapılaşma tarihleri değişmektedir. Nitekim kalenin hemen önünde yer alan Rabad ve Kızıl Mescit

[977] Hazal Ceylan Öztürker Demir, "Orta Çağ'dan Cumhuriyet Dönemine Kadar Bitlis Yüzey Araştırması 2021 Çalışmaları", **42. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu**, 23-27 Mayıs 2022, Denizli, 2022.

mahallelerinin 15. yüzyılda büyük oranda yapılaşmış oldukları kesindir. Yine Aynu'l Berid Mahallesi ile Çirik ve Avih mahallelerinin de söz konusu yüzyılda yerleşmeye açık olduğu, buradaki mescit ve türbelerden anlaşılmaktadır. Arap Köprüsü, Takşut ve Han Bağı'nın ise büyük oranda 17. yüzyılda yerleşime açıldığı fikri ise kanaatimizce yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Nitekim sözü edilen mahallelerde bu tarihten önceye dayanan herhangi bir kalıntı ya da tahrir ve vakıf kaydına rastlanmamaktadır.

5.5.4. Tıkılban Mahallesi

Han Bağı ve Abdal Han Sarayı'nın kurulu olduğu Bitlis'in güneybatı yönündeki tepe ile kuzeyindeki tepelik alan, aralarından geçen ve batı yönden gelerek Bitlis Deresi'ne karışan Tıkılban Deresi'yle birbirinden ayrılmaktadır (Fot. 263). Evliya Çelebi'nin, önüne bir set çekilerek gölcük inşa edildiğini belirttiği bu derenin kenarında kurulan Tıkılban Mahallesi'nin seddin yıkılmasıyla sular altında kaldığı ve evlerinin harap olduğu aktarılmaktadır.[978] Tıkılban Mahallesi olarak adlandırılan bu mahalleye, Han Bağı'nın harem tarafından açılan bir kapıyla geçiş sağlanmaktadır. Ancak Mutki yolu üzerinden buraya geçiş sağlayan bir köprüye rastlanmamaktadır. Yalnızca, günümüzde Kanlı Köprü olarak adlandırılan köprüyle bu alana geçişin sağlanabileceği görülmektedir. Han Bağı, Takşut ve Tıkılban mahallelerini şehre bağlayan bu köprünün de Han Bağı Sarayı'nın kurulduğu sırada inşa edilmiş olması gerekmektedir. Tıkılban Mahallesi'nden günümüze ulaşan herhangi bir kamu yapısına rastlanmamakla birlikte cami ve türbe gibi dini yapılarla da karşılaşılmamaktadır (Fot. 264). Sivil mimari kalıntılarının ise 17. yüzyıl ve öncesine tarihlenebilecek verilerden yoksun olduğunu belirtmek gerekir. Ancak Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde verilen bilgilerden yola çıkarak bu alanda yerleşimin bulunduğu kesin olarak söylenebilmektedir.

5.5.5. Takşut Mahallesi

Han Bağı'nın güneyinde yer alan mahalle günümüzde halen kullanılan ismiyle Takşut Mahallesi'dir (Fot. 265). Evliya Çelebi'nin de atıfta bulunduğu bu mahalle, 17. yüzyılın önemli eserlerinden biri olan Abdal Han Sarayı'nın yakınında bulunması

[978] Evliya Çelebi, 4/1, s. 154.

sebebiyle önemlidir. Günümüzde kesin olarak 17. yüzyıl ve öncesine tarihlenen herhangi bir esere rastlanmayan bu mıntıkadaki en eski yapı ise 18. yüzyılın sonuna tarihlenen Yakup Ağa İmareti'dir.[979] Yapının avlu giriş kapısı üzerinde yer alan kitabesinden, Zülfikar Ağa'nın oğlu olduğu anlaşılan Yakup Ağa'nın, Bitlis'in önemli aşiretlerinden biri olan Zeydan Aşireti'ne mensup olduğu düşünülmektedir. Kanaatimizce Han Bağı Sarayı'nın inşasından sonra yapılaşmanın arttığı bu kesimde, yine saraya yakın önemli kişilerin konutlarının bulunuyor olması ihtimal dahilindedir (Fot. 266). Mahallede yer alan caminin Cumhuriyet sonrası döneme ait olduğu görülmektedir. Bitlis vakıf ve tahrir kayıtlarında ismi zikredilen, ancak günümüze ulaşamayan ve yeri tespit edilemeyen mescitlerden birinin bu mahallede bulunuyor olması ihtimaline karşılık, eldeki verilerin yetersizliğinden dolayı kesin bir kanıya varmak mümkün değildir. Mahalle dahilinde sözü edilen Yakup Ağa İmareti'nden başka güneye doğru devam eden yol üzerinde kesme taş malzemeyle inşa edilmiş ancak herhangi bir kitabeye sahip olmayan konutlarla karşılaşılmaktadır. Bu konutların da kesin olarak 17. yüzyıl veya öncesine ait olduğunu tespit etmek olanaksız görünmektedir. Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği değirmenlerin de mahallenin doğusundan akan Bitlis Nehri'nin kenarında konumlanmış olmaları imkân dahilindedir. Ancak günümüzde herhangi bir kalıntının bulunmaması sebebiyle daha fazla fikir beyan etmek mümkün değildir.

5.5.6. Arap Köprüsü Mahallesi

Avul Meydanı geçerek güneye giden yolun ulaştığı ve Bitlis'in en dış mahallelerinden biri olan Arap Köprüsü Mahallesi de burada yer alan Arap Köprüsü'ne atıfla isimlendirilmiştir (Fot. 267). 16. yüzyıl tahririnde mahalleler arasında zikredilmemesine rağmen Hatibiye Medresesi evkafı arasında Arap Köprüsü'nün zemini adıyla bir gelirin kaydedilmiş olması Arap Köprüsü'nün söz konusu yüzyılda var olduğunu düşündürmektedir.[980] Ancak mahallenin büyük oranda 17. yüzyılda yerleşime açıldığı düşünüldüğünden 16. yüzyılda yalnızca bir köprü ve belki de birkaç konuttan müteşekkil küçük bir yerleşim birimi olmalıdır. Nitekim Evliya Çelebi'nin mahalleler

[979] Pektaş ve Baş, 2010, s. 265.
[980] Altunay, s. 490.

arasında Arap Köprüsü'nden de söz etmesi bu düşünceyi desteklemektedir.[981] Günümüzde Arap Köprüsü mevkiinde herhangi bir tarihi köprü bulunmamaktadır. Mahalle dahilinde bir cami ile Bitlis'in kesme taş malzemeli ve çevre duvarına sahip konutlarına rastlanmaktadır (Fot. 268). Ancak yapıların tarihlemesiyle ilgili kesin bir yargıya varmak olanaksızdır. Caminin ise geç dönem eseri olması mümkündür. Bu mahalde, 17. yüzyılda kayda değer bir yerleşmenin bulunduğunu düşündürecek veriler de yetersiz olduğundan şu aşamada daha fazla fikir beyan etmek olanaksızdır.

5.5.7. Kömüs ve Amirdol Mahalleleri

Kentin kuzeybatı yönünde, kuzeydeki Gökmeydan Mahallesi'nden sonra en eski yerleşim birimlerinden biri olduğunu değerlendirdiğimiz Kömüs Mahallesi bulunmaktadır (Fot. 269). Kentin kuzeybatı kesiminde oldukça geniş bir alana yayılan ve büyük oranda bağ ve bahçelerden oluşan mahalle, Roma döneminden kalan Tabula Peutingeriana'da zikredilen "Cymiza" adlı yerleşim olmalıdır.[982] Söz konusu harita üzerindeki isimlendirmelerden yola çıkarak Bitlis'e tekabül ettiği anlaşılan "Cymiza" yerleşiminin günümüzde halen kullanılmaya devam eden Kömüs isminin Romalılar tarafından telaffuz edilmiş şekli olduğu ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkün görünmektedir.[983]

Haritanın, Roma ordularının ulaştığı önemli kentlerle su kaynaklarını işaret ettiği de düşünülürse, Bitlis gibi içerisinde birçok su kaynağının bulunduğu bir yerleşime atıfta bulunmasının mümkün olduğu değerlendirilmektedir. Nitekim Kömüs Mahallesi dahilinde bulunan birden fazla su kaynağı ve mesire alanı da en azından Romalılar için bir konaklama alanı olabileceğini düşündürmektedir (Fot. 270). Kelime anlamı itibariyle kesin bir yargıya varmak mümkün olmasa da "Koms" kelimesinin Bitlis ve çevresinde kullanımına rastlanmaktadır. Bitlis iline bağlı Karçikan Nahiyesi dahilindeki Koms Surp Kevork Manastırı, Sason'da Komk Manastırı ve Ermenistan'da Gomk Kilisesi'nden yola çıkarak Ermenice bir isimlendirme olduğu anlaşılmaktadır. "Türkiye Yer Adları" isimli

[981] Evliya Çelebi, 4/1, s. 133.
[982] Tabula Peutingeriana'nın yüksek çözünürlüklü dijital kopyası için bkz: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/50/TabulaPeutingeriana.jpg (09.06.2023)
[983] M. Roaf, vd., 'Cymiza/*Balaleisa/'Balouos': a Pleiades place resource', **Pleiades: A Gazetteer of Past Places**, 2023 https://pleiades.stoa.org/places/874438 (09.06.2023)

web tabanlı adreste, Koms isminin Ermenice "ağıl" anlamında "kom" sözcüğüyle bağlantılı bir kelime olduğuna atıf yapılsa da kesin bir kanıya varmanın mümkün olmadığını belirtmek gerekir.[984] Yine "Nişanyan Yer Adları Sözlüğü'nde" eski Yunanca'da köy anlamındaki "kome" sözcüğünün "kom" sözcüğüyle ilgili olabileceği üzerinde durulmaktadır.[985]

Mahallenin büyük oranda bağ ve bahçelerden oluştuğu ve özellikle Hıristiyan halkın bu mahallede meskûn olduğu düşünülmektedir (Fot. 271). Nitekim üzerindeki kitabesinden 1725 tarihinde yenilendiği anlaşılan Şeyh Hasan Mescidi'nin planı, yapının kiliseden camiye çevrilen bir eser olduğunu göstermektedir.[986] Tek nefli bir planlamaya sahip olan söz konusu kilisenin, 17. yüzyılda mahalle halkı tarafından kullanıldığı düşünülebilir. Amirdol Manastırı'nın kuzeyinde, Eprigian tarafından artık cami olarak kullanıldığı belirtilen St. Simeon Kilisesi'nden söz edilmektedir.[987] Bu yapıyla, 1725 yılında camiye çevrilen ve Şeyh Hasan Mescidi olarak adlandırılan yapının kastedildiği düşünülmektedir. Nitekim mahalle dahilinde cami olarak kullanılan ve orijinalinde kilise olduğu anlaşılan yalnızca Şeyh Hasan Mescidi günümüze ulaşmıştır.

Önemli Ermeni Yazıcılık Merkezleri'nden biri olan Amirdol Manastırı, -birçok el yazması kutsal kitap ve eserin özellikle 17. yüzyılda üretildiği bir merkez olarak- Bitlis'in Kömüs Mahallesi içerisinde konumlanmaktadır.[988] Manastırın, Vardapet Barseg adında bir din adamı tarafından 15. yüzyıldan kalan kalıntılarının yerine 17. yüzyıl başlarında yeniden inşa edildiği belirtilmektedir.[989] Bu mahallede daha önceden kurulu olan Surp Hovhannes Migirdiç Kilisesi'nin yerinde inşa edilen manastır, 17. yüzyılın son çeyreğine doğru Ermeni yazıcılık tarihi açısından oldukça önemli eserlerin üretildiği bir dini merkeze dönüşmüştür. Yapıyla ilgili kaynaklarda ayrıntılı bir bilgi bulunmamasına rağmen, 19. yüzyıl sonlarında Bitlis'i ziyaret eden seyyah Lynch'in sözünü ettiği Surb Joannes Kilisesi'nin Amirdol Manastırı'na bağlı olduğu aktarılmıştır.[990] 17. yüzyılda

[984] Nişanyan Yer Adları, Çanakdüzü (Koms) Köyü, Tatvan (Reşadiye Bucağı), Bitlis, https://nisanyanmap.com/?y=koms&lv=&t=&cry=TR&ua=10 (26 Mayıs 2023)
[985] Nişanyan Sözlük, **Kom Maddesi**, https://www.nisanyansozluk.com/kelime/kom (26.05.2023)
[986] Arık, ss. 30, 31; Uluçam, ss. 55, 56.
[987] Eprigian, s. 363.
[988] Lynch, s. 154.
[989] Arak'el of Tabriz, s. 302.
[990] Lynch, ss. 154, 155.

yeniden işlevlendirilen Surb Joannes Kilisesi Amirdol Manastırı'na bağlı olarak 20. yüzyıla kadar varlığını sürdürse de günümüze ulaşan herhangi bir kalıntısı bulunmamaktadır.

20. yüzyıl başlarına kadar varlığını sürdüren Amirdol Manastırı, günümüzde ortadan kalkmış ve yerinin tespit edilmesi olanaksız hale gelmiştir. Eprigian, manastırın konumunun kötü olduğunu, aynı adlı derenin kenarında uzanan bahçesiyle birlikte kötü bir durumda bulunduğunu belirtmektedir.[991] Husur Nehri'nin Amirdol olarak da adlandırıldığı bilinmekte; bu sebeple manastırın Husur Nehri kenarında, kentin kuzeybatı vadisi içerisinde konumlandığı anlaşılmaktadır.

Kömüs Mahallesi dahilinde ele alınan bir diğer manastır Goms Surp Asdvadzadzin Manastırı'dır.[992] Ancak bu manastırın, Tatvan'a bağlı Koms köyündeki manastır olma ihtimali de bulunmaktadır. Günümüzde Kömüs Mahallesi'nde söz konusu yapıya dair herhangi bir kalıntı bulunmamakla birlikte kaynaklarda manastırın kesin olarak Bitlis şehri içerisinde olduğuna dair bir bilgiye de rastlanmamaktadır.

Kömüs Mahallesi'nin de Avih, Karadere, Arap Köprüsü ve Takşut mahalleleri gibi bağ ve bahçelerden oluştuğu düşünülmektedir. Buralardaki arazilerin şehir içerisine nispeten daha engebesiz ve geniş olmaları bu özelliğe sahip olmalarını sağlamıştır. Buradaki konutların da yine Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği yaz evlerinden müteşekkil yazlık köşkler olmaları gerekir. Seyahatname yazarının, en önemlilerinin Ermenilerin elinde olduğunu belirttiği yüksek gelirli bu bağların bir kısmının söz konusu mahalle dahilinde bulunuyor olması, buradaki Hıristiyan mabetleri göz önünde bulundurularak olası görünmektedir.

5.6.Mezarlıklar

Bitlis kalesi ile aşağı şehirde mezarlık olarak değerlendirilebilecek herhangi bir alan bulunmamaktadır. Kaleye en yakın mezarlık alanı oldukça büyük bir alana yayılan ve Mircatlık Mezarlığı olarak da anılan Zeydan Mezarlığı'dır (Fot. 272). Kelime anlamı hakkında kesin bir kanıya varmak zor olsa da Arapça "rec'at" sözcüğünden türetilmiş

[991] Eprigian, s. 363.
[992] Eprigian, s. 363.

olması imkân dahilindedir.[993] Geri gelmek, dönmek manasındaki rücu' sözcüğüyle bağlantılı olması mümkündür. Ancak eldeki verilerin yetersiz oluşu isimlendirme konusunda daha fazla fikir beyan etmeyi engellemektedir.

12. yüzyıla tarihlenen bazı mezar taşı kalıntılarından yola çıkarak Dilmaçoğlu Devri'nden beri kullanıldığı düşünülen bu kesimin kentin en eski mezarlık alanı olduğu değerlendirilmektedir (Fot. 273). Aşağı şehrin güneybatısındaki yüksek ana kaya kütlesinin üstünde konumlanan mezarlık alanı içerisinde Zülküf Peygamber makamı adıyla bir anıt mezar yer almaktadır. Mezarlığın, İdrisli Şamlı olarak kurulan ve sonrasında Zeydan, Şamyan ve Mardini mahalleleri olarak bölünen mahalleler ile aşağı şehirde yaşayan sakinler tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. Ayrıca mezarlık alanı içerisindeki mezar taşlarının Müslümanlara ait olmalarından dolayı Hıristiyan halkın mezarlarının kentin başka noktalarında konumlandığı anlaşılmaktadır. Mezarlık alanı içerisinde yer alan modern mezarlar, alanın uzun süreler boyunca kullanıldığını göstermektedir (Fot. 274).

Zeydan Mezarlığı'nın kuzeybatısında yer alan Şeyh Ebu Tahir Türbesi'nin etrafında kurulu mezarlık alanının Zeydan Mezarlığı'ndan bir yol vasıtasıyla ayrılması, iki mezarlığın bir dönem bütünlük içerisinde olduğunu düşündürse de verilerin yetersizliği kesin bir kanıya varmayı zorlaştırmaktadır (Fot. 275). Şeyh Ebu Tahir Türbesi'nin batısında yükselen alanda kurulu mezarlık içerisinde de 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar geniş bir aralıktaki mezar taşları, bu mezarlığın da uzun süreler boyunca kullanıldığını göstermektedir (Fot. 276).

Kentin oldukça geniş bir alana yayılan başka bir mezarlığı Kızıl Mescit ve Çirik mahalleleri arasında yer alan ve günümüzde Şems-i Bitlis ve Müftüler Mezarlığı olarak iki mezarlığa ayrılan alanda yer almaktadır (Fot. 277). 18. yüzyılın sonunda inşa edilen Yusufiye Medresesi'nin etrafında yer alan ve içerisindeki türbelerle oldukça geniş bir yayılım alanına sahip olan mezarlığın, Aynu'l Berid, Kızıl Mescit, Çirik, Rabad ve Avih mahallelerindeki meskûn halk tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. Mezarlığın güneybatı köşesindeki Şeyh İbrahim Mescidi'nin 15. yüzyılda kurulmuş olması ve yanındaki Müftüler Mezarlığı olarak anılan kesimde yapıyla çağdaş mezar taşlarının

[993] İlyas Üzüm, Rec'at, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 34, İstanbul, 2007, s. 504.

bulunması, kentin bu kesiminin 15. yüzyıldan itibaren yoğun olarak yerleşime sahne olduğunu gösterdiği kanaatindeyiz (Fot. 278).

Kentin diğer bir mezarlık alanı Avul Meydan Mahallesi'nin kuzeybatısında yer alan ve yamaç boyunca yükselen alanda kurulu Şeyh Hasan Mezarlığı'dır (Fot. 279). 17. yüzyılda kurulduğu düşünülen Şeyh Hasan Zaviyesi'nin etrafında genişleyen ve oldukça büyük bir alana yayılan mezarlık alanı içerisinde 18. yüzyıldan günümüze kadar geniş bir aralıkta mezar taşlarına rastlanmaktadır. Mezarlığın Avul Meydan ve Takşut mahallelerinde meskûn halk tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. Rabad Mahallesi'nin güneybatı kesimine kadar genişleyen mezarlık alanında Şeyh Hasan Zaviyesi'nin bulunduğu kesim 16. yüzyıldan itibaren "Şahnişin" olarak adlandırılmıştır (Fot. 280). Bu adlandırmanın Şeyh Hasan Zaviyesi ile ilişkili olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim tarikatlarda karşılaştığımız "Postnişin" terimiyle bağlantılı olarak Şahnişin ya da Şeyhnişin teriminin burada da kullanılmış olması ihtimal dahilindedir.[994]

Kentin en önemli mezarlık alanı ise Gökmeydan Mahallesi'nde yer alan Şemsiyye Zaviyesi ile hemen yanındaki İhlasiye Medresesi ve emir türbeleri etrafında gelişen mezarlık alanıdır (Fot. 281). Eski fotoğraflarda yoğun bir mezar taşı muhteviyatı görülen mezarlık alanı günümüzde bu mezar taşlarının ortadan kalkmasıyla yalnızca bir türbeler ve medrese alanı özelliği göstermektedir (Fot. 282). Mezarlık alanında emirlere ait dört türbe ile bir medresenin, türbeler içerisinde ve etrafında da emir sülalesinden kişilere ait mezar taşlarının bulunması alanın Bitlis yöneticilerine ait bir mezarlık olduğunu düşündürmektedir. Ancak eski resimlerde görülen mezar taşlarının ortadan kalkması sebebiyle daha fazla fikir beyan etmek olanaksızdır.

Bu mezarlık alanları dışında Bitlis kent merkezinde yer alan Memi Dede Mescidi'nin doğusu, Nuhiye ve Saidiye türbelerinin etrafı, Şeyhu'l Garib Türbesi, Şeyh İshak Mescidi ve Şerefiye Külliyesi avlusunda hazirelerin oluştuğu görülmektedir. Ancak bu yerlerdeki mezar taşlarının genel kullanımdan ziyade emir ailesine ya da türbe ve mescide bağlılığı olan kişilere ait olduğu düşünülmektedir.

[994] Safi Arpaguş, "Post", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 34, İstanbul, 2007, ss. 332.

ALTINCI BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

6.1. Kenti Oluşturan Öğeler

Bitlis'in, kuruluşundan itibaren gösterdiği gelişme, yapıların inşa tarihleri ile yapısal özellikleri göz önünde bulundurularak önceki bölümlerde ele alınmıştır. Bu bölümde, kenti meydana getiren mahallelerin hangi dönemde oluştukları, bunların oluşmasını sağlayan etkenler ile yapı gruplarının kent özelinde değerlendirilmesi ve çevre kentlerle ilişkinin anlaşılması amacıyla kentteki yapılar, mimari anlayış ve konumlanışları bakımından incelenecek, türleri bakımından kent özelindeki gelişimlerine değinilecektir.

Cami, medrese, tekke, zaviye, han, hamam, türbe ve çeşme gibi yapılar ile bunların birden fazla örneğinin birlikte inşa edildiği külliyeleri ele alacağımız bu bölümde, söz konusu yapıların kenti oluşturan özellikleri ile kent içerisindeki konumlarını anlamaya yönelik düşünceler paylaşılacak; yüzyıllar içerisinde gelişen kentin, bu yapılarla nasıl bütünleştiği ve Bitlis çevresindeki mimari anlayışın kente olan etkisi tahlil edilecektir.

6.1.1. Külliyeler

17. yüzyılın sonuna kadar inşa edildiği düşünülen külliyeler, kentin farklı mahallelerine dağılmış vaziyettedir. Kentteki en eski külliye yapısı, 12. yüzyılın ikinci yarısına tarihlediğimiz Hatibiye Medresesi ile bunun güneyindeki Memi Dede Mescidi ve ona bitişik kümbetten oluşmaktadır. Günümüze yalnızca bu üç eserin ulaşmış olması, külliye dahilinde başka yapıların bulunduğuna dair fikir beyan etmemizi engellemektedir. Külliyeye, 16. yüzyılda Memi Dede Mescidi'nin kuzeyine eklenen türbe dahil edilmiştir.[995] Kentin güneyinden gelerek aşağı şehir ile iç kaleye ve Rahva Ovası'ndan Van ve Muş'a geçişi sağlayan ana yol üzerinde inşa edilen bu yapı topluluğunun yola bakan cepheleri oldukça süslü bir özellik göstermektedir. Külliyenin konumlandığı alan,

[995] Arık, s. 28.

12. yüzyılda yerleşime açık olduğunu anlamamızı sağlayan Mircatlık (Zeydan) Mezarlığı'nın güneyinde bulunmaktadır.[996] İçerdiği bazı mezar taşı kalıntılarının 12. yüzyıla tarihlenmesi, kentin bu kesiminin yoğun bir yerleşime sahip olduğunu ve Memi Dede Mescidi ile Hatibiye Medresesi'nin de buradaki sakinlere hizmet ettiğini düşündürmektedir. Külliyenin kent dokusu içerisindeki en önemli özelliği söz konusu dönemde eğitim faaliyetlerinin ileri bir düzeye ulaştığını göstermesidir. Maalesef kitabe ve vakfiye gibi kesin olarak tarihlemeyi sağlayan verilerin bulunmayışı savunduğumuz tarihlemeye ihtiyatlı yaklaşmamızı gerektirmektedir. Yine de yapıdaki süsleme öğeleri ile dönemin kaynaklarındaki bazı atıflardan yola çıkarak 12. yüzyıla tarihlenmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Kentteki diğer bir külliye yapısı da 15. yüzyılın başlarında inşa edilen Şemsiyye Zaviyesi'dir. Zaviye, içerisinde barındırdığı mescit, daru'l-aceze ve daru'z-ziyafe ile bir külliye niteliği kazanmaktadır. Ancak günümüze sonradan türbeye dönüşen birimi ile ona bitişik eyvanı ve karşısındaki mescit yapısı ulaşabilmiştir. İçerisine dahil olduğu Gökmeydan mevkiinin bu dönemde yerleşime açıldığını kanıtlayan yapı topluluğu, şehrin gelişim alanlarını anlamamızı sağlamaktadır. Karakoyunlu ve Timurlu devletleri ile ilişkiler içerisinde bulunup bölgede güç sahibi olan ve yaklaşık 30 yıl hüküm süren Emir Şemseddin-i Veli devrinde inşa edilen bu yapılar, aynı zamanda Bitlis Emirliği'nin güç sahibi olmasının yanında ekonomik olarak da önemli kazanımlara eriştiğini ve kenti genişletme çalışmalarına giriştiğini düşünmemizi sağlamaktadır. Gökmeydan yapıları olarak adlandırılan bu mevki, sonraki dönemlerde inşa edilen medrese ve türbelerle, Bitlis Emirliği'nin aile kabristanı hüviyetine kavuşmuştur.

15. yüzyılın diğer bir külliye yapısı da yüzyılın ortalarına kadar hüküm süren Emir Hacı Muhammed tarafından Rabad Mahallesi'nde inşa edilen Hacı Begiye Külliyesi'dir.[997] Hacı Begiye Mescidi ile medrese ve bir çeşmeden ibaret olduğu düşünülen külliyeden günümüze sadece mescit ulaşabilmiş; mescidin kuzeydoğusundaki köprüye dahil çeşmenin ise külliyeye ait olup olmadığı kesinleştirilememiştir. Emirliğin 15. yüzyılın ilk yarısında, çevresindeki egemenlerin güç kaybetmeleriyle hareket alanı kazanması sebebiyle güçlendiği bir dönemde inşa edilen bu külliye, surlarla çevrili aşağı

[996] Pektaş, Mezarlıklar, s. 20.
[997] Arık, ss. 15, 16; Uluçam, s. 69.

şehrin dışında olmasından dolayı kentin genişlemeye devam ettiğini göstermektedir. Daha önce batı ve kuzey yönlerde inşa edilen medrese ve zaviye yapılarına ek olarak belki de 12. yüzyıl yapısı Hatibiye Medresesi'nin yetersiz kalması sebebiyle yeni bir medresenin inşasına girişilmiş olabilir. Bu da bize Bitlis'te eğitim faaliyetlerinin 15. yüzyılın ilk yarısından itibaren hız kazandığını düşündürmektedir. Şemsiyye Zaviyesi'nde, gelen geçen yolcularla kent halkına dini ve sosyal hizmetlerin verilmesine karşın Hacı Begiye Külliyesi'nde ilim alanında öğretimin yapılmasına yönelik bir medrese binasının inşa edilmesi, kentin bir eğitim yuvası özelliği kazanmaya başladığını göstermektedir.

Eğitim öğretim faaliyetleri ile dini eğitimin birlikte yürütüldüğü kentte bu özellikleri gözler önüne seren bir başka yapı topluluğu da Şeyh Ebu Tahir el-Kürdi adına inşa edilen zaviye ile bunun etrafındaki medrese yapısıdır. İdris-i Bidlisi'nin babası Hüsameddin Ali Bidlisi ile Bitlis emirleri Emir Şeref ve Emir İbrahim kardeşlerin vakfıyla inşa edilen bu yapı topluluğundan günümüze sadece Şeyh Ebu Tahir'in Türbesi ve bunun yanındaki tarihi kesin olarak bilinmeyen anıtsal çeşme ulaşmıştır. Şeyh Hüsameddin Ali'nin mürşidi olduğu düşünülen Şeyh Ebu Tahir adına yaptırılan zaviye binası ile buna dahil medresede hem dini ilimler hem de pozitif bilimlere yönelik eğitimlerin yapılması, kentin eğitim yuvası olma özelliğini açıkça göstermektedir. Bu yapılara ek olarak 16. yüzyılın başında İdris-i Bidlisi tarafından bir medrese daha eklendiği bilinmektedir.[998] 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin Versengi adıyla aktardığı bu medresenin faaliyetlerini devam ettirdiği bilindiğinden, 15. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen yapı topluluğunun uzun süreler boyunca görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.[999]

Bitlis'in en önemli yapı gruplarından biri olan Şerefiye Külliyesi, kentteki en kapsamlı külliye olarak karşımıza çıkmaktadır. Cami, medrese, imaret, hamam, türbe ve çeşmeden oluşan külliye dahilinde, türbe etrafında bir de hazire oluşturulduğu anlaşılmaktadır.[1000] Aşağı şehrin güneyindeki Mardini Mahallesi[1001] dahilinde inşa edilen külliye, 16. yüzyılın başlarında Bitlis Emirliği'nin eriştiği güç ve mimari olgunluğu göstermesi açısından önemlidir. Zengin taş işçiliği, mimari planlama ve topoğrafyanın kullanımının en teşekküllü örneği olarak karşımıza çıkan külliyenin hamam haricindeki

[998] Tekin, s. 83.
[999] Evliya Çelebi, 4/1, s. 132.
[1000] Arık, ss. 19 – 26; Uluçam, ss. 25 – 42.
[1001] Şeref Han, s. 399.

birimleri, Husur ve Rabad nehirlerinin birleştiği noktada, nehrin batısına inşa edilmiştir. Kuzeydeki imareti ve ona bitişen yüksek minaresi ile güneydeki cami ve bitişiğindeki türbeyi ayıran avlunun batı kenarında da çevre duvarı niteliğinde bir bağlantı duvarı oluşturulmuş ve bu kesime sivri kemerli tonozlu bir çeşme eklenmiştir. Caminin güneyinde dar bir sokakla ayrılan anıtsal medrese binası ile bunun doğu cephesi alt katında yer alan dükkanlarla bir çarşı oluşturulmuştur. Nehrin doğusundaki anıtsal soyunmalık birimine sahip bir hamamla tamamlanan külliye, Bitlis'teki dini mimarinin gelişiminin yanında eğitim faaliyetlerinin hız kesmeden devam ettiğini, medresenin altındaki dükkanlar ile imaret ve hamam da bu yapıların yaşamasını sağlayacak gelirlerin vakfedildiğini göstermektedir.

Bitlis'te 17. yüzyılın sonuna kadar inşa edilen ve külliye olarak değerlendirilebilecek bir diğer yapı ise yüzyılın sonunda Nuh Han tarafından yaptırılan Nuhiye Medresesi ile türbesinin oluşturduğu yapı topluluğudur.[1002] Günümüze ulaşamayan medrese yapısı dahilinde bir mescidin de bulunabileceği değerlendirilmekte ancak kesin bir kanı oluşturulamamaktadır. Yapının doğusunda bulunan ve geç döneme tarihlenen Kurubulak Camii'nin yerinde külliye dahilinde bir mescidin bulunma olasılığına karşın medrese yapısı içerisinde bir mescit biriminin olması daha uygun görünmektedir. Medrese ve türbenin birlikte bir külliye olarak değerlendirilmesi uygun olmasa da bir mescidin bulunma olasılığı külliye özelliğine sahip olduğunu düşündürmektedir.

Görüldüğü gibi Bitlis'te külliye olarak nitelenen yapı gruplarının tamamı medreselerle işlevlendirilmiştir. 12. yüzyıldan itibaren ekonomik ve sosyal olarak rahatlamaya başladığı her anda medrese ve zaviye yapılarının kurulması, kent sakinlerinin ve yöneticilerinin eğitime olan bakışlarını anlamamızı sağlamaktadır. Kentteki eğitim yapılarının bu derece fazla olmasının bir diğer nedeni de hangi mezhep ya da tarikattan olursa olsun kentte bir özgürlük alanının bulunmasıdır. Ayrıca kentte Nakşibendi, Kadiri, Nuriyye, Halveti, Kalenderi gibi tarikatlara ait tekkelerin bulunmasının bu duruma gösterilebilecek bir başka delil olduğu kanaatindeyiz.

[1002] Arık, ss. 53, 67; Uluçam, ss. 101, 114.

Külliyelerden sonra kenti oluşturan yapıların kendi içinde belli gruplara ayrılarak değerlendirilmesi, kentleşme sürecinin yapı bazında daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu sebeple iç kale ile aşağı şehri kuşatan surlar ve kenti savunmaya yönelik diğer yapıların savunma yapıları olarak; ibadet mekanları olan cami, mescit ve kiliselerin de dini yapılar olarak sınıflandırılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca medrese, mektep, han, hamam, köşk, konut, köprü ve çeşme gibi yapılar da eğitim, ticaret ve sosyal yapılar arasında ele alınacaktır.

6.1.2. Savunma Yapıları

Herhangi bir yapının dışarıdan gelen saldırılara karşı korunması amacını taşıyan savunma birimlerine örnek olarak Bitlis'te iç kale ve şehir surları gösterilebilir. Yine Han Bağı'nın etrafını çeviren duvarlar da kısmen koruma sağlayan unsurlardan sayılabilir. Bitlis'te sıkça görülen konutların avlularını çevreleyen çevre duvarı da hem mahremiyeti sağlama hem de tehlikelere karşı savunma yapma olanağı tanımaktadır. Ancak bu bölümde ele alınacak olan savunma yapıları içerisinde bizi ilgilendiren iki unsur vardır. Bitlis iç kalesi ve aşağı şehir surları kent savunmasını sağlayan iki önemli yapı grubu olarak ele alınmakta ve bu iki yapının kent içerisindeki konumları ile koruma sağladıkları alan ve kentleşme açısından sağladıkları fayda incelenmektedir.

6.1.2.1. İç Kale

Bitlis'in günümüzde iç kale olarak adlandırılan bölümü kent savunmasının en yüksek olduğu kesimdir. Oldukça geniş bir alana yayılan ve içerisinde birçok yapıyı barındıran iç kaleye, 17. yüzyılda üç kademeli bir kapıyla geçiş sağlanmaktadır. 17. yüzyılın ortasında Melek Ahmet Paşa'nın kuşatması sırasında içeridekilerin teslim olana kadar kalenin ele geçirilememesi korumanın ne denli kuvvetli olduğunu ortaya koymaktadır.[1003]

Yüksek bir ana kaya kütlesi üzerinde, kabaca üçgen bir forma sahip iç kale biriminin, yine oldukça yüksek surları üzerinde, köşelere isabet eden birer yüksek kule inşa edilmiştir. Bunlardan Han Sarayı tarafındaki silindirik burcun cephanelik birimi

[1003] Evliya Çelebi, 4/1, ss. 319, 320.

olarak kullanıldığına değinilmişti. Diğer iki kulenin ise kara kule ve kanlı kule adlarıyla oldukça yüksek savunma birimleri oldukları görülmektedir.[1004] Bütün kentte, korunmasına en çok önem verilen kısım olarak iç kalenin, Osmanlı ve Safevi gibi egemen devletlerin mücadelelerine karşı bu özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin, ele geçirdiği kentlerde kaleleri işlevsizleştirerek kendisine karşı oluşabilecek isyanları önlemeye çalışmasının Bitlis'te uygulanmadığı görülmektedir. Nitekim iç kaleye ait bir onarım kitabesi, bizzat Osmanlı Sultanı tarafından iç kalenin tamir edildiğini göstermektedir.[1005]

17. yüzyılın ortasına kadar oldukça korunaklı bir vaziyette bulunduğu düşünülen iç kalenin; yüzyılın başında Van Beylerbeyliği ile başlayan anlaşmazlık ve çatışmalarla yüzyılın ortasında Melek Ahmet Paşa'nın şehre saldırısı sırasında büyük oranda tahribata uğrayarak bu özelliğini yitirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Abdal Han'ın Tıkılban mevkiinde inşa ettirdiği Han Bağı'nın korunaklı yapısı, iç kalenin 17. yüzyılın ortasında henüz terk edilmese bile alternatifinin arandığını düşündürmektedir

Kalenin, yüzyılın ikinci yarısından itibaren yöneticiler tarafından kullanıldığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Evliya Çelebi'nin Abdal Han sonrası Bitlis bahsinde olayların büyük oranda Han Bağı'nda geçmesi iç kalenin artık önemini yitirdiğini düşündürmektedir. İç kalede yapılan kazılarda ele geçen sikkelerin bir kısmı 17. yüzyıl sonrası döneme ait olsa da bunun, kalede yönetici sınıfının ikamet ettiğini göstermekten uzak olduğu kanaatindeyiz.

İç kalenin oldukça yüksek surları ve köşelerinde daha yüksek kulelerinin bulunması bir savunma biriminden beklenen bütün özellikleri barındırdığını göstermektedir. Yalnızca bir giriş kapısının bulunması da savunmaya yönelik bir tasarruf olarak karşımıza çıkmaktadır. Surlarda günümüzde görünmese bile özellikle Evliya Çelebi'nin anlatımlarından yola çıkarak birçok mazgalın bulunduğu anlaşılmaktadır. Bir kısmının top mazgalı olarak işlevlendirildiği bu açıklıklar surların üst kesimlerinin büyük oranda yıkılmış olması sebebiyle günümüze ulaşamamıştır.[1006]

[1004] Şeref Han, s. 460; Evliya Çelebi, 4/1, s. 127.
[1005] Şen, İki kitabe, s. 154.
[1006] Evliya Çelebi, 4/1, s. 127.

Kalenin bu korunaklı yapısına karşılık kısıtlı bir alana sahip olması, yoğun bir yapılaşmaya ve başta Han Sarayı kesimi olmak üzere bedenleri üzerinde dahi mekanların inşa edilmesine sebep olmuştur. Kalenin kuzey ve batı kesimlerindeki yoğun yapılaşmanın devam eden kazılarla ortaya çıkarılmış olmasına karşın tarihlemeler ve tanımlamalar yapılamadığından mahiyetleri hakkında kesin bir kanıya varmak olanaksızdır. Ancak yine de tarihsel anlatılardan yola çıkarak kalenin, en azından 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar yoğun bir yapılaşmaya sahip olduğu düşünülebilir.

6.1.2.2. Dış Kale Surları

Bitlis iç kalesinin güneyinde, iki nehrin kuşattığı korunaklı alanda yer alan ve ticaret yapılarından oluşan aşağı şehrin etrafının, günümüzde bulunmasa da tarihi kaynaklar ve bazı kalıntılardan yola çıkarak surlarla çevrili olduğu anlaşılmaktadır. Aşağı şehri korumak amacıyla iç kalenin güneydoğu ve güneybatı köşelerine birleşen şehir surlarının kent savunmasına yönelik birimler olarak işlevlendirildiği düşünülmektedir.

Şehir surunun doğu yönden başlangıç noktası kesin olarak tespit edilemese de bazı varsayımlarda bulunmak mümkündür. Bunlardan biri, iç kalenin güneydoğu köşesindeki kanlı kuleden kuzeye doğru surun devamında bulunan çokgen kulenin, şehir surunun başlangıç noktası olduğu değerlendirilmektedir (Fot. 2). Nitekim çokgen kulenin tam karşısında bulunan ve Mumhane Köprüsü olarak adlandırılan köprüyle bu noktada bulunduğu değerlendirilen "Van Kapısı" önüne gelindiği düşünülmektedir (Fot. 23). Şehir surunun, bu noktanın daha kuzeyinde, nehir kenarından iç kaleye geçişin sağlandığı kaya oyma tünelin bulunduğu noktada olması ihtimali ise köprünün konumlanışı itibariyle olanaklı görünmemektedir (Fot. 11). Ayrıca kaya oyma tünelden çokgen burca kadar olan kesimin dar bir alana sahip olması, buranın surla koruma altına alınmasının gereksiz olduğu kanaatini oluşturmaktadır. Buraya yerleştirilecek dükkanların mahiyeti ne olursa olsun bu denli bir korumayı gerektirmeyeceği düşünüldüğünden şehir surunun, iç kalenin güneydoğu köşesinde bulunan çokgen burçtan başladığı değerlendirilmektedir.

Aşağı şehrin kuzey ucunda yer alan kapısının, vakıf ve tahrir kayıtlarındaki bilgilerden yola çıkarak "Van Kapısı" olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır.[1007] Kapının

[1007] Tekin, s. 87.

mahiyetine dair kesin bir kanıya varmak zordur. Nitekim ne şehir surlarının ne de kent kapılarının ayrıntılı bir tasviri günümüze ulaşmamıştır. Evliya Çelebi'nin yalın kat olduğunu belirttiği şehir surlarının 17. yüzyılın ortalarında kısmen yıkık halde olduğu ve asli görevini yitirdiği görülmektedir.[1008]

Şehir surlarından günümüze ulaşan kısımları bazı konutların temellerini işgal etmektedir. Kentin batı ve güney kesiminde bulunan bu surların büyük oranda yıkıldığı ve herhangi bir dirsek veya kıvrıma da sahip olmadığı anlaşılmaktadır. İç kaledeki gibi topoğrafyayı takiben dirsekler yaparak ilerlediği düşünülen dış surların kopuk halde bulunması, kesin bir kanı oluşturmamızı zorlaştırmaktadır. Özellikle iç kalenin güneydoğu köşesine birleşen noktadan Buğday Pazarı olarak adlandırılan Aslanlı Han'ın batı köşesine kadar herhangi bir sur kalıntısına rastlanmamaktadır (Fot. 22). Ulu Cami Köprüsü'nün kuzey ayağının yaslandığı duvar kalıntısının ise şehir suru ile ilişkisini anlamak şu aşamada olanaksız görünmektedir. Köprünün kuzey ayağının bağlandığı oldukça kısa duvar kalıntısının, köprüye dayanak olarak mı yapıldığı yoksa zaten var olan şehir suruna mı dayandırıldığını tespit etmek için daha fazla araştırmanın yapılması gerektiği kanaatindeyiz. Ancak Bitlis Dereüstü Islahı kapsamında bu kesimin sağlamlaştırılarak kapatılmış olması daha fazla fikir beyan etmemizi sağlayacak verilere ulaşmayı imkânsız hale getirmektedir.

Kentin günümüze ulaşan güney kesimindeki surlarının önemli bir bölümü Aslanlı Han'ın güneybatısına birleşen yaklaşık 35 m uzunluğundaki sur kalıntısıdır (Fot. 19). Batı ucunda Pamukçular Köprüsü olarak adlandırılan köprünün dayandığı sur kalıntısı, köprünün batısına doğru birkaç metre ilerleyerek sonlanmaktadır. Bu noktadan kuzeye doğru dirsek yaptığı düşünülse de herhangi bir kalıntının bulunmayışı kesin bir kanıya varmayı zorlaştırmaktadır. Surun, Pamukçular Köprüsü'nün batısına denk gelen kesiminde silindirik bir destek kulesinin temeline rastlanmıştır (Fot. 20). Bu desteğin benzerine iç kalede de rastlandığından Bitlis için tipik bir uygulama olduğu değerlendirilmektedir. Buradan yola çıkarak şehir surlarının gerekli bölümlerinde bu uygulamanın tekrarlanmış olabileceği düşünülmektedir. Kentin güneyinde bulunan yaklaşık 35 m uzunluğundaki bu sur kalıntısı, köprünün yüksekliği boyunca korunmuştur.

[1008] Evliya Çelebi, 4/1, s. 135.

Üzerine inşa edilmiş betonarme yapının 2021 yılında ortadan kaldırılmasıyla gün yüzüne çıkan surun büyük oranda tahribata uğradığı görülmektedir. Sur kalıntısının yaklaşık 6 m yüksekliğe sahip olduğu görülse de herhangi bir mazgal açıklığının bulunmayışından bu kesimin şehir surunun temelleri niteliğinde olduğu değerlendirilmektedir.

Bu noktadan batıya doğru Şerefiye Külliyesi'nin karşı kıyısında, doğu-batı yönlü uzanan ve düz bir hattı takip ederek herhangi bir ayırıcı özelliğe sahip olmayan yaklaşık 25 m uzunluğa sahip bir sur kalıntısı yer almaktadır (Fot. 18). Nehir yatağından yaklaşık 10 m içeride bulunan surun önündeki alanın zamanla dolduğu düşünülse de surun nehir kotuna kadar indiğine dair kesin bir kanıya varmak şu aşamada olanaksız görünmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarına ait olduğu düşünülen bir fotoğrafta bu noktada surun kesildiği görülmekte; dolayısıyla kentin "Sur Kapısı" olarak adlandırılan güney kapısının burada bulunduğunu düşündürmektedir.[1009] Nitekim gerek Evliya Çelebi'nin anlatımlarından gerekse vakfiye kayıtlarından şehrin iki kapısının bulunduğu ve bunlardan kuzeydekinin Van Kapısı olduğu; diğer kapının, iki nehrin birleştiği noktada bulunduğu anlaşılmaktadır. Güney kapının bulunduğu noktayı gösteren 1901 tarihli bir çizimde ise surun içerden kemerlerle desteklendiği görülmektedir (Fot. 17). Şehrin giriş kapısının önünde yer alan bu düzenlemeyle üst kademedeki dendanların gerisinde seğirdimlerin bulunduğu ve bu sayede kapı savunmasının artırıldığı düşünülmektedir.

Şehrin batı yönünde güvenliği sağlayan surlar Şerefiye Külliyesi'ne geçiş sağlayan köprüden başlayarak kuzeye doğru ilerlemektedir. Şerefiye Köprüsü'nden Aşağı Kale Mescidi'ne kadar olan alanda herhangi bir sur kalıntısı günümüze ulaşmasa da mescidin güneydoğusunda yer alan konutların temel seviyelerindeki duvar kalıntılarının şehir surlarına ait olduğu değerlendirilmektedir. Bu noktada tespit edilen bir hamam kalıntısının da sura dayandırılarak inşa edildiği ancak asli özelliklerini yitirdikten sonra bir savunma birimine dönüştürüldüğü düşünülmektedir (Fot. 14). Nitekim kubbeyle örtülü kare mekânın kubbesi ve kubbe geçiş elemanlarından bazıları özgün dokusunu oluşturan tuğla malzemenin aksine kesme taşlarla onarılmış vaziyettedir. Ayrıca kuzeydoğu trompun da bir kapıya dönüştürüldüğü görülmektedir. Herhangi bir kazı yapılmadan yapının asli kuruluşu hakkında kesin bir kanıya varmak olanaksız olsa da

[1009] Tekin, s. 87.

şehir suruna dayanması ve nehir tarafına bakan kesiminde mazgal açıklığının bulunması bunun savunmaya yönelik bir tasarruf olduğu düşüncesini desteklemektedir.

Hamam kalıntısı ve bitişiğindeki konutun temellerini oluşturan sur, kuzeyde bir köprüyle kesilmiştir. Aşağı Kale Köprüsü olarak adlandırılan köprünün hemen yanına inşa edilen aynı adlı mescidin kıble yönünde, sur kalıntısı olduğu düşünülen duvar kalıntısı yaklaşık 27 m boyunca kuzeybatı yönünde ilerlemektedir (Fot. 13). Surun, üzerine kurulan geç dönem konutlarının temelleri niteliğinde olduğu görülmektedir. Yaklaşık 20 m daha devam etmesi gereken surun yerinde günümüzde betonarme bir konut bulunmaktadır. Konutun yerinde surun devam eden bölümünün bulunabileceği değerlendirilmekteyse de şu aşamada kesin bir kanı belirtmek olanaksızdır. Nitekim konut alanının betonarme bir platformla nehre doğru ilerleyen bölümü alt katmanlardaki kalıntıları örtmektedir. Konutun kuzeybatı ucunda komşu konutun başladığı ve burada yer alan temel seviyesindeki kalıntıların şehir surunun devamı olduğu anlaşılmaktadır (Fot. 12). Hamam kalıntısından bu noktaya kadar güneydoğu-kuzeybatı yönünde ilerleyen surun betonarme konutun kuzeybatı köşesinden başlayarak kuzeye doğru ilerleyecek şekilde bir dirsek yaptığı düşünülmektedir. İki sur kalıntısı arasındaki aks farkı bu düşüncemizi desteklemektedir. Bu noktadaki sur kalıntısı da yapısal olarak öncekilerle benzer özelliklere sahiptir.

Herhangi bir payanda, destek kulesi ya da burcun yer almadığı bu alanda 16. yüzyıla ait Matrakçı Nasuh Minyatürü'nde görülen sivri külahlı köşe kulesinin bulunması mümkündür. Ancak günümüze herhangi bir kalıntısı ulaşmayan kulenin yerinde temel seviyesindeki sur kalıntısı üzerinde yükselen yine taş malzemeli ancak geç dönem bir sivil mimari örneği bulunmaktadır. Sivil mimari örneği konut ile kuzeydoğudaki iç kale kayalıklarına kadar olan alanda günümüze herhangi bir kalıntı ulaşmamıştır. Bu noktada iç kalenin güneybatı köşesindeki silindirik burcun altına birleştiği düşünülen şehir surlarının bulunması olasıdır.

Bitlis şehir surlarının genel olarak çok yüksek olmayan ve nehir boyunca ilerleyerek kenti koruma altına alan bir özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Üzerinde herhangi bir burç ya da kule bulunmayan surların bazı noktalarda dendanlarla hareketlendirilerek korumanın artırıldığı düşünülse de günümüze herhangi bir kalıntının ulaşmaması sebebiyle kesin bir kanıya varmak olanaksızdır. Pamukçular Köprüsü'nün

kuzey ayağının batısında tespit edilen yarım daire formlu destek kulesinin iç kale surlarında da görülen desteklerle aynı işleve sahip olduğu ve şehir surlarının bazı noktalarda söz konusu düzenlemeye sahip olabileceği değerlendirilmektedir. Şehir surlarının, nehirlerin bir hendek gibi sağladığı koruma sebebiyle alçak tutulduğu ve suru koruyacak burç veya kulelere de bu sebeple ihtiyaç duyulmadığı düşünülebilir. Ancak topoğrafyanın gerektirdiği ölçüde dirsekler yaparak ilerleyen şehir surlarının bu sayede korumayı sağlayacak görüş açılarına sahip olabileceği görülmektedir.

Günümüzde ortadan kalkan şehir surlarının en geç Osmanlı hakimiyetinin tesis edildiği 16. yüzyılın ilk yarısına kadar bütünlüklü bir şekilde görevini yerine getirdiği düşünülmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin şehri kontrol altına alması, yüzyılın ikinci yarısında Hüsrev Paşa'nın şehir dışında önemli bir ticaret merkezi görevi gören çarşıyı oluşturması ve şehrin sur dışında büyük bir gelişme göstermesi gibi sebeplerle önemini yitirdiği ve 17. yüzyılda artık güvenlik sağlama anlamında önemsiz bir hale geldiği değerlendirilmektedir. Nitekim Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılın ortasında büyük oranda tahrip olduğunu belirttiği surların şehrin kuşatılması sırasında da herhangi bir işlevinin bulunmadığı; kentin, etrafındaki metrisler ve savunma noktalarının ortadan kalkmasıyla kolaylıkla ele geçirilmesinden anlaşılmaktadır.

6.1.3. Dini Yapılar

Bitlis'te yer alan cami, mescit, zaviye, tekke, türbe ile manastır ve kilise gibi yapıların gruplandırılmasının nedeni, bunların kent planlaması dahilinde sahip oldukları özelliklerinin anlaşılmasını sağlamaktır. Bu bağlamda kentteki Müslüman sakinlerin kullanımında olan ve kent bazında geniş cemaatlere hizmet eden camiler ile daha küçük boyutlu ve mahalle bazında hizmet veren mescitler en önemli yapı grubunu oluşturmaktadır. Kentin diğer önemli unsurlarından olan Hıristiyan Ermenilere ait manastırlar ile kiliselerin yanı sıra yine Müslüman halkın kullandığı çeşitli tekke ve zaviyeler kentleşmenin gelişimine bağlı olarak işlevlendirilmiş yapılardır. Dini yapılar içerisinde ele alınan türbeler de Müslüman emirler ile dini liderlere atfen inşa edilmiş yapıları tanımlamaktadır.

6.1.3.1. Camiler

Bitlis'te 17. yüzyılda beş caminin bulunduğunu aktaran Evliya Çelebi'ye göre bu camiler, Şerafeddin Camii, Bedlis Camii, Saraçhane Camii, Debbağlar Camii ve Şeref Han Camii'dir. Bunlardan Debbağlar Camii dışındakilerin minareli olduğu vurgulanmaktadır.[1010] Evliya Çelebi'nin anlatımlarından yola çıkarak Şerafeddin Camii'nin Emir IV. Şeref Han tarafından inşa ettirilen Şerefiye Camii; Bedlis Camii'nin ise iç kaledeki camilerden biri olduğu anlaşılmaktadır. İç kalede bulunan Sinan Bey Mescidi ile Mehmet Ağa Mescidi günümüze ulaşamamıştır. Ancak 16. yüzyıl tahrir kayıtlarından Mehmet Ağa Mescidi'nin kentteki en önemli dini yapı olduğu görülmektedir.[1011] Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği Bedlis Camii'nin de söz konusu yapılardan biri olma ihtimali bulunmaktadır.

Saraçhane Camii olarak adlandırılan minareli avlusuz cami ise günümüzde Ulu Cami olarak bilinen ve Dilmaçoğlu Beyliği dönemine tarihlenen yapı olmalıdır. Nitekim Şerefname'de Selçuklu döneminden kalan bir kısım kent sakinin "Seraciyan" olarak adlandırılması ve bunların da Ulu Cami etrafında ticari faaliyet yürütüyor olması caminin de Saraçhane Camii veya Seraciyan Camii olarak isimlendirilmiş olabileceğini düşündürmektedir.[1012] Debbağlar Camii olarak adlandırılan yapının ise bu ismiyle günümüze ulaşamadığını belirtmek gerekir. Ancak Evliya Çelebi'nin Bitlis'in önemli yapılarından biri olan Kızıl Mescit'ten söz etmemesi Debbağlar Camii adıyla anılan yapının Kızıl Mescit olabileceğini akla getirmektedir. Nitekim Kızıl Mescit'in Hüsrev Paşa Çarşısı'nın güneydoğu kesiminin devamında bulunması ve çarşının bu kesiminin Debbağlar Çarşısı olarak işlevlendirildiği düşünülürse mescidin Debbağlar Camii olarak adlandırılması anlam kazanmaktadır.

Evliya Çelebi'nin Şeref Han Camii olarak adlandırdığı yapı ise kanaatimizce Meydan Camii'dir. Kesin olarak kim tarafından inşa edildiği bilinmese de Matrakçı Nasuh Minyatürü'nde bulunması yapının en geç 16. yüzyılın başlarında Emir IV. Şeref Han döneminde inşa edildiğini göstermektedir. Yapının sütunlar üzerine oturan sivri kemerlerin taşıdığı beş bölümlü bir son cemaat yerine sahip olması V. Şeref Han

[1010] Evliya Çelebi, 4/1, ss. 130, 131.
[1011] Altunay, s. 495.
[1012] Şeref Han, s. 424.

tarafından bir onarımdan geçirildiğini ve bu sebeple Evliya Çelebi tarafından Şeref Han Mescidi adıyla anıldığını düşündürmektedir.

Evliya Çelebi'nin de aktardığı gibi 17. yüzyılda kentte cami işlevi gören beş yapı bulunmaktadır. Şerefiye Külliyesi dahilindeki caminin kentin en önemli camii olduğu muhakkaktır. Aşağı şehirdeki Ulu Cami ve Meydan Camii'nin de etrafındaki çarşılarda ticari faaliyetlerini yürüten sakinlerin ihtiyaçlarına yönelik olarak hizmet verdiği kabul edilmektedir. İç kaledeki Sinan Bey Mescidi ile Mehmet Ağa Mescidi'nden hangisinin cami işlevine sahip olduğu bilinmese de 17. yüzyılda yalnızca birinin kullanıldığı ve bunun da Bedlis Camii olarak adlandırıldığı görülmektedir. Günümüzde söz konusu yapıların yanında anılan Debbağlar Camii'nin ise kesin olmamakla birlikte Kızıl Mescit olduğu değerlendirilmektedir.

Camilerin, işlevleri gereği kalabalık cemaatlere hitap etmelerinden dolayı Bitlis'te iç kalede bir, ticaretin yoğun bir şekilde gerçekleştiği aşağı şehirde iki, sur dışında da biri hemen surun kenarındaki Şerefiye Külliyesi dahilinde biri de yine ticari fonksiyonuyla öne çıkan Debbağlar Çarşısı yanında iki cami karşımıza çıkmaktadır. Bu camilerin halkın toplanma alanları olan ticari merkezler ile kent meydanlarında yer alması da işlevleri gereğidir. Kentteki en eski cami olan Ulu Cami, 12. yüzyılda ticari olarak gelişmeye başlayan şehirde var olan caminin yeniden ele alınarak daha büyük boyutlu inşa edilmiş hali olmalıdır. Aşağı şehirde bulunan Meydan Camii'nin de artan ticari faaliyetler sonucu yeni oluşan ticaret alanında inşa edilen bir yapı olduğu değerlendirilmektedir.

Aşağı şehir surlarının dışında ve kentin girişinde inşa edilen Şerefiye Külliyesi dahilindeki caminin ise yine bu kesimde yerleşmenin gelişmesini sağlama düşüncesinden çok bir ihtiyaç dahilinde ele alındığı düşünülmektedir. Nitekim bu kesimde hali hazırda Şamyan ve Mardini adlarıyla mahallelerin kurulu olduğu ve külliyenin de Mardini Mahallesi dahilinde inşa edildiği görülmektedir. Külliyenin, buradaki yerleşmenin artmasını sağlamaktan ziyade var olan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak inşa edildiği fikri kanaatimizce yanlış olmayacaktır. Aşağı şehirdeki Ulu Cami ve Meydan Camii'nin ticari faaliyetleri yürüten sakinlere yönelik ele alınmasının yanında günümüzde yeri ve kendisi tartışmalı olan Debbağlar Camii'nin de yine ticari faaliyetin yoğun olarak gerçekleştiği bir noktada işlevlendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

6.1.3.2. Mescitler

Kentteki camilerden başka daha küçük boyutlu mahalle mescitlerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, 26 adet olduğunu belirttiği mescitler arasında günümüze de ulaşan Memi Dede, Şeyh İbrahim, Kureyş, Aynu'l Berid, Şeyhu'l Garib, Zeydan, Alemdar, Efseloğlu ve Şeyh Hasan mescitlerini saymaktadır. Bunların yanı sıra Hüsrev Paşa, Molla Kasım, Ömer Kethüda ve Mağara mescitleri ise günümüzde tespit edilemeyen yapılar arasındadır.[1013] Katalog bölümünde ele aldığımız mescitler arasında bulunan Şemsiyye, Şeyh İshak, Hacı Begiye, Hatuniye, Dört Sandık, Taş, Mermutlu mescitlerinin de 17. yüzyılda kentte kullanılmaya devam eden yapılar olduğu bilinmektedir.

Kentteki en eski mescit kanaatimizce Şamyan Mahallesi'nde yer alan Memi Dede Mescidi'dir. 12. yüzyılda bitişiğindeki Selçuklu Kümbeti ve kuzeyindeki Hatibiye Medresesi ile aynı tarihte inşa edildiği düşünülen mescidin, kentteki mescit mimarisinin öncüsü olduğu değerlendirilmektedir. Dikdörtgen planlı ve tonoz örtülü harim mekanının kıble yönünde yer alan mihrabı cepheden taşırılmış ve harim mekânı mihrap yönündeki bir açıklıkla aydınlatılmıştır. Bu mimari planlamanın 15. yüzyılda Şeyh İshak ve Hacı Begiye mescitlerinde tekrarlandığı görülmektedir. Şemsiyye, Şeyh İshak ve Şeyh İbrahim mescitlerinin mihrap yönüne dik uzanan dikdörtgen formlu planlamasına karşın Hacı Begiye ve Memi Dede mescitlerinde enine bir planlama söz konusudur.

17. yüzyıl mescitleri içerisinde, 16. yüzyıl ortasında inşa edilen Dört Sandık Mescidi'nde harimin ortasındaki bir sütun üzerine oturan dört kemerin taşıdığı kubbelerle örtülü planlamanın Aynu'l Berid, Taş ve Mermutlu mescitlerinde tekrarlandığı görülmektedir. Dört Sandık Mescidi'nin 1543 tarihli inşa ve 19. yüzyıla ait tamir kitabelerine dayanarak söz konusu planlamanın hangi dönemde oluştuğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Aynu'l Berid Mescidi'nin 17. yüzyıldaki yenilemesine dair kitabe, planlamanın en azından bu yüzyılda var olduğunu düşündürmektedir. 16. yüzyıl başında yenilenen Kızıl Mescit ise çok kubbeli planlaması itibariyle kentteki en farklı yapıdır. 16. yüzyılın başında yenilenen Kızıl Mescit'in sonraki dönemlerde de birtakım

[1013] Evliya Çelebi, 4/1, s. 132.

tamiratlara maruz kalması nedeniyle günümüzdeki şeklini hangi tarihte aldığı konusunda kesin bir kanı belirtmek mümkün olamamaktadır.

Bitlis'teki camilerden ziyade mescitlerin kentin gelişim alanlarının belirlenmesinde önemli rolü bulunmaktadır. Nitekim kentte inşa edilen ilk mescit olduğu değerlendirilen Memi Dede Mescidi'nin, kentin dışında bir mahalle oluşmasını sağlamak amacıyla surlarla çevrili aşağı şehrin güneyindeki, kentin geri kalanına nispeten daha korunaklı olan bir alanda kurulmuş olması bu düşüncemizi desteklemektedir. Dilmaçoğlu Beyliği'nin kenti kontrol altına almasıyla iskân politikaları gereği kentin etrafında bir gelişme alanının belirlenmesi gerekmiş; dolayısıyla ticaret yolu olarak da kullanılan Memi Dede Mescidi ve çevresi aşağı şehrin etrafındaki kesimlerden daha korunaklı yapısı sebebiyle de yeni yerleşim alanı olarak seçilmiştir.

Şemsiyye Zaviyesi'nin de kentin gelişim alanlarının belirlenmesinde kullanılan en önemli eser olduğu kanaatindeyiz. 12. yüzyılda Dilmaçoğlu Beyliği'nin kentin nispeten daha korunaklı güney bölgesini yerleşime açması gibi 15. yüzyılda Bitlis Emirliği'nin de benzer bir tasarrufla hareket ettiği görülmektedir. Dilmaçoğlu Beyliği'nin Erzen ve Bitlis'e kadar olan bölgeleri kontrol altında tutması ve bu sebeple Bitlis'in güney kesiminden herhangi bir saldırı ihtimalinin bulunmaması kentin bu yönde gelişmesine olanak sağlamıştır. Yine 15. yüzyılda Bitlis Emirliği'nin Bitlis, Ahlat ve Muş'u kontrol altında tutması sebebiyle de kentin kuzey kesiminden saldırı ihtimalini ortadan kaldırmış ve bu sayede kentin kuzey yönde de gelişmesinin önünü açmıştır.

Bitlis Emirliği'nin 15. yüzyılda hem askeri hem de ekonomik olarak güçlenmesiyle kentteki iskân ve imar faaliyetlerin arttığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1408 tarihli Şemsiyye Zaviyesi ile 1420 tarihli Şeyh İshak Mescidi, kentin hem kuzey hem de doğu kesimlerinde yeni yerleşim alanlarının ortaya çıktığını kanıtlayan eserlerdir.[1014] Gökmeydan'daki zaviyenin Bitlis emiri tarafından yapılmasının yanında Avih'teki Şeyh İshak Mescidi'nin bir kent sakini tarafından inşa ettirilmesi kentteki yeni yerleşim alanlarının hem yöneticiler hem de kent sakinleri tarafından tasarlanabildiğini düşündürmektedir.

[1014] Arık, ss. 15, 16; Uluçam, s. 69; Pektaş, 2001, s. 2.

1444 tarihli Hacı Begiye Mescidi de yine bir emir tarafından yanındaki medreseyle birlikte inşa edilmiştir. Şehir surlarının hemen karşısına inşa edilen mescit ve medrese yeni bir mahalle oluşturmaktan ziyade var olan yerleşime bir eğitim kurumu ile bir mescit kazandırılmasına yönelik olmalıdır. Şehrin giriş kapısının önünde bulunan Rabad Mahallesi, güneyden şehre ulaşan yegâne yol üzerinde konumlanmaktadır. Dolayısıyla Şamyan Mahallesi'nin varlığı da göz önüne alındığında, buradan bir köprüye ulaşılan Rabad Mahallesi'nin hali hazırda var olduğu ve Bitlis emirinin tasarrufuyla burada bir mescit ile medrese inşa edilmesiyle mahallelinin hizmetine sunulduğu düşünülmektedir.

Rabad Mahallesi'nin doğusunda, tepenin üst kesimlerinde 15. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilen bir yapı, bu kesimin sonraki yıllarda bir mahalleye dönüşmesini sağlamış olmalıdır. Şeyh İbrahim Mescidi olarak adlandırılan mescidin 1488/89 tarihli kitabesinden bir şehitlik olduğu anlaşılan yerde yenileme işleminin gerçekleştirildiği görülmektedir.[1015] Sonraki düzenlemelerle mescide dönüşen alanda bulunan büyük mezarlık ise burada bir yerleşim biriminin bulunduğunu kanıtlamaktadır. Şeyh İbrahim Şehitliği'nin de burada faaliyet yürüten din adamının ölümünden sonra tekke veya zaviyesinin türbeye dönüştürülerek oluşturulduğu düşüncesi kanaatimizce yanlış olmayacaktır. Nitekim giriş kapısı üzerindeki kitabede Şeyh İbrahim'in kentte kerametleriyle tanınan bir kişi olduğuna değinilmektedir.

Kentin 15. yüzyılda büyük oranda yerleşime açıldığını düşündüren en önemli veri 16. yüzyıl tapu tahrir kayıtlarıdır. Söz konusu tahririn sonunda kentteki vakıflara dair bilgiler bulunmaktadır. Kentte bulunan mescitlerin sayısı kentteki yerleşimin düzeyini anlamamızı sağlamaktadır. Günümüze ulaşamayan Aynu'l Melik, Emrullah, Hüseyin Ağa, Molla Sa'di, Molla Şah Hüseyin, Minare, Çom Mehmed, Kubad ve Abdüsselam mescitleri ile günümüzde de varlığını sürdüren Kızıl Mescit, Aynu'l Berid, Kureyş, Hatun ve Zeydan mescitleri kayıtlar arasında bulunmaktadır.[1016] Bu dönemde kentteki mescitlerin her birinin bir mahalle dahilinde bulunduğu düşünülürse yukarıda sözü edilen mahallelerden başka en az 14 Müslüman mahallesinin daha varlığından söz edilebilir.

[1015] Koçak, Bitlis Zaviyeleri, s. 89.
[1016] Altunay, ss. 482 – 494.

Bitlis'te 15. yüzyılda var olan Memi Dede, Şemsiyye, Şeyh İshak, Hacı Begiye ve Şeyh İbrahim mescitlerinin yanı sıra 16. yüzyıl kayıtlarından varlığı saptanan ve günümüze ulaşan Kızıl Mescit, Kureyş, Aynu'l Berid, Hatun ve Zeydan mescitlerinin Müslüman mahallelerinde halkın hizmetine sunulan yapılar olduğu anlaşılmaktadır. Kızıl Mescit'in kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemesine rağmen kitabesine göre 1507'de yenilenmiş olması burada hali hazırda bir yerleşimin bulunduğunu düşündürmektedir. Yine Aynu'l Berid Mescidi'nin ilk olarak ne zaman inşa edildiği bilinmese de aşağı şehrin doğusundaki tepelik alanda konumlanması, burada inşa edilecek bir mescitle kente yakın ve korunaklı bir yerleşimin açılmasını sağlamış olmalıdır. Nitekim 16. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa, kentte önemli imar faaliyetlerini gerçekleştirmek amacıyla Aynu'l Berid Mahallesi ile Rabad Nehri arasında kalan kesimi tercih etmiştir.

Zeydan Mescidi'nin ise konumu itibariyle mahallenin güney kesiminde bulunan Memi Dede Mescidi'nin yanı sıra kuzeybatı yöndeki gelişmeye bağlı olarak ihtiyaç dahilinde inşa edilmiş olması mümkündür. Yine Rabad Mahallesi'nde yer alan Hatun Mescidi'nin de buradaki Hacı Begiye Mescidi'nin yetersiz kalması sebebiyle inşa edildiği düşünülmektedir. Hatun Mescidi'nin, Hacı Begiye Mescidi'nin banisi Emir Hacı Muhammed'in eşi Paşa Hatun tarafından inşa ettirilmesi yer seçimindeki etkenlerden biri olarak değerlendirilebilir.

16. yüzyılda inşa edilen Dört Sandık Mescidi ile 17. yüzyıl eseri Taş ve Mermutlu mescitlerinin gerek yeni yerleşim yeri yaratmak gerekse Müslüman halkın yerleşmeye başladığı Hıristiyan mahallelerinde söz konusu sakinlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla oluşturuldukları değerlendirilmektedir. 16. yüzyılda tamamen Hıristiyan halktan oluştuğu görülen Taş Mahallesi'nde, Dört Sandık, Taş ve Mermutlu mescitlerinin inşa edilmesi, mahallede demografik yapının değiştiğini gösteren en önemli unsurdur. 16. yüzyılın ortasında inşa edilen Dört Sandık Mescidi, Gökmeydan Mahallesi'nin yakınında bulunduğundan bu kesimin kesin olarak Taş Mahallesi dahilinde olduğu kanıtlanamamaktadır. Ancak Taş ve Mermutlu mescitlerinin Taş Mahallesi'nin iki ucunda bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla 16. yüzyılın ortasında inşa edilen Dört Sandık Mescidi'nden ziyade 17. yüzyıl eseri Taş ve Mermutlu mescitlerinden, mahallenin bu yüzyılda demografik olarak değişim yaşadığı anlaşılmaktadır.

6.1.3.3. Zaviye ve Tekkeler

Bitlis'te yerleşimin gelişimine bağlı olarak mahallelerde inşa edilen cami ve mescitlerin yanında bazı dini cemaatlere özgü birtakım yapı grupları karşımıza çıkmaktadır. Belli bir cemaat veya tarikatın kullanımındaki bu yapılarda genellikle zikir, semah vb. ritüeller ile tarikatın inanç sistemini yaymaya yönelik eğitim faaliyetleri yürütülmektedir. Bitlis'te günümüzde bilindiği kadarıyla en eski zaviye 15. yüzyılın ilk çeyreğinde Gökmeydan'da inşa edilen Şemsiyye Zaviyesi'dir.[1017] Mescit ve eyvanlı bir birimi ile günümüze ulaşan yapıların daru'z-ziyafe olarak adlandırılan bir aşevi ve düşkünler evi işlevi gören bir daru'l-aceze birimiyle bütün olarak ele alındığı aktarılmaktadır.[1018]

Şemsiyye Zaviyesi'nin barındırdığı yapılar göz önüne alındığında yapıların, kentte dezavantajlı gruplara yönelik olarak işlevlendirildiği anlaşılmaktadır. Şeref Han, dini düşünceyi yayma görevinin bizzat zaviyenin banisi olan Bitlis Emiri Şemseddin b. Hacı Şeref tarafından yürütüldüğünü vurgulamaktaysa da bu görüşün ihtiyatlı olarak değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Nitekim Emir Şemseddin'in Bitlis Emirliği listesinde Şemseddin adlı ilk emir olması onun Şemseddin-i Evvel olarak adlandırılmasına sebep olmuş; süreç içerisinde "evvel" ekinin "veli" olarak dönüşmesi emire dini bir karakter kazandırmış olmalıdır. Ayrıca Emir Şemseddin'in kentin bir bölgesinde külliye halinde bir zaviye inşa etmiş olması ile Karakoyunlu Hükümdarı Kara İskender tarafından öldürülmesi de dini bir karakter kazanmasına katkı sağlamış olabilir.

Emir Şemseddin'in bu tasarrufundan sonra 15. yüzyıl boyunca kentte başka zaviyeler de inşa edilmiştir. Şeyhu'l Garib, Şeyh Ebu Tahir ve Şeyh İbrahim zaviyeleri söz konusu yüzyıla ait yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi'nin 1465 tarihli vakfiyesi yapının yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiğini gösterirken Şeyhu'l Garib Zaviyesi'nin kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Bunun yanı sıra Şeyh İbrahim Mescidi'nin giriş kapısı üzerinde yer alan kitabesinden yapının bir şehitlik, burada yatan kişinin de kerametleriyle ünlü bir kişi olduğu anlaşılmaktadır.[1019] Kitabedeki

[1017] Arık, ss. 64, 72; Uluçam, ss. 80, 110.
[1018] Şeref Han, s. 439.
[1019] Koçak, Bitlis Zaviyeleri, s. 89.

ifadelerden açıkça bir zaviye biriminden söz edilmese de zikredilen keramet ve keşifler, bir şeyhlik makamının varlığını göstermekte; dolayısıyla yapının yerinde bir tekke ya da zaviye biriminin bulunabileceği değerlendirilmektedir.

Bitlis'te zaviye olarak kullanılan yapıların genellikle bir mescit ve ona bitişik bir türbeden oluştuğu görülmektedir. Şeyh İbrahim Zaviyesi ile 16. yüzyılda inşa edilen Şeyh Abdullah Bedehşani Zaviyesi'nin (Dört Sandık) de bu minvalde değerlendirilmesi gerekmektedir.[1020] Nitekim Dört Sandık Mescidi olarak bilinen yapının güneyine ilave edilen türbe içerisindeki dört sanduka bölgede dini faaliyet yürüten Şeyh Abdullah Bedehşani ve haleflerine aittir. Buradan da söz konusu yapının bir tekke veya zaviye birimi olarak kullanıldığı ve şeyhin ölümüyle buna bitişik bir türbe inşa edildiği; süreç içerisinde şeyhlik makamını işgal eden kişilerin ölümüyle türbenin genişlediği ve nihayetinde yapı etrafında cemaatten kişilere ait mezarların da yerleştirilmesiyle bir hazirenin oluştuğu görülmektedir. Bitlis'teki diğer zaviye yapılarında da benzer bir sürecin yürüdüğünü söylemek yanlış olmaz. Veli Şemseddin, Şeyhu'l Garib, Şeyh Ebu Tahir ve Şeyh İbrahim zaviyelerinin etrafında mezarlık veya hazirelerin bulunması bunun en önemli kanıtıdır. Yine 17. yüzyılda inşa edilen Şeyh Hasan Zaviyesi ile Şeyh Uryan-i Ahlati Hankahı'nın etrafında da benzer bir şekilde hazirelerin oluştuğu görülmektedir.

Şemsiyye Zaviyesi'nin bizzat Bitlis Emiri tarafından Gökmeydan'da yerleşimin oluşmasına yönelik olarak inşa edildiği düşüncesi zaviyelerin kentleşmeye katkısını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi'nin, Husur Mahallesi'nin batısındaki tepenin eteklerinde kurulması bu kesimin yerleşime açılmasını sağlarken Şeyh İbrahim Zaviyesi kentin doğusundaki tepeliğin yerleşime açılmasını sağlamıştır. Ancak Şeyhu'l Garib Zaviyesi'nin kentin yoğun olarak yerleşime sahip Şam Mahallesi'nde inşa edilmesi, zaviyelerin sadece yeni yerleşim birimleri açmaktan ziyade geniş cemaate sahip bölgelerde de konumlandıklarını göstermektedir. Şeyh Uryan-i Ahlati Hangahı ile Şeyh Hasan Zaviyesi'nin de Şeyhu'l Garib Zaviyesi gibi yoğun yerleşime sahip mahallelerde konumlanması bu düşünceyi desteklemektedir.

Bitlis'te konumu kesin olarak tespit edilemeyen Şeyh İsa Zaviyesi'nin inşa tarihi ile ilgili bilgiler de yetersizdir. Yapıya ait Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'nde yer alan

[1020] Arık, s. 26; Uluçam, s. 46.

vakfiyesi 1028/1619 tarihini vermektedir.[1021] 16. yüzyıl tahrir kayıtlarında zikredilen Şeyh İsa Zaviyesi'nin de söz konusu yapı olma ihtimali bulunmaktadır.[1022] Şeyh İsa'nın 15. yüzyılın ortalarından itibaren faaliyet yürüttüğü kabul edilirse, zaviyenin bu tarihten 17. yüzyılın ilk çeyreğine kadar işlevini sürdürdüğü anlaşılacaktır. Yine 1619 tarihli vakfiyeyle yeni mevkufatların oluşturulduğu görülmektedir.

Bitlis'teki zaviyelerin Şemsiyye, Şeyhu'l Garib ve Şeyh Ebu Tahir örneğindeki gibi müstakil yapılar olmalarının yanında kentteki çoğu mescidin bir tekke/zaviye işlevine sahip olduğu söylenebilir. Nitekim tahrir kayıtlarında Şerefiye Külliyesi dahilinde bir zaviye biriminden söz edilmesi, Şerefiye Camii'nin bu işlevini gösterdiği kanaatindeyiz. İmaretin de zaviyeye gelenlere hizmet eden bir birim olarak varlık gösterdiği, vakıf kaydında görülen giderlerden anlaşılmaktadır.[1023]

Şeyh İbrahim Mescidi ile Dört Sandık Mescidi'nin birer zaviye olarak hizmet etmeleri aslında kentte genel bir zaviye planlaması bulunmadan da bu görevin yerine getirilebileceğini göstermektedir. Ancak zaviyeler içerisinde Şemsiyye Zaviyesi'nin özel bir planlamaya sahip olduğunu belirtmek gerekir. Burada görülen kare planlı ve köşelerinde dikdörtgen çilehane hücreleri bulunan birimiyle buna bitişik tonoz örtülü eyvan uygulaması muhtemelen yapının daha fazla birimden müteşekkil olmasından kaynaklanmaktadır. Ortada bulunan bir eyvanın iki yandaki birimlere ve ön tarafındaki yapılara dağıtımı sağlayan bir koridor işlevi görebileceği düşüncesiyle bu tür bir planlamaya gidilmiş olabilir. Batı yönünde bir birime sahip olan eyvanın doğu yönünde de duvarların devam ettiğini gösteren kalıntılar bu düşünceyi desteklemektedir. Ancak eldeki verilerle kesin bir kanı belirtmek şu aşamada olanaksızdır.

17. yüzyılda kentte bulunan tekkelerden söz eden Evliya Çelebi, sayılarının 20 olduğunu ve halkın çoğunluğu Şafii mezhebine mensup olduğundan tekkelerin de Nakşibendi tekkesi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Gülşeni ve Bektaşi tekkelerinin varlığına vurgu yapan Evliya Çelebi'nin aksine günümüzde Gülşeni ve Bektaşi tekkesinin varlığını kanıtlayacak herhangi bir veri bulunmamaktadır.[1024]

[1021] Tekin, ss. 321, 322; Koçak, Bitlis Zaviyeleri, s. 91.
[1022] Altunay, s. 496.
[1023] Altunay, s. 483.
[1024] Evliya Çelebi, 4/1, s. 133.

6.1.3.4. Türbeler

Bitlis'teki türbelerin genel olarak bir külliye dahilinde ya da en azından bir yapıya bağlı olarak ele alındığı görülmektedir. Bunun dışında münferit olarak inşa edilen türbeler bulunsa da Gökmeydan örneğinde olduğu gibi emir mezarlığı içerisinde olmasına dikkat edilmiştir.

Kentteki en eski türbe örneği kanaatimizce Memi Dede Mescidi'ne bitişik sekizgen gövdeli kümbet olmalıdır.[1025] Bitişiğindeki mescit ve karşısındaki medrese ile bir külliye dahilinde inşa edildiği düşünülen türbenin kime ait olduğu ise bilinmemektedir. Tarihçe ve katalog bölümlerinde ayrıntılı olarak değinildiği haliyle Dilmaçoğlu Devri eseri olduğu kabul edilmektedir. Bitlis iç kalesi ile güneyindeki aşağı şehrin dışında inşa edilen türbenin, medrese ve mescidi yaptıran kişiye ait olması ihtimal dahilindedir. Bitlis'te zaviye ve tekkelerin gelişimlerinin anlatıldığı önceki başlıkta da vurgulandığı gibi bu medresede eğitim veren ya da burayı inşa eden kişinin ölümüyle türbeye defnedildiği ve bunun da yüzyıllar boyunca Bitlis'teki banilik anlayışını etkilediği değerlendirilmektedir.

Küçur Mahallesi'ndeki Şeyh Ebu Tahir Türbesi de 1465'te vakfiye kaydı bulunan aynı adlı zaviyenin yanında inşa edilmiş bir diğer türbe örneğidir.[1026] Dilmaçoğlu Türbesi gibi münferit bir yapı özelliği gösteren Şeyh Ebu Tahir Türbesi öncekinde görülen iki katlı düzenlemenin aksine tek katlı bir özellik göstermektedir. Dilmaçoğlu Türbesi'nde mezarlar alttaki kripta bölümünde yer alırken Şeyh Ebu Tahir Türbesi'nde ise iç mekânda konumlanmıştır.

Şerefiye Külliyesi dahilindeki Emir Şeref Han'a ait türbe, 16. yüzyılda inşa edilen tek türbe olarak bilinmektedir. Emirin Ulama Tekeli ile mücadelesi sırasında ölümüyle hanımının emriyle 1534'te inşa edildiği düşünülen türbe, Emir Şeref Han tarafından yaptırılan külliye içerisinde konumlandırılmıştır.[1027] Şerefiye Camii ile imaretini birbirinden ayıran avlunun güneybatı köşesinde, külliye avlusuna geçişi sağlayan anıtsal giriş kapısının kuzeyine inşa edilen türbenin doğu cephesi ise nehir tarafına bakmaktadır.

[1025] Arık, ss. 65, 66; Uluçam, ss. 87, 88.
[1026] Arık, s. 66; Uluçam, s. 120.
[1027] Şeref Han, s. 502; Arık, ss. 23, 24; Uluçam, ss. 37, 38.

Emir ve emir sülalesinden kişilere ait mezar taşlarının bir kısmı türbe içerisinde yer alırken önemli bir kısmı da türbe etrafında bir hazire oluşturmuştur.

Gökmeydan'da yer alan Ziyaeddin, II. Şeref ve Bedreddin Han türbeleri de münferit yapılar olarak Bitlis'teki türbe mimarisine örnek teşkil etmektedir. Daha önce de Ziyaeddin Han ve II. Şeref Han türbelerinin 17. yüzyıldan öncesine tarihlenemeyeceğine değinilmişti. İhlasiye Medresesi'nin anıtsal cephesini kapatacak bir özelliğe sahip olan Ziyaeddin Han Türbesi'nin 1618'de ölen Emir Ziyaeddin Han b. Şeref Han adına medresenin inşasından sonraki bir dönemde inşa edildiği; yine II. Şeref Han Türbesi'nin de içerisindeki mezar taşlarından yola çıkarak 17. yüzyıldan öncesine tarihlenemeyeceği düşünülmektedir. Üç Bacılar Türbesi olarak adlandırılan Emir Bedreddin Han Türbesi de emirin mezar taşında yer alan tarih göz önüne alınarak 17. yüzyılın üçüncü çeyreğinin sonlarında inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Ziyaeddin Han Türbesi'nin Ahlat'taki erken dönem türbe örneklerinin kaidelerine olan benzerliği tarihleme konusunda sorun yaratmaktadır. İçerisindeki mezar sandukalarının yazı ve süslemesiz olarak yekpare blok taşlardan oluşması da kesin bir kanı belirtmeyi zorlaştırmaktadır. Ancak yukarıda da vurgulanan sebeplerden dolayı 17. yüzyıla tarihlenmesi ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkündür. II. Şeref Han Türbesi olarak adlandırılan yapının da Arık tarafından 15. yüzyılda yaşayan Şeref Han'a atfedilmesi kanaatimizce hatalıdır. Nitekim yapı içerisindeki sandukalarda bulunan Osmanlıca ifadeler bunun 15. yüzyıla ait olamayacağını göstermektedir. II. Şeref Han olarak adlandırılan kişinin de 40 yıldan daha uzun bir süre devam eden Osmanlı hakimiyetinden sonra kente gelen Emir V. Şeref Han'ın torunu Emir Şeref Han b. Ziyaeddin Han ya da Ziyaeddin Han'ın torunu Emir Şeref Han b. Abdal Han olabilir. 1031/1622 tarihli Şeref Han b. Ziyaeddin Han'a ait kırık mezar taşı Ziyaeddin Han Türbesi içerisinde kırık bir vaziyette bulunduğundan sonradan buraya taşınmış olabileceği değerlendirilmektedir.

II. Şeref ve Ziyaeddin Han türbeleri arasında bulunan ve Bitlis'teki türbe mimarisinden farklı bir planlamaya sahip olan Bedreddin Han Türbesi, içerisinde bulunan üç sanduka mezara atıfla Üç Bacılar Türbesi olarak adlandırılmaktadır.[1028] Sandukalardan

[1028] Arık, s. 64; Uluçam, s. 112.

ortadakinin Emir Bedreddin Han b. Abdal Han'a ait olduğu üzerindeki kitabeden açıkça anlaşılmaktadır.[1029] Burada ilginç bir nokta da II. Şeref Han Türbesi içerisinde bulunan ancak büyük oranda kırık olan mezar taşlarının kadınlara ait olmasıdır. Bu da bizde Üç Bacılar Türbesi olarak adlandırılan yapının II. Şeref Han Türbesi olma düşüncesini doğurmaktadır. Belki de bu mevkide gerçekten de Üç Bacılar Türbesi vardır ve bu da II. Şeref Han Türbesi olarak adlandırılan yapıdır. Zaman içerisinde mezarların bozulması ve şahidelerin kırılması gibi sebeplerle Bedreddin Han Türbesi'ndeki sabit üç sandukaya bakılarak hatalı bir şekilde Üç Bacılar Türbesi'nin burası olduğu düşünülmüş olabilir. Fakat hem II. Şeref Han türbesindeki mezar taşlarının dağınık bir vaziyette bulunması hem de yerdeki şahidelerden kesin bir kimlik detayının anlaşılamaması bu konuda daha fazla fikir beyan etmemizi engellemektedir.

Avul Meydan'da yer alan Nuhiye Türbesi, yanındaki medreseyle birlikte 17. yüzyılın sonunda inşa edilmiş bir diğer türbe yapısıdır.[1030] İçerisindeki mezar taşlarıyla genel olarak Bitlis türbe mimarisini tekrar ettiği görülen yapının etrafında bir hazirenin oluştuğu görülmektedir. Cephelerde görülen dikdörtgen pencereler ile yapının üstünü örten konik külahın oturduğu oldukça yüksek silindirik tambur türbenin ayırt edici özellikleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bitlis'te tipik bir türbe planlamasının yanında yukarıda da sözünü ettiğimiz yapılara bitişik olarak işlevlendirilen mekanlar da bulunmaktadır. İlk olarak Veli Şemseddin Türbesi olarak adlandırılan yapının orijinalinde bir zaviye birimi olduğu ve zamanla türbeye dönüştüğü görülmektedir. Yine Şeyhu'l Garib Türbesi'nin ortada bulunan dikdörtgen mekânın devamında ulaşılan Şeyh'e ait sandukanın bulunduğu türbeye sahip olduğu anlaşılmaktadır.[1031] Bu bölümün zaviyeye sonradan ilave edildiği ya da zaten var olan mekânın sonradan türbeye dönüştürüldüğü düşünülmektedir.

Şeyh İbrahim, Şeyh Abdullah Bedehşani, Memi Dede mescitleri ile Hoca Hasan Türbesi'nin de yine yapıların bir bölümünü işgal eden mekanlardan oluştuğu görülmektedir. Şeyh İbrahim Mescidi'nin orijinalinde bir şehitlik olduğu ve 15. yüzyılın son çeyreğinde yenilendiği bilinmektedir. Mescidin güneyinde de harimden geçilen

[1029] Pektaş, Mezarlıklar, ss. 40, 41.
[1030] Arık, s. 67; Uluçam, s. 114.
[1031] Arık, s. 57; Uluçam, s. 64.

dikdörtgen bir türbe birimi yer almaktadır. Şeyh Abdullah Bedehşani Türbesi, mescidin güneyinde yine harimden geçilen bir mekândan oluşmaktadır. Memi Dede Mescidi'nin kuzeyine 16. yüzyılın ortasında ilave edilen ve şehitlik olarak anılan bölüme de yine harimden geçiş sağlanmaktadır. Hoca Hasan Türbesi'nin de 17. yüzyılda faaliyetini sürdüren bir zaviyenin Şeyh Hasan'ın ölümüyle bir bölümünün türbeye dönüştürüldüğü tipik Bitlis zaviye yapısı olduğu anlaşılmaktadır. 19. yüzyılda önemli derecede onarım geçirdiğinden asli planlaması hakkında kesin bir kanıya varmak olanaksız olsa da Evliya Çelebi'nin Hatuniye Köprüsü yakınında Şeyh Hasan el-Kanahi Türbesi'nden ve zaviyeden söz etmesi yapının 17. yüzyılda varlığını kanıtlamaktadır.[1032] Son olarak Aynu'l Berid Mahallesi'nde bulunan Şeyh Uryan-i Ahlati Hankahı'nın 19. yüzyılda Şeyh Mahmud adına türbe olarak işlevlendirilmesinin, kentteki bu uygulamanın devamlılığını göstermesi açısından önemli olduğu kanaatindeyiz. 17. yüzyılda burada bir zaviye biriminin bulunduğu bilinmekteyse de türbenin varlığına dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Var olan türbenin de 19. yüzyıl eseri olduğu görülmektedir.[1033]

6.1.3.5. Manastır ve Kiliseler

Bitlis'teki dini yapılar içerisinde Müslüman sakinlerin kullanımında olanların yanı sıra kentte önemli bir nüfusu barındıran Ermenilere ait manastır ve kiliselerden de söz etmek gerekir. 16. yüzyılın ilk yarısında yapılan tahrirlerde kent merkezinin yüzde 80'inin Hıristiyan olduğu anlaşılmaktadır.[1034] Ancak Hıristiyanlara ait olan yapıların önemli ölçüde günümüze ulaşamadığı görülmektedir. Kentteki en eski kilise, Şerefname'de geçen bir iddiaya göre Müslümanların Bitlis'i ele geçirdiklerinde camiye dönüştürülen Kızıl Mescit'tir.[1035] Kızıl Mescit'in 16. yüzyıl başlarında yenilenmiş olması ve bu görüşün başka herhangi bir kaynaktan teyit edilememesi sebebiyle ihtiyatla ele alınması gerektiği kanaatindeyiz. Ayrıca Kızıl Mescit'in hemen yanında üç nefli ve orijinalinde büyük bir yapı olduğu anlaşılan bir kilisenin bulunması da bu iddiayı zayıflatmaktadır.

[1032] Evliya Çelebi, 4/1, s. 175.
[1033] Arık, s. 69; Uluçam, s. 118.
[1034] Altunay, s. 33.
[1035] Şeref Han, s. 398.

Bitlis'in Müslüman fatihler tarafından ele geçirilmeden önce Ermenilerin elinde olduğu bilinmektedir. Hıristiyanlık dinine mensup bu halka ait söz konusu dönemden kalma herhangi bir dini yapının bulunmaması bizi, kentin bu dönemde henüz genişlememiş olabileceğini düşünmeye itmektedir. Yalnızca bir iç kale biriminde oluşan Bitlis'in belki de burada yer alan bir mabedinin bulunduğu ve Müslümanların eline geçtikten sonra ticaretin de artmasıyla kentin genişlemeye başladığı ve nihayetinde aşağı şehirde ilk olarak bir caminin inşa edildiği ve bunun da 12. yüzyılda Dilmaçoğlu Beyliği tarafından yenilendiği düşünülebilir. Evliya Çelebi'nin Bedlis Camii olarak adlandırdığı yapının İskender döneminden kalma bir tapınak olduğunu belirtmesi belki de buradaki bir kilisenin camiye dönüştürülmüş hali olduğunu düşündürmektedir.[1036] Ancak iç kalede henüz bir cami yapısının tespit edilememiş olması ve Hıristiyanlık dönemine ait katmanlara ulaşılmamış olması sebebiyle daha fazla fikir beyan etmek olanaksızdır.

Kaynaklarda bölgedeki en eski manastırın aynı zamanda bir yazıcılık merkezi olarak da kullanılan ve kentin iki mil güneyindeki Amp köyündeki Hındırakatar Surp Asvadzadzin Manastırı olduğu düşünülmektedir. Daha sonra Avih Mahallesi'nde olduğu düşünülen Avekh Manastırı'nın bu görevi üstlendiği ve devamında Amirdol Manastırı'nın yazıcılık merkezi olarak varlık gösterdiği kabul edilmektedir.[1037] Söz konusu üç yapı da günümüze ulaşamamıştır. Kent merkezinin dışında olduğu anlaşılan Hındırakatar Manastırı'ndan ziyade Avekh ve Amirdol Manastırı kent içerisinde konumlanmıştır. Avih Mahallesi içerisinde konumlanan ancak günümüze herhangi bir kalıntısı ulaşmayan manastırın kentteki ilk manastır olması ihtimal dahilindedir. Ancak yapının inşa tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Amirdol Manastırı'nın yerinde 14. yüzyılda bir kilisenin bulunması ve bu kilise yıkıntıları üzerine 17. yüzyılın başlarında manastırın inşa edilmesi, Avekh Manastırı'nın 14. yüzyıldan önce de Bitlis'te varlığını sürdürdüğünü düşündürmektedir. Ancak eldeki verilerin kısıtlı olması kesin bir kanıya varmayı zorlaştırmaktadır.

Avekh ve Amirdol Manastırı'nın günümüze ulaşamaması hem mimari hem de işlevsel olarak fikir beyan etmemizi engellemektedir. Ancak önemli yazıcılık merkezi olmaları burada rahip eğitiminin de yapıldığını göstermektedir. Bir eğitim merkezi

[1036] Evliya Çelebi, 4/1, s. 131.
[1037] Akinean, s. 28.

niteliğinde olan bu yapılar, Bitlis'te Müslüman mezheplerine yönelik destekleme faaliyetleri ile görece özgür bir ortamda her fikrin yayılmasına katkı sağlamanın Hıristiyan mezhepleri için de geçerli olduğunu göstermektedir. Bitlis yöneticilerinin söz konusu manastırların gelişimini engellemeye yönelik herhangi bir girişimde bulunmadığı ve bunların gelişmesine katkı sağlayacak ortamı sağladıkları düşünülebilir. Amirdol Manastırı'nın 17. yüzyılın sonlarında halen yazıcılık merkezi olarak işlevini sürdürmesi de bu politikanın uzun yıllar boyunca sürdürüldüğünü kanıtlamaktadır.

Kentteki manastırların yanı sıra mahalleler dahilinde Hıristiyan halkın dini vazifesini yerine getirmek amacıyla kiliselerin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu kiliselerin günümüze ulaşamaması ve ulaşanların da kilise işlevini yitirmelerinden dolayı kesin bir tarihleme yapılamamaktadır. Kentte kiliseden camiye çevrildiği bilinen Kömüs'teki Şeyh Hasan Mescidi'nin, orijinal planı göz önünde bulundurularak tek nefli küçük bir kilise olduğu görülmektedir.[1038] Yine Çirik Mahallesi'nde yalnızca apsis bölümü bilinen ve günümüzde ortadan kalkan başka bir kilise kalıntısına rastlanmaktadır. Kızıl Mescit'in kuzeyindeki üç nefli kilise kalıntısı ise bu kiliseler içerisinde boyutları itibariyle daha büyük bir alanı kaplamaktadır. Günümüzde önemli bir kısmı ortadan kalksa da apsis ve pastoforium hücreleri sağlam bir şekilde durmakta ve yapının büyük bir kilise olduğunu göstermektedir. Bu kilisenin 19. yüzyılda Süryani cemaati tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır.[1039] Evliya Çelebi'nin Yakubi Hıristiyanların da Bitlis'te bulunduğunu belirtmesi söz konusu yapının 17. yüzyılda var olduğunu düşündürse de kesin bir kanıya varmak şu aşamada mümkün değildir.[1040]

Kentte günümüze ulaşamasa da bazı eski fotoğraflarda varlığı bilinen en önemli anıtsal mimari örneklerinden biri Karmirak Kilisesi'dir. Hüsrev Paşa Hamamı'nın kuzeyinde, nehrin karşı kıyısında bulunan doğu-batı yönlü dikdörtgen planlı bir kütleden müteşekkil kilisenin üç nefli olduğu ve neflerin de birbirinden iki sıra halindeki üçer sütunla ayrıldığı bilinmektedir.[1041] Cephelerde görünen iki sıra pencere düzenlemesi, iç mekânın ya da kilise dahilinde bazı münferit mekanların aydınlatılmasına yönelik olabilir.

[1038] Arık, ss. 30, 31; Uluçam, ss. 55, 56.
[1039] Lynch, s. 154.
[1040] Evliya Çelebi, 4/1, s. 128.
[1041] Lynch, s. 152.

Ancak gerek seyyahların daha fazla ayrıntı sunmaması gerekse yapının günümüze ulaşamaması daha fazla fikir beyan etmeyi engellemektedir.

Kentteki manastır ve kiliseler mahallelerdeki demografik yapıyı anlamamızı sağlayan önemli unsurlardandır. Amirdol Manastırı'nın kurulu olduğu bölge 16. yüzyılda tamamen Hristiyanlardan oluşurken Avih Mahallesi Müslümanlarla meskundur. Dolayısıyla erken dönemlerde Avih'te Hıristiyanların bulunmasına karşın 14. yüzyıldan itibaren bunların şehrin kuzeybatı kesimindeki Kömüs Mahallesi'ne yerleştikleri ve burada 17. yüzyılda Amirdol Manastırı olacak kiliselerini kurarak yeni bir mahalle oluşturdukları düşünülebilir. Yine Kızıl Mescit'in kuzeyindeki Süryani Kilisesi ve Çirik Mahallesi'ndeki kiliseden de bu kesimlerde Müslüman ve Hıristiyan halkın birlikte yaşadığı anlaşılmaktadır. Kömüs'teki Şeyh Hasan Mescidi'nin yerinde bulunan kilisenin de mescidin 18. yüzyılın başında yenilendiği tarihe kadar Hıristiyanların varlık gösterdiğini kanıtlamaktadır. İnşa tarihleri bilinmese de Karmirak Kilisesi, Süryani Kilisesi ve Çirik Kilisesi Müslümanlarla meskûn bölgelerde Hıristiyanların da varlık gösterdiğini ve iki halkın birlikte yaşadığını kanıtlamaktadır.

6.1.4. Eğitim Yapıları

Bitlis'teki dini yapıların yanı sıra gerek dini gerekse pozitif ilimlere yönelik eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü birtakım yapılar bulunmaktadır. Medrese, buk'a, mektep, daru'l-hadis ve daru'l-kurra gibi isimlere sahip bu yapılar, her yaş ve kademedeki talebelerin yetişmesini sağlayan, çoğunlukla dini eğitimin verildiği yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda ayrıntılarıyla anlatılan zaviye ve tekkelerde belli dini grupların inançlarının yayılmasına yönelik bir eğitim faaliyeti yürütüldüğü için zaviye yapılarını dini yapılar başlığı altında ele almayı uygun gördük. Ancak ilk eğitimlerini mekteplerde alan Bitlis halkının daha ileri seviyede buk'a ve medreselerde görece yükseköğretim düzeyinde eğitime tabi tutulması, Kur'an ve hadis öğretimine dayalı daru'l-kurra ve daru'l-hadis gibi yapıların bulunması ve buralardan yetişen talebelerin kentte ve etrafında bilgilerini yayması, eğitim yapılarının asli görevleri olarak değerlendirilmiş ve bu tür yapılar eğitim yapıları olarak ele alınmıştır.

6.1.4.1. Mektepler

Kentte varlığı tespit edilemeyen ancak Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde sözü edilen bazı mektepler ilköğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplamda 70 adet olduğu belirtilen mekteplerin en meşhurları arasında 5 tanesini sayan Evliya Çelebi'ye göre bunların yanı sıra cami ve mescitlerde de çocukların eğitimine yönelik faaliyetlerin yürütüldüğü vurgulanmaktadır.[1042] Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği, Şeref Han Mektebi kanaatimizce Şerefiye Medresesi dahilinde olabilir. Yine Hüsrev Paşa Mektebi'nin de Çifte Hamam ve etrafındaki çarşı dahilinde bulunması olasıdır. Hatuniye Mektebi'nin Hatun Mescidi olarak bilinen yapı dahilinde ya da bunun yanında olması mümkündür.

Çarşı Mektebi'nin de aşağı şehirde, ticaret yapılarının arasında bulunması olasıdır. Kanaatimizce bu yapı Meydan Camii'nin güneyindeki yapılardan biri olmalıdır. Nitekim eski bir fotoğrafta görülen iki katlı düzenleme Osmanlı dönemi mekteplerinin planlamasını hatırlamaktadır. Yine Matrakçı Nasuh Minyatürü'nde Meydan Camii'nin sağında yer alan müstakil bir yapı mektep görünümüne sahiptir. Minyatürde yer alan yapı ile eski fotoğraftaki iki katlı yapının ihtiyatlı bir değerlendirmeyle birbiriyle ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Ancak eldeki verilerle kesin bir kanı belirtmek olanaksızdır. Yapıların bulunduğu alanın zaman içerisinde değişikliğe uğradığı ve 20. yüzyıl başında burada büyük bir han yapısının inşa edildiği de göz önüne alındığında bu mevkinin asli özelliklerinin anlaşılmasının artık mümkün olmadığı görülmektedir. Son olarak Beşaret Ağa Mektebi olarak adlandırılan yapının konumuna dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılın önemli figürlerinden olduğunu belirttiği bu kişinin yönetimde söz sahibi olduğu bilinmektedir.

Daru'l-kurra ve daru'l-hadis olarak adlandırılan birimlere ait müstakil yapıların Bitlis kentinde bulunmadığını belirten Evliya Çelebi'ye göre bu eğitimler mescitlerde verilmektedir. Yine medrese eğitimine benzer eğitimlerin mescitler dahilinde kent genelinde yaygın olarak verildiği vurgulanmaktadır.[1043] 16. yüzyıl tahririnde Sinan Bey Mescidi vakfı arasında hamam yanında bir mektepten söz edilmektedir.[1044] İç kaledeki

[1042] Evliya Çelebi, 4/1, s. 132.
[1043] Evliya Çelebi, 4/1, s. 132.
[1044] Altunay, s. 495.

Sinan Bey Hamamı olduğu düşünülen söz konusu hamamın etrafında kazılar sırasında birtakım yapılar tespit edilmişse de bunların mahiyetine ilişkin herhangi bir fikir sunulmamıştır. Tahrir kaydından yola çıkarak hamamın yanında bir mektep binasının bulunduğu ve bunun da Sinan Bey Mektebi olarak adlandırılması gerektiği kanaatindeyiz.

6.1.4.2. Medrese ve Buk'alar

Bitlis'te eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü en önemli birimler şüphesiz medreselerdir. Belirli bir plan dahilinde ele alınan müstakil yapılar olarak işlevlendirilen medreselerde ilk eğitimini tamamlayan öğrencilere yönelik ileri düzey eğitim verilmekte ve buradan yetişen talebeler eğitim verme yeterliliğine sahip olmaktadır. Mimari anlamda medresenin daha küçük boyutlu olanlarına ise buk'a denilmektedir. Bitlis'te buk'a olarak adlandırılan iki medrese karşımıza çıkmaktadır. Bunların ikisi de 16. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş medreselerdir. İlki İdrisi Bidlisi tarafından Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi'nin yanında inşa edilen İdrisiye Medresesi'dir. Vakfiyesinde buk'a olarak adlandırılan bu medresenin küçük boyutlu bir yapı olduğu değerlendirilmekte ve bu sebeple Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi'ne eklenerek işlevlendirildiği düşünülmektedir.[1045] Söz konusu medrese 17. yüzyılda da eğitime devam etmiş ve Evliya Çelebi tarafından Versengi Medresesi olarak aktarılmıştır.[1046]

Buk'a olarak adlandırılan bir diğer yapı ise Şükriye Medresesi içerisinde bulunan yapı olmalıdır. Nitekim kitabesinde bir medrese ile buk'adan söz edilmektedir. Yapının bir bütün olarak medrese, buk'a ve mescitten oluşmasının yanı sıra buk'a biriminin ayrıca inşa edilmiş olması da mümkündür. Ancak yalnızca sivri kemerli giriş kapısı üzerindeki kitabenin bulunduğu bina kaldığından ve bu binanın da üstüne bir cami inşa edildiğinden yapıların asli kuruluşları hakkında kesin bir yargıya varmak zordur. Yine de medrese birimleri ile mescidin Gazi Bey Camii altında bulunması ve kitabenin de bu yapılara ait olması en azından önemli ölçüde günümüze ulaştıkları fikrini desteklediği kanaatindeyiz.

Küçük boyutlu medrese birimleri olarak anılan buk'alardan sonra kentteki asıl eğitim birimleri olan medreselerden söz etmek gerekir. Kentte bilinen en eski medrese

[1045] Tekin, s. 319.
[1046] Evliya Çelebi, 4/1, ss. 132, 175.

kanaatimizce Hatibiye Medresesi'dir. 12. yüzyılda Dilmaçoğlu Devri'ne tarihlediğimiz medrese, Dilmaçoğlu Beyliği'nin Bitlis Kadısı adına inşa edilmiş olmalıdır. Kapalı avlulu ve eyvanlı bir medrese planlamasına sahip yapı, özgün planını büyük oranda yitirmesine rağmen kalan kısımlar üzerinde yapılan tamamlama işlemleri belli bir fikir oluşturmamıza olanak tanımaktadır. Yapının cephesindeki zengin geometrik süslemelerin Memi Dede Mescidi ile bitişiğindeki kümbette de bulunması yapıların bir bütün halinde ele alındığı düşüncesini desteklemektedir. Yapının 12. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentte eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü en önemli eserlerden biri olduğu kabul edilmektedir.

12. yüzyılın ikinci yarısında eğitim faaliyetlerine yönelik atılımlar 13. yüzyılda bölgede ortaya çıkan karışıklıklar neticesinde sekteye uğramış olmalıdır. Nitekim 15. yüzyıla kadar Bitlis'te bir medrese yapısının inşasından ziyade herhangi bir anıtsal mimari örneğinin bulunmadığı görülmektedir. Emir Hacı Muhammed tarafından 1444'te inşa edilen Hacı Begiye Medresesi'yle, eğitim faaliyetlerinin yeniden kent gündemine girmesi mümkün olmuştur. Rabad Mahallesi'nde inşa edilen bir külliye dahilindeki medresenin günümüze ulaşamasa da 17. yüzyılda var olduğu anlaşılmaktadır.[1047] Hacı Begiye Mescidi'nin kuzeyinde, mescidin giriş kapısının karşısında konumlandığı düşünülen medresenin planıyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Uluçam'ın, mescidin yanında bulunan kesme taş yapıyı medrese olarak tanımlaması dışında herhangi bir veri günümüze ulaşamamıştır.[1048]

1529'da Emir Şeref Han tarafından inşa edilen Şerefiye Külliyesi dahilindeki medrese kentteki bir diğer eğitim yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Şerefiye Camii'nin güneyinde dar bir sokaktan ulaşılan medresenin alt katında beş bölümlü bir işlik alanı bulunmaktadır. Medrese, Bitlis Emirliği tarafından eğitime yönelik tasarrufların önemini göstermesi açısından önemlidir. Açık avlulu bir planlamaya sahip olan yapının avlu etrafında sıralanan öğrenci hücrelerinden oluştuğu görülmektedir. Giriş eyvanı ve karşısındaki ana eyvan medresenin ilk göze çarpan unsurlarıdır. Eyvanların iki yanında konumlandırılan dar koridorlar bu kısımdaki öğrenci hücrelerine geçişi sağlamaktadır.

Kentte inşa edilen bir diğer medrese yapısı da 941/1534-35 tarihli Şükriye Medresesi'dir. 16. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı güçleriyle yaşanan egemenlik

[1047] Evliya Çelebi, 4/1, s. 132.
[1048] Uluçam, s. 101.

mücadelesi sırasında Şükrü Bey b. Seyyid Ali Ağa tarafından inşa ettirilen medrese, yukarıda da sözü edilen bir buk'a birimi ile işlevlendirilmiş medreseden oluşmaktadır. İçerisinde bir mescit de bulunan yapının tek bir yapı olarak inşa edildiği ve günümüzde ikinci katının Gazi Bey Camii olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yapının Osmanlı dönemi medrese planlamasının dışında kapalı bir kütle içerisinde, bir koridor etrafında sıralanan medrese hücrelerinden oluştuğu; sivri kemerli anıtsal giriş kapısının yanındaki bir mescit birimiyle işlevlendirildiği düşünülmektedir. Kentteki eğitim faaliyetlerinin sekteye uğramadan devam ettiğini gösteren yapılardan biri olan Şükriye Medresesi, 16. yüzyılın sonunda halen işlevini sürdüren bir yapı olarak görülmekteyken Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde zikredilmemektedir.[1049] Ancak 1905 tarihli bir berat kaydından da anlaşılacağı üzere yapı uzun yıllar boyunca görevini yerine getirmiştir.[1050]

16. yüzyıldaki tahrirde ismi zikredilen Hamza Bey Medresesi günümüze ulaşamayan ve yeri kesin olarak tespit edilemeyen yapılardandır.[1051] Evliya Çelebi'nin iç kalede bulunduğunu belirttiği bir medresenin Hamza Bey Medresesi olması mümkündür.[1052] Hamza Bey'in kimliği hakkında herhangi bir bilgi bulunmasa da Osmanlı'nın kentteki hakimiyeti sırasında hükmeden sancak beylerinden olması mümkündür. Yapıya vakfedilen Karaboya madeni de yapının kent hakimleri tarafından inşa ettirildiği düşüncesini destekleyen verilerdendir. Ancak gerek yapının günümüze ulaşamaması gerekse eldeki verilerin yetersiz oluşu daha fazla fikir beyan etmeyi engellemektedir.

Kentteki en önemli yapılardan biri olan ve anıtsal giriş cephesindeki süslemeler ve genel mimari kuruluşuyla dikkat çeken İhlasiye Medresesi, 16. yüzyılın sonlarında inşa edilmiştir.[1053] Emir Şeref Han tarafından 1589'da Gökmeydan'da inşa edilen yapı, köşelerinde bulunan silindirik kulelerle anıtsal bir nitelik kazanmıştır. Yapının ana eyvanının dışa taşırılması ve giriş cephesinin geometrik süslemelerle vurgulanması kentteki mimari işçiliğin ulaştığı seviyeyi göstermektedir. Köşelerde ikişer öğrenci hücresi ile aralarında kalan üç eyvandan müteşekkil medresenin ortadaki alanı kubbeyle,

[1049] Şeref Han, s. 399.
[1050] Tekin, s. 171.
[1051] Altunay, s. 489.
[1052] Evliya Çelebi, 4/1, s. 128.
[1053] Arık, s. 47; Uluçam, s. 96.

diğer birimleri ise sivri kemerli tonozla örtülmüştür. Giriş eyvanının sağında, medresenin güneydoğu köşesinde dikdörtgen planlı bir mescit birimi yer alan medresenin, öğrenci hücreleri ile mescidine aralarda konumlanan eyvanlardan ulaşılmaktadır. Günümüzde eyvanların duvarla kapatılarak dikdörtgen mekanlara dönüştürüldüğü görülmektedir.

17. yüzyılın sonunda Nuh Han tarafından Avul Meydan'da inşa edilen Nuhiye Medresesi kentteki bir diğer medrese örneğidir. Günümüze ulaşamayan medresenin planı hakkında kesin bir kanıya varmak olanaksızdır. Arık tarafından belgelenen üç birimli bir parçası da günümüzde ortadan kalkmıştır. Ancak çizim üzerinden yapının bir avlu etrafında sıralanan medrese hücrelerinden oluştuğu düşünülebilir. Nitekim yan yana üç birimin köşe noktasından itibaren dönüş sağladığı ve hücrelerin bir tarafının da anıtsal giriş kapısı ya da eyvan izlenimi veren bir köşeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda söz konusu kalıntıya ait çizimin aynalama yöntemiyle kopyalanması, yapının bir avlu etrafında sıralanan hücrelerden oluşabileceği fikrini desteklemektedir. Söz konusu profilli köşenin de bir kapı girişi ya da medresenin ana eyvanı olması mümkündür. Ancak yapının günümüze ulaşamaması ve yapıyla ilgili tarihsel kayıtların da yetersiz olması medrese hakkında kesin bir yargıya varmayı zorlaştırmaktadır.

Evliya Çelebi, kentte beş medresenin bulunduğunu belirtmektedir. Sultan Şeref, Gökmeydan, Hacı Bey, Hatibiye ve Versengi medreseleri kentteki en önemli eğitim yapıları olarak bildirilmiştir.[1054] Sırasıyla Şerefiye, İhlasiye, Hacı Begiye, Hatibiye ve İdrisiye medreselerine karşılık gelen söz konusu medreselerden başka yukarıda zikrettiğimiz Şükriye Medresesi de dönemin önemli yapılarından olmalıdır. Ayrıca yüzyılın sonunda inşa edilen Nuhiye Medresesi de bu dönemin yapıları arasındadır.

Yukarıda da değindiğimiz gibi buk'a olarak adlandırılan İdrisiye Medresesi ile Şükriye Medresesi'nin bir kısmı küçük boyutlu medrese birimleri olarak kentteki işlevlerini sürdürmekteyken Şükriye Medresesi'nin asıl kısmı bilinen anlamda bir medrese planlaması yansıtmamaktadır. Kapalı bir kütle içerisinde bulunan yan yana odalardan müteşekkil medreselerin aksine Hatibiye, Şerefiye ve İhlasiye medreselerinde tam anlamıyla bir medrese planlamasının göz önünde tutularak yapıların inşa edildiği görülmektedir. Hatibiye ve İhlasiye medreselerinin kapalı avlulu planlanmasına karşın

[1054] Evliya Çelebi, 4/1, s. 132.

Şerefiye Medresesi'nin açık avlulu olarak ele alındığı anlaşılmaktadır. Nuhiye Medresesi'nin elimize ulaşan planından yola çıkarak açık bir avlu etrafında sıralanan odalara sahip olduğu düşünülse de kesin bir kanıya varmak şu aşamada mümkün değildir. Yine Hamza Bey Medresesi'nin de herhangi bir kalıntı bırakmadan ortadan kalkması fikir beyan etmeyi zorlaştırmaktadır.

6.1.5. Ticari Yapılar

Bir ticaret kenti olarak Bitlis'te birçok han ve kervansaray yapısının yanı sıra çarşı, üretim birimi ve pazarlar ile dükkanlar bulunmaktadır. Ticari yapılar içerisinde han ve kervansaray gibi anıtsal mimari öğelerin yanında çarşıları oluşturan dükkanlar da ele alınmıştır. Kentteki ticaretin yürütülmesi amacıyla tüccarların getirdiği malların depolandığı ve aktarıldığı birimlerin yanında kentte üretimi sağlanan malların pazarlandığı birimler de ticari yapılar arasında bulunmaktadır. Bitlis'te üretimi yapılan deri malların ihraç edildiği ve bu amaçla birtakım çarşıların kurulduğu bilinmektedir. Yine kente gelen tüccarların malların çeşidine göre uğradıkları hanlarla konaklamaları için kurulan kervansaraylar ticaret yapıları içerisinde ele alınmıştır.

6.1.5.1. Han ve Kervansaraylar

Bitlis kent merkezinde bilinen en eski kervansaray yapısı, 12. yüzyıla tarihlendiğini düşündüğümüz Hazo Hanı'dır. Dilmaçoğlu Beyliği Devri'nde, Ahlat hâkimi Şahermen II. Sökmen'in eşi tarafından inşa edildiği varsayılan yapı 17. yüzyılda yenilenmiştir. Dikdörtgen bir kütlenin doğu ve batı kenarlarında üçer odadan oluşan ve iç mekânda iki sıra halindeki haçvari ayaklarla doğu-batı yönünde üç sahna ayrılan hanın, güney cephesindeki giriş kapısı beden duvarlarını aşarak vurgulanmıştır. Yapının 17. yüzyılda yenilenmiş olması orijinal planı hakkında kesin bir yargıya varmayı zorlaştırsa da giriş kapısının solunda bulunan yekpare blok taşın üç satırlık bir kitabe görünümünde olması ve oldukça silik izlerden yazı tipinin erken dönemleri işaret etmesinden dolayı 12. yüzyıl yapısı olduğunu düşündürmektedir. Bitlis'e güneyden ulaşan yolun şehre en yakın ucunda konumlanan kervansaray, Mezopotamya'dan gelen tüccarların konaklaması amacıyla işlevlendirilmiş olmalıdır. Kervansarayın hemen yanından akan nehir üzerine

inşa edilen köprüyle aşağı şehre geçişi sağlayan Sur Kapısı'na ulaşılmaktadır. Köprünün de üzerindeki kitabesinden 17. yüzyılın son çeyreğinde Nuh Han tarafından yenilendiği anlaşılmaktadır.

Kentteki bir diğer han yapısı da Hazo Hanı'nın oldukça yakınında 15. yüzyılın son çeyreğinde inşa edildiği düşünülen Paşa Hanı'dır. Bitlis Emiri Hacı Muhammed b. Hacı İbrahim'in eşi Paşa Hatun tarafından inşa edildiği düşünülen han küçük bir yapı olmakla beraber şehir merkezindeki ikinci han olma özelliğini göstermesi açısından önemlidir. Hazo Hanı'nın hemen yanında konumlanması, hanın yetersiz kalmasından dolayı yeni bir hanın inşa edildiği düşüncesini doğurmaktadır. Dikdörtgen bir kütleye sahip hanın iç mekandaki sivri kemerlerle iki sahna ayrıldığı görülmektedir. Yapının zaman içerisinde asli özelliklerini yitirdiği ve kısmi değişikliklere uğradığı anlaşılmaktadır. Üst katına inşa edilen bölümünün de 19. yüzyılda medrese olarak kullanıldığı ve han binası içerisinde konumlandırılan dükkanların üst kattaki Halil Bey ve yakındaki Hatibiye Medresesi'ne vakfedildiği düşünülmektedir.[1055]

Şerefname'de Emir Şeref Han'a atfedilen iki katlı han yapısı ise günümüzde büyük oranda ortadan kalkan ve herhangi bir kitabeye sahip olmayan Aslanlı Han olmalıdır.[1056] Yapının Şerefname'ya dayanarak 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Emir Şeref Han b. Şemseddin tarafından yaptırıldığı kabul edilmiştir. Buğday Pazarı olarak anılan alanda bulunduğu düşünülen ve günümüze sadece giriş kapısı ulaşan hanın eski fotoğraflardan iki katlı olduğu anlaşılmaktadır.[1057] Yapının revaklı avlu etrafında sıralanan odalardan müteşekkil bir kütleye sahip olduğu ve sokağa bakan cephesinde de dükkanlarla işlevlendirildiği düşünülmektedir. Giriş kapısı üzerindeki aslan kabartmalarından yola çıkarak Aslanlı Han olarak isimlendirdiğimiz hanın kalıntıları olabilecek izler Dereüstü Islahı esnasında ortaya çıkmış ancak herhangi bir araştırma yapılmadan üzeri örtülmüştür.

16. yüzyılda inşa edilen hanlardan biri de Van Beylerbeyi Köse Hüsrev Paşa tarafından yaptırılan iki adet handan biri olan ve Aslanlı Han ile Ulu Cami arasında kalan handır. Hüsrev Paşa Hanı olarak isimlendirdiğimiz bu han da günümüze ulaşamamış

[1055] Tekin, s. 92.
[1056] Şeref Han, s. 502.
[1057] Başbaydar Belli ve Urfalıoğlu, s. 230.

yapılardandır. 1923 tarihli bir fotoğrafta bir kısmı görülen yapının bir avlu etrafında sıralanan revakların gerisindeki odalardan müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır. Revakların kare ayaklar üzerine oturan sivri kemerlerin taşıdığı kubbelerle örtülmüş olduğu düşünülmektedir. Dereüstü Islahı sırasında bir kısmı ortaya çıkarılan hanın giriş kapısı olduğu düşünülen kapısı sivri kemerli bir düzenlemeye sahiptir. Ancak kapının bulunduğu cephede herhangi bir pencere açıklığına rastlanmamaktadır. Bu da bizde yapının aydınlatılmasını sağlayan pencerelerinin avluya açıldığını ve güney cephesinin Aslanlı Han'a baktığı için sağır tutulduğu fikrini doğurmaktadır. Her iki yapının da büyük oranda ortadan kalkması sebebiyle kesin bir kanı belirtmek olanaksızdır. Hüsrev Paşa Hanı ile Ulu Cami arasında kalan sokakta yapıların dış cephelerine bitişen dükkân sıraları görünmekteyse de bunların 17. yüzyıldan kaldığını düşündüren herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Şerefname yazarı tarafından 1593'te inşa edilen Arasa Hanı kentteki bir diğer han örneğidir. Aslanlı Han gibi iki katlı bir düzenlemeye sahip olduğu düşünülen yapı günümüze büyük oranda tahrip olarak ulaşmıştır. Yapının doğu cephesi tamamen ortadan kalkmış ve köşelerinde bulunan silindirik kuleler kaldırılmıştır. Günümüze yalnızca güney cephede bulunan sivri kemerli anıtsal giriş kapısı ve üzerindeki ikinci kat düzenlemesi ulaşmıştır. Yapının Albert Gabriel tarafından çekilen fotoğraflarının yanı sıra 19. yüzyılda çizilmiş gravürleri de bulunmaktadır. Gravür, fotoğraflar ve günümüze ulaşan kalıntılardan yola çıkarak yapının içerde bir avluya sahip olduğu; avlunun etrafındaki revaklı düzenlemenin gerisinde de han odalarının bulunduğu düşünülmektedir. İkinci kata geçişi sağlayan merdivenlerin de yine içerde bulunduğu; günümüzde var olan dış cephedeki merdiven düzenlemesinin sonraki dönemlere ait olduğu anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi, Bitlis'te 9 adet kervansarayın bulunduğunu; bunlar arasında Mutaflar, Paşa, Hatuniye, Hüsrev Paşa, Şeref Han ve Büyük Han'ın kale gibi yapılar olduğunu vurgulamaktadır.[1058] Mutaflar Hanı günümüzde tespit edilememekte; Aslanlı Han olarak adlandırdığımız IV. Şeref Hanı da Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde yer almamaktadır. Evliya Çelebi'nin Hatuniye Hanı olarak aktardığı yapı eğer Büyük Han

[1058] Evliya Çelebi, 4/1, s. 133.

olarak aktarılan yapı değilse şu aşamada tespit edilememektedir. Nitekim Hatuniye Köprüsü başında Büyük Han olarak zikredilen yapı Hazo Hanı'dır. Ancak Evliya Çelebi'nin ikisini ayrı olarak ele alması eğer bir hata yoksa Hatuniye Hanı'nın günümüzde kayıp olduğunu düşünmemizi sağlamaktadır.

Bitlis'te görülen hanların planlamaları itibariyle birbirine benzer olduğu ve iki ayrı plan tipini ortaya koyduğu görülmektedir. En eski han olan Hazo Hanı ile 15. yüzyıl eseri Paşa Hanı dikdörtgen bir kütlenin iç mekandaki kemerlerle sahınlara ayrılmasından oluşmuştur. Aslanlı Han, Hüsrev Paşa Hanı ve Arasa Hanı ise revaklı avlu etrafında sıralanan han odalarından müteşekkil bir planlamaya sahiptir. Arasa ve Aslanlı hanlarının iki katlı olmasına karşın Hüsrev Paşa Hanı'nın tek katlı bir düzenlemeyle ele alındığı anlaşılmaktadır. Yine Paşa Hanı'nın zaman içerisinde geçirdiği değişimler yapının han özelliğini yitirmesine ve birkaç dükkândan müteşekkil bir yapıya dönüşmesine sebep olmuştur.

Yukarıda sözü edilen hanlardan başka kentin kuzeyinde, Gökmeydan'a ulaşan yolun sonunda Anonim Han olarak adlandırılan bir han yapısı yer almaktadır.[1059] Yapının kent dışında bulunması şehir hanları içerisinde saymamızı engellemektedir. Ancak şehrin hemen çıkışında bulunması önemli bir yapı olduğunu düşündürmektedir. Yapının kim tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Hüsrev Paşa'nın kentte inşa ettiği belirtilen ikinci han tespit edilemediğinden bu hanın da Hüsrev Paşa'nın yaptırdığı hanlardan biri olduğu ihtiyatlı bir değerlendirmeyle mümkün görünmektedir. Bitlis'e kuzeyden ulaşan yolun sonunda, Gökmeydan ve Hüsrev Paşa mahallelerine geçit veren yol ayrımının başında konumlanan bu hanın konumu gereği kente girmeden devam edecek yolculara hizmet eden bir yapı olduğu düşünülmektedir. Ancak verilerin yetersizliği daha fazla fikir beyan etmeyi zorlaştırmaktadır.

6.1.5.2. Çarşı ve Dükkanlar

Aşağı şehirde ticaret yapılarının oldukça geniş bir alana yayıldığı bilinmektedir. Son zamanlara kadar bütün ticari faaliyetler nehirlerle çevrili bu alanda yürütülmekteydi. Kentin ilk kurulduğu yıllarda Ulu Cami ve çevresinde yürütüldüğü düşünülen ticari

[1059] Pektaş, Anonim Han, ss. 127 – 133.

faaliyetler zaman içerisinde surlarla çevrili aşağı şehrin tamamına yayılmış olmalıdır. Nitekim 12. yüzyıl yapısı Ulu Cami'nin yanı sıra 15 ya da 16. yüzyılda Meydan Camii'nin kurulması, sur içerisinde ticari faaliyetlerin genişlediğini ve bir dini mabedin daha kurulma ihtiyacının ortaya çıktığını düşündürmektedir. Yine 15. yüzyılda kurulan Hacı Begiye Külliyesi'nin etrafında da birkaç dükkândan oluşan bir çarşının kurularak yapılara vakfedildiği bilinmektedir. Buradan da sur dışında ticari faaliyetlerin arttığı ve buna yönelik imar faaliyetlerinin yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

Kentte birtakım malların üretildiği ve pazarlandığı çarşılar kimi zaman belirli bir yapı içerisinde aynı malların pazarlandığı çarşılar olarak kimi zaman da farklı ticari malların üretilip alışverişinin yapıldığı çarşılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Evliya Çelebi, kumaş ticareti yapılan bir bedestenin bulunduğunu belirttiği kentte 2100 dükkânın yer aldığını; bunların en görkemlisinin de Hüsrev Paşa Çarşısı olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca iki yerde Debbağhane Çarşısı, bir boyahane ve Kapan Pazarı'nın bulunduğu aktarılmaktadır.[1060]

Hüsrev Paşa Çarşısı olarak anılan ve 110 dükkândan oluşan çarşı, Hüsrev Paşa tarafından iç kalenin doğusunda, nehrin karşı kıyısında inşa edilen çifte hamama bitişik iki sıra halindeki dükkanlardan oluşmaktadır. Katalog kısmında ayrıntılarıyla anlatılan çarşı günümüze ulaşamamıştır. Hamamın doğu duvarına yaslanan dükkanlar hamam boyunca ve kuzey ve güney yönlerde ilerlemektedir. Bu dükkanların karşısında da aynı düzende bir sıra dükkân bulunmakta; bunların iki uçta birer kapıyla koruma altına alındığı düşünülmektedir. Çarşının güneybatı uçta Mumhane Köprüsü olarak adlandırılan ve iki ucunda ikişer dükkânın bulunduğu köprüyle aşağı şehre bağlandığını gösteren fotoğrafları bulunmaktadır. Yine çarşının güneydoğu uçta dirsek yaparak Kızıl Mescit Mahallesine doğru devam ettiği değerlendirilmektedir. Buradaki dükkanların mahiyetine ilişkin kesin bir kanıya varmak eldeki verilerin yetersizliği sebebiyle mümkün değildir. Ancak Hüsrev Paşa Vakfiyesi'nden yola çıkarak kentte kurulduğu anlaşılan Debbağlar Çarşısı'nın burada bulunması mümkündür.

Kentteki çarşılara dair birtakım bilgiler 16. yüzyıl tahrir kayıtlarında ve Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'nde karşımıza çıkmaktadır. Ancak vakfiye kayıt defterindeki

[1060] Evliya Çelebi, 4/1, s. 134.

bilgilerin 17. yüzyıldan sonrasına ait olmaları çarşı isimlendirmeleri hakkında kesin bir kanıya varmamızı engellemektedir. Yine de tarihsel süreç içerisinde aynı amaçlarla çarşı ve pazarların kurulabileceği göz önüne alındığında sözü edilen çarşıların 17. yüzyılda da bulunduğu varsayılmalıdır. 16. yüzyılın ilk yarısına ait tahrirde Bitlis'te Kavasin Çarşısı adıyla bir çarşıya rastlanmaktadır.[1061] Ok yapan ve ok atan kişi anlamında "kavas" teriminin, okçuların kullandığı malzemelerin alışverişinin yapıldığı dükkanlar için de kullanılmasıyla oluşturulan anlamıyla bu çarşıdan Bitlis'te de bulunduğu anlaşılmaktadır.[1062] Konumu kesin olarak bilinmese de surlarla çevrili aşağı şehirde yer aldığı düşünülen ve tahrir kayıtlarında İdrisiye Vakfı'nın mevkufatı arasında sayılan Kavasin Çarşısı'ndaki dükkanların yanı sıra Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'nde kayıtlı yine aynı vakfa ait 1515 tarihli vakfiyede Beylan ve Saffarin çarşılarından söz edilmektedir.[1063] Kelime anlamı tespit edilemeyen ve hangi tür malların alışverişini nitelediği anlaşılamayan Beylan Çarşısı'na karşın Saffarin Çarşısı, "safran" baharatını düşündürmesi sebebiyle Baharatçılar Çarşısı olarak değerlendirilmiştir. Vakfiyenin daha doğru bir örneğinin bulunmaması sebebiyle çarşıların mahiyeti hakkında kesin bir kanıya varmak mümkün olmadığı için söz konusu değerlendirmeye ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir.

Kentte günümüzde de ismi anılmaya devam eden Buğday Pazarı ve Kasaplar Çarşısı gibi çarşıların 17. yüzyılda da var olduğu düşünülmektedir. Aslanlı Han olarak adlandırdığımız yapının bulunduğu alan günümüzde Buğday Pazarı olarak anılmaktadır. Bunun batısında yer alan Pamukçular Köprüsü devamında ipek ve pamuk gibi ham maddelerle oluşturulan kumaş benzeri ürünlerin pazarlandığı ve Evliya Çelebi'nin de değindiği Bezzazistan (Bedesten) yapısının bulunmasından dolayı bu isimlendirmeye sahip olduğu düşünülmektedir. Ancak günümüzde bu alanda toprak kotunun yükselmiş olması ve hemen yanında Cumhuriyet sonrası döneme ait bir han inşa edilmesi sebebiyle alanın mahiyetine ilişkin kesin bir kanıya varmak mümkün değildir.

Tahrir kayıtlarında karşılaştığımız bilgilerden yola çıkarak birkaç dükkândan oluşan çarşıların kentte birçok noktaya dağılmış vaziyette bulunduğu görülmektedir.

[1061] Altunay, s. 502.
[1062] Mehmet Canatar, "Kavas", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 25, Ankara, 2022, ss. 66 – 68.
[1063] Tekin, s. 87.

Hatun Mescidi'ne vakfedilen dükkanların muhtemelen mescit ile Han Hamamı arasındaki alanda birbirine bitişik bir düzende sıralanmış olması gerekmektedir. Bakkal, kasap, saraç, debbağ ve kazancı esnafına ait dükkanlardan oluşan Hatun Mescidi mevkufatı içerisinde toplamda 12 dükkân bulunmaktadır.[1064] Yine Hacı Begiye Mescidi etrafındaki dükkanların da belli bir düzen içerisinde sıralandığı ve mescidin gelirlerini oluşturduğu düşünülmektedir.

Tahrir kayıtlarında karşılaşılan bir diğer önemli bilgi ise Bitlis Pazarı adıyla bir çarşının bulunmasıdır. Söz konusu çarşı kanaatimizce iç kale surlarının dibinde ve günümüzde eski belediye binasının da konumlandığı alanda bulunmaktadır. Van Kapısı olarak adlandırılan şehir kapısından Meydan Camii önündeki Çevgan Meydanı'na kadar olan alanda sıralanan iki sıra halindeki karşılıklı dükkanların Bitlis Çarşısı olarak adlandırılması olasıdır. Günümüzde bu düzenin devam ettiği görülmekteyse de yapıların orijinal özelliklerini yitirmeleri sebebiyle asli unsurlarını belirlemek olanaksızdır. Yine bunların güneyinde ve toprak kotu itibariyle daha aşağı bir seviyede olan alanda da dükkanların bulunuyor olması mümkündür. Bitlis Çarşısı olarak isimlendirildiği düşünülen Meydan Camii ile Ulu Cami arasındaki bu alana tekabül eden yerde karşılıklı dükkân sıralarının görüldüğü eski fotoğraflar bulunmaktaysa da bunların 17. yüzyılda benzer şekilde konumlandıklarını kanıtlamak şu aşamada olanaksızdır. Alanda yapılacak kazı çalışmalarıyla kesin sonuçlara ulaşılabileceği değerlendirilmektedir. Ulu Cami'nin güneyindeki Hüsrev Paşa Hanı ile devamındaki Aslanlı Han'ın karşısında konumlanmış dükkân sıralarının bulunması kentleşme pratikleri açısından akla uygundur. Alanda konutlardan ziyade ticarete yönelik mimari unsurların bulunması Bitlis'in kent planlaması açısından da uygun görünmektedir. Dolayısıyla Ulu Cami ile Meydan Cami arasındaki alanda karşılıklı olarak sıralanmış dükkanların bulunması mümkündür. Evliya Çelebi'nin 2100 dükkân olarak sözünü ettiği dükkanların önemli bir kısmının da bu alanda konumlanması gerekmektedir.

Bitlis'te Hüsrev Paşa tarafından yaptırılan iki Debbağhane Çarşısı'ndan biri yukarıda da değindiğimiz gibi Hüsrev Paşa Çarşısı'nın güneydoğu ucunda yer almaktadır. Diğer Debbağhane Çarşısı ise Arasa Hanı olarak anılan V. Şeref Han Hanı'nın

[1064] Altunay, s. 487.

güneyindeki Arasaaltı mevkiinde konumlanmış olmalıdır. Meydan Camii ve güneyindeki dükkân sıraları ile Arasa Hanı ve güneyindeki dükkanları birbirinden ayıran aşağı şehrin ana arteri kent içerisinden geçişi sağlayan en önemli yoldur. Bu yol üzerinde Sur kapısından itibaren Çevgan Meydanı'na kadar iki sıra halinde dükkanlar konumlanmıştır. Bu düzenin günümüzde de devam ettiği görülmektedir. Yolun devamında kuzeye doğru iç kale giriş kapısına ulaşan rampaya varılmaktadır. Doğuya doğru devam edildiğinde de Bitlis Çarşısı içerisinden geçerek Van Kapısı'na ulaşılmaktadır.

Kentteki çarşı ve pazarlardan başka mahalleler dahilinde bakkal ve attar dükkanlarının da bulunduğu anlaşılmaktadır. Her mahallede çeşitli ihtiyaçların karşılanması amacıyla bu işlevlere haiz mimari unsurların bulunduğu düşünülmektedir. Günümüzde bunların fiziksel kanıtlarına ulaşılamasa da mahalle mescitlerine ait vakıf kayıtlarında sözü edilen bazı dükkanların söz konusu mescitlerin yakınlarında bulunması olasıdır. Ancak şu aşamada kesin bir kanıya varmak olanaksız görünmektedir.

6.1.6. Su Yapıları

Bitlis'te din, eğitim ve ticari malların pazarlanması gibi amaçlarla kurulan dükkanların yanında halkın bazı temel ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik inşa edilen hamam ve çeşmeler ile kentteki yolları birbirine bağlayan köprülerin su yapıları bağlamında ele alınması uygun görülmüştür.

6.1.6.1. Köprüler

Bitlis'in merkezinde yer alan iki nehrin kenti kuzeyden güneye doğru bölümlendirmeleri, kentteki yol ağlarının birleştirilmesi amacıyla köprülerin kurulmasını gerektirmiştir. Köprülerin önemli bir kısmının aşağı şehrin etrafında bulunması, surlarla çevrili kente geçişi sağlayan yolların yüzyıllar boyunca kullanım pratiklerini anlamamızı sağlamaktadır. Kentteki en eski köprüyü tespit etmek oldukça zordur. Köprülerin büyük oranda kitabesiz olmaları ve duvar örgülerinin de benzer özellikler göstermesi kesin bir tarihleme yapılmasını engellemektedir. Ancak tarihi kaynaklardan en azından aşağı şehre geçişin sağlandığı bir köprünün erken dönemlerden itibaren bulunduğu anlaşılabilmektedir.

Aşağı şehir surlarının kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmese de ilk İslam emirleri döneminden itibaren bulundukları düşünülmektedir. İç kalenin kesin olarak 7. yüzyıldan itibaren kullanıldığı bilinmekteyse de bunun güneyini işgal eden aşağı şehrin sonraki dönemlerde, özellikle Arap hakimiyetinin sağlandığı 8. yüzyılın ortalarından sonra kurulmuş olması gerekmektedir. Ticari faaliyetlerin artmasıyla aşağı şehir özelliği kazanan alanın zaman içerisinde oluşan güvenlik ihtiyacına binaen surlarla çevrildiği düşüncesi kanaatimizce yanlış olmayacaktır. Ancak surların inşa edilmesinden bağımsız olarak iç kaleye geçişin sağlanması amacıyla iki nehirden birinin bir köprüyle geçilmesi gerekmektedir. Bu geçişin iç kalenin hemen yanında bulunabileceği gibi kentin kuzey kesiminde yer alması da olasıdır. Ancak günümüzde bunu tespit etmek mümkün görünmemektedir.

Aşağı şehrin güneyinde, iki nehrin birleştiği noktada yer alan ve Sur Kapısı olarak anılan kapı önünde bulunan bir köprünün kente geçişi sağlayan en eski köprü olması ihtimali şu aşamada en güçlü varsayım olarak kabul edilmelidir. Mezopotamya'dan gelerek Bitlis Geçidi'ni aşan tüccarların ulaştığı bu noktadan, ticari faaliyetlerin yürütüldüğü aşağı şehre geçilmesini sağlayan bir köprünün kentin ilk köprüsü olması düşüncesi yanlış olmayacaktır. Yine 12. yüzyıla tarihlenen Hazo Hanı'nın hemen yanındaki Hatuniye Köprüsü'nden de yol ağlarının açık tutulmasına yönelik köprü inşaatının kent bazında önemli bir pratik olarak erken dönemlere kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar 17. yüzyılda yenilenmiş olsa da vakıf kayıtlarından Hatuniye Köprüsü'nün 16. yüzyıldan önce de var olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Hatuniye Köprüsü ile Sur Kapısı önündeki köprünün kentin en eski köprüleri olduğu değerlendirilmektedir.

Sur Kapısı önünde günümüzde iki köprü kalıntısına rastlanmaktadır. Bunlardan batıda bulunan ve Şerefiye Külliyesi'ne geçişi sağlayan köprünün külliye ile aynı tarihlerde inşa edildiği düşünülmektedir. Doğudaki ikinci köprünün ise Hacı Begiye Külliyesi'ne olan yakınlığı, külliye ile çağdaş olduğu düşüncesini doğurmaktadır. Son yıllarda yürütülen Dereüstü Islahı çalışmaları sırasında tamamen yıkılan köprüye ait herhangi bir kitabenin bulunmaması da kesin bir yargıya varmayı zorlaştırmaktadır. Ancak hem 15. yüzyıl eseri Hacı Begiye Külliyesi hem de 16. yüzyıl eseri Şerefiye Külliyesi'nden önce başka bir köprünün bu noktada bulunduğu düşüncesi kanaatimizce

daha ağır basmaktadır. Nitekim yukarıda da değinildiği şekilde ticari faaliyetlerin yürütülebilmesi amacıyla bir köprünün aşağı şehre geçişi sağlaması gerekmektedir.

Şerefiye ve Hacı Begiye köprülerinden başka Hacı Begiye Külliyesi'nin kuzeydoğusunda bulunan ve halk arasında Pamukçular Köprüsü adıyla anılan bir köprünün gerek planlaması gerekse duvar örgüsü yine 16. yüzyıl ve öncesi özellikleri gösterse de kesin bir yargıya varmak şu aşamada mümkün değildir. Köprünün iki farklı dönemin özelliklerini göstermesi ve içerisinde birtakım mekanlar barındırması aşağı şehre geçişin sağlandığı ilk köprü olduğu düşüncesini desteklemektedir. Ancak köprünün kuzey yönünde sur duvarına dayanması sebebiyle sonraki dönemlerde inşa edildiği düşüncesi ağır basmaktadır. Yine de bu noktada yer alan mekânın toprakla dolmuş olmasının daha alt seviyelerde bulunan bir kapı açıklığının görülmesini engellediği düşüncesini göz ardı etmemek gerekir. Bu kapı açıklığıyla sur içinden köprüye güvenli bir geçiş sağlanmakta ve aslında köprü ve surun birlikte inşa edildiği anlaşılabilmektedir.

Köprünün sivri kemerli gözü ile bunun güney kesimindeki tonozlu mekânın bulunduğu bölüm, akslarının uyuşmaması sebebiyle ayrı dönemlerde inşa edilmiş izlenimi uyandırmaktadır. Köprünün nehri geçmeyi sağlayan sivri kemerli gözü ile güneydeki yol arasında bir boşluk olduğu ve bu boşluğun da açılıp kapanabilen ahşap bir düzenekle işlevlendirildiği düşüncesi kentin savunma pratikleri açısından mümkün görünmektedir. Yine de bu düşünceyi destekleyen fiziksel başka bir kanıtın bulunmaması kesin bir yargıya varmayı zorlaştırmaktadır. Aşağı şehre geçişi sağlayan noktanın söz konusu Pamukçular Köprüsü olması düşüncesi giriş kapısının ilk olarak bu noktada bulunmasını gerektirmektedir. Bu noktanın kentin ilk camisi olan ve 12. yüzyılda yenilenen Ulu Cami'ye yakınlığı da göz önüne alındığında göz ardı edilemeyecek bir özelliğe sahip olduğu değerlendirilmektedir.

Pamukçular Köprüsü'nün kuzeyinde ve Ulu Cami'nin güneydoğusunda yer alan Ulu Cami Köprüsü de kent surları etrafında yer alan köprülerden biridir. Kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmese de kanaatimizce 16. yüzyılın son çeyreğinde Hüsrev Paşa'nın kentteki imar faaliyetlerinden sonra ihtiyaca binaen inşa edilmiştir. Ulu Cami'nin güneyinde kurulan Hüsrev Paşa Hanı ile Ulu Cami arasında oluşturulan dükkân sıralarına geçişi sağlayan köprünün bu dönemin eseri olması gerekir. Ancak gerek

köprünün kitabesiz oluşu gerekse kaynaklarda herhangi bir atıfta bulunulmaması kesin bir tarihlendirme yapmayı zorlaştırmaktadır.

Hüsrev Paşa tarafından iç kalenin doğusundaki alanda inşa ettirilen hamam ve çarşıya geçişi sağlayan üç köprünün de yine 16. yüzyılın eseri olduğu düşünülmektedir. Mumhane Köprüsü adıyla anılan ve aşağı şehrin Van Kapısı olarak adlandırılan kuzey kapısına geçişi sağlayan köprü Hüsrev Paşa Çarşısı ile aşağı şehri birbirine bağlamaktadır. Yine bu köprü aracılığıyla Kızıl Mescit Mahallesi'ne geçilmektedir. Köprünün Kızıl Mescit Mahallesi ile olan ilişkisi Hüsrev Paşa Çarşısı'ndan önce var olduğunu düşündürse de herhangi bir kitabe ve kaydın bulunmaması kesin bir kanıya varmayı zorlaştırmaktadır. Söz konusu köprü ile iç kalenin kuzey kesiminde yer alan Taş Mahallesi'nden gelenlerin aşağı şehir önünden Kızıl Mescit yönüne geçmeleri sağlanmaktadır. Dolayısıyla kentin kuzey ve güney kesimlerinin aşağı şehre girmeden bağlantısının sağlandığı görülmektedir. Bu özellikleri sebebiyle önemli bir konumda bulunan köprünün erken dönemlere ait olduğu düşüncesi desteklenmektedir.

Mumhane Köprüsü'nün kuzeyinde bulunan ve Çifte Hamam'a geçişi sağlayan Paşa Hamamı Köprüsü'nün hamamla birlikte inşa edildiği düşünülmektedir. Hamamın doğusuna bitişen çarşıdan erkekler tarafına geçişin sağlandığı bir kapı yer almaktadır. Ancak kadınlar hamamının günümüzde yıkılmış olması giriş kapısının konumunu tespit etmemizi engellemektedir. Yine de Paşa Hamamı Köprüsü'nden yola çıkarak nehir tarafında bulunan kadınlar hamamı kapısına ulaşımın sağlandığı düşünülmektedir.

Hüsrev Paşa Çarşısı'na geçişi sağlayan son köprü ise kuzey yönde bulunan ve Menteş Ağa ya da Çağlayan adlarıyla anılan köprüdür. Kuzeyden gelen yolcuların doğrudan Hüsrev Paşa Çarşısı'na girişlerini sağlamasından ötürü çarşıyla birlikte inşa edildiği düşünülse de herhangi bir kitabe ve kayda sahip olmaması kesin bir tarihleme yapmamızı zorlaştırmaktadır. Mumhane, Paşa Hamamı ve Menteş Ağa köprülerinin Hüsrev Paşa Çarşısı'yla olan ilişkileri kentteki ticaret ağının canlı tutulmasına yönelik kentleşme pratiklerini anlamamıza katkı sağlamaktadır. 16. yüzyılda kentte yürütülen en önemli imar faaliyeti olarak Hüsrev Paşa imaretleri kentin yeniden bir ticaret şehri hüviyetini kazanmasını sağlamıştır. Bunu destekleyen en önemli örnekler de Hüsrev Paşa Çarşısı ve hanları ile bunlara geçişi sağlayan köprüler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Menteş Ağa Köprüsü'nden kuzeye doğru ilerleyen ve Van yönüne devam eden yolun sağında, Aynu'l Berid Mahallesi'ne geçişi sağlayan ve günümüzde Kazım Paşa İlkokulu'nun kuzeydoğusunda betonarme tabliyenin altında kalan Aynu'l Berid Köprüsü kentteki önemli köprülerden bir diğeridir. Gazibey Köprüsü adıyla da anılan köprünün kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmese de Şükriye Medresesi'ne geçit vermesi sebebiyle 16. yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olmalıdır. 1535 tarihli Şükriye Medresesi ile buna dahil değirmen ve etrafındaki arazilere geçişi sağlayan köprü ayrıca kuzeyden gelen yolcuların aşağı şehre ve Hüsrev Paşa Çarşısı'na girmeden Aynu'l Berid ve Kızıl Mescit mahalleleri içerisinden geçerek kentten çıkmalarını sağlamaktadır. 1535 tarihinde henüz var olmayan Hüsrev Paşa Çarşısı ve hamamın yerinde ne tür yapıların bulunduğu bilinmemektedir. Ancak bu alana geçişi sağlayan Menteş Ağa ve Paşa Hamamı köprülerinin bulunmaması da kuzeyden gelen yolcuların aşağı şehir surları önüne kadar gelmelerine sebep olmaktadır. Dolayısıyla kente girmeyecek olan yolcuların transit olarak geçmelerini de sağlayan Aynu'l Berid Köprüsü'nün kentleşme pratikleri açısından önemli bir konumda olduğu değerlendirilmektedir.

Aynu'l Berid Köprüsü'nün kuzeyinde yer alan Sapkor ya da Saparkor mevkiindeki köprünün de kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Köprü esasen Van'dan gelen yolcuların kentin kuzeyinde yer alan Değirmenaltı/Por Köyü geçidini kullanarak Bitlis'e ulaşmalarını sağlayan yol ile Rahva'dan gelen yolu birbirine bağlamaktadır. 19. yüzyılda Seyyah Lynch'in de kullandığı bu yolun kış aylarında zorlayıcı bir özelliğe sahip olmasına karşın uygun hava şartlarında kullanıldığı düşünülmektedir.[1065] Dolayısıyla Van'dan Güzeldere yoluyla Bitlis'e gelen yolcuların kente ulaşmalarını sağlamak amacıyla Sapkor Köprüsü'nün inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Bitlis aşağı şehrinin güney ucundan başlayarak kuzeydoğuya devam eden nehir üzerindeki köprülerden başka batısında bulunan Husur Nehri üzerindeki köprülerden de söz etmek gerekir. İlk olarak 18 ya da 19. yüzyıl eseri olduğu düşünülen Aşağı Kale Mescidi'nin yanındaki Aşağı Kale Köprüsü'nün kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Ancak buradaki sur bağlantısının koptuğu noktada köprünün inşa edilmiş olması yapının en azından surların artık önemini yitirdiği bir döneme ait olduğunu

[1065] Lynch, s. 143.

düşündürmektedir. Ancak şu aşamada kesin bir kanıya varmak mümkün değildir. Kentin batı kesimindeki Husur ve Küçur mahalleleri ile aşağı şehri birbirine bağladığı görülen köprünün şehir içi bağlantıyı sağlamak amacıyla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yanında yer aldığı cami ile çağdaş olma ihtimali bulunan yapı, aşağı şehir surlarının artık önemsiz hale gelmesiyle batıdaki mahallelerden, ticaretin yürütüldüğü aşağı şehre geçişin kolaylaşmasını sağlamıştır.

İç kalenin kuzey ucunda yer alan ve Husur Mahallesi ile Taş Mahallesi'ni birbirine bağlayan Efseloğlu Köprüsü kentteki çok gözlü özelliğe sahip tek köprüdür. Kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmese de Efseloğlu Mescidi ile çağdaş olduğu değerlendirilmektedir. Evliya Çelebi'nin de zikrettiği köprü günümüzde halen kullanılmaktadır.[1066] Husur ve Taş mahallelerini birbirine bağlayan bu köprü sayesinde kentin kuzey kesimindeki Taş, Gökmeydan ve Kömüs mevkileri batıdaki Husur ve Küçur mahallelerine bağlanmaktadır.

Husur nehri üzerinde günümüze ulaşan son köprü de bugün Mermutlu Mescidi olarak anılan mescidin yanındaki köprüdür. Yine ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği bilinmeyen köprünün mescit ile çağdaş olduğu düşünülürse 17. yüzyıl eseri olması gerekmektedir. Taş Mahallesi'nin kuzeybatı ucunda yer alan köprü ile Husur Nehri aşılmaktadır. Bu alanda günümüzde var olmasa da 17. yüzyılda Bitlis'in önemli Ermeni yazıcılık merkezlerinden biri olan Amirdol Manastırı'nın bulunması olasıdır. Köprünün manastırla çağdaş olduğu kabul edilirse 17. yüzyılın başlarında inşa edilmiş olması mümkündür.

Kentin surlarla çevrili iç kale ve aşağı şehrinin etrafında ve kuzey kesiminde yer alan köprülerden başka Husur ve Rabad nehirlerinin birleştiği noktadan güneye doğru devam kısmında da köprülerin konumlandığı görülmektedir. İlk olarak Hazo Hanı yanındaki Hatuniye Köprüsü'ne yukarıda da değinilmişti. 17. yüzyıl sonlarında Nuh Han tarafından yenilenen köprünün ilk olarak Hazo Hanı'yla birlikte planlandığı ve dolayısıyla 12. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir. Kentteki ticari faaliyetlerin kesintisiz olarak yürütülmesi ve ticari yolların bağlantısının sağlanması amacıyla kent içerisinde inşa edilen ilk köprülerden biri olduğu değerlendirilmektedir.

[1066] Evliya Çelebi, 4/1, s. 134.

Hazo Hanı'nın devamında ulaşılan Hatibiye Medresesi ve karşısındaki Memi Dede Mescidi ile Selçuklu Kümbeti'nin yanında yer alan Alemdar Köprüsü'nün inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde köprüyle ilgili herhangi bir bilginin bulunmaması yapının 17. yüzyıldan sonrasına ait olduğunu düşündürmektedir. Oldukça yüksek ve geniş bir açıklığa sahip olan köprünün orijinal haliyle sivri kemerli olduğu ancak bazı düzenlemeler ve restorasyonlar neticesinde günümüzde yuvarlak kemerli bir görünüme kavuştuğu anlaşılmaktadır. Alemdar Köprüsü vasıtasıyla Hazo Hanı'na ulaşan yol ile günümüzde Bitlis'in ana arterini oluşturan yol birbirine bağlanmaktadır. Ancak söz konusu ana arterin 17. Yüzyılda da kullanımda olduğuna dair yeterince veri bulunmamaktadır. Nitekim Hazo Hanı önünden güneybatıya doğru devam ederek Alemdar Mescidi'ne ulaşan yolun devamında nehri takip ederek Han Bağı mevkiine geçişi sağlayan ve günümüzde Kanlı Köprü olarak anılan köprüye ulaşılmaktadır. Han Bağı'nın konumlandığı tepenin eteklerinden güneye doğru devam eden yol da Takşut Mahallesi ve devamında Arap Köprüsü mevkiine ulaşmakta ve burada yer alan Arap Köprüsü vasıtasıyla Bitlis Geçidi'ne ulaşan ana yola bağlanmaktadır.

Bitlis Geçidi'ni aşarak kente ulaşan yolcuların ulaştığı Arap Köprüsü mevkiinde kuzeydoğuya doğru Avul Meydan yönüne devam eden yol Avul Meydan Mahallesi içerisinden aşağı şehir surlarına ve Kızıl Mescit üzerinden de Van yönüne devam edebilmektedir. Ancak kuzeye devam edildiğinde ise Arap Köprüsü'nün geçilmesi gerekmektedir. Arap Köprüsü'nün devamında Takşut Mahallesi'nden geçilerek Han Bağı önüne gelinmekte ve tepenin eteklerinden nehir takip edilerek Kanlı Köprü'ye ulaşılmaktadır. Buradan batıya doğru Mutki yönüne gidilirken kuzeye doğru Alemdar Mescidi'ne ve devamında Hazo Hanı önünden aşağı şehre varılmaktadır. Dolayısıyla Kanlı Köprü ve Arap Köprüsü kentin ticari faaliyetlerinin yürütülmesi amacına hizmet eden önemli yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bunların kesin olarak ne zaman inşa edildikleri bilinmemektedir. Han Bağı'nın 17. yüzyılda inşa edilmesiyle Kanlı Köprü'nün de inşa edildiği düşüncesi kanaatimizce yanlış olmayacaktır. Nitekim kentteki ana arterin Avul Meydan Mahallesi'nden geçtiği düşüncesi en azından 17. yüzyıla kadar kabul edilebilir bir düşünce niteliğindedir. Han Bağı'nın kurulduğu kesim ile buradaki Takşut ve devamındaki Arap Köprüsü mahallelerinde 17. yüzyıldan öncesine ait herhangi

bir tarihi yapıya rastlanmaması da bu düşünceyi desteklemektedir. Ancak eldeki verilerin yetersiz oluşu kesin bir yargıya varmayı zorlaştırmaktadır.

Kentteki ticari faaliyetlerin kesintisiz olarak yürütülmesi ve yol ağlarının bağlantısının sağlanması amacıyla inşa edilen köprülerden başka kentin doğu kesimini oluşturan Avih mıntıkasında da köprüler bulunmaktadır. Günümüzde Avih mahallesinin güney kesiminde yer alan ve 17. yüzyılda Karadere Mahallesi olarak anılan alandaki bir köprü Evliya Çelebi tarafından Karadere Mahallesi Köprüsü olarak anılmaktadır.[1067] Günümüzde Hersan Köprüsü olarak anılan köprünün kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Bitlis'in güneyinden gelen yolcuların Avih Mahallesi içinden Avul Meydan'a geçişini sağlayan bu köprü kentin ticari anlamda en önemli köprülerinde biridir. Köprü ile hem Bitlis Geçidi'ne hem de Hizan ve Siirt bölgelerine gitmek isteyen yolcuların transferi sağlanmaktadır. Dolayısıyla Bitlis'in ilk köprülerinden biri olma özelliği taşıdığı düşünülmektedir. Günümüzde var olan köprünün orijinal köprü olmasa bile yerinde daha eski bir köprünün bulunması zikredilen sebeplerle mümkündür.

Avih Mahallesi'nin kuzeydoğu ucunda dağlar arasındaki köylere geçit veren Sindiyan Köprüsü kentle kırsal kesim arasındaki bağlantıyı sağlamaya yönelik bir özelliğe sahiptir. Buna benzer başka köprüler bulunsa da konumuz itibariyle herhangi bir katkı sağlamayacaklarından değinilmemiştir.

Yukarıda aktarılan bilgiler ışığında Bitlis kentindeki köprülerin büyük oranda ticari faaliyetlerin kesintisiz olarak yürütülebilmesi ve kenti şekillendiren nehirlerin aşılabilmesi amacıyla ele alındığı anlaşılmaktadır. Kentin kuruluş dönemlerinde iç kaleye ulaşımı sağlayan bir köprünün bulunma ihtimali yüksektir. Ancak bu köprüyü tespit etmek oldukça zordur. Yine aşağı şehrin surlarla koruma altına alınmasından sonra geçişin sağlanması amacıyla bir köprünün inşa edildiği neredeyse kesindir. Bu köprüyü tespit etmek zor olsa da birtakım varsayımlarda bulunulmuştur. Pamukçular Köprüsü olarak anılan köprü orijinalinde tek gözlü ve kara ile bağlantısı açılıp kapanabilen ahşap bir düzenekle sağlanan bir özelliğe sahip olabilir. Hacı Begiye Mescidi'nin batısında yer alan köprü kalıntısının da söz konusu düzeneğe sahip olmasa da aşağı şehre geçişi sağlayan ilk köprü olması olasıdır. Özellikle 12. yüzyıldan itibaren gelişen ticari

[1067] Evliya Çelebi, 4/1, s. 134.

faaliyetlerin yürütülmesine yönelik yol ağlarının açık tutulması politikasıyla Hazo Hanı yanında bir köprü ile güneyde Karadere Köprüsü çevresinde bir köprünün inşa edildiği düşünülmektedir. 15. yüzyılın sonlarına kadar aşağı şehre geçişi sağlayan güneydeki köprülerden başka kuzey yönde Van Kapısı önünde Mumhane Köprüsü'nün bulunması olasıdır. Husur ve Taş mahallelerini birbirine bağlayan Efseloğlu Köprüsü'nün de söz konusu mahallelerin kentin ilk mahallelerinden olmaları sebebiyle 16. yüzyıldan öncesine ait olması mümkündür. Şerefiye Külliyesi'nin inşasıyla birlikte aşağı şehir surlarına dayanan yeni bir köprü ortaya çıkmıştır. Yine 16. yüzyılın ilk yarısında Şükriyye Medresesi'nin kurulmasıyla Aynu'l Berid Köprüsü'nün inşa edildiği düşünülmektedir. Ulu Cami Köprüsü ile Menteş Ağa ve Paşa Hamamı köprüleri ise 16. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan ve ticarete yönelik yapılar olarak işlevlendirilmiştir.

6.1.6.2. Hamamlar

Bitlis'te su yapıları arasında saydığımız hamamlar içerisinde üç önemli hamam karşımıza çıkmaktadır. Bunlar, 16. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen ve günümüzde de halen kullanılan Han Hamamı ile iç kaledeki metruk Sinan Bey Hamamı diğeri de aynı yüzyılın son çeyreğinde Van Beylerbeyi Köse Hüsrev Paşa tarafından inşa ettirilen Paşa Hamamı'dır. Bunların dışında başka bazı hamamlar bulunsa da günümüze ulaşamamaları sebebiyle detaylı olarak ele alınamamaktadır. Emir IV. Şeref Han tarafından 1529 tarihinde inşa edilen Şerefiye Külliyesi dahilindeki Han Hamamı bütün birimleri bir arada bulunan külliyeden ayrı olarak nehrin karşı kıyısına inşa edilmiştir. Bu haliyle aşağı şehir surlarının dışında inşa edilen hamamın içerisinde konumlandığı Rabad Mahallesi ile etrafındaki Mardini ve Şam mahallelerine hizmet ettiği düşünülmektedir. Yine aşağı şehir halkının da bu hamamı kullandığı düşünülebilir.

Kentte bilinen ve günümüze ulaşan en eski hamam olan Han Hamamı'ndan sonra kentin Osmanlılar tarafından ilhak edilmesi ve bir sancak beyi atanmasıyla Sinan Bey tarafından 1535 ile 1540 tarihleri arasında iç kalede inşa edilen Sinan Bey Hamamı bulunmaktadır.[1068] Yönetici sınıfa hizmet eden hamamın sadece Han Sarayı'na değil bütün kale halkına ait olduğu düşünülmektedir. Nitekim Han Sarayı'nın kendine ait özel

[1068] Pektaş, 2006, s. 512; Şen, Sinan Bey Hamamı, s. 167.

bir hamamının bulunduğu düşünülmektedir. Kalede yürütülen kazılarda ulaşılan bazı kalıntılardan bu hamamın önemli oranda tahrip olduğu anlaşılmaktadır.

1572 tarihinde inşa edilen Paşa Hamamı ise kadınlar ve erkekler kısmından müteşekkil iki hamamdan oluşmaktadır. Bu özelliği itibariyle çifte hamam kapsamında değerlendirilen hamamın kadınlar kısmı günümüze ulaşamamıştır. Hamamın doğusuna bitişen iki sıra halindeki dükkanlar Hüsrev Paşa Çarşısını oluşturmakta, erkekler bölümüne de çarşı içerisinden ulaşılmaktadır. Dolayısıyla ticari faaliyetlerin yürütüldüğü bir merkezin içerisinde konumlanan hamamın buradaki esnafa hizmet ettiği anlaşılmaktadır.

Surlarla çevrili aşağı şehrin batı kesiminde, Aşağı Kale Mescidi'nin yanında bulunan bir hamam kalıntısı kentteki en eski hamam kalıntısı olabilir. Nitekim içerisindeki tuğla duvar örgüsü ve yapının sur içerisinde bulunması bu düşüncemizi desteklemektedir. Yapının sonraki dönemlerde bazı onarımlar geçirerek asli hüviyetini yitirmesine rağmen kubbesinde görülen üçlü fil gözü düzenlemeleri bir hamam olduğunu düşündürmektedir. İç mekânın büyük oranda toprakla dolmuş olması kapı ve pencereler ile duvar özelliklerini anlamamızı engellese de üst örtüye geçişi sağlayan tromplar ve bunlar arasındaki açıklıklar yapının planı hakkında fikir vermektedir. Yine Matrakçı Nasuh'un Bitlis minyatüründe görülen iki bölümlü bir hamamın söz konusu bu hamamı işaret ettiği düşünülmektedir. Vakıf ve tahrir kayıtlarında zikredilen Aynu'l Melik Hamamı'nın 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar varlığını sürdürmesi de söz konusu hamamla ilişkili olduğunu düşündürmektedir.[1069] Ancak eldeki verilerin yetersizliği kesin bir kanıya varmayı engellemektedir.

Tahrir kayıtlarında zikredilen Husur ve Sallahane hamamlarının ise nerede konumlandıklarına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır.[1070] Efseloğlu Mescidi'nin yanında yer alan bir hamam ve mescidin cumhuriyet sonrası dönemde tamamen yenilendiği bilindiğinden yapıların asli özellikleri hakkında fikir yürütmek olanaksızdır. Ancak Husur Hamamı olarak anılan hamamın, aynı adlı nehrin kenarında konumlanması sebebiyle Efseloğlu Hamamı olması olasıdır.

[1069] Altunay, s. 488.
[1070] Altunay, s. 485.

Hüsrev Paşa'nın Rahva'da inşa ettirdiği Rahva Kervansarayı ile buna gelir getirmesi amacıyla Bitlis'te inşa ettirdiği han, çarşı ve Paşa Hamamı'ndan başka bir de debbağlara özel hamam inşa edilmiştir. Evliya Çelebi'nin Debbağlar yakınında Merdivenli Hamam olarak değindiği hamam Hüsrev Paşa'nın inşa ettirdiği hamam olmalıdır. Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği Bitlis hamamları içerisinde Budak Bey Hamamı tespit edilememiştir.[1071] Söz konusu yapıyla ilgili başka bir atıf bulunmaması isimlendirmenin hatalı olabileceğini düşündürmektedir. İç kaledeki Sinan Bey Hamamı'nın hatalı olarak Budak Bey olarak anılmış olması mümkündür. Bitlis'teki en önemli hamam ise seyahatnamede ayrıntılarıyla değinilen Han Bağı'ndaki hamamdır. Abdal Han tarafından inşa edildiği belirtilen eser günümüze ulaşamamıştır. Ancak yapıdaki çini süslemeler ve havuzlarıyla ünik bir karakterde olduğu anlaşılmaktadır. Bitlis'in Han Bağı Mahallesi'nde Han Divanhanesi'ne bağlı olarak inşa edilen hamamın soyunmalık, ılıklık ve sıcaklık birimlerinden oluşan tam teşekküllü bir özellikte olduğu aktarılmaktadır.[1072]

Yukarıda değinilen bilgiler ışığında Bitlis'te 16. yüzyıldan öncesine ait en azından bir hamam kalıntısının günümüze ulaştığı görülmektedir. Sur içerisindeki bu hamamın büyük oranda toprakla dolu olması ise kesin bir tarihlendirme yapmayı engellemektedir. Yine tahrir kayıtlarında zikredilen Husur ve Sallahane hamamlarının da 16. yüzyıldan öncesine ait olabileceği değerlendirilmektedir. 16. yüzyılda inşa edilen Şeref Han, Sinan Bey ve Hüsrev Paşa hamamlarının da kentteki imar faaliyetleri içerisinde önemli bir konuma sahip oldukları anlaşılmaktadır. Özellikle Hüsrev Paşa Hamamı'nın çifte hamam özelliğine sahip olması ve çarşı içerisinde konumlanması gerek kent halkına gerekse gelen geçen tüccarlara hizmet eden önemli bir yapı olduğunu kanıtlamaktadır. İç kaledeki hamamın ise Osmanlı hakimiyetiyle birlikte kaledeki nüfusun artmasına müteakip inşa edilmiş olması mümkündür. Nitekim Han Sarayı'na ait özel bir hamamın bulunması Sinan Bey Hamamı'nın iç kale halkına tahsis edildiğini düşündürmektedir. Şeref Han tarafından inşa ettirilen Han Hamamı'nın ise 16. yüzyılın ilk çeyreğinde yeniden kurulan düzenin en önemli göstergesi ve sur dışındaki ilk önemli inşa faaliyetinin bir parçası olduğu değerlendirilmektedir.

[1071] Evliya Çelebi, 4/1, s. 137.
[1072] Evliya Çelebi, 4/1, ss. 154 – 156.

6.1.6.3. Çeşme ve Sebiller

Bitlis kentinde günümüze ulaşan birçok çeşme yapısı bulunmaktadır. Neredeyse her mahallede inşa edilmiş olan çeşmelerin bazısında kitabe bulunmaktayken günümüze ulaşanların çoğu kitabesizdir. Kentteki en eski çeşmeler 1540 tarihli tahrir kaydında zikredilen Aynu'l Melik ve Abdusselam çeşmeleridir.[1073] Günümüze ulaşamayan söz konusu çeşmelerin konumuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak günümüze ulaşan ve Bitlis'teki en önemli su kaynaklarından biri olan Aynu'l Berid'in oldukça eski bir kaynak olarak Bitlis'te varlığını sürdürdüğü düşünülmektedir. Kaynağın isminin Arapça olması bunun en azından Dilmaçoğlu devri ve öncesinden beri bulunduğunu düşündürmektedir.

Bitlis'te genel olarak dikdörtgen bir planlamaya sahip sivri kemerli tonozlu eyvana sahip çeşme mimarisinin gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu çeşmelerden biri tarihi Küçur Mahallesi'nde konumlanan Şeyh Ebu Tahir Türbesi'nin kuzeyindeki anıtsal çeşmedir. Türbe ve bir zamanlar yanında konumlanan zaviyenin 1465 tarihinde inşa edildiğini belirten vakıf kayıtlarından yola çıkarak söz konusu çeşmenin de bu tarihten kalmış olduğu düşünülebilir. Ancak yapı üzerinde herhangi bir kitabe bulunmaması ve günümüzde müstakil bir yapı olması kesin bir kanıya varmayı engellemektedir.

Aynu'l Berid Mescidi'nin doğusunda da aynı özellikler gösteren bir çeşme yapısının bulunduğu anlaşılmakta ve mescidin 16. yüzyıldan önceki bir döneme ait olduğu düşünülünce söz konusu çeşmenin de yapıyla çağdaş olabileceği değerlendirilmektedir. Şükriye Medresesi'nin kuzeydoğusunda yer alan ve günümüzde "Lolo Bulağı" olarak adlandırılan çeşme kalıntısının da Bitlis'in tipik çeşme mimarisini tekrar ettiği görülmektedir. Bu yapının da Şükriye Medresesi'nin kuruluşundan sonraki bir döneme ait olabileceği değerlendirilmektedir. Nitekim Şükriye Medresesi'nin kuruluşuna kadar bu alanda bir yerleşimin bulunduğuna dair yeterli veri günümüze ulaşamamıştır.

Tahrir kayıtlarında zikredilen Kureyş Mescidi'nin güneyindeki sokağın başında bulunan bir çeşme kalıntısı mescitle çağdaş özellikler gösterdiğinden en azından 16.

[1073] Altunay, s. 492.

yüzyılın başlarına tarihlendirilebilir. Ancak hem zemin kotunun yükselmesi ve asli özelliklerini yitirmesi hem de herhangi bir kitabenin bulunmaması kesin bir yargı belirtmeyi zorlaştırmaktadır.

Şerefiye Külliyesi dahilinde bulunan çeşme kalıntısı ise içerisinde iki adet çağdaş mezarın bulunduğu bir teşekküle sahiptir. Ancak gerek mimari planlaması gerekse Bitlis Minyatürü'nde külliye dahilinde bir çeşme yapısının bulunduğuna dair çizimler bunun bir çeşme olduğunu düşündürmektedir. 1529 tarihli külliyenin kuruluş aşamasında bütün olarak ele alındıkları düşünülen yapılar arasında bulunduğu değerlendirilen söz konusu çeşmenin de kentteki eski çeşmeler arasında sayılabileceği değerlendirilmektedir. Ancak herhangi bir kitabesinin bulunmayışı kesin bir kanıya varmayı zorlaştırmaktadır.

Kentte günümüze ulaşan ve kitabesi bulunan en eski çeşme yapısı günümüzde Kurubulak Mahallesi olarak anılan tarihi Avul Meydan'daki Hüseyin Aka Çeşmesi'dir. Tütün Fabrikası olarak bilinen alanda yer alan kilisenin güneydoğu köşesinde konumlanan ve sivri kemerli bir eyvan özelliği gösteren çeşmenin banisi Hüseyin Aka b. Muhammed er-Roşki'dir. 1000/1592 tarihli kitabesi çeşme kemerinin üstünde konumlanmıştır. Bitlis'te Osmanlı Sancağı uygulamasının sonlandırılarak yeniden Roşkan hakimiyetinin tesis edildiği 1578 yılından sonra inşa edilen bu yapı kanaatimizce emirlerin kentteki imar faaliyetlerinin yeniden başladığını gösteren ilk eserdir. Yine bu tarihe kadar herhangi bir Müslüman iskanının bulunmadığı Avul Meydan'da yerleşimin Müslümanlar lehine yeniden şekillendirildiği düşünülebilir. Nitekim yaklaşık yüz yıl sonra Nuh Han tarafından medrese ve türbe gibi yapıların inşa edilmesiyle mahallenin büyük oranda İslamlaştığı anlaşılmaktadır.

Alemdar Caddesi üzerinde yer alan bir çeşme, üzerindeki kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla 19. yüzyılda yenilenmiştir.[1074] Bu ifadeden yola çıkarak daha eski bir çeşmenin bu alanda konumlandığı düşünüldüğünde kentin ana arteri konumundaki yol üzerinde ilk dönemlerden itibaren bir çeşme biriminin var olduğu değerlendirilmektedir. Kızıl Mescit Mahallesi içerisinde bulunan ve 19. yüzyılın sonlarında inşa edilen Küfrevi Türbesi'nin kuzeyinde ve yolun altında kalan bir çeşme kalıntısı da plan özellikleri itibariyle Bitlis'in tipik çeşme mimarisini tekrarlamaktadır. Herhangi bir kitabesinin bulunmaması kesin bir

[1074] Öztürk, Su Mimarisi, s. 64.

kanıya varmayı engellese de zemin kotunun altında bulunması ve mimari özellikleri en azından 17. yüzyılda var olabileceğini düşündürmektedir. 1508'de yenilenen Kızıl Mescit'in varlığı bu kesimde yerleşimin en azından 16. yüzyılda oldukça genişlediğini ve bir çeşme kuruluşunun varlığının neredeyse kesin olduğunu kanıtlamaktadır. Ancak yapının hem zemin kotunun altında bulunması hem de kitabesiz olması daha fazla fikir beyan etmeyi engellemektedir.

Kızıl Mescit'teki çeşme gibi Şeyh İbrahim Mescidi'nin doğusunda yine yolun altında kalan başka bir çeşme kalıntısına rastlanmaktadır. Günümüzde Müftüler Çeşmesi olarak anılan yapının yine tipik Bitlis çeşme mimarisini tekrar ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bunun da kitabesinin bulunmaması kesin bir yargı belirtmeyi engellemektedir. Çeşmenin Müftüler Konağı olarak anılan konutla birlikte 19. yüzyılda inşa edilmesi olasılığına karşın Şeyh İbrahim Mescidi'nin 1630 tarihinde yenilenmesi sırasında da kurulduğu düşünülebilir. Ancak şu aşamada kesin bir kanı belirtmek olanaksız görünmektedir.

Bitlis'te 70 tane çeşme bulunduğunu belirten Evliya Çelebi detaylı olarak değinmese de 41 adet sebilhanenin varlığını vurgulamaktadır. Sayılar abartılı görünse de ismini zikrettiği sebilhanelerin Bitlis kentleşmesi içerisinde önemli olduğu düşünülmektedir. Hüsrev Paşa, Saraçhane ve Bezzazistan Sebili olarak anılan üç sebilin ticari faaliyetlerin yürütüldüğü alanlarda bulunduğu aktarılmaktadır.[1075] Günümüze ulaşamayan söz konusu sebillerin konumlarını tespit etmek mümkün olabilir. Nitekim Hüsrev Paşa Sebili olarak adlandırılan yapının büyük ihtimalle Hüsrev Paşa Çarşısı içerisinde konumlanması gerekmektedir. Saraçhane sebilinin de Seraciyan ya da Sarraçlar mevkii olarak adlandırılan Ulu Cami ve çevresinde bulunması mümkündür. Bezzazistan sebilinin ise Bezzazistan olarak anılan yapının konumunun kesin olarak tespit edilememesi sebebiyle konumuna dair kesin bir kanıya varmak olanaksızdır. Ancak bunun da surlarla çevrili aşağı şehirde bulunma ihtimali oldukça yüksektir. Evliya Çelebi'nin de değindiği gibi söz konusu sebilhanelerin tamamı çarşı ve pazarlar içerisinde bulunmaktadır. Ancak Rumeli'deki gibi tam teşekküllü müstakil yapılardan ziyade muhtemelen yapıların duvarlarına bitişen çeşmeler tarzında olmaları gerekmektedir.

[1075] Evliya Çelebi, 4/1, s. 133.

Bitlis'te tescilli ve tescilsiz 40 adet çeşme bulunduğunu belirten Öztürk bunların tamamının kesme taş malzemeli olarak sokak başlarında ve yapılara bitişik ya da müstakil bir düzende inşa edildiklerini belirtmektedir.[1076] Ayrıca yapıların 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar tarihlendiği vurgulanmaktadır. Bitlis kent dokusu içerisinde çeşmeler özellikle her mahallede en az bir çeşmenin konumlanacağı şekilde ele alınmıştır. Genelde ulaşılabilir konumlarda bulunan bu çeşmelerin Bitlis'in iklim özellikleri de göz önüne alınarak eyvan içerisine yerleştirildiği düşünülebilir. Nitekim kış aylarında çok fazla kar yağması ve söz konusu yapılara erişimin aksamaması için bu tür bir düzenlemeye gidilmiş olmalıdır. Günümüze ulaşan anıtsal boyutlardaki çeşmelerin kitabelerinin bulunmaması kesin bir tarihlemeyi engellese de mahallelerin kuruluş tarihlerine dair birtakım verilerden yola çıkarak önemli bir kısmının 16. yüzyıldan önce de bulunduğunu belirtmek gerekir. Sonraki yıllarda onarım ve yenileme çalışmalarına maruz kalsalar da bulundukları konumlarda birer çeşmenin yer almasının oldukça kuvvetli bir ihtimal olduğu kanaatindeyiz.

Çeşmelerden yola çıkarak kentteki sokak ağlarına dair birtakım çıkarımlar yapmak mümkündür. Aynu'l Berid, Kureyş ve Alemdar çeşmelerinin konumlanışı söz konusu noktaların birer kavşak niteliğinde olduklarını göstermektedir. Yine Hüseyin Ağa Çeşmesi de Avul Meydan'daki ana kavşakta konumlanmıştır. Bu noktadan aşağı şehre ve Kızıl Mescit üzerinden kente girmeden Van yoluna devam edilebilmektedir. Yine aşağı şehirdeki Saraçhane ve Bezzazistan Sebilleri de ticari yolun üzerinde konumlanan ve aynı zamanda esnaflara da hizmet eden bir özelliğe sahiptir. Bunlardan başka mahallelerde bulunan çeşmelerin de kent sakinlerinin su ihtiyaçlarını karşılayan özellikte oldukları anlaşılmaktadır. Bunların genel olarak kavşaklarda bulunan müstakil yapılar olmaktan ziyade konutlara bağımlı özellikte oldukları değerlendirilmektedir. Alemdar Sokağı üzerindeki ilk çeşme bir konut dahilinde ele alınmışken Kanlı Köprü yakınındaki çeşme müstakil bir özelliğe sahiptir. Bu da ilk çeşmenin mahalle sakinlerine yönelik kurulduğunu diğerinin ise yolcuların kullanımına tahsis edildiğini gösteriyor olabilir.

Şükriye Medresesi yakınında yer alan Lolo Bulağı ile Zeydan Mahallesi dahilindeki Zeydan Çeşmesi mahalle sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik

[1076] Şehabettin Öztürk, "Bitlis Tarihi Hatun Çeşmesi Koruma Çalışmaları Hakkında Bir Araştırma", **AMİSOS**, Cilt 7, Sayı 13, Aralık 2022, s. 422.

mahalle çeşmeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Zeydan Mahallesi dahilindeki Atlar Bulağı ise yol üzerinde bulunması sebebiyle özellikle Mutki yönüne devam eden yolculara hizmet eden bir özelliğe sahip olabilir. Dolayısıyla Bitlis'teki çeşmelerin iki ana sebeple inşa edildikleri görülmektedir. Bitlis çeşmelerini, kent sakinlerinin su ihtiyacını karşılamaya yönelik mahalle çeşmeleri ve yolcuların kendileri ile yük hayvanlarının ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çeşmeler olarak sınıflandırmak mümkündür.

6.1.7. Sivil Mimari Öğeleri

Bitlis'te inşa edilen savunma mimarisi öğeleri ile dini, ticari, eğitim ve su yapısı nitelikli yapılardan sonra kenti oluşturan en önemli yapı grubu konutlardır. Konutlardan başka saray, köşk ve yaz evleri gibi örnekler de kentin çehresini oluşturan öğeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Sarayların genel olarak yönetici sınıf tarafından inşa edilmelerine karşın sivil mimari örnekleri içerisinde ele alınmaları kanaatimizce yanlış olmayacaktır. Nitekim genel olarak askeri bir amaç gütmeyen bu tür yapıları konutlardan ayıran tek özellikleri daha büyük kompleks yapılar olmalarından ileri gelmektedir. Yine köşkler ile Bitlis'e özgü yaz evi adlı bağ evleri de kentteki sivil mimari örnekleri içerisinde ele alınmaktadır.

6.1.7.1. Saraylar

Bitlis'te varlığı bilinen ilk saray iç kaledeki Han Sarayı'dır. Bitlis emirlerinin yönetim sarayı olarak işlevlendirilen ve haremiyle birlikte bir bütün olan yapıdan günümüze herhangi bir bölüm ulaşmamıştır. Bazı eski resimlerde iç kalenin güneybatı köşesinde bulunan ve Han Sarayı'na bağlı olan silindirik burç görülse de günümüzde büyük oranda yıkılarak asli özellikleri anlaşılmayacak bir vaziyete bürünmüştür. Genel olarak iç kalenin güneybatı kesiminde konumlandığı düşünülen Han Sarayı'nın, yönetim birimlerinin yanı sıra harem bölümü ve bunun da içerisinde bir hamam yapısını barındırdığı düşünülmektedir. İlk olarak ne zaman inşa edildiği bilinmese de 7. yüzyıldan itibaren kullanılan kalede bir saray inşasının hiç olmasa Müslüman hakimiyetinden sonra ele alınmış olduğu kabul edilmelidir. Nitekim ilk İslam hakimiyeti döneminde bir Şahastan olarak adlandırılması burada bir yönetim sarayının bulunabileceğini

düşündürmektedir. Kaledeki sarayın han sarayı olarak adlandırılması "han" unvanına istinaden en erken IV. Şeref Han zamanında yani 16. yüzyılın başlarında yapıldığını düşündürse de Evliya Çelebi döneminde kullanılan bir tabir olmasından dolayı Abdal Han'a nispetle verilen bir isimlendirme olması da mümkündür. Varsayımdan öteye geçemeyen bu düşünceleri destekleyecek fiziksel kanıtlar ortaya çıkarılmadan daha fazla fikir beyan etmek olanaksızdır.

Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği saraylar, kentteki soylulara ait görece daha geniş alanlara yayılan ve büyük boyutlu konutlardan müteşekkil yapılar olmalıdır. Seyyahın saydığı Beşâret Ağa, Lala Mustafa Ağa, Kara Mehmed Ağa, Alaybeyi, Haydar Kethüda, Çâker Ağa ve Arab Halil Ağa saraylarının konumlarına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[1077] Ancak Bitlis'te kaldığı süre boyunca söz konusu saraylara gidip geldiğini belirtmesi bunların kentin etrafındaki geniş alanlarda özellikle Kömüs, Avih, Gökmeydan ve Arap Köprüsü mevkilerinde olabileceklerini düşündürmektedir.

Sarayları oluşturan konutlar ve gösterişli köşklerle diğer birçok işleve sahip küçük birimlerin duvarlarla çevrili korunaklı özellikte olmaları gerekir. Nitekim bu tür yapıların en kapsamlı örneğini oluşturan Han Bağı'ndaki Abdal Han Sarayı, iki taraftan yüksek kayalıkların üzerinde yükselmekteyken diğer yönlerden duvarlarla koruma altına alınmış vaziyettedir. Dört kapısının bulunduğu aktarılan Han Bağı içerisinde Han'ın divanhanesi, haremi, işlikleri, askerlere ait koğuşlar ile bunların alt katlarında bulunan ahırları ve divanhaneye bitişik bir hamam yapısı bulunmaktadır. Günümüze herhangi bir kalıntısı ulaşmayan Han Bağı'ndaki bu yapılarla ilgili kesin bir kanıya varmak olanaklı değildir. Ancak 17. yüzyılın ortasında kent yönetiminin bu Han Bağı'ndaki divanhaneden sürdürüldüğü düşünülmektedir. Oldukça geniş bir alana yayılan Han Bağı ve içerisindeki sarayın batı yönünde dağa yaslanması, kuzey ve doğu yönlerden de birer nehirle koruma altına alınması sarayın konumunun seçilmesinde etkili olmalıdır. Nitekim 1655 tarihli Bitlis kuşatması sırasında Abdal Han'ın iç kalede değil de Han Bağı içerisinde bulunması bu düşünceyi desteklemektedir. Ancak Bitlis'in söz konusu kuşatma sonrasında ele geçirilmesiyle Abdal Han şehri terk ederek Mutki dağlarına kaçmış ve beraberinde birçok hazinelerini de götürmüştür. Abdal Han'dan sonra yerine geçen oğlu Ziyaeddin Han

[1077] Evliya Çelebi, 4/1, s. 133.

zamanında Han Bağı Sarayı kullanılmaya devam etmiştir. Hanın, kardeşi Nuruddehr Bey tarafından öldürülmesi hadisesi Han Bağı'nda gerçekleşmiş; Evliya Çelebi de Değirmendere Kapısı'ndan Han Bağı'nı terk ederek kaçmayı başarmıştır.[1078]

Abdal Han Sarayı dışında sözü edilen sarayların konumları bilinmediğinden kesin bir kanıya varmak olanaklı değilse de bunların köşk ve ahırlar ile geniş bağlarla birlikte önemli yapılar oldukları düşünülmektedir. Geniş bir konut alanı ve bunun etrafındaki ahırlar ile bahçelerin duvarlarla çevrili olması gerekir. Evliya Çelebi'nin yaz evi olarak adlandırdığı bağ ve bahçelerden müteşekkil yazlıklar gibi şehrin ileri gelenlerine ait sarayların da korunaklı duvarlarla çevrili olması mümkündür.

6.1.7.2. Köşk ve Yaz Evleri

Farsça bir kelime olan köşk ibaresi kır ya da bahçe içerisinde bulunan konutları ve yazlık evleri ifade etmektedir. Yine saray gibi kompleks yapı grupları içerisindeki müstakil süslü birimler de köşk olarak adlandırılmaktadır.[1079] Bitlis'te köşk olarak nitelendirilecek birtakım yapılar günümüze ulaşsa da bunların 17. yüzyıla tarihlendirilmeleri olanaksızdır. Genel olarak 19. yüzyılda inşa edilen konutların günümüze ulaşmış olması konumuza dahil edilecek yapıların mahiyetini anlamamızı engellemektedir. 17. yüzyılda kentte yaz evi olarak adlandırılan bağ evlerinin bulunduğu bilinmektedir. Avih, Karadere, Arap Köprüsü, Tıkılban, Kömüs ve Gökmeydan mahallelerinde bulundukları düşünülen yaz evlerinin geniş bağ ve bahçeler içerisindeki müstakil yapılardan oluştuğu; dolayısıyla bunların köşk olarak nitelendirilebilecekleri değerlendirilmektedir. Yine Han Bağı Sarayı ile Evliya Çelebi'nin aktardığı yukarıda da değindiğimiz saraylar içerisinde köşk olarak nitelendirilecek yapıların bulunması olasıdır.

Köşk ve yaz evlerinin Bitlis'in geleneksel konut anlayışını tekrar eden yapılar oldukları değerlendirilmektedir. Düzgün kesme taş malzeme ve dikdörtgen pencereleriyle hareketlendirilmiş cephelerinde basık kemerli kapı açıklıklarının bulunduğu düşünülmektedir. Köşk ve yaz evlerinin bir sofa etrafında sıralanan odalardan müteşekkil en az iki katlı yapılar olmaları mümkündür. Alt katlarında ahır benzeri birimlerin

[1078] Evliya Çelebi, 5/1, ss. 54 – 56.
[1079] Ayşe Denknalbant, "Köşk", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 26, Ankara, 2002, s. 279.

bulunması yapıların kış aylarında daha sıcak olmasını sağlamaktadır. Üst katlarda ise bir sofa etrafında gelişen odalara sahip olmaları mümkündür. Köşk gibi özel birimlerin ise ahırlardan ayrı olarak müstakil bir planlama gösterdiği düşünülebilir. Genelde bir saray yapısı içerisinde ele alınan bu köşklerde de sofa etrafında gelişen odaların dış cephede süslü bir görünüme kavuşması amacıyla cumba benzeri çıkıntılarla hareketlendirilmeleri mümkündür. Günümüzde Bitlis evlerinde böyle bir düzenlemeye rastlanmasa da Osmanlı mimarisinde önemli bir yeri bulunan bu anlayışın Bitlis'te de uygulanmış olması ihtimal dahilindedir.

Köşk haricindeki yaz evlerinde ise süslemelerin dış cepheden ziyade iç mekânda kurgulanmış olması gerekir. Nitekim Bitlis mimarisinde cephe süslemelerinin yeterince gelişme göstermediği bilinmektedir. Hatibiye ve Gökmeydan Medresesi gibi ihtişamlı eğitim yapıları dışında kalan özellikle konut gibi yapılarda dış cephe süslemelerinin bulunmaması 17. yüzyıldaki köşk ve yaz evlerinde de cephe süslemelerinin bulunmadığını düşündürmektedir. Bunun yanı sıra cephelerdeki süslemelere sütunceli pencereler ile kapı ve pencere alınlıklarında bulunan birtakım geometrik ve bitkisel süsleme kompozisyonları örnek gösterilebilir.

6.1.7.3. Konutlar

Bitlis'in geleneksel konut mimarisi üzerine birçok yayın bulunmaktadır. Ancak bu yayınlar günümüze ulaşan konutlar üzerinden birtakım çıkarımlar yapmaktadır.[1080] Konumuz dahilinde ele alınan 17. yüzyıla ait konutlarla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Genel olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından sonraki döneme ait olan günümüzdeki tarihi Bitlis konutlarının temel seviyelerinde ve bazı yapıların alt katlarında daha önceki dönemlere ait kalıntılara rastlamak mümkündür. Ancak bunların da 17. yüzyıl veya daha erken döneme tarihlendirilmeleri olanaksızdır.

Genel olarak bir sofa etrafında sıralanan odalardan oluşan Bitlis konutları düzgün kesme taş malzemeleri ve oldukça sade cephe kuruluşlarıyla öne çıkmaktadır. Konutların çevresini dolanan bir çevre duvarıyla koruma altına alındığı bilinmektedir. Oldukça yüksek tutulan çevre duvarlarındaki bir kapıyla ulaşılan avlu, geleneksel konut

[1080] Sayan ve Öztürk, ss. 11 – 25.

mimarisinin tipik özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Avludan ulaşılan ahır ve mutfak birimlerinin bulunduğu alt katın yanı sıra genellikle dıştan bir merdivenle çıkılan ikinci katta sofa ve odaların bulunduğu yaşam alanına ulaşılmaktadır. Bitlis konutlarının kentin engebeli yapısı göz önüne alınarak yer yer birbirine dayanan bir özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.[1081] Sözü edilen avlulu ve alt katında ahır benzeri birimlerin bulunduğu konut tipi, geniş ve düzlük alanlara sahip mahallelerde bulunmaktayken kent merkezinde ise birbirine dayanan sıkışık düzende konutlar bulunmaktadır. Özellikle Zeydan, Şamyan ve Rabad mahallelerinde yer alan konutlar bu özelliklere sahip olmalıdır. Yine çok katlı olan yapıların alt katlarının da konut özelliğinde olduğu; ahır biriminin bulunmadığı ve mutfak ile depo birimlerinin konutların içinde işlevlendirildiği değerlendirilmektedir.

Konutların plan özelliklerini etkileyen en önemli unsur topoğrafyadır. Nitekim kentin engebeli ve kayalık yapısı kot farklarının artmasına sebep olmaktadır.[1082] Mardini Mahallesi'nde yer alan Şerefiye Külliyesi kayalığın altında konumlanmaktayken yaklaşık beş metre yükseklikte bir kot farkıyla konutların külliyenin dayandığı kayalığın üzerinde inşa edildiği görülebilmektedir. Yine Şamyan Mahallesi'nde bulunan Hazo Hanı ile Hatibiye Medresesi ve bu ikisi arasındaki yapılar nehir kotundayken bunların kuzeyinde yer alan konutlar kademeli bir şekilde yükselerek kayalığın en üst noktasına kadar ulaşmaktadır.

Kentin engebeli yapısı, konutların bir arada ve sıkışık bir düzende inşa edilmesine sebep olurken özellikle çevre mahallelerden olan Avul Meydan, Avih, Karadere, Arap Köprüsü, Tıkılban, Gökmeydan ve Kömüs'te geniş ve düzlük alanların bulunması bu noktalarda bağ ve bahçelerden müteşekkil yaz evleri diye anılan bağ evleri ve köşklerin inşa edilmesini mümkün kılmıştır. Evliya Çelebi söz konusu yaz evlerinin kentte oturan ahalinin yaz aylarında zamanlarını geçirdikleri yapılar olduklarını vurgulamaktadır.[1083] Yazın buralarda kalan sakinler zorlu kış şartlarında kentin birbirine dayanan konutlarında ikamet ediyor olmalıdır. Bunun pratik bir sebebi ısınmanın daha kolay sağlanması olabilir. Ayrıca kış aylarında yağan karın ulaşımı olumsuz etkilemesi kent merkezine daha yakın olan iç mahallelerde ikamet etmeyi zorunlu kılmaktadır.

[1081] Sayan ve Öztürk, s. 28.
[1082] Sayan ve Öztürk, s. 27.
[1083] Evliya Çelebi, 4/1, s. 172.

Bitlis konutlarının çok katlı düzenlemeleri ve cephelerinin hareketten uzak, oldukça sade bir kuruluşa sahip olması karakteristik bir özellik olarak öne çıkmaktadır.[1084] Birçok yapıda olduğu gibi konutlarda da giriş kapılarının basık kemerli açıklıklar olarak kurgulandığı görülmektedir. Konutların içini aydınlatan pencerelerin ise büyük boyutlu dikdörtgen açıklıklar şeklinde çoğu zaman iç mekânda genişleyen bir düzende kurgulandıkları anlaşılmaktadır. Yine alt ve üst katlarda farklılıklar gösteren bu pencere açıklıkların alt katlarda kış aylarında yağan karın yoğunluğu sebebiyle cephenin üst kısmında kurgulandığı görülmektedir. Bu sayede karın pencereyi kapatması engellenerek iç mekânda aydınlatma sağlanmaktadır. Üst katlarda ise dikey yönde cepheyi ortalayan dikdörtgen formlu pencere açıklıklarıyla cepheler hareketlendirilmektedir. Süsleme anlamında herhangi bir harekete sahip olmayan dış cephelerin 17. yüzyılda da aynı durumda oldukları düşünülebilir. Ancak Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği köşk ve yaz evlerinin cumba benzeri çıkıntılarla cephelerde hareket kazanması mümkündür. Bitlis konutlarında pencerelerin genel olarak avluya ve sokağa bakacak bir düzenlemeye sahip olduğu görülmektedir.

Bitlis konutlarının mahremiyet prensibini öne çıkaran duvarlarla çevrili avlu ve sokaktan kesin olarak ayrılan konut alanı düzenlemesi kentin tipik bir İslam kenti özelliği kazanmasını sağlamıştır. Daha önce ticaret alanı ile konutların birbirinden ayrıldığı bu İslami kent kurgusunun konut alanlarının kurgusunda da karşımıza çıkması erken İslami devirlerden itibaren kentte hâkim olan bir kentleşme anlayışının yüzyıllar boyunca devam ettiğini göstermektedir. Yine konutların pencerelerinin komşu konutlara bakmaması da bu mahremiyet anlayışının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

6.2. Kentsel Tasarım Öğeleri

Kenti oluşturan yapıların belli bir düzen içerisinde konumlanmaları ve birbirine yol ağlarıyla bağlanmaları kentsel tasarım öğelerinin oluşmasını sağlamaktadır. Kentlerin yerleşime uygun kısımlarında bir araya gelen yapıların bütünü mahalle olarak adlandırılmakta ve bu mahalleler de sokaklarla düzenlenmektedir. Genellikle topoğrafyaya bağlı olarak gelişen mahalleler bazı durumlarda mahalle sakinlerinin ortak

[1084] Sayan ve Öztürk, s. 36.

özelliklerine istinaden kurulmakta ve diğer mahallelerden sokaklara nazaran daha geniş olan caddeler aracılığıyla ayrılmaktadır.

Şehir içerisinden geçen ana arterler ise hem kent içerisindeki mahalle öbeklerine hem de çevre kentlere ulaşımı sağlayan önemli yollar olarak nitelenmektedir. Kentsel tasarım öğeleri olarak adlandırılan bu bölümde sırasıyla mahalleler ve bunları oluşturan cadde ve sokaklar ile kentin önemli toplanma alanları olarak nitelenen meydanlar ve ticaretin yürütüldüğü çarşı ve pazarlar ele alınacaktır. Yine önemli bir birim olarak mezarlıklar da kent tasarımında öne çıkmaktadır. Söz konusu başlıklar içerisinde kentin gelişim süreci ve bunlara etki eden unsurlar ve mahalleler dahilindeki yapılara dayanarak tarihlendirme yapılacaktır.

Günümüzde kısmen değişmiş olsa bile sokak ve caddelerin 17. yüzyıldaki durumlarına dair görüşlerin paylaşılacağı bölümde ayrıca kentin önemli meydanları ile çarşı ve pazarların konumlarından yola çıkarak değerlendirileceklerdir. Son olarak kentteki mezarlık alanlarında yer alan yapı ve mezar taşlarından mezarlıkların tarihlendirilmesi sağlanacak ve gelişim süreci göz önüne alınarak kente olan etkileri incelenecektir.

6.2.1. Mahalleler

17. yüzyılda kentteki mahallelerin durumundan söz eden tek eser Evliya Çelebi Seyahatnamesi'dir. Bitlis'te 17 Müslüman mahallesi bulunduğunu belirten seyahatname yazarı ayrıca 11 gayrimüslim mahallesinden söz etmektedir. Bu mahallelerin önemli bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Evliya Çelebi, sözünü ettiği 17 sayısına karşın 19 mahalle ismi saymaktadır. Bunlardan Çorum ve Çinedar adlı mahalleler günümüzde bilinmemektedir. Ancak geri kalan mahalleler günümüzde de kullanılmaya devam eden adlandırmalara sahiptir.[1085]

Hüsrev Paşa, Şam, Zeydan, Kızıl Mescit, Şeyh Hasan, Çirik, Küçur, Gökmeydan, Kömüs, Tıkılban, Takşut, Arap Köprüsü, Avul Meydan, Karadere, Avih, Değirmen ve Han Bağı mahalleleri seyahatnamede anılan ve günümüze ulaşan mahalle adlarıdır. Bunların dışında söz konusu dönemde kentte bulunduğu düşünülen Husur, Taş, Amirdol,

[1085] Evliya Çelebi, 4/1, s. 133.

Aynu'l Berid ve Rabad mahallelerine de seyahatnamenin muhtelif sayfalarında atıfta bulunulmaktadır. Bitlis'in 17. yüzyılda oldukça gelişkin bir mahalleler ağına sahip olduğu ve söz konusu mahallelerde Müslüman ve gayrimüslim halkın ayrı ayrı ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu durumun tüm mahallelerde geçerli olduğunu belirtmek olanaksızdır. Nitekim Hüsrev Paşa ve Kızıl Mescit mahalleleri arasında büyük bir kilise kalıntısının olması ve Kızıl Mescit mahallesinde yine kentin eski camilerinden birinin yer alması her iki cemaatin bir arada ikamet ettiğini göstermektedir. Ancak yalnızca gayrimüslimlerin ikamet ettiği mahallelerin bulunması olasıdır. Kömüs ve Amirdol mahallelerinin buna örnek olarak gösterilebileceği kanaatindeyiz. Yine de zaman içerisinde bu kesimlerin de Müslüman halkın ikametine açıldığı düşünülebilir.

Bitlis'teki mahalleler ile ilgili olarak tahrir kayıtlarında bazı mahallelerde Müslüman ve gayrimüslim halkın birlikte yaşadığı açıkça görülebilmektedir. Söz konusu tarihte kent sakinlerinin %80'i gayrimüslim olduğundan mahallelerin önemli bir kısmı gayrimüslimlere aittir. Tahrir kaydında Çarşı, Aynu'l Berid, İdrisli Şamlu, Mardini, Husur, Hacı Yar Ahmed, Kargeluh, Tıkılban, Rabad ve Avih mahallelerinde Müslüman sakinlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine söz konusu mahalleler içerisindeki Şam, Mardin ve Rabad mahallelerinde Müslümanlarla birlikte gayrimüslimlerin de bulunduğu; bunların dışında Devşin (?), Cani Bey, Taş, Cacan, Yahşi Bey, Demirci Karapet Muhtiyar, Hoca Can, Yakub Minancı, Varnagel (?), Makdim, Nasreddin ve Amirdol mahallelerinde ise sadece gayrimüslimlerin ikamet ettiği görülmektedir.[1086]

16. yüzyıl tahririnde özellikle gayrimüslim halkın ikamet ettiği mahallelerin kişi isimlerinden oluştuğu anlaşılmaktadır. Söz konusu isimler 17. yüzyıla gelindiğinde ortadan kalkmıştır. Bu da bizde söz konusu isimlendirmelerin tahririn yapıldığı yılda mahallede yaşayan önemli şahsiyetlere atfen verildiği dolayısıyla kentin asli mahalle isimleri olmadıkları düşüncesini oluşturmaktadır. Özellikle Hacı Yar Ahmed, Cani Bey, Cacan, Yahşi Bey, Demirci Karapet, Hoca Can, Yakub Minancı, Makdim ve Nasreddin isimleri sonraki dönemlerde ortadan kalkan mahalle isimleridir. Ancak kentteki önemli konumları niteleyen Aynu'l Berid, Husur, Tıkılban, Rabad, Avih ve Amirdol isimleri günümüzde de kullanılan mahalle adları olarak karşımıza çıkmaktadır.

[1086] Altunay, s. 34.

İdrisli Şamlu ve Mardini isimlendirmeleri de kentin bu kesiminde Şam ve Mardin taraflarından gelen birtakım sakinlerin meskûn olduğunu düşündüren mahalle isimleridir. Özellikle 13. yüzyılda Eyyubi yönetimi döneminde kentteki iskân faaliyetleri neticesinde bu isimlendirmenin ortaya çıktığı düşünülebilir. Ancak Mardini isminin Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'nde "Merdinan" olarak geçmesi isimlendirmeye ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini düşündürmektedir.[1087] Nitekim mahalle isminin Mardin şehrini nitelemekten çok Bitlis'te yerleşik bir aşiret ya da aşirete bağlı bir kolu nitelemesi de mümkündür. Ancak gerek isimlendirmenin günümüzde ortadan kalkması gerekse bu isimle bir kabileye rastlanmaması kesin bir yargı belirtmeyi engellemektedir.

Bitlis iç kalesi ve güneyinde yer alan aşağı şehrinin oluşumundan sonra sur dışında birtakım yerleşimlerin ortaya çıktığı ve bunların zaman içerisinde gelişerek mahalle statüsüne büründüğü anlaşılmaktadır. Kentin sur dışında oluşan ilk mahallesinin tespitine yönelik olarak savunma prensipleri dahilinde bazı çıkarımlar yapmak mümkündür. İç kalenin batısında konumlanan Husur Mahallesi kentin sur dışındaki en korunaklı mahallesidir. Mahallenin kuzey ve doğu yönlerden nehirle çevrili olması batı yönden de dayandığı tepenin sağladığı koruma ve yerleşime uygun topoğrafyası gelişimine katkı sağlamış olmalıdır. Kenarına kurulduğu nehre atfen isimlendirilen mahalle dahilinde erken dönem yapıları bulunmasa da bu kesimin önemli bir yerleşim alanı olduğu muhakkaktır. Nitekim Husur Mahallesi'nin güneybatısındaki tepede yer alan ve günümüzde Mircatlık Mezarlığı olarak da adlandırılan büyük mezarlık içerisindeki 12. yüzyıla tarihlenen mezar taşları hem Husur hem de Zeydan mahallelerinde söz konusu dönemde yerleşimin bulunduğunu düşündüren en önemli fiziksel kanıtlardır.[1088] Husur Mahallesi'nin güneybatı kesimi, 15. yüzyılın ortalarında kurulan Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi'nin etrafındaki Küçur Mahallesi'yle gelişmeye devam etmiştir. Bu kesim 17. yüzyıla gelindiğinde ayrı bir mahalle olarak nitelendirilmektedir. Şerefname'de "Kayalı" olarak da anılan Küçur Mahallesi, Husur Mahallesi ve Mircatlık Mezarlığı arasındaki kayalık alanda kurulmuş bir özelliğe sahiptir.[1089]

[1087]Tekin, s. 87.
[1088] Pektaş, Mezarlıklar, s. 20.
[1089] Şeref Han, s. 395.

Zeydan mahallesi olarak adlandırılan kesim ise 17. yüzyıldan önce İdrisli Şamlı olarak isimlendirilmiş ve 17. yüzyılda Zeydan ve Şamyan mahalleleri şeklinde ayrılarak gelişimini sürdürmüştür. Günümüzde Muştakbaba Mahallesi olarak adlandırılan bu kesimin doğu ucunda yer alan tarihi Şamyan Mahallesi, Hazo Hanı ile Hatibiye Medresesi arasında kalan alanda yamaç boyunca kademeli olarak yükselen bir görüntüye sahip olmalıdır. Zeydan Mahallesi'nin ise Şamyan Mahallesi'nin batısından itibaren Mircatlık Mezarlığı'nın güneyinde, mezarlığın güneybatı köşesine kadar uzanan bir kesimi içerisine aldığı değerlendirilmektedir. Bu iki mahalle Hatuniye ve Alemdar köprülerinin üzerine kurulduğu Bitlis Nehri ve batıda Mutki tarafından gelerek buna katılan Tıkılban Deresi'nin sağladığı güvenlik sayesinde erken dönemlerde yerleşime açılmış olmalıdır. Yukarıda da değindiğimiz gibi Şamyan isimlendirmesi Eyyubi hakimiyeti döneminde yürütülen iskân faaliyetiyle bağlantılı olabilir. Yine mahalle dahilinde kurulan Hazo Hanı ve Hatibiye Medresesi ile karşısındaki mescit ve türbeden yola çıkarak kentin bu kesiminin en geç 12. yüzyılın ikinci yarısında yerleşime açıldığı düşünülmektedir. Bu kesimde yerleşimin oluşmasının bir başka önemli nedeni de söz konusu yüzyılda bölgeyi kontrol altında tutan Dilmaçoğlu Beyliği'nin Bitlis Geçidi ile güneybatıdaki Erzen kentine sahip olmasından dolayı güneyden herhangi bir saldırının beklenmiyor olmasıdır.

Kentte 15. yüzyıla gelindiğinde büyük bir iskân politikasının yürütüldüğü görülmektedir. 14. yüzyıla ait verilerin yetersiz oluşu söz konusu dönemle ilgili çıkarım yapmayı zorlaştırsa da 15. yüzyıla ait yapı kitabeleri ile tarihsel kayıtlar kentin gelişim alanlarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bitlis Emirliği'nin 14. yüzyılda Ahlat kentini kontrol altına almasıyla kuzeydoğudan gelen saldırıların önünün kesildiği ve kentin kuzey yönde gelişmeye açıldığı; buna mukabil Gökmeydan, Amirdol ve Kömüs mıntıkalarında mahallelerin oluştuğu görülmektedir. Yine bu dönemde iç kale ve aşağı şehrin doğusundaki yamaçta kurulan Kızıl Mescit ve Aynu'l Berid mahalleleri ile aşağı şehrin güneyine kurulan Rabad mahallesi kentin sur dışında büyük bir gelişmeye sahne olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Gökmeydan'da inşa edilen Şemsiyye Zaviyesi kentin kuzey yöndeki gelişme adımlarından ilki olarak görülmektedir. 1408 tarihli olduğu değerlendirilen Şemsiyye Zaviyesi ve güneyindeki mescit, Gökmeydan Mahallesi'nin ana omurgasını oluşturmaktadır. Yapı grubunun kuzey ve doğu kesimlerinde inşa edilen konutlarla

mahallenin gelişmeye devam ettiği düşünülmektedir. Kentin 15. yüzyılda kurulan yerleşim alanlarından en önemlisi olarak karşımıza çıkan mahallenin, şehrin kuzey kesiminde bir iskân alanı oluşturmak amacıyla işlevlendirildiği ve bu alandaki yapı topluluğunun zamanla emirler mezarlığına ve nihayet 16. yüzyılın sonunda kentin en önemli eğitim kurumlarından biri olan İhlasiye Medresesi'nin inşa edilmesiyle bir eğitim kampüsüne dönüştüğü anlaşılmaktadır.

Gökmeydan Mahallesi'nin üzerine oturduğu kayalık alanın etrafında da 16. yüzyıldaki en büyük mahalle olan Taş Mahallesi bulunmaktadır. Bu kesimin en önemli gelişmesini 15. yüzyılda gerçekleştirdiği değerlendirilmektedir. Hıristiyan halkın çoğunlukta olduğu mahallede en geç 17. yüzyılda bir mescit inşa edildiği ve Müslüman halkın da kentin bu kesiminde ikamet etmeye başladığı anlaşılmaktadır. Gerek Taş Mescidi gerekse mahallenin kuzeybatı ucundaki Mermutlu Mescidi bu düşünceyi destekleyen yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Taş Mahallesi'nin kuzeybatısındaki geniş ve engebesiz alanda iki mahalle daha bulunmaktadır. Kömüs ve Amirdol isimleriyle anılan bu mahalleler Taş Mahallesi gibi gayrimüslim halktan müteşekkil mahallelerdir. İleride göreceğimiz Avih, Karadere ve Arap Köprüsü mahalleleri gibi bağlardan oluştuğu düşünülen bu iki mahalleden Amirdol Mahallesi oldukça geniş bir alana yayılan Amirdol Manastırı'nı ihtiva etmesi sebebiyle önemlidir. İlk olarak 15. yüzyılda kurulduğu düşünülen bir kilisenin yerine 17. yüzyılın başlarında inşa edilen manastır günümüze ulaşamamıştır. Önemli Ermeni Yazıcılık Merkezleri'nden biri olan Amirdol Manastırı mahallenin ana omurgasını oluşturmaktadır. Kuzeybatıdan gelerek şehri kat eden Husur Nehri'nin batı kıyısına kurulduğu düşünülen manastır, nehrin Ermeniler tarafından Amirdol Nehri olarak adlandırılmasını sağlamıştır. Mahalle dahilinde manastır dışında herhangi bir sivil mimari örneğinin bulunduğuna dair fiziksel bir kanıt yoktur. Ancak 16. yüzyıl tahrir kayıtlarında 47 kişilik bir vergi mükellefi bulunan mahallede manastır dışında da yerleşimin olduğu anlaşılmaktadır.[1090]

Kentin kuzeybatı kesimindeki geniş ve engebesiz alanda kurulan Kömüs mahallesi günümüzde de aynı isimle anılmaktadır. Bitlis'in en eski yerleşimlerinden biri olduğu düşünülen bu kesimde bağlardan müteşekkil konutlar bulunmaktadır. Roma

[1090] Altunay, ss. 152, 153.

dönemi haritalarından biri olan Tabula Peutingeriana adlı atlasta Bitlis'in olduğu konuma denk gelen "Cymiza" adlı yerleşimin bu Kömüs ismiyle olan benzerliği dikkat çekicidir. Roma'nın ulaştığı önemli kentleri ve su kaynaklarını gösteren atlasta Bitlis'in geniş bir alana yayılan ve su kaynağının yanında bulunan kesiminin işaretlenmiş olması, Bitlis kalesinin kuruluşundan önce de söz konusu noktada bir yerleşimin bulunduğunu düşündürmektedir. Ancak herhangi bir fiziksel kanıtın günümüze ulaşmadığı Kömüs Mahallesi'nde yürütülecek çalışmalarla kesin bir kanıya varılabilir. 17. yüzyılda gayrimüslimlerin yaşadığı mahallede 1725 tarihinde camiye çevrilen bir kilise bulunmaktadır. Günümüzde Şeyh Hasan Mescidi olarak bilinen yapının alt katındaki apsis kalıntısı bir kilise olduğunu kanıtlamaktadır.[1091]

Evliya Çelebi'nin Bitlis mahalleleri arasında saydığı Şeyh Hasan Mahallesi'nin, Bitlis'in kuzeybatı yönündeki Amirdol ve Kömüs mahallelerinin etrafında konumlanma ihtimali bulunmaktadır. Nitekim Kömüs Mahallesi içerisindeki mescitten Şeyh Hasan adlı kişinin bu mıntıkada yaşadığı anlaşılmaktadır. Seyahatnamede atıfta bulunulan Şeyh Hasan Mahallesi'nin de bu sebeple aynı konumda olması mümkündür. Ancak günümüzde Gökmeydan Camii olarak bilinen yapının alt katında yer alan Şeyh Hasan Banuki Türbesi de Şeyh Hasan Mahallesi'nin Gökmeydan mıntıkasında olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca Alemdar Camii'nin karşı kıyısındaki tepeliğin üstünde bulunan Hoca Hasan Zaviyesi yine Şeyh Hasan Mahallesi'nin burada olduğunu düşündürebilir. Hoca Hasan Zaviyesi'nin kitabelerinden 19. yüzyıla ait olduğu düşünülse de seyahatnamede Şeyh Hasan Kanahî olarak anılan birinin bu mevkide yattığı görülmektedir.[1092] Günümüzdeki türbede Hoca Hasan Şirvani adlı bir zat yatmaktaysa da bu durumun önceki dönemlerde başka bir türbe ya da zaviye yapısının burada bulunmadığını göstermediği kanaatindeyiz. Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği yapı eğer burada değilse günümüzde kayıp olmalıdır. Neticede Şeyh Hasan Mahallesi için düşünülen üç konumdan kanaatimizce en uygunu Kömüs Mahallesi içerisinde bulunanıdır. Çünkü diğer ikisi de Bitlis'in eski mahallelerine dahil kesimlerde bulunmaktayken Kömüs Mahallesi'nin geniş bir alana yayılması başka mahallelerin de burada kurulabileceğini göstermektedir.

[1091] Arık, s. 30; Uluçam, s. 55.
[1092] Uluçam, s. 103; Evliya Çelebi, 4/1, s. 175.

Aşağı şehre güney yönden geçişi sağlayan Sur Kapısı önündeki Hacı Begiye Mescidi ve Medresesi kentin güney kesiminde yerleşimin kurulmasına yönelik atılan ilk adım olarak değerlendirilmektedir. Gökmeydan Mahallesi'nde olduğu gibi kentin güneyindeki alanlarda yürütülen inşa faaliyetiyle çeşitli mahalleler oluşturulmuştur. Rabad Mahallesi olarak adlandırılan bu kesimde de mescit ve medresenin etrafında yayılan bir mahalle düzeni ortaya çıkmıştır. Ancak burada yapıların nehir kenarına kurulmuş olması mahallenin güneydeki yamaçta yükselen bir düzende ve aşağı şehir giriş kapısı önünden güneye doğru devam eden Bitlis Nehri'nin doğu kıyısı boyunca gelişmesini sağlamıştır. Bu özelliği itibariyle aşağı şehir surlarının güneyinde, Mardini ve Şamyan mahallelerinden bir nehir vasıtasıyla ayrılan Rabad Mahallesi topoğrafyanın sağladığı güvenlik sebebiyle kentin en gelişmiş mahalleleri arasında bulunmaktadır.

Rabad Mahallesi'nin dayandığı yamacın doğuya doğru üst kısımlarında yer alan mezarlık alanı kentin en büyük mezarlıklarından biridir. Günümüzde bir yolla ikiye ayrılmış olan mezarlık içerisinde erken döneme ait mezar ve türbe gibi yapıların bulunması olasıdır. Arazide yapılan çalışmalar sırasında toprak seviyesinin altında duvar kalıntılarının bulunduğu ve bunların üstüne de 15 ve 16. yüzyıllara ait mezar taşlarının konulduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu alanda en geç 15. yüzyılın başlarına ait mezar veya türbe gibi yapıların bulunduğu değerlendirilmektedir.

Mezarlık alanı Kızıl Mescit ile Çirik mahalleleri arasında kalmaktadır. Mezarlığın güneybatı ucunda bulunan Şeyh İbrahim Mescidi 15. yüzyılın son çeyreğinde yenilenen bir şehitliğin 17. yüzyılda mescide çevrilmesiyle oluşturulmuştur. Yapıya ismini veren Şeyh İbrahim'in 15. yüzyılda Bitlis'te yaşayan önemli dini figürlerden biri olduğu düşünülmektedir. Bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi İslam Peygamberi'nin 5. kuşak torunu olduğu düşüncesi yapının kitabesinde geçen ibarelerden dolayı mümkün görünmemektedir.[1093] Nitekim kitabede Şeyh İbrahim'in kerametlerinin herkes tarafından bilindiğini belirten ibareler kendisinin Bitlis'te tanınan bir kişi olduğunu göstermektedir. Bu da bizde Şeyh İbrahim'in Bitlis'te dini faaliyetlerini yürütürken ölmesiyle kendine ait zaviyesinin türbeye dönüştürülerek kullanılmaya devam ettiği düşüncesini oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu alanda en geç 15. yüzyılın ikinci yarısında bir zaviyenin

[1093] Koçak, Bitlis Zaviyeleri, s. 89.

bulunduğu ve Şeyh İbrahim'in de bu zaviyede dini faaliyetlerini yürüttüğü anlaşılmaktadır.

Şamyan, Gökmeydan ve Rabad mahallelerinde de görüldüğü gibi Bitlis'te mahallelerin oluşması için atılan adımlar burada da tekrarlanmıştır. Çirik Mahallesi olarak adlandırılan bu kesimin yine 15. yüzyılın eseri olduğu, öne sürülen bu düşüncelerle ortaya çıkmaktadır. İlk kurulduğu dönemde nasıl bir isimlendirmeye sahip olduğu bilinmese de 17. yüzyıldan beri kullanılan Çirik nitelemesi mahalle dahilindeki küçük bir dereden kaynaklanmaktadır. Oldukça zayıf akan su kaynaklarını niteleyen bu isimlendirme mahallede bulunan ve Esmo Deresi olarak da anılan dereden ismini almaktadır.[1094] İlk olarak Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde görülen isimlendirmeye daha önceki kaynaklarda rastlanmamaktadır. Çirik Mahallesi dahilinde Pektaş'ın tespit ettiği bir kilise kalıntısı bulunmaktadır.[1095] Günümüzde tamamen ortadan kalkan kalıntı tek nefli bir kilisenin apsis bölümünden ibarettir. Oldukça küçük ölçekli bir mahalle şapeli niteliğinde olan yapının tarihlendirilmesi mümkün olmamıştır. Ancak Şeyh İbrahim Mescidi'nin kurulmasından önce bu kesimde gayrimüslim halkın ikamet ediyor olması mümkündür. Eldeki verilerin yetersiz oluşu kesin bir kanıya varmayı zorlaştırmaktadır.

Rabad Mahallesi içerisinden geçerek Çirik Mahallesi'ne ulaşan yokuşun devamında bulunan ve Bitlis'e hâkim güneydeki tepede kurulan Avul Meydan Mahallesi kentin en önemli mahallelerinden biridir. İlk kuruluşu sırasında tamamen gayrimüslimlerden oluştuğu düşünülen mahalle 17. yüzyılın sonlarında Müslüman halkın ikametine açılmıştır. Günümüzde Fatiha Yokuşu olarak adlandırılan yolla ulaşılan mahalle, Bitlis Geçidi'nden gelen yolcuların kente girişini sağlayan konumlardan biridir. Avul Meydan olarak isimlendirilmesinin sebebi de bu olmalıdır. "İlk meydan" anlamındaki bu söz dizisi kente gelenlerin ulaştığı ilk kavşağı nitelemekte; bu durağın devamında da Fatiha yokuşu inilerek surlarla çevrili aşağı şehre ulaşılmaktadır.

Mahalle dahilindeki en eski yapı 16. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen bir çeşme kalıntısıdır. 19. yüzyılın sonunda inşa edilen kilisenin ise daha eski bir yapının yerine mi yapıldığı bilinmemektedir. Nitekim mahallenin gayrimüslimlere ait olduğu düşüncesine karşılık herhangi bir kilise kalıntısına rastlanmamaktadır. Bu da geç dönem yapısının eski

[1094] İsmet Kayaoğlu, **Tarihi Kent Bitlis**, Kilit Yayınları, Ankara, 2020, s. 141.
[1095] Pektaş, 2002, ss. 50, 51.

yapının yerinde yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Ancak varsayımdan öteye geçmeyen bu düşünceyi destekleyecek başka bir kanıt bulunmamaktadır. Hüseyin Ağa Çeşmesi olarak adlandırdığımız mahalle çeşmesi tek başına inşa edilmiş bir yapı olabileceği gibi bir yapı grubu içerisinde de olabilir. Ancak çeşmeden başka bir yapı günümüze ulaşmadığından kesin bir kanı oluşturmak mümkün değildir. Çeşme, mescit ve belki de bir zaviye ya da medrese biriminden oluşacak yapı topluluğunun gayrimüslimlerden müteşekkil mahalle dahilinde inşa edilmesi, 16. yüzyılın son çeyreğinde kente dönen Han sülalesi ve Roşkan Aşireti mensuplarına iskân alanları oluşturma gayesini taşıyabilir. Çeşmenin banisi olan Hüseyin Ağa'nın Roşkan olarak anılması, Emir Şeref Han ile Bitlis'e dönenlerden olduğu düşüncesini oluşturmaktadır. Bu da yukarıda öne sürdüğümüz düşünceyi desteklemektedir. Ancak gerek çeşmenin günümüzde müstakil bir yapı halinde kalmış olması gerekse kaynaklarda buna yönelik herhangi bir verinin bulunmaması daha fazla fikir beyan etmeyi zorlaştırmaktadır.

Kentin 15. yüzyılın başlarında büyük bir göç dalgasıyla karşı karşıya kaldığını gösteren bu gelişim alanları içerisinde Avih Mahallesi de önemli bir yer tutmaktadır. Mahalle dahilinde günümüze ulaşan Şeyh İshak Mescidi'nin 1420 tarihli kitabesi kentin bu kesiminin özellikle Hizan'ın Kesan Deresi mıntıkasından yerleşimcilerin Bitlis'e gelerek yerleştiklerini düşündürmektedir.[1096] Avih Mescidi olarak adlandırılan yapıya 16. yüzyıl tahrir defterlerinde de rastlanmaktadır.[1097] Kentin güneydoğusunda, Rabad Mahallesi'nin yaslandığı tepenin doğu yamacında kalan ve bu özelliği itibariyle kent merkezinden kopuk bir görüntü oluşturan Avih Mahallesi, geniş bir alana yayılmış olması sebebiyle bağ ve bahçelerden oluşmaktadır. Evliya Çelebi'nin yaz evi dediği Bitlis'teki bağ evleri, surla çevrili kent merkezi ile etrafındaki sıkışık mahallelerden ziyade kentin çeperlerinde ve görece engebesiz bir arazide kurulmuştur. Topoğrafyanın sağladığı bu avantajla geniş bağ ve bahçelerin oluşturulması mümkün hale gelmiştir. Avih ve ona bitişik Karadere Mahallesi kentin güneyindeki bağları ihtiva etmektedir.

Bitlis kalesi ve güneyindeki aşağı şehrin etrafında yer alan ilk mahalleler arasında saydığımız Husur, Şamyan, Zeydan ve Mardini mahalleleri kentin batı kesimini oluşturmaktadır. Güney kesiminde ise aşağı şehir surlarından başlayarak güneydeki

[1096] Uluçam, s. 49; Pektaş, 2001, s. 2.
[1097] Altunay, s. 494.

yamaçlara kadar uzanan Rabad Mahallesi ve bunun üst kesimlerinde bulunan Çirik Mahallesi 15. yüzyılda şekillenen önemli yerleşim alanları arasındadır. Kentin güneybatı yönündeki tepenin ardında konumlanan Avih ve Karadere mahalleleri bağlar bölgesini ihtiva ederken tepenin üstünde konumlanan Avul Meydan Mahallesi genel olarak gayrimüslim halktan müteşekkil bir özelliğe sahiptir.

Kentin güney, batı ve kuzey mahallelerinden sonra iç kale ve aşağı şehrin doğusundaki yamaçlara kurulan mahalleler bulunmaktadır. İlk olarak iç kalenin hemen doğusundaki Hüsrev Paşa Mahallesi 16. yüzyılın son çeyreğinde kurulan önemli bir ticaret alanı olması bakımından kent tarihinde öne çıkmaktadır. Van Beylerbeyi Köse Hüsrev Paşa tarafından Rahva Ovası'nda kurulan kervansaraya gelir getirmesi amacıyla Bitlis merkezinde inşa edilen çifte hamam ile buna bitişik büyük çarşının yer aldığı bu alan Evliya Çelebi tarafından Hüsrev Paşa Mahallesi olarak anılmıştır.[1098] Günümüzde ortadan kalkan çarşı birimlerinin yanı sıra çifte hamamın kadınlar kısmı da yok olmuş vaziyettedir. Ancak eski fotoğraflarda birçok detayı seçilebilen çarşının hamamla bitişik bir düzende hamamı da aşan iki sıra halinde karşılıklı dükkanlardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Güneybatı yönde nehri takip ederek kıvrılan dükkân sıraları bu noktada Kızıl Mescit Mahallesi'ne geçit vermektedir. Çarşının yaslandığı kayalığın üzerine inşa edilen evler mahallenin sivil mimari örnekleri arasında sayılabilir. Yine eski fotoğraflarda karşımıza çıkan bazı yapı kalıntıları söz konusu döneme ait olabilir. Ancak günümüze ulaşan kalıntıların 17. yüzyıldan kaldığını düşündüren herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Hüsrev Paşa Mahallesi'ni kuzeydoğudan Aynu'l Berid, güneybatıdan Kızıl Mescit mahalleleri çevrelemektedir. Aynu'l Berid Mahallesi en geç 15. yüzyılda kurulduğu düşünülen bir mescit etrafında gelişme göstermiştir. Mahallede daha önceki dönemlere ait fiziksel bir kalıntının bulunmamasına rağmen Arapça bir isimlendirmeye sahip olması oldukça erken dönemlerdeki varlığına delil olabilir. Ancak bir yerleşimden ziyade "Soğuk Pınar" olarak çevrilebilecek adlandırmanın kentin ilk Müslüman emirleri döneminde de bulunan su kaynağına atfen ortaya çıktığı düşünülebilir. Mahallenin 15. yüzyılda kurulan aynı adlı mescitle Müslüman halkın ikametine sahne olduğu

[1098] Evliya Çelebi, 4/1, s. 133.

görülmektedir. Yine 16. yüzyılın ilk yarısında kurulan Şükriye Medresesi mahallenin gelişimini göstermesi açısından önemlidir. Güneyden Kızıl Mescit Mahallesi ile sınırdaş olan Aynu'l Berid Mahallesi 16. yüzyıl tahririnde 10 haneden oluşan küçük bir mahalle durumundadır.[1099] 17. yüzyılda nasıl bir gelişim gösterdiği kesin olarak bilinmese de bu yüzyılda mescidin yenilenmesi ve mahalle dahilinde Şeyh Uryani Ahlati adına bir zaviye kurulması zaman içerisinde gelişmeye devam ettiğini ortaya koymaktadır.

Aynu'l Berid Mahallesi'nin güneyinde bulunan Kızıl Mescit Mahallesi'nin de kesin olarak ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Ancak Şerefname'de zikredilen bir anekdot ilk Müslüman fetihleri döneminde bir kilise yapısının burada bulunduğunu iddia etmektedir.[1100] Günümüzde de var olan Kızıl Mescit'in kilise olduğunu düşündüren herhangi bir özelliğe sahip olmaması ve mescidin çok yakınında başka bir kilise kalıntısının bulunması bu iddiayı zayıflatmaktadır. Kızıl Mescit'in 16. yüzyılın başında yeniden yapılması ve bu dönemde Şah İsmail Safevi'ye bağlı yöneticilerin Bitlis'te bulunması söz konusu yapının "Kızılbaş" taifesine atfen Kızıl Mescit olarak adlandırılmasına sebep olmuş olabilir. Ancak yine de kesin bir kanıya varmak şu aşamada mümkün görünmemektedir. Mahalle dahilinde 19. yüzyılın sonunda inşa edilen Küfrevi Türbesi'nden başka tarihi kesin olarak bilinen bir yapı bulunmamaktadır. Özellikle 17. yüzyıla ait eserlerin varlığına dair bir kanıt bulunmayan mahallede Küfrevi Türbesi'nin yakınında toprak seviyesinin altında kalan bir çeşme kalıntısı en azından daha erken dönemlerdeki yerleşime kanıt olabilir. Güneydeki oldukça büyük mezarlık alanı mahalleyi Çirik Mahallesi'nden ayıran bir özelliğe sahiptir. Mezarlık içerisindeki birtakım kalıntılar Kızıl Mescit ve çevresinde en azından 15. yüzyıldan önce yerleşimin bulunduğunu düşündürmektedir.

Bitlis'in 17. yüzyıldaki en önemli konumların biri de hiç şüphesiz Han Bağı'nın kurulmuş olduğu Saray Mahallesi'dir. Günümüzde bu isimle anılmasına rağmen seyahatnamede geçen Han Bağı Mahallesi ismiyle anılmasının daha isabetli olacağı kanaatindeyiz. Han Bağı Mahallesi, kentin güneybatı kesiminde, Mutki dağlarına giden vadinin başlangıç noktasındaki Tıkılban Mahallesi'nin doğusunda, aynı adlı nehrin güneyindeki yüksek kayalığın üzerinde kurulmuş oldukça geniş bir kompleks

[1099] Altunay, s. 130.
[1100] Şeref Han, s. 398.

niteliğindedir. Günümüze ulaşan herhangi bir kalıntısı henüz tespit edilememiş olsa da gerek Evliya Çelebi'nin anlatımları gerekse Bitlis halkının beyanları Han Bağı konumunun kesin olarak tespit edilmesini sağlamaktadır. Kentin bu kesiminde Han Bağı, Tıkılban ve Takşut mahalleleri ile daha da güneyde Arap Köprüsü Mahallesi yer almaktadır. Takşut ve Tıkılban mahalleleri 16. yüzyıl tahrir kayıtlarında geçmekteyken Arap Köprüsü ve Han Bağı mahallelerinin 17. yüzyılda kurulduğu düşünülmektedir.[1101]

Takşut Mahallesi'nin bulunduğu alanın kuzeyindeki geniş alanda Han Bağı ve içerisindeki saray kompleksinin kurulduğu daha sonrasında güneydeki Arap Köprüsü mevkiinin şekillendiği düşünülmektedir. Evliya Çelebi'nin Emir Abdal Han tarafından yaptırıldığını belirttiği Han Bağı'nın bu bilgilere dayanarak emirin yönetime geldiği 1622 yılından sonra inşa edildiği kabul edilmelidir. 1635 yılında Sultan IV. Murad'ın Revan Seferi dönüşünde Bitlis'e ve Han Bağı'na uğradığı bilgisi de göz önüne alınarak 1635'ten önce tamamlandığı anlaşılmaktadır. İnşaatının kesin olarak ne zaman başladığı ve ne kadar sürdüğü bilgisinden mahrum olmamız sebebiyle tam bir tarihlendirme yapılamasa da Han Bağı içerisindeki yapıların en erken 1622'de inşasına başlandığı ve en geç 1630'ların başında tamamlandığı ortaya çıkmaktadır. Han Bağı içerisinde bulunan divanhane, işlikler, hamam ve harem birimleri ile bunları çevreleyen asker odaları ile talimhaneleri iki yönden duvarlarla koruma altına alınmıştır. Dört yönden ulaşılan Han Bağı'nın kapıları daima askerlerle koruma altında tutulmuştur. Günümüzde tarım arazisi olarak kullanılan bu mevkide 19. yüzyılda inşa edildiği düşünülen birtakım konutlar harabe bir halde bulunmakta; ancak 17. yüzyıla ait olduğu anlaşılacak herhangi bir kalıntıya rastlanmamaktadır. Sadece alanın kuzeydoğu köşesinde bir gözetleme kulesi olduğunu düşündürecek temel izleri bu alanın etrafını çevreleyen duvarlarla ilgili bilgi verebilecek mahiyettedir. Bu alanda yapılacak kazı çalışmaları neticesinde ortaya çıkacak bilgilerin hem Han Bağı Sarayı hem de 17. yüzyıl Bitlis'i hakkında önemli veriler sunabileceği kanaatindeyiz.

Han Bağı'nın kuzeyinden geçen Tıkılban Deresi'nin iki yanına kurulan aynı adlı mahalle, 17. yüzyılda Abdal Han tarafından derenin önüne inşa edilen setin yıkılmasıyla sular altında kalarak harabeye dönmüştür. Ancak buradaki konutların Abdal Han

[1101] Altunay, s. 34.

tarafından yeniden yaptırıldığı aktarılmaktadır.[1102] Günümüzde tarihi bir görüntüsü bulunmayan mahallede yer alan yapıların da geç dönem eserleri olması 17. yüzyılla ilgili değerlendirme yapılmasını engellemektedir. Ancak gerek 16. yüzyıl tahrir kayıtlarında gerekse Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde atıfta bulunulması mahallenin oldukça eski bir yerleşim alanı olduğunu göstermektedir. Söz konusu mahallede herhangi bir mabedin bulunmamasına rağmen 16. yüzyıl tahririnde Müslüman mahalleleri arasında sayıldığını belirtmek gerekir.[1103]

Han Bağı'nın güneyindeki alanda bulunan Takşut Mahallesi'ndeki tarihi yapıların 18. yüzyıldan öncesine tarihlenmemesi ilk eserlerin ortadan kalktığını ya da hali hazırdaki yapıların temellerini işgal ettiğini göstermektedir. Yine bu mevkinin Han Bağı'na yakın olması Han'ın yakınındaki kişilerin burada ikamet ettiğini gösterdiği kanaatindeyiz. Takşut Mahallesi'nin güneyinde konumlanan Arap Köprüsü Mahallesi de yine Han'ın yakınında yer alan kişilerden bu isimlendirmeyi almış olmalıdır.

Evliya Çelebi'nin isimlerini zikrettiği 17 mahalle içerisinde yukarıda değinmediğimiz Çorum, Çinedar ve Değirmen mahallelerinin konumu kesin olarak bilinmemektedir. Seyahatnamede geçen Değirmen Mahallesi Han Bağı'nın doğusundaki nehrin etrafında kurulduğu anlaşılan bir mahalle iken günümüzde Değirmen Deresi olarak anılan kesim kentin kuzeyindeki Sapkor mevkisinin ardında yer almaktadır. Her iki konumda günümüzde bazı yapılar bulunmaktaysa da kesin bir yargı oluşturmak için yeterli değildir. Bu sebeple Değirmen Mahallesi olarak adlandırılan mevki göz ardı edilmiştir. Yine seyahatnamede isimleri zikredilmeyen Husur, Mardini, Rabad, Aynu'l Berid, Amirdol ve Taş mahalleleri yukarıda anlatılmıştır. Gayrimüslimlere ait olduğu belirtilen 11 mahallenin ise hangi mahalleler oldukları metin içerisinde kabaca anlaşılmaktadır. Ancak kentte kesin olarak Müslüman ve gayrimüslim mahallesi olarak nitelenecek kesimlerin 17. yüzyılda ortadan kalktığı düşünülebilir. Bu dönemde birçok mahallede azınlık dahi olsa Müslümanların yerleşmeye başladığı anlaşılmaktadır.

[1102] Evliya Çelebi, 4/1, s. 154.
[1103] Altunay, s. 34.

6.2.2. Cadde ve Sokaklar

Bitlis'i oluşturan mahalleleri birbirine bağlayan yollardan önce kenti kuzeyden güneye doğru kat eden ana arterden söz etmek gerekmektedir. Kuzeyde Van ve Muş'tan gelerek güneyde Bitlis Geçidi'nden Mezopotamya'ya ulaşan bu yol kent içerisinde birkaç caddeye ayrılarak şehri kat etmektedir. Bu ana yolun oluşturduğu istikametlerden ilki Gökmeydan'ın kuzeyinde bulunan ve Pektaş tarafından Anonim Han[1104] olarak adlandırılan handan başlayarak yokuş aşağı nehir kenarına ulaşmakta ve devamında Aynu'l Berid Köprüsü aracılığıyla Aynu'l Berid Mahallesi'ne ve oradan da Kızıl Mescit ve Çirik mahalleleri içinden Rabad ve Avul Meydan'a geçiş sağlamaktadır. Bu yolun ana amacı Van ve Muş istikametinden gelen yolcuların surlarla çevrili aşağı şehre ve Hüsrev Paşa Çarşısı'na girmeden kenti transit geçmelerini sağlamaktır. Yolun kuzey ucundaki Anonim Han'dan itibaren güneybatıya doğru yaklaşık 250 m boyunca devam ettiği ve sonrasında ikiye ayrıldığı; sola doğru yokuş aşağı nehir kenarına ulaşan yukarıdaki kısmın yanı sıra sağa doğru Gökmeydan içerisine devam eden ikinci kısmın kentin ikinci arterini oluşturduğu anlaşılmaktadır.

İlk kavşaktan yaklaşık 800 m sonra ulaşılan Gökmeydan yapılarının yanından yine ikiye ayrılan yol; güneydoğudan Hüsrev Paşa Çarşısı'na, güneybatıdan da Taş Mahallesi içinden geçerek iç kaledeki Kara Kule'nin altına geçit vermektedir. Kanaatimizce bu kesimde ana arterin Hüsrev Paşa Çarşısı'na ulaşan yolda bulunduğu değerlendirilmektedir. Bu yolla günümüzde Çağlayan veya Menteş Ağa Köprüsü olarak adlandırılan köprüye ulaşılmaktadır. Söz konusu köprü Katalog bölümünde de değindiğimiz gibi Çifte Hamam ve Hüsrev Paşa Çarşısı ile aynı dönemde inşa edilmiş olmalıdır. Nitekim köprünün, iki ucu demir kapılı Hüsrev Paşa Çarşısı'na bitişik olması bu düşüncemizi desteklemektedir. Hüsrev Paşa Çarşısı içerisinden geçen yolun güneydoğuya doğru Kızıl Mescit Mahallesi içerisine devam etmesiyle kenti transit geçen ana artere bağlantısı sağlanmaktadır. Güneybatıya doğru ulaşılan Mumhane Köprüsü vasıtasıyla da aşağı şehir surlarına ve buradan da sur içine geçilmektedir. İkinci arterin devamı niteliğindeki sur içinden geçen yol da buradan iki kola ayrılmaktadır. İç kale surlarının altından Bitlis Pazarı denilen iki sıra halindeki dükkanları aşarak Çevgan

[1104] Pektaş, Anonim Han, s. 129.

Meydanı ve Arasa altına ulaşan kuzey yol ile Ulu Cami ve yanındaki hanlara açılan güney yol, Sur Kapısı önünde birleşmekte ve buradan Rabad Mahallesi içerisinden Hazo Hanı ile Fatiha Yokuşu'nu aşarak Avul Meydan'a ulaşmaktadır.

Yolun Fatiha Yokuşu olarak adlandırılmasına dair halk arasında birtakım görüşler bulunmaktaysa da kesin olarak sebebi bilinmemektedir. Gayet dik olan yokuşun zorluğuna istinaden bu adlandırmayı aldığı düşüncesine karşılık kanaatimizce kente girişin sağlandığı yol olması sebebiyle bu adlandırmayı almış olmalıdır. Nitekim Fatiha kelimesi Arapça bir sözcük olarak açış/açılış anlamlarına sahiptir. Bu da kente açılan yolun Fatiha olarak adlandırılmasını sağlamış olabilir. Özellikle Avul Meydan'ın devamında bu yoldan surlarla çevrili kente ulaşılması isimlendirmeyi daha anlamlı kılmaktadır.

Gökmeydan'dan yokuş aşağı iç kalenin Karanlık Kulesi önüne gelen yol buradan sur içerisine veya Husur Mahallesi içinden Mutki yönüne devam etmektedir. Aşağı şehre devam eden yol kale altından, iç kaleye çıkan tünel önünden geçerek Van Kapısı'na ulaşmaktayken Mutki yönüne devam eden yol Evliya Çelebi'nin aktarımıyla Efseloğlu Köprüsü aracılığıyla Husur Mahallesi'ne ve buradan da Mircatlık Mezarlığı ile Küçur Mahallesi arasından Tıkılban Mahallesi'ne ve Mutki Dağlarına geçit vermektedir. Ancak bu yolun ticari bir amaç taşımadığı muhakkaktır. Nitekim Mutki ve çevresinde dağınık olarak konumlanan köylerin ticari bir yol üzerinde bulunmadığı açıktır.

Kentin ilk kervansarayı olduğu düşünülen Hazo Hanı, kentteki yol ağlarını anlamamızı sağlayan önemli bir veri niteliğindedir. Nitekim hanın yanında yer alan Hatuniye Köprüsü bu alana geçişi sağladığından dönemin yol ağıyla ilgili fikir yürütmemizi kolaylaştırmaktadır. Bitlis iç kalesi ve surlarla çevrili aşağı şehrin güneyinde, nehir kenarına inşa edilen kervansarayın Mezopotamya'dan Bitlis Geçidi vasıtasıyla gelen yolcuların konakladığı önemli yapılardan biridir. 12. yüzyıla tarihlendirilen yapı kentin sur dışındaki yerleşiminin oluşmaya başladığı döneme ait olması sebebiyle yol ağının şekillenmesine yardımcı olmuştur. Bunun etrafında gelişen Şamyan ve Zeydan Mahalleleri sur dışı yerleşimin ilk ortaya çıktığı alanlar niteliğindedir.

Güneyden gelen yolcuların Avul Meydan'dan geçerek Fatiha Yokuşunu müteakip ulaştıkları Hatuniye Köprüsü Hazo Hanı'na geçit vermektedir. Kervansarayın suyun karşı kıyısına yapılmış olması, sur dışında bulunması sebebiyle yapıya koruma sağlanmayı

amaçlarken buraya geçiş için de söz konusu köprü inşa edilmiş olmalıdır. Kervansarayın önünden Alemdar Camii'nin bulunduğu kesime doğru ve devamında Zeydan Mahallesinin üzerine kurulduğu yüksek kayalığı takiben Han Bağı mevkiine ulaşan günümüzdeki Alemdar Caddesinin bir ana arter olmaktan öte mahalle içerisinde ulaşımı sağlayan bir yol niteliğinde olması gerekir. Nitekim söz konusu yolun sonunda bulunan Kanlı Köprü şehri aşmaktan ziyade kentin korunaklı başka bir alanı olan ve 17. yüzyılda Han Bağı'nın kurulduğu kesime geçit vermektedir. Dolayısıyla Kanlı Köprü'nün de Hatuniye Köprüsü gibi şehir kat eden ana arterler üzerinde değil onların kent içine açılan kollarında konumlandığı anlaşılmaktadır.

Alemdar Caddesi Mezopotamya'ya geçişi sağlayan Bitlis Deresine ulaşmamakla birlikte Mutki Dağlarına doğru Tıkılban Mahallesi üzerinden devam eden yola geçit vermektedir. Bu sebeple kentin dışa açılan caddelerinden biri olma özelliği göstermektedir. Bu özelliğe sahip başka bir yol da kentin kuzeyinde, Aynu'l Berid Mahallesinin ardında bulunan ve Sapkor ya da Saparkor olarak adlandırılan mevkiye ve oradan da kentin kuzeydoğusunda yer alan Değirmenaltı/Por Köyü'ne ulaşan yoldur. Bu yol 19. yüzyılda Van'a gidip gelen yolcuların kullandığı Güzeldere mıntıkasına geçişi sağlamaktadır. Por Geçidi olarak adlandırılan dağları aşarak ulaşılan Güzeldere mıntıkası Rahva Ovasını geçerek önce Tatvan'a bağlı Tuğ mıntıkasına ve ardından Van yoluna sapmaktan daha kısa sürmektedir. Ancak Por Geçidinde yüksek bir dağı aşmak gerektiğinden kış aylarında da bu yolun kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir. Seyyah Lynch'in seyahatnamesinde sözünü ettiği bu güzergâh diğer seyyahlar tarafından da sıkça kullanılmıştır.[1105] Ancak burada dikkati çeken bir başka husus hem Güzeldere'de yer alan köylerin hem de Por Köyü'nün gayrimüslimlere ait olmasıdır. Bu da bizde yolu tercih edenlerin genel olarak gayrimüslimler olduğu düşüncesini oluşturmaktadır. Nitekim ne Evliya Çelebi'de ne de başka bir kaynakta Por Geçidinin kullanıldığına değinilmemekte; ancak yabancı seyyahlar tarafından bu yol oldukça sık kullanılmaktadır.

Kentteki yolcuların hızlı bir şekilde ticaret mekanları ile sosyal yapılara ulaşmasını sağlayan ana arterler kentin engebeli yapısından dolayı şehir içerisinde bazı kollara ayrılmaktadır. Yukarıda da değindiğimiz gibi Gökmeydan'ın kuzeyinde iki kola

[1105] Lynch, s. 143.

ayrılan yol Gökmeydan yapıları önünde yine ikiye ayrılmaktadır. İç kalenin kuzey ucuna ulaşan yol burada da iki kola ayrılarak aşağı şehre ve Husur Mahallesine geçit vermektedir. Gökmeydan'dan Sinema Yokuşu vasıtasıyla Hüsrev Paşa Çarşısına ulaşan yol da çarşının ortasında ikiye ayrılmakta; biri Van Kapısı'na biri de Kızıl Mescit Mahallesine ulaşmaktadır. Van Kapısı önünden biri kuzeyden biri de güneyden devam eden iki yol sur içerisinde de karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla ana arterin kentin önemli kavşaklarında şehrin engebeli yapısına karşı geliştirilen bir pratik olarak birçok kola ayrıldığı anlaşılmaktadır. Aşağı şehir ve çevresindeki sıkışık mimariyi aşmak için oluşturulan yol ağı kent içerisinden geçerken, Aynu'l Berid yolu da kenti transit olarak geçmeyi sağlamaktadır.

Bitlis iç kalesi ve aşağı şehri ile etrafındaki mahallelerde görülen sıkışık düzen özellikle mahalle aralarındaki sokakların oldukça dar bir özellikte olmalarını sağlamıştır. Şamyan, Mardini, Zeydan ve Rabad mahallelerinde yamaçlara kurulan konutlar arasında geçişi sağlayan sokaklar 3 metreden daha az bir genişliğe sahiptir. Özellikle Zeydan ve Şamyan mahallelerinde bu mesafe 2 metreden daha az bir aralığa kadar düşmektedir. Konutların yamaç boyunca yükselmesi sokakların bir kısmının merdivenlerden oluşmasına sebep olmuştur. Mardini Mahallesinde günümüzde İsa Kalkan Evi olarak bilinen yapının kuzeyindeki sokak Kureyş Mescidi önüne kadar merdivenli bir kuruluşa sahiptir. Yine Şamyan ve Zeydan mahallelerini ayıran sokak Hatibiye Medresesi'nin yanından başlayarak bir rampa şeklinde yükselmekte ve ara sokaklara geçişler yer yer merdiven kuruluşlarıyla sağlanmaktadır. Mahalle arasındaki sokakların günümüzde betonarme özellik göstermelerine karşın asli kuruluşlarının taş malzemeden müteşekkil oldukları muhakkaktır.

Hatibiye Medresesi yanında bulunan ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde "abbara" ve "kabaltı" gibi isimlerle anılan konut altı sokak kuruluşunun Bitlis yapılarında da kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir.[1106] Ancak 20. yüzyıl yapısı olduğu değerlendirilen bu düzenlemenin önceki yüzyıllarda da kullanılmış olması olasıdır. Bitlis'in engebeli yapısı kentte birçok çıkmaz sokağın bulunmasına sebep olmuştur. Kent

[1106] Abbaralarla ilgili bkz: Hamdullah Közcü, **Urfa Mimarisinde Kabaltılar**, Şanlıurfa, 2016; Zekai Erdal ve Şerif Tümer, "Mardin Abbaraları", **Geçmişten Günümüze Tarihten İzler** (Ed. M. Doğan Karacoşkun, Osman Köse), Berikan Yayınevi, Ankara, 2018, ss. 731 – 757.

ağzında "poğan" olarak adlandırılan bu çıkmaz sokaklar genellikle sıkışık düzene sahip merkezi mahallelerde bulunmaktadır. "Zeydan Poğani", "Bapir Poğani" gibi isimlerle anılan bu sokaklar bulundukları konumda yerleşik olan önemli şahıslar ile kabilelerin isimlerine atıfta bulunmaktadır.[1107]

6.2.3. Meydanlar

Kentlerin en önemli konumlarından biri hiç kuşkusuz meydanlarıdır. Kent sakinlerinin sosyal, kültürel ve ekonomik birçok etkinliği gerçekleştirmek amacıyla kullandığı meydanlar aynı zamanda kent içerisindeki yolların ulaştığı ana kavşaklar olması bakımından kentsel tasarımın önemli bir ayağını oluşturmaktadır. Bitlis'te birden fazla kent meydanı bulunmaktadır. Bunlardan ilki kentin güneydoğusunda Avul Meydan Mahallesi olarak bilinen konumdaki kente girişi sağlayan ana arterin ulaştığı ilk meydandır. Bu özelliğine atfen isimlendirilen meydan günümüzde tam olarak konumlandırılamasa da genel olarak kurulduğu alan bilinmektedir. Kurubulak olarak adlandırılan mevkideki en önemli kavşak noktası olan meydanda 16. yüzyılın son çeyreğinde Hüseyin Ağa Çeşmesi, 17. yüzyılın sonunda da Nuhiye Külliyesi inşa edilmiştir. Kentte, Mezopotamya'dan gelerek Bitlis Geçidi vasıtasıyla ulaşılan ilk nokta olan Avul Meydan'da herhangi bir konaklama yapısı bulunmamaktadır. Tarihsel kayıtlarda da bu konumda herhangi bir han ya da kervansarayın bulunmaması meydanda pazar ve panayır gibi geçici ticaret alanlarının kurulduğunu düşündürmektedir. Yine kentteki ticari faaliyetlerin büyük oranda surlarla çevrili aşağı şehir ve Hüsrev Paşa Çarşısı dahilinde yürütülmesi Avul Meydan'ın ticari özelliğinin zaman içerisinde ortadan kalktığını ve sadece isminin kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir.

Kentte meydan adıyla anılan başka bir mahalle ise Gökmeydan'dır. İç kale ve aşağı şehrin kurulu olduğu alandan daha yüksek bir konumda olması ve nispeten daha engebesiz ve geniş bir alana yayılması buranın Gökmeydan olarak adlandırılmasını sağlamış olmalıdır. 15. yüzyılın başlarında kurulan Şemsiyye Mescidi ve Zaviyesi'nin avlusunda zamanla bir meydanın oluştuğu ve bu meydanın da yine süreç içerisinde birkaç türbeden müteşekkil bir mezarlık alanına dönüştüğü düşünülmektedir. Meydanın 15.

[1107] Kayaoğlu, ss. 141, 142.

yüzyılda kullanıldığını belirten Şerefname yazarı babası Emir Şemseddin'in düğününün Gökmeydan'da yapıldığını ve bu meydanda büyük gösterilerin tertip edilerek çevre kentlerden birçok yöneticinin ağırlandığını aktarmaktadır.[1108] 16. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilen İhlasiye Medresesi ile bu mezarlık alanı kısmen eğitim kampüsüne dönüştürülmüştür. 17. yüzyılda inşa edildiği düşünülen Emir Şeref ve Bedir Han (Üç Bacılar) Türbeleriyle söz konusu alanda mimari faaliyetlerin devam ettiği; 20. yüzyıl başlarına tarihlenen bir fotoğrafta yapıların avlusunun tamamen mezarlıklardan oluştuğu ve doğu yönden sivri kemerli bir kapıyla bu alana geçişin sağlandığı görülmektedir. Dolayısıyla Gökmeydan yapılarının etrafında şekillenen meydanın 17. yüzyılda meydan özelliğini yitirdiği ve bir eğitim biriminin avlusuna dönüştüğü ancak isimlendirmenin Avul Meydan'da olduğu gibi mahalleye atfen yaşamaya devam ettiği anlaşılmaktadır.

Kentte 17. yüzyılda meydan özelliklerini ihtiva eden iki alan bulunmaktadır. Bunlardan biri 16. yüzyılın sonlarında inşa edilen Arasa Hanı'nın doğusu ile karşısındaki Meydan Camii'nin kuzeyinde konumlanan Çevgan Meydanı'dır. Aşağı şehirde Van Kapısı'ndan başlayan ve iç kale surlarını takiben ilerleyen yolun sonunda ulaşılan Çevgan Meydanı iç kale giriş kapısına geçit veren rampanın önünde konumlanmıştır. Dolayısıyla aşağı şehir yapıları ile iç kale girişinin ortasında bulunan bu meydanın Bitlis'in en önemli meydanı olduğunu belirtmek gerekir. Bazı yayınlarda meydanın Şerefiye Külliyesi'nin etrafında konumlandığı savunulsa da bunun mümkün olmadığı hem aşağı şehirde Meydan Camii adıyla bir yapının bulunuyor olması hem de Şerefiye Külliyesi etrafında meydan özelliği gösterebilecek bir genişlikte alanın bulunmaması sebebiyle mümkün görünmemektedir.[1109]

Evliya Çelebi'nin özellikle Çevgan oyununun sıkça oynandığı bir alan olmasından dolayı bu isimlendirmeyi aldığını belirtmesi kentte yürütülen aktiviteleri anlamamızı kolaylaştırmaktadır. Meydan'da ticari faaliyetlerin yürütülmesi için herhangi bir sebep bulunmamaktadır. Nitekim aşağı şehrin neredeyse tamamı ticari yapılarla donatılmıştır. Bu meydanda genel olarak büyük kitle toplantıları ve Çevgan gibi oyunların oynandığı etkinlikler düzenlenmektedir. Yine Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği bazı aylarda Bitlis dağlarında yürütülen keklik avı etkinliği sonrasında avlanan kekliklerin meydanda

[1108] Şeref Han, ss. 499, 500.
[1109] Genç, s. 68.

sergilenmesi ve Han adına bazı yarışmaların düzenlenmesi gibi etkinlikler gerçekleştirilmektedir.[1110] Bu etkinliklerden biri meydanda bulunan uzun bir çam direğinin üzerindeki gümüş tasın okçular tarafından vurularak düşürülmesini amaçlamaktadır.[1111] Bu anlatımdan yola çıkarak meydanda bir dikitin bulunduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu meydanın Bitlis sakinleri tarafından nasıl adlandırıldığı bilinmemektedir. Evliya Çelebi'nin çevgan oyununa atfen aktardığı isimlendirme meydanın asıl ismi olmayabilir. Arasa Hanı olarak da adlandırılan V. Şeref Hanı'na atfen Arasa Meydanı olarak da isimlendirilmiş olması mümkündür. Ancak eldeki verilerin yetersiz oluşu kesin bir kanıya varmayı zorlaştırmaktadır.

Kentteki bir diğer meydan ise Han Bağı içerisinde bulunan ve Han askerlerinin talimgahı olan meydandır. Etrafında Han askerlerinin odaları bulunan söz konusu meydan ince kumdan müteşekkil bir zemine sahiptir. Han ve özel misafirleri için yürütülen etkinliklerde gösteri meydanı olarak da kullanılan bu meydanı Evliya Çelebi ayrıntılarıyla anlatmıştır. Melek Ahmet Paşa'nın Bitlis ziyaretinde Abdal Han tarafından verilen ziyafetleri ve düzenlediği gösterileri aktaran seyyah bu meydanda birçok gösteri erbabının hünerlerini sergilediğini ve meydanın bir kenarında da Paşa ve Han'ın birlikte oturduğu bir köşk yapısının bulunduğunu aktarmaktadır.[1112]

Bitlis'te meydan özelliğini taşıyan bu dört konumdan 17. yüzyılda Çevgan Meydanı ve Han Bağı Meydanı varlığını sürdürmüştür. 15. yüzyılda Gökmeydan ve Avul Meydan'ın da aynı özelliklere sahip olmalarına karşın kentin mimari olarak yayılmaya başlamasıyla bütün kent sakinlerini toplayan büyük meydan özelliğinin başka alanlara kaydığı anlaşılmaktadır. 17. yüzyılda kentin ana meydanını Çevgan Meydanı oluştursa da kanaatimizce Gökmeydan ve Avul Meydan gibi diğer mahallelerde daha küçük boyutlu meydanların bulunması olasıdır. Bunların da genel olarak mescit ve medrese gibi yapıların etrafında konumlanması kuvvetle muhtemeldir.

[1110] Evliya Çelebi, 4/1, s. 147.
[1111] Evliya Çelebi, 4/1, ss. 172 – 174.
[1112] Evliya Çelebi, 4/1, ss. 156 – 168.

6.2.4. Çarşı ve Pazarlar

Bitlis aşağı şehrinde yürütülen ticari faaliyetler birçok meslek erbabına ait dükkanların kentte var olmasını sağlamıştır. Aşağı şehir surlarının dışında da 15. yüzyıldan itibaren yayılmaya başlayan yerleşme alanları içerisinde dükkanlardan oluşan çarşılar ve meydanlarda kurulan pazarlar ticari faaliyetlerin kent açısından önemini göstermektedir. Bir ticaret şehri olan Bitlis'in bu özelliğine dair atıf ilk olarak 11. yüzyılda kenti ziyaret eden Nasır Hüsrev tarafından yapılmıştır. Bal ticaretinin yoğun olarak yürütüldüğü anlaşılan bu dönemde kervanların rahatlıkla yolculuk edebilmesi amacıyla özellikle Bitlis Deresi ve Rahva Ovasında düzenlemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır.[1113]

Bitlis içerisinde 17. yüzyılda var olduğu bilinen birçok çarşı bulunmaktadır. Bu çarşılar da yukarıda aktarıldığı gibi belli meslek gruplarının bir araya gelerek oluşturdukları çarşılar olabildikleri gibi farklı mesleklere ait esnaflardan oluşan çarşılar da bulunmaktadır. Kentteki ilk örneklerin aşağı şehir surları içinde bulunan Ulu Cami ve etrafında gelişen çarşılar olması gerekir. Burada Saraçlar olarak anılan bir çarşının üretim malzemesi mi yoksa bir kabileye mi atıfta bulunduğu kesin değildir. Nitekim Saraç kelimesi deri malzemenin işlenmesiyle oluşturulan bazı ürünleri ifade ederken Seraciyan olarak anılan bir kabilenin Bitlis'te bulunması ve bunların da Selçuklu ardılları olarak değerlendirilmesi bir Selçuklu yapısı olan Ulu Cami çevresinin bu adla anılmasını sağlamış olabilir.[1114]

Aşağı şehirde varlığı bilinen Kavvasin ve Saffarin çarşıları ile pamuk ve ipek çarşıları ve bedestene yukarıda değinilmiştir. Tüm bu çarşıların aşağı şehirde Ulu Cami ile Meydan Camii arasındaki alanda konumlandığı düşünülmektedir. Yine Arasa Hanı ile doğusundaki Meydan Camii'nin güneyine doğru iki sıra halinde ana caddenin etrafında konumlanan dükkanların da farklı meslek erbaplarına ait dükkanları ihtiva ettikleri değerlendirilmektedir. Ulu Cami yanındaki Aslanlı Han ile Hüsrev Paşa Hanı bu çarşılarda bulunan malların alışverişini gerçekleştiren tüccarların konakladıkları şehir içi hanlarından en önemlileridir. Hüsrev Paşa Hanı ile Ulu Cami arasında iki sıra halinde yer

[1113] Xosro, ss. 48, 49.
[1114] Şeref Han, s. 424.

alan dükkanlar sur içinde ticarete yönelik imar faaliyetlerinin geldiği noktayı göstermektedir.

Kentte çarşı olarak karşımıza çıkan en önemli yapı ise 16. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen Hüsrev Paşa Çarşısıdır. Evliya Çelebi tarafından 110 dükkândan oluştuğu ve iki başında demir kapılarla koruma altına alındığı belirtilen bu yapı içerisinde birçok mesleğe ait dükkanlar ile debbağlara ait özel bir çarşının bulunduğu aktarılmaktadır.[1115] Rahva'daki kervansaraya vakfen yaptırılan bu çarşı ile bitişiğindeki çifte hamam 20. yüzyılın başına kadar kullanılmaya devam etmiştir. Çarşının kuzey ucunda yer alan kemerli kapı kuruluşunu gösteren fotoğraflar günümüze ulaşmıştır.

Surlarla çevrili aşağı şehir dışındaki çarşıların genel olarak cami, mescit ve medrese gibi yapıların etrafında bulunduğu görülmektedir. 15. yüzyıl yapısı Hacı Begiye Külliyesi ile Hatun Mescidi etrafında konumlanan çarşılar bu yapılara gelir getirmesi amacıyla inşa edilmişlerdir. Bu sayede hem yapıların etrafında bir hareketlilik sağlanmakta hem de yapıları yaşatacak gelir kaynağı oluşturulmaktadır.

Kentteki pazarların ise genel olarak meydanlarda kurulduğu düşünülmektedir. Avul Meydan ve Gökmeydan bu pazarlar için uygun konumlar olabilir. Ancak bu düşünceyi destekleyecek herhangi bir veri bulunmamaktadır. Kentte Buğday Pazarı olarak adlandırılan bir pazar bulunmaktaysa da bu tabir günümüzde büyük oranda tahrip olmuş Aslanlı Han için kullanılmaktadır. Buğday Pazarı tanımlamasının 17. yüzyılda da söz konusu yapı adına kullanıldığını düşündüren herhangi bir veri bulunmadığı gibi yapının bir han olması burada alışverişten ziyade konaklama işlevinin ön plana çıktığını düşündürmektedir.

Kentte çarşılar içerisinde en önemlisi ise Bitlis Çarşısı'dır. Bu tabirin genel olarak sur içindeki bütün ticari yapıları kastetmesi olasıdır. Ancak Van Kapısından başlayarak Çevgan Meydanına kadar ulaşan yolun iki yanında sıralanan dükkanlardan müteşekkil çarşının da Bitlis Çarşısı olarak adlandırılmış olması mümkündür. Bu tabirin kesin olarak hangi alan için kullanıldığını belirtmek zor olsa da tahrir kayıtlarında Çarşı Mahallesi olarak zikredilen mahallenin sur içini kastettiği düşünülerek Bitlis Çarşısının da sur içindeki ticari yapıları nitelediği düşünülebilir. Ancak sur içinde bazı başka çarşı

[1115] Evliya Çelebi, 4/1, s. 134.

isimlerinin de bulunması Bitlis Çarşısı tabirinin belirli bir alan için kullanıldığı görüşünü desteklediğini belirtmek gerekir.

6.2.5. Mezarlık Alanları

Bitlis'te mahalleler arasında konumlanan mezarlık alanları genel olarak birkaç mahallenin ortak kullanımına açıktır. Bu mezarlık alanları içerisinde en eskisi olduğu düşünülen Zeydan Mahallesindeki Mircatlık Mezarlığı 12. yüzyıla tarihlenen bazı mezar taşı kalıntılarıyla günümüze ulaşmıştır.[1116] Halen kullanılmaya devam eden mezarlık alanı Zeydan, Şamyan, Mardini ve Küçur Mahalleleri arasında konumlanan yüksek bir ana kaya kütlesi üzerinde yükselmektedir. Bitlis iç kalesinin güneybatısında yer alan mezarlık alanı kaleyi karşıdan gören bir özelliğe sahiptir. 15. yüzyılda Şeyh Tahir Zaviyesi'nin kurulmasıyla zaviye etrafında bir mezarlık alanı oluşmuştur. Husur ve Küçur Mahallesi sakinlerinin bu tarihten sonra Mircatlık Mezarlığından ziyade Şeyh Tahir Mezarlığını kullanmaya başladıkları düşünülebilir.

Kentin bir diğer önemli mezarlık alanı Kızıl Mescit ve Çirik mahalleleri arasında bulunan ve günümüzde Şems-i Bitlisi Mezarlığı olarak adlandırılan mezarlıktır. Oldukça geniş bir alana yayılan bu mezarlık alanı içerisinden geçen iki yol mezarlığı üç parçaya ayırmıştır. Yusufiye Medresesi'nin yanından kuzeydoğuya doğru devam eden sokakla iki parçaya ayrılan mezarlıktan güneydoğuda kalan kesimi Müftüler Mezarlığı olarak anılmaktadır. Ancak eski fotoğraflardan da görüldüğü gibi aslında tek parça halinde olan bu alan sonradan bölünmüş vaziyettedir. Yine bunun güneybatısından geçen yol mezarlığın bir kısmının güneybatıda kalmasını sağlamıştır. Ancak bu kesimde bulunan mezar taşlarının en erken 19. yüzyıla tarihlenmeleri geç dönemlerde mezarlığın buraya kadar genişlediğini düşündürmektedir.

Mezarlığın, Yusufiye Medresesi'nin bulunduğu kesimde 15. yüzyıl ve öncesine tarihlenebilecek yapıların yer alması erken dönemlerden beri kullanıldığını düşündürmektedir. Müftüler Mezarlığı olarak anılan kesimde tespit edilen toprak altındaki yapı kalıntıları ile bunun üstündeki 15. yüzyıl mezar taşları da bu alanın 15. yüzyıl ve öncesine tarihlenmesini sağlamaktadır. Yine bu kesimin güneydoğu ucunda

[1116] Pektaş, Mezarlıklar, s. 20.

konumlanan Şeyh İbrahim Mescidi mezarlığın 15. yüzyılda kullanıldığını kanıtlamaktadır.

15. yüzyılda kullanıldığı bilinen bir diğer mezarlık alanı Gökmeydan'da bulunan Şemsiyye Mescidi ve Zaviyesi'nin etrafından gelişen mezarlıktır. Ancak bu alanın Bitlis emirleri ile ileri gelenleri tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu alanın, günümüzde büyük oranda ortadan kalkmış olsalar da birçok mezar taşını ihtiva eden geniş bir mezarlık alanı olduğu bilinmektedir. Şemseddin-i Veli Türbesi ile güneydeki diğer üç türbe ve İhlasiye Medresesi bu alanın emir sülalesi tarafından kullanıldığını kanıtlamaktadır. Alandaki mezar taşlarının emir ailesinden bireylere ait olmaları ve bunların 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar geniş bir zaman aralığına tarihlenmesi kentteki önemli mezarlık alanlarından biri olduğu düşüncesini desteklemektedir.

Bitlis'te büyük mahalleler arasında konumlanan bu geniş mezarlıkların yanı sıra bazı dini gruplara ait mezarlıkların da bulunduğunu belirtmek gerekir. Kente gelen veya zaten kentli olan dini liderlerin kurdukları tekke ve zaviyelerin etrafında, dini liderin ölümünden sonra oluşturulan bir türbe ve süreç içerisinde bu türbenin etrafında gelişen mezarlık alanları sıkça karşımıza çıkmaktadır. Önemli bir kısmı emirler tarafından gerçekleştirilse de dini liderlerin türbeleri etrafında gelişen mezarlık alanları da önemli bir yer tutmaktadır. İlk olarak yukarıda da sözü edilen Şeyh Tahir-i Kürdi Türbesi ile Şeyh İbrahim Şehitliği etrafında gelişen mezarlık alanları erken örnekler arasındadır. Şerefiye Külliyesi dahilindeki Şeref Han Türbesi ve külliye avlusunda gelişen hazire ile Gökmeydan'da bulunan Dört Sandık Mescidi'ne bitişik türbe ile bunun etrafındaki mezarlık alanı 16. yüzyıl örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. 17. yüzyılda Gökmeydan yapıları arasında kurulan Şeref Han ve Bedir Han Türbeleri bu alandaki gelişmeyi göstermesi açısından önemli yapılardır. Yine Avul Meydan'da Nuh Han tarafından inşa edilen Nuhiye Medresesi ile türbe etrafında gelişen mezarlık alanı bu tür mezarlıklara örnek gösterilebilir.

Şamyan Mahallesinde bulunan Şeyhu'l Garib Türbesi ile Memi Dede Mescidi'nin etrafından gelişen mezarlıklar ise söz konusu alanın yeterince geniş olmaması sebebiyle fazla gelişme gösterememiştir. Aynu'l Berid Mahallesi dahilinde 17. yüzyılın ikinci yarısında kurulduğu bilinin Şeyh Uryan-i Ahlati Hankahı'nın etrafında gelişen mezarlık alanı 19. yüzyılda da gelişimini sürdüren mezarlıklar arasında bulunmaktadır. Avih

Mahallesinde bulunan ve 1420 tarihli kitabeye sahip olan Kesani Mescidi'nin etrafındaki mezarlık alanı da bu mescidin muhtemelen bir dini grubun himayesinde olduğunu düşündürmektedir. Bu dini gruba mensup kişilerin gömüldüğü mezarlık alanı mescidin etrafında gelişme göstererek günümüze ulaşmıştır.

Mezarlık alanlarının genel olarak Müslümanlara ait olduğu görülmektedir. Kentte Müslümanlarla birlikte yaşayan gayrimüslim halkın mezarlıklarını tespit etmek mümkün değildir. Nitekim ne gayrimüslimlere ait herhangi bir mezar taşına rastlanmakta ne de mezarlık alanlarıyla ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılmaktadır. Ancak bunların da Müslümanların mescit ve türbelerinde olduğu gibi dini yapıların etrafında işlevlendirilmiş olması gerekir. Günümüzde kilise ve manastır gibi dini yapıların büyük oranda ortadan kalkmaları ve gayrimüslimlere ait eserlerin tahrip edilmeleri mezarlıklara ait kalıntılarının da ortadan kalkmasına sebep olmuştur.

6.3. Kentleşme Süreci Faaliyetleri

Bitlis'in kentleşme sürecinin kesin olarak ne zaman başladığı bilinmese de takriben ilk Müslüman emirleri döneminde ticari faaliyetlerin artmasıyla iç kalenin güneyinde ticarete yönelik birtakım uygulamaların hayata geçirildiği düşünülebilir. 10. yüzyılda varlığı bilinen Bitlis Camii'nin Bizans orduları tarafından tahrip edilmesi aşağı şehirde bir yerleşimin varlığını göstermesi açısından önemlidir. 11. yüzyılda Mervani Devleti hükmünde Bitlis Geçidi ve Rahva Ovası'nda yolcuların geçişlerini kolaylaştırmak amacıyla uygulanan yöntemler de ticarete yönelik tasarruflar olarak değerlendirilmektedir. Ancak kentte hem iç kalede hem de aşağı şehirde 12. yüzyıldan önceki dönemlere ait kalıntıların araştırılması amacıyla herhangi bir çalışma yapılmadığından değerlendirme yapmak mümkün değildir.

Tarihi kaynaklarda rastlanan Bitlis Camii'nin ilk Müslüman emirleri tarafından inşa edilmesi fikrinden başka kentte ne tür yapıların bulunduğu; herhangi bir dış sur sisteminin bulunup bulunmadığı gibi fikirleri tartışmak zorlaşmaktadır. Ancak 12. yüzyılda inşa edilen Hazo Hanı ile batısındaki Hatibiye Medresesi, Memi Dede Mescidi ve Selçuklu Türbesi'nden oluşan külliye, iç kale ve güneyindeki surlarla çevrili aşağı şehrin dışında yeni bir yerleşim biriminin kurulmasına yönelik atılmış bir adım olarak değerlendirilmektedir. Bu da Mervani döneminden başlayarak 12. yüzyıl Dilmaçoğlu

devri boyunca aşağı şehirde kentleşmenin geliştiği düşüncesini desteklemektedir. Başkent Erzen ve bağlısı Bitlis kentlerinin yönetimini sürdüren Dilmaçoğlu Beyliği döneminde başkent Erzen'in mimari olarak daha fazla gelişme gösterdiği muhakkaktır. Ayrıca hükümdarın da Erzen'de kaldığı düşünülünce Bitlis'te yönetimin kim tarafından sürdürüldüğü ve bu yönetimin imar faaliyetlerine yönelik ne tür tasarruflarda bulunduğu tespit edilememektedir. Hazo Hanı olarak adlandırılan kervansarayın Ahlat Hâkimi'nin eşi ve Saltuklu Emiri'nin kızı olan Banuvan Hatun tarafından yaptırılması Bitlis kentinin bu çapta bir imar faaliyetini kendi başına yapamayacağını göstermektedir.[1117] Yine 12. yüzyılın ikinci yarısına tarihlediğimiz Hatibiye Külliyesi'nin de Erzen'den görevlendirilen Bitlis Kadısı tarafından inşa ettirilmiş olması kentteki yönetimin kendi başına bir imar faaliyetini yürütememekle birlikte başkente bağlı bir ekonomiye sahip olduğunu düşündürmektedir.

12. yüzyılın sonlarında Ahlat Emiri Begtimur'un Bitlis'i ele geçirmesi ve sonrasında Eyyubi hakimiyetinin 13. yüzyılın başlarında tesisiyle Bitlis'te bu yeni dönemde ne tür imar faaliyetlerinin yürütüldüğü bilinmemektedir. Ancak 13. yüzyılda ilk önce Harezmlilerin ve ardından Moğolların saldırılarıyla Bitlis ve çevresinin büyük bir tahribata uğradığı açıktır. Özellikle Ahlat kentinin tamamen yıkılması bölgede bir istikrarsızlık ortamı oluşturmuş ve yüzyılın ortalarında Moğollara bağlı idarecilerin yerleşmelerine kadar bu istikrarsızlık sürmüştür. Ahlat'ta önceki Eyyubi yöneticisi Melik Eşref'in eşi Melike Tamta'nın Moğollar tarafından yönetici olarak görevlendirilmesinden sonra Eyyubi yönetiminin yüzyılın ortalarına kadar tekrar tesis edildiği ve bu dönemde Bitlis'in de Eyyubilere bağlı olarak varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Ancak bu döneme ait fiziksel kalıntıların ve tarihi kaynaklarda da herhangi bir bilginin bulunmaması kesin bir kanıya varmayı zorlaştırmaktadır.

Kentte bu dönemden sonra mimari gelişmenin genel olarak 14. yüzyılda Bitlis Emirliği'nin tesis edilmesiyle tekrar başladığı değerlendirilmektedir. Yüzyılın başlarında İlhanlı hakimiyetinin zayıflaması, bölgedeki yerel yöneticilerin güç kazanmasına sebep olmuştur. Bölgedeki güven ortamının artmasıyla da ticari faaliyetler gelişmiş ve bu durum kentlerin ekonomik olarak kendi kendilerine yetmesine yaramıştır. 14. yüzyılın ikinci

[1117] İbnü'l Ezrak, Artuklular, s. 144; İbn al-'Adim, s. 186.

yarısından itibaren Bitlis ve çevresindeki alanlarda yönetimi ele alan Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerinin Bitlis'le olan münasebetleri ve zaman içerisinde oluşturulan ittifaklarla kentin ekonomik olarak gelişmesini sağlayacak ticari faaliyetler güvence altına alınmış, bu da kentin ekonomik olarak refaha ulaşmasına ve imar faaliyetlerini yürütebilmesine imkân tanımıştır.

15. yüzyılın başlarında Emir Şemseddin tarafından kurulan Şemsiyye Mescidi ve Zaviyesi ile yüzyılın ortasında kurulan Hacı Begiye Külliyesi kentteki büyük boyutlu inşa projeleri arasındadır. 15. yüzyılın başlarında Karakoyunlu Kara Yusuf ile kurulan ittifak bölgede güven ortamının oluşmasına ve kentin gelişmesine imkân tanırken Kara Yusuf'tan sonra oğlu İskender Mirza'nın Bitlis ve Ahlat'ı kuşatması ve buraları tahrip etmesi durgunluğa sebep olmuştur. Bu dönemde Akkoyunlu Hükümdarı Kara Yülük Osman Bey'le kurulan ilişki Karakoyunlulara karşı kısmen koruma sağlasa da Bitlis'in doğusunu kontrol eden Karakoyunlu mıntıkasından gelen ticari hareketliliği sekteye uğratmıştır. Ancak Karakoyunlu Cihan Şah Mirza devrinde tekrar kurulan ilişkiler kentteki ekonomiyi canlandırmış ve bu dönemde yukarıda da sözü edilen Hacı Begiye Külliyesi kurulmuştur.

Bitlis'in 1446 yılında başa geçen Emir Şemseddin Dijwar döneminde Karakoyunlu ve Akkoyunlular arasında bağımsız bir kent olarak öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde basılan sikkeler bunun en önemli kanıtıdır. Bu bağımsızlık süreci Emir Şemseddin'den sonra başa geçen Emir Şeref zamanında da sürmüş ve yine sikke basılmaya devam etmiştir. 1461'de Cihan Şah Mirza'nın bu bağımsızlığa karşı Ahlat'ı kuşatması sonrasında Emir Şeref ile Karakoyunlular arasında anlaşma sağlanmış ve Ahlat'taki kuşatmanın kaldırılmasına karşılık tazminat ödenmesine karar verilmiştir.[1118] Emir Şeref'ten sonra yönetime geçen kardeşi Emir İbrahim döneminde de sikke basılmış olmalıdır. Bu dönemde Akkoyunlu saldırısına uğrayan kente Karakoyunlular tarafından bir desteğin gelmemesi arada bir vasallık ilişkisi olmadığını göstermektedir. Ayrıca Karakoyunlu hükümdarının Akkoyunlular karşısında yeterince güçlü olmaması da Bitlis Emirliği'nin kendi başına hareket etmesine sebep olmuştur.

[1118] Sanjian, ss. 272, 273; Andreasyan, ss. 131, 132.

Emir İbrahim devrinde Uzun Hasan'a bağlı ordular yıllar süren kuşatmalar sonunda kenti ele geçirmeyi başarmış ve Bitlis'in bağımsızlık süreci sona ermiştir.

Emir Şemseddin Dijwar, Emir Şeref ve Emir İbrahim dönemlerinde kentte yürütülen imar faaliyetlerine ilişkin kesin yargılar belirtmek olanaksızdır. Ancak Emir Şeref ve Emir İbrahim devrinde kurulduğu bilinen Şeyh Ebu Tahir Vakfı, dini oluşumların bu dönemden itibaren Bitlis'te yerleşmeye başladığını göstermesi açısından önemlidir.[1119] İdris-i Bidlisi'nin babası Şeyh Hüsameddin Ali tarafından kurulan Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi'yle aynı dönemde kurulduğu düşünülen Şeyhu'l Garib Zaviyesi de bu akıma uyan yapılardan biri olmalıdır. Yüzyılın başında Emir Şemseddin-i Veli tarafından kurulan zaviyeden sonra emir ailesi dışında kent sakinlerinin de dini kurumları hayata geçirdikleri anlaşılmaktadır. Akkoyunlu hakimiyeti döneminde de bu tür bir yapının Çirik Mahallesi'nde kurulduğu görülmektedir. Şeyh İbrahim Şehitliği olarak anılan ve 15. yüzyılın son çeyreğinde yenilenen yapı etrafında bir zaviye teşkil edilmiş ve zaviye 17. yüzyılda da varlığını sürdürmüştür.

Bitlis'in 16. yüzyıl tahririnde zikredilen Mehmet Ağa, Aynu'l Berid, Zeydan, Kureyş, Emrullah, Hüseyin Ağa, Aynu'l Melik, Çom Mehmet, Minare, Abdusselam ve Kubad mescitleri ile Aynu'l Melik Hamamı ve Çeşmesi ile Abdusselam Çeşmesi'nin 15. yüzyılın eseri oldukları düşünülmektedir.[1120] Özellikle Emir Hacı Muhammed ve sonraki emirlerden Akkoyunlu hakimiyetine kadar bu yapıların inşa edilmiş olduğu değerlendirilmektedir. Söz konusu mescitlerle kentteki birçok alan yerleşime açılmıştır. Bitlis Emirliği'nin Şemseddin-i Veli'den başlayarak artık eski önemini yitirmiş olmasına rağmen Ahlat'ı kontrol altında tutması Bitlis'e koruma sağlamış; bu sayede kentteki güvenlik ortamı nüfusun artmasına olanak tanımıştır.

Akkoyunlu devrinde yürütülen imar faaliyetleri içerisinde sayılabilecek Paşa Hanı, Hatun Mescidi ve Şeyh İbrahim Şehitliği gibi yapılar kenti yöneten egemenlerden ziyade kentliler tarafından oluşturulan kuruluşlar arasında sayılmalıdır. Nitekim Paşa Hanı ve Hatun Mescidi, Emir Hacı Muhammed'in eşi ve Emir Şeref ile Emir İbrahim'in annesi Paşa Hatun'un Akkoyunlu döneminde kurduğu yapılardır. Yine Şeyh İbrahim Şehitliği'nin Akkoyunlu egemenler tarafından yaptırıldığına dair bir veri

[1119] Altunay, ss. 500, 501.
[1120] Altunay, ss. 486 – 495.

bulunmamaktadır. Bitlis'te faaliyet yürüten Şeyh İbrahim'in ardılları tarafından şehitlik yeniden işlevlendirilmiş ve dini faaliyetlerin devam etmesi sağlanmış olmalıdır.

Kentte Akkoyunlu hakimiyetini anımsatan herhangi bir yapının bulunmaması yönetimin aslında yine Bitlis'ten birileri tarafından sürdürüldüğünü düşündürmektedir. Şerefname'de zikredilen Şahım Hatun'un kronolojik bazı hatalarla Paşa Hatun'la aynı kişi olduğu ve yönetimi de Seyyid Ahmet adlı kişi ile Akkoyunlular adına yürüttüğü düşüncesi kanaatimizce yanlış olmayacaktır. Paşa Hanı adlı yapının büyük oranda tahrip olmuş haldeki kitabesinde geçen tarih ibaresi yapının Akkoyunlu hakimiyeti döneminde inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Yine 16. yüzyıl tahrir kayıtlarında İdrisiye Vakfı içerisinde geçen bilgilerden eski yönetici olarak Seyyid Ahmet adında birinden söz edilmesi bu düşüncemizi desteklemektedir.[1121] Dolayısıyla kentte her ne kadar Akkoyunlu hakimiyeti bulunsa da yöneticiler yine Bitlis Emirliği'ne yakın kişilerden seçilmiştir. Seyyid Ahmet adlı kişinin Şerefname'nin aktarımıyla Cizre Emirliği'nden gelen bir kişi olmasından dolayı Akkoyunluların, Bitlis emirinin dul eşini, atadıkları yeni emirle evlendirerek yönetimi meşrulaştırma çabası içerisine girdiklerini düşündürmektedir. Ancak bu tasarrufun yeterince kabul görmediği Şerefname'de anlatılan olaylardan açıkça anlaşılmaktadır. Hatunun bu durumu kabul etmesiyle Bitlis ileri gelenleri tarafından dışlandığı ve Bitlis'e bağlı diğer yerlerin kendi başlarına hareket etmeye başladıkları aktarılmaktadır.[1122]

Bitlis'te günümüzde de varlığını sürdüren ve kaynaklarda zikredilen yapılardan yola çıkarak oluşturulan düşünceler neticesinde 15. yüzyılda kentin büyük oranda gelişmeye başladığı ve birçok noktada inşa edilen kamusal yapılarla yeni yerleşim alanlarının açıldığı anlaşılmaktadır. Surlarla çevrili aşağı şehrin etrafındaki Husur, Şamyan ve Zeydan mahallelerinin 12. yüzyıldan beri yerleşime sahne olduğu; Gökmeydan, Aynu'l Berid, Kızıl Mescit, Rabad, Çirik ve Avih mahallelerinin ise 15. yüzyılda yürütülen iskân faaliyetlerine bağlı olarak yerleşime açıldığı görülmektedir. Bu yerleşimleri destekleyen en önemli kamusal yapı mescitlerdir. Tekke ve zaviye gibi bazı dini gruplara ait yapıların kurulması Anadolu'nun birçok noktasında yürütülen iskân faaliyetleriyle benzerlik göstermektedir.

[1121] Altunay, s. 504.
[1122] Şeref Han, ss. 441, 442.

Kent, 16. yüzyılda yeniden Bitlis Emirliği'nin hükmüne geçmiş ve büyük boyutlu inşa projeleri bu dönemde de yürütülmüştür. Emir IV. Şeref Han tarafından kurulan Şerefiye Külliyesi kentteki en önemli yapılardan biridir. Cami, medrese, hamam, imaret, çarşı ve çeşmeden oluşan geniş kapsamlı bu külliyeye ek olarak surlarla çevrili aşağı şehirde iki katlı bir hanın inşası kentteki imar faaliyetlerinin sürdürüldüğünü ve aşağı şehrin ticari özelliğinin bu yolla pekiştirildiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra medrese inşasıyla da 15. yüzyılda bir eğitim şehri olan Bitlis'in bu özelliği de pekiştirilmiştir. Emir Şeref Han'ın 1533 yılında öldürülmesi ve bundan iki yıl sonra Bitlis'in Osmanlılar tarafından ilhak edilmesiyle yeni bir dönem başlamış ve kentteki imar faaliyetleri atanan sancak beyleri tarafından yürütülmüştür. Ancak Emir Şeref'in ölümünden sonra yönetimi sürdüren oğlu Emir Şemseddin devrinde kentte bir medresenin daha inşa edildiği görülmektedir. Emirliğe yakın ailelerden biri olan Pertafi Aşireti'ne mensup Seyyid Ali Ağa'nın oğlu Nasıreddin Şükrü Bey tarafından inşa ettirilen Şükriyye Medresesi kentin eğitim yuvası olma özelliğini pekiştiren önemli yapılardan bir diğeridir.

Osmanlıların 1535'te kenti ilhak etmesi ve buraya sancak beyleri atamasından sonra ilk sancak beyi Sinan Bey tarafından iç kalede bir mescit ve hamam inşa edilmiştir. Kentteki Osmanlı dönemi imar faaliyetinin başlangıç noktası niteliğinde olan bu iki yapıya bağlı olarak aşağı şehirde bir de boyahane kurulmuştur. Osmanlı hakimiyeti altında sürekli değişen sancak beyleri ve kent gelirlerinin doğrudan Osmanlı hazinesine aktarılması imar faaliyetlerini sekteye uğratmış olmalıdır. Nitekim Sinan Bey'den sonra 1571'e kadar Osmanlı'ya bağlı herhangi bir imar faaliyetinin yapıldığına dair bir veri günümüze ulaşmamıştır.

1571 yılında inşa edilen Hüsrev Paşa Hamamı ve buna bağlı çarşı ile aşağı şehirdeki Hüsrev Paşa Hanı kentteki en önemli imar faaliyetleri arasında sayılmaktadır. Hüsrev Paşa'nın Rahva Ovası'nda kurduğu kervansaraya vakfedilen bu yapılar, Van ve Muş tarafından gelen tüccarların konaklayacakları bir kervansaray sunarken kentin de tüccarların mallarını pazarlayabilecekleri bir ticaret merkezi olmasını desteklemektedir. Bugüne kadar surlarla çevrili aşağı şehirde yürütülen ticaretin sur dışındaki büyük

boyutlu bu çarşıyla desteklenmesi Osmanlı döneminde yürütülen en kapsamlı mimari proje niteliğindedir.[1123]

Bitlis'in 1576'da tekrar Bitlis Emirliği'nin yönetimi altına girmesiyle ilk olarak Gökmeydan'da Emir Şeref Han tarafından bir medrese kurulmuş; 1592 yılında da aşağı şehirde Arasa Hanı inşa edilmiştir.[1124] Kentin eğitim ve ticari özelliklerini pekiştiren bu iki yapı günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın kendi hazinesinden yaptırdığı büyük boyutlu inşa projesinin yanı sıra Emir Şeref Han tarafından bu tür yapıların ortaya konması kent gelirlerinin merkeze aktarılmasının aksine Bitlis içerisinde kalmasına dolayısıyla kendi ekonomisine sahip bir kentin kendi kurumlarını oluşturabilmesine imkân sağladığını göstermektedir.

Bitlis'te Emir Şeref Han'dan sonra başlayan karışıklıklar ve Van Beylerbeyliği ile Bitlis Emirliği arasındaki anlaşmazlıklar 17. yüzyıl boyunca kentin oldukça yavaş bir gelişme göstermesine sebep olmuştur. 16. yüzyılın sonlarında Van Beylerbeyliği ile Emir Şeref Han ve devamında oğlu Ziyaeddin Han zamanlarında yaşanan çatışmalar ve Bitlis'in yağmalanması kentin imar faaliyetlerini sekteye uğratmıştır. Hali hazırda var olan eserlerin ve özellikle aşağı şehir surlarının büyük oranda tahrip olduğu bu dönemden günümüze ulaşan herhangi bir eser bulunmamaktadır. Emir Ziyaeddin Han'ın oğlu Emir Şeref Han adına Gökmeydan'da bir türbe inşası ile Şeyh İbrahim Mescidi'nin yenilenmesi çalışmaları kentin bu dönemdeki imar faaliyetleri arasında gösterilebilir.

Kısa süren Emir Şeref Han b. Ziyaeddin Han'ın hakimiyeti sonrasında başa geçen Emir Abdal Han döneminde kentin belki de en kapsamlı inşa faaliyeti yürütülmüştür. Han Bağı olarak adlandırılan mevkide kurulan Abdal Han'a ait saray kompleksi günümüze ulaşamasa da Evliya Çelebi'nin anlatımlarıyla oldukça geniş bir alanı kapladığı anlaşılan büyük bir yapı grubu niteliğindedir. İçerisinde divanhane, harem, işlikler, han askerlerine ait odalar, talim meydanı ve bir hamam yapısı bulunan bu dış saray Evliya Çelebi'nin aktarımıyla Emir Abdal Han tarafından yaptırılmıştır. Bizzat han tarafından planlandığı ve inşaatının yürütüldüğü belirtilen bu sarayın iki yönden duvarlarla çevrili olduğu ve dört yönde birer kapıyla dışa açıldığı anlatılmaktadır.[1125] Saray kompleksinin ne zaman

[1123] Şeref Han, s. 400; Tekin, s. 187.
[1124] Arık, s. 47; Uluçam, s. 139.
[1125] Evliya Çelebi, 4/1, s. 145.

inşa edildiği ve inşaatının ne kadar sürdüğü bilinmese de 1622 yılında hükmetmeye başlayan Abdal Han tarafından inşa edildiği bilgisine dayanarak bu tarihten, Sultan 4. Murad'ın Bitlis'i ziyaret ettiği 1535 yılına kadarki zaman dilimi içerisinde inşa edilmiş olduğu düşünülmektedir. Bu sarayın Emir Abdal Han'dan sonra da kullanılmaya devam ettiği bilinmekteyse de ne zaman terk edildiği ve sonrasında nasıl bir süreç sonunda ortadan kalktığı bilinmemektedir. Ancak 19. yüzyılın başlarında Bitlis'i yöneten Şerif Bey zamanında Kızıl Mescit ve Çirik mahalleleri arasında bir yönetim biriminin oluşturulduğu ve Şerif Bey'in de burada hükmettiği bilgisine dayanarak Han Bağı'nın 19. yüzyılda artık kullanılmadığı söylenebilir. Eldeki verilerin yetersiz oluşu ve saray alanında herhangi bir kalıntının günümüze ulaşmamış olması sebebiyle şu aşamada daha fazla fikir beyan etmek olanaksızdır.

Abdal Han devrinde kentte yürütülen birtakım imar faaliyetleri arasında Hazo Hanı'nın yenilenmesi de bulunmaktadır.[1126] Emir Abdal Han'ın büyükannesi tarafından yenilendiği anlaşılan bu yapıdan başka kentteki Aynu'l Berid, Şeyh Abdullah Bedehşani, Şeyhu'l Garip ve Kızıl Mescit gibi mescitlerin yenilendiği ya da tamir edildiği anlaşılmaktadır. Yapıların üzerinde yer alan kitabeler ile mimari özellikleri itibariyle bu dönemde yenilendikleri düşünülmektedir. Ancak söz konusu yapıların emirden ziyade kent ileri gelenleri tarafından yenilendikleri anlaşılmaktadır. Bu da kentteki refah seviyesinin savaş ve yağmalara rağmen halen imar faaliyetlerini yürütmeye yeterli olduğunu göstermektedir.

Emir Abdal Han sonrasında Bitlis'te başlayan istikrarsızlık dönemi Van Beylerbeyliği'nin kent yönetimine daha fazla müdahil olmasına ve sonunda kent yönetim birimlerinin dahi Osmanlı yönetim sistemine göre şekillenmesine sebep olmuştur. Abdal Han sonrasında Emir Ziyaeddin, Emir Şeref ve Emir Bedreddin Han devirleri kısmen Bitlis Emirliği'nin bu dönüşüme direndiği bir dönem olmasına karşın Muhammed Said Han ve Nuh Han arasındaki yönetim mücadelesi kenti dış müdahaleye daha açık bir pozisyona sokmuş ve kentteki istikrarsızlık imar faaliyetlerine de yansımıştır. Ancak buna rağmen söz konusu dönemde Gökmeydan'da günümüzde Emir II. Şeref ve Üç Bacılar olarak adlandırılan iki türbe ile Avul Meydan'da Nuh Han Medresesi ve Türbesi'nin

[1126] Arık, s. 75; Uluçam, s. 135.

kurulduğu görülmektedir. Yine Nuh Han tarafından Hatuniye Köprüsü'nün yenilenmesi kentteki ticaretin yürütülmesi amacıyla yol ağlarının faal durumda tutulduğunu göstermektedir.

Bitlis'te yürütülen tüm bu imar faaliyetlerini üç ayrı dönemde ele almak mümkündür. İlk olarak surlarla çevrili aşağı şehrin kent sakinlerine yetmemesi ve şehrin aldığı göçlerle özellikle 15. yüzyılın başlarından itibaren sur dışındaki alanlarda yeni yerleşim birimlerinin kurulduğu görülmektedir. Bu devir kentte yayılma devri olarak nitelenebilir. Yüzyılın ortalarında kentin bağımsızlaşmasıyla emirlik tarafından eğitim kurumları olan medreselerin kurulması ve çeşitli dini gruplara tanınan özgürlük neticesinde tekke ve zaviyelerin oluşturulması imar faaliyetlerinin ikinci aşamasını oluşturmaktadır. Kentin gelişme süreci olarak nitelenebilecek bu ikinci aşama 17. yüzyılın sonlarına kadar sürmüştür. Nitekim 17. yüzyılın ikinci yarısına denk gelen Emir Şeref Han b. Abdal Han devrinde kurulan Şeyh Uryan-i Ahlati Hankahı bu tür yapılara örnektir. Yine Nuh Han tarafından yüzyılın sonunda inşa edilen medrese de kentin eğitim misyonunu sürdürdüğünü göstermektedir.

Kentleşme süreci içerisinde son aşamayı ise Abdal Han döneminde başlayan yenileme ve onarım çalışmaları oluşturmaktadır. Kentin 17. yüzyıldaki saldırı, kuşatma ve yağmalarla tahrip olan alanlarının kent yöneticileri ve ileri gelenleri tarafından onarılması, gelişim alanlarını tamamlamış olan Bitlis'in kendi içerisindeki dönüşümünü gözler önüne sermektedir. Özellikle Abdal Han devrinde yürütülen büyük boyutlu imar ve tamir faaliyetleri kentin bu dönemde yeni bir kentleşme sürecine girdiğini düşündürmektedir. İç kale dışında yeni bir sarayın inşa edilmiş olması da bu düşünceyi destekleyen en önemli tasarruf olarak değerlendirilmektedir.

Kentin yayılma, gelişim ve yeniden oluşum süreçlerini ihtiva eden üç yüzyıllık bu sürecin devamında eğitim kurumları ile dini yapıların sürekli olarak tamir ve yenilemelerle ayakta tutulduğu ve konut gibi sivil mimari öğelerinin de zaman içerisinde yeniden ele alındığı anlaşılmaktadır. Günümüze ulaşan konutların 18. yüzyıldan öncesine tarihlenmemesi ancak 12. yüzyıldan kalma mescit, medrese ve türbe gibi eserlerin halen ayakta duruyor olması kentleşme sürecinde kamu yapılarına verilen değerin ne ölçüde olduğunu gösterdiği kanaatindeyiz.

6.4. İmar Faaliyetlerini Şekillendiren Etkenler

Yukarıda anlatılan yayılma, gelişim ve yenilenme süreçleri kentteki birtakım unsurlar ile siyasi ve ekonomik sebeplerden etkilenmiştir. Bu etkilenmenin en önemli aşamasını ekonomik yeterlilik oluşturmaktadır. Nitekim kent kaynaklarının Bitlis Emirliği tarafından kontrol edildiği dönemlerde yürütülen inşa faaliyetleriyle kentleşme sürecinin hızlandığı anlaşılmaktadır. 15. yüzyılın başında Emir Şemseddin-i Veli'den başlayarak kentte zaviye inşasıyla yeni yerleşimlerin açılmasını sağlayan en önemli etken kanaatimizce kentin büyük oranda kendi kendini yöneten bir anlayışa sahip olmasıdır. Nitekim kent kaynaklarının egemen güçler tarafından ele geçirilmesi ve bu güçlerin tasarrufunda olması Bitlis'te yürütülecek imar faaliyetlerini sekteye uğratmaktadır. Bu tür durumlarda kentleşme adına yürütülecek faaliyetler ancak merkezin arzu ettiği zamanda ve düzeyde gerçekleştirilebilmektedir. Ancak Bitlis Emirliği'nin güçlü olduğu ve kaynaklarının yeterli olduğu durumlarda mescit, medrese, han, hamam gibi birçok yapının gerek yeni iskân alanları açmak gerekse var olan yerleşimleri geliştirmek amacıyla inşa edildiği görülebilmektedir.

Ekonomik yeterliliğin yanı sıra kentteki imar faaliyetlerini etkileyen başka unsurlar da bulunmaktadır. Öncelikle surlarla çevrili aşağı şehrin, güvenli olmasını sağlayan iki nehrin arasına kurulmuş olması süreç boyunca inşa edilen yapıların sıkışık bir düzende ele alınmalarına sebep olmuştur. Buna rağmen aşağı şehirde iki büyük caminin yanı sıra ikişer katlı iki han ile tek katlı bir han ve bir bedesten, bir hamam, boyahane ve çeşitli çarşıların konumlandırıldığı görülmektedir. Aşağı şehrin kendi içerisinde engebeli bir özelliğe sahip olması da iki ayrı hat üzerinde sıralanan çarşıların oluşmasını sağlamıştır.

Aşağı şehrin etrafında şekillenen mahallelerin de kentin engebeli yapısına göre şekillendiğini belirtmek gerekir. Kentin, dağlar arasında yayılan beş vadi içerisinde gelişmiş olması ve bu dağların özellikle iç kale ve çevresinde birbirine oldukça yaklaşmaları, mahallelerin yamaçlar boyunca ve sıkışık bir düzende kurulmalarına sebep olmuştur. Daha geniş ve düz alanlar ihtiva eden uzak mahallelerde ise tersine bir durum ortaya çıkmıştır. Bağ ve bahçeler içerisinde inşa edilen konut ve köşklerle Evliya Çelebi'nin yaz evi olarak adlandırdığı yapıların bu kesimlerde ortaya çıktığı görülmektedir.

İmar faaliyetlerini şekillendiren en önemli etkenlerden bir diğeri de kuşkusuz mevsimsel değişimlerdir. Kış mevsiminin oldukça sert geçmesi ve kentin yılın neredeyse yarısında kar altında kalması imar faaliyetlerini etkilemiş olmalıdır. Uzak mahallelerde yer alan bağların yaz evi olarak adlandırılması buralarda kış aylarında ikamet edilmediğini düşündürmektedir. Karla kaplı kış aylarında kent merkezine ulaşımın zorlaşması sebebiyle bu kesimlerde meskûn olanların önemli bir kısmının iç kaleye yakın mahallelerdeki sıkışık düzenli evlerde ikamet ettikleri düşünülmektedir. Bu mahallelerin sıkışık olmasının önemli bir nedeni de kışın ısı kaybının en aza indirilmesi olabilir. Nitekim konutların birbirine yakın ve sıkışık bir düzende olması açık bir alanda bulunmasından daha fazla koruma sağlamaktadır.

6.4.1. Topoğrafyanın Kullanımı

İmar faaliyetlerini şekillendiren etkenler içerisinde topoğrafyanın önemli bir yeri vardır. Yukarıda da değinildiği gibi kentin vadilerde ve bu vadilerin etrafındaki yamaçlarda kurulmuş olması topoğrafyanın bütün unsurlarından faydalanmayı gerektirmiştir. İç kalenin üzerine kurulu olduğu yüksek ana kaya kütlesinin çevresini dolaşan surlar kayalığın üçgen yapısı gereği üç köşede birer kuleyle desteklenmiştir. Kara kule, kanlı kule ve saray kulesi olarak adlandırılabilecek bu üç birim hem iç kaleyi koruma altına almakta hem de kenti her açıdan görmeyi sağlayan bir özelliği ihtiva etmektedir. İç kalenin kuzey kesiminin güneydoğu ve güneybatı kesimlerine nazaran dar bir alana sahip olması bu kesimdeki yapıların birbirine dayanan çok katlı yapılar oluşturulmasını sağlamıştır. Bu alanda yürütülen kazılarla ortaya çıkarılan yapıların temel seviyesinde günümüze ulaşmış olmaları kesin bir kanı belirtmeyi zorlaştırsa da genel olarak iç kale sakinlerine ait konutlardan oluştukları düşünülmektedir. İç kalenin orta noktasından yükselerek devam eden bu alanda konutların kademeli olarak yükselen bir görüntüye sahip olmaları mümkündür.

İç kalenin güneydoğu kesiminde ise medrese, mektep ve mescit gibi kamusal yapıların bulunması olasıdır. Bu alanda ortaya çıkarılan yapı kalıntılarının ayrıntılı olarak değerlendirilmemesi sebebiyle kesin bir yargıya varmak mümkün değilse de kalenin güneybatı kesiminin harem ve han sarayından oluştuğu bilgisiyle güneydoğu kesiminin de kamusal yapılardan müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır. Kuzey kesimin sıkışık alanı

kamusal yapıların yerleştirilmesini zorlaştırdığından bu tür yapılar için en uygun kesimin iç kalenin güneydoğu bölümü olduğu düşünülmektedir.

Topoğrafyanın Bitlis'te önemli bir güvenlik unsuru olarak ele alındığını gösteren iç kale giriş kapısına, üç ayrı kapıyla korunan bir rampadan ulaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin anlatımlarından ve iç kaledeki kalıntılardan yola çıkarak güney yönde olduğu anlaşılan giriş kapısına ulaşan rampa günümüzde birtakım yapılarla asli özelliğini yitirmiştir. Ancak kıvrılarak yükselen bir özelliğe sahip bu rampanın, topoğrafyadan güvenlik amacıyla faydalanma örneği olarak karşımıza çıkan en önemli örnek olduğu anlaşılmaktadır.

İç kalenin güney kesimini işgal eden aşağı şehir, topoğrafya kullanımının kentleşme için ifade ettiği önemi gösteren en önemli birimlerdendir. Etrafını çevreleyen iki nehrin güneyde birleşmesi, kuzey yönde de oldukça dar bir kara parçasının bulunması aşağı şehrin, inşa edilen basit bir sur sistemiyle oldukça korunaklı bir konuma erişmesini sağlamıştır. Topoğrafyanın sağladığı bu güven surların Diyarbakır ya da Van kalelerinde olduğu gibi yüksek olmalarına gerek kalmadan kenti korumasına yaramıştır. Doğal birer hendek niteliğindeki Husur ve Rabad nehirlerinin sağladığı güvenlik aşağı şehirde ticari birimlerin rahatlıkla gelişmesine ve ticaret mallarının güven altında kalmasına olanak tanımıştır.

Surların daha kolay savunulabileceği güney ve kuzey uçlarda birer kapıyla dışa açılan aşağı şehrin kendi içerisindeki topoğrafik özelliklerine bağlı olarak birtakım düzenlemelerin ortaya konduğu görülmektedir. Kuzey kesimin güneyden daha yüksek olması aşağı şehirde iki ayrı çarşının oluşmasına sebep olmuştur. Van Kapısı olarak adlandırılan kuzey kapısı önünde biri kuzeyden iç kalenin oturduğu kayalığa yaslanan dükkanları takiben batıya doğru Çevgan Meydanı'na ve devamında Arasa Hanı yanından güneydeki Sur Kapısı'na; diğeri de Ulu Cami yönüne doğru sıralanan ve dış kale surlarına dayanan dükkanları takiben Aslanlı Han'a ve devamında bedestenin altından Sur Kapısı'na ulaşan iki çarşı, aşağı şehirdeki yükseklik farkından dolayı bölümlenmiş bir özellik göstermektedir. İki çarşı arasında kalan alanda konutların yükseldiğini gösteren 20. yüzyıl başlarına ait fotoğraflarda da kot farkı açıkça anlaşılabilmektedir. Aşağı şehirdeki yapıların düz bir hattı takip etmekten ziyade Rabad Nehri'nin akışını ve iç

kalenin üzerine oturduğu kayalığın aksını takip eden bir yay şeklinde uzanması topoğrafyanın kentleşme sürecindeki etkisini ortaya koymaktadır.

Kentin yayılma sürecinin başlarında topoğrafyanın sağladığı avantajla güvenli yerleşim birimlerinin oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Husur Nehri'nin iç kalenin kuzeybatısından gelerek güneye doğru şehri kat etmesi ve batısında kalan alana güvenlik sağlaması bu kesimlerde sur dışı yerleşimlerin kurulmasını sağlamıştır. İlk sur dışı yerleşimler olan Husur, Zeydan ve Şamyan mahalleleri, Husur Nehri'nin batı kıyısında kurulan mahalleler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir yandan Husur nehrinin bir yandan da yamacına kuruldukları tepenin sağladığı güvenlik, mahallelerin hızlı bir şekilde gelişmesine olanak tanımıştır. Aynı durumun 17. yüzyılda Han Bağı'ndaki dış sarayın kurulması sırasında da etkili olduğu düşünülmektedir. Bu mıntıkada da Mutki yönünden gelen Tıkılban Deresi ile alanın doğusundan akan Bitlis Nehri'nin ve üzerine kurulduğu yüksek ana kaya kütlesi ile devamındaki yamacın sağladığı güvenlik avantajı Han Bağı'nın yerinin seçilmesinde etkili olmalıdır.

Kentin güvenlik kaygısının giderildiği zamanlarda görece daha düz ve geniş alanlarında yerleşimlerin kurulmaya başladığı görülmektedir. 14. yüzyıldan sonra Ahlat'ın da kontrol altına alınmış olması Gökmeydan ve Avih Mahalleleri ile Avul Meydan'da yerleşim birimlerinin kurulmasını sağlamıştır. 15. yüzyılda inşa edilen birtakım dini özellikli yapılarla yerleşime açılan bu kesimlerin yanı sıra kentin aldığı göçlerle birçok noktada yeni yerleşimlerin kurulduğu yukarıda anlatılmıştı. Aynu'l Berid, Kızıl Mescit, Çirik, Rabad, Kömüs ve Amirdol mahalleleri bu dönemde yeni yerleşim alanları olarak karşımıza çıkmıştır. Gökmeydan, Avih ve Avul Meydan'ın kent merkezine oranla daha engebesiz ve geniş bir alana yayılan özelliği buradaki konutların bağ ve bahçeler içerisinde konumlanmalarını sağlamıştır. Ancak geri kalan mahallelerin yamaçlara kurulması sebebiyle kademeli olarak yükselen konutlardan müteşekkil yerleşim birimleri ortaya çıkmıştır.

Aynu'l Berid, Kızıl Mescit ve Çirik mahalleleri kenti kuzeyden gelerek kat eden transit yol üzerinde kurulan sıralı üç mahalleyi oluşturmaktadır. Kentin doğu yakasındaki yamaçta konumlanan bu mahalleler, Zeydan ve Şamyan mahalleleri kadar olmasa da sıkışık düzende konutlardan müteşekkil bir planlamaya sahiptir. Öte yandan aşağı şehrin güneyindeki Rabad Mahallesi, Zeydan ve Şamyan mahalleleri gibi oldukça sıkışık bir

düzene sahip konutlardan müteşekkil planlama göstermektedir. Mahallenin ticari ana yol üzerinde kurulmuş olması ve burada konutların yanı sıra dükkân sıralarının da bulunması sıkışıklığın ana sebeplerinden biri olabilir.

Kentin yamaçlarla çevrili olması buralarda yer alan konutların bir kenarlarının genel olarak ana kayaya dayanmasına sebep olmuştur. Ana kaya üzerine kurulan ve en az bir taraftan ana kayaya dayanan bu imar düzeni topoğrafyanın kullanımına yönelik geliştirilen pratiklerden biridir. Yine ana kayaya dayanan yapının üst örtüsü daha üst kotunda bulunan bitişikteki yapının avlusu özelliğine sahip olabilmektedir. Kademeli olarak yükselen bu düzenlemeyle yamaçlara kurulan kentlerde sıkça karşılaşılmaktadır. Bitlis'te de özellikle Zeydan, Şamyan, Hürsrev Paşa ve Rabad mahallelerinde bu düzenlemenin tercih edildiği görülmektedir.

Bitlis'teki yapıların büyük oranda topoğrafyadan etkilediğini gösteren en önemli unsur özellikle bazı konutlarda görülen çıkmalardan anlaşılmaktadır. Yol ağı içerisinde belli bir aksı takip eden bazı konutların ikinci kat köşelerinde çıkmalar yaparak genişletildiği görülmektedir. Alt katta yeterli alanın bulunmaması ve yol aksını engellememek adına ortaya konan planlamanın aksine ikinci katta konut alanını genişletmek amacıyla tercih edilen bu düzenlemenin yanı sıra yapıların üzerine oturdukları ana kaya kütlesinin şeklini takip eden cephe duvarlarına sahip olmaları da topoğrafyanın etkin kullanımına örnek olarak gösterilebilir. Tüm bu mimari pratikler göz önüne alındığında Bitlis'in topoğrafyaya göre şekillenen bir kent olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dört yöne doğru açılan vadilerde konumlanan konutlar ile bunların tam ortasında iç kale ve surlarla çevrili aşağı şehrin gelişebilmesi amacıyla topoğrafyanın tüm imkanlarından faydalanmaktan başka çare bulunmamaktadır. Günümüzde artık gelişme gösteremeyen kent merkezinin kuzeydeki Rahva Düzlüğü'ne doğru taşınması da kentin topoğrafik özelliğinden kaynaklanmaktadır.

6.4.2. Mimari İmkanlar ve Kentsel Üslup

Bitlis'te 12. yüzyıldan başlayarak günümüze ulaşan anıtsal kamu binaları ile 19. yüzyıl ve sonrasına ait konutlardan yola çıkarak kentteki mimari imkanlar ile mimari üslubu üzerine değerlendirme yapılabilir. Öncelikle bütün yapıların taş malzemeyle inşa edildiği ve bu malzemenin Bitlis'te bulunan kırmızı tüf taşı olduğunu belirtmek gerekir.

Nemrut volkanının sağladığı bu taşın Ahlat ve Adilcevaz ile Güroymak ve Muş Bölgesi'nde de sıkça kullanıldığı görülmektedir. Ahlat'taki mezar taşları, Muş'taki kilise ve manastırlar ile bölgedeki birçok yapıda karşımıza çıkan bu taşın ocaktan çıkarken işlenmeye olanak verecek derecede yumuşak olması ve zamanla sertleşmesi mimari yapılarda kullanılmasını sağlamıştır. Ahlat'taki kızıl taşın aksine Bitlis'teki koyu kahverengi taşın özellikle kar ve nemden daha fazla etkilendiği görülmektedir. Kentteki anıtsal yapıların alt seviyelerinde kışın yerde kalan karların etkisiyle büyük oranda bozulmaların ortaya çıkması Bitlis taşının iklimden etkilendiğini göstermektedir. Ancak buna rağmen kentteki yapıların bu taştan yapıldığını söylemek gerekir.

Bitlis iç kalesi ile aşağı şehir surlarının yanı sıra Ulu Cami ile 12. yüzyıl eseri olduğu düşünülen Hazo Hanı ve Hatibiye Medresesi, Memi Dede Mescidi ve Selçuklu Türbesi'nden oluşan külliye bu malzemeyle inşa edilmiştir. 15. yüzyıl eseri olan Şemsiyye Zaviyesi ve Hacı Begiye Medresesi de yine bu malzemeye sahiptir. 16. yüzyılda inşa edilen Şerefiye Külliyesi dahilindeki caminin kısmen tuğla malzemeye sahip olması kentte tuğla işçiliğinin de gelişmiş olduğunu göstermektedir. 1571 yılında inşa edilen Hüsrev Paşa Hamamı ve Çarşısı'nda, genel olarak üst örtüde kullanılan tuğla malzeme de bu düşünceyi desteklemektedir.

Bitlis yapılarında kullanılan kesme taş malzemenin kentin etrafındaki vadilerden ve üzerine kurulduğu kayalıklardan temin edildiği düşünülmektedir. Özellikle güney ve kuzey vadilerde birçok ocak alanının bulunması olasıdır. Günümüzde bu ocakların tespitine dair herhangi bir çalışma yapılmadığından kesin bir kanıya varmak mümkün değilse de kent etrafındaki kayalıklardan malzeme temininin mümkün olduğu değerlendirilmektedir. Yine Ahlat'ta bulunan taş ocaklarının da kente destek olması mümkündür. Yapılarda kullanılan tuğlaların kentte var olan tuğla fırınlarında üretilmiş olması mümkündür. Ancak günümüzde bu tür yapılara dair herhangi bir kalıntı tespit edilemediğinden kesin bir yargıya varmak mümkün değildir.

Kentin sürekli işleyen bir ticaret yolu üzerinde bulunması bu yol üzerinde ticareti gerçekleştiren insanların kente katkıda bulunmasını sağlamış olmalıdır. Kentler arasındaki kültür alışverişini de sağlayan tüccarlar aracılığıyla kentteki mimarlık anlayışının yerel birtakım pratiklerle sınırlı kalması engellenmiş; daha geniş bir yelpazede mimari üslubun oluşmasına katkıda bulunulmuştur. Tüccarlarla birlikte mimar ve

ustaların kentler arasında gidip gelmesi mimari üslupların da değiş tokuşuna yardımcı olmuştur. Dolayısıyla Bitlis'in bir ticaret üssü olmasının mimari imkanlar dahilinde değerlendirilerek kentleşmeye katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bitlis'teki yapılar üzerinden bir üslup çözümlemesi yapılması gerekirse ilk olarak söylenmesi gereken şey kanaatimizce sadelik olmalıdır. Bitlis'teki yapıların dış cepheleri itibariyle oldukça sade bir görüntü ortaya koyması kentin ilk göze çarpan özelliğidir. Bu duruma sebep olan birçok etken olabilir. Bunlardan ilk akla gelen taş işleme sanatının yeterince gelişmemiş olmasıdır. Ancak gerek 12. yüzyıldaki Hatibiye Medresesi ve etrafındaki yapılarda gerekse 16. yüzyıldaki Şerefiye Külliyesi ile İhlasiye Medresesi'nde görülen süslemeler kentte oldukça gelişkin bir taş işçiliğinin bulunduğunu düşündürmektedir. Ancak büyük boyutlu bu yapıların dışında daha küçük boyutlu mescit, medrese ve türbe gibi yapılarda herhangi bir süsleme öğesine rastlanmaması kentsel bir üslup olarak değerlendirilebilir.

Kentsel üslup olarak değerlendirilebilecek bir başka unsur ise yapıların giriş kapıları ile pencere düzenlemeleridir. Genel olarak sivri kemerli bir kuşatma birimi içerisindeki dikdörtgen formlu kapı açıklığının basık kemerli bir alınlıkla işlevlendirildiği, pencere düzenlemelerinin de dikdörtgen forma sahip olduğu görülmektedir. Bazı pencere açıklıklarının basık kemerli alınlıkları bulunsa da genel olarak dikdörtgen bir form gösterdikleri anlaşılmaktadır. Kapı açıklıklarını kuşatan sivri kemerli düzenleme yapıların avlu girişlerinde bulunmakta ve yapıya anıtsallık katmaktadır. Kapı boyunca yükselen çevre duvarı ise yapıyı çevrelemektedir. Bu çevre duvarının kentsel bir üslup olarak ele alınması mümkündür. Nitekim üst kısmında üçgen bir düzenlemeyle kış aylarında üstünde kar birikmemesini sağlayan bu duvar aynı zamanda ev ile sokağı kesin olarak birbirinden ayıran bir özelliğe sahiptir. Evin mahremiyetine bağlı olarak şekillenen bu çevre duvarı düzenlemesi 20. yüzyıldaki yapılara kadar kullanılmaya devam etmiştir.

Kentteki kamusal yapıların göze çarpan bazı unsurları bunların bir kaideymiş gibi uygulandığını düşündürmektedir. Mescitlerin mihrap kısımlarının dışa taşırılması bunlardan biridir. Kentteki en eski cami olan Ulu Camiden başlayarak 17. yüzyılda inşa edilen Mermutlu Mescidi'ne kadar mescitlerin neredeyse tamamında mihrap kısmının dışarıdan belli olacak şekilde taşırıldığı görülmektedir. Çoğunda basit bir çıkıntı şeklinde

olan bu taşırma bazı yapılarda süslenerek yapıya hareket katmaktadır. Örneğin Şerefiye Camii ile Alemdar Baba Mescidi'nde bu tür bir süsleme anlayışıyla karşılaşılmaktadır. Ancak Memi Dede, Hacı Begiye, Aynu'l Berid, Şeyh İshak, Kureyş, Taş ve Mermutlu gibi küçük boyutlu mescitlerde mihrap kısmının basit birer dikdörtgen çıkıntıyla vurgulandığı görülmektedir. Çıkıntının üstüne yerleştirilen üçgen bir alınlıkla hareket sağlanmışsa da süsleme açısından oldukça sade bırakıldıkları anlaşılmaktadır. Yine mihrap yönünde ikişer pencere açıklığıyla harimin aydınlatılması Bitlis mescitlerinde karşımıza çıkan bir uygulamadır. Güney yönü açık olan bütün mescitlerde mihrabın iki yanında birer pencere açıklığının bulunduğu görülmektedir. Yalnızca Memi Dede ve Kızıl Mescitte mihrap yönünde birer pencere açıklığıyla aydınlatma sağlanmıştır.

Bitlis'te zaviye özelliği gösteren mescitlere ait türbeler genel olarak güney yönde bulunmaktadır. Mescit içerisinden ulaşılan bu türbelerde zaviyeyi oluşturan ve sonrasında zaviyenin işlemesini sağlayan önemli kişilerin mezarları bulunmaktadır. Harimin güneyindeki bir kapıyla ulaşılan özelliğe sahip bu zaviyeler arasında Şeyh Abdullah Bedehşani ve Şeyh İbrahim mescitleri sayılabilir. Memi Dede Mescidi'nin kuzey yönünde 16. yüzyılda oluşturulan bir türbeyle bu özelliği kazanmasına rağmen Şeyh Abdullah ve Şeyh İbrahim mescitlerinin kurucularının ölümüyle bu vaziyete bürünmüş olmaları mümkündür. Yine Kureyş Mescidi'nde yer alan türbe de mescit içerisinden ulaşılan bir konumda olmasına karşın yapının batısına yerleştirilmiştir. Hacı Begiye Mescidi'nin mihrap yönünde, mihrabın iki yanında bulunan açıklıklar güneydeki hazireye geçit vermektedir. Ancak bu hazirenin geçmişteki durumu ve hazirede yatanların kimler olduğu gibi bilgilerin bulunmaması açıklıkların birer kapı mı yoksa aydınlatma amacıyla açılan pencereler mi olduğunu anlamamızı zorlaştırmaktadır. Yine de yukarıda sözü edilen mescitlerde görülen uygulamayı andıran bu düzenleme açıklıkların kapı olabileceklerini düşündürmektedir.

Mescide bitişik türbe düzenlemesinin yanı sıra Alemdar Baba ve Aynu'l Berid mescitlerinde görülen alt kata türbe yerleştirme uygulaması da Bitlis'te karşımıza çıkan bir diğer mimari üsluptur. Alemdar Mescidi'nin alt katında bulunan mezarlığın, mescidin varlığından önce de bulunduğu ve mescidin bunun üzerine inşa edilmesine karşın Aynu'l Berid Mescidi'nde, yapının onarılmasından sonra onarımı yaptıran kişinin alt kata gömülerek bir türbe oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

15. yüzyılda inşa edildiği bilinen Gökmeydan'daki Şemsiyye, Avih'teki Şeyh İshak ve Çirik Mahallesi'ndeki Şeyh İbrahim Mescidi'nin sivri kemerli tonoz örtülü harim düzenlemesi söz konusu yüzyılda kentte görülen mimari üslubu göstermesi açısından önemlidir. Ancak bunlardan daha önceki bir tarihte inşa edildiği düşünülen Memi Dede Mescidi'nin de aynı planlamaya sahip olması 12. yüzyıldan itibaren kentte mescit mimarisinin bu yönde ilerlediğini düşündürmektedir. 12. yüzyıldan kalan Ulu Cami'nin mihrap önü kubbesini saymazsak 15. yüzyılda inşa edilen Hacı Begiye Mescidi'nin kubbesi kentteki dini mimaride ortaya konan ilk kubbe örneğini teşkil etmektedir. Bunun devamında inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen Meydan Camii'nin kubbesi ve 16. yüzyılın başında yenilenen Kızıl Mescit'in kubbeleri kentte kubbe mimarisinin gelişme aşamalarını göstermektedir. 1529 tarihli Şerefiye Camii'nin kubbesi ile kentte dini mimaride kubbe kullanımının yaygınlaşmaya başladığı anlaşılmaktadır.

Kentte mimari üslup olarak değerlendirilebilecek bir diğer özellik kubbeyle örtülü yapıların dışarıdan kubbeyle örtülü olduklarını belirtecek herhangi bir düzenlemeye sahip olmamasıdır. Hatta kubbe örtüyü gizlemeye çalışıldığı dahi düşünülebilir. Nitekim kentin anıtsal dört camisinin de gerek mihrap önünü gerekse harimin önemli bir kısmını örten kubbeleri dışarıdan çeşitli şekillerde gizlenmiştir. 12. yüzyıl yapısı Ulu Cami'nin mihrap önü kubbesi dıştan yüksek bir silindirik kasnağa oturan konik bir külahla örtülmüşken Hacı Begiye Mescidi ile Şerefiye ve Meydan camilerinin kubbeleri de dıştan tamburlarla kapatılmış vaziyettedir. Hacı Begiye Mescidi'nde çokgen bir özellik gösteren tamburun Şerefiye ve Meydan camilerinde silindirik olarak yükseldiği görülmektedir. Günümüzde bazı uygulamalarla asli özellikleri değişse de yapıların 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başına ait fotoğraflarda orijinal halleri anlaşılabilmektedir.

Yukarıdaki üç yapının yanı sıra kubbeyle örtülü olan diğer mescitlerin de dıştan düz dam şeklinde örtüldükleri görülmektedir. 12 kubbeli bir üst örtüye sahip olan Kızıl Mescit bunun en güzel örneği olarak gösterilebilir. Kubbelerin küçük boyutlu olması yükselmelerini engellediğinden dıştan düz damla örtülmeleri kolaylaşmıştır. Ancak Aynu'l Berid, Şeyh Abdullah Bedehşani, Taş ve Mermutlu mescitlerinde kubbelerin geniş olmalarına karşın yine dıştan düz damla örtülmüşlerdir. Bu mescitlerde görülen harimin ortasındaki bir sütuna oturan dört kemerin taşıdığı kubbeli örtü düzenlemesi de kente özgü bir mimari üslup olarak değerlendirilebilir. Bu tip bir düzenlemeye sahip yapıların

tamamı 17. yüzyılda inşa edilmiş ya da onarılmıştır. Aynu'l Berid ve Şeyh Abdullah Bedehşani mescitlerinin 17. yüzyıla ait onarım kitabeleri ile Mermutlu Mescidi'nin aynı yüzyıla ait inşa kitabesi bu düşüncemizi desteklemektedir. Buna dayanarak Taş Mescidi'nin de aynı yüzyılda inşa ve tamir süreçlerinden geçtiği düşünülmektedir.

Mescit, medrese ve türbe gibi yapıların yanı sıra Han Hamamı ile Hüsrev Paşa Hamamı'nın kubbelerinin de dıştan külahlarla örtüldüğü görülmektedir. Yine çokgen birer tamburla yükseltilen kubbelerin Hüsrev Paşa Hamamı'nda konik külahla, Han Hamamı'nda ise Şerefiye Camii'nde olduğu gibi çok az bir dış bükey örtüyle tamamlandığı görülmektedir. Matrakçı Nasuh Minyatürü'nde hem Şerefiye Külliyesi dahilindeki hem de surlarla çevrili aşağı şehirdeki bazı yapıların kubbeli olarak belirtilmiş olması kanaatimizce bunların ne tür yapılar olduğunun anlaşılması amacıyla tasvir edilmişlerdir. Nitekim Şerefiye Külliyesi dahilindeki türbenin sivri bir külahla örtülü olmasına karşın minyatürde kubbeli olarak tasvir edilmesi bu düşüncemizi desteklemektedir.

Kentte gayrimüslimlere ait olan ve orijinal halinin görüntüsü elimize ulaşan Karmirak Kilisesi ile Gökmeydan'daki İhlasiye Medresesi ve Şerefiye Külliyesi dahilindeki imaretin kubbelerinin dıştan çokgen birer tamburla yükseltildiği ve konik külahla örtüldüğü görülmektedir. Tüm bu örnekler göz önüne alınarak kent mimarisi içerisinde özellikle kubbelerin dıştan belirtilmesi amacıyla tamburlarla yükseltildiği ve genel olarak da konik ve çokgen külahlarla tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda değinilen unsurlar göz önüne alınarak kentin mimari bir karakterinin bulunduğunu söylemek mümkündür. Dış cephede sadeliğin hâkim olduğu Bitlis anıtsal mimarisinde hareketin, dıştan düz dam örtüye sahip mescitlerde bir sütun üzerine oturan dört kemerin taşıdığı kubbeler ve mihrap yönünde dışa taşırılan mihrap çıkıntısıyla; daha büyük boyutlu cami, hamam, imaret ve medrese gibi yapılarda ise harimi örten kubbelerin yüksek kaideli tamburlar üzerinde yükselen konik ve çokgen külahlarıyla sağlandığı söylenebilir. Yine erken dönemde inşa edilen mescitlerin dikdörtgen bir planlamaya ve sivri kemerli tonoz örtüye sahip olmasına karşın 17. yüzyıla gelindiğinde harimin ortasındaki bir sütunun taşıdığı dört kemere oturan kubbelerle örtülmesi kentteki mimari üslubu göstermesi açısından önemlidir.

6.4.3. Baniler

Bitlis'teki anıtsal yapıların genel olarak emirler ve onlara yakın yönetici aileler tarafından yaptırıldığı görülmektedir. Kentteki en eski yapı olan Ulu Cami, üzerindeki kitabeden anlaşıldığı kadarıyla kentin yöneticisi olan Ebu'l Muzaffer Muhammed tarafından yaptırılmıştır. Bu kişinin başka herhangi bir yerde isminin geçmemesi ve tarihi kaynaklarda da bulunmaması kim olduğu hakkında fikir yürütmemizi engellemektedir. Ancak kitabenin yazıldığı 1150 tarihinde kentte Dilmaçoğlu Beyliği'nin hâkim olmasından yola çıkarak bu beyliğe bağlı bir yönetici olduğu düşünülmektedir.

12. yüzyılda inşa edildiği düşünülen Hazo Hanı'nın, İbnu'l Ezrak'ın anlatımlarına dayanarak Ahlat Emiri II. Sökmen'in hanımı ve Saltuklu Emiri'nin kızı olan Banuvan Hatun'un eseri olduğu değerlendirilmektedir. Bir düğün için gittiği Meyyafarikin'den dönerken Bitlis Geçidi'nde dokuz köprü ile bir han inşasına karar verildiği bilgisi bulunmaktadır. Ancak kaynakta zikredilen han Deliklitaş mevkiinde konumlanmaktadır. Bitlis'teki yapının 17. yüzyılda yenilenmiş olmasına karşın giriş cephesinde büyük oranda silinmiş bir kitabe kalıntısı ile bazı 12. yüzyıl yazısını çağrıştıran kitabe parçalarının bulunması yapının 12. yüzyıla tarihlenebileceğini düşündürmektedir. Hanın yanındaki köprü de baninin kadın olmasından dolayı Hatuniye Köprüsü olarak adlandırılmaktadır. Yine Hazo Hanı'nın da Hatuniye Hanı olarak adlandırıldığını belirtmek gerekir.

12. yüzyılda inşa edildiği düşünülen Hatibiye Medresesi ile karşısındaki Memi Dede Mescidi ve Selçuklu Türbesi'nin de medresenin banisi el-Hatib adlı Bitlis Kadısı tarafından inşa edildiği kanaatindeyiz. İbnu'l Ezrak'ta geçen bilgilerden yola çıkarak 1164 senesinde Bitlis'e atanan Kadı Ebu Tahir Abdullah b. el-Hatib adlı kişi bu yapıları inşa ettirmiş olmalıdır.[1127] El-Hatib ismine atfen Hatibiye Medresesi olarak adlandırıldığı düşünülen yapının süslemeleri itibariyle erken dönem özellikleri göstermesi ve Memi Dede Mescidi ile Selçuklu Türbesi'nin üzerindeki süslemelerin de aynı özelliklere sahip olması yapıların aynı zamanda inşa edildiğini göstermektedir.

Bitlis'te inşa edilen yapıların genel olarak banilerinin ismiyle anıldıkları görülmektedir. Hazo Hanı ve Köprüsü'nün Hatuniye Hanı ve Köprüsü olarak Hatibiye Medresesi'nin de Kadı el-Hatib'e atfen adlandırılmaları buna örnek gösterilebilir. 15.

[1127] İbnü'l Ezrak, Artuklular, s. 137.

yüzyılın başında inşa edilen Şemsiyye Zaviyesi de Emir Şemseddin b. Emir Hacı Şeref'e atfen isimlendirilmektedir. Bitlis'in yöneticisi Emir Şemseddin-i Veli tarafından Gökmeydan'da inşa ettirilen zaviye de yine bu özelliğe bağlı olarak Şemsiyye Zaviyesi olarak adlandırılmaktadır.

15. yüzyılda inşa edilen Avih Mescidi'nin de kitabesinde geçen bilgilerden Hacı Ebubekir b. Halil el-Keysani tarafından inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Günümüzde Şeyh İshak Mescidi olarak adlandırılan yapı bu isimlendirmeyi muhtemelen bir dönem burada dini işleri sürdüren kişiden almış olmalıdır. 16. yüzyıl tahrir kaydında Avih Mescidi olarak adlandırılan yapının bu yapı olması mümkündür. Bani Hacı Ebubekir'in kim olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmasa da babasının el-Keysani olarak adlandırılması Hizan'ın Kesan Deresi mıntıkasından gelerek Bitlis'e yerleştiklerini düşündürmektedir. Nitekim günümüzde de Hizani Sokak gibi yer isimlerinin bu kesimde bulunması en geç 15. yüzyıldan itibaren Bitlis'e yerleşildiğini göstermektedir.

Şamyan Mahallesi'nde Şeyhu'l Garib Türbesi ile Paşa Hanı, Rabad'da Hacı Begiye Külliyesi, Küçur'da Hüsamiye ve İdrisiye medreseleri, Mardini'de Şerefiye Külliyesi, Aynu'l Berid'de Şükriyye Medresesi banilerinin adlarıyla anılan yapılara örnektir. Şeyhu'l Garib Türbesi burada dini faaliyetlerini yürüten birinin ölümüyle zaviyesinin yanında oluşan türbesine atfen bu isimlendirmeyi almış olmalıdır. Yine Paşa Hanı olarak adlandırılan küçük hanın da banisi Paşa Hatun'a atfen isimlendirildiği düşünülmektedir. Hatun Mescidi olarak adlandırılan mescidin de yine Paşa Hatun tarafından inşa edilmesi yapının bu isimlendirmeyi almasına sebep olabilir.

Bitlis Emiri Hacı Muhammed b. Emir Hacı İbrahim tarafından inşa ettirilen Hacı Begiye Külliyesi de banisinin hacı nisbesine atfen bu isimlendirmeye kavuşmuştur. 15. yüzyılda Şeyh Ebu Tahir Türbesi'nin yakınında Hüsameddin Bidlisi tarafından inşa edilen zaviyenin Hüsamiye Zaviyesi, 16. yüzyılda oğlu İdris-i Bidlisi'nin inşa ettirdiği medresenin de İdrisiye olarak adlandırılması kentteki bu geleneğin devam ettiğini göstermektedir. 1529 tarihli Şerefiye Külliyesi de banisi Emir Şeref Han'a atfen bu isimlendirmeyi almıştır. Külliye dahilindeki cami, medrese ve imaret Şerefiye olarak adlandırılırken hamamın ise Han Hamamı olarak adlandırıldığı görülmektedir. 1535 tarihinde inşa edilen Şükriyye Medresesi de banisine atfen isimlendirilen eserlerdendir.

Kentin 1535 yılında Osmanlı Sancak Beyleri tarafından yönetilmeye başlamasıyla baniler arasına sancak beyleri de dahil olmuştur. İlk sancak beyi olan Sinan Bey tarafından iç kalede inşa edilen mescit ve hamam ile aşağı şehirdeki boyahane Osmanlı döneminin ilk eserleri olmalıdır. Günümüze yalnızca hamam kalıntısı ulaşan bu yapılardan başka bu dönem içerisinde Şeyh Abdullah Bedehşani Mescidi ile Memi Dede Mescidi'ne eklenen şehitlik kısımları inşa edilmiştir. Şeyh Abdullah Bedehşani Mescidi de Bitlis'teki diğer zaviyeler gibi kurucusunun adıyla anılmaktadır.

Yukarıda da görüldüğü gibi Bitlis'teki anıtsal mimari örnekleri, kenti yönetenlerle dini liderler tarafından inşa ettirilmiştir. Cami, medrese, hamam gibi yapıları bünyesinde barındıran külliyelerin Bitlis emirleri tarafından inşa edilmiş olması bu tür yapıların maliyetlerinin yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak daha küçük boyutlu ve belli bir dini düşünceyi yayma amacı taşıyan zaviyelerin dini liderler ve belki de cemaatlerin destekleriyle kurulduğu düşünülmektedir. Nitekim Avih Mescidi'nde herhangi bir dini lidere atıfta bulunulmamakta; mescidin banisi olarak Hacı Ebubekir'in ismi zikredilmektedir. Yine 16. yüzyılda Memi Dede Mescidi'ne ilave edilen şehitliğin banisi olarak geçen Ahmet Yunus adlı kişi ile 17. yüzyılda Şeyh İbrahim Mescidi'ni yenileyen Osman b. Şeref'in herhangi bir unvana sahip olmamaları kentteki hayır sahiplerinin de kamusal yapıların imarına katıldıklarını göstermektedir.

16. yüzyılın son çeyreğinde yürütülen imar faaliyetleri içerisinde en önemlisi Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa tarafından inşa ettirilenlerdir. Bir çifte hamam ile buna bitişik yüzden fazla dükkândan oluşan bir çarşı, iki han, iki debbağlar çarşısı ve daha küçük bir hamamdan oluşan bu mimari proje kentin ticari özelliğini pekiştiren en önemli atılımlardandır. Osmanlı hakimiyeti altında geçirdiği süre boyunca kentin en önemli imar faaliyetinin yürütüldüğü alan Hüsrev Paşa Mahallesi olarak adlandırılmıştır.

Hüsrev Paşa'nın gayretleriyle Bitlis'e dönen Emir Şeref Han'ın Gökmeydan'da inşa ettirdiği medrese ile şehir içindeki han ise diğer yapıların aksine özel olarak isimlendirilmişlerdir. Medreseyi İhlasiye olarak adlandıran Emir Şeref'in aşağı şehirdeki hanı ise Arasa Hanı olarak adlandırılmıştır. 17. yüzyılda Abdal Han tarafından inşa edilen Han Bağı ve içerisindeki saray da Han'a atfen isimlendirilmektedir. Emir Abdal Han tarafından kentin güneybatısında oldukça korunaklı bir mevkide inşa edilen bu dış saray, divanhane, harem odaları, talimhane ve etrafını saran han askerine ait odalarla ahırlar ve

bir hamamdan müteşekkildir. Evliya Çelebi, Han Bağı içerisindeki yapıların bizzat Abdal Han tarafından planlandığını ve inşaatının yürütüldüğünü aktarmaktadır.[1128]

Kentte 17. yüzyılda inşa edilen bir diğer yapı da Emir Şeref b. Abdal Han'ın izniyle kurulduğu anlaşılan Şeyh Uryan-i Ahlati Hankahı'dır. Bu da diğer zaviye ve mescitler gibi dini bir düşünceyi yayma amacı taşıyan bir kişi adına kurulmuş yapılar arasında sayılmaktadır. Günümüzde Üryan Baba Tekkesi olarak anılan yapının ilk banisi olarak Şeyh Uryan'ın adı geçmektedir.[1129] Yüzyılın sonunda Emir Nuh Han tarafından Avul Meydan'da inşa ettirilen medrese de yine geleneği devam ettirmektedir. Nuhiye Medresesi ve Türbesi olarak anılan yapıların da Bitlis Emirliği tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Nuh Han ile 17. yüzyılın sonunda emirlik iddiasında bulunan ve birkaç kez emirlik yapıp azledilen Muhammed Said Han'ın 18. yüzyılın başlarında yapılan türbesi de yine bu geleneği devam ettirerek Saidiye Türbesi diye anılmaktadır.

Yukarıda zikredilen ve Müslüman eşraf tarafından yaptırılan eserlerin yanı sıra gayrimüslimlere ait yapıların da banilerinin ismiyle anılmış olabileceği değerlendirilmektedir. Amirdol Manastırı'nın, 15. yüzyılda Erciş'te yaşayan Emiru'd-Devle adlı bir Hıristiyan tarafından kurulduğu bilgisi bu düşünceyi desteklemektedir.[1130] Ancak yeterli verinin bulunmaması kesin bir kanıya varmayı zorlaştırmaktadır. Kentteki Hıristiyanların mabetlerini Meryem Ana ve İsa Peygambere atfen isimlendirdiklerini belirtmek gerekir. Avih'teki Surp Asvadzadzin Manastırı ile kentin güneydoğusundaki Hındırakatar Manastırı Meryem Ana'yı niteleyen isimlendirmelere sahipken iç kalenin kuzeyindeki Karmirak Kilisesi ise İsa Peygambere atfen Çoban Kilisesi anlamını taşımaktadır.

Görüldüğü gibi kentteki banilerin genel olarak yönetici kesime mensup emirlerle belli bir dini düşünceyi yayma amacı taşıyan dini liderlerden oluştuğu görülmektedir. Ümera ve Ulema sınıfının bu faaliyetlerinin yanı sıra mahallelerde yer alan bazı mescitlerin Zeydan, Mermutlu ve Avih'te olduğu gibi buralara yerleşen ailelere atfen isimlendirildikleri ve bu ailelere mensup kişiler tarafından inşa ettirildikleri anlaşılmaktadır. Ancak Şeyh İbrahim ve Memi Dede mescitlerinde olduğu gibi herhangi

[1128] Evliya Çelebi, 4/1, s. 147.
[1129] Tekin, ss. 178, 179.
[1130] Akinean, s. 28.

bir unvana sahip olmayan ancak kentte önemli bir konumda oldukları değerlendirilen kişilerin de kamusal yapıların imar faaliyetlerine katıldıkları görülmektedir.

6.4.4. Mimar, Usta ve Sanatçılar

Bitlis'teki mimari eserlerin banileriyle ilgili ele alınan önceki bölümün devamında kentteki imar faaliyetlerini yürüten mimar ve ustalar ile yapıların cephe ve duvarlarını süsleyen bezemeleri oluşturan sanatçılardan söz etmek gerekmektedir. Kentin en eski yapısı olan iç kale ve şehir surlarının kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmemektedir. Yine yapıların mimarları hakkında da herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Aşağı şehirde bulunan 1150 tarihli Ulu Cami'nin Dilmaçoğlu Beyliği adına inşa ettirildiği yapıdaki kitabeden anlaşılsa da yapının mimarı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 12. yüzyılda Ahlat'ta üst düzey bir taş işçiliğinin bulunuyor olması Bitlis kentinde olmasa bile Ahlat'tan mimar ve usta ihtiyacının karşılanmasının mümkün olduğunu düşündürmektedir. Yine beyliğin merkezi Erzen'den de mimar ve ustaların getirilmiş olması mümkündür. 12. yüzyıl eserleri Hazo Hanı, Hatibiye Medresesi ve karşısındaki mescit ile türbenin de aynı düşünceyle yerel ya da Ahlat veya Erzen'den gelen mimar ve ustalar tarafından inşa edildiği düşünülmektedir. Ancak eldeki verilerin yetersiz oluşu kesin bir kanıya varmayı zorlaştırmaktadır.

Kentte 15. yüzyılda inşa edilen Şemsiyye Zaviyesi ve Hacı Begiye Külliyesi ile 16. yüzyılda inşa edilen Şerefiye Külliyesi, Hüsrev Paşa yapıları, İhlasiye Medresesi ve Arasa Hanı gibi büyük boyutlu yapıların mimarlarıyla ilgili olarak da herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ahlat'ta yer alan mezar taşlarındaki usta isimleri bölgede ustaların görünür olduklarını düşündürse de Bitlis'te herhangi bir mimar ya da usta ismine rastlanmaması ilginçtir. Bitlis'teki mezar taşlarında da usta isimlerine rastlanmamaktadır. Bu da kentteki genel bir uygulama olarak değerlendirilebilir.

Kentte usta ismi zikredilen tek yapı Şamyan Mahallesi'nde, Şeyhu'l Garip Türbesi ile Hatibiye Medresesi arasında konumlanan Paşa Hanı'dır. Yapının doğu cephesindeki kapı açıklığı üzerinde yer alan oldukça silik vaziyetteki inşa kitabesinin sol üst tarafında kazıma tekniğiyle işlenen usta ismini içeren kitabe bir usta kitabesi olarak karşımıza

çıkmaktadır. Kitabede geçen "ameli Üstad Ağacan bin Kuli Can" ibaresiyle söz konusu yapının bu kişi tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır.[1131]

16. yüzyıl tahrir kaydında Bitlis merkez mahallelerinde ikamet eden bazı kişilerin mimar ve demirci gibi unvanlarla anılmaları kentte yerleşik ustaların bulunduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bunlardan "Mimar Mehmed" Husur Mahallesi'nde ikamet etmektedir.[1132] Kentte Demirci Karapet adlı bir mahalle bulunmakta ve Şamyan Mahallesi'nde demirci olarak bir kişi ikamet etmektedir.[1133] Kentteki yapılarda herhangi bir mimar, usta veya sanatçıya atıfta bulunulmamasına karşılık Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, 17. yüzyılda inşa edilen Han Bağı Sarayı'nın Emir Abdal Han tarafından planlandığı aktarılmaktadır. Bu da Abdal Han'ın mimari ve mühendislik üzerine bilgi sahibi olduğunu göstermektedir. Sarayın bütün çizim ve resimlerinin Abdal Han tarafından yapıldığı ve kendisinin mimarlık ilminde büyük bir hesaplama yeteneğine sahip olduğu belirtilmektedir.[1134]

Kentteki yapıların planlama özellikleri itibariyle birbirinden çok fazla farklılık göstermediği düşünülünce mimarlık biliminin yeterince gelişmediği anlaşılabilir. Yapıların genel hatlarıyla aynı planlamayı tekrarlaması var olan eski yapıların ya da herhangi bir mimar veya mühendis tarafından ortaya konulan bir yeniliğin ustalar tarafından birden çok kez tekrarlanarak kent üslubunu oluşturması mümkündür. Bu da kentte taş işleme işinin belli bir seviyede olduğu ve inşaat ustalarının da var olan geleneksel planlama ve işçiliği uygulayarak imar faaliyetlerine yön verdiğini düşündürmektedir.

Osmanlı döneminde şehir mimarları düzenlemesi ile merkezde Hassa Mimarlar Ocağı'nın bulunması imar faaliyetlerine verilen önemi göstermektedir.[1135] Ancak Bitlis gibi taşrada yer alan ve merkezi otoriteden büyük oranda bağımsız olan yurtluk ocaklık tipi şehirlerde yerel mimar ve ustaların bulunması olasıdır. Dolayısıyla merkezi mimarlık anlayışının bu kentlere ulaşması zorlaşmaktadır. Ancak merkezden atanan Beylerbeyi

[1131] Arık, s. 77.
[1132] Altunay, s. 133.
[1133] Altunay, ss. 142, 147.
[1134] Evliya Çelebi, 4/1, s. 147.
[1135] Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", **Osmanlı Araştırmaları II**, İstanbul, 1981, ss. 1 – 30; Abdülkadir Dündar, "Osmanlı Mimarisinde Şehir Mimarları", **Osmanlı**, Cilt 10, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 227 – 235.

gibi yöneticilerin görev yaptığı eyalet merkezleri tarafından yürütülen imar faaliyetlerinin yine merkeze bağlı mimar, kalfa ve ustalar aracılığıyla yürütülmüş olması mümkündür.

Şerefiye Külliyesi dahilindeki yapılar ile Hüsrev Paşa Hamamı ve etrafındaki çarşının planlamasının yetenekli mimarlar tarafından kurgulandığına kuşku yoktur. Özellikle Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa tarafından yürütülen inşa faaliyetlerinin Van'da görevli ya da merkezden çağrılan mimarlar tarafından kurgulanmış olması mümkündür. Ancak kentte ön plana çıkan bu büyük boyutlu yapıların dışında kalan daha küçük boyutlu mahalle mescitleri ile zaviyelerin planlamasının hali hazırda var olan eski yapıların tekrarlanmasıyla oluşturulduğu; dolayısıyla üst düzey bir mimarlık bilgisi gerektirmediği düşünülebilir. Kent yönetimi tarafından Bitlis'teki imar faaliyetlerini yürüten ve denetleyen herhangi bir kurumun varlığına ve kentteki yapılara ait mimar ve usta isimlerine dair bir kalıntı ya da yazılı bilginin bulunmaması konu hakkında daha fazla fikir beyan etmeyi zorlaştırmaktadır.

6.5. Bitlis Kentinin Çevre Kentlerle Yapısal İlişkisi

Urartu döneminin aşiret merkezlerini andıran konumu ve Roma sınırlarını koruyan castrumları hatırlatan özellikleriyle Bitlis iç kalesi, geçidi korumak amacıyla inşa edilmiş bir karakol niteliğinden İslami dönemle birlikte bir harekât ve Armenia bölgesinin vergi toplama merkezi konumuna gelmiştir. Aşağı şehrin zaman içerisinde bir ticari hüviyet kazanmasıyla etrafının surlarla çevrilmesi ve bir kesiminde yeni mahallelerin teşkili sağlanmış olmalıdır. İslam kentlerinde ticaret ve iskân merkezlerinin kesin olarak birbirinden ayrılması prensibine istinaden sur içinde bölümlenmelere gidilmiş olması mümkünse de bunu destekleyecek verilerin bulunmaması kesin bir yargıya varmayı zorlaştırmaktadır.

Bizans dönemi kent düzenleri içerisinde sayılan kale kent modeli temelde bir iç kale ile buna bağlı olarak gelişen kent alanından müteşekkil kapalı bir birimi tanımlamaktadır.[1136] 11. yüzyıldan itibaren Anadolu'ya yayılan Selçuklu kültürünün devraldığı bu kentleşme modelinin Bitlis ve çevresindeki kentleri tanımlamak için de uygun olduğu düşünülmektedir. Van'dan Diyarbakır ve Erzurum'a kadar geniş bir alanda

[1136] Tanyeli, s. 26.

karşımıza çıkan bu kentleşme pratiği içerisinde Bitlis'in de benzer bir kuruluşa sahip olduğu ve 12. yüzyıldaki Dilmaçoğlu egemenliğine kadar sur dışında herhangi bir yerleşim biriminin bulunmadığı değerlendirilmektedir. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'ya yayılan ve Erzurum, Ahlat ve Mardin merkezli yeni yönetimler kuran Selçuklu Atabeyleri içerisinde Erzen merkezli Dilmaçoğlu Beyliği'nin bağlısı olarak Bitlis kentinde sur dışı yerleşimin ilk adımlarının atıldığı anlaşılmaktadır. Bu özelliği itibariyle Anadolu'daki erken dönem Selçuklu kentleriyle paralel bir çizgide ilerleyen Bitlis'in açık kent modeline evirildiği görülmektedir. Ancak Anadolu'daki Selçuklu kentlerinde görülen sur dışında ticaret alanı kurulması anlayışı ilk etapta Bitlis'te karşılaşılan bir durum değildir. Bitlis'in batı kesiminde ilk defa ortaya çıkan sur dışı mahallelerinde medrese, mescit ve türbe gibi dini nitelikli eğitim yapıları ile kervansaray gibi konaklama birimleri inşa edilmiştir. Çarşı ve pazar gibi ticaretin yürütüldüğü birimlerin ise sur içerisindeki Ulu Cami etrafında konumlandığı görülmektedir.

Tanyeli, Ulu Cami etrafındaki ticaret alanlarıyla kurgulanan İslami kent özelliğinin Selçuklu kentlerinde sur dışında geliştirilmesiyle özgün bir karakterin oluştuğunu ve İslami kent özelliğinin Anadolu'daki daha küçük boyutlu ticaret kentlerinde uygulandığını vurgulamaktadır.[1137] Nitekim Bitlis'in Anadolu'daki Amasya, Erzurum ve Kayseri gibi açık kentlerdeki ticari hareketlilikten oldukça az bir ticari hareketliliğe sahip olması sur dışında yeni yerleşim alanları kurulsa bile ticari alanlardan mahrum kalmasına sebep olmuştur. Ancak 15. yüzyılda görülen yoğun iskân faaliyetleri az sayıda da olsa ticari birimlerin sur dışındaki mahalleler ile yeni kurulan zaviye ve mescitlerin etrafında konumlanmalarını sağlamıştır.

Bitlis'in etrafını çevreleyen Ahlat ve Meyyafarikin başta olmak üzere Diyarbakır, Mardin, Hasankeyf, Van ve Adilcevaz gibi orta çağ kentleriyle ilişkisi bu kentler arasındaki yolları birbirine bağlayan bir konumda bulunmasından dolayı oldukça gelişmiş düzeydedir. Doğu Anadolu yüksek yaylaları içerisindeki Ahlat ve Erzurum kentleri ile Van ve çevresini içeren tarihi Vaspurakan mıntıkalarını Diyarbakır ve Mardin merkezli kentlere bağlayan Bitlis Geçidi'nin kontrolünü elinde bulunduran Bitlis kenti, süregelen ticari ilişkilerin merkezinde olmasının etkisiyle ekonomik anlamda hızla gelişmiş ve

[1137] Tanyeli, s. 65.

bunun yanı sıra iki bölgeye ait mimari anlayışların tatbik edilmesi için gerekli alanı sağlamıştır.

15. yüzyıldaki göçlerle son şeklini almaya doğru ilerlediği ve 16. yüzyılda inşa edilen büyük boyutlu kompleks yapılarla gerek ticari hüviyetinin gerekse Orta Çağ kenti özelliğinin pekiştirildiği görülen Bitlis kentinde Diyarbakır, Van ve Mardin'de görülen mimarlık anlayışının etkisinin olmadığını düşünmek mantıklı değildir. Kenti ayakta tutan bütün ticari faaliyetin söz konusu bu kentlerle yürütülmesi, kültürel alışverişin de bu kentlerle sağlanmış olduğunu düşündürmektedir.

Diyarbakır'da İslam'ın ilk beş camisinden biri olduğu değerlendirilen Ulu Cami ve etrafındaki ticaret alanının oluşmasını sağlayan imar faaliyetinin, Bitlis'te Ulu Cami ve çevresindeki ticaret alanının oluşmasıyla paralellik göstermesi bu etkileşimin bir yansıması olmalıdır. Van ve Mardin kentlerinde görülen iç kale ve bunun eteklerindeki aşağı şehir düzenlemesi Anadolu'da oldukça eski dönemlerden beri kullanılan ve özellikle Hititlerde görülen yukarı ve aşağı şehir düzenlemesinin bir yansıması niteliğindedir.[1138] Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde iç kalenin eteklerindeki ovada serbestçe gelişen bir aşağı şehre sahip Van kenti ile bir dağın yamacına inşa edilen birbirine dayalı yapılardan müteşekkil Mardin kenti arasında konumlanan Bitlis'in her iki şehircilik anlayışını da tatbik edecek kültürel alışverişin uğrak noktası olması, kentleşme anlamında önemli bir avantaj sağlamıştır. Bitlis kent merkezinde bulunan Zeydan, Şamyan ve Rabad mahallelerinin yamaca kurulmuş birbirine dayanan evlerden oluşması Mardin'in karakteristik özelliklerini anımsatırken iç kalenin korunaklı yapısı ve aşağı şehirdeki Ulu Cami ve ticaret alanının yerleştirilmesi Van ve Diyarbakır kentlerindeki anlayışı tekrarlamaktadır.

Bitlis aşağı şehrinin iki kapıya sahip olduğu ve bu kapıların da kuzey ve güney yönlerde bulunduğu görülmektedir. Kentin kuzeyden gelen yolcularının aşağı şehirdeki ticaret alanına geçişini sağlayan kapısı Van Kapısı olarak adlandırılırken güneydeki kapı Sur Kapısı olarak adlandırılmıştır.[1139] Aşağı şehrin konumunun kenti bir derbent niteliğine büründürmesi Adilcevaz kentiyle benzerliğini ortaya koymaktadır. Van

[1138] Ömür Harmanşah, **Eski Yakındoğu'da Kent, Bellek, Anıt**, Çev. Fügen Yavuz, Koç Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2020, s. 144.
[1139] Tekin, ss. 87, 88.

Gölü'nün kuzeyinde, gölün kenarında yer alan yüksek bir ana kaya kütlesi üzerindeki iç kalenin güney eteklerinden Van Gölü kıyısına kadar uzanan Adilcevaz kent surları da doğu ve batıdaki birer kapıyla kentin dışa açılmasını sağlamaktadır.[1140] Van yönünden gelenlerin doğu kapısından geçmeden Ahlat ve devamında Bitlis'e gitmeleri mümkün olmadığından bir derbent niteliği kazanan kentin bu özelliği itibariyle Bitlis'le benzer olduğu anlaşılmaktadır. Yine iç kale ve aşağı şehrin konumlanışı itibariyle benzer özellikler göstermeleri şehircilik anlayışının ortaklığını ortaya koymaktadır. Günümüzde Adilcevaz aşağı şehrinde Ulu Cami ve Zal Paşa Camii dışında herhangi bir yapının kalmamış olması ticaret alanları ile diğer kamu binaları ve konutların durumu açısından bir karşılaştırma yapmayı zorlaştırmaktadır.

Bitlis'in Ahlat kenti ile olan ilişkisi ise diğer kentlerden farklıdır. Nitekim 12. yüzyılın sonlarına doğru kenti ele geçiren Emir Begtimur ve sonrasında Eyyubi hakimiyeti dönemlerinde aynı güçler tarafından yönetilen iki kentteki imar anlayışının benzer olması beklenebilir. 14. yüzyıl ve sonrasında da Bitlis Emirliği tarafından yönetilen iki kentten Ahlat'ın 16. yüzyılda artık eski ihtişamını ve önemini yitirmesiyle kentte yeni bir kalenin inşa edildiği ancak bunun da çok gelişme gösteremediği anlaşılmaktadır. Harabe şehir denilen mevkide bulunan iç kale ve bunun etrafında geniş bir alana yayılan şehriyle eski Ahlat kentinin kalıntıları az da olsa günümüze ulaşmıştır. Genel olarak surlarla çevrili alan dışında olduğu değerlendirilen mezarlıkları ve kümbetleriyle ön plana çıkan kent dokusu içerisinde günümüze ulaşan hamam, cami ve bezirhane gibi yapılarla bazı burç kalıntıları kentin uzandığı alanları anlamak için yeterli değildir.[1141] Oldukça geniş bir düzlükte kurulan kentteki mahallelerle bu mahalleleri birbirine bağlayan cadde ve sokaklarını tespit edecek yeterli verinin bulunmaması 13. yüzyılın başlarında Harezmli kuşatma ve yağmasıyla devamında Moğol tahribatından kaynaklanmaktadır. 14 ve 15. yüzyıllarda kentin hangi kesimlerde gelişme gösterdiğiyle ilgili olarak herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ancak Akkoyunlu döneminde inşa edilen Emir Bayındır Mescidi ve Türbesi 15. yüzyılda kentin doğu kesiminde bir yerleşimin bulunduğunu göstermektedir. Yine de bu dönemde kent sınırlarının ve muhteviyatının ne

[1140] Emine Tok, "A Strategic Point On The Eastern Roman Border: Adilcevaz Castle", **Sanat Tarihi Dergisi**, 30/2, Ekim 2021, ss. 1445 – 1463.
[1141] Celil Arslan, "Ahlat Şehri Kent Dokusu ve Eski Eserleri", **KARE**, Sayı 5, 2018, ss. 1 – 21.

olduğunu tespit etmek şu aşamada olanaksızdır. Kentin Bitlis ile olan ilişkisi ise taş işçiliğinin gelişkin karakterinden ileri gelmektedir. Dolayısıyla Bitlis'te inşa edilen önemli yapıların süslü cephelerini oluşturan ustaların Ahlat'tan temin edilmiş olması mümkündür.

Diyarbakır ve Van kentleriyle, kentlerin ana eksenini oluşturan ticaret merkezi yönünden gösterdiği benzerlik ve Mardin ile Adilcevaz kentleriyle de topoğrafyanın kullanımı yönünden ortaya konan imar anlayışı, Bitlis'in bölgedeki mimari anlayışı tekrarladığını göstermektedir. Bir bütün olarak ele alındığında Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyalarında yer alan kalelerin, doğu ve batı arasındaki geçişi sağlayan Anadolu'nun birer parçası olmaları sebebiyle ticari özellikleriyle öne çıktıkları düşünülebilir. Bitlis'in, konumu gereği doğu ve batı arasındaki geçiş yollarından bir geçidi kontrol etmesi ve bu geçidin aynı zamanda kuzey-güney yol hattını da elinde bulundurması kenti kontrol edenler için önemli avantajlar sunmuştur. İlk olarak Diyarbakır merkezli Şeybani Emirliği ve devamında sırasıyla Meyyafarikin merkezli Mervani, Erzen merkezli Dilmaçoğlu, Ahlat merkezli Sökmenliler ve yine Meyyarafikin merkezli Eyyubi Devleti dönemlerinde dış merkezli yönetilmesi kentin yeterince gelişme gösterememesine sebep olmuştur. Moğol istilaları sonrasında Ahlat'ın terk edilerek önemini yitirmesi ve Bitlis kentinden yönetici bir grup olarak Bitlis Emirliği'nin ortaya çıkması, kentin bütün ticari aktiviteyi kontrol eden özelliğiyle elde ettiği kazanımlarının kendinde kalmasını sağlamış; dolayısıyla 15. yüzyıldan itibaren hızla gelişmeye başlamıştır.

16. yüzyılın ilk yarısındaki karışıklıklardan sonra yaşanan duraklamaya Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın inşa ettirdiği yeni ticaret alanıyla son verilmiştir. Kentte, Osmanlı dönemi kentleşme anlayışının bir yansıması olarak şehir içi hanları ile ticaret birimleri kurma faaliyetinin ilk defa Hüsrev Paşa tarafından uygulandığı görülmektedir. Öncesinde Osmanlı Sancak Beyi Sinan Bey tarafından kurulan mescit ile hamamın iç kalede bulunması sebebiyle kentleşmenin olgunlaşmasına sağladığı katkı tartışmalıdır. Ancak Hüsrev Paşa'nın yönetim merkezi Van'da inşa ettirdiği benzer özellikteki yapıların Bitlis'te de yaptırılması, kanaatimizce Osmanlı kentleşmesi içerisinde değerlendirilmelidir. Bitlis'in idari olarak Van Beylerbeyliği'ne bağlı olması ve Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın ticari aktivitenin sürdürülmesini sağlamak üzere Rahva

Ovası'nda inşa ettirdiği Aleman Kervansarayı'na gelir getirmek amacıyla şehir içinde söz konusu yapıları yaptırması, en azından 16. yüzyılın ikinci yarısında Van'ın imar anlayışının Bitlis'e etki ettiğini göstermektedir. Van'da uygulanan imar faaliyetlerinin Hüsrev Paşa'nın emri ve bilgisiyle yapılması, bunların Osmanlı merkezinden gelen mimarlar tarafından tasarlanmış olmaları düşüncesiyle merkezi bir kentleşme anlayışına sahip olabileceklerini düşündürmektedir. Nitekim Evliya Çelebi'nin Bitlis merkezindeki Hüsrev Paşa Çarşısı'ndan Bursa'daki "Gelincik Çarşısı gibidir" diyerek söz etmesinin bu düşünceyi desteklediği kanaatindeyiz.[1142]

16. yüzyılın son çeyreğinde Emir Şeref Han tarafından inşa ettirilen Arasa Hanı ile Gökmeydan'daki İhlasiye Medresesi kentteki mimari üslubu tekrarlayan bir özelliğe sahiptir. Nitekim bu iki yapının köşelerinde görülen silindirik destekler Bapşin, Başhan ve Rahva kervansaraylarında da karşımıza çıkmaktadır. Bapşin ve Başhan kervansaraylarının kesin olarak ne zaman inşa edildiği bilinmese de Rahva Kervansarayı'nın Hüsrev Paşa eseri olması bu düzenlemenin de aynı dönemin eseri olabileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla Hüsrev Paşa'nın kente kazandırdığı bir mimari anlayışın Şeref Han tarafından da uygulanmaya devam ettiği düşünülebilir.

Bitlis'in çevre kentlerle olan yapısal ilişkisi malzeme kullanımında da karşımıza çıkan bir alışverişi ortaya koymaktadır. Kentte inşa edilen yapıların Bitlis'e özgü taşlardan müteşekkil olması bölgesel mimari anlayışın tekrarlandığını göstermektedir. Belli ölçülerde kesilen taşların ince bir sıva ve yer yer kementlerle birbirine bağlanmasıyla oluşturulan yapılar uzun yıllar dayanmaktadır. Ancak yapıların kalıcılığını artıran en önemli özelliklerden biri taşların kalitesidir. Mardin, Siirt ve Hasankeyf gibi kentlerde kullanılan kireç taşının Bitlis ve Ahlat'taki kırmızı tüf taşından daha dayanıksız olmasına karşılık Bitlis ve Ahlat taşı da Diyarbakır yöresinde kullanılan siyah bazalt taşından daha yumuşak ve dayanıksızdır. Ancak buna rağmen taşların ocaktan çıkarken yumuşak olmaları işlenmelerini kolaylaştırdığından taş süsleme sanatının geliştirilmesine olanak tanımaktadır. Nitekim Mardin ve Hasankeyf yapılarının cephelerinde görülen süslemelerin, Bitlis ve Ahlat yapılarından; yine bu ikisinin Diyarbakır yapılarından daha fazla süslemeye sahip olması da taşların bu özelliğinden kaynaklanmaktadır.

[1142] Evliya Çelebi, 4/1, s. 134.

Mardin ve Hasankeyf yapılarında anıtsal mimarinin herhangi bir cephesi tamamen taş süsleme öğeleriyle kaplı olabilirken Bitlis ve Ahlat'ta cephedeki kapı ve pencerelerin etrafının süslendiği görülmektedir. Yine Diyarbakır yapılarında ise kitabe kuşaklarının etrafında süsleme öğelerine rastlanmaktadır. Diyarbakır taşının bu özelliğinden dolayı iki renkli taş işçiliği olarak bazalt taşıyla birlikte kireç taşının kullanıldığı ve bu taşın da işlenmesiyle yapıya hareket katıldığı görülmektedir.

Bitlis'te Şerefiye Külliyesi'nde karşımıza çıkan çift renkli taş işçiliğinde de süsleme öğelerinin kireç taşı kullanılarak oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Cami avlusuna geçişi sağlayan anıtsal taçkapıdaki mukarnas kavsaralı alınlık ile caminin doğu cephesindeki damla motifli geometrik süsleme panoları ve minaredeki süslü parçalar kireç taşı kullanılarak oluşturulmuştur. Yine türbe üzerindeki kitabenin de kireç taşından müteşekkil olduğu görülmektedir. Anıtsal taçkapıda Bitlis taşının süslendiği görülse de kireç taşının beyaz renkli oluşu hem motiflerin belirginliğini artırmakta hem de cepheye hareket kazandırmaktadır. Bu çift renkli taş işçiliğinin daha önce Bitlis'te bulunmaması dışarıdan bir etkiyle kente ulaştığını düşündürmektedir. Kente en yakın Diyarbakır ve Van şehirlerinde bulunan bu düzenleme de kanaatimizce bir etkilenmeden kaynaklanmış olabilir. Bitlis'teki yapıların üzerinde bulunan kitabelerin de genel olarak işlenmesi daha kolay olan kireç taşından müteşekkil olduğu görülmektedir. Kireç taşının kent ve bağlı bölgelerinden temin edilmesi veya Hasankeyf ve Mardin yörelerinden getirilmesi mümkündür. Bu taşların gelmesi aynı zamanda taş ustalarının da transferini sağlayacağından taş işçiliği konusunda da bir alışverişin bulunduğu düşünülebilir.

Bitlis'te görülen mimarlık anlayışının yakın çevresindeki kentlerden etkilendiğini gösteren yukarıdaki bilgilerin yanı sıra daha uzak kültürler ile genel mimarlık anlayışı olarak değerlendirilebilecek İran ve çevresinde tatbik edilen Büyük Selçuklu Sanatı özellikleri ile Suriye ve Mısır'da görülen Memluk Sanatı özelliklerinin kente dolaylı olarak etki ettikleri söylenebilir. Arık'ın Bitlis'te bir Selçuklu Rönesans'ına atıfta bulunması bölgede görülen Büyük Selçuklu Sanatı özelliklerinin 16. yüzyıldan sonra Bitlis'te yeniden yorumlanarak hayata geçirildiği düşüncesine dayanmaktadır.[1143] Bu yeniden yorumlamanın dayanağı olan yapılardan Hatibiye Medresesi ile karşısındaki

[1143] Arık, s. 118.

Memi Dede Mescidi ve Türbesi'nin 16. yüzyıla tarihleniyor olması Rönesans tabirini desteklese de kanaatimizce 12. yüzyıla ait bu yapıların bir Rönesans'tan ziyade devrin mimari anlayışını yansıttıkları söylenebilir. Ancak kentte bir Selçuklu etkisinin olmadığını söylemek mümkün değildir. Nitekim 16. yüzyıl eseri olduğu bilinen İhlasiye Medresesi'nin giriş cephesi ile 17. yüzyılın sonunda inşa edilen Nuhiye Medresesi'nin anıtsal taçkapısında Selçuklu Mimarisi'nin etkileri açıkça görülebilmektedir.[1144] Bu da 12. yüzyılda varlığını sürdüren Dilmaçoğlu Beyliği'nden kalanların kentte yeni dönemde inşa edilen eserlere tatbikinden kaynaklanmaktadır. Günümüzde 12. yüzyıl eserlerinin kısıtlı olması 16 ve 17. yüzyılda da bu eserlerin bulunmadığını göstermez. Bu iki yüzyılda inşa edilen eserlerde görülen Selçuklu etkisinin o dönemde var olan yapılarla muhtemelen Ahlat'taki Selçuklu dönemi eserlerinin etkilerini taşıdığı kanaatindeyiz.

Suriye ve Mısır'daki mimari anlayışın Memluk Sanatı olarak adlandırılması tam olarak doğru değilse de 14 ve 16. yüzyıllar arasında bölgeye etki eden bir kültür olması ve günümüze ulaşan yapılar içerisinde 14. yüzyıl ve sonrasına ait eserlerin Memluk Sanatı süzgecinden geçirilmesi gerektiği düşüncesi kanaatimizce yanlış olmayacaktır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde sıkça görülen çift renkli taş işçiliğinin Memluk kökenleri ve Bitlis'te de bu işçiliğe rastlanması, doğrudan Memluk Sanatı'ndan olmasa da bunun etki alanında bulunan Kuzey Mezopotamya'dan etkilenildiğini göstermektedir.

15. yüzyılda Akkoyunlu hakimiyetinin bölgede uzun yıllar boyunca etkisini göstermesi, bu kültüre ait mimari anlayışın kente sirayet etmesini sağlamış olmalıdır. Diyarbakır'daki Akkoyunlu yapılarında görülen revaklı son cemaat yeri uygulamasının Bitlis'te ilk olarak Şerefiye Camii'nde karşımıza çıkması bu etkilenmeye bağlı olabilir. 13. yüzyılda Konya mescitlerinde görülmeye başlanan ve Anadolu'da 14. yüzyılda gelişen son cemaat yeri uygulamasının Güneydoğu Anadolu'da daha geç bir dönemde ortaya çıktığı ve Bitlis'e de Akkoyunlu mimarisi aracılığıyla ulaştığı düşünülebilir.[1145]

Yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen Meydan Camii'ndeki revaklı son cemaat yeri uygulamasının da 16. yüzyılın son çeyreğinde Emir Şeref Han tarafından icra edilen yenileme çalışmasının bir sonucu olduğu düşünülerek bu anlamda değerlendirmeye alınmamıştır. Ancak Emir Şeref Han tarafından bu tarz bir yenileme yoluna gidilmesinin

[1144] Arık, ss. 49, 50, 53.
[1145] Oktay Aslanapa, **Anadolu'da İlk Türk Mimarisi**, Ankara, 1991, s. 55.

de söz konusu etkilenmenin bir sonucu olduğu muhakkaktır. Hem kentteki en önemli caminin revaklı son cemaat yeri düzenlemesine sahip olması hem de dönem camilerinin gerek Diyarbakır gerekse Van'da bu düzenlemeyi tekrarlaması Bitlis'te de benzer bir anlayışın hâkim olduğunu göstermektedir. Ancak bu anlayışın aksine 17. yüzyılda yenilenen mescitlerde son cemaat yeri düzenlemesine gidilmediği görülmektedir. Mescitlerin kare planlı düzenlemeleri korunarak yukarıda anlatılan harimin ortasındaki sütuna oturan kemerlerin taşıdığı dört kubbeli tip oluşturulmuştur. Bu mescitlerin giriş kısımları da muhtemelen sonraki dönemlerde Kureyş ve Aynu'l Berid mescitlerinde olduğu gibi kapatılarak bir hazırlık mekânı oluşturulmuştur.

6.6. Bitlis'in Osmanlı Kentleşmesi İçerisindeki Yeri

Osmanlı öncesi dönemde Anadolu Beylikleri'nin iskân faaliyetlerini kurulan zaviyelerle yürüttükleri bilinmektedir.[1146] Batı Anadolu'da Aydınoğulları ve Osmanoğulları'nın kurdukları zaviyeler, yeni yerleşim alanlarının oluşmasının yanı sıra dervişler aracılığıyla dini fikirlerin yayılmasını da sağlamıştır. 15. yüzyılda Bitlis'te de karşımıza çıkan bu durumun Anadolu'yla paralel bir çizgide ilerlediği anlaşılmaktadır. Egemenlerin çok fazla güç sahibi olmadıkları ve resmi bir dini ideolojiyi benimsemedikleri dönemlerde farklı dini yorumların bir kent içerisinde birlikte yaşayabilmesine olanak tanındığı görülmektedir. Bitlis'te birbirine muhalif dini anlayışların bir arada yaşıyor olması da emirliğin kesin bir dini ideolojiye bağlı olmadığını göstermektedir. Ahlat, Siirt ve Hasankeyf gibi kentlerde de görülen bu tür zaviyelerin, yeni yerleşimler oluşturma ve dini fikirleri yayma anlayışının Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da tercih edilen bir yöntem olduğu düşüncesini pekiştirmektedir.

Bitlis'teki iskân faaliyetlerini etkileyen birçok unsurdan en önemlisi Ahlat kentinin önemini yitirmiş olmasıdır. 15. yüzyılda Ahlat'ı kontrol eden Bitlis Emirliği ile Karakoyunlu İskender ve ardıllarının Erciş merkezli yönetimleri arasındaki hakimiyet mücadelesi Ahlat'ta güvensiz bir ortama sebep olmuş ve kenti terk eden sakinlerin daha güvenli bir konumda bulunan Bitlis'e yerleşmesi sağlanmıştır. Bitlis'te çoğunlukta

[1146] Tanyeli, s. 137; Saim Savaş, "Zaviyelerin Türk Kültürünün Gelişmesindeki Rolü", **Osmanlı**, Cilt 9, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 72 – 78.

bulunan Hıristiyan halkın Müslümanlaştırılması, yeni gelen Müslüman sakinlerin de yerleşmesi amacıyla çeşitli dini liderlerin öncülüğünde zaviyelerin kurulması ve bu zaviyeler etrafında da mahalleler teşkil edilerek iskanın sağlanması mümkün olmuştur. Batı Anadolu'da Beylikler ve Erken Osmanlı dönemlerinde görülen bu uygulama kentte başarılı bir şekilde uygulanmış ve bunun sonucunda kentin sınırları bütün vadilere yayılacak kadar genişlemiştir. Nitekim bu dönemde kentin doğusundaki vadide yer alan Avih ve kuzeyindeki yamaçta bulunan Gökmeydan'da mescitlerin kurulduğu ve bunlara bağlı olarak mahallelerin şekillendiği görülmektedir. Yine kuzeybatı vadi içerisinde kurulan kiliselerle de Hıristiyan halkın iskanı sağlanmıştır. 17. yüzyılda kompleks bir yapı haline gelen Amirdol Manastırı'nın temellerinin ilk olarak 15. yüzyılda atıldığı bilinmektedir.[1147]

Kentin aldığı göçlerle yeni iskân alanlarına kavuşması ve nüfusunun artmasına paralel üretimin artması gerektiği de muhakkaktır. Yeni yerleşen nüfusu besleyecek kaynaklar, aynı yüzyılda şehirde kurulan ticaret alanları sayesinde elde edilmiş olmalıdır. Kentte üretilen malların surlarla çevrili aşağı şehirdeki ticaret alanında alışverişinin sağlanması ve ihraç edilen mallara karşılık kente ulaşan malların takası tarımsal anlamda yetersiz olan şehirdeki nüfusu besleyecek bir düzeydedir. Osmanlı döneminde şehirlerin açık kent özelliğine kavuşmaları da ticaretin önemini ortaya koyarken yönetici sınıfın güvenliğini sağlayan iç kalelerin güçlü yapıda olması düşüncesinin Bitlis'te de tatbik edildiği görülmektedir. 16. yüzyılda kentin Osmanlılar tarafından ilhak edildiği dönemde hem iç kalesinin hem de aşağı şehir surlarının ayakta olmasının bu güvenlik anlayışını desteklediği kanaatindeyiz.

Herhangi bir kente karşı dışarıdan gelen saldırılara sebebiyet veren çevre etkenlerin ortadan kaldırılması, şehirlerin surlar içerisinde kalmasına gerek duyulmamasına ve bu kentlerin başta ticaret alanları olmak üzere sur dışında gelişmeye başlamasına olanak tanımaktadır. Ancak 16. yüzyıldaki Celali isyanları sırasında kentlerin tahrip edilmesi kent surlarının yeniden değerlendirilmesini ve korunaklı kent anlayışının gözden geçirilmesini gerekli kılmıştır. Bu dönemde Eski Ankara Kalesi'nin küçük bir alana sahip olması sebebiyle halkın tamamını barındıramayacağından

[1147] Akinean, s. 28; Eprigian, s. 363.

isyancılara karşı güvenlik sağlamak amacıyla kentin tamamının surlarla çevrilerek koruma altına alındığı görülmektedir.[1148]

Konumu gereği Osmanlı ve Safevi Devletleri arasında bir tampon bölge niteliğinde olan Bitlis'in 16. yüzyılda korunaklı bir özellikte olması bir gereklilikken 1535'te kentin Osmanlı tarafından ilhak edilmesi ve Van'da da Osmanlı hakimiyetinin sağlanmasıyla şehir surlarının kuvvetli tutulması gerekliliği ortadan kalkmıştır. Ancak 16. yüzyılın sonlarına kadar da ayakta olduğu değerlendirilen şehir surlarının özellikle Van Beylerbeyliği'ne karşı yüzyılın sonunda yürütülen hakimiyet mücadeleleri sırasında önemli ölçüde tahribata uğradığı değerlendirilmektedir. Nihayet 17. yüzyılın ortasına gelindiğinde şehir surlarının yer yer yıkılmış olduğu anlaşılmaktadır.[1149]

Bitlis şehir surlarının 16. yüzyıldan itibaren önemini yitirmesinin sebeplerinden en önemlisi ise kentin sur dışında oldukça gelişmiş bir vaziyette bulunmasıdır. Sur dışındaki mahallelerinin tamamı oluşmuş ve bu kesimde kent sakinlerinin önemli bir kısmı yerleşmiştir. Sur içerisinde kalan alanda ise ticari faaliyetler ile az bir kısım konutların bulunduğu, iç kalede de yöneticilerin meskûn olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeplerle artık önemini yitiren şehir surları yer yer yıkılmış; sağlam kalan yerler de yeni inşa edilen yapıların dayandığı güçlü duvarlara veya temellere dönüşmüştür. 16. yüzyıl eseri olduğu değerlendirilen Aslanlı Han ile Hüsrev Paşa Hanı'nın şehir surlarına dayanması da bu düşünceyi desteklemektedir.

Bitlis'in Osmanlı kentleşmesi içerisindeki yeri birçok açıdan değerlendirilebilir. Ancak kanaatimizce kentin ticari yol üzerinde bulunması ve Osmanlı'nın İran coğrafyasıyla yapılan ticaretinin Suriye ve Mısır'a ulaştırılmasında stratejik bir konumda bulunması Bitlis'i önemli bir noktaya taşımıştır. 16. yüzyılın son çeyreğinde inşa ettirilen Rahva Kervansarayı ile şehir içindeki çarşı ve hanlar bu ticaretin sürdürülmesini sağlayan Osmanlı eserleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Van Beylerbeyi'nin bu tasarrufuyla Osmanlı ekonomisinin kaynaklarını artıracak adımlar attığı ve bu adımların da özel olarak Bitlis kenti için kentleşmenin gelişmesine katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Osmanlı kentlerinde oluşturulan ticaret alanlarının küçük bir örneğini barındıran Bitlis kenti Bursa, Konya, Diyarbakır ve Halep gibi dönemin önemli Osmanlı kentleri gibi ticari özellikleri

[1148] Faroqhi, Osmanlı'da Kentler, s. 335.
[1149] Evliya Çelebi, 4/1, s. 135.

itibariyle öne çıkmaktadır. Kentin herhangi tarımsal faaliyetinin olduğuna dair bir kayıt bulunmasa da az miktarda tarım alanının varlığı bilinmektedir. Ancak kentte üretimi yapılan ürünler arasında deri imalatı ve bal ile meyve gibi gıda maddeleri bulunmaktadır. Bal ve meyve üretiminin 11. yüzyıla kadar dayandığı kentte özellikle 17. yüzyılda sahtiyan tarzı kumaş imalatının üst düzeyde ve ticareti yapılan önemli ürünlerden olduğu aktarılmaktadır.[1150]

İç kale ve güneyindeki aşağı şehir itibariyle eski Anadolu kentlerini andıran Bitlis'in, cami etrafında gelişen ticaret alanları itibariyle de bir İslam kenti hüviyetini kazanması kentin erken dönemlerine rastlarken 12. yüzyılda Selçuklu kültürünün bölgeye ulaşmasıyla surlarla çevrili ticaret alanının dışında yeni yerleşim birimlerinin oluşturulduğu ve devamında bir açık kent pozisyonu aldığı anlaşılmaktadır. Bu açık kent özelliğinin 15. yüzyılda Ahlat'ın önemini yitirmesi ve doğudaki karışıklıklar nedeniyle kentin aldığı göçlerin etkisiyle pekiştirildiği görülmektedir. Kentte oluşan sur dışı mahallelerinin önemli bir kısmı bu döneme rastlamaktadır. Yöneticiler ve ulema tarafından yaptırılan ticaret, eğitim ve dini özellikli yapılar sayesinde kenti çevreleyen vadilerde kurulan bu yeni mahalleler kentin hüviyetini oluşturmayı başarmış ve 16. yüzyıla gelindiğinde büyük oranda gelişmiş bir kent özelliği kazanmıştır. Bu özellikleri itibariyle Anadolu'daki diğer kentlerle paralel bir gelişim çizgisi gösterdiği anlaşılan Bitlis'in Osmanlı hakimiyetiyle birlikte Bursa, Halep ve Diyarbakır'da oluşturulan ticaret yapıları düzenine kavuşması kentin Osmanlı kentleşme anlayışı içerisinde bir noktaya oturmasını sağlamaktadır. Ancak kent merkezinin engebeli yapısı ile bu yapı içerisindeki mimari eserlerin zaten var olması Osmanlı'ya özgü yeni eserlerin kurulmasını engellemiştir. Yine de Hüsrev Paşa tarafından yaptırılan çifte hamam ile buna bitişik çarşı ve diğer hanlar kentin özellikle 17. yüzyılda bir Osmanlı şehri görüntüsü almasını sağlamış olmalıdır.

17. yüzyılda mimari anlamda ortaya çıkacak bir yeniliği ya da Osmanlı mimari anlayışının geliştirilmesini engelleyen en önemli unsur kanaatimizce Van Beylerbeyliği ile yaşanan çatışmalardır. Yüzyılın başında Emir Şeref Han'ın ve ilk çeyreği içerisinde oğlu Ziyaeddin Han'ın öldürülmeleri; ortasında Abdal Han üzerine sefer düzenlenmesi

[1150] Evliya Çelebi, 4/1, s. 169.

ve ikinci yarısında yaşanan istikrarsız yönetim anlayışı mimari olarak herhangi bir gelişmenin yanı sıra Osmanlı mimari anlayışının da uygulanmasını engellemiştir. Bu çatışmalar sırasında kentin tahribatı da var olan eserlerin zarar görmesine yol açmıştır. Kentte yeni eserlerin inşa edilmesine yarayacak maddi kaynakların bu dönemde tahrip edilen eserlerin tamirine harcanmasının mimari anlamda bir atılımı engellediği açıktır.

SONUÇ

Bitlis'in ne zaman kurulduğu hala kesin bir şekilde bilinmiyor olsa da asli hüviyetini ne zaman ve hangi şartlar altında kazandığı bu çalışma sonunda biraz daha açıklığa kavuşmuş görünmektedir. MÖ 1. yüzyıldan MS 4. yüzyıla kadar olan süre zarfında tamamlanan Tabula Peutingeriana adlı atlasta Bitlis'e tekabül eden bölgede "Cymiza" adlı bir yerleşimin varlığı burada bir yerleşimin bulunduğunu düşündürse de kesin bir kanı belirtmek zordur. Ancak 7. yüzyılın başlarında kesin olarak bir kalenin "Bales" adıyla anıldığı bilinmektedir. Yine bu kalenin 653 yılında Van Gölü'nün güneyini de kontrol altında tutan Rşdunik Hanedanlığı tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bitlis'in bir iç kale ve bunun güneyinde surlarla çevrili aşağı şehir olarak kentleşme yönünde attığı adımlar İslami döneme denk gelmektedir. Aşağı şehirde bir cami ve bunun etrafında ticarete yönelik yapılarla Armenia ve Mezopotamya arasında bir ticaret noktası oluşturulduğu görülmektedir. Mervani devrinde de bu ticari hüviyetin gelişmeye devam ettiği nihayet Dilmaçoğlu Beyliği zamanında kentin aşağı şehir surlarının dışında yeni mahallelerinin oluştuğu anlaşılmaktadır. Medrese, mescit ve türbe gibi yapılarla sur dışında oluşturulan bu mahallelerin yanı sıra yine sur dışında Hıristiyan Ermenilere ait kilise ve manastırların varlığına dair şüpheler bulunsa da herhangi bir kalıntının günümüze ulaşmaması kesin bir kanı belirtmeyi zorlaştırmaktadır.

Kentin 13. yüzyılda Harezmi ve Moğol baskınlarıyla büyük oranda tahribata uğradığı varsayılmaktadır. Yine bölgede olduğu gibi Bitlis'te de nüfusun büyük oranda azaldığı görülmektedir. 14. yüzyılda İlhanlıların güç kaybetmeleriyle çevre kentlerde olduğu gibi Bitlis, Ahlat ve Muş'ta yerel aşiretlerden oluşan güçlerin ortaya çıkması yeni bir dönemin kapılarını aralamıştır. Bitlis ve çevresinde Roşkan Federasyonu olarak nitelenebilecek bir oluşum yönetimi ele geçirmiş ve uzun süreler boyunca bölgeye hükmetmiştir. Ancak ne yazık ki kentte bu yüzyıla tarihlendirilebilecek herhangi bir yapının bulunmaması kentin durumunu anlamamızı zorlaştırmaktadır. Bazı tarihi kaynaklarda kentin oldukça küçük ve gelirlerinin kısıtlı olduğunu öğrenmemiz mimari anlamda önemli bir atılımın bulunmadığını düşündürmektedir.

Bitlis'in kentleşme anlamında en büyük atılımı 15. yüzyılda görülmektedir. Emir Şemseddin-i Veli b. Hacı Şeref zamanında kentin kuzeyinde başlayan genişleme hareketi yüzyıl boyunda kentin dört bir yanında devam etmiştir. Gökmeydan, Avul Meydan, Avih, Amirdol, Küçur, Aynu'l Berid, Kızıl Mescit, Rabad ve Çirik mahalleleri bu dönemde yerleşime açılan kesimlerdir. Buralarda inşa edilen mescit ve zaviyelerle medrese gibi eğitim kurumları mahalleleri şekillendiren kamusal yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine aşağı şehirde ticaret alanlarının genişletilmesi ile yeni han ve camilerin kurulması 15. yüzyılda görülen imar faaliyetleri arasındadır.

15. yüzyılın son çeyreğinde kente hükmeden Akkoyunlu emirleri zamanında imar faaliyetlerinin yüzyılın geri kalanına göre oldukça kısıtlı bir gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu da Mervani, Dilmaçoğlu ve Eyyubi hakimiyeti zamanlarında olduğu gibi kentin kendi yerel unsurları tarafından yönetilmediği dönemlerde görülen en önemli etki olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim 16. yüzyılda yaklaşık 40 yıllık Osmanlı Sancak Beyleri yönetimi sırasında da bu etki görülmektedir. Akkoyunlu döneminden sonra Bitlis'in tekrar Bitlis Emirliği tarafından kontrol edilmesine rağmen bölgedeki askeri hareketlilikler kentleşme anlamında bir gelişmeye engel olmuştur.

Sultan I. Selim zamanında bölgedeki Kürt aşiretleriyle Şah İsmail Safevi üzerine yapılan seferler ve Çaldıran Muharebesi'nin Osmanlı tarafından kazanılmasıyla bölgede kısmen bir istikrar sağlanmıştır. Bu devirde Bitlis'in Bitlis Emirliği tarafından kontrol edilmesi Emir IV. Şeref Han'ın Şerefiye Külliyesi'ni inşa etmesini sağlamıştır. Osmanlı'nın desteği doğuda Safevi güçlerine karşı koruma sağlarken kent gelirlerinin doğrudan emirliğin hazinesinde kalması imar faaliyetlerinin hızlı bir şekilde yürütülmesini kolaylaştırmış olmalıdır.

1535'te Sultan Süleyman tarafından Bitlis'in ilhak edilerek Sancak Beyi atanması ve 1576'da Emir V. Şeref Han'ın geri dönüşüne kadar kent gelirlerinin büyük oranda Osmanlı hazinesine aktarılması kentleşme anlamında bir atılımın yapılamamasına sebep olmuştur. Ancak bu dönemin sonlarına doğru Van Beylerbeyi Köse Hüsrev Paşa'nın Van gelirlerini kullanarak Rahva Ovası'nda inşa ettirdiği kervansaraya gelir getirmek amacıyla Bitlis merkezinde de hamam, çarşı ve hanlardan müteşekkil bir ticaret kompleksi inşa ettirdiği görülmektedir. Osmanlı döneminin kente sağladığı en önemli kazanımlar olan bu eserler Bitlis'in 17. yüzyıldaki konumunu sağlamlaştıran bir etkiye

sahiptir. Kentin ticari hüviyetini pekiştiren ve ekonomik olarak bir kalkınma sağlama potansiyeli bulunan bu imar faaliyeti Osmanlı imar anlayışının da bir temsilcisi olarak kentte varlığını sürdürmüştür. Bu döneme kadar ve büyük oranda sonrasında da tipik bir İslam kenti özelliği gösteren Bitlis'in Osmanlı kentleşme anlayışını ihtiva eden bir bölgesi olarak Hüsrev Paşa ve yapılarının toplandığı Hüsrev Paşa Mahallesi 20. yüzyılın başlarına kadar inşa edildiği devrin özelliklerini korumaya devam etmiştir.

16. yüzyılın son çeyreğinde Bitlis'e dönerek Bitlis Emirliği'nin yeniden tesis edilmesini sağlayan Emir V. Şeref Han'ın Gökmeydan'da bir medrese ile Çevgan Meydanı'nda bir han inşa ettirmesi yukarıda da değinildiği gibi kent gelirlerinin kendinde kalması durumunda imar faaliyetlerinin daha görünür olduğu düşüncesini pekiştirmektedir. İlk olarak 12. yüzyılda Hatibiye Medresesi'nin inşasıyla başlayan bir eğitim kenti olma özelliğinin de 15. yüzyılda inşa edilen zaviyeler ve Hacı Begiye Medresesi'yle pekiştirildiği; 16. yüzyılın ilk yarısında kurulan İdrisiye, Şerefiye ve Şükriyye medreseleriyle büyük bir atılımın yaşandığı ve nihayet yüzyılın son çeyreğinde Emir V. Şeref Han tarafından inşa edilen İhlasiye Medresesi'yle bunun doruk noktasına ulaşıldığı anlaşılmaktadır. 17. yüzyılın sonunda inşa edilen Nuhiye Medresesi de oldukça sıkıntılı geçen bir yüzyılın sonunda kentin imkân bulduğu bir anda yine eğitim faaliyetine yönelik inşalara giriştiğini göstermektedir.

Kentte dini mimari örnekleri arasında bulunan cami, mescit, tekke ve zaviyeler ise kentleşmenin çekirdeğini oluşturan ana unsurlardır. 12. yüzyılda yenilenen Ulu Cami ile Hatibiye Medresesi'nin karşısındaki Memi Dede Mescidi kentteki en eski dini özellikli eserlerdir. Ticaretin ana omurgasını oluşturan aşağı şehirde İslam kenti özelliğine istinaden cami etrafında gelişen düzenleme burada da tekrar edilmiştir. Selçuklu devrinde görülen sur dışında yerleşim oluşturulması amacıyla tekke ve zaviye kurma pratiğinin Bitlis'te de Dilmaçoğlu Devri'nde Hatibiye ve Memi Dede Mescidi vasıtasıyla gerçekleştirildiği görülmektedir. Yeni yerleşim alanlarının oluşturulması amacıyla 15. yüzyıl boyunca kentte birçok mescit ve tekke inşa edilmiştir. Genel olarak benzer planlama özelliklerine sahip olan bu yapıların zamanla birtakım tamirat ve yenilemelere uğrasalar da günümüze kadar ulaşmaları sahip oldukları önemi göstermektedir. Nitekim söz konusu yapılarla çağdaş herhangi bir konut yapısı günümüze ulaşmamışken bu tür yapılar büyük oranda özgün hallerini korumuştur.

15 ve 16. yüzyılda görülen mescit ve tekke inşaları kentin uzun bir süre boyunca göç aldığını ve yeni iskân alanlarının açıldığını düşündürmektedir. Yine bu dönemde kentin bağ ve bahçelerden oluşan mahallelerinde yaz evleri adıyla köşklerin inşa edildiği ve bunların da 17. yüzyıl boyunca gelişmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Emir Abdal Han'ın Tıkılban ve Takşut arasındaki yüksek kayalık üzerine inşa ettirdiği Han Bağı ve içerisindeki kompleks saray yapısı bu gelişmenin en üst noktasını temsil etmektedir. Han'ın, içerisinde işliklerin de bulunduğu hareminin yanı sıra divanhane ve buna bitişik hamam ile han askerlerine ait ahırlarıyla birlikte odaları ve bu odaların ortasında kalan büyük bir talim meydanı, bunları iki yönden çevreleyen duvarlarla koruma altına alınmış; duvarlara açılan dört kapı aracılığıyla şehir bağlantısı sağlanmıştır. Günümüze herhangi bir kalıntısı ulaşmasa da Han Bağı ve içerisindeki sarayın Evliya Çelebi tarafından ayrıntılı olarak tanımlanmış olması sarayın durumuyla ilgili bazı fikirler beyan etmeyi mümkün kılmıştır. 17. yüzyılda kentin en önemli konumlarından birisi olan Han Bağı, Bitlis'in kentleşme serüveninde ulaştığı noktayı temsil eden en iyi örnektir.

17. yüzyılda Bitlis kentini oluşturan mahallelerin ayrıntılı olarak ele alındığı çalışmamızda kentin en az 21 mahalleden oluştuğu anlaşılmıştır. Günümüzde de büyük oranda aynı adlandırmalarla yaşayan bu mahallelerde mescit ve medrese gibi dini ve sosyal yapılar dışında kalan konutların geç dönem eserleri olduğu ve 17. yüzyıl ve öncesinden herhangi bir kalıntının henüz tespit edilemediği görülmüştür. Kenti oluşturan bu yerleşim alanları, kale etrafındaki 11 mahalle ile bu mahallelere komşu 2 dış mahalle ve kentin çeperlerindeki bağ ve bahçelerden oluşan 8 mahalleden müteşekkildir. Söz konusu bu mahalleler dışında iç kaledeki yerleşim alanları ile aşağı şehir birer mahalle olarak değerlendirilmemiştir. Ancak 16. yüzyıl tahrirlerinde aşağı şehirden Çarşı Mahallesi olarak söz edildiğini belirtmek gerekir. Bu kesimin başka mahalleler ihtiva etmesi mümkünse de herhangi bir bilginin bulunmaması kesin bir yargıya varmayı zorlaştırmıştır.

İç kalenin de kabaca üç bölümden oluştuğu anlaşılmıştır. Kuzeydeki oldukça dar ve birbirine yaslanan yapılardan müteşekkil bölüm uçtaki "Kara Burç/Karanlık Kule" ile sonlanmaktadır. Kalenin güneydoğu kesimi ise hamam, medrese, mektep ve mescit gibi dini ve sosyal yapıları barındıran bir özelliğe sahiptir. Bu kesimin güneydoğu köşesinde de "Kanlı Kule" olarak adlandırılan oldukça yüksek bir kule yer almaktadır. Yine kanlı

kulenin kuzeyindeki çokgen burç da bu kesimde bir hareketlilik sağlamaktadır. İç kalenin güneybatı kesiminin ise Han Sarayı ve haremden oluştuğu düşünülmektedir. Bu kesimde yer alan silindirik "Saray Kule" içinde cephanelerin bulunduğu süslü bir kule görünümündedir. Ancak bu kesimleri birer mahalle olarak değerlendirmek mümkün değildir. Nitekim her ne kadar Han Sarayı ve diğer kesimler birbirinden kesin olarak ayrılmış olsalar da iç kalenin bir bütün olarak ele alınması daha isabetli olmuştur.

Kentin dokusunu oluşturan mescit, medrese ve han gibi anıtsal yapılarının 17. yüzyıl boyunca yaşanan çatışma ve yağmalar neticesinde tahribata uğradığı anlaşılmıştır. Bu dönemde yürütülen tamirat ve yenileme faaliyetleri de kentin yaşadığı yıkımı göstermesi açısından önemlidir. Nitekim 12. yüzyıl yapısı Hazo Hanı, 15. yüzyıl yapısı olduğu değerlendirilen Şeyh Ebu Tahir Türbesi ile Şeyh İbrahim, Aynu'l Berid ve Şeyh Abdullah Bedehşani mescitleri bu dönemde onarılan ya da yenilenen eserlerdendir. Yine Ulu Cami'nin kuzeybatı kapısının da bu dönemde yenilendiği görülmektedir. Kentte yürütülecek inşa faaliyetleri ile kentleşmenin ilerlemesine dönük kullanılacak imkanlar bu çatışma ve yıkımlar sebebiyle var olan yapıların tamir ve tadilatına harcanmıştır. Bu istikrarsız ve karışık dönemin en önemli etkisinin de kentleşmeye karşı geliştiğini savunmak yanlış olmayacaktır.

17. yüzyıl boyunca gelişen çatışma, yağma ve yıkımlara rağmen kentte süregelen bir ticari aktivitenin olduğu görülmektedir. Bu ticari aktiviteyi mümkün kılan en önemli özellik Doğu Anadolu yüksek yaylaları ile Kuzey Mezopotamya arasında bir geçit görevi bulunmasından dolayıdır. Kuzeyde Van ve Erzurum'dan gelerek Rahva Ovası'ndan Bitlis'e ulaşan bu yol, Gökmeydan'ın kuzeyindeki "Anonim Han'dan" itibaren güneye doğru Hüsrev Paşa Çarşısı'na kadar ilerlemektedir. Burada Aynu'l Berid ve Kızıl Mescit mahalleleri içerisinden Avul Meydan'a ve devamında Bitlis geçidine ulaşan transit yol şehrin ticari alanlarına ve dolayısıyla kalabalığa girmeden şehri geçmeyi sağlarken Hüsrev Paşa Çarşısı ve aşağı şehrin Van Kapısı'ndan girilen Bitlis Çarşısı ticaretin ana omurgasını oluşturan noktalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Van Kapısı önünden iki kola ayrılan yol güneyde Sur Kapısı'ndan Fatiha Yokuşu ve Hatuniye Köprüsü aracılığıyla Alemdar Caddesi'ne geçit vermektedir. Kuzeyden güneye doğru şehri kat eden bu ana yol aynı zamanda mahalleleri de birbirine bağlayan bir özelliğe sahiptir. Yolun kuzey kesimi Gökmeydan, Taş ve Hüsrev Paşa mahallelerini birbirine bağlarken orta kesimde

Aynu'l Berid ve Kızıl Mescit üzerinden Çirik, Rabad, Avih, Karadere ve Avul Meydan'a ulaşılmaktadır. Aşağı şehri geçen yol da Şamyan, Zeydan, Mardini mahallelerine ve devamında da Tıkılban, Han Bağı, Takşut ve Arap Köprüsü'ne ilerlemektedir. Kentin batısında bulunan Husur ve Küçur mahalleleri de Taş Mahallesi'yle bir köprü aracılığıyla bağlanmaktadır.

Kenti baştan başa geçmeyi sağlayan bu ana yolun yanı sıra mahalleleri oluşturan sokak dokuları da kent ulaşımını kolaylaştıran bir özelliğe sahiptir. Kentin oldukça engebeli bir özelliğe sahip merkezi mahallelerinde topoğrafyanın bütün unsurları en ince ayrıntılarına kadar kullanılarak sokaklar birbirine bağlanmıştır. Özellikle Zeydan, Şamyan ve Mardini mahallelerinde merdiven kuruluşlarıyla sokak dokularının işlevlendirildiği görülmektedir. Büyük oranda yenilenmiş olan bu sokakların asli özellikleriyle ilgili kesin bir bilgi bulunmasa da kentleşme pratikleri bağlamında 17. yüzyılda da benzer bir kuruluşa sahip oldukları değerlendirilmiştir.

Kentteki imar faaliyetlerinin yürütülmesi için gerekli olan ustalık bilgisi ile malzeme ve insan kaynağının çeşitli şekillerde tedarik edildiği anlaşılmıştır. Şehirdeki yapılarda ismi zikredilen herhangi bir mimar ya da ustaya rastlanmasa da -sadece bir yapıda usta ismi bulunmaktadır- kent bünyesinde bu işi yürüten kişilerin varlığı bilinmektedir. 16. yüzyıl tahrir defterlerinde zikredilen mimar ve ustaların yanı sıra Ahlat ve diğer kentlerden de ustaların Bitlis'e gelmiş olması mümkündür. Özellikle Hüsrev Paşa Çarşısı ve Rahva yapılarının Osmanlı Devleti tarafından yetiştirilen mimarlar tarafından kurgulanan ve inşa edilen yapılar olduğu değerlendirilmiştir.

Kenti oluşturan yapıların bir kent üslubu oluşturduğunu söylemek mümkündür. Nitekim yapılardaki oldukça sade cepheler ve cephelerdeki dikdörtgen pencere açıklıklarıyla basık kemerli kapı kuruluşları uzun süreler boyunca tekrar eden düzenlemeler olarak bir kentsel üslup özelliği göstermektedir. Yine bazı planlama özellikleri kentsel üslubun bulunduğu düşüncesini desteklemektedir. Erken dönemlerde ve özellikle 17. yüzyılda inşa edilen veya yenilenen mescitlerde görülen planlama özellikleri Bitlis kentine özgü bir inşa anlayışının bulunduğunu ortaya koymaktadır. Erken dönemde mihraba paralel uzanan dikdörtgen harimin tonozla örtüldüğü mescitlerin yerine 17. yüzyılda merkezdeki bir sütuna oturan dört kemerin taşıdığı kubbelerle örtülü mescit planlaması tercih edilmiştir. Bu da kentte sürekli olarak gelişen bir imar

anlayışının bulunduğunu ve bu anlayışın da bazı dönemlerde bir üslup olarak kent bazında tekrar edildiğini ortaya koymaktadır.

Kentte inşa edilen yapıların büyük oranda emirler ve ulema sınıfı tarafından yaptırıldığı görülmüştür. En eski yapı olarak Ulu Cami Bitlis yöneticisi tarafından Hatibiye Medresesi de "El-Hatib" adlı Bitlis Kadısı tarafından yaptırılmıştır. 15. yüzyıldaki mescit, medrese ve zaviyeler de emirlerle alimler tarafından inşa edilmiş yapılardır. Ancak bunların yanı sıra herhangi bir unvana sahip olmayan kişilerin de inşa ya da tamir faaliyetlerine katıldıkları görülmüştür.

Bitlis'teki yapıların birbiriyle olan ilişkisi ve bunların süreç içerisindeki evrimlerinin çevre kentlerde görülen süreçlerle bağlantılı olduğu değerlendirilmektedir. Ahlat, Van, Adilcevaz, Diyarbakır, Meyyafarikin ve Mardin gibi kentlerde görülen kentleşme anlayışının burada da karşımıza çıktığı özellikle Diyarbakır'da görülen İslami Kent özelliğinin Bitlis'te de uygulandığı anlaşılmaktadır. Cami etrafında gelişen ticari yapı toplulukları ve bunların kesin hatlarla konutlardan müteşekkil kesimlerden ayrılması prensibine dayanan İslami Kent özelliğinin Bitlis'te 17. yüzyıldan sonra da sürdürülen bir anlayış olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu itibarla Bitlis'in büyük oranda İslami Kent özelliği gösteren bir Orta Çağ şehri olduğu görülmektedir.

Öte yandan Osmanlı Devleti'nin kentleşme anlayışını Bitlis özelinde incelediğimizde, 16. yüzyılın son çeyreğinde oluşturulan Hüsrev Paşa Mahallesi itibariyle kentin bir Osmanlı şehri özelliği gösterdiği anlaşılmaktadır. Bursa, Konya, Kayseri ve Diyarbakır şehirlerinde görülen şehir içi hanları ile bedestenlerden müteşekkil ticaret yapıları anlayışı Bitlis'te Hüsrev Paşa Mahallesi dahilinde tatbik edilmiştir. 17. yüzyıl boyunca gerek Hüsrev Paşa Çarşısı gerekse sur içindeki ticaret yapıları Osmanlı kentleşme anlayışını yansıtan bir özelliğe kavuşmuştur.

Sonuç olarak iki nehrin birleştiği yüksek bir ana kaya kütlesi üzerinde yükselen surlarıyla önemli bir güvenlik noktası olan Bitlis Kalesi, İslami dönemle birlikte ticari bir hüviyete kavuşmuş; Mervani ve Selçuklu dönemlerinde bu ticari hüviyet hızla geliştirilmiştir. Harezm ve Moğol baskınlarında gördüğü tahribatlardan sonra 14. yüzyıldan itibaren toparlanmaya başlayan, 15. yüzyılda sur dışında oluşturulan mahalleleri, Ahlat ve çevresindeki yerleşimlerin boşalması sebebiyle hızla genişleyen, 16. yüzyılda Osmanlı ve İran arasındaki sınırın büyük oranda kesinleşmesiyle görece

daha rahat bir döneme girildiğinden imar ve inşa faaliyetlerine bağlı olarak şehircilik anlamında birtakım atılımlar yaşayan ve 17. yüzyıla gelindiğinde büyük oranda gelişimini tamamlayan Bitlis kentinin, bu dönemde yaşanan çatışma, kuşatma ve tahribatlarla kısmi gerilemelere sahne olsa da Abdal Han tarafından yürütülen tamirat ve inşa faaliyetleri sayesinde nüfusunun azalması engellenmiş ve ticari faaliyetleri devam etmiştir. Yüzyılın ikinci yarısında görülen istikrarsız yönetim ve merkezi müdahalelerin artması kentin daha fazla gelişmesini engellemiş olsa da Nuh Han'ın yüzyılın sonunda inşa ettirdiği medrese kentteki imar faaliyetlerinin devam ettiğini ortaya koymaktadır. Bütün bir süreç göz önüne alınarak yapılarının konumlanışı itibariyle "İslami Kent" özelliğinde olan Bitlis'in, 16. yüzyıla ait ticari yapılarıyla bir "Osmanlı Kenti" hüviyetine kavuştuğu ve bu bağlamda her iki unsurun özelliklerini bir arada barındıran bir kentleşme prensibine sahip olduğu anlaşılmıştır.

Günümüzde çarpık kentleşmeye bağlı olarak Bitlis'teki birçok yapı ortadan kalkmış ya da betonarme yapıların arasında görünmez hale gelmiştir. Son yıllarda yürütülen Dere Üstü Islahı Projesi kapsamında iç kale ve etrafında görece bir rahatlama yaşansa da burada konumlanan birçok eser halen var olan geç döneme ait yapıların altında yatmaktadır. Özellikle Eski Buğday Pazarı olarak anılan alan ve hemen yanındaki han kalıntısı ile Buğday Pazarı ve Zülfikaroğlu Hanı arasındaki alanda toprak seviyesinin altında önemli yapıların bulunduğu düşünülmektedir. Nitekim ıslah projeleri sırasında bunların kalıntıları kısmen ortaya çıksa da üzeri örtülmüştür. Yine Abdal Han'ın inşa ettirdiği dış sarayın da Saray Mahallesi'ndeki arazide en azından temel seviyesinde toprağın altından çıkarılabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Abu'l-Farac, Gregory, **Abu'l-Farac Tarihi**, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1950.

Adontz, N., "Les Taronites En Arménie Et A Byzance", **Byzantion**, Volume 9, No. 2, 1934, ss. 715 – 738.

Adontz, N., "Observations Sur La Généalogie Des Taronites: Réponse Au R. P. V. Laurent", **Byzantion**, Volume 14, No. 2, 1939, ss. 407 – 413.

Agathange, "Histoire du Regne de Tiridate", **Collection des Historiens Anciens et Modernes de L'Armenie**, Tome I, (Par. Victor Langlois), Paris, 1867, ss. 105 – 194.

Akarca, Aşkıdil, **Şehir ve Savunması**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

Akinian, P. Nerses, **Die Theologische Schule Von Bitlis**, Wien, 1952.

Akot, Bülent, "Bitlis Tarihinde İz Bırakan Bazı Mutasavvıflar", **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 9(1), 2020, ss. 58 – 66.

Aktüre, Sevgi, **Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2004.

Aktüre, Sevgi, **Anadolu'da Demir Çağı Kentleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Akurgal, Ekrem, **Anadolu Kültür Tarihi**, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 17. Baskı, Ocak 2005.

Akurgal, Ekrem, **Anadolu Uygarlıkları**, Net Turistik Yayınlar, 8. Baskı, İstanbul, 2003.

Altunay, Emine, **1540 (H. 947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1994.

Andreasyan, Hrand D., "XIV. ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve Kolofonlar", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1973, ss. 83 – 149.

Anonim, “Travels of a Merchant in Persia”, **A Narrative of Italian Travels of Persia in the 15th and 16th Centuries**, (Ed. Charles Grey, Esq.), London, 1873, ss. 139 – 207.

Anonim, “Viaggio Dvn Mercante Che Fv Nella Persia”, **Delle Navigationi et Viaggi**, Secondo Volvme, (Ed. Giovanni Battista Ramusio), Venetia, 1559, ss. 78 – 91.

Appian, “Roman History”, **Appian’s Roman History II**, (Ed. T. E. Page et.al.), Translated by Horace White, The Loeb Classical Library, Great Britain, 1962.

Aptürrahim Şerif, **Ahlat Kitabeleri**, Hamit Matbaası, İstanbul, 1932.

Arak’el of Tabriz, **Book of History**, Translated by George A. Bournoutian, Mazda Publishers, California, 2010.

Arık, M. Oluş, **Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı**, Güven Matbaası, Ankara, 1971.

Arpaguş, Safi, “Post”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 34, İstanbul, 2007, ss. 332, 333.

Arrian, **Anabasis Alexandri**, Book I – IV, Translated by E. Iliff Robson, Volume I, Harvard University Press, Massachusetts, 1967.

Arrian, **The Anabasis of Alexander**, Translated by E.J. Chinnock, Hodder and Stoughton, London, 1884.

Arslan, Celil, “Ahlat Şehri Kent Dokusu ve Eski Eserleri”, **KARE**, Sayı 5, 2018, ss. 1 – 21.

Artsruni, Thomas, **History of The House of The Artsrunik’**, Translated by Robert W. Thomson, Wayne State University Press, Detroit, 1985.

Artuk, İbrahim, “Ahlat Emiri Bektimur'un Sikkesi”, **Tarih Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1-2, İstanbul, 1950, ss. 385 – 388.

Aslanapa, Oktay, Anadolu’da İlk Türk Mimarisi, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 1991.

Aykut, Nezihi, “IV. Murad’ın Revan Seferi Menzilnamesi”, **Tarih Dergisi**, Sayı 34, İstanbul, 1984, s. 183 – 246.

Bakır, Abdülhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi”, **Belleten**, Cilt 61, Sayı 232, Ankara, 1997, s. 519 – 596.

Bal, Şevkullah, **Anadolu Sikkeleri Koleksiyonu**, İzmir Arkeoloji Müzesi Kataloğu, Env. 1491 (http://www.balcoins.com/sikkeler.php?byk=1491 (04.11.2022)

Baluken, Yusuf, **Hasankeyf Eyyûbîleri (630-866/1232-1462)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2016.

Bar Hebraeus, **The Chronicle of Gregory Abu'l-Faraj**, Translated by Sir Ernest A. Wallis Budge, Volume I, Apa-Philo Press, Amsterdam, 1976.

Baş, Gülsen, "Bitlis Kalesi Arkeolojik Kazı Çalışmaları-2011", **34. Kazı Sonuçları Toplantısı**, C. 3, Çorum, 28 Mayıs – 1 Haziran 2012, Çorum, 2013, ss. 449 – 460.

Baş, Gülsen, **Bitlis Kalesi Arkeolojik Kazı Çalışmaları (2011 – 2015)**, Ege Yayınları, İstanbul, 2018.

Baş, Gülsen, **Bitlis'teki Mimari Yapılarda Süsleme**, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Bitlis, 2002.

Belli, Oktay (Ed.), **I. Van Gölü Havzası Sempozyumu**, (08-10 Eylül 2004 Van), Van Valiliği, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 2006.

Belli, Oktay (Ed.), **II. Van Gölü Havzası Sempozyumu**, 04–07 Eylül 2006 Bitlis, Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Nr. 17, Desen Ofset Matbaası, Ankara, 2007.

Belli, Oktay (Ed.), **III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, (06–08 Haziran 2007 Hakkari), Hakkari Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Nr. 5, Ajans Türk Basın ve Basım A.Ş., Ankara, 2008.

Belli, Oktay (Ed.), **IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, (17-21 Haziran 2008-Ahlat), Gramat Matbaası, Ankara, 2011.

Belli, Oktay (Ed.), **V. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, (09-13 Haziran 2009 – Van), Van Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Mavi Ofset Basım Yayın, İstanbul, 2010.

Belli, Oktay (Ed.), **VI. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, (09-11 Haziran 2010-Erçiş), Erçiş Belediyesi Kültür Yayını, No: 1, Atölye Ofset, İstanbul, 2011.

Belli, Oktay; Belli, Vedat Evren (Ed.), **VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, (04-07 Ekim 2011, Bitlis), Bitlis Eren Üniversitesi – BETAV Vakfı-Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayını, Rota Ofset, Bursa, 2013.

Bilgiç, Emin, “Birkaç Yeni Urartu Kıral Kitabesi”, **Türk Arkeoloji Dergisi**, Sayı IX-1, Maarif Basımevi, Ankara, 1959, s. 12 – 44.

Biscione, Raffaele, “Urartian Fortifications In Iran: An Attempt At A Hierarchical Classification”, **BIAINILI-URARTU**, The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007 (Ed. Kroll vd.), Peeters 2012, ss. 77 – 88.

Bixio, Roberto; De Pascale, Andrea; Pektaş, Kadir, “Indagini Preliminari Sulle Strutture Ipogee del Kale di Bitlis (Turchia Sud-Orientale)”, **Archeologia Medievale**, 2011, ss. 321-332.

Bore, Eujenio**, Historia de la Armenia**, Imprenta Del Guardia Nacional, Barcelona, 1838.

Bulduk, Abdulgani, **El-Cezire’nin Muhtasar Tarihi**, (Y.H: Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik), Elâzığ Üniversitesi Basımevi, Elâzığ, 2004.

Buongiorno, Pierangelo, “The Roman Senate and Armenia (190 BC – AD 68)”, **ELECTRUM**, Volume 28, 2021, ss. 89 – 104.

Buzand's, P'awstos, **History of The Armenians**, III.4, Translated by Robert Bedrosian, Newyork, 1965.

Cahen, Claude, “La Campagne De Mantzikert D'après Les Sources Musulmanes”, **Byzantion**, 1934, Volume 9, No. 2, ss. 628 – 642.

Cahen, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, Çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Canatar, Mehmet, “Kavas”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 25, Ankara, 2022, ss. 66 – 68.

Cantay, Tanju, “Avlu”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 4, İstanbul, 1991, ss. 120 – 123.

Cassius, Dion, “Roman History”, **Dio’s Roman History VIII**, (Ed. E. Capps et.al.), Translated by Earnest Cary, London, 1925.

Cezar, Mustafa, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1977.

Cezar, Mustafa, **Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi**, Mimar Sinan Üniversitesi Yayını No: 9, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1985.

Chahin, Mack, **Before The Greeks**, The Lutterworth Press Cambridge, 1996.

Chahin, Mack, **The Kingdom of Armenia**, Croom Helm Publishing, Newyork, 1987.

Chamich, Father Michael, **History of Armenia**, Translated Johannes Avdall, Volume I, Bishop's College Press, Calcutta, 1827.

Child, V. Gordon, "Urban Revolution", **The Town Planning Review**, Volume 21, No. 1, April, 1950, ss. 3 – 17.

Chorenensis, Mosis, **Historiae Armeniacae**, (Ed. Gulielmus & Georgius, Gul Whistoni), Londini, 1736.

Cinemre, İlhami Tekin, "Geç Antik Çağ Armenia'sında Kimlik Paradigması: Armenialılar Ermeni Midir?", **Belleten**, Cilt 86, Sayı 305, Nisan 2022, ss. 61 – 88.

Clair-Tissdall, W. St., **The Conversion of Armenia to The Christian Faith,** The Religious Tract Society, 1897.

Collins, Andrew, Göbeklitepe ve Tanrıların Doğuşu, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2016.

Curtin, Jeremiah, **The Mongols A History**, Boston, 1908.

Çakıroğlu, Hülya, **Müferricü'l Kurub'a Göre Selahaddin Eyyubi Sonrası ve El-Melikü'l-Adil Dönemi (H.590-615/M.1194-1218)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitü, Trabzon, 2008.

Çetintaş, Özgür, "Hüseyin Timur Kümbeti'nin Yazı ve Süsleme Özelliklerinin İncelenmesi", **Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Sempozyumu**, 04-07 Ağustos 2018, Komrat, ss. 128 – 133.

Çetintaş, Özgür, "Kurgan ve Çadır Mimarisinden Güroymak Karanday Ağa (Kalender Baba) Kümbetine", **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 9(2), 2020, ss. 217 – 224.

Çilingiroğlu, Altan A., "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", **Anadolu Araştırmaları**, Sayı 4, 1976, ss. 235 – 271.

Çilingiroğlu, Altan, "Ayanis Kalesi", **Urartu: Doğu'da Değişim**, (Hazırlayan: Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2022, ss. 251 – 255.

Çilingiroğlu, Altan, "Ayanis Urartu Kalesi ve Dış Şehri", **Türkiye'de Şehirler ve İç Kaleler: Demir Çağından Selçuklulara**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016, s.102.

Çilingiroğlu, Altan, "How Was An Urartian Fortress Built?", **A View From The Highlands**, (Ed. Antonio Sagona), Peeters, 2004, ss. 205 – 231.

Çilingiroğlu, Altan, "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler", **Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi**, Sayı 2, İzmir 1983, s. 28 – 44.

DAKA, Faaliyet Raporu 2017, Van, 2018.

Dalmış, Emin, "Eyyubiler'in Ahlat Dönemi Sikkeleri", **Orta Çağ Araştırmaları Dergisi**, IV/II, Aralık 2021, s. 212 – 218.

Dapper, Olfert, **Naukeurige Beschryving van Asie: Behelsende de Gevesten van Mesopotamie, Babylonie, Assyrie, Anatolie of Klein Asie**, Amsterdam, 1680.

De Glak, Zenob, "Histoire de Daron", **Collection des Historiens Anciens et Modernes de L'Armenie**, Tome I, (Par. Victor Langlois), Paris, 1867, ss. 333 – 355.

De Lasdiverd, Arisdagues, **Histoire D'Armenie**, Pres Le Musee de Cluny, Paris, 1863.

De Morgan, Jacques, **The History of The Armenian People**, Translated by Ernest F. Barry, 1919.

Dehqan, Mustafa; Genç, Vural, "Kurdish Emirs in The 16th Century Ruus Registers", **Der Islam**, 96/1, 2019, ss. 78 – 111.

Dehqan, Mustafa; Genç, Vural, "Kurdish Power Holders in Seventeenth-Century Bidlīs: A Brief Introduction", **Kurdish Studies**, Volume 10, No. 2, October, 2022, ss. 143 – 168.

Dehqan, Mustafa; Genç, Vural, "Mīrlivā of Malāṭya: A Correction of Sharaf Khān's Statement Concerning His Father", **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, Band 169, Heft 1, Harrassowitz Verlag, 2019, ss. 235 – 238.

Dehqan, Mustafa; Genç, Vural, "New Evidence on Sharaf Khan's Killing", **Manuscripta Orientalia**, Volume 26, No. 1, 2020, ss. 42 – 48.

Dehqan, Mustafa; Genç, Vural, "Reflections on Sharaf Khan's Autobiography", **Manuscripta Orientalia**, Volume 21, No. 1, June 2015, ss. 46 – 61.

Dehqan, Mustafa; Genç, Vural, "Why Was Sharaf Khan Killed", **Manuscripta Orientalia**, Volume 21, No. 2, December 2015, ss. 13 – 19.

Demir, Ahmet, **Ahlat Eyyubileri Tarihi**, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2019.

Demir, Muzaffer, "Tigranocerta Savaşı (MÖ 69): Yeni Bir Gözden Geçirme", **Anadolu Araştırmaları,** Sayı 24, 2021, ss. 145 – 176.

Denknalbant, Ayşe, "Köşk", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 26, Ankara, 2002, ss. 279 – 282.

Des Stephanos von Taron (Asoghik), **Armenische Geschichte**, Translated by Heinr. Gelzer & Aug. Burckhardt, Leipzig, 1907.

Desti, Marc, **Anadolu Uygarlıkları**, Çev. Muna Cedden, Dost Kitabevi, 3. Baskı, Ankara, 2013.

Deveci Bozkuş, Yıldız; Küçüker, Sultan Deniz, **ARMENİA: Ermeniler ve Armenia Bölgesinin Eski Çağ Tarihi**, 1. Baskı, Genesis Kitap, Ankara, 2011.

Diodorus, "Book XVIII and XIX", **Diodorus of Sicily IX**, (Ed. G.P. Goold), Translated by Russel M. Geer, Harvard University Press, Massachusetts, 1984.

Drasxanakertc'i, Yovhannes, **History of Armenia**, Translated by Krikor H. Maksoudian, Scholar Press, Atlanta, 1987.

Durma, Abdulhalim, **Evliyalar Şehri Bitlis**, Samsun, 2014.

Duru, Refik, "Göller Bölgesinde Neolitik Köyden Kasabaya Geçiş", **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, (Ed. Yıldız Sey), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 49 – 59.

Dündar, Abdülkadir, "Osmanlı Mimarisinde Şehir Mimarları", **Osmanlı**, Cilt 10, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 227 – 235.

El-Belazuri, Ahmed b. Yahya, **Fütuhu'l Büldân, Ülkelerin Fetihleri**, Çev. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.

El-Münşi, İbnu'l Emir İbrahim, **Nuzhetu'n-Nazir ve Rahatu'l-Hatir**, V. 18a, (Tarikh Hısn Kaifa içinde, Ed. Yusuf Baluken), Nubihar Yayınları, İstanbul, 2019.

El-Ömeri, Şihabeddin b. Fazlullah, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, Mesaliku'l Ebsar**, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.

El-Ömeri, Şihabeddin Fazlullah, **Et-Ta'rif bi'l-Mustalah eş-Şerif**, Memfis (Mısır), 1312 (1894).

El-Xazreci, Muhammed, **Tarixa Devleta Kurdan**, Çev. M. Emin Narozi, Azad Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Elmastaş, Necmettin; Belli, Oktay; Belli, Vedat Evren (Ed.), **VIII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, (Özet Kitapçığı), (23 Haziran 2021 Bitlis), Bitlis Eren Üniversitesi Yayını, Ankara Ofset Matbaa, Bitlis, 2021.

En-Nesevi, Şehabeddin Ahmed, **Sultan Celalüttin Harezemşah**, Çev. Necip Asım, İstanbul Devlet Matbaası, İstanbul, 1934.

Eprigian, H.S., **Pınaşkharhig Pararan**, Cilt I, Venedik, 1902.

Eraslan, Alev, "The Anatolian Urban Model: Its Origins and Evolution (5200-2200 BC)", **Colloquium Anatolicum VII**, 2008, ss. 177 – 196.

Eravşar, Osman, "Orta Çağ Anadolu Kentleri", **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt 7, Yeni Türkiye Yayınları, s. 333 – 343.

Erdal, Zekai, "Bir Mezartaşında Saklı Tarih", **Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2/1, 2017, ss. 225 – 237.

Erdal, Zekai; Tümer, Şerif, "Mardin Abbaraları", **Geçmişten Günümüze Tarihten İzler**, (Ed. M. Doğan Karacoşkun, Osman Köse), Berikan Yayınevi, Ankara, 2018, ss. 731 – 757.

Ergin, Neşe, **Bitlis Merkez İlçesi Sivil Yapıları**, (Yayımlanmamış Lisansüstü Bitirme Tezi), Yıldız Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1983.

Esin, Emel, "Orduğ: Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı 10, Ankara, 1968, ss. 135 – 215

Esin, Ufuk, "Doğu Anadolu'da Bulunan Obeyd Tipi Çanak Çömlek ve Değirmentepe (Malatya) Kazıları", **IX. Türk Tarih Kongresi**, 21-25 Eylül 1981, (Ankara) I. Cilt, Ankara, 1986, ss. 87 – 97.

Eutropius, "Book IX", **Eutropi Breviarii**, (Ed. J.C.Hazzard), American Book Company, Newyork, 1898.

Evliya Çelebi, "Seyahatname", **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, (Haz: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), 4. Kitap 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Evliya Çelebi, "Seyahatname", **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, (Haz: Seyit Ali Kahraman), 5. Kitap 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Faroqhi, Suraiya, **Osmanlı'da Kentler ve Kentliler**, Çev. Neyyir Kalaycıoğlu, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Fazlullah, Reşidüddin, **Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)**, Çev. İsmanil Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2022.

Foss, Clive; Winfield, David, **Byzantine Fortifications: An Introduction**, University of South Africa, Pretoria, 1986.

Frangipane, Marcella, "Doğu Anadolu'da Kentleşme Modelleri", Çev. Leyla Çapan, **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, (Ed. Yıldız Sey), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 60 – 69.

Freytag, G.W., "Geschichte der Dynastien der Hamdaniden in Mosul und Aleppo", **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, Volume 10, No. 3, 1856, ss. 432 – 498.

Gabriel, Albert, **Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler**, Çev. İdil Çetin, Dipnot Yayınları, Ankara, 2014.

Gelişkan, Nil Nadire, **Matrakçı Nasuh Gözüyle Bitlis**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Genç, Vural, "İdris-i Bitlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları", **Osmanlı Araştırmaları**, XLVII, 2016, ss. 147 – 208.

Genç, Vural, **Osmanlılar ve Safeviler Arasında Bidlis 1502-1723**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2024, s. 68.

Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri**, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1989, s. 129.

Ghevond, **Histoire des Guerres et des Conquetes des Arabes en Armenie**, Translated by Garabed V. Chahnazarian, Paris, 1856.

Giavarini, Carlo vd., "Mechanical Characteristics of Roman "Opus Caementicium"", **Fracture and Failure of Natural Building Stones**, (Ed: Stavrous K. Kourkoulis), Springer Dordrecht, 2006, ss. 107 – 120.

Glassen, Erika, "Saraf-Al-Din Khan Bedlisi", **Encyclopaedia Iranica**, Volume IV, Fasc. 1, December 1989, ss. 76 – 77.

Gökpınar, Bekir, "XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Şark Seferlerinde Bitlis ve Çevresinin Rolü", **Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis**, (Ed. Mehmet İnbaşı ve Mehmet Demirtaş), Cilt I, Ankara, 2019, ss. 211 – 220.

Görgün, Tahsin, "Medeniyet", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 28, Ankara, 2003, ss. 298 – 301.

Green, Peter, **Alexander of Macedon, 356–323 B.C.: a Historical Biography, Hellenistic Culture and Society**, University of California Press, 1970.

Grousset, Rene, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, Çev. Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Gündoğdu, Kemal, **Geçmişten Bugüne Bitlis Güzideleri**, Ankara, 2015.

Halife b. Hayyat, **Tarihu Halife b. Hayyat**, Çev. Abdulhalik Bakır, Ankara, 2001.

Harmanşah, Ömür, **Eski Yakındoğu'da Kent, Bellek, Anıt**, Çev. Fügen Yavuz, Koç Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2020.

Herodot, **Tarih**, Çev. Burcu Uzunoğlu, Panama Yayıncılık, Ankara, 2017.

Hewsen, Robert H. (Ed.), **The Geography of Ananias of Sirak**, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1992.

Holmes, T. Rice, "Tigranocerta", **The Journal of Roman Studies**, Volume 7, 1917, ss. 120 – 138.

Hout, Jean-Louis vd., **Kentlerin Doğuşu**, Çev. Ali Bektaş Girgin, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

Hovannisian, Richard G. (Ed.), **Tarihi Kentler ve Ermeniler: Bitlis ve Muş**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Işıklı, Mehmet, "Erzurum-Pulur Höyüğü Çalışmaları: Kuzeydoğu Anadolu Keramiği Üzerine Gözlemler", **Arkeoloji Dergisi**, VIII, 2006/2, ss. 13 – 30.

İbn Al-‘Adim, Kamal Al-Din, **Bugyat at-Talab fi Tarih Halab**, Yay. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

İbn Bibi, **El-Evamirü’l-Ala’iye Fi’l-Umuri’l-Ala’iye (Selçukname)**, Cilt I, Haz. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

İbn Kesir, **El Bidaye Ve'n-Nihaye**, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, Cilt 13, İstanbul, 2017.

İbn Şeddad, **Katibinin Gözünden Sultan Selahaddin Eyyubi**, Çev. Aydın Usta, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2021.

İbn-i Nuh, **Van Tarihi**, Haz. Zeki Tekin, Ahenk Yayınevi, Van, 2003.

İbnü’l Esir, **İslam Tarihi El-Kâmil fi’t-Tarih Tercümesi**, Cilt II, Çev. M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İbnü’l Esir, **İslam Tarihi El-Kâmil fi’t-Tarih Tercümesi**, Cilt III, Çev. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İbnü’l Esir, **İslam Tarihi El-Kâmil fi’t-Tarih Tercümesi**, Cilt VII, Çev. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İbnü’l Esir, **İslam Tarihi El-Kâmil fi’t-Tarih Tercümesi**, Cilt VIII, Çev. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İbnü’l Esir, **İslam Tarihi El-Kâmil fi’t-Tarih Tercümesi**, Cilt IX, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İbnü’l Esir, **İslam Tarihi El-Kâmil fi’t-Tarih Tercümesi**, Cilt X, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İbnü’l Esir, **İslam Tarihi El-Kâmil fi’t-Tarih Tercümesi**, Cilt XI, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İbnü’l Esir, **İslam Tarihi El-Kâmil fi’t-Tarih Tercümesi**, Cilt XII, Çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İbnü’l Ezrak, **Mervanî Kürtleri Tarihi**, Çev. Mehmet Emin Bozarslan, 2. Baskı, Koral Yayınları, İstanbul, 1990.

İbnü’l Ezrak, **Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)**, Çev. Ahmet Savran, Erzurum, 1992.

İnbaşı, Mehmet, “Dördüncü Murad’ın Bağdat Seferi Masraf Defteri”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 12, Erzurum, 1999, ss. 277 – 287.

İnbaşı, Mehmet; Demirtaş, Mehmet (Ed.), **Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis**, Cilt 1 – 2, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2019.

İplikçioğlu, Bülent, **Helen ve Roma Tarihinin Anahatları**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007.

Johnson, Stephen, **Late Roman Fortifications**, B.T. Batsford Ltd, London, 1983.

Kafesoğlu, İbrahim, "Ahlat ve Çevresinde 1945 Yılında Yapılan Tarihî ve Arkeolojik Tetkik Seyahati Raporu", **Tarih Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, İstanbul, 1949, s. 167 – 200.

Kalafat, Yaşar, "Bitlis-Bingöl Yöresi Gönül Erleri ve Üryanlık", **I. Bingöl Sempozyumu**, 10-11 Haziran 2006, Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Şubat 2007, ss. 165 – 169.

Karamağaralı, Beyhan, **Ahlat Mezar Taşları**, Güven Matbaası, Ankara, 1972.

Kaya, Mehmet Ali, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 24, Sayı 38/11, 2005, ss. 11 – 30.

Kayaoğlu, İsmet, **Tarihi Kent Bitlis**, Kilit Yayınları, Ankara, 2020.

Khazdan, Alexander P., "Kouropalates", **The Oxford Dictionary of Byzantium**, (Ed. Alexander P. Kazhdan at.al.), Volume 2, Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 1157.

Khazdan, Alexander P., "Strategos", **Oxford Dictionary of Byzantium**, (Ed. Alexander P. Kazhdan at.al.), Volume 3, Oxford University Press, Oxford, 1991, s.1964.

Keleş, Erol, "Moğol İşgali Sırasında Van Gölü Havzası'na Gelen Türk-Moğol Boyları", **VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl 3, Sayı 1, 2018, s. 186 – 211.

Kennedy, James, "The Indians in Armenia, 130 B.C.-300 A.D.", **Journal of The Royal Asiatic Society**, April, 1904, ss. 309 – 314.

Khachatrian, Alexander, "The Kurdish Principality of Hakkariya (14th-15th Centuries)", **Iran & The Caucasus**, Volume 7, No. 1/2, Brill, 2003, s. 37 – 58.

Khorenats'i, Moses, **History of Armenians**, Translated by Robert W. Thomson, Harvard University Press, Massachusetts, 1978.

Kılıç, Orhan, **730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defteri (1-Ahmet Dönemi)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 1989.

Kılıç, Sinan, "Van Gölü'nün Güneybatısındaki Tatvan Kalesinin Yok Ediliş Öyküsü ve Uaiais Kalesi'nin Yeri Sorunu", **Muhibbe Darga Armağanı**, (Hazırlayanlar: Taner Tarhan, Aksel Tibet, Erkan Konyar), Sadberk Hanım Müzesi Yayını, İstanbul, 2008, s. 291 – 300.

Kınal, Füruzan, "Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Cilt 12, Sayı 1/2, Ankara, 1954, ss. 77 – 89.

Koçak, Zülfiye, XVI. Yüzyıl Tapu Tahrir Defterlerine Göre Bitlis Camileri ve Mescitleri, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 51, Ankara, Haziran 2019, ss. 73 – 97.

Koçak, Zülfiye, XVI. Yüzyıl Tapu Tahrir Defterlerine Göre Bitlis ve Yöresi Zâviyeleri, **ERDEM**, Sayı 82, Haziran 2022, ss. 79 – 118.

Konyar, Erkan, **Urartu: Aşiretten Devlete**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2022.

Köroğlu, Kemalettin, "Urartu: Krallık ve Aşiretler", **Urartu Doğu'da Değişim**, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022, ss. 1 – 35.

Köroğlu, Kemalettin, **Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar**, İletişim Yayınları, 14. Baskı, İstanbul, 2021.

Köroğlu, Kemalettin; Konyar, Erkan (Ed.), **Urartu: Doğu'da Değişim**, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022.

Közcü, Hamdullah, **Urfa Mimarisinde Kabaltılar**, Şanlıurfa, 2016.

Kretzschmer, Fritz, **Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik**, Çev. Z. Zühre İlkgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2000.

Ksenophon, Anabasis On Binler'in Dönüşü, Çev. Ari Çokona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, IV. Basım, İstanbul, 2019.

Kuş, Ayşegül, "H.F.B. Lynch'te 19. Yüzyılın Sonunda Bitlis", **TAD**, Cilt 38, Sayı 66, 2019, ss. 300 – 325.

Kutluer, İlhan, "Medeniyet", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 28, Ankara, 2003, ss. 296, 297.

Laurent, J., **L'Armenie Entre Byzance et L'Islam, Bibliotheque des Ecoles Françaises d'Athenes et de Rome**, Paris, 1919.

Levi, Doro, "The Novel of Ninus and Semiramis", **Proceedings of the American Philosophical Society**, Volume 87, No. 5, May 5, 1944, ss. 420-428.

Luckenbill, D. D., **Ancient Records of Assyria and Babylonia II**, University of Chicago Press, Chicago, 1927.

Lynch, H.F.B., **Armenia Travels and Studies**, Volume II, Longmans Green and Co., London 1901.

Macler, Frederic, "Notre-Dame de Bitlis", **Journal Asiatique**, (Tıpkıbasım), Kasım-Aralık 1915, Paris, 1916.

Mamigonien, Jean, "Histoire de Daron", **Collection des Historiens Anciens et Modernes de L'Armenie**, Tome I, (Par. Victor Langlois), Paris, 1867, ss. 357 – 382.

Manandyan, Hacob, **Tigranes II and Rome**, Translated by George A. Bournoutian, Mazda Publishers, California, 2007.

Mango, Cyril, **Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu**, Çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Marcellinus, Ammianus, Book XXIII, **Ammianus Marcellinus II**, (Ed: T.E.Page et.al.), Translated by John.C. Rolfe, Harvard University Press, Massachusetts, 1963.

Markuart, Joseph, **Südarmenien und die Tigrisquellen**, Wien, 1930.

McNicoll, Anthony W., **Hellenistic Fortifications From The Aegean To The Euphrates**, Clarendon Press. Newyork, 1997.

Mellaart, James, **Çatal Hüyük A Neolithic Town in Anatolia**, McGraw-Hill Book Company, New York, 1967.

Memiş, Ekrem, **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, Çizgi Kitabevi, 7. Baskı, İstanbul, 2007.

Merçil, Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, 8. Baskı, Bilge Kültür Sanat, 2013.

Metsobetsi, Tovma, **History of Tamerlane and His Successors**, 13, 14, Translated by Robert Bedrossian), (http://www.attalus.org/armenian/tm2.htm (03.11.2022).

Minorsky, Vladimir, “Roman and Byzantine Campaigns in Atropatene”, **Bulletin of The School of Oriental and African Studies**, Volume 11, No. 2, Cambridge University Press, 1944, ss. 243 – 265.

Minorsky, Vladimir, **Studies in Caucasian History**, Taylor’s Foreign Press, London, 1953.

Mitchell, Stephen, “Armenia”, **Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu**, 2. Baskı, (Hazırlayan: Oğuz Tekin), Çev. G. Bike Yazıcıoğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022, ss. 134 - 145.

Miyake, Yutaka vd., “New Excavations at Hasankeyf Höyük: A 10th Millennium Cal. BC Site On The Upper Tigris, Southeast Anatolia”, **Neo-Lithics 1/12**, January 2012, ss. 3 – 7.

Mousavi, Nasrin, **Tekmiletü’l-Ahbar’ın Türkçe Tercümesi ve Değerlendirmesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2018.

Musalı, Namık, “Safevî Kaynaklarına Göre I. Şah Tahmasp ve Kanunî Sultan Süleyman Dönemi’nde Ahlat ve Çevresinde Safevî – Osmanlı Savaşları”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Cilt 2, Sayı 5, Mayıs 2015, ss. 16 – 31.

Müller Simonis, P., **Du Caucase au Golfe Persique a Travers L’Armenie, le Kurdistan et La Mesopotamie**, Universite Chatolique D’Amerique, Washington D.C., 1892.

Müverrih Vardan, “Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)”, **Tarih Semineri Dergisi**, Çev. Hrant D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları III, İstanbul, 1937, ss. 154 – 257.

Nasuhü’s Silahi (Matrakcı), **Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han**, (Haz. Hüseyin Gazi Yurdaydın), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Neve, Peter, “Hitit Krallığı’nın Başkenti Hattuşa’da Konut”, **Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme**, (Ed. Yıldız Sey), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 99 – 115.

Nişanyan Sözlük, **Kom Maddesi**, https://www.nisanyansozluk.com/kelime/kom (26.05.2023)

Nişanyan Yer Adları, **Çanakdüzü (Koms) Köyü**, Tatvan (Reşadiye Bucağı), Bitlis, https://nisanyanmap.com/?y=koms&lv=&t=&cry=TR&ua=10 (26 Mayıs 2023)

Nizamüddin Şami, **Zafername**, Çev. Necati Lugal, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

Oelsner, Joachim, "Review of Herodots Babylonischer Logos", **(=Innsbrucker Beitr ge zur Kulturwissenschaft, Sonderheft 84) by Robert Rollinger**, Archiv für Orientforschung, Bd. 46/47, 1999/2000, ss. 373-380.

Orhonlu, Cengiz, "Şehir Mimarları", **Osmanlı Araştırmaları II**, İstanbul, 1981, ss. 1 – 30.

Önkal, Hakkı, **Anadolu Selçuklu Türbeleri**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2015.

Özaydın, Abdülkerim, "Saltuklular", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 36, İstanbul, 2009, s. 54 – 56.

Özbaran, Salih, "Antonio Tenreiro'nun Osmanlı Topraklarında Yaptığı Gezi Notları (1523 – 1529)", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 1984, ss. 55 – 67.

Özcan, Koray, "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri", **İTÜ Dergisi/a**, Cilt 6, Sayı 1, Mart 2007, ss. 3 – 15.

Özcan, Koray, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", **Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi**, Cilt 20, Sayı 2, 2005, ss. 251 – 265.

Özdoğan, Mehmet, "Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler", **Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme**, (Ed. Yıldız Sey), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 19 – 30.

Özer, Elif, "Antik Mimaride İki Yapı Ögesi: Opus Caementicium ve Tonoz", **Stratonikeia'dan Lagina'ya Ahmet Adil Tırpan Armağanı**, (Ed: Bilal Söğüt), Ege Yayınları, İstanbul , 2012, ss. 475 – 482.

Özkılınç, Ahmet, vd., **294 Numaralı Hınıs Livası Mufassal Tahrir Defteri (963/1556)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 2000.

Öztürk, Şahabettin, "Bitlis Merkez Şemsiyye Mescidi", **VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu**, 4-7 Ekim 2011 Bitlis, (Ed. Oktay Belli, Vedat Evren Belli), Bitlis Eren Üniversitesi Yayını No. 3, Bursa, 2013, ss. 164 – 170.

Öztürk, Şehabettin, "Bitlis Merkez Meydan Camii", **Vakıflar Dergisi**, Sayı 28, Ankara, 2004, s. 157 – 171.

Öztürk, Şehabettin, "Bitlis Tarihi Hatun Çeşmesi Koruma Çalışmaları Hakkında Bir Araştırma", **AMİSOS**, Cilt 7, Sayı 13, Aralık 2022, ss. 420 – 430.

Öztürk, Şehabettin, **Bitlis Su Mimarisi**, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Malatya, 2004.

Öztürker Demir, Hazal Ceylan, "Bitlis'te Az Bilinen Bir Anıtsal Mimari Örneği: Yumurtatepe (Papşin) Kilisesi", **Turkish Online Journal of Design Art and Communication**, Cilt 12, Sayı 4, 2022, ss. 1010 – 1025.

Öztürker Demir, Hazal Ceylan, "Orta Çağ'dan Cumhuriyet Dönemine Kadar Bitlis Yüzey Araştırması 2021 Çalışmaları", **42. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu**, 23-27 Mayıs 2022, Denizli, 2022.

Öztürker, Hazal Ceylan, **Tarihsel Süreçte Batı Anadolu Sahil Şeridi Kalelerinin Oluşumu ve Gelişimi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Cilt I, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2018.

P'arpec'i, Ghazar, **History of Armenians**, V, Translated by Robert Bedrosian, Sources of The Armenian Tradition, Newyork, 1985.

Paradeisopoulos, Iordanis K., "Route and Parasangs in Xenophon's Anabasis", **Greek, Roman and Byzantine Studies**, Volume 54, 2014, ss. 220–254.

Payaslı Oğuz, Gülin, **Kentsel Koruma Çalışmalarında Mekansal-Sosyal Yapı İlişkisinin Bitlis Kent Merkezinde Örneklenmesi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2011.

Payaslı Oğuz, Gülin, **Mekansal ve Sosyal Yapısıyla Bitlis Geleneksel Sivil Mimarisi**, Taç Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.

Payaslian, Simon, **The History of Armenia: From The Origins to The Present**, Palgrave Macmillan, Newyork, 2007.

Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi I**, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Pehlivan, Selma, "Erzurum İlinde Yapılan Kazılar Hakkında Bir Değerlendirme", **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 17, Bahar 2016, ss. 241 – 265.

Pektaş, Kadir, "2004-2005 Yılları Bitlis Kalesi Kazısı", **28. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt 1, Çanakkale, 29 Mayıs – 2 Haziran 2006, Ankara, 2007, ss. 501 – 518.

Pektaş, Kadir, "Bitlis İl Merkezinde Türbe ve Mezarlıklardaki Mezar Taşları (1997)", **16. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 1, Tarsus, 25-29 Mayıs 1998, Ankara, 1999, ss. 105 – 128.

Pektaş, Kadir, "Bitlis Kalesi 2009 Yılı Kazısı", **32. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt 4, İstanbul, 24-28 Mayıs 2010, Ankara, 2011, s.s 285 – 298.

Pektaş, Kadir, "Bitlis Kalesi Kazısı 2006 Yılı Çalışmaları", **29. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt 1, Kocaeli, 28 Mayıs – 1 Haziran 2007, Ankara, 2008, ss. 245 – 262;

Pektaş, Kadir, "Bitlis Kalesi Kazısı 2007 Yılı Çalışmaları", **30. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt 4, Ankara, 26-30 Mayıs 2008, Ankara, 2009, ss. 317 – 326.

Pektaş, Kadir, "Bitlis Kalesi Kazısı 2008", **31. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt 4, Denizli, 25-29 Mayıs 2009, Ankara, 2010, ss. 85 – 99.

Pektaş, Kadir, "Bitlis Mezar Taşlar", **17. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 1, Ankara, 24-28 Mayıs 1999, Ankara, 2000, ss. 15 – 28.

Pektaş, Kadir, "Bitlis ve Çevresinde Ortaçağ ve Sonrası İncelemeleri (1999)", **18. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 1, İzmir, 22-26 Mayıs 2000, Ankara, 2001, ss. 1 – 16.

Pektaş, Kadir, "Bitlis'te Az Tanınan Bir Yapı: Anonim Han", **Sanat Tarihi Dergisi**, Sayı XI, İzmir, 2001, (Anonim Han), ss. 127 – 133.

Pektaş, Kadir, "Bitlis'teki Dini Yapılardan Örnekler", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 2, Van, 2001, (Dini Yapılar), ss. 41 – 49.

Pektaş, Kadir, "Hüsrev Paşa'nın Bitlis'te Bir Kitabesi", **Sanat Dergisi**, Sayı 13, 2008, ss. 87 – 90.

Pektaş, Kadir, **Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Pektaş, Kadir; Baş, Gülsen, "Bitlis Güroymak ve Tatvan İlçelerinde Ortaçağ ve Sonrası 2001 Yılı İncelemeleri", **20. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, C. 1, Ankara, 27-31 Mayıs 2002, Ankara, 2003, ss. 53 – 66.

Pektaş, Kadir; Baş, Gülsen, "Bitlis ve Çevresi Yüzey Araştırması 2008", **27. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 3, Denizli, 25-29 Mayıs 2009, Ankara, 2010, ss. 259 – 271.

Pektaş, Kadir; Baş, Gülsen, "Bitlis, Güroymak ve Tatvan'da 2000 Yılı Araştırmaları", **19. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 1, Ankara, 28 Mayıs – 1 Haziran 2001, Ankara, 2002, ss. 49 – 62.

Pektaş, Kadir; Baş, Gülsen, "Bitlis/Adilcevaz Çevresi Yüzey Araştırması 2005", **24. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 1, Çanakkale, 29 Mayıs – 2 Haziran 2006, Ankara, 2007, ss. 261 – 276.

Pektaş, Kadir; Baş, Gülsen; Kılavuz, Bülent Nuri, "Bitlis Çevresi Yüzey Araştırması", **22. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 1, Konya, 24-28 Mayıs 2004, Ankara, 2005, ss. 173 – 182.

Pektaş, Kadir; Baş, Gülsen; Kulağuz, Bülent Nuri, "Bitlis Çevresi 2003 Yılı Araştırmaları", **21. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 1, Ankara, 26 – 31 Mayıs 2003, Ankara, 2004, ss. 291 – 300.

Pektaş, Kadir; Baş, Gülsen; Özdemir, Hicran; Erdoğan, Sebahattin, "Bitlis ve Çevresi 2009 Yılı Yüzey Araştırması", **28. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Cilt 2, İstanbul, 24-28 Mayıs 2010, Ankara, 2011, ss. 457 – 474.

Perk, Haluk; Öztürk, Hüsnü, **Anadolu Sikke Monografileri I**, İstanbul, 2007.

Pınarcık, Pınar, **Urartu ve Assur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2014.

Pinches, Theophilus G., "Sargon's Eighth Campaign", **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, Cambridge University Press, Jul., 1913, ss. 581-612.

Piotrovsky, Boris B., **The Ancient Civilisation of Urartu**, Geneva, 1969.

Plutarch, **The Lives of The Noble Grecians and Romans**, Translated by John Dryden, The Modern Library, Newyork, 1960.

Polyaenus, Lampsacus, **Stratagems of War**, Traslated by R. Shepherd, London, 1793.

Polybius, "The Histories", VIII.23.2, **The Histories of Polybius**, Translated by W.R. Paton, Volume III, Harvard University Press, Massachusetts, 1979.

Porphyrogenitus, Constantine, **De Administrando Imperio**, Translated by R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington, 1967.

Raymond, Andre, Şehir Maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 38, İstanbul, 2010, s. 449 – 451.

Rigg, Horace Abraham, "Sargon's 'Eighth Military Campaign'", **Journal of the American Oriental Society**, Volume 62, No. 2, American Oriental Society, June, 1942, ss. 130-138.

Ripper, Thomas, **Diyarbekir Merwanileri**, Çev. Bahar Şahin Fırat, Avesta Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Roaf, M. vd., 'Cymiza/*Balaleisa/'Balouos': a Pleiades place resource', **Pleiades: A Gazetteer of Past Places**, 2022 <https://pleiades.stoa.org/places/874438> [21.12.2022]

Rollinger, Robert, "The Median 'Empire', The End of Urartu and Cyrus The Great's Campaign in 547 BC (Nabonidus Chronicle II 16)", **AWE 7**, 2008, ss. 51 – 65.

Rosenberg, Michael vd., "Hallan Çemi Tepesi: Some Further Observations Concerning Stratigraphy and Material Culture", **Anatolica XXI**, 1995, ss. 3 – 12.

Russell, J.R., "Ara The Beautiful", **Encyclopedia Iranica**, Volume II, Fasicule 2, 1986, s. 200.

Sağır, Güner, "Kars'ta Ortaçağ'a Ait Bir Ermeni Manastırı: Karmirvank (Çoban Kilise)", **Journal of History Studies**, Sayı 10, Cilt 3, Nisan 2018, ss. 207-237.

Sağlamtimur, Haluk, "Siirt-Türbe Höyük Kazısı Işığında Botan Vadisindeki Kültürel Gelişim", **I. Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu**, 15-17 Nisan 2008 Batman, Bildiriler I, (Ed: Salim Cöhce, Adnan Çevik), İstanbul, 2009, ss. 127-142.

Sağlamtimur, Haluk, "Siirt-Türbe Höyük", **Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları**, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 2012, ss. 137 – 156.

Saito, Kumiko, “16. ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolusu’nda Timarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak”, **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı 51, 2018, s. 63 – 113.

Salvini, Mirjo, “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, **Urartu Doğu’da Değişim**, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2022, ss. 50-73.

Salvini, Mirjo, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, Çev. Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.

Sanjian, Avedis K., **Colophons of Armenian Manuscripts, 1301 – 1480**, Harvard University Press, Massachusetts, 1969.

Sarıcaoğlu, Fikret, “Melek Ahmed Paşa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 29, Ankara, 2004, ss. 42 – 44.

Sauvaget, Jean, **Alep**, Libraire Orientaliste Paul Guethner, Paris, 1941.

Savaş, Saim, “Zaviyelerin Türk Kültürünün Gelişmesindeki Rolü”, **Osmanlı**, Cilt 9, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 72 – 78.

Sayan, Yüksel; Öztürk, Şahabettin, **Bitlis Evleri**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Schmidt, Klaus, **Göbeklitepe En Eski Tapınağı Yapanlar**, Çev. Rüstem Arslan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.

Sebeos, **Histoire d'Heraclius par l'eveque Sebeos**, (par Frederic Macler), Imprimerie Nationale, Paris, 1904.

Serdar, Mehmet Törehan, **Bitlis’te Yatan Gönül Sultanları**, Mostar Yayınları, İstanbul, 2019.

Sevim, Ali, “Dilmaçoğulları”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 9, İstanbul, 1994, s. 301 – 302.

Sevin, Veli, **Anadolu Arkeolojisi**, Der Yayınları, Genişletilmiş 3. Basım, İstanbul, 2003.

Sey, Yıldız (Ed.), **Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

Shiel, J., “Notes on a Journey from Tabríz, Through Kurdistán, via Vân, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimániyeh, in July and August, 1836”, **Journal of the Royal**

Geographical Society of London, Volume 8, Blackwell Publishing, London, 1838, ss. 1 – 40.

Southgate, Horatio, **Narrative of A Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia**, Vol. I, London, 1840.

Sönmez, Zeki, "Osmanlı Kale Mimarisinin Ana Hatları", **EJOS**, IV(2001) (Ed. M.Kiel, N.Landman, H.Theunissen), Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art, Utrecht-The Netherlands, August 23-28, 1999, No: 58, ss. 1 – 18.

Spuler, Bertold, **İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220 – 1350)**, Çev. Cemal Köprülü, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.

Strabo, "Geography", **The Geography of Strabo V**, (Ed. T. E. Page et.al.), Translated by Horace Leonard Jones, Harvard University Press, Massachusetts, 1961.

Sümer, Faruk, "Akkoyunlular", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 2, İstanbul, 1989, (Akkoyunlular), ss. 270 – 274.

Sümer, Faruk, "Anadolu'da Moğollar", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, Sayı I, 1969, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970, ss. 1 – 147.

Sümer, Faruk, "Karakoyunlular", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 24, İstanbul, 2001, ss. 434 – 435.

Sümer, Faruk, **Eski Türklerde Şehircilik**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1984.

Sümer, Faruk, **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Güven Matbaası, Ankara, 1976.

Şen, Korkmaz vd., "Bitlis Kalesi Kazısı 2018 Yılı Çalışmaları", **41. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Cilt 3, Diyarbakır, 17-21 Haziran 2019, Ankara, 2020, s. 49 – 62.

Şen, Korkmaz, "Bitlis Ulu Camii ve Bitlis Kalesine Ait İki Önemli Kitabe", **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)**, Cilt 5, Sayı 10, 2018, ss. 147 – 156.

Şen, Korkmaz, "Bitlis Kalesi'nde Bulunan Sinan Bey (Kale) Hamamı ve Rölöve Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme", **Erdem**, Sayı 80, Haziran 2021, ss. 161 – 196.

Şerafeddin Han, **Şerefname II/I (4)**, Çev. Rıza Katı, Yaba Yayınları, İstanbul 2010.

Şeref Han, **Şerefname Kürt Tarihi**, Çev. M. Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971.

Şimşek, Ergün, **Bitlis Evleri: Geleneksel Konut Mimarlığının Dünü, Bugünü, Yarını**, Betav Yayını, İstanbul, 2020.

Tacitus, "Annales", **Tacitus,** (Ed. Henry Colburn and Richard Bentley), Translated by Arthur Murphy, Esq.), Volume III, New Burlington, 1831.

Tanyeli, Uğur, **Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. Yy.)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1987.

Tarhan, M. Taner, "Başkent Tuşpa", **Urartu: Doğu'da Değişim**, (Ed. Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2022, ss. 213 – 217.

Tarhan, M. Taner; Sevin, Veli, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler", **Anadolu Araştırmaları IV-V**, 1976-77, ss. 273 – 345.

Tavernier, Jean Baptiste, **Tavernier Seyahatnamesi**, (Ed. Stefanos Yerasimos), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

Tekin, Rahmi, **Vakıf Kayıtları Ekseninde Bitlis'in Kültür Mirası**, Hece Yayınları, Ankara, 2021.

Temerxane Yazici, **Mirnameya Hekariyan**, I. Cild, Çev. M. Xalid Sadini, Peywend, Van, 2022.

Tenreiro, Antonio, **Itinerario**, Editorial Estampa, Lisboa, 1980.

Ter-Ghewondyan, Aram, **The Arab Emirates in Bagratid Armenia**, Translated by N.G. Garsoian, Lisbon, 1976.

Thierry, J. M., "Monasteres de Armeniens du Vaspurakan", **Revue Des Etudes Armeniennes**, Sayı 4, Paris, 1967, ss. 166 – 186.

Thureau-Dangin, François, **Une Relation De La Huitieme Campagne De Sargon**, Librairie Paul Geuthner, Paris, 1912.

Tihrani, Ebu Bekr-i, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Tok, Emine, "A Strategic Point On The Eastern Roman Border: Adilcevaz Castle", **Sanat Tarihi Dergisi**, 30/2, Ekim 2021, ss. 1445 – 1463.

Toumanoff, Cyril, “Introduction to Christian Caucasian History: The Formative Centuries (IVth – VIIIth)”, **Traditio**, Volume 15, Cambridge University Press, 1959, ss. 1 – 106.

Toumanoff, Cyril, **Studies in Christian Caucasian History**, Georgetown University Press, Washington, 1963.

Tuna, Celal, **Mağaradan Kente Anadolu’nun Eski Yerleşim Yerleri**, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Tuna, Celal, **Kentten İmparatorluğa Anadolu’nun Eski Yerleşim Yerleri**, Cilt II, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Tunay, Mehmet İ., **Türkiye’de Bizans Mimarisinde Taş ve Tuğla Duvar Tekniğine Göre Tarihlendirme**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1984.

Tuncer, Orhan Cezmi, “13. Yüzyıla Ait Üç Kümbet”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, Sayı 6, İstanbul, 1976, ss. 89 – 124.

Tuysuz, Ş. Cem, **İlhanlılar Döneminde Çobanoğulları (Sulduslar)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2004.

Uluçam, Abdüsselam, Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II-Bitlis, TC Kültür Bakanlığı Sanat Eserleri, Ankara, 2003.

Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayi-namesi ve Papaz Grigor’un Zeyli**, Çev. Hrant Der Andreasyan, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş”, **Belleten**, Cilt 31, Sayı 124, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1967, ss. 601 – 646.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt 2, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019.

Ülkü, Candan; Yeğin, Mustafa, “11.- 12. yy. Camilerinde Avlu/Bitlis Ulu Camisi'nde Yeni Bulunan Avlu”, **SOBİDER**, Yıl 4, Sayı 17, 2017, ss. 17 – 37.

Ünver, Ahmet Süheyl, “Dördüncü Sultan Murad’ın Revan Seferi Kronolojisi”, **Belleten**, Cilt XVI, Sayı 64, Ankara, 1952, s. 547 – 576.

Üzüm, İlyas, “Rec’at”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt 34, İstanbul, 2007, ss. 504 – 506.

Walbank, Frank W., "Alexander The Great", **Encyclopedia Britannica**, 2021, May 17.

Wiesehöfer, Josef, **Antik Pers Tarihi**, Çev. Mehmet Ali İnci, Totem Yayınları, İstanbul, 2019.

Wright, Edwin M., "The Eighth Campaign of Sargon II of Assyria (714 B.C.)", **Journal of Near Eastern Studies**, Volume 2, No. 3, July, 1943, ss. 173-186.

Xenophon, "Cyropaedia", **Xenophon's Cyropaedia**, (Ed: T.E. Page et.al.) Volume I, Translated by Walter Miller, Harvard University Press, Massachusetts, 1960.

Xosro, Nasır, **Sefername**, Çev. Erkan Çardakçı, Avesta Yayınları, İstanbul, 2016.

Yancı, Mesut, **Matrakçı Nasuh'un Gözünden Bazı Anadolu Kentlerinin Çözümlemesi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2021.

Yaşa, Recep, **Bitlis'te Türk İskanı**, Ahlat Kültür Vakfı Yayınları, Ankara, 1992.

Yavuz Azeri, Nevin, "Anadolu Kent Minyatürleri ve Gravürlerinin Resimsel Dili Üzerine", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 2017/4, Sayı 29, ss. 455 – 472.

Yılmaz, Ahmet, **413 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine göre Bitlis Sancağı (1555-1556)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.

Yinanç, Mükrimin Halil, "Bitlis", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 2, 5. Baskı, MEB Basımevi, İstanbul 1979, ss. 657 – 664.

Zeydanlıoğlu, Baran, **Seyyahların Anlatımlarıyla Bitlis ve Ahalisi**, Dara Yayınları, İstanbul, 2019.

Zimansky, Paul E., **Ecology and Empire: The Structure of The Urartian State**, The University of Chicago, Chicago, 1985.

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (COA), Tapu Tahrir Defterleri (TT.d), No. 189, 1.

COA, Bab-ı Asafi, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d], No: 001, 938.

COA, [A. DVNSMHM.d], No: 001, 1660.

COA, [A. DVNSMHM.d], No: 001, 937.

COA, [A. DVNSMHM.d], No: 002, 480.
COA, [A. DVNSMHM.d], No: 004, 203.
COA, [A. DVNSMHM.d], No: 015, 1875.
COA, [A. DVNSMHM.d], No: 032, 168.
COA, [A. DVNSMHM.d], No: 032, 543.
COA, [A. DVNSMHM.d], No: 037, 641.
COA, [A. DVNSMHM.d], No: 079, 1061.
COA, [A. DVNSMHM.d], No: 095, 282.
COA, [A. DVNSMHM.d], No: 098, 308.
COA, [A. DVNSMHM.d], No: 098, 784.
COA, [A. DVNSMHM.d], No: 110, 1362, 1439.
COA, [A. DVNSMHM.d], No: 111, 697.
COA, Cevdet, Dahiliye [C.DH.], No: 29, 1430.
COA, Cevdet, Maliye [C.ML.], No: 307, 12539.
COA, İbnü'l Emin, Tevcihat [İE.TCT], No: 1, 85.

İnternet Kaynakları

https://www.britannica.com/biography/Alexander-the-Great (21.03.2022)
https://www.daka.org.tr/panel/files/files/arsiv/Kurumsal%20Raporlar/Faaliyet%20Raporlar%C4%B1/2017_Faaliyet_raporu.pdf (17.05.2024)
https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/38.390256963237704/42.11177051067352 (20.09.2023)
https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/#ara/cografi/38.39793210040596/42.11037307977677 (20.09.2023)
https://www.worldhistory.org/uploads/images/130.gif?v=1485680461 (21.03.2022)
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/50/TabulaPeutingeriana.jpg (09.06.2023)
https://www.iranicaonline.org/articles/ara-the-beautiful- (09.02.2022)
http://www.attalus.org/armenian/pb1.htm#4 (26.04.2022)
http://www.attalus.org/armenian/pb12.htm (27.04.2022)
http://www.attalus.org/armenian/pb2.htm#12 (27.04.2022)

http://www.attalus.org/armenian/pb7.htm#19 (27.04.2022)
http://www.attalus.org/armenian/pb8.htm#24 (27.04.2022)
http://www.attalus.org/armenian/pb13.htm#34 (28.04.2022)
http://www.attalus.org/armenian/pb14.htm (28.04.2022)
http://www.attalus.org/armenian/pb15.htm (28.04.2022)
http://www.attalus.org/armenian/tm2.htm (03.11.2022)
http://www.attalus.org/armenian/tm4.htm (03.11.2022)
http://www.attalus.org/armenian/tm5.htm (03.11.2022)
http://www.attalus.org/armenian/tm5.htm (03.11.2022).
http://www.attalus.org/armenian/tm6.htm (03.11.2022)
https://omnesviae.org/# (21.12.2022)
https://nisanyanmap.com/?yer=33768&haritasi=hasbey (12.03.2023).

ŞEKİLLER

Şekil 1: İskender İmparatorluğu'nu gösterir harita

Şekil 2: Roma-Sasani sınırlarını gösterir harita

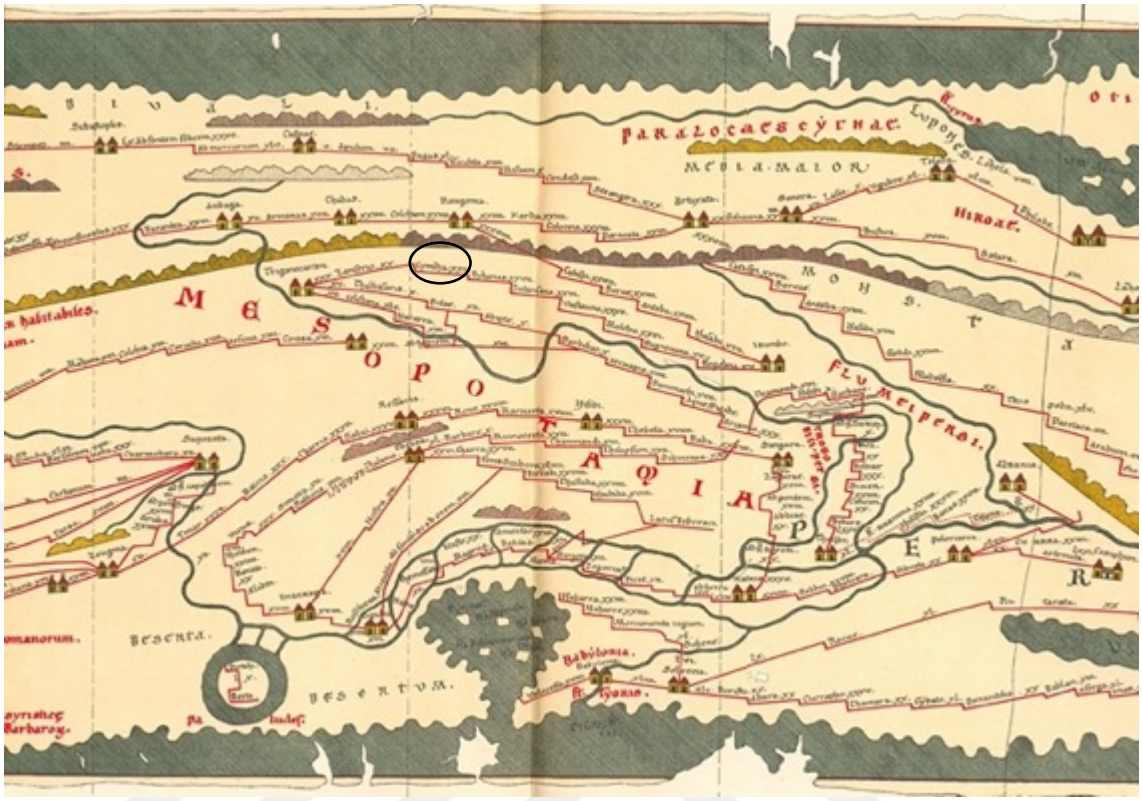

Şekil 3: Tabula Peutingeriana'da Mezopotamya ve Cymiza yerleşimi

Şekil 4: Hewsen'in 15. yüzyıl Doğu Anadolu Haritası

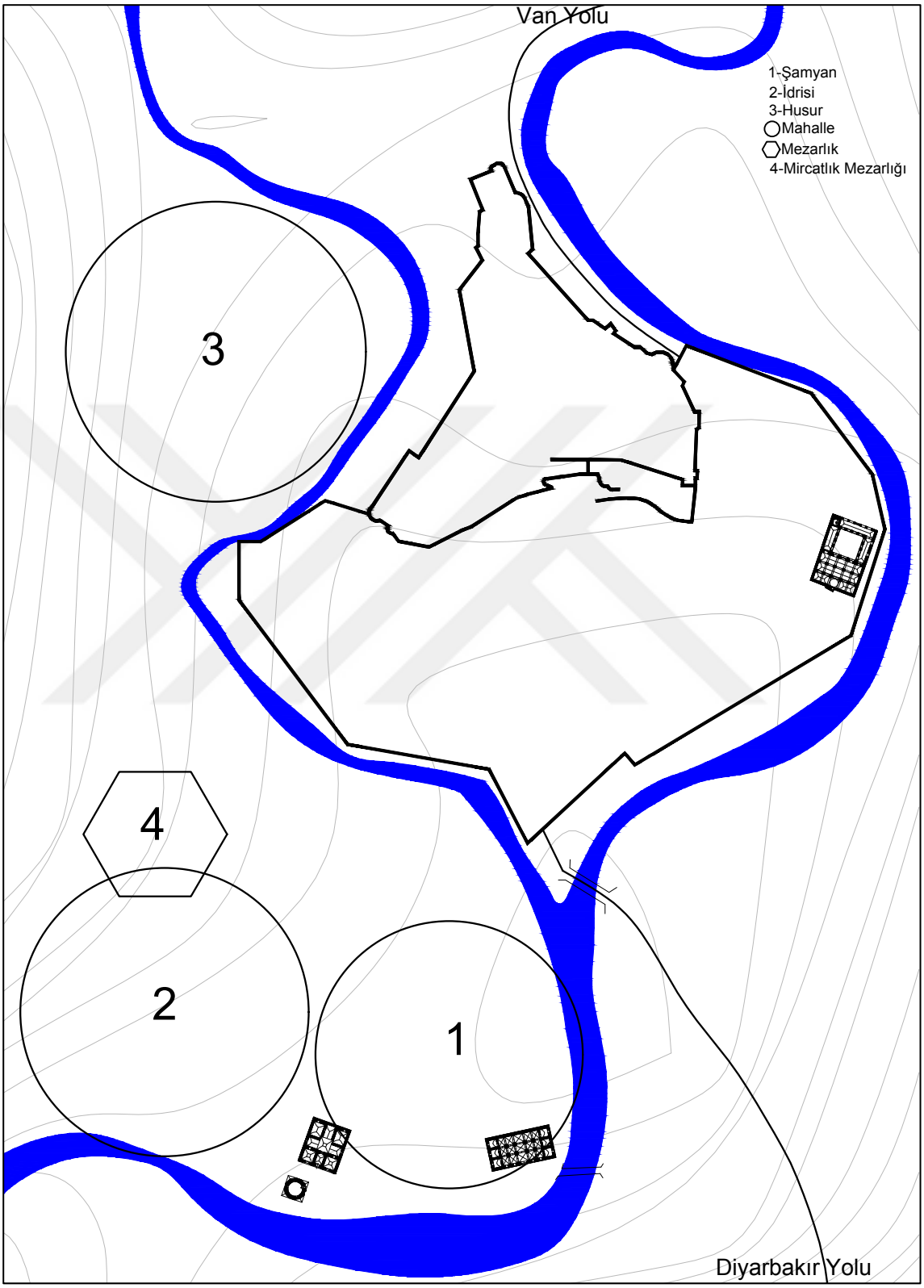

Şekil 5: Bitlis'in 12. yüzyıldaki olası durumu

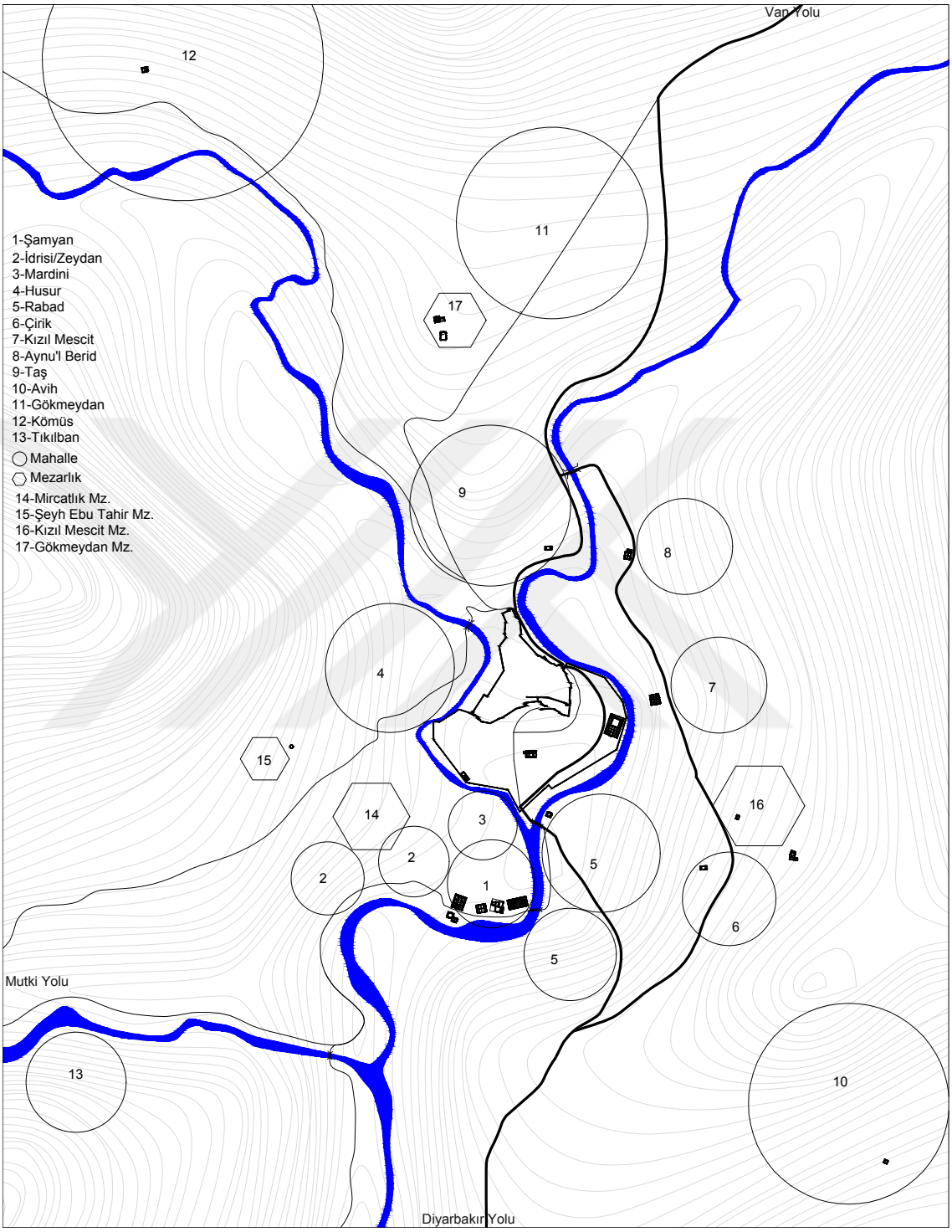

Şekil 6: Bitlis'in 15. yüzyıldaki olası durumu

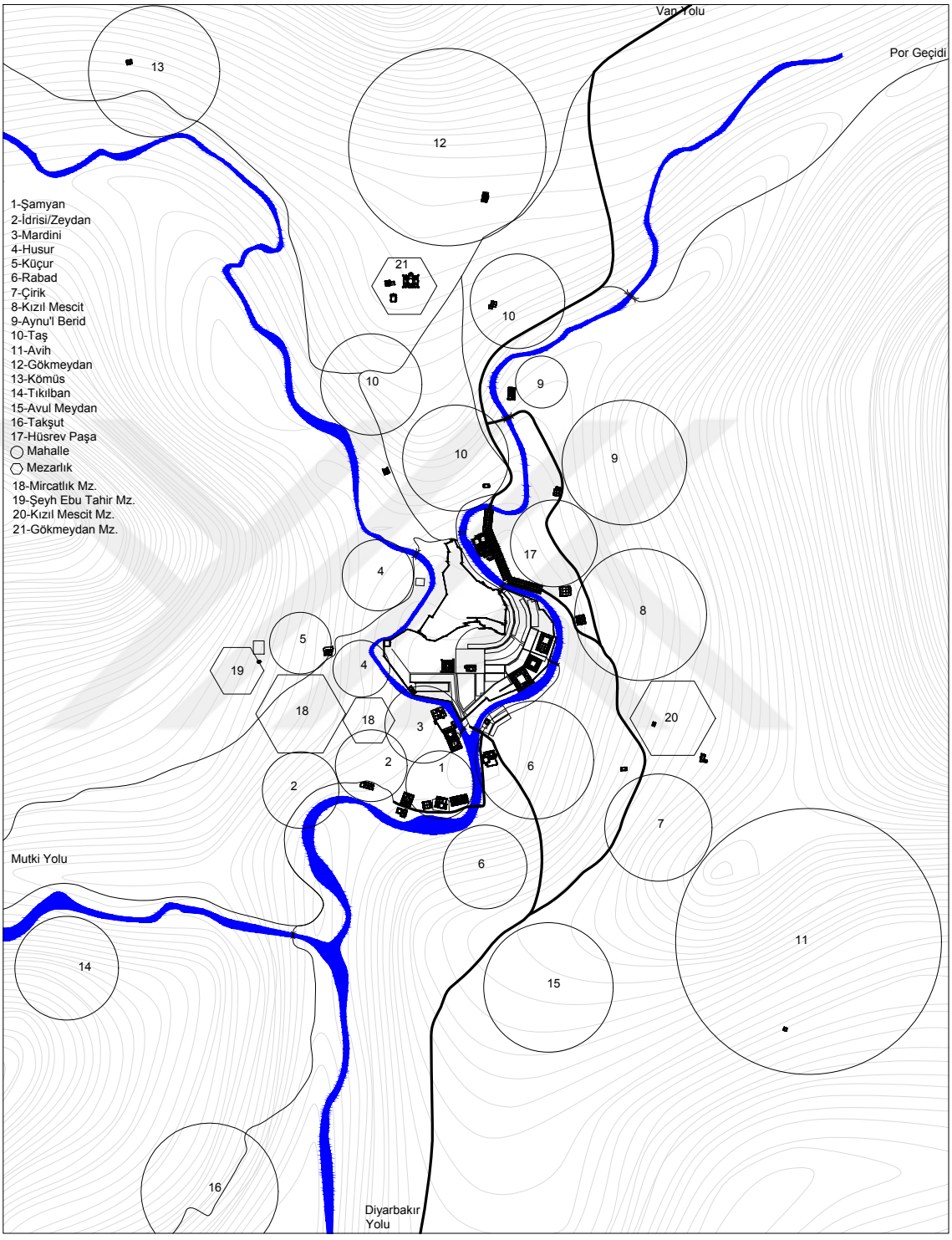

Şekil 7: Bitlis'in 16. yüzyıldaki olası durum

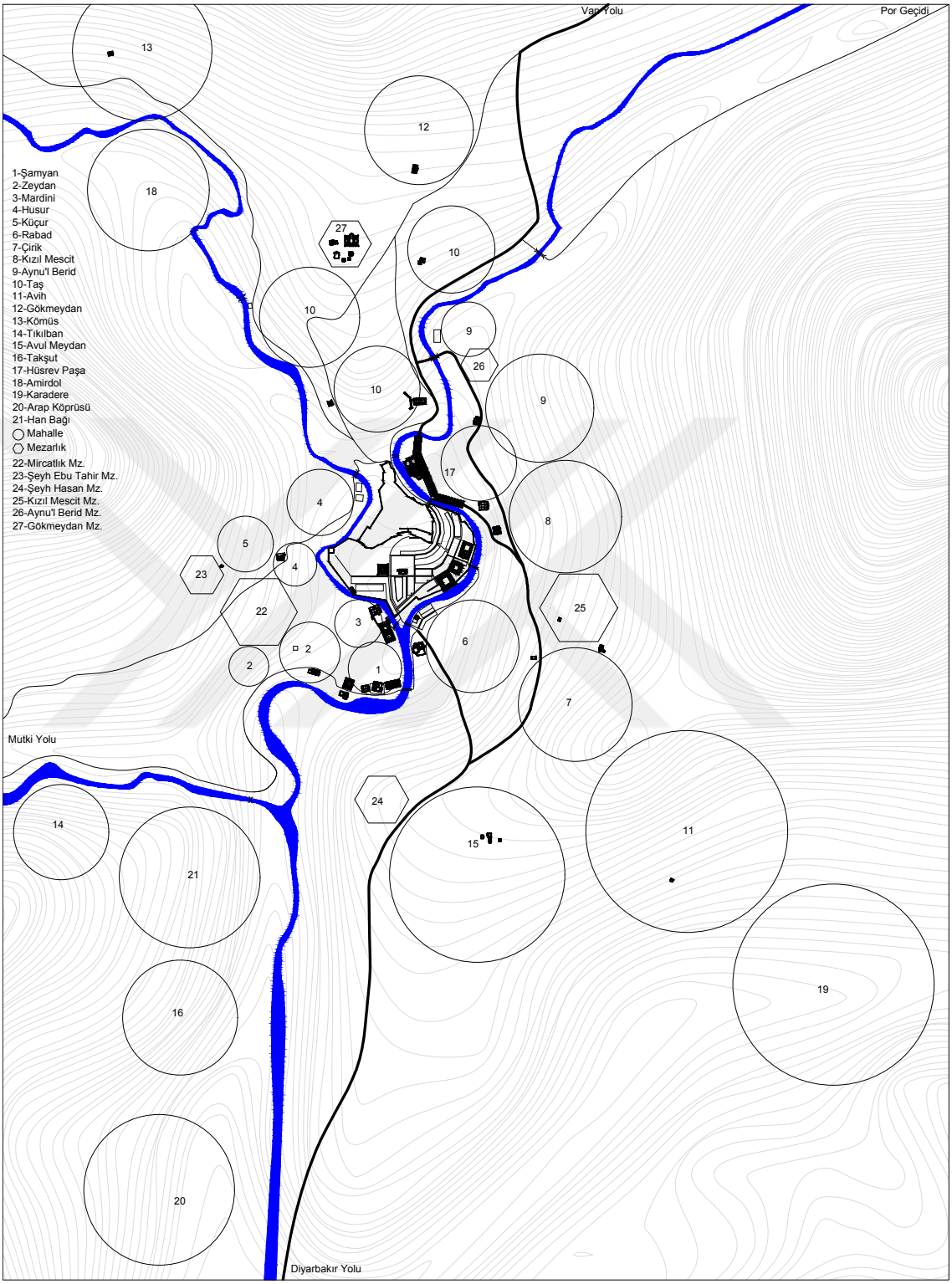

Şekil 8: Bitlis'in 17. yüzyıldaki olası durumu

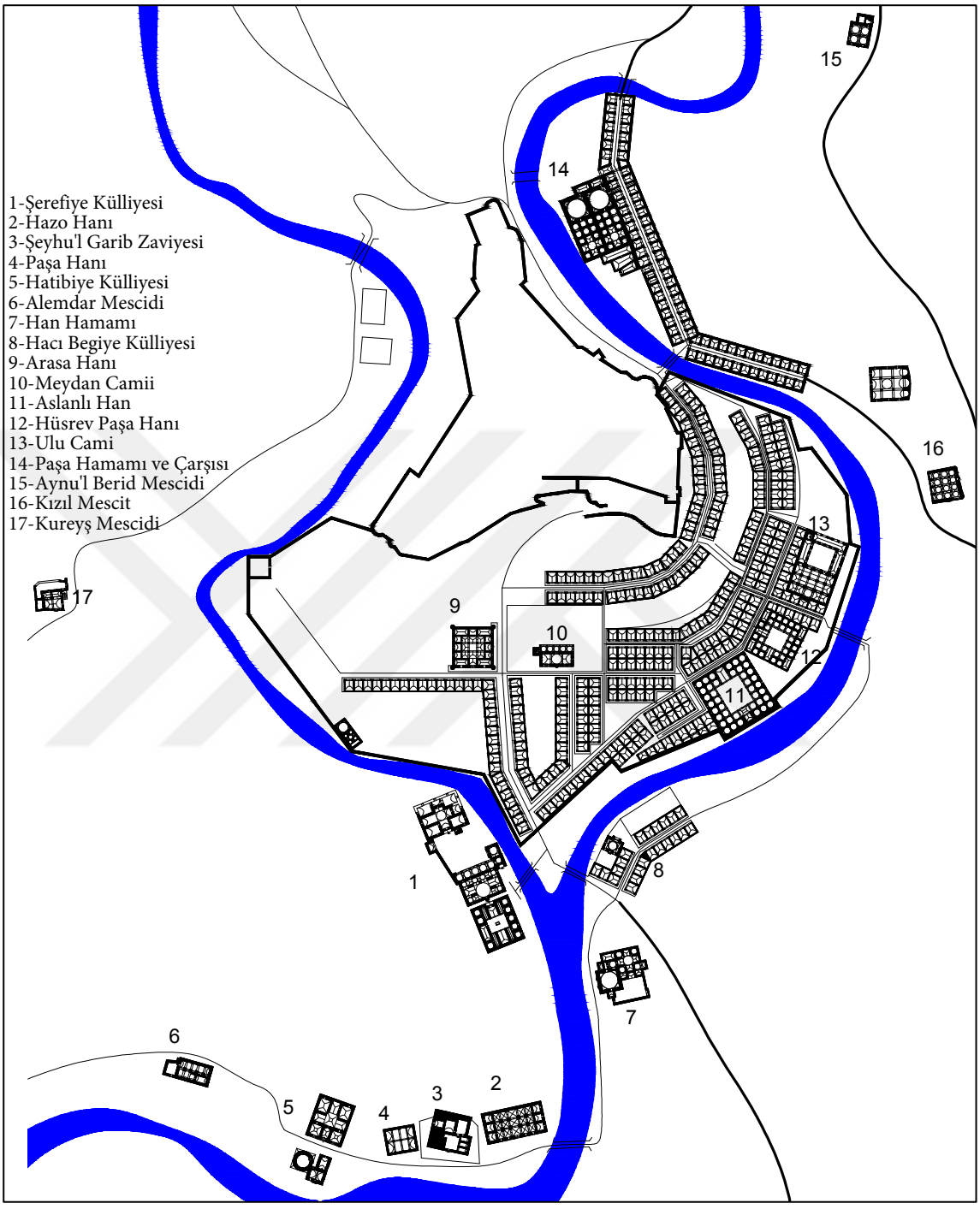

Şekil 9: İç kale ve çevresindeki anıtsal yapıları gösterir harita

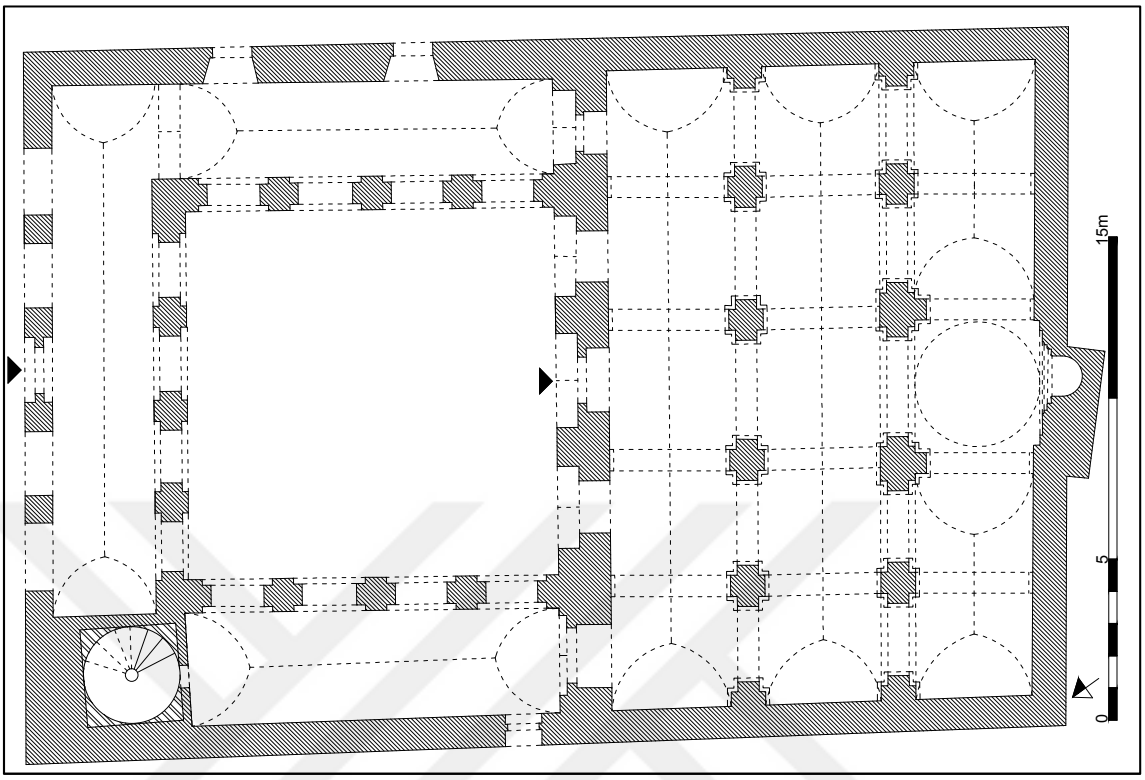

Şekil 10: Bitlis Ulu Cami Planı (Bitlis Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden (VBM) işlenerek)

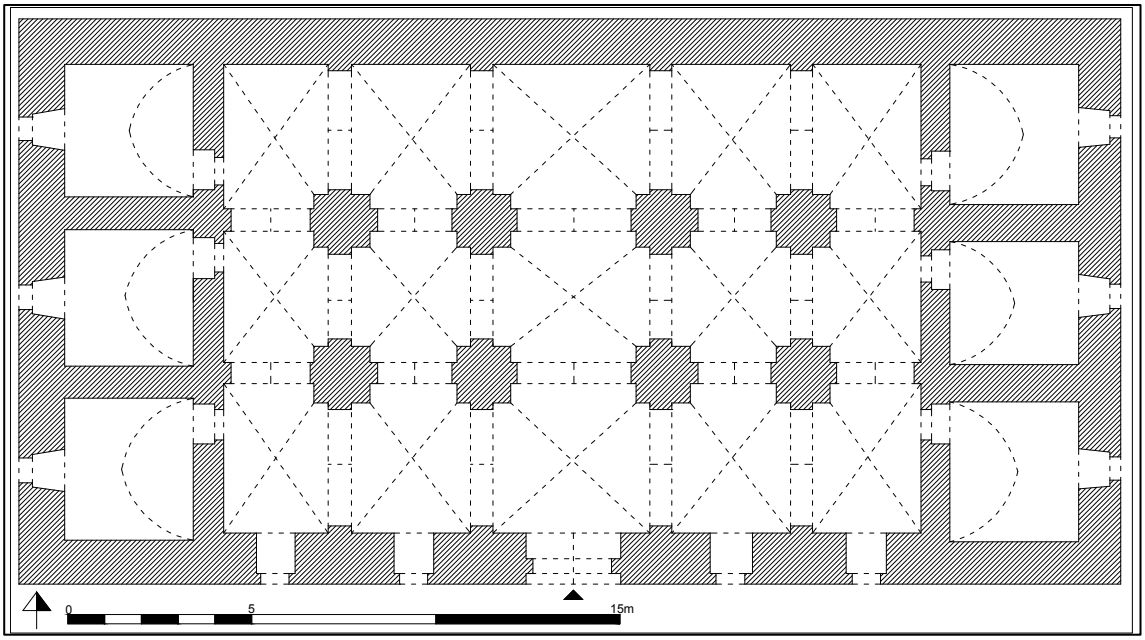

Şekil 11: Hazo Hanı Planı (Bitlis VBM'den işlenerek)

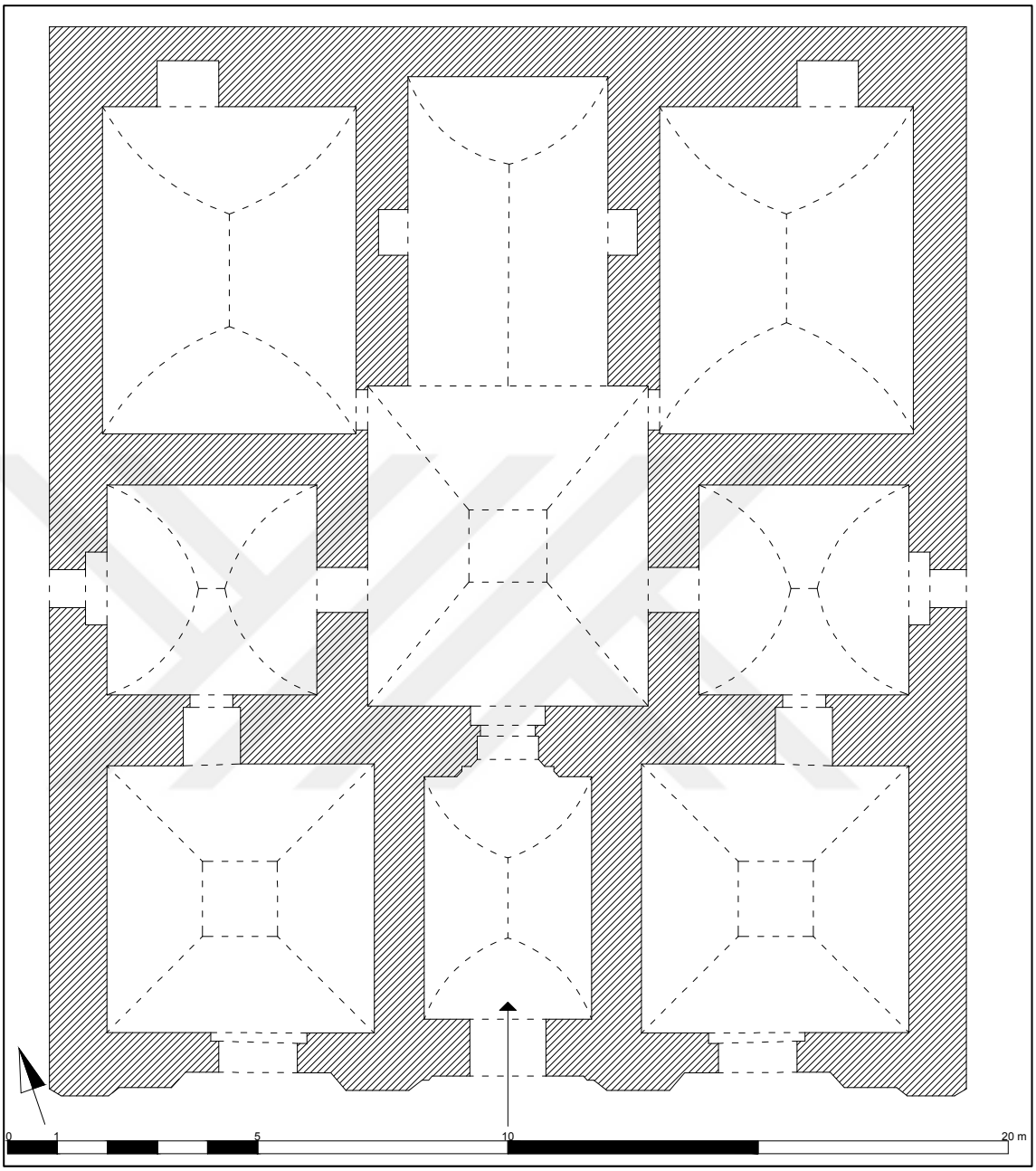

Şekil 12: Hatibiye Medresesi olası orijinal planı (Uluçam'dan işlenerek)

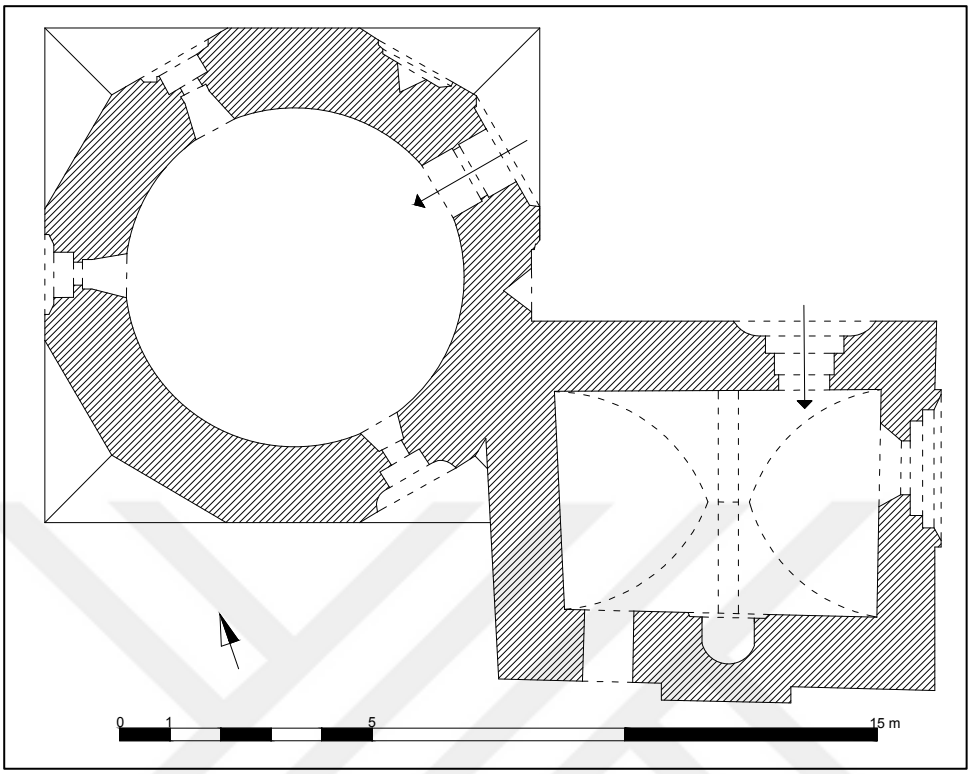

Şekil 13: Memi Dede Mescidi olası orijinal planı (Uluçam'dan işlenerek)

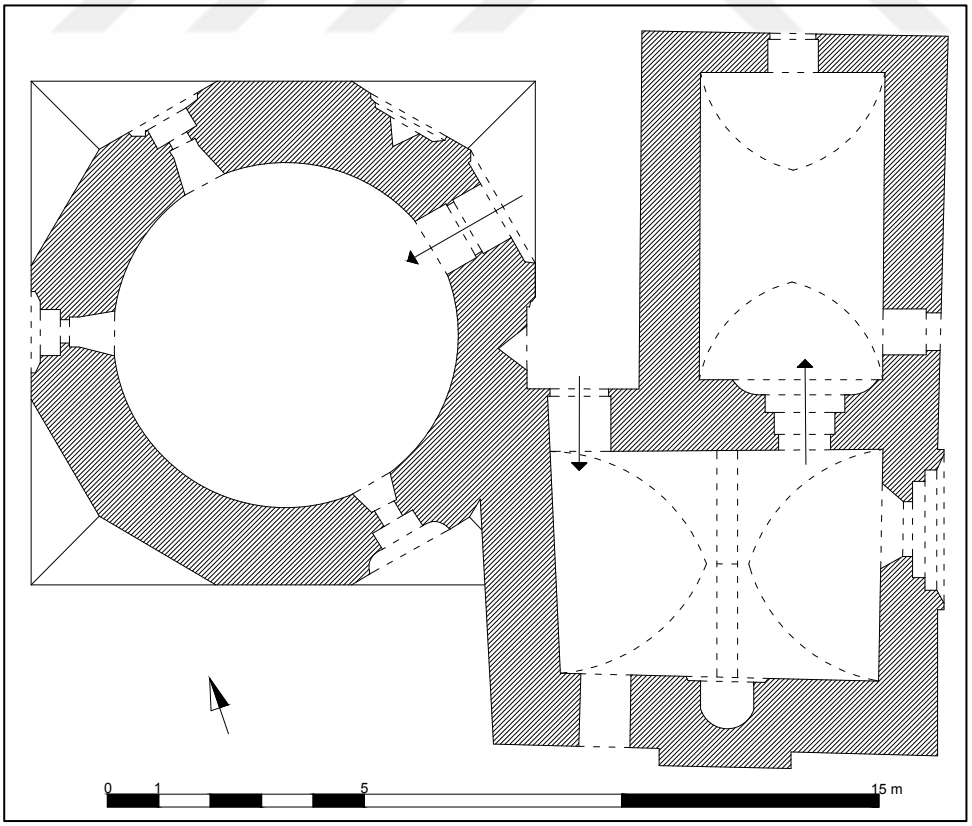

Şekil 14: Memi Dede Mescidi günümüzdeki planı (Uluçam'dan işlenerek)

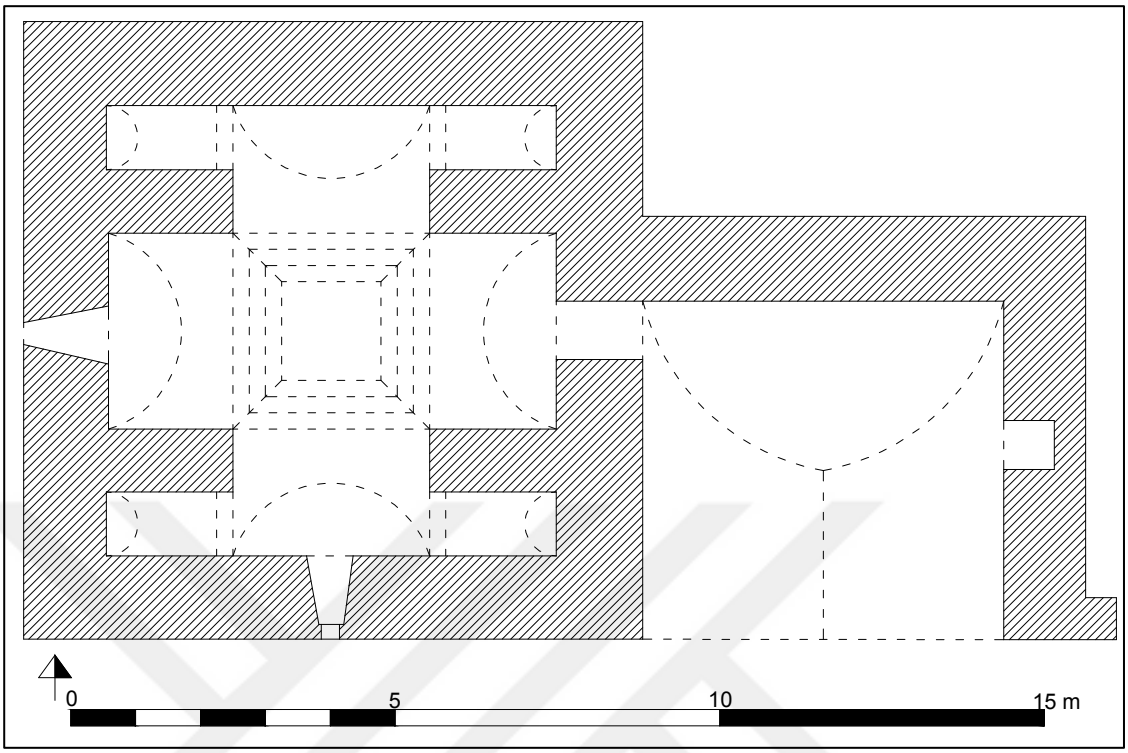

Şekil 15: Şemsiyye Zaviyesi Planı (Erken'den işlenerek)

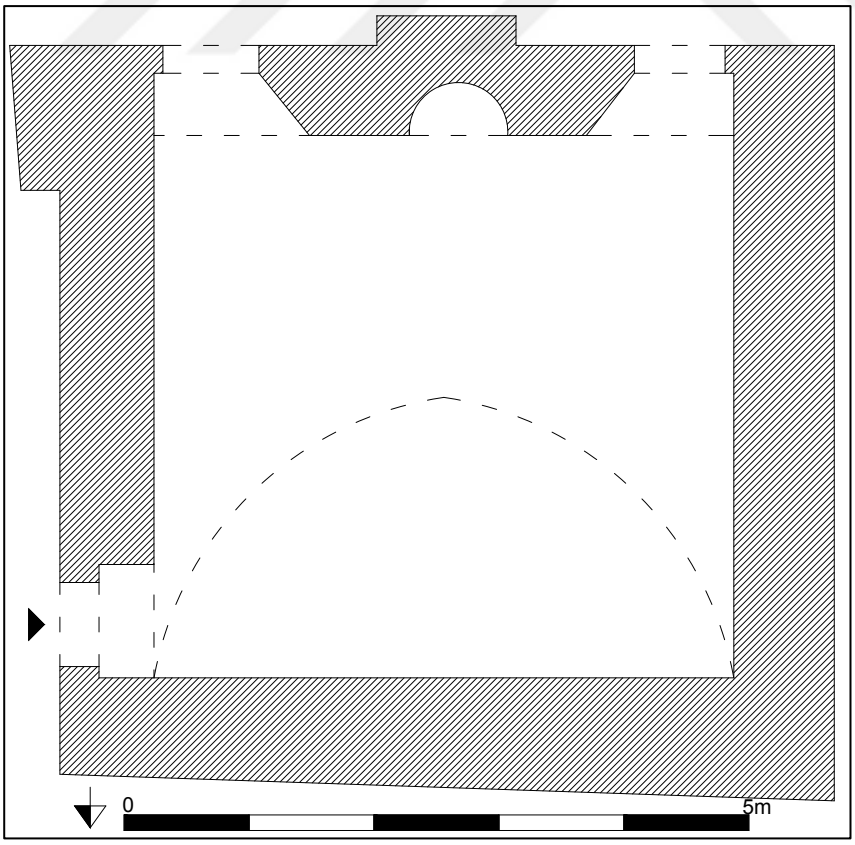

Şekil 16: Şeyh İshak Mescidi Planı (Pektaş'tan işlenerek)

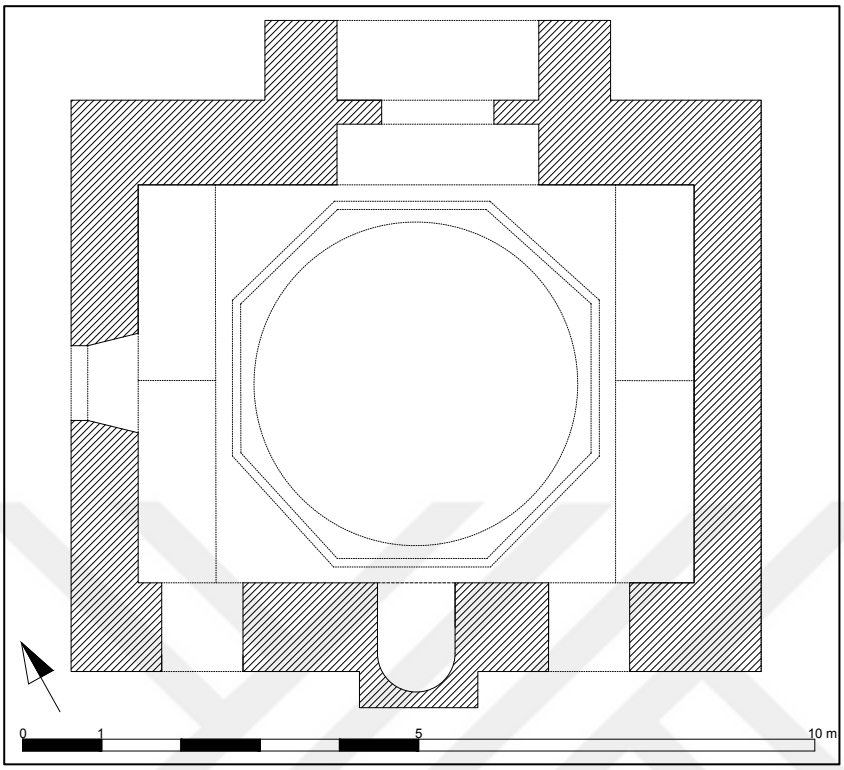

Şekil 17: Hacı Begiye Mescidi Planı (Bitlis VBM'den işlenerek)

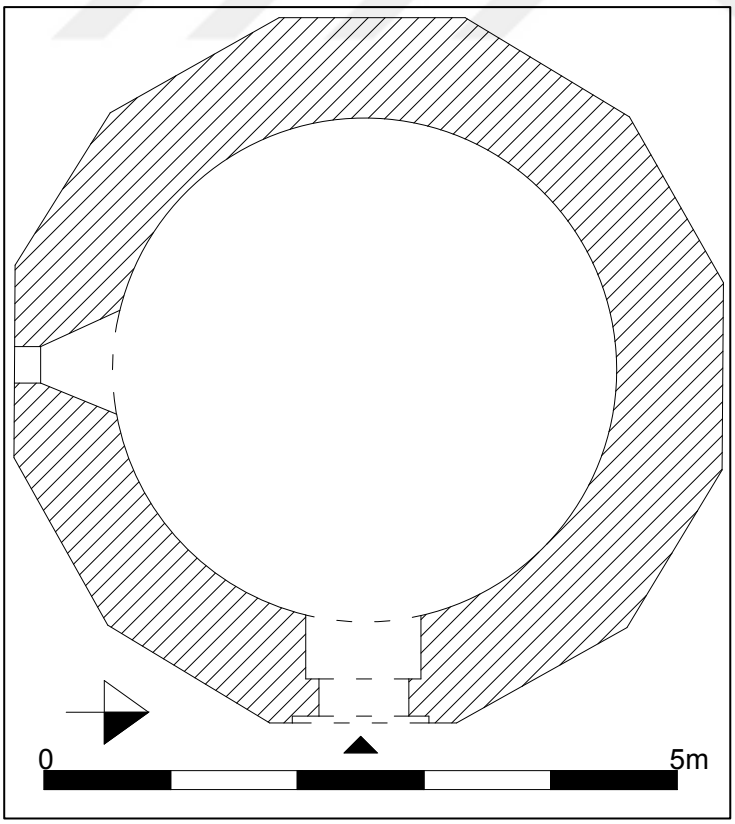

Şekil 18: Şeyh Ebu Tahir Türbesi Planı (Erken'den işlenerek)

Şekil 19: Şeyhu'l Garib Zaviyesi alt kat planı (Erken'den işlenerek)

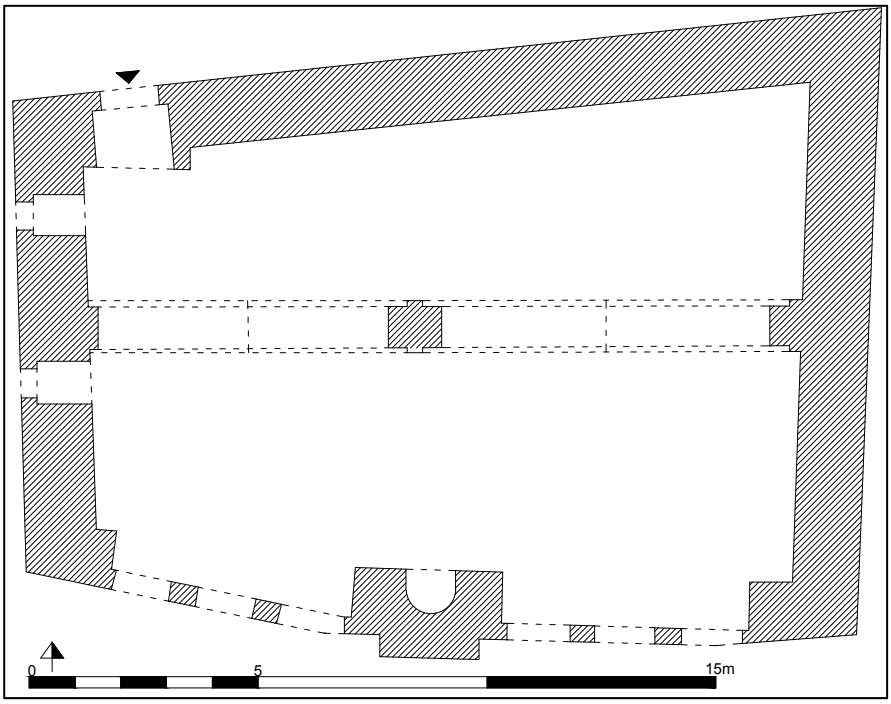

Şekil 20: Şeyhu'l Garib Zaviyesi üst kat planı (Erken'den işlenerek)

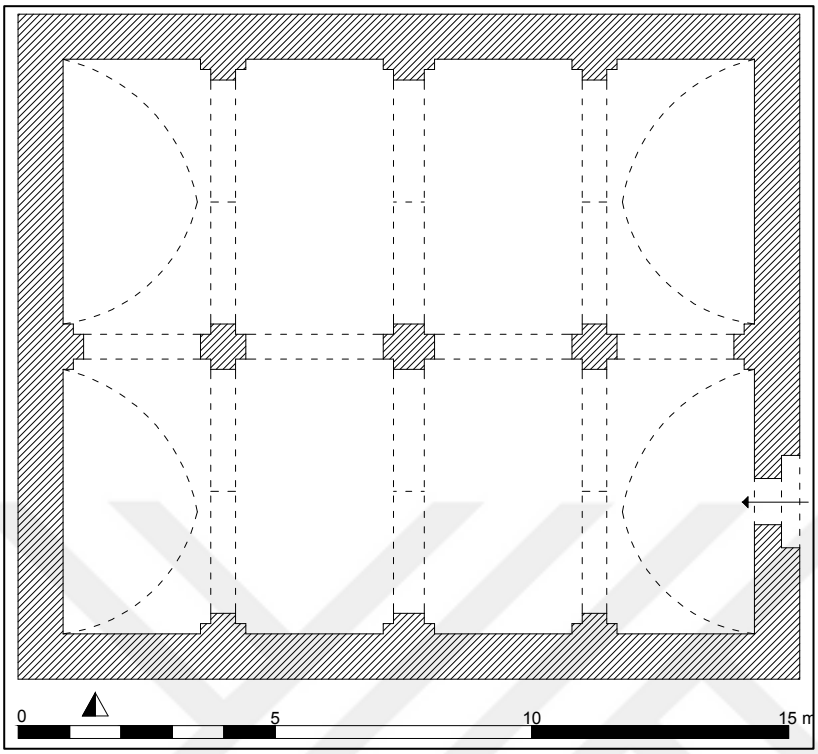

Şekil 21: Paşa Hanı olası orijinal planı (Arık'tan işlenerek)

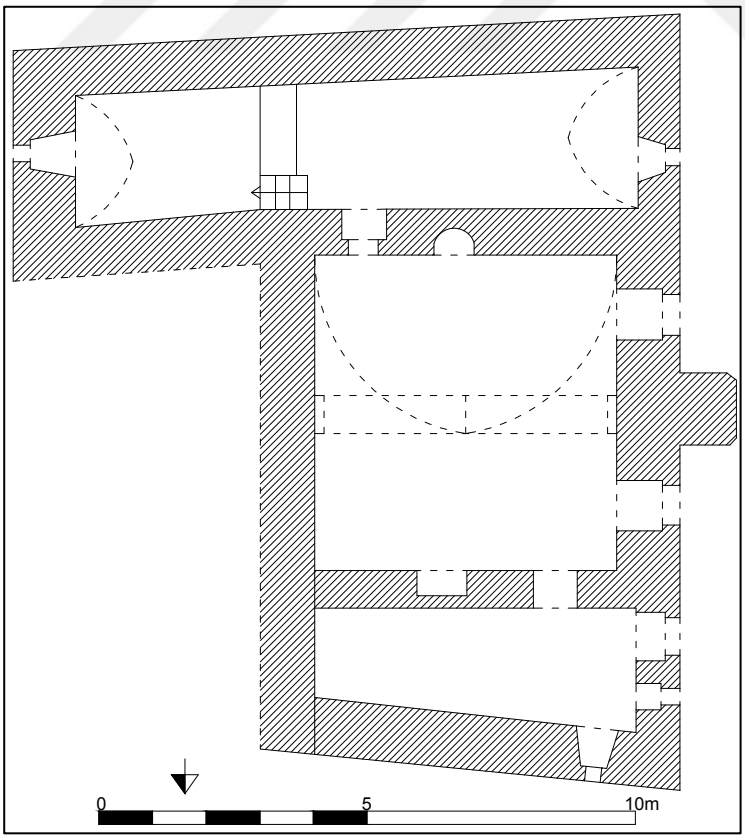

Şekil 22: Şeyh İbrahim Mescidi planı (Uluçam'dan işlenerek)

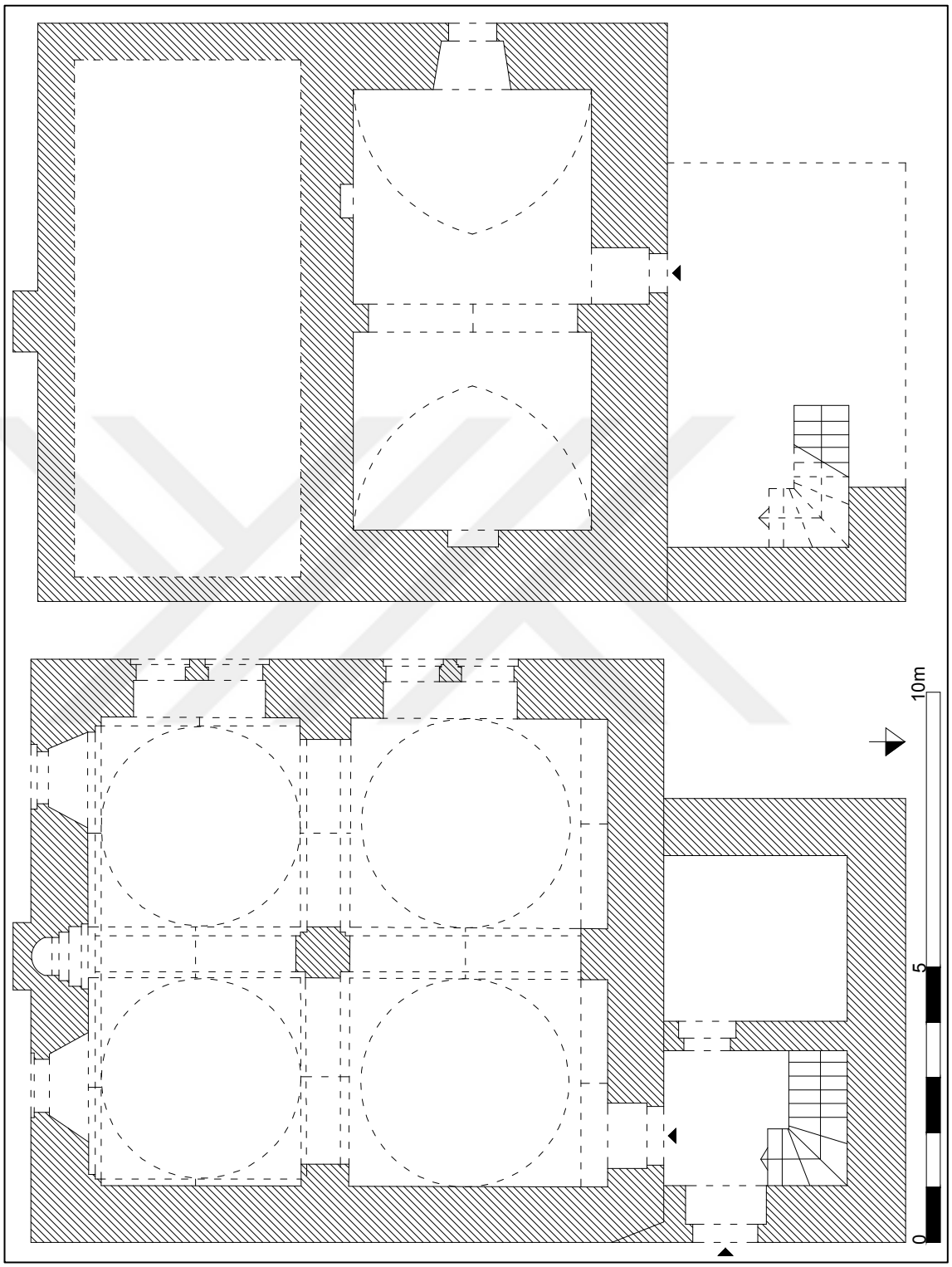

Şekil 23: Aynu'l Berid Mescidi üst ve alt kat planları (Uluçam'dan işlenerek)

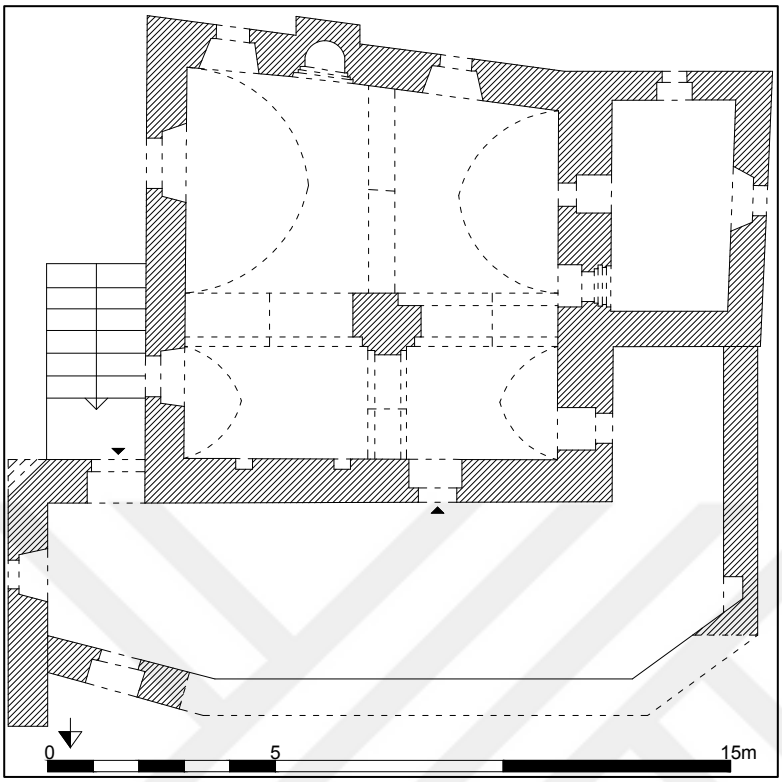

Şekil 24: Kureyş Mescidi Planı (Erken'den işlenerek)

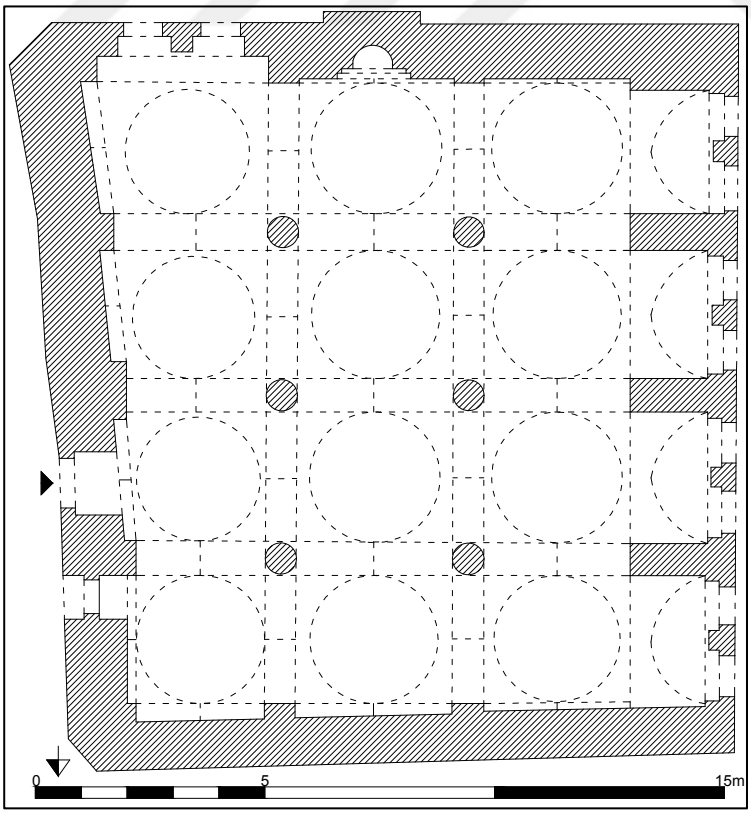

Şekil 25: Kızıl Mescit Planı (Erken'den işlenerek)

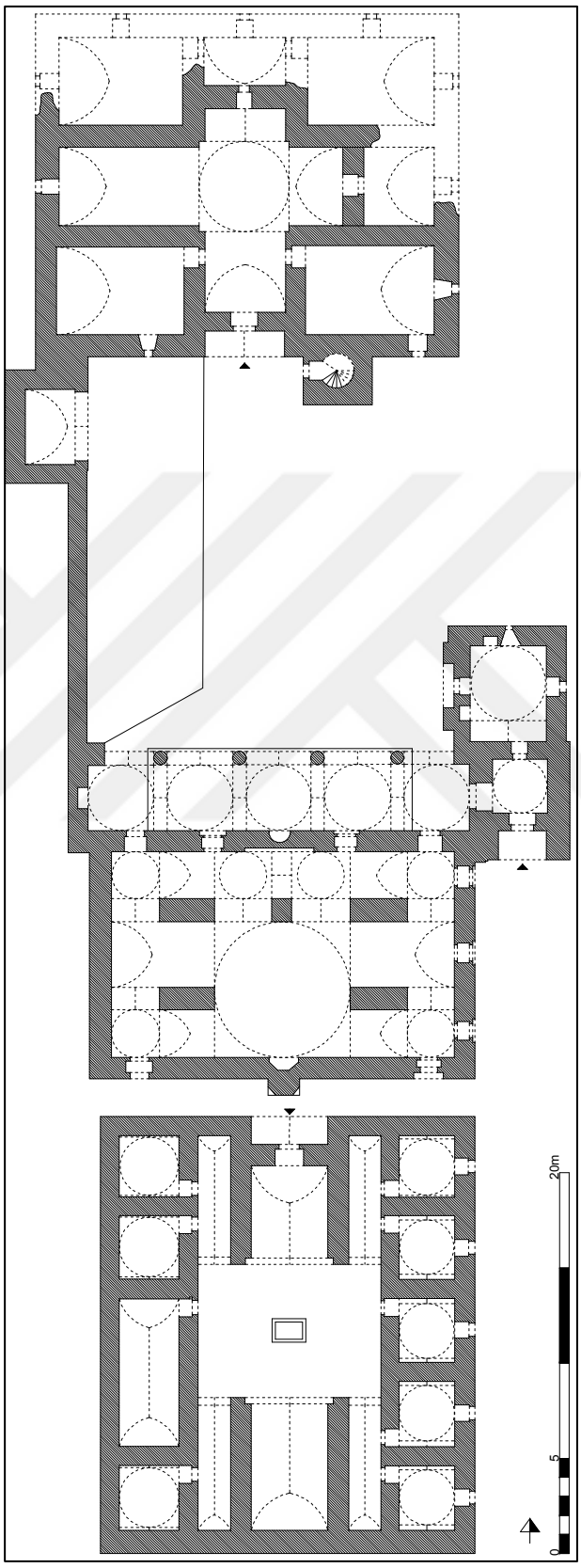

Şekil 26: Şerefiye Külliyesi Vaziyet Planı (Erken'den işlenerek)

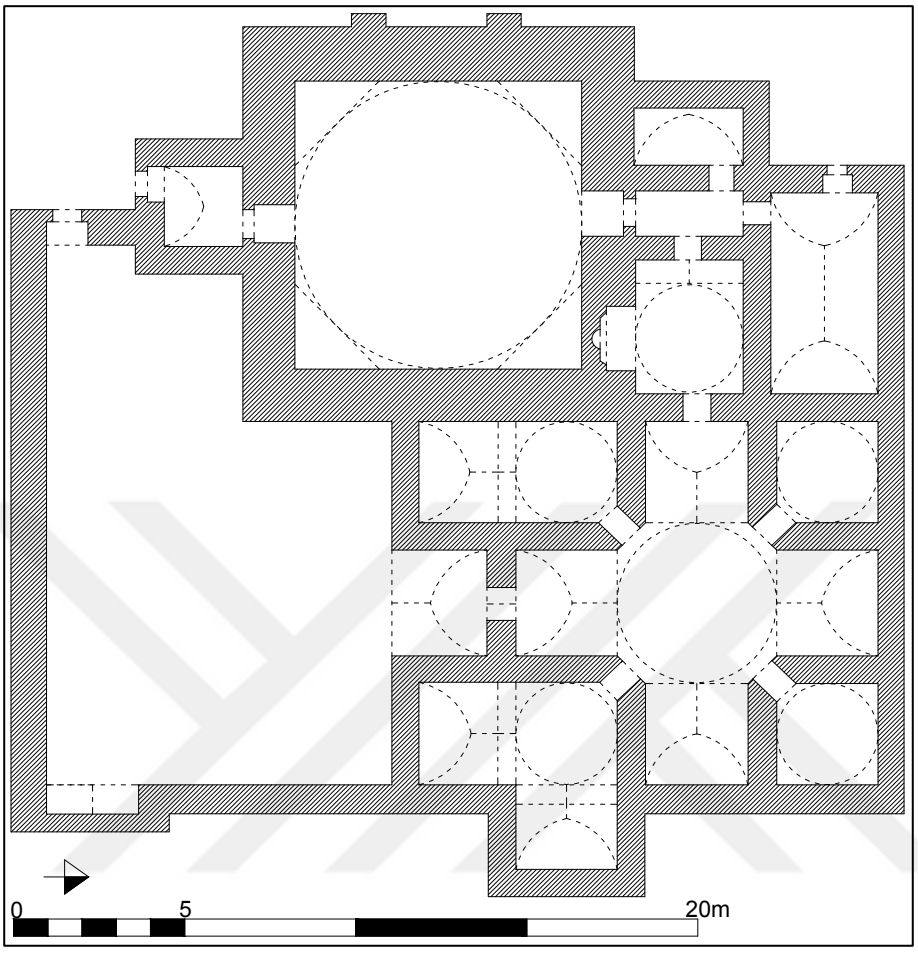

Şekil 27: Şerefiye Hamamı Planı (Erken'den işlenerek)

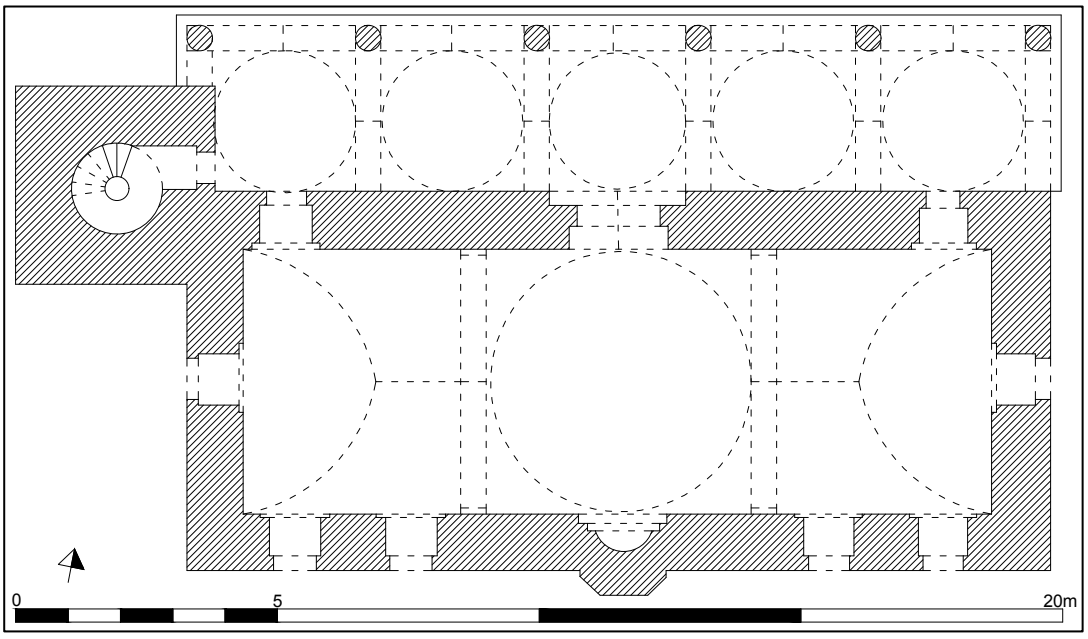

Şekil 28: Meydan Camii Planı (Öztürk'ten işlenerek)

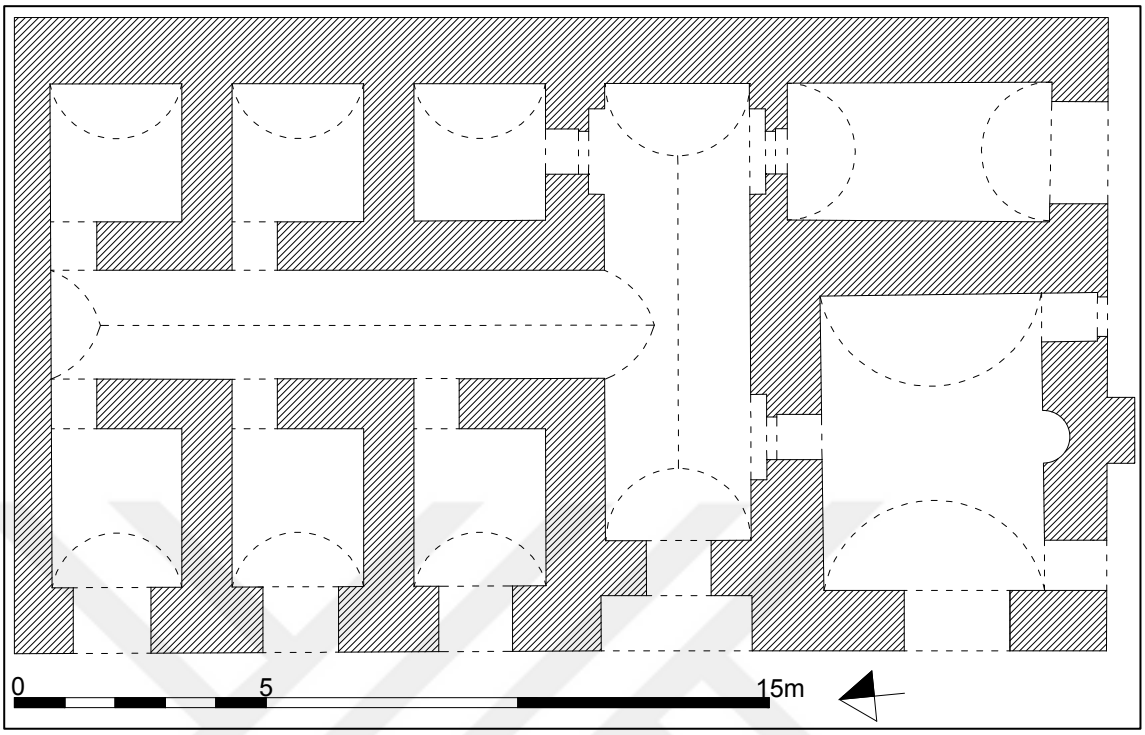

Şekil 29: Şükriyye Medresesi olası planı (Bitlis VBM'den işlenerek)

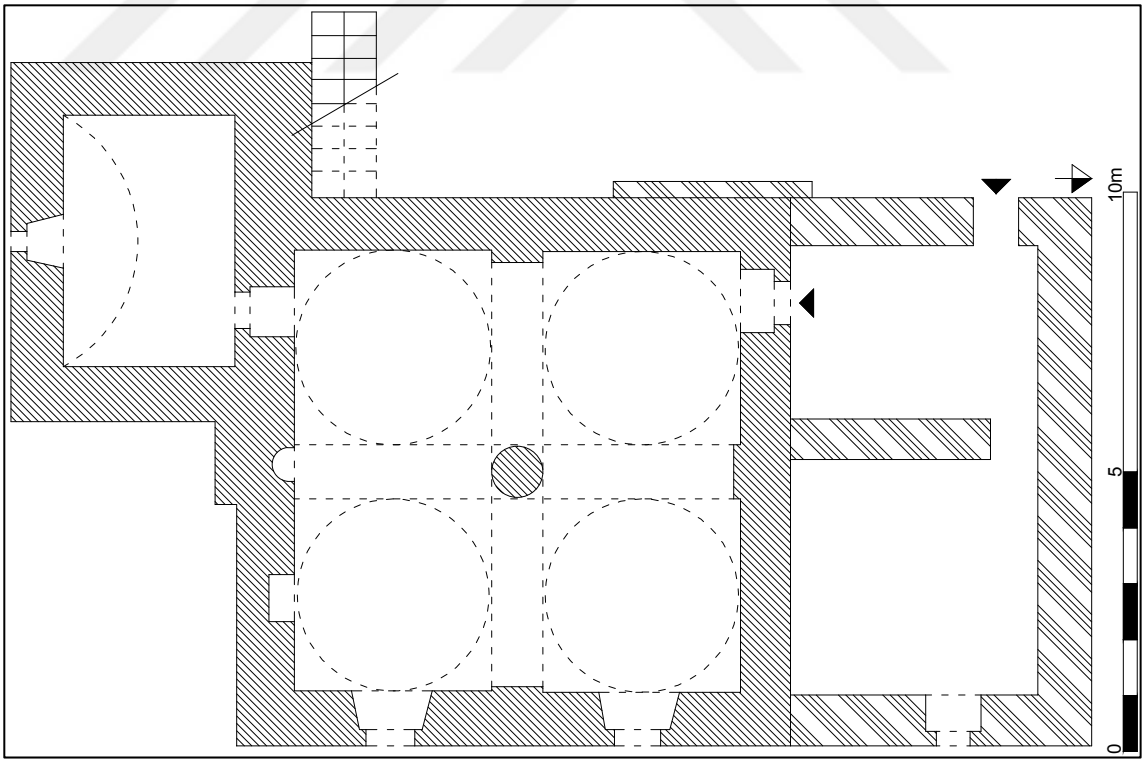

Şekil 30: Dört Sandık Mescidi Planı (Erken'den işlenerek)

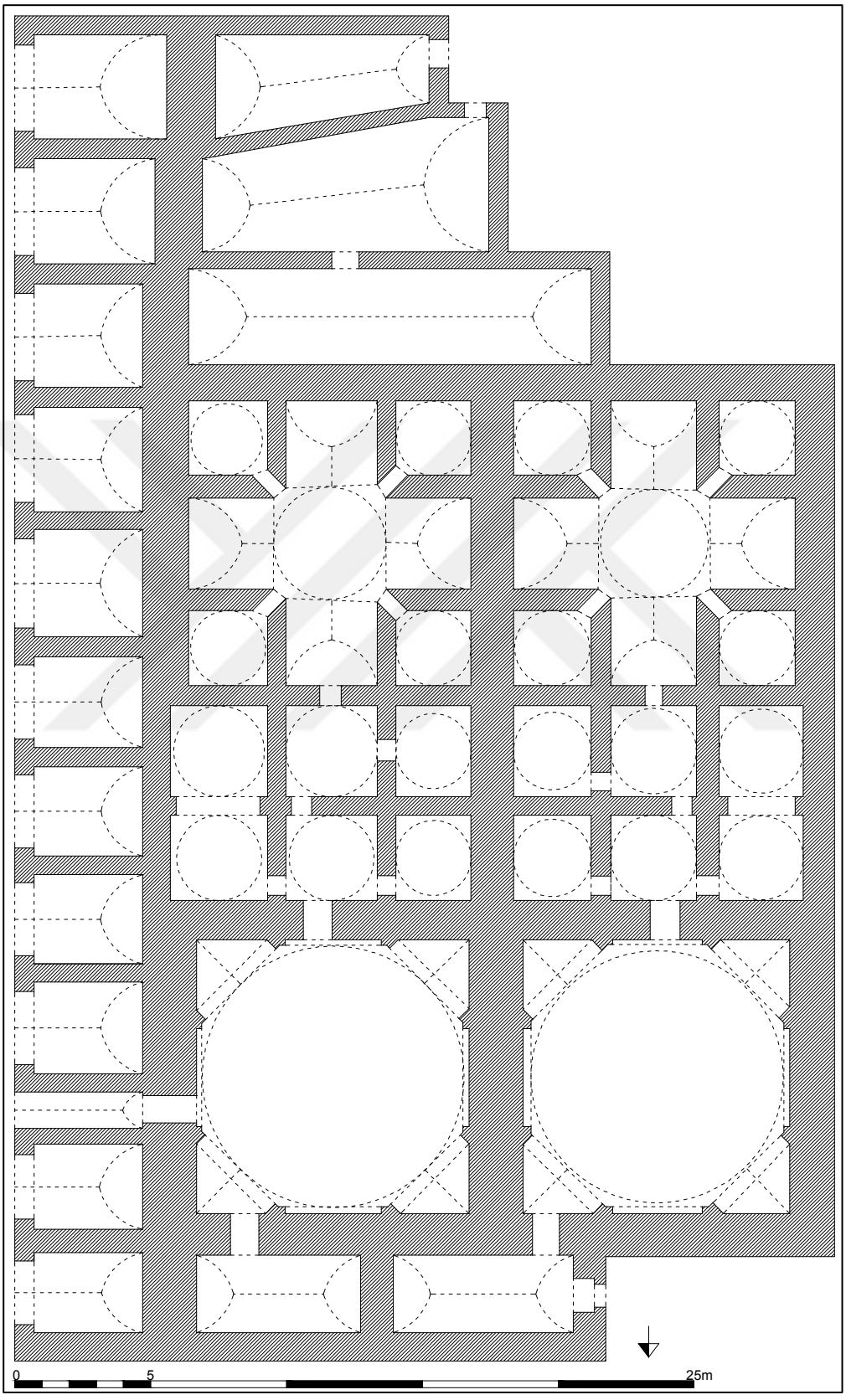

Şekil 31: Hüsrev Paşa Hamamı ve Çarşısı Planı (Uluçam ve Bitlis VBM'den işlenerek)

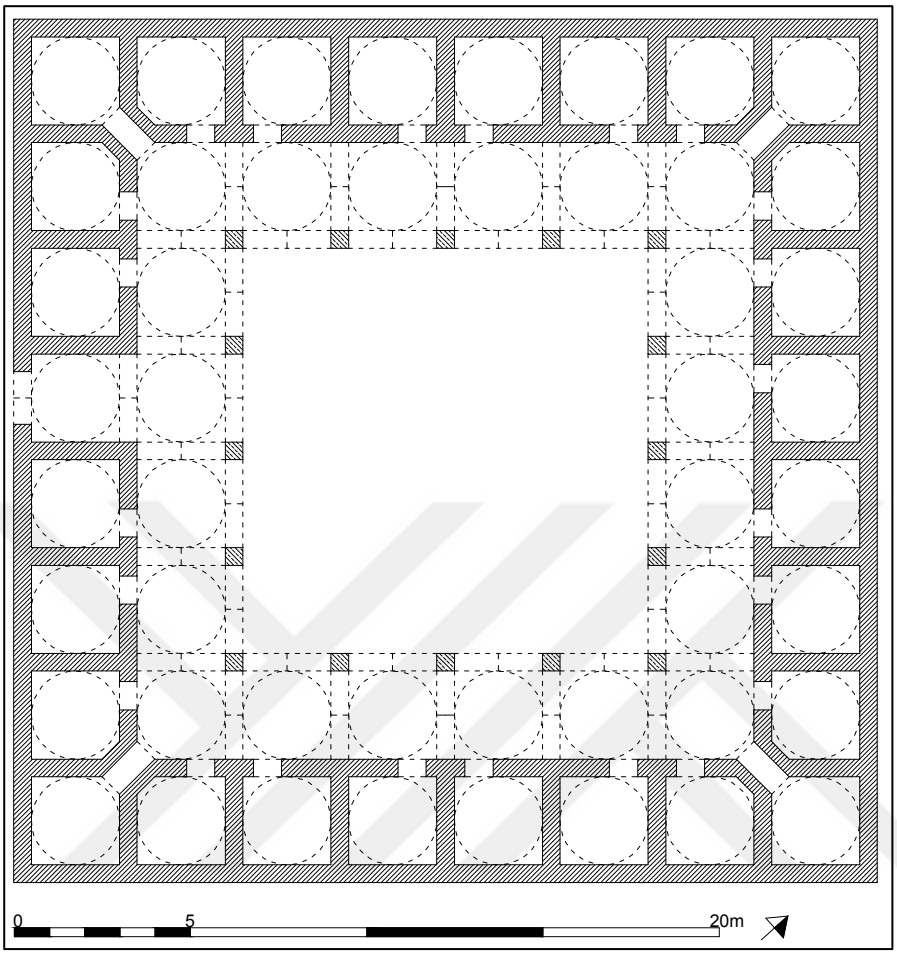

Şekil 32: Hüsrev Paşa Hanı'nın tahmini restitüsyon planı

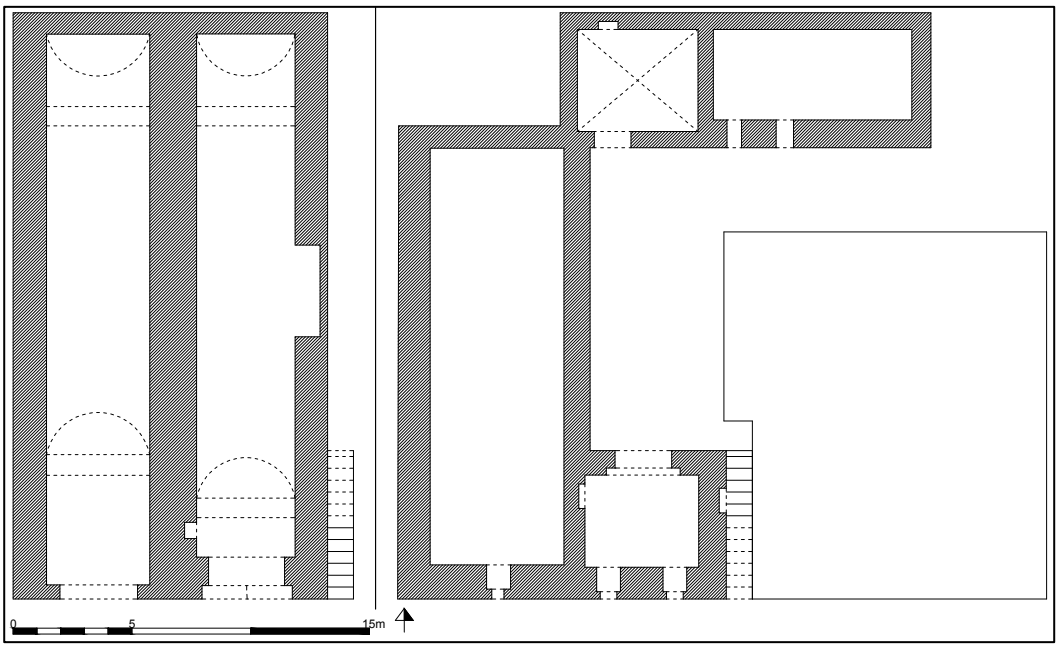

Şekil 33: Arasa Hanı alt ve üst kat planı (Pektaş'tan işlenerek)

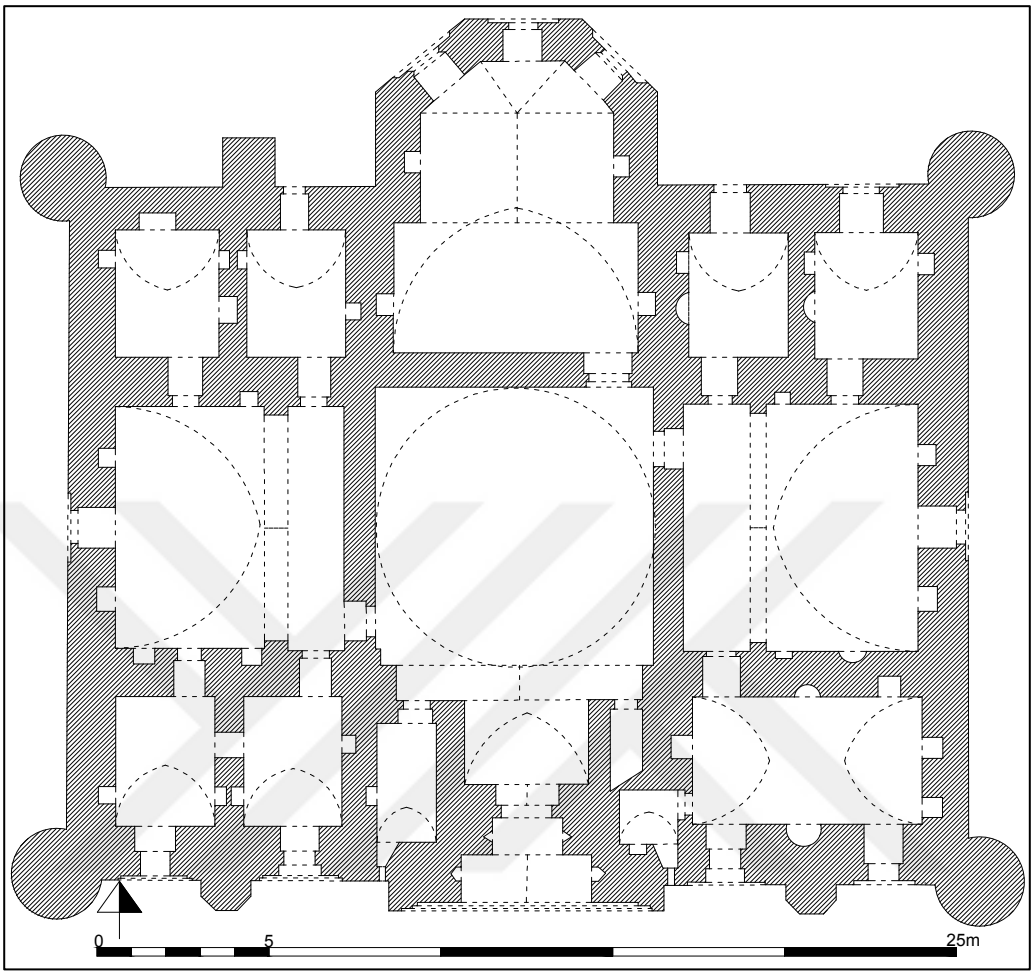

Şekil 34: İhlasiye Medresesi Planı (Erken'den işlenerek)

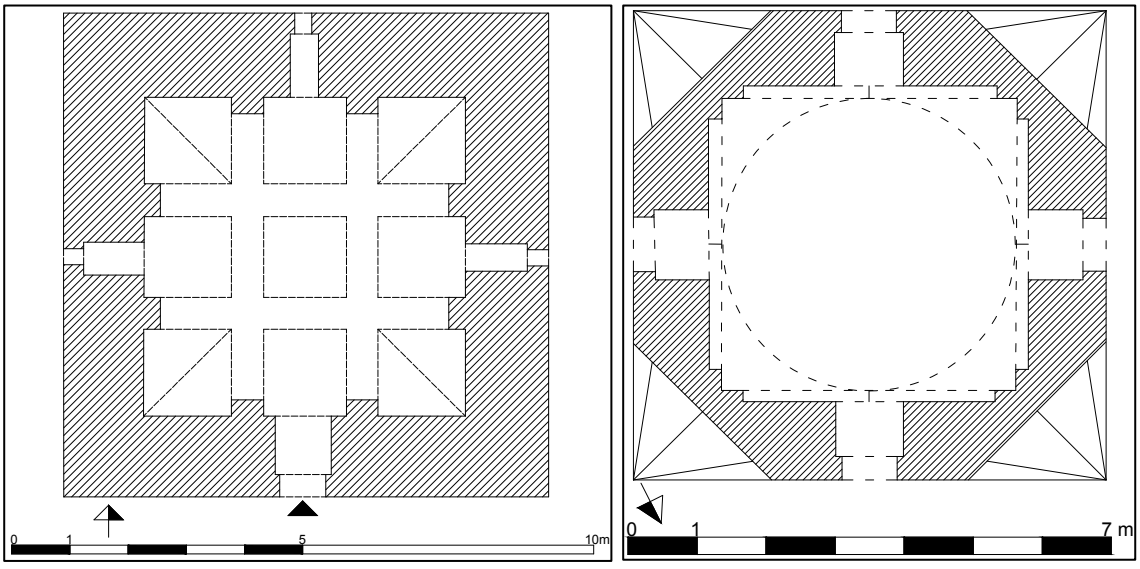

Şekil 35 ve Şekil 36: Ziyaeddin Han ve II. Şeref Han Türbesi Planları (Erken'den işlenerek)

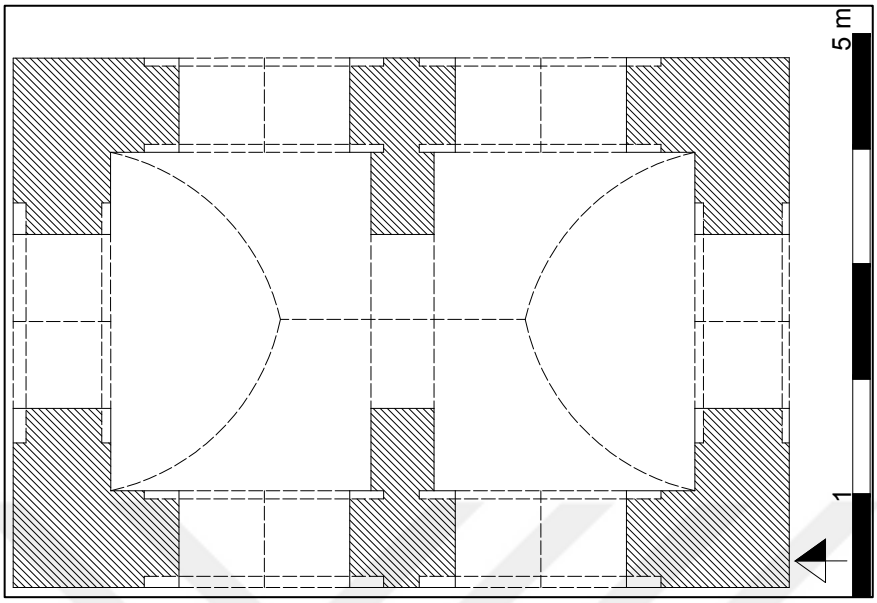

Şekil 37: Bedreddin Han (Üç Bacılar) Türbesi Planı (Erken'den işlenerek)

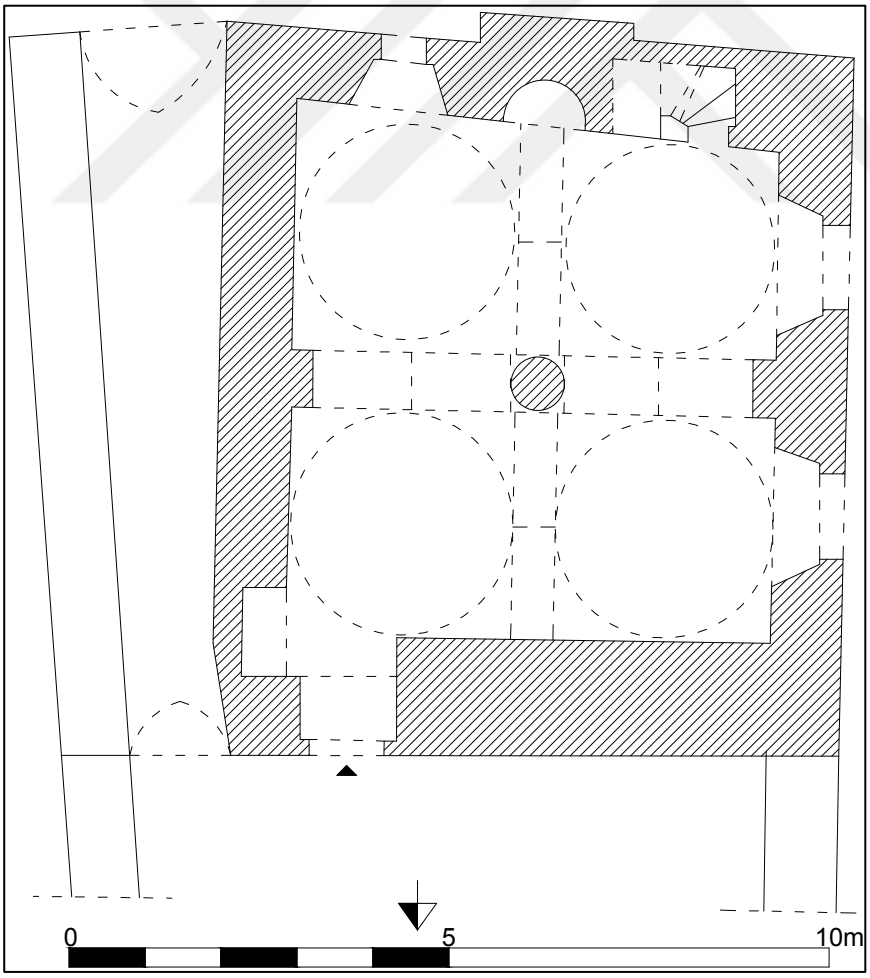

Şekil 38: Taş Mescidi Planı (Erken'den işlenerek)

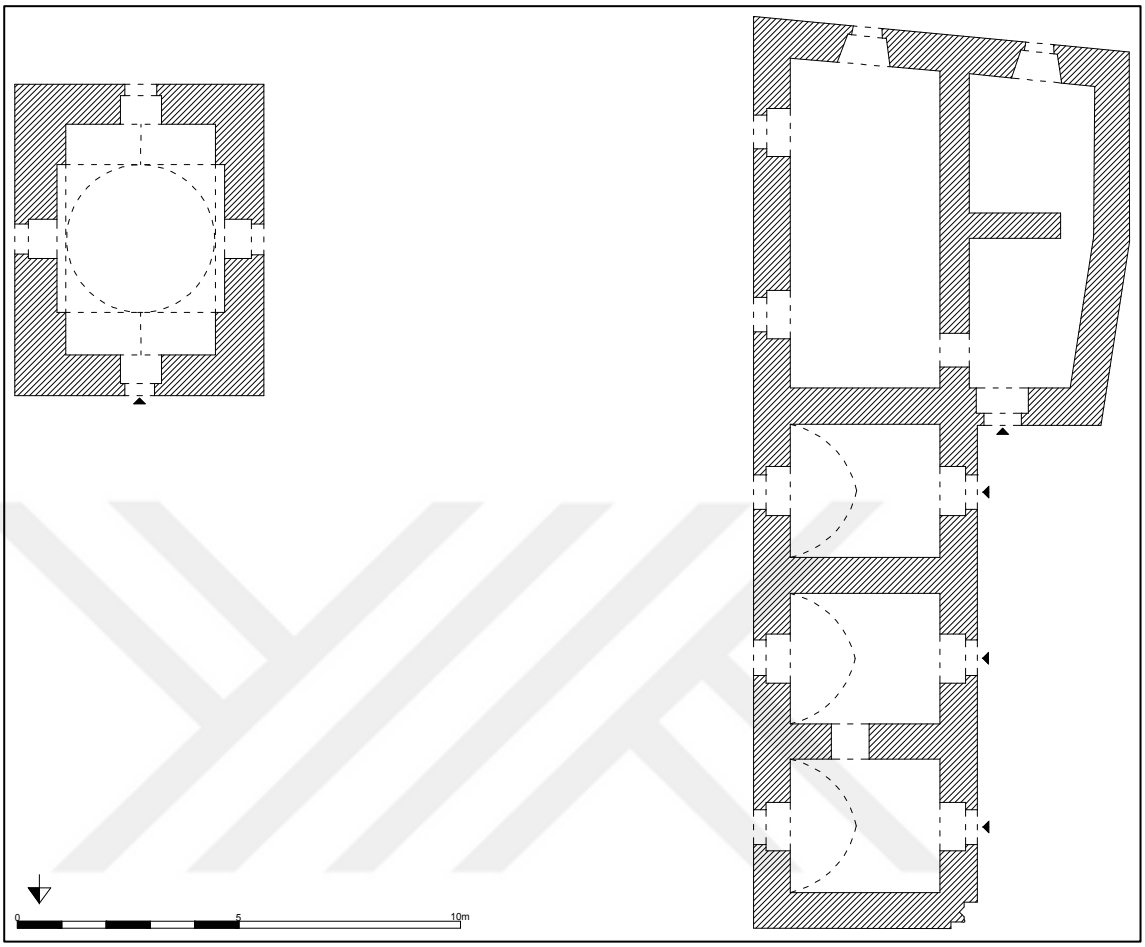

Şekil 39: Nuhiye Medresesi ve Türbesi vaziyet planı (Arık ve Erken'den işlenerek)

Şekil 40: Şerefiye Külliyesi ve Hacı Begiye Mescidi vaziyet planı

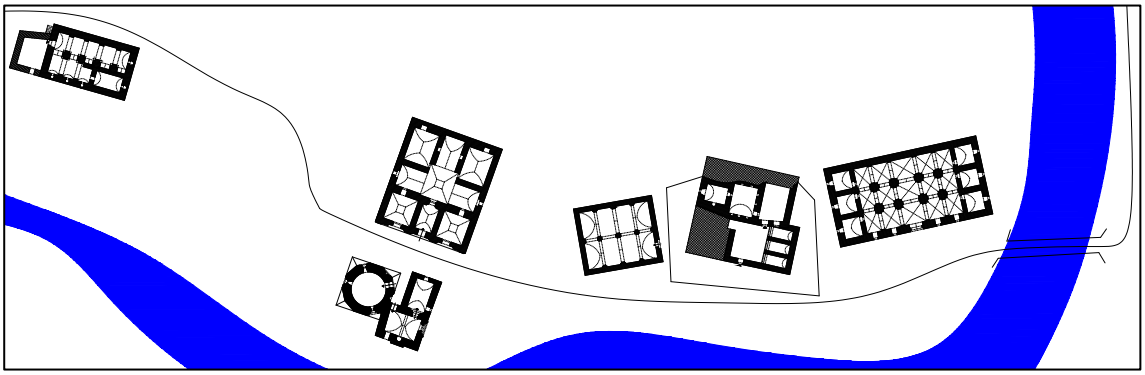

Şekil 41: Şamyan Mahallesi'nin güneyinde konumlanan yapıların vaziyet planı

Şekil 42: Deyrolle'un Bitlis Gravürü - 1680

Şekil 43: Peeters'in Bitlis Gravürü – 1690

Şekil 44: Bore'un Bitlis Gravürü – 1838

Şekil 45: Laurens'in Bitlis Gravürü - 19. yy.

Şekil 46: Berger imzalı Bitlis gravürü - 1892

FOTOĞRAFLAR

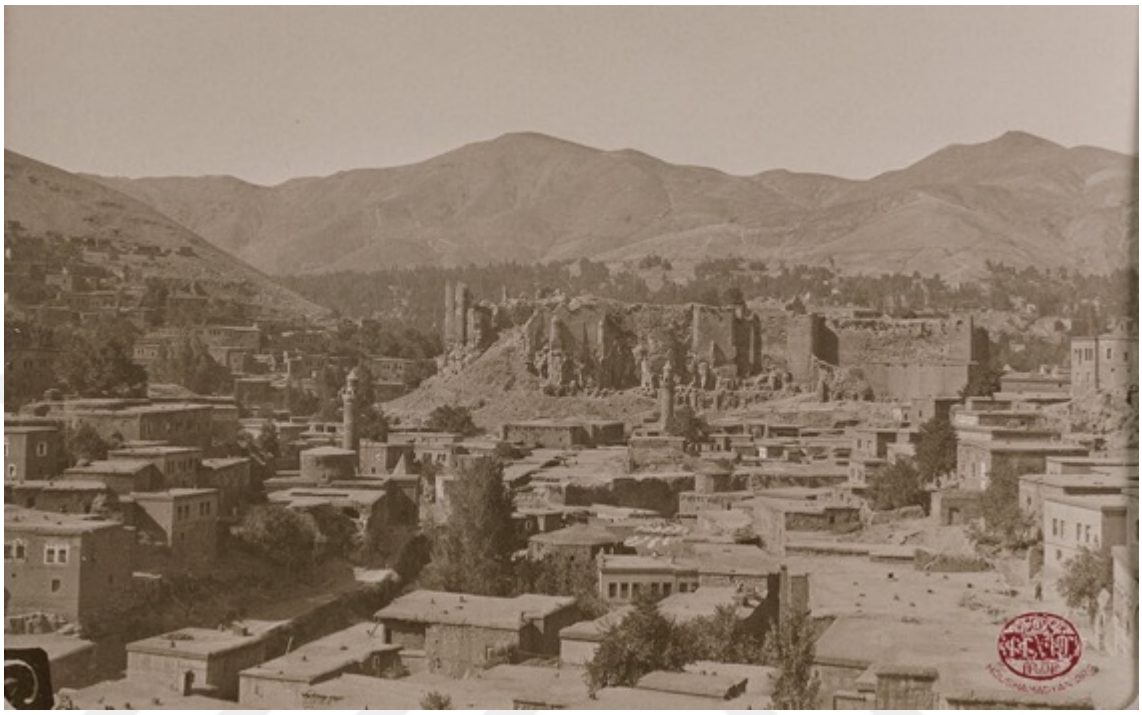

Fot. 1: İç kale ve aşağı şehrin güneyden eski bir görüntüsü (Oskar Mann, Houshamadyan.org, 21.03.2024)

Fot. 2: İç kalenin güneydoğudan görünüşü

Fot. 3: Matrakçı Nasuh'un Bitlis Minyatürü

Fot. 4: Saray Kule'den eski bir görüntü (Lehmann-Haupt'tan)

Fot. 5: Bitlis'in güneybatıdan eski bir görüntüsü (Ernest Chantre'den)

Fot. 6: İç kalenin kuzeydoğudan eski bir görüntüsü

Fot. 7: İç kalenin güneybatıdan görünüşü

Fot. 8: İç kalenin kuzeybatıdan görünüşü

Fot. 9: İç kalenin doğudan görünüşü

Fot. 10: İç kalenin güneyden görünüşü

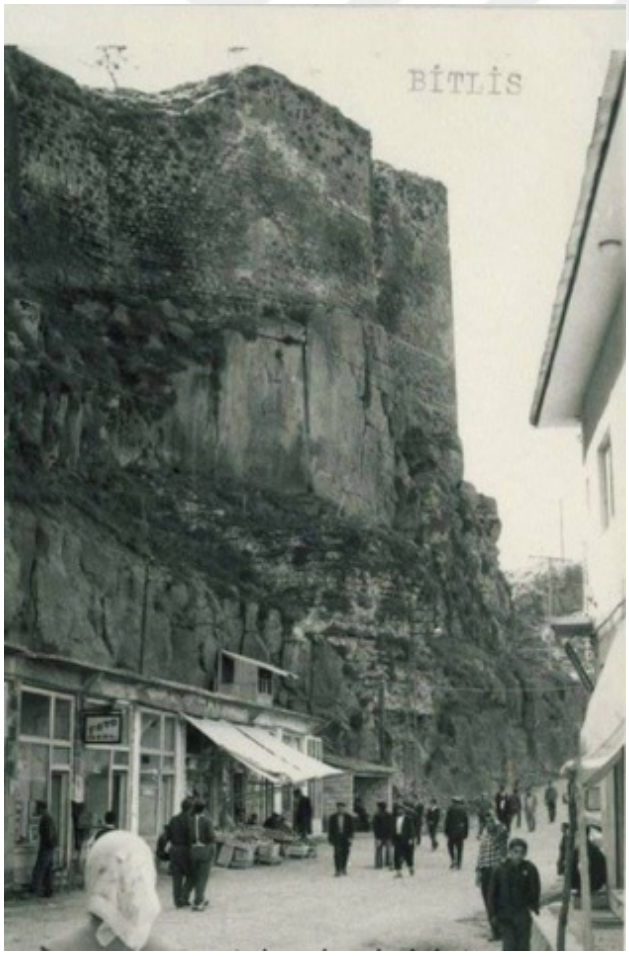

Fot. 11: İç kaleye çıkan tünelin başlangıç noktasından görünüş

Fot. 12: Dış kale suru kuzeybatı köşeden görünüş

Fot. 13: Dış kale suru batı kesiminden görünüş (Aşağı Kale Mescidi mevkii)

Fot. 14: Dış kale suru batı kesiminden görünüş (eski hamam mevkii)

Fot. 15: Dış kale suru batı kesiminin güneye uzanan bölümü

Fot. 16: Dış kale suru Şerefiye Külliyesi karşısına uzanan kesim

Fot. 17: Şerefiye Camii ve karşısındaki dış kale suru

Fot. 18: Dış kale suru güney kesiminin başlangıç noktası

Fot. 19: Pamukçular Köprüsü'nün dayandığı sur kalıntısı

Fot. 20: Pamukçular Köprüsü'nün batısında yer alan kalıntı ve yarım silindirik destek

Fot. 21: Dış kale surları güney kesiminin eski bir görüntüsü

Fot. 22: Ulu Cami'den Şerefiye Külliyesi'ne doğru devam eden sur alanı

Fot. 23: Ulu Cami ile Van Kapısı (Mumhane Köprüsü önü) arasındaki alan

Fot. 24: Ulu Cami Köprüsü'nün dayandığı sur kalıntısı

Fot. 25: İç kalenin kuzey ucundan kuzeye doğru devam eden sur

Fot. 26: Ulu Cami’nin eski bir görüntüsü

Fot. 27: Ulu Cami’nin kuzeyden görünüşü

Fot. 28: Ulu Cami'nin güneyden görünüşü

Fot. 29: Ulu Cami giriş cephesi

Fot. 30 ve Fot. 31: Ulu Cami kuzeybatı kapısı ve kitabesi

Fot. 32: Hazo Hanı'nın orijinal kitabesi (12. yy)

Fot. 33: Hazo Hanı’nın güneydoğudan görünüşü

Fot. 34: Hazo Hanı’nın iç mekânı

Fot. 35: Hazo Hanı'nın kuzey cephesinde yer alan kitabesi

Fot. 36: Hazo Hanı ve çevresinin eski bir görüntüsü

Fot. 37: Hatibiye Medresesi'nin güneybatıdan görünüşü

Fot. 38: Hatibiye Medresesi'nin eski bir görüntüsü

Fot. 39: Hatibiye Medresesi'nin güneydoğudan görünüşü

Fot. 40: Memi Dede Mescidi ve Selçuklu Kümbeti'nin eski bir görüntüsü

Fot. 41: Memi Dede Mescidi ve Selçuklu Kümbeti'nin kuzeydoğudan görünüşü

Fot. 42: Memi Dede Mescidi ve Selçuklu Kümbeti'nin güneyden görünüşü

Fot. 43 ve Fot. 44: Memi Dede Mescidi'nin doğu penceresi ve orijinal kapısı

Fot. 45 ve Fot. 46: Selçuklu Kümbeti ve giriş kapısı

Fot. 47: Şemsiyye Mescidi

Fot. 48: Şemsiyye Zaviyesi

Fot. 49: Şemsiyye Zaviyesi'nin kuzeydoğudan görünüşü

Fot. 50: Şeyh İshak Mescidi'nin kitabesi

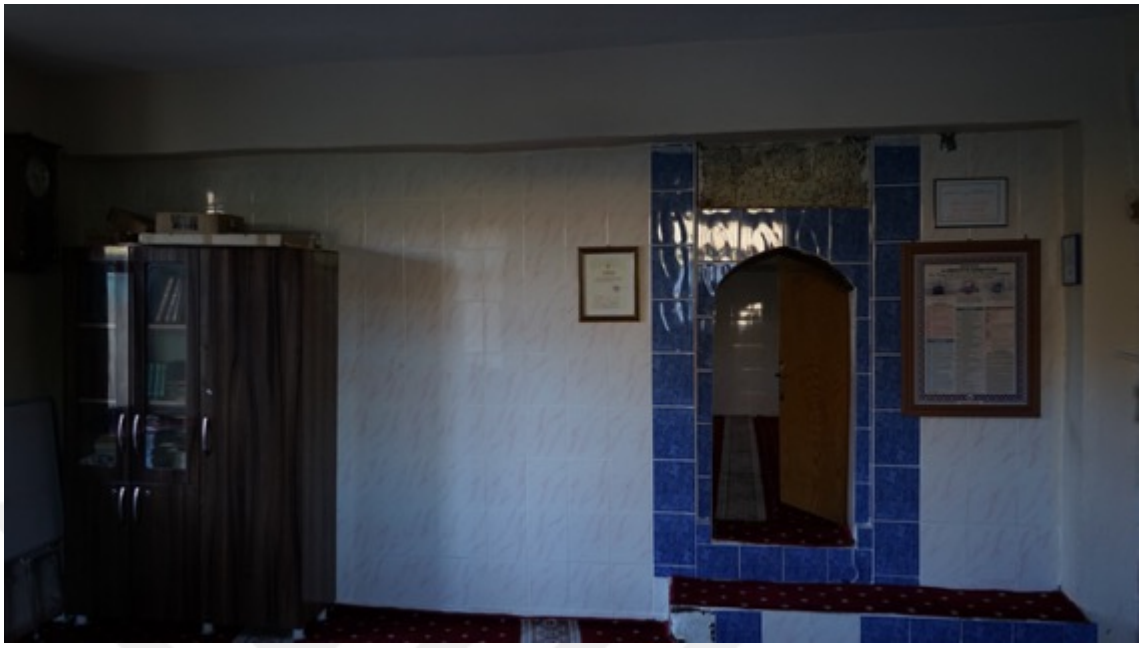

Fot. 51: Şeyh İshak Mescidi'nin batı cephedeki giriş kapısı

Fot. 52: Şeyh İshak Mescidi'nin harimi

Fot. 53: Şeyh İshak Mescidi'nin güney cephesi

Fot. 54: Hacı Begiye Mescidi'nin kitabesi

Fot. 55: Hacı Begiye Medresesi'nin kitabesi

Fot. 56: Hacı Begiye Mescidi'nin kuzey cephesi

Fot. 57: Hacı Begiye Mescidi'nin güneybatıdan görünüşü

Fot. 58: Hacı Begiye Mescidi'nin eski bir görüntüsü (Oskar Mann Arşivi)

Fot. 59: Şeyh Ebu Tahir Zaviyesi'ne ait çeşme

Fot. 60: Şeyh Ebu Tahir Türbesi

Fot. 61: Şeyhu'l Garib Mescidi'nin onarım kitabesi

Fot. 62: Şeyhu'l Garib Zaviyesi'nin güneydoğudan görünüşü

Fot. 63: Şeyhu'l Garib Zaviyesi'nin giriş kapısı

Fot. 64: Sultaniye Camii'nin güney cephesi

Fot. 65: Paşa Hanı'nın kitabesi

Fot. 66: Paşa Hanı'nın güneybatıdan görünüşü

Fot. 67: Paşa Hanı'nın güneydoğudan görünüşü

Fot. 68: Paşa Hanı'nın doğu cephesi

Fot. 69: Paşa Hanı'nın güney cephesi

Fot. 70: Hatun Mescidi'nin onarım kitabesi

Fot. 71: Hatun Mescidi'nden genel görünüş

Fot. 72: Şeyh İbrahim Şehitliği'nin kitabesi

Fot. 73: Şeyh İbrahim Mescidi'nin onarım kitabesi

Fot. 74: Şeyh İbrahim Mescidi'nin batıdan görünüşü

Fot. 75: Şeyh İbrahim Mescidi'nin batı pencereleri

Fot. 76: Şeyh İbrahim Mescidi'nin kıble yönüve türbeye geçiş kapısı

Fot. 77: Şeyh İbrahim Türbesi

Fot. 78: Şeyh İbrahim Mescit ve Türbesi'nin güneydoğudan görünüşü

Fot. 79: Şeyh İbrahim Mescidi'nin kuzeyden görünüşü

Fot. 80: Aynu'l Berid Mescidi'nin alt kat kitabeleri

Fot. 81: Aynu'l Berid Mescidi harimdeki onarım kitabesi

Fot. 82: Aynu'l Berid Mescidi'nin güneydoğudan görünüşü

Fot. 83: Aynu'l Berid Mescidi’nin güney cephesi

Fot. 84: Aynu'l Berid Mescidi’nin batı cephesi

Fot. 85: Aynu'l Berid Mescidi’nin giriş kapısı

Fot. 86: Aynu'l Berid Mescidi’nin harimi

Fot. 87: Aynu'l Berid Mescdi’nin alt kattaki su kaynağı ve türbesi

Fot. 88: Aynu'l Berid Mescidi alt kat giriş kapısı

Fot. 89: Zeydan Mescidi’nin güneybatıdan görünüşü

Fot. 90: Kureyş Mescidi’nin onarım kitabesi

Fot. 91: Kureyş Mescidi’nin giriş kapısı

Fot. 92: Kureyş Mescidi’nin kuzeydeki hazırlık mekânı

Fot. 93: Kureyş Mescidi'nin harimi ve batıya açılan kapısı

Fot. 94: Kureyş Mescidi'nin ocak nişi ve kuzeye açılan kapısı

Fot. 95: Kureyş Mescidi'nin güney cephesi

Fot. 96: Kureyş Mescidi'nin güneybatıdan görünüşü

Fot. 97: Kızıl Mescit'i gösteren eski bir görüntü

Fot. 98: Kızıl Mescit'in 16. yüzyıla ait onarım kitabesi

Fot. 99: Kızıl Mescit'in kuzeydeki giriş kapıları

Fot. 100: Kızıl Mescit'in harimi

Fot. 101: Kızıl Mescit’in batı cephesi

Fot. 102: Kızıl Mescit'in güneybatıdan görünüşü

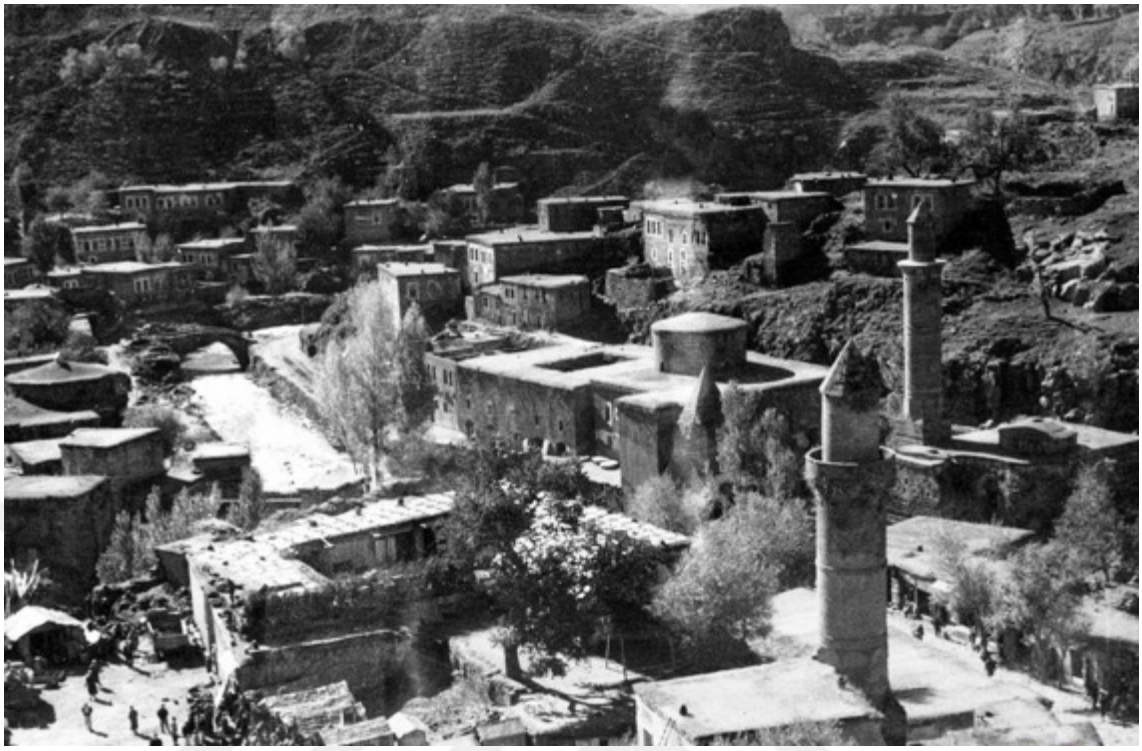

Fot. 103: Şerefiye Külliyesi'nin eski bir görüntüsü

Fot. 104: Şerefiye Camii ve imaretin eski bir görüntüsü

Fot. 105: Şerefiye Külliyesi'nin güneydoğudan görünüşü

Fot. 106: Şerefiye Külliyesi'nden eski bir görüntü (Albert Gabriel Arşivi)

Fot. 107: Şerefiye Külliyesi cümle kapısı

Fot. 108: Şerefiye Camii'nin revaklı son cemaat yeri

Fot. 109: Şerefiye Camii'nin doğu cephesi

Fot. 110: Şerefiye Medresesi'ne geçit veren sokak

Fot. 111: Şerefiye İmareti'nin giriş cephesi

Fot. 112: Şerefiye Camii Minaresi

Fot. 113: Şerefiye İmareti'nin kuzeydoğudan görünüşü

Fot. 114: IV. Şeref Han Türbesi

Fot. 115: Han Hamamı'ndan genel görünüş

Fot. 116: Meydan Camii'nin eski bir görüntüsü

Fot. 117: Meydan Camii'nin kuzeyden görünüşü (Mustafa Cambaz'dan)

Fot. 118: Meydan Camii minaresi

Fot. 119: Meydan Camii'nin güney cepheden görüntüsü (Mustafa Cambaz'dan)

Fot. 120: Aslanlı Han giriş kapısının eski bir görüntüsü

Fot. 121: Aslanlı Han'dan eski bir görüntü

Fot. 122: Aslan Han giriş kapısının günümüzdeki restore edilmiş hali

Fot. 123: Aslanlı Han'ın konumlandığı alan

Fot. 124: Aslanlı Han'ın güneydoğudan eski bir görüntüsü

Fot. 125: Aslanlı Han'ın konumlandığı alanın güney kesimi

Fot. 126: Şükriyye Medresesi giriş kapısı üzerindeki kitabe

Fot. 127: Şükriyye Medresesi'nin güneybatıdan görünüşü

Fot. 128: Şükriyye Medresesi'nin (Gazibey Mescidi) kuzeydoğudan görünüşü

Fot. 129: Şükriyye Medresesi'nin giriş düzenlemesi

Fot. 130: Dört Sandık Mescidi'nin harimindeki kitabe

Fot. 131: Dört Sandık Mescidi'nin güney cephesindeki kitabe

Fot. 132: Dört Sandık Mescidi'nin kuzeybatıdan görünüşü

Fot. 133: Dört Sandık Mescidi'nin güneybatıdan görünüşü

Fot. 134: Dört Sandık Mescidi hariminin kıble yönü ve türbeye geçiş kapısı

Fot. 135: Dört Sandık Mescidi harim giriş kapısı ve ocak nişi

Fot. 136: Şeyh Abdullah Bedehşani Türbesi

Fot. 137: Hüsrev Paşa Hamamı'nın kitabesi

Fot. 138: Hüsrev Paşa Çarşısı'nın kuzey ucundaki kapı ve Menteş Ağa Köprüsü (Houshamadyan.org)

Fot. 139: Hüsrev Paşa Hamamı ve Çarşısı'ndan eski bir görüntü

Fot. 140: Hüsrev Paşa Hamamı'nın orijinal girişi ve dükkân kalıntıları

Fot. 141: Hüsrev Paşa Hamamı'nın sonradan açılan giriş kapısı

Fot. 142: Hüsrev Paşa Çarşısı dükkân kalıntıları

Fot. 143: Hüsrev Paşa Çarşısı dükkanlarının restorasyondan sonraki durumu

Fot. 144: Hüsrev Paşa Çarşı'nınnın kuzey ucundaki Menteş Ağa Köprüsü

Fot. 145: Hüsrev Paşa Çarşısı'nın güneybatı ucundaki Mumhane Köprüsü

Fot. 146: Paşa Hamamı Köprüsü

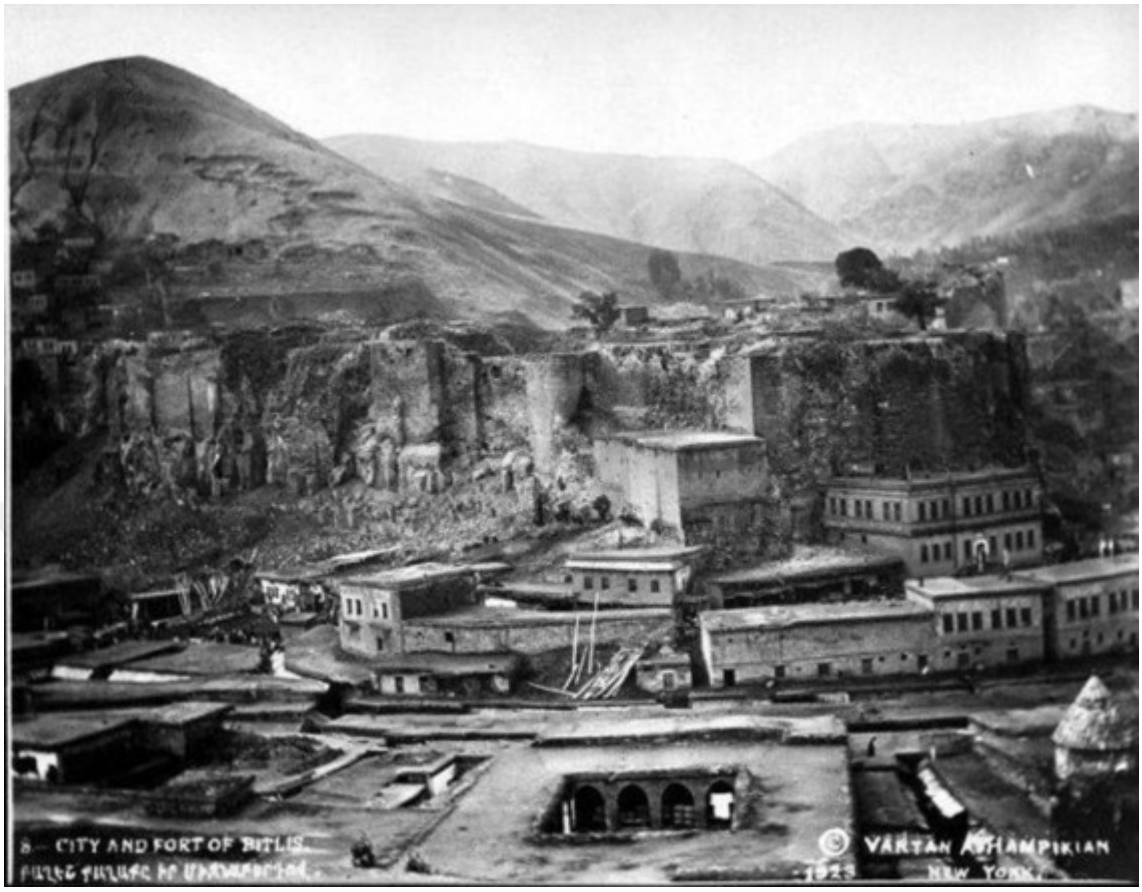

Fot. 147: Hüsrev Paşa Hanı ve aşağı şehirden eski bir görüntü

Fot. 148: Hüsrev Paşa Hanı'nın güney yönden kalıntısının restorasyon öncesi durumu

Fot. 149: Hüsrev Paşa Hanı kalıntılarının restorasyon sonrasındaki durumu

Fot. 150: Arasa Hanı'nın giriş kapısı üzerinde yer alan kitabesi

Fot. 151: Arasa Hanı'nın giriş cephesi

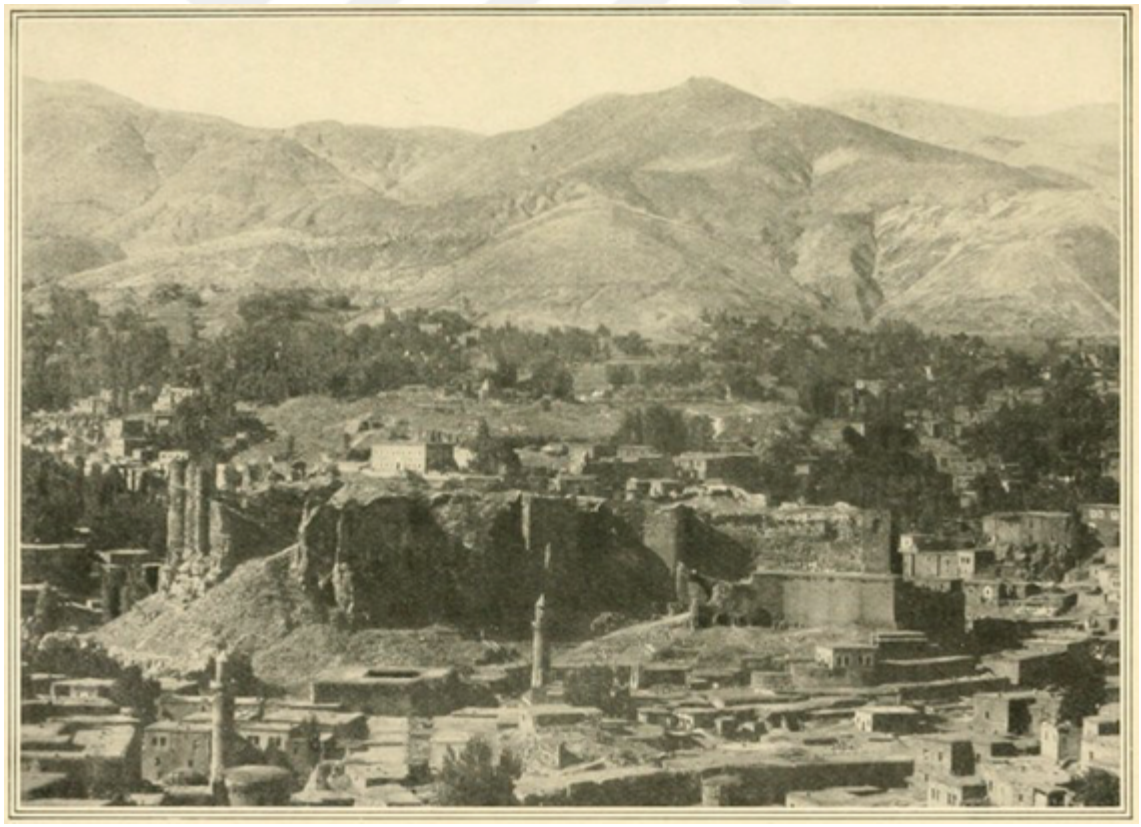

Fot. 152: Arasa Hanı ve aşağı şehri gösteren eski bir görüntü

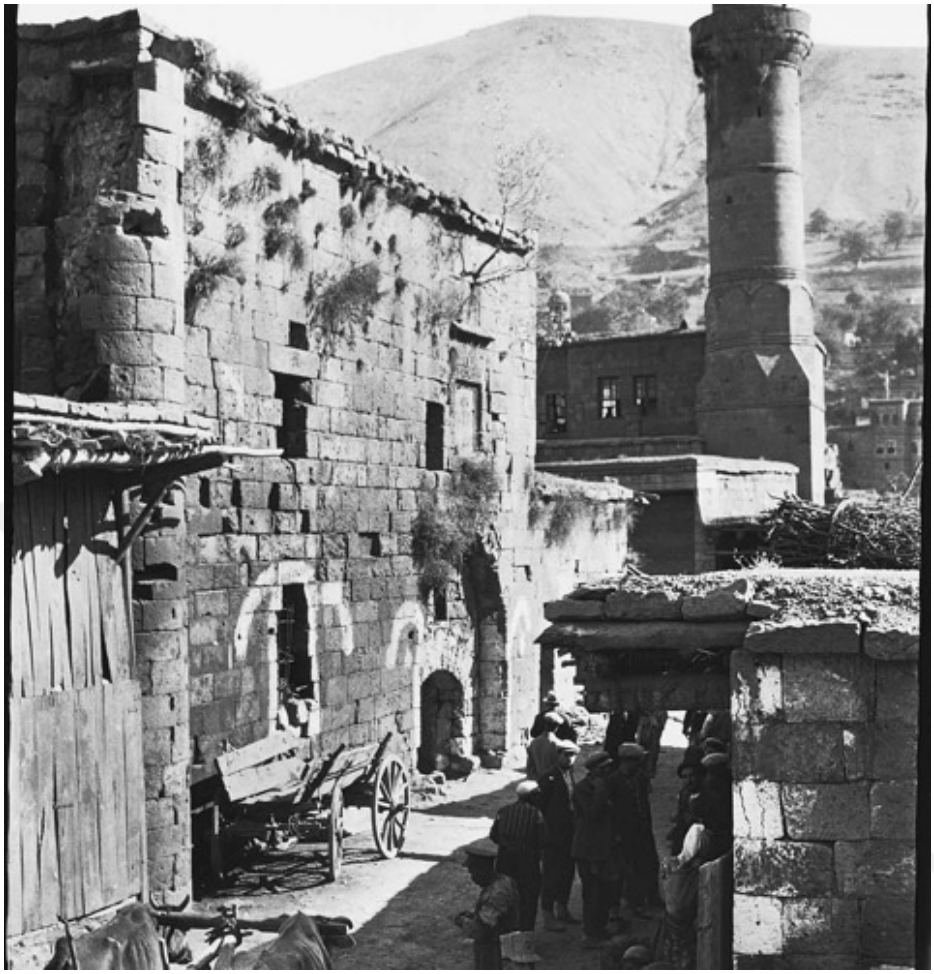

Fot. 153: Arasa Hanı giriş cephesinin eski bir görüntüsü (Albert Gabriel Arşivi)

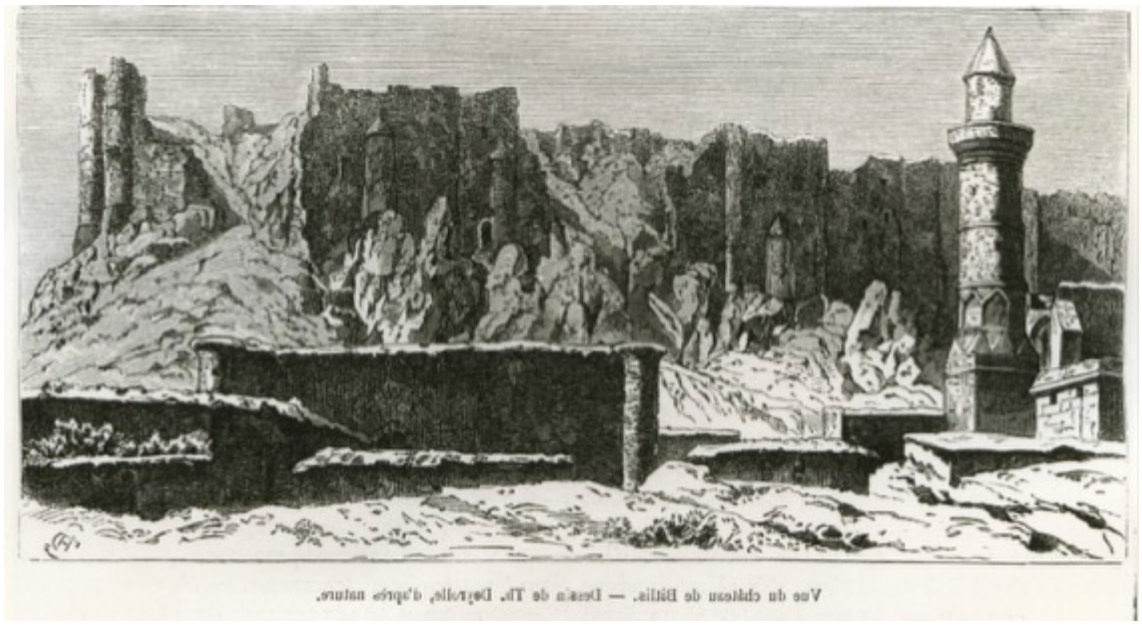

Fot. 154: Arasa Hanı'nı gösteren eski bir gravür (T. Deyroll'dan)

Fot. 155: İhlasiye Medresesi kitabesi

Fot. 156: İhlasiye Medresesi giriş cephesinden eski bir görüntü

Fot. 157: İhlasiye Medresesi'nin giriş cephesi

Fot. 158: İhlasiye Medresesi'nin batı cephesi

Fot. 159: İhlasiye Medresesi'nin doğu cephesi

Fot. 160: İhlasiye Medresesi'nin kuzey cephesi

Fot. 161: Ziyaeddin Han Türbesi'nin kuzey yönden görünüşü

Fot. 162: Ziyaeddin Han Türbesi'nin kripta bölümü üst örtüsü

Fot. 163 ve Fot. 164: II. Şeref Han Türbesi'nin kapısı ve giriş cephesi

Fot. 165: Üç Bacılar Türbesi'nin (Bedreddin Han Türbesi) kuzeybatı yönden görünüşü

Fot. 166: Üç Bacılar Türbesi'nde yer alan Bedreddin Han'a ait mezar taşı

Fot. 167: Taş Mescidi'nin güney cephesi

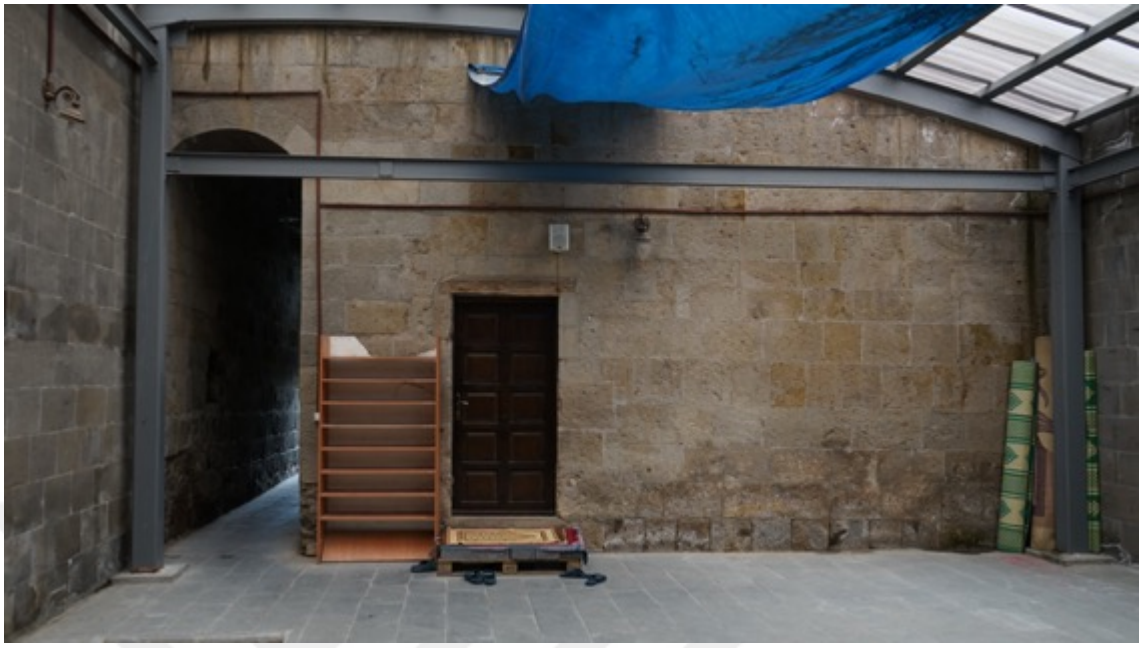

Fot. 168: Taş Mescidi'nin kuzey cephesi

Fot. 169: Mermutlu Mescidi'nin inşa kitabesi

Fot. 170: Mermutlu Mescidi’nin onarım kitabesi

Fot. 171: Mermutlu Mescidi’nin güney cephesi

Fot. 172: Mermutlu Mescidi’nin kuzey cephesi

Fot. 173: Üryan Baba Hankahı’ndan genel görünüş

Fot. 174: Üryan Baba Hankahı'nın batı cephesi

Fot. 175: Nuhiye Türbesi'nin inşa kitabesi

Fot. 176: Nuhiye Medresesi'nin inşa kitabesi

Fot. 177: Nuhiye Türbesi'nin kuzey cephesi

Fot. 178: Nuhiye Türbesi'nin batı cephesi

Fot. 179: Nuhiye Türbesi'nin giriş kapısı

Fot. 180: İç kale ve aşağı şehrin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 181: Kanlı kuleden eski bir görüntü

Fot. 182: İç kalenin kuzeyinden ve kaleye çıkan merdivenden görünüş[1151]

Fot. 183: İç kalenin güneydoğu kesimi[1152]

[1151] https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/bitlisin-tarihi-silueti-dereustu-islah-projesi-ile-ortaya-cikariliyor 03.04.2024

[1152] https://www.yenisafak.com/foto-galeri/gundem/bitliste-gun-yuzune-cikti-turkiye-ve-dunyaya-hediye-2064413/3 03.04.2024

Fot. 184: Aşağı şehirde kuzey ve güney çarşı sıraları arasında konumlanan konutlardan eski bir görüntü

Fot. 185: Aşağı şehirde kuzey ve güney çarşı sıraları arasında konumlanan konutlardan eski bir görüntü

Fot. 186: Sur Kapısı ardında dükkanlar arasında kalan yüksek yapılardan eski bir görüntü

Fot. 187: İç kalenin doğusundaki mahallelerin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 188: İç kalenin batısındaki mahallelerin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 189: İç kalenin güneyindeki mahallelerin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

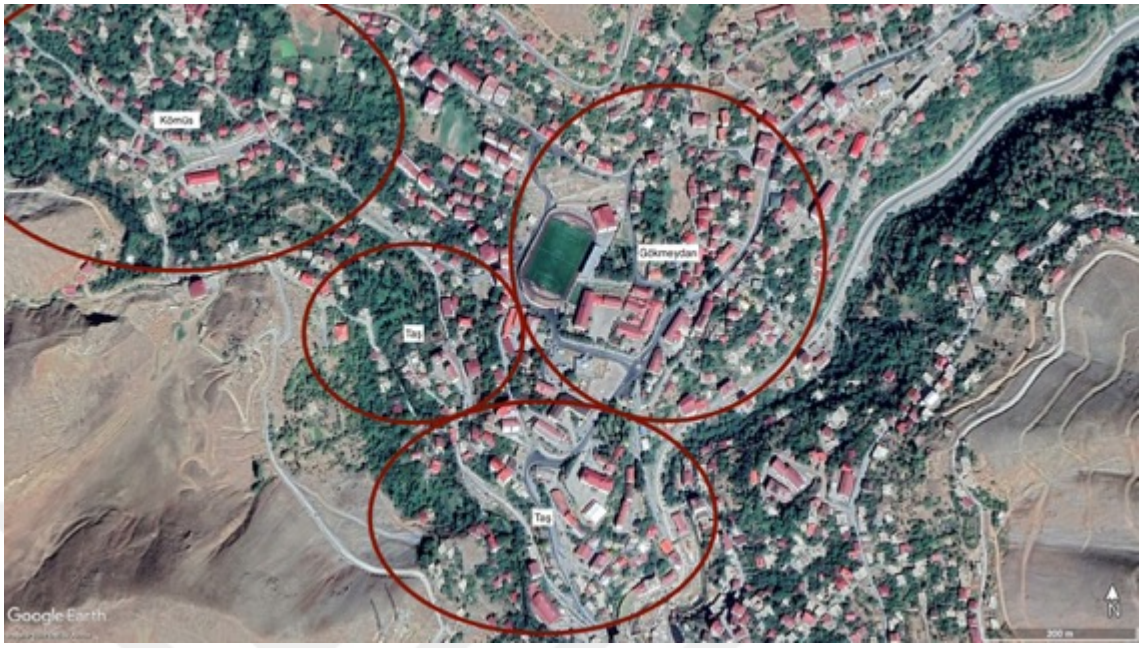

Fot. 190: İç kalenin kuzeyindeki mahallelerin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 191: Zeydan ve Şamyan mahallelerinin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 192: Şamyan ve Zeydan mahallelerinden eski bir görüntü (Oskar Mann 1906-7)

Fot. 193: Şamyan Mahallesi'ni merkeze alan genel bir kent görüntüsü

Fot. 194: Alemdar Köprüsü ardında Zeydan Mahallesi'nden eski bir görüntü

Fot. 195: Zeydan Mahallesi'nin taş malzemeli konutlardan eski bir görüntü

Fot. 196: Zeydan Mahallesi'nden bir sokak

Fot. 197: Hatuniye Köprüsü ile Hatibiye arasında bulunan yoldan görünüş

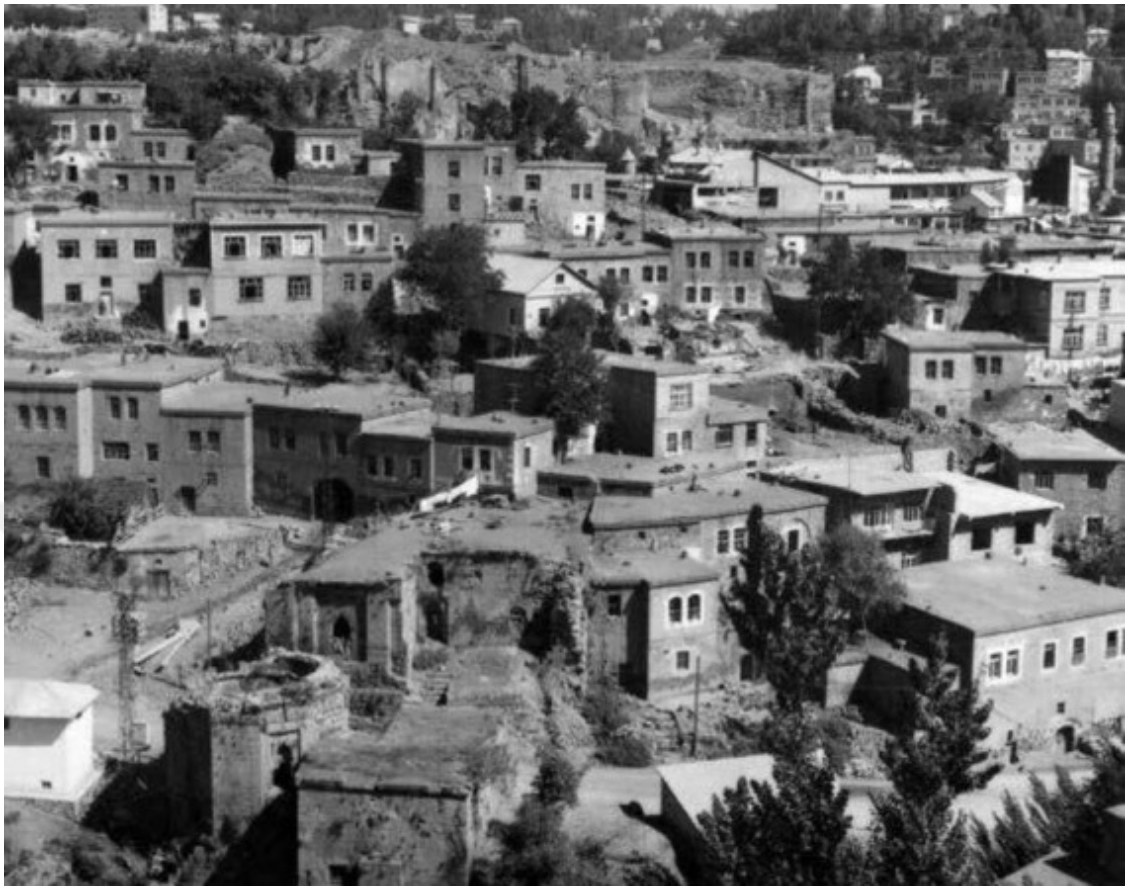

Fot. 198: Şamyan Mahallesi'nden eski bir görüntü

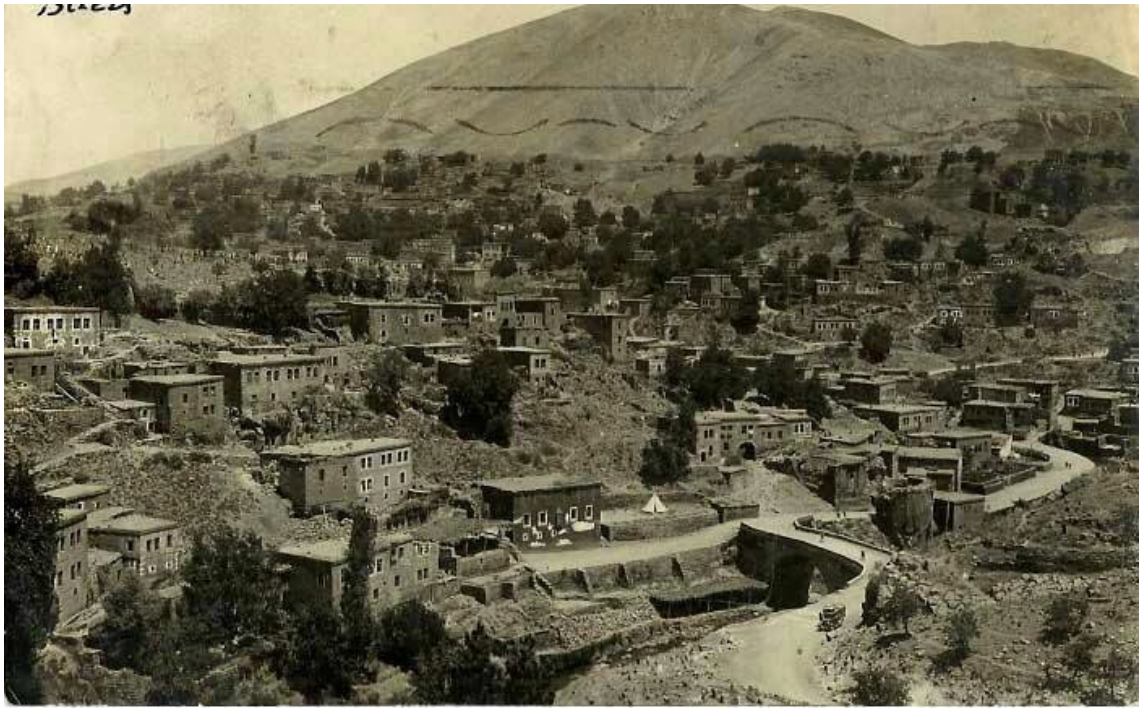

Fot. 199: Alemdar Köprüsü ardında Şamyan Mahallesi ve Zeydan Mahallesi'nin bir kısmı

Fot. 200: Zeydan Mahallesi’nden genel görünüş

Fot. 201: Zeydan Mahallesi’nden geçen Alemdar Sokak’tan görünüş

Fot. 202: Zeydan Mahallesi Kırnapet mevkiinden görünüş

Fot. 203: Mardini Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 204: Şerefiye Külliyesi ardında Mardini Mahallesi'nden eski bir görüntü

Fot. 205: Mardini Mahallesi'nden eski bir görüntü

Fot. 206: Mardini Mahallesi'nden genel görünüş

Fot. 207: Husur ve Küçur mahallelerinin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 208: Husur Mahallesi’nden eski bir görüntü

Fot. 209: Husur ve Küçur mahallelerinden genel görünüş

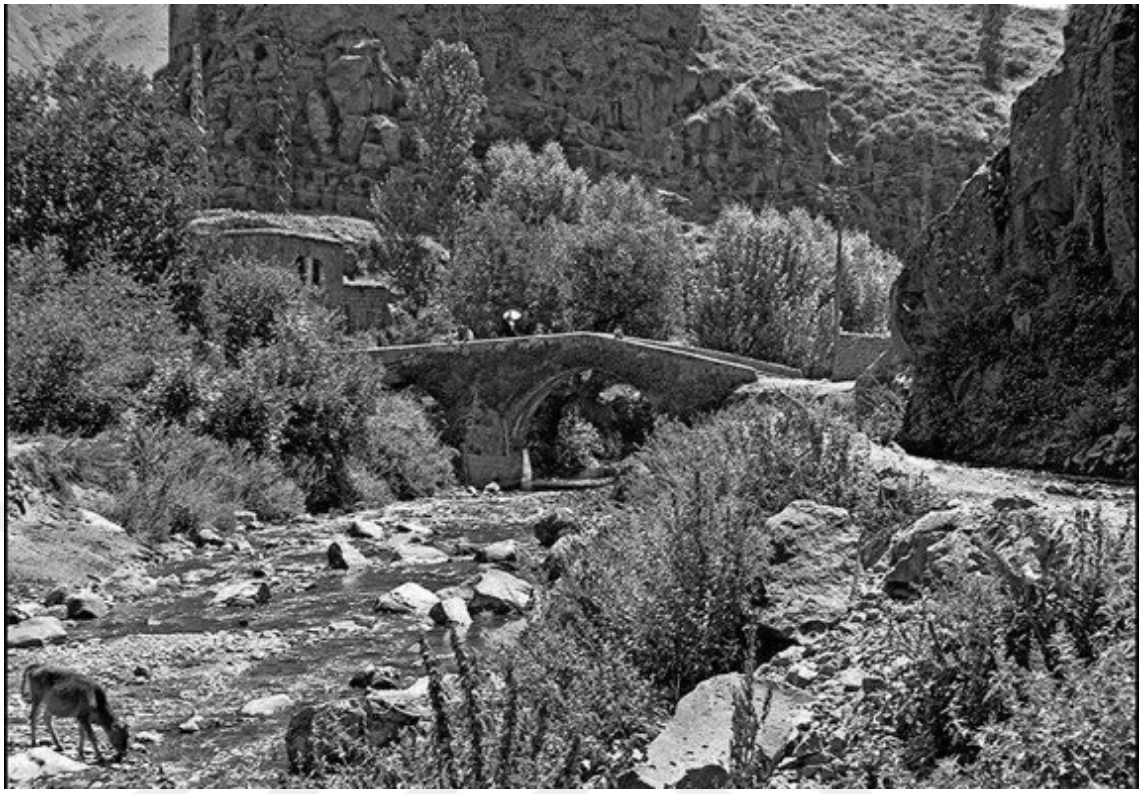

Fot. 210: Efseloğlu Köprüsü’nden eski bir görüntü

Fot. 211: Husur Mahallesi’nden sokak görünümü

Fot. 212: Husur Mahallesi'nin güneybatı kesiminden görünüş

Fot. 213: Husur ve Küçur mahallelerini birbirine bağlayan caddeden görünüş

Fot. 214: Hüsrev Paşa Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 215: Hüsrev Paşa Mahallesi'nden eski bir görüntü (Oskar Mann, 1906-07)

Fot. 216: Hüsrev Paşa Mahallesi'nden eski bir görüntü

Fot. 217: Aynu'l Berid Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 218: Aynu’l Berid Mahallesi’nden eski bir görüntü

Fot. 219: Aynu’l Berid Mahallesi’nin üst yamaçlarından görünüş

Fot. 220: Aynu’l Berid Mahallesi’nden eski bir görüntü

Fot. 221: Aynu’l Berid Mahallesi’nden genel görünüş

Fot. 222: Kızıl Mescit Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 223: Kızıl Mescit Mahallesi'nde, mescidin batısından geçen yoldan eski bir görüntü

Fot. 224: Kızıl Mescit Mahallesi’nin güneydoğudan eski bir görüntüsü

Fot. 225: Kızıl Mescit Mahallesi’nden genel görünüş

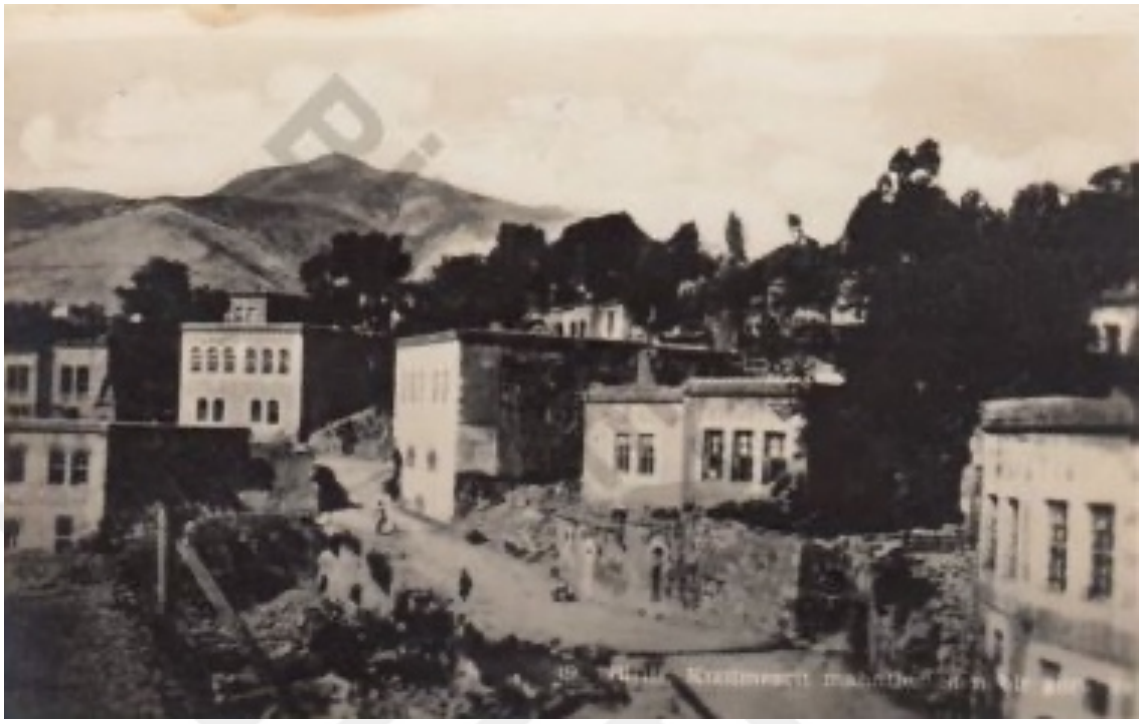

Fot. 226: Kızıl Mescit Mahallesi’nden eski bir görüntü

Fot. 227: Rabad Mahallesi’nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

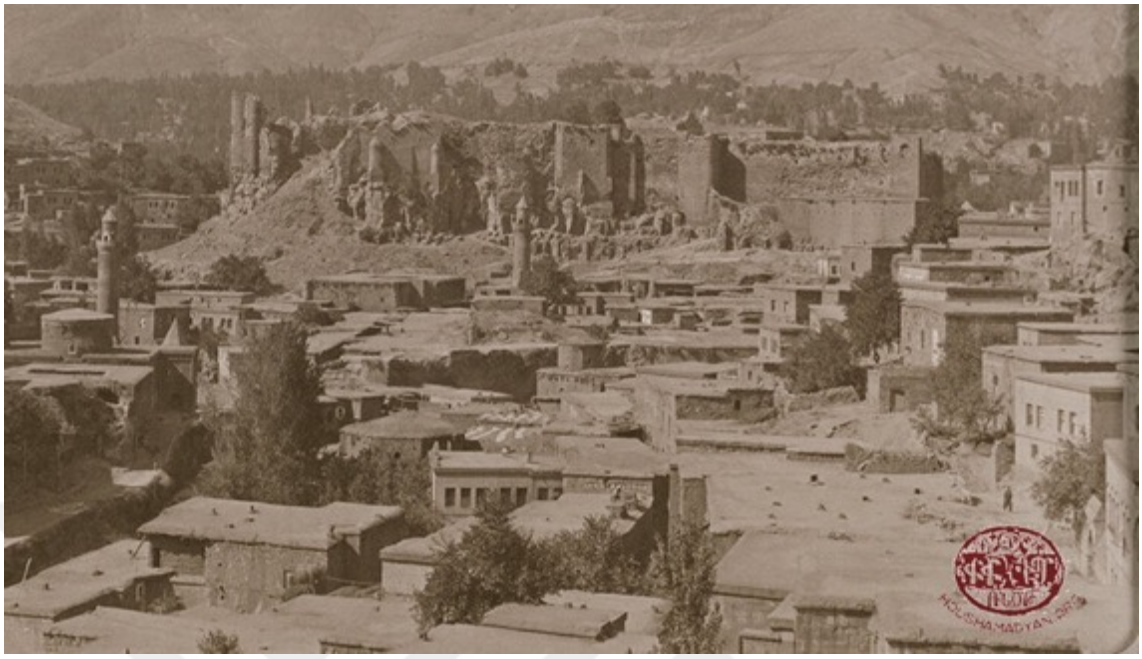

Fot. 228: İç kale ve Rabad Mahallesi'nden eski bir görüntü (Oskar Mann, 1906-07)

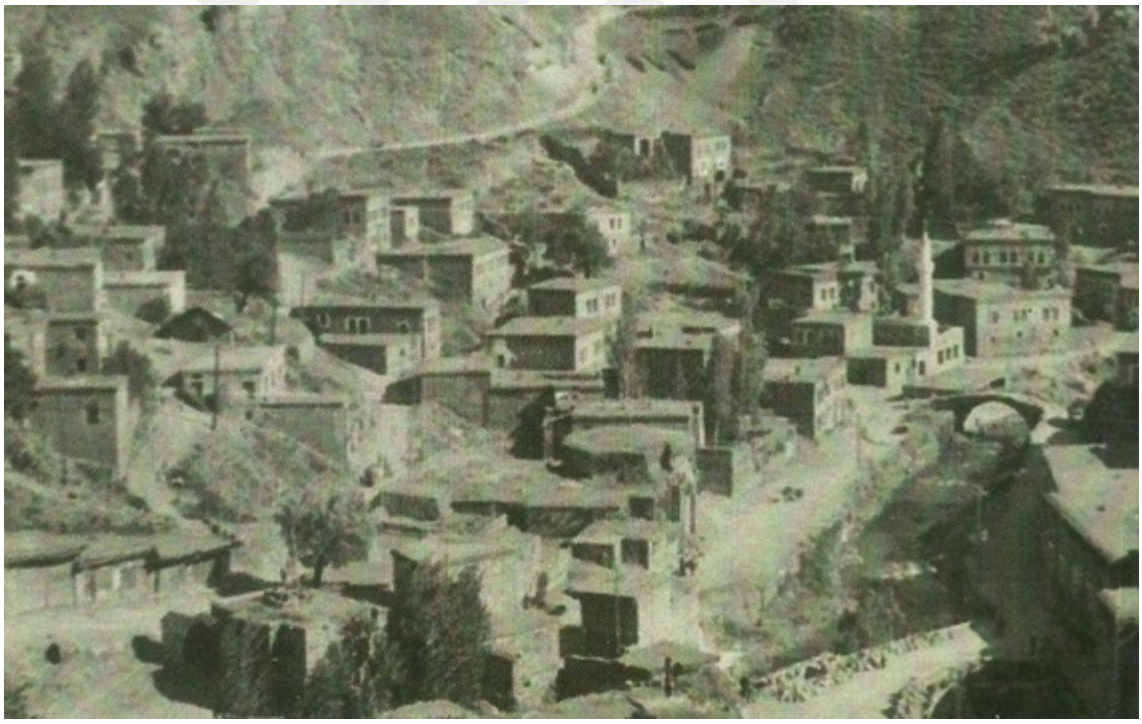

Fot. 229: Rabad Mahallesi'nden eski bir görüntü

Fot. 230: Rabad Mahallesi içinden geçen yol ve mahalleden kalanları gösteren eski bir görüntü

Fot. 231: Rabad Mahallesi'nden genel görünüş

Fot. 232: Rabad Mahallesi’nden geçen yol kenarındaki konutlardan görünüş

Fot. 233: Rabad Mahallesi’ndeki Hatun Mescidi ve Hatuniye Köprüsü’nden eski bir görüntü

Fot. 234: Rabad Mahallesi'nden geçen Fatiha Yokuşu'nun Sur Kapısı'na ulaştığı noktadan görünüş

Fot. 235: Çirik Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 236: Çirik Mahallesi'nin bir kısmını gösteren eski bir görüntü. Solda kilise yapısı bulunmaktadır.

Fot. 237: Taş Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

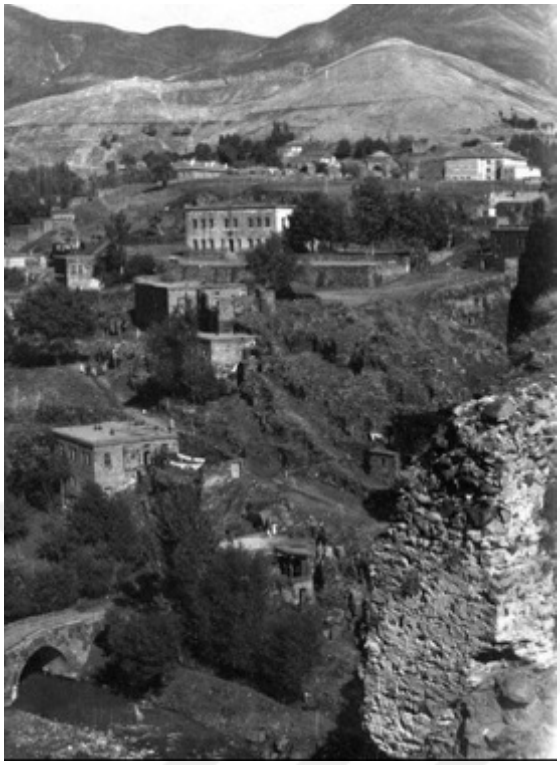

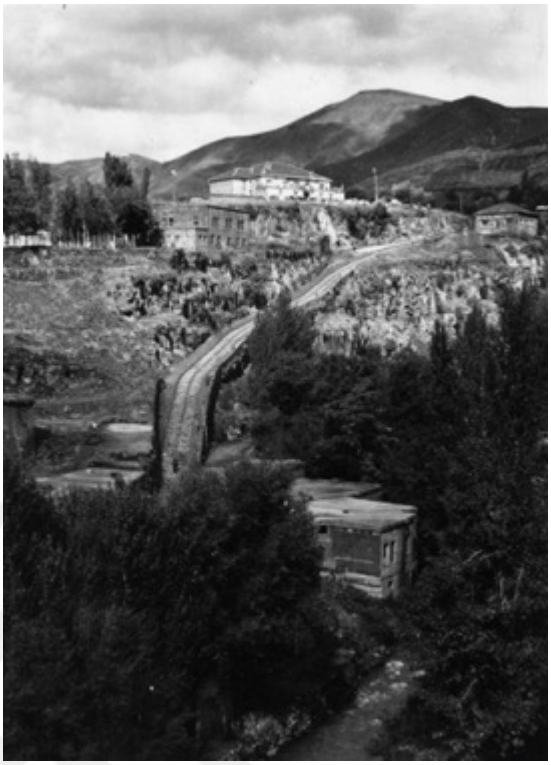

Fot. 238 ve Fot. 239: Taş Mahallesi'nin batı ve doğu yamaçlarından görünüş.

www.osmanlimezat.com

Fot. 240: Taş Mahallesi'nin doğusundan geçen Sinema Yokuşu'ndan eski bir görüntü

Fot. 241: Taş Mahallesi’nden eski bir görüntü-sağda Karmirvank Kilisesi

Fot. 242: Taş Mahallesi’nden eski bir görüntü (Ortada Menteş Ağa Köprüsü)

Fot. 243: Taş Mahallesi’nden eski bir görüntü

Fot. 244: Taş Mahallesi’nden genel görünüş

Fot. 245: İç kalenin güneybatısındaki mahallelerin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

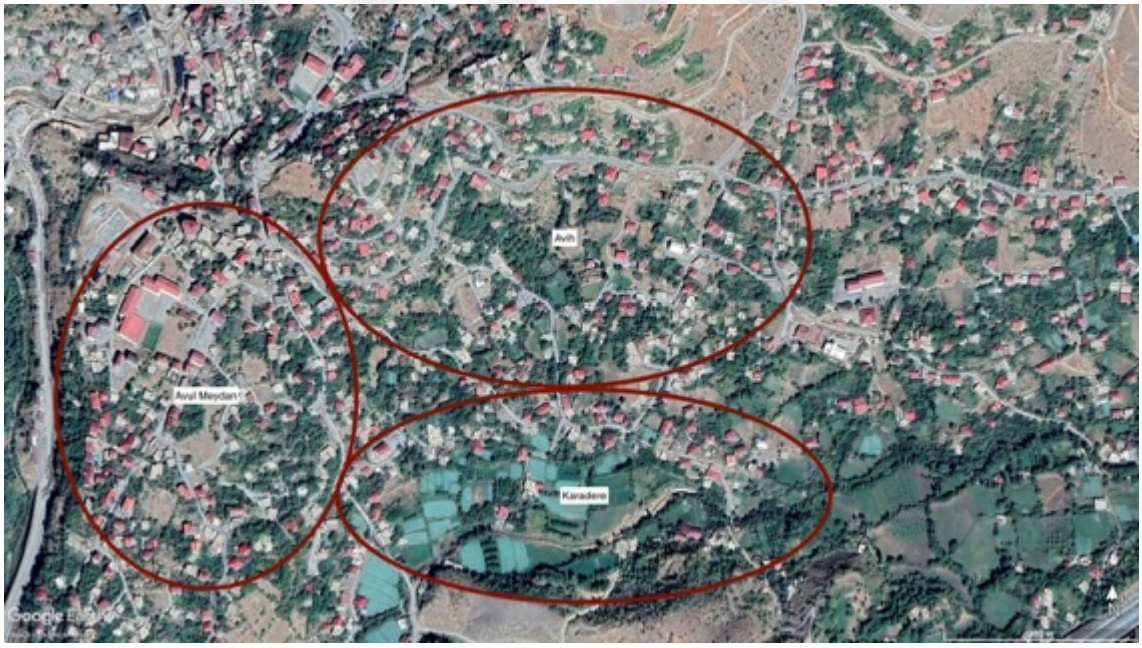

Fot. 246: İç kalenin güneydoğusundaki mahallelerin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 247: Avul Meydan Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

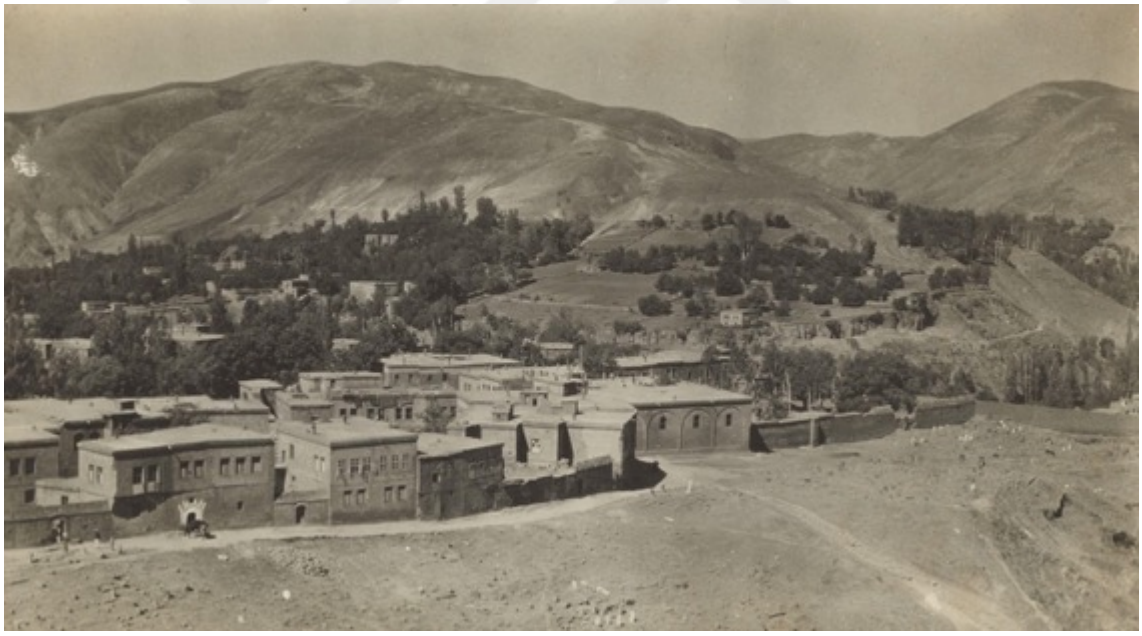

Fot. 248: Avul Meydan'dan eski bir görüntü (Harvard University Houghton Library Koleksiyonu'ndan)

Fot. 249: Avul Meydan Mahallesi’nden eski bir görüntü

Fot. 250: Gökmeydan Mahallesi’nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 251: Gökmeydan Külliyesi etrafında gelişen mezarlık alanından eski bir görüntü

Fot. 252: Gökmeydan Mahallesi'nden eski bir görüntü (1934)

Fot. 253: Gökmeydan Mahallesi'nden sokak görüntüsü

Fot. 254: Van'dan gelerek Gökmeydan Mahallesi başında Hüsrev Paşa Çarşısı'na doğru devam eden yokuştan eski bir görüntü

Fot. 255: Avih Mahallesi’nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 256: Avih Mahallesi’nden genel görünüş

Fot. 257: Avih Mahallesi’nin kuzeydoğu kesiminden görünüş

Fot. 258: Karadere Mahallesi’nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 259: Karadere Mahallesi'nden görünüş (Ortada Karadere Köprüsü)

Fot. 260: Karadere Mahallesi'nden genel görünüş (Google Earth Pro)

Fot. 261: Han Bağı Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 262: Han Bağı Mahallesi'nin eski bir görüntüsü (Harvard University, Houghton Library Koleksiyonu'ndan)

Fot. 263: Tıkılban Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 264: Tıkılban Mahallesi'nin batı kesiminden görünüş

Fot. 265: Takşut Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 266: Takşut Mahallesi'nin eski bir görüntüsü (Harvard University Houghton Library Koleksiyonu'ndan)

Fot. 267: Arap Köprüsü Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 268: Arap Köprüsü Mahallesi'nden genel görünüş

Fot. 269: Kömüs Mahallesi'nin uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 270: Kömüs Mahallesi'nden eski bir görüntü

Fot. 271: Kömüs Mahallesi'nden genel görünüş

Fot. 272: Mircatlık Mezarlığı'nın uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 273: Mircatlık Mezarlığı'ndan eski bir görüntü

Fot. 274: Mircatlık Mezarlığı

Fot. 275: Şeyh Ebu Tahir Mezarlığı'nın uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 276: Şeyh Ebu Tahir Mezarlığı

Fot. 277: Şemsi Bitlis ve Müftüler Mezarlığı'nın uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 278: Şemsi Bitlis ve Müftüler Mezarlığı (Sol altta Yusufiye Medresesi)

Fot. 279: Şeyh Hasan Mezarlığı'nın uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 280: Şeyh Hasan Mezarlığı

Fot. 281: Gökmeydan Mezarlığı'nın uydu görüntüsü (Google Earth Pro)

Fot. 282: Gökmeydan Külliyesi etrafında gelişen mezarlık alanından eski bir görüntü

TEŞEKKÜR

Başta İzmir'de geçirdiğim süre ve tez konusunun kabul edilmesinden bütün araştırma ve yazım süreçleri boyunca arkamda olduğunu hissettiren, akademik birikimi ve karakteriyle çevresindekilere örnek olan, hayatım boyunca saygıyla anacağım çok değerli danışman hocam Doç. Dr. Şakir Çakmak'a, bana kazandırdıkları için sonsuz teşekkür borçluyum. Tez konusunu belirlemek amacıyla ilk günden beri beni teşvik eden ve çok uzun bir süredir birlikte çalıştığımız, ailemin bir parçası çok kıymetli Doç. Dr. Hazal Ceylan ÖZTÜRKER DEMİR'e sonsuz teşekkürler.

Tez izleme komitesinde bulunan ve doktora ders döneminde her türlü desteklerini esirgemeyen hocalarım Doç. Dr. Sevinç GÖK İPEKÇİOĞLU ile Doç. Dr. Hasan UÇAR'a teşekkürlerimi sunarım. Tez jürisinde bulunan Doç. Dr. Cengiz GÜRBIYIK ve Doç. Dr. Korkmaz ŞEN'e katkılarından dolayı teşekkür ederim. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde görevli hocalarıma bölümde geçirdiğim süre boyunca gösterdikleri sıcaklık ve yüce gönüllülükleri için ayrıca teşekkürlerimi sunuyorum.

Son olarak tez süreci boyunca yanımda olarak bütün zorluklara rağmen beni sevmeye ve desteklemeye devam eden Sevgili Eşim Derya'ya ve daima varlıklarını hissettiren aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

ÖZGEÇMİŞ

İlk ve orta öğrenimimi Tatvan'da tamamladıktan sonra Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Sanat Tarihi Bölümü'nden 2012 yılında mezun oldum. Daha sonra bir süre Milli Eğitim'de ücretli öğretmenlik yaptım. 2013 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nde Yüksek Lisans eğitimine başladım. Aynı yıl Batman Üniversitesi'nde açılan Araştırma Görevlisi kadrosuna atandım. Uzun bir süre devam eden Master süreci 2018 yılında "Palu'daki İslami Dönem Mezar Taşları" başlıklı tezle sonuçlandı.

2019 yılında Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı'nda Doktora Programı'na kabul edildim. Ege Üniversitesi'nde 2019-2020 yılı Güz Dönemi'nde ve Bahar Dönemi'nin başlarında YÖK'ün ilgili maddeleri gereği görevlendirildim. 2020 yılı Mart ayında tüm ülkede Pandemi ilan edilince kurumuma dönerek kalan derslerimi online olarak sürdürdüm. Ders aşamasının ve yeterlilik sürecinin tamamlanmasından sonra Danışman Hocam Sayın Doç. Dr. Şakir ÇAKMAK ile "17. Yüzyılda Bitlis Kent Dokusu" başlıklı tezime başladım.

2008-2011 yılları arasında Bitlis'in Ahlat ilçesinde Eski Ahlat Şehri Kazısı'nda ekip üyesi olarak bulundum. 2014-2018 yılları arasında da Batman'ın Hasankeyf ilçesinde Hasankeyf Arkeolojik Kazıları'nda heyet üyesi olarak görev aldım. 2014 yılında hazırlanan Iğdır-Karakoyunlu Tarihi Mezar Taşları kitabında yazar; 2015 – 2017 yılları arasında Batman Üniversitesi tarafından yürütülen Batman Kültür Envanteri Projesi'nde araştırmacı; proje sonunda üretilen Batman Kültür Envanteri I-II-III kitaplarında yazar olarak yer aldım. 2021 yılından beri sürdürülen "Orta Çağ'dan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Bitlis İli Yüzey Araştırması" adlı projede ve 2022 yılından beri sürdürülen Kozluk-Hazo Kalesi Kazısı'nda Heyet Üyesi olarak görevliyim. Halen Batman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktayım.